

आचार्यश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचित

प्राकृत व्याकरण

(मराठी अनुवाद)

डॉ. के. वा. आपटे

आचार्य श्रीहेमचन्द्रसूरिकृत
प्राकृत व्याकरण

आ. श्री. हेमचन्द्रसूरिकृत सिद्धहेमशब्दानुशासनाचा
अष्टम अध्याय
(संहिता, भाषांतर, प्रस्तावना व टीपा यांसह)

अनुवाद :

प्रा. डॉ. के. वा. आपटे
(एम्.ए., पीएच्.डी.)
संस्कृत-प्राकृतचे प्राध्यापक

श्रुतभवन संशोधन केंद्र

ग्रंथनाम	: प्राकृत व्याकरण (मराठी अनुवाद)
कर्ता	: आ. श्री. हेमचंद्रसू. म.
विषय	: व्याकरण (प्राकृत)
भाषा	: संस्कृत + मराठी
अनुवाद	: प्रा. डॉ. के. वा. आपटे
प्रबंध संपादक	: मुनिश्री वैराग्यरतिविजय गणी
आवृत्ति	: प्रथम वि. सं. २०७१ (ई.स. २०१५)
प्रकाशक	: श्रुतभवन संशोधन केन्द्र, पुणे (शुभाभिलाषा ट्रस्ट)

प्राप्तिस्थळ :

१) श्रुतभवन संशोधन केन्द्र,

४७/४८ अचल फार्म,

सच्चाइ माता मंदिरासमोर,

कात्रज, पुणे - ४६

मो. ०७७४४००५७२८ (९.०० ते ५.००) गुरुवार बंद

इ-मेल : shrutbhavan@gmail.com

वेबसाईट : www.shrutbhavan.org

२) प्रा. डॉ. के. वा. आपटे

बंगला नंबर ३, विलिंग्डन महाविद्यालय परिसर,

विश्रामबाग, सांगली-४१६४१५

मो. ०९४२०४५१७०५

प्रकाशकीय

कलिकालसर्वज्ञ आचार्यदेव श्रीमद् हेमचंद्रसूरीश्वरजी म.सा. च्या 'प्राकृत व्याकरण' चा मराठी अनुवाद प्रकाशित करताना आम्हाला आनंद होत आहे. श्रुतभवन संशोधन केंद्राच्या सन्निष्ठ समर्पित सहकारिगणांच्या कठोर परिश्रमाने दुर्गम असे हे कार्य सम्पन्न होत आहे. या प्रसंगी श्रुतभवन संशोधन केंद्राच्या संशोधन प्रकल्पासाठी दान करणारे दाता मांगरोळ (गुजरात) निवासी श्रीमती चंद्रकलाबेन सुंदरजी शेठ आणि भाईश्री (इंटरनेशनल जैन फाउंडेशन, मुंबई) यांचे तसेच श्रुतभवन संशोधन केन्द्रासोबत प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपाने जोडलेल्या सर्व महानुभावांचे आम्ही हार्दिक अभिनन्दन करित आहोत. या ग्रंथाच्या प्रकाशनाचा अलभ्यलाभ **श्री आदेश्वर महाराज मंदिर ट्रस्ट (गोटीवाला धडा)** यांनी प्राप्त केला आहे. आपल्या अनुमोदनीय श्रुतभक्तीसाठी आम्ही आपले आभारी आहोत.

- भरत शाह

(मानद अध्यक्ष)

* लाभार्थी *

प.पू. आचार्यदेव श्रीमद् हर्षसागरसूरीश्वरजी म.सा. च्या

पावन प्रेरणेने

आदेश्वर महाराज मंदिर ट्रस्ट (गोटीवाला धडा)

पंचदशा ओसवाल सिरोहिया साथ गोटीवाला धडा

शुक्रवार पेठ, पुणे - ४११ ०४२.

च्या ज्ञानद्रव्यातून

प्रस्तुति _____

मानवी जीवनामध्ये भाषेचा उपयोग परप्रत्यायनासाठी (दुसऱ्यांना विषयाचे ज्ञान करविण्यासाठी) होतो. मानवाच्या मुखातून उच्चारलेले शब्द जेव्हा नियमबद्ध होतात तेव्हा व्याकरण तयार होते. व्याकरणाने प्रमाणित भाषाच साहित्य व अलौकिक पदार्थांचे प्रतिनियत आणि अभिप्रेत अर्थ प्रतिपादन करण्यास सक्षम असते.

आचार्य भगवान् श्री हेमचंद्रसू.म.सा.नी प्राकृतभाषांचे व्याकरण सूत्रबद्ध करून या भाषेची महत्ता विद्वज्जगतामध्ये प्रस्थापित केली. या भाषांच्या अभ्यासाशिवाय प्राचीन साहित्य व जैन साहित्याचे ज्ञान होणे अशक्य आहे.

डॉ. केशवराव वामनराव आपटे कृत व्याकरणाची हिंदी आवृत्ती विद्यार्थ्यांमध्ये खूप प्रसिद्ध झाली. प्राकृत भाषेचा प्रचार करण्याच्या शुभाशयाने मराठी भाषेमध्ये सुद्धा याची आवृत्ती प्रकाशित होत आहे. या आवृत्तीने विद्यार्थी व विद्वानांना अवश्य फायदा होईल. प्राध्यापक साहेब यांच्या प्राकृतनिष्ठेचे अभिनंदन.

श्रुतभवन संशोधन केंद्र, पुणे

- वैराग्यरतिविजय

०६/०२/२०१५

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना	...	७
विषयानुक्रम	...	२८-३७
संक्षेप	...	३८-३९
संहिता व भाषांतर	...	४०-४२०
टीपा	...	४२१-५७०
सूत्रसूची	...	५७१-५९२

प्रस्तावना

भारतातील भाषांत प्राकृत भाषांचे स्थान

मानव पृथ्वीवर केव्हा निर्माण झाला ? आणि तो सुरवातीपासून भारतात होता काय ? हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. साधारणपणे असे मानले जाते की विभिन्नवंशीय व भिन्नभाषिक मानवजमाती वेळोवेळी बाहेरून भारतात आल्या व येथे राहू लागल्या. भारतातील लोक ज्या भाषा बोलतात त्या भाषांचे आर्यभाषा व आर्येतर भाषा असे वर्गीकरण करता येते. त्यांमध्ये आर्यभाषा महत्त्वाच्या आहेत. भारताचा इतिहास, धर्म व तत्त्वज्ञान यांमध्ये त्यांचे कार्य मोलाचे आहे. भारताच्या संस्कृतीशी आर्यभाषा घनिष्ठपणे निगडित आहेत. गेली तीन साडेतीन सहस्र वर्षे आर्यभाषांचा विकास भारतात अत्रुटितपणे चालू आहे. भारतातील आर्यभाषांत प्राकृत भाषांचा समावेश होतो.

आर्यभाषांचा जो अखंड विकास भारतात दीर्घकाल झाला, त्या कालाचे सोईसाठी तीन विभाग केले जातात.

- (१) प्राचीन (सुमारे इ.स.पू.२५०० ते इ.स.पू.५००) - या काळात वेदकालीन भाषा व नंतरची संस्कृत भाषा यांचा अंतर्भाव होतो.
- (२) मध्ययुगीन (सुमारे इ.स.पू.५०० ते इ.स.१०००) - या कालखंडात अनेक प्रकारच्या प्राकृत भाषा व अपभ्रंश भाषा प्रचलित होत्या. या मध्ययुगाचेही सोईसाठी तीन उपविभाग केले जातात ते असे :-
  - (अ) प्रथम (सुमारे इ.स.पू. ५०० ते इ.स. १००) :- या काळात पालिभाषा, शिलालेखातील प्राकृत इत्यादी प्राकृतांचा वापर होता.
  - (आ) द्वितीय (सुमारे इ.स. १०० ते इ.स. ५००) :- साहित्यात आढळणाऱ्या माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची इत्यादी प्राकृत या कालखंडात प्रचारात होत्या.
  - (इ) तृतीय (सुमारे इ.स. ५०० ते इ.स. १०००) :- द्वितीय काळातील प्राकृतांचा विकास होऊन ज्या अपभ्रंश भाषा निर्माण झाल्या, त्या या काळात वापरात होत्या.
- (३) अर्वाचीन (सुमारे ई.स.१००० पासून) :- निरनिराळ्या प्राकृत व अपभ्रंश

यापासून निघालेल्या मराठी, गुजराती, बंगाली, हिंदी इत्यादी आधुनिक भाषांचा हा कालखंड आहे.

प्राकृत या शब्दाचा अर्थ

काही विशिष्ट भाषांना प्राकृत हा शब्द लावला जातो. या प्राकृत शब्दाची व्युत्पत्ति व नेमका अर्थ काय ? याविषयी मात्र मतभेद आहे.

(अ) काही लोकांच्या मते, प्राकृत हा शब्द 'प्रकृति' या संस्कृत शब्दावरून साधलेला तद्धित शब्द आहे. तथापि प्रकृति या शब्दाने कोणता अर्थ अभिप्रेत आहे ? याबद्दलही मतभिन्नता आढळते. भारतीय प्राकृत वैयाकरण^१ व आलंकारिक यांच्या मते प्रकृति शब्दाने संस्कृत भाषा सूचित होते. संस्कृतरूप प्रकृतीपासून^२ उद्भूत झालेली, निघालेली वा निर्माण झालेली

१ प्राकृत व्याकरण सांगणारे अनेक ग्रंथ आहेत. त्यातील काही अनुपलब्ध, काही अप्रकाशित तर काही प्रकाशित आहेत. उदा- १) लंकेश्वरकृत प्राकृतकामधेनु २) समन्तभद्रकृत प्राकृत व्याकरण ३) नरचंद्रकृत प्राकृतप्रबोध ४) वामनाचार्यकृत प्राकृतचंद्रिका ५) नरसिंहकृत प्राकृतप्रदीपिका ६) चिन्नवोम्मभूपालकृत प्राकृतमणिदीपिका ७) षड्भाषामंजरी ८) षड्भाषावार्तिक ९) षड्भाषाचंद्रिका (भामकविकृत) १०) षड्भाषासुबन्तादर्श ११) षड्भाषारूपमालिका (दुर्गाणाचार्यकृत) १२) षड्भाषासुबन्तरूपादर्श (नागोबाकृत) १३) शुभचंद्रकृत चिन्तामणि व्याकरण १४) औदार्यचिन्तामणि (श्रुतसागरकृत) १५) प्राकृत व्याकरण (भोजकृत) १६) प्राकृत व्याकरण (पुष्पवननाथकृत) १७) अज्ञातकर्तृक प्राकृतपद्यव्याकरण १८) पुरुषोत्तमदेवकृत प्राकृतानुशासन.

पुढील ग्रंथ प्रकाशित झालेले आहेत :- १) चण्डकृत प्राकृतलक्षण २) वररुचिकृत प्राकृतप्रकाश. या ग्रंथावर प्राकृतसंजीवनी इत्यादी टीका आहेत. ३) हेमचंद्रकृत प्राकृत व्याकरण. यावर दुंदुबिका टीका आहे. ४) क्रमदीश्वरकृत संक्षिप्तसार ५) त्रिविक्रमकृत प्राकृत व्याकरण ६) सिंहराजकृत प्राकृतरूपावतार ७) लक्ष्मीधरकृत षड्भाषाचंद्रिका ८) मार्कंडेयकृत प्राकृतसर्वस्व ९) रामशर्मतर्कवागीशकृत प्राकृतकल्पतरु १०) अप्पय्य दीक्षितकृत प्राकृतमणिदीप ११) रघुनाथकृत प्राकृतानंद १२) शेषकृष्णकृत प्राकृतचंद्रिका.

२ प्रकृति: संस्कृतं तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम् (हेमचंद्र); प्रकृति: संस्कृतं तत्र भवं प्राकृतमुच्यते (मार्कंडेय); प्रकृति: संस्कृतं तत्रभवत्वात् प्राकृतं स्मृतम् (प्राकृतचंद्रिका); प्रकृते: संस्कृतादागतं प्राकृतम् (वाग्भट्टालंकारटीका); संस्कृतरूपाया: प्रकृतेरुत्पन्नत्वात् प्राकृतम् (काव्यादर्शावली टीका); प्रकृतेरागतं प्राकृतम्। प्रकृति: संस्कृतम् (धनिक).

ती प्राकृत. प्राकृतचे मूळ^१ (योनि) संस्कृत आहे; संस्कृतरूप प्रकृतीची^२ विकृति किंवा विकार प्राकृत आहे. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास, संस्कृत भाषेतून प्राकृत भाषा निघाल्या; संस्कृत ही प्राकृतांची माता आहे.

(आ) वर दिलेला अर्थ काहींच्या मते अनैतिहासिक असून, तो अप्रामाणिक, अव्यापक आणि भाषातत्वाशी असंगत आहे. या लोकांच्या मते प्राकृत हा शब्द प्रकृति शब्दापासून साधला आहे हे खरे; पण प्रकृति या शब्दाने संस्कृत भाषा मात्र अभिप्रेत नाही.

(१) प्रकृति म्हणजे अविकृत असा मूळ स्वभाव आणि प्राकृत म्हणजे मूलतः अथवा स्वभावतः सिद्ध असणारी भाषा^३ होय.

(२) प्रकृति म्हणजे जनसाधारण किंवा सामान्य लोक; त्यांची जी भाषा^४ ती प्राकृत होय. म्हणजे असे :- साधारण अथवा सामान्य जनांच्या ज्या भाषेवर व्याकरण इत्यादींचे संस्कार घडलेले नाहीत अशी सहज असणारी जी भाषा ती प्रकृति होय; तीच प्राकृत होय; किंवा त्या प्रकृतीपासून सिद्ध झालेली ती प्राकृत^५ होय. सर्वसाधारण लोकांची संस्काररहित आणि अकृत्रिम भाषा म्हणजे प्राकृत आहे आणि सामान्य लोकांच्या मूळ प्राकृत भाषेवरच व्याकरण इत्यादींचे संस्कार होऊन संस्कृत भाषा^६ बनली. कारण संस्कृत हा शब्दच संस्कार अथवा सुधारणा सुचवितो. याउलट प्राकृत शब्द सामान्य जनांची मूळची सहज भाषा दाखवितो.

१ प्राकृतस्य तु सर्वम् एव संस्कृतं योनिः। प्राकृतसंजीवनी.

२ प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृती मता। षड्भाषाचंद्रिका.

३ प्रकृत्या स्वभावेन सिद्धं प्राकृतम्।

४ प्रकृतीनां साधारणजनानाम् इदं प्राकृतम्।

५ सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिः अनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः, तत्र भवम्, सा एव वा प्राकृतम्। नमिसाधु.

६ पाणिन्यादि-व्याकरणोदित-शब्दलक्षणेन संस्करणात् संस्कृतम् उच्यते। नमिसाधु.

- (३) प्राकृतच्या या अर्थाला अनुकूल पण थोडेसे वेगळे स्पष्टीकरण असे दिले जाते :-
- (अ) संस्कृत नाटकांत अनेक भाषा वापरल्या जातात. नाटकांत देव, राजे, ब्राह्मण इत्यादी पात्रे संस्कृत भाषा बोलत, तर इतर पात्रे प्राकृत भाषा बोलत. नाटकांत जे लोक प्राकृत बोलत, ते सर्व लोक दर्शविण्यास संस्कृतमध्ये 'प्रकृति'^१ हा शब्द आहे. 'प्रकृति' म्हणजे राजाचे प्रजाजन, नागरिक, स्त्रिया इत्यादी; प्रकृती (प्रजे) मध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय येत नाहीत. तेव्हा प्रकृतीची - स्त्रिया इत्यादी प्रजाजनांची भाषा म्हणजे प्राकृत होय.
- (आ) नमिसाधु प्राकृत शब्दाची आणि एक व्युत्पत्ती अशी देतो :- प्राकृत म्हणजे प्राकृत. म्हणजे पूर्वी केलेले व बाल, स्त्रिया इत्यादींना कळण्यास सुलभ^२ असणारे ते प्राकृत होय.
- (इ) प्राकृत शब्दाचे आणि एक स्पष्टीकरण असे :- संस्कृत भाषा असा शब्द प्रचारात आल्यावर प्राकृत हा भाषाबोधक शब्द प्रचारात आला असे दिसते. म्हणजे संस्कृतपासूनचे वेगळेपण दाखविण्यास प्राकृत शब्द वापरला जाऊ लागला. आता संस्कृत हा शब्द सम्+कृ या धातूचे कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण असून, संस्कारित केलेले वचन (वा भाषा) असा त्याचा अर्थ होतो. प्राकृत हा शब्दही प्र+आ+कृ या धातूचे कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण असून, बरेच (प्र) विरुद्ध किंवा भिन्न (आ) केलेले (वा झालेले) वचन (अथवा भाषा) असा त्याचा अर्थ होतो. म्हणजे संस्कृतपेक्षा भिन्न स्वरूप^३ असणाऱ्या भाषांचे वेगळेपण दाखविण्यास प्राकृत शब्द प्रचारात आला. संक्षेपाने, प्राकृत म्हणजे संस्कृतभिन्न भाषा.

१ राजा प्रकृतिरञ्जनात्।

२ आरिसवयणे सिद्धं देवाणं अद्भुतमागहा वाणी इत्यादिवचनाद् वा प्राक् = पूर्वं कृतं प्राक्कृतं बाल-महिलादिसुबोधं सकलभाषानिबन्धनभूतं वचनमुच्यते। नमिसाधु.

३ संस्कृतस्य विपर्यस्तं संस्कारगुणवर्जितम्। विज्ञेयं प्राकृतं तत्तु (यद्) नानावस्थान्तरम्॥ अज्ञानकर्तृक प्राकृतपद्यव्याकरण.

वरीलपैकी कोणतीही व्युत्पत्ती आणि स्पष्टीकरण बरोबर असो, एक खरे की व्यवहारात प्राकृत वैयाकरणांनी केल्याप्रमाणे, मूळ संस्कृत शब्द मानून, त्यापासून प्राकृत शब्दाची सिद्धि केली जाते. या संदर्भात काहींचे म्हणणे असे आहे की संस्कृत म्हणजे वैदिक भाषा व तत्कालीन सर्व बोली भाषा असे मानले तर संस्कृतपासून प्राकृतची सिद्धि हे म्हणणे बरोबर आहे. तर इतरांचे म्हणणे असे आहे की प्राकृतचे मूळ म्हणून जी संस्कृत रूपे आपण घेतो, ती प्राचीन भारतीय आर्यभाषेचे प्रतिनिधि म्हणून घेतो. ते कसेही असो, एक गोष्ट नक्की आहे की प्राकृतमधील ९५ टक्क्यांपेक्षा अधिक शब्दांची मूळे संस्कृत भाषेत आढळतात.

प्राकृत शब्दाने सूचित होणाऱ्या भाषा

प्राकृत हा शब्द कधी फार व्यापक अर्थाने घेतला जातो तर कधी संकुचित अर्थाने घेतला जातो :

(१) भारतातील प्राचीन आर्यांच्या बोली भाषा; महावीर आणि बुद्ध यांनी आपापल्या धर्मोपदेशासाठी वापरलेल्या भाषा; जैन आणि बौद्ध यांनी वाङ्मयीन कार्यासाठी उपयोजिलेल्या भाषा; प्रवरसेन इत्यादी लेखकांनी आपल्या ग्रंथांत उपयोगात आणलेल्या भाषा; शिलालेखांतील संस्कृतेतर भाषा; संस्कृत नाटकांतील संस्कृतेतर भाषा; ज्यांतून भारताच्या वर्तमानकालीन मराठी, हिंदी इत्यादी आर्यभाषा निघाल्या त्या भाषा; व भारतात सद्यःकाळी बोलल्या जाणाऱ्या व लेखनांत वापरल्या जाणाऱ्या आर्य भारतीय भाषा; या सर्वांनाच^१ कधीकधी प्राकृत^२ म्हटले जाते.

१ या प्राकृतांचे काहीजण तीन स्तर मानतात :- वैदिक काळात प्रचलित असणाऱ्या आर्यांच्या अनेक बोली भाषा म्हणजे प्राथमिक प्राकृत, या प्रथम स्तरात येतात. या प्राकृतांत पुढे अनेक फेरबदल होऊन त्यांतून द्वितीय स्तराच्या प्राकृत भाषा निघाल्या. या प्राकृतापासूनच भिन्न प्रदेशांत अपभ्रंश भाषा उत्पन्न झाल्या. या द्वितीय स्तरातील प्राकृतांपासून-विशेषतः अपभ्रंशभाषांपासून आधुनिक आर्य भारतीय भाषा झाल्या; त्या तृतीय स्तरातील प्राकृत भाषा होत.

२ काहींच्या मते तर हिंदू, जैन व बौद्ध यांनी वापरलेली 'अपभ्रंश संस्कृत' ही सुद्धा प्राकृतमध्ये घालावी.

- (२) काहींच्या मते पालि^१, पैशाची व चूलिका पैशाची, जैनांच्या आगमग्रंथांची अर्धमागधी, जैनांच्या आगमेतर ग्रंथांची जैन^२ माहाराष्ट्री, अशोक इत्यादींच्या शिलालेखांतील प्राकृत, अश्वघोषाच्या नाटकातील प्राकृत, भास-कालिदास इत्यादींच्या नाटकांतील शौरसेनी, मागधी व माहाराष्ट्री, दिगंबर जैनांच्या ग्रंथातील जैन^३ शौरसेनी आणि अपभ्रंश या भाषा प्राकृतने सूचित होतात.
- (३) इतरांच्या मते, माहाराष्ट्री, जैन माहाराष्ट्री, अर्धमागधी, मागधी, शौरसेनी, जैन शौरसेनी, पैशाची (उपभाषा-चूलिका पैशाची) व अपभ्रंश (उपभाषा-उपनागर इ.) यांना प्राकृत हे नाव दिले जाते.
- (४) प्राकृत शब्दाने कोणत्या भाषा संगृहीत होतात याबाबत भारतीय प्राकृत वैयाकरण (आणि आलंकारिक) यांचेही मतभेद आहेत :-
- (अ) माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी व पैशाची या चार प्राकृतांचे विवेचन वररुचि करतो.
- (आ) माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, आवन्तिका व प्राच्या या पाच प्राकृतांचा निर्देश मृच्छकटिकाचा टीकाकार करतो.
- (इ) माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूलिका पैशाची व अपभ्रंश या सहा प्राकृत लक्ष्मीधर^४ सांगतो. प्राकृतचंद्रिकाही याच सहा प्राकृत देते.

१ 'पालि' ही हीनयान बौद्धांच्या धर्मग्रंथांची भाषा आहे.

२ जैन माहाराष्ट्री हे नाव भारतीय प्राकृत वैयाकरण उल्लेखित नाहीत. हे नाव पाश्चात्य पंडित वापरतात. काव्य, नाटक, व्याकरण इत्यादींतील माहाराष्ट्रीच्या स्वरूपापेक्षा श्वेतांबर जैनांच्या आगमेतर ग्रंथांतील प्राकृतचे भिन्न स्वरूप लक्षात घेऊन, उत्तरोक्त भाषेला जैन माहाराष्ट्री हे नाव दिले गेले. या जैन माहाराष्ट्रीत माहाराष्ट्री व अर्धमागधी या दोन्ही भाषांची वैशिष्ट्ये आढळतात. सुपासनाहचरिअ, महावीरचरिय, निशीथचूर्णी इत्यादी ग्रंथांची भाषा जैन माहाराष्ट्री आहे.

३ जैन शौरसेनी हाही शब्द भारतीय प्राकृत व्याकरणकार वापरीत नाहीत; हा शब्द आधुनिक पंडित वापरतात. दिगंबर जैनांच्या द्रव्यसंग्रह, प्रवचनसार इत्यादी ग्रंथांत वापरलेल्या प्राकृतमध्ये श्वेतांबर जैनांची अर्धमागधी व प्राकृत वैयाकरणांनी वर्णिलेली शौरसेनी या दोहोंचे मिश्रण आढळते. म्हणून तिला जैन शौरसेनी असे नाव देण्यात आले आहे.

४ षड्विधा सा प्राकृती च शौरसेनी च मागधी।

पैशाची चूलिका पैशाच्यपभ्रंश इति क्रमात्॥ लक्ष्मीधर

- (ई) मागधी, अवन्तिजा, प्राच्या, शौरसेनी, अर्धमागधी, बाह्लीका आणि दाक्षिणात्या अशा सात प्राकृतांचा निर्देश भरताने^१ केला आहे.
- (उ) प्राकृत (माहाराष्ट्री), आर्ष, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूलिका पैशाची व अपभ्रंश या सात भाषा हेमचंद्र सांगतो.
- (ऊ) माहाराष्ट्री, शौरसेनी, प्राच्या, आवन्ती, मागधी, शाकारी, चाण्डाली, शाबरी, टक्कदेशीया, अपभ्रंश (व तिचे प्रकार) आणि पैशाची (व तिचे प्रकार) पुरुषोत्तमदेवाच्या प्राकृतानुशासनात आढळतात.
- (ए) मार्कंडेय सोळा प्राकृतांची चर्चा करतो. प्रथम तो प्राकृतचे भाषा, विभाषा, अपभ्रंश व पैशाच असे चार विभाग करतो. या विभागांत तो पुढीलप्रमाणे भाषा सांगतो :- १) भाषा :- माहाराष्ट्री, शौरसेनी, प्राच्या, आवन्ती आणि मागधी. २) विभाषा :- शाकारी चाण्डाली, शाबरी, आभीरिका व टाक्की. ३) अपभ्रंश :- नागर, ब्राचड आणि उपनागर. ४) पैशाच :- कैकेय, शौरसेन व पाञ्चाल^२.

प्रधान प्राकृत भाषा

भारतीय प्राकृत वैयाकरणांनी काही जमार्तींच्या बोलीभाषा व काही प्रांतातील भाषा यांना प्राकृत शब्द लावलेला दिसतो. पण या संदर्भातही काही प्राकृत वैयाकरण काही प्राकृतांना^३ इतर प्राकृतांचे मिश्रण वा उपप्रकार मानतात. उदा.

१ मागध्यवन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यर्धमागधी।

बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः॥ भरत

२ तच्च भाषाविभाषापभ्रंशपैशाचभेदतः।

चतुर्विधं तत्र भाषा विभाषाः पञ्चधा पृथक्॥

अपभ्रंशास्त्रयस्तिः पैशाच्यश्चेति षोडश।

माहाराष्ट्री शौरसेनी प्राच्यावन्ती च मागधी॥

इति पञ्चविधाः भाषाः।

शाकारी चैव चाण्डाली शाबर्याभीरिका तथा।

टाक्कीति युक्ताः पञ्चैव विभाषाः॥

नागरो ब्राचडश्चोपनागरश्चेति ते त्रयः। अपभ्रंशाः॥

कैकेयं शौरसेनं च पाञ्चालमिति च त्रिधा। पैशाच्यः॥

३ दाक्षिणात्या भाषेचे लक्षण व उदाहरण कुठेच सापडत नाही (दाक्षिणात्यायास्तु न लक्षणं नोदाहरणं च कुत्रचिद् दृश्यते), असे मार्कंडेय सांगतो.

आवन्ती. (आवन्तिका, अवन्तिजा) ही माहाराष्ट्री व शौरसेनी यांच्या^१ संकराने बनली आहे. प्राच्या भाषेची सिद्धि शौरसेनीवरूनच^२ झालेली आहे. बाहलीकी ही भाषा, 'र' चा 'ल' होणे हा फरक सोडल्यास, आवन्ती भाषेतच^३ अंतर्भूत होते. शाकारी हा मागधीचाच एक^४ प्रकार आहे. चाण्डाली ही मागधी व शौरसेनी यांच्या मिश्रणाने बनली आहे, असे मार्कडेय^५ सांगतो; तर पुरुषोत्तम देवाच्या^६ मते, चाण्डाली म्हणजे मागधीचाच एक प्रकार आहे. शाबरी हीही मागधीचाच एक प्रकार^७ आहे. आभीरी ही शाबरीप्रमाणेच आहे; फक्त 'क्त्वा' प्रत्ययाला इअ आणि उअ असे आदेश आभीरीत होतात^८. संस्कृत व शौरसेनी यांच्या मिश्रणाने टाक्की^९ बनली आहे. जैनांच्या अर्धमागधीला हेमचंद्र आर्ष म्हणतो व तिला माहाराष्ट्रीचे नियम विकल्पाने लागतात^{१०}, असे त्याचे सांगणे आहे. आणि अर्धमागधी ही पुष्कळशी माहाराष्ट्रीसारखीच^{११} आहे.

तसेच, चूलिकापैशाची व पैशाचीचे इतर प्रकार हे पैशाचीचे उपभेद आहेत. त्याचप्रमाणे अपभ्रंशाचे प्रकारही अपभ्रंशाचे उपभेद आहेत.

वरील भाग जर लक्षात घेतला तर माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची आणि अपभ्रंश यांनाच प्रधान प्राकृत मानण्यात हरकत नसावी.

-
- १ आवन्ती स्यान्महाराष्ट्रीशौरसेन्यास्तु संकरात्। मार्कडेय
  - २ प्राच्यासिद्धिः शौरसेन्याः। मार्कडेय
  - ३ आवन्त्यामेव बाहलीकी किन्तु रस्यात्र लो भवेत्। मार्कडेय
  - ४ विशेषो मागध्याः। पुरुषोत्तम; मागधीवरून शाकारी सिद्ध झाली आहे (मागध्याः शाकारी), असे मार्कडेय म्हणतो.
  - ५ चाण्डाली मागधीशौरसेनीभ्यां प्रायशो भवेत्। मार्कडेय
  - ६ मागधीविकृतिः। पुरुषोत्तम
  - ७ शाबरी च मागधीविशेषः। पुरुषोत्तम. मार्कडेयाच्या मते चाण्डालीतून शाबरीची सिद्धि होते(चाण्डाल्याः शाबरीसिद्धिः।)
  - ८ आभीर्यप्येवं स्यात् क्व इअउऔ नात्यपभ्रंशः। मार्कडेय.
  - ९ टाक्की स्यात् संस्कृतं शौरसेनी चान्योन्यमिश्रिते। मार्कडेय.
  - १० आर्षं प्राकृतं बहुलं भवति। आर्षे हि सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते। हेमचंद्र
  - ११ मागे उल्लेखिल्याप्रमाणे जैन माहाराष्ट्री ही माहाराष्ट्री व अर्धमागधी यांचे मिश्रण आहे; आणि जैन शौरसेनी ही शौरसेनी व अर्धमागधी यांचे मिश्रण आहे.

प्राकृतभाषांची नावे

ज्या जाति-जमाती विशिष्ट प्राकृत बोलत, त्यांवरून त्या प्राकृतांना नावे दिलेली दिसतात. उदा. शाबरी, चाण्डाली इत्यादी तसेच, ज्या प्रांतांत ज्या प्राकृत बोलल्या जात, त्या प्रांत वा देश नावावरून त्या प्राकृतांना नावे दिलेली दिसतात. उदा. शौरसेनी, मागधी इत्यादी. या संदर्भात लक्ष्मीधराचे म्हणणे लक्षणीय आहे :

शूरसेनोद्भवा भाषा शौरसेनीति गीयते।

मगधोत्पन्नभाषां तां मागधीं संप्रचक्षते।

पिशाचदेशनियतं पैशाचीद्वितयं भवेत्॥

माहाराष्ट्री हे नाव महाराष्ट्र यावरून पडले आहे. भिन्न भिन्न अपभ्रंशही त्या देशात बोलल्या जात असत.

प्राकृतांचे सामान्य स्वरूप

प्राकृतभाषा आर्यभारतीय भाषासमूहात मोडतात, हे मागे सांगितले आहे. एके काळी जरी या प्राकृत बोलीभाषा होत्या तरी आज मात्र त्या बोली स्वरूपात नाहीत. त्यांचे अवशेष साहित्यात सापडतात. कांही प्राकृत भाषांचे बरेच वाङ्मय उपलब्ध आहे. संस्कृत भाषा आणि अर्वाचीन आर्य भारतीय भाषा यांच्यापेक्षा प्राकृतांचे स्वरूप काही बाबतीत भिन्न आहे. काही विद्वानांच्या मते, मुख्य प्राकृतांतून किंवा त्या प्राकृतांच्या अपभ्रंशांतून अर्वाचीन आर्य भारतीय भाषा उत्पन्न झाल्या. उदा. माहाराष्ट्री-अपभ्रंश-मराठी; मागधी-अपभ्रंश-बंगाली इत्यादी.

प्राकृतांतील शब्दसंग्रह

प्राकृत वैयाकरणांच्या मतानुसार, प्राकृतभाषा संस्कृतपासून साधलेल्या आहेत. या आपल्या मताला अनुसरून, प्राकृतमधील शब्दांचे त्रिविध वर्गीकरण त्यांनी दिलेले आहे :-

- (१) तत्सम (संस्कृतसम) :- जे संस्कृत शब्द कोणताही फरक न होता प्राकृतात जसेच्या तसे येतात, ते तत्सम शब्द. उदा. इच्छा, उत्तम, बहु इत्यादी.

- (२) तद्भव (संस्कृतभव) :-जे संस्कृत शब्द काहीतरी फरक होऊन प्राकृतमध्ये येतात, ते तद्भव शब्द. उदा. अग्नि, कसण, पुत, मुह इत्यादी.
- (३) देशी किंवा देश्य :- ज्या शब्दांचा संस्कृतशी काही संबंध जोडता येत नाही, असे शब्द. उदा. खोडी, बप्प इत्यादी.

प्राकृतभाषांची स्तुती

संस्कृतभाषेपेक्षा प्राकृतभाषा चांगल्या आहेत, असे आपले मत पूर्वीच्या काही लेखकांनी नोंदवून ठेवले आहे. राजशेखर बालरामायणात म्हणतो :- प्रकृतिमधुराः प्राकृतगिरः।, तर शाकुंतलावरील टीकेत शंकर सांगतो :- संस्कृतात् प्राकृतं श्रेष्ठं ततोऽपभ्रंशभाषणम्। आणि म्हणूनच प्राकृतात रचना करणाऱ्या काहींनी पुढीलप्रमाणे उद्गार काढले आहेत :- प्राकृतकाव्य अमृत आहे (अमिअं पाइअकव्वं। गाथासप्तशती); जगात प्राकृतकाव्य कुणाच्या हृदयाला सुखवीत नाही ? (पाइयकव्वं लोए कस्स न हिययं सुहावेइ? नाणपंचमीकहा). कुवलयमालाकार उद्योतन हा संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंश यांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करतो :- संस्कृत हे 'दुर्जनांच्या हृदयाप्रमाणे विषम' (दुज्जणहिययं पिव विसमं), प्राकृत हे 'सज्जनांच्या वचनाप्रमाणे सुखसंगत वा शुभसंगत' (सज्जणवयणं पिव सुहसंगयं) आणि अपभ्रंश हे 'पणय-कुविय-पणइणि-समुल्लाव-सरिसं मणोहरं' (प्रणयात रागावलेल्या प्रणयी स्त्रीच्या बोलण्याप्रमाणे मनोहर) आहे.

हेमचंद्र व त्याची ग्रंथरचना

जैनधर्मीयांत हेमचंद्र ही एक माननीय विभूति होऊन गेली. गतकाळात जे श्रेष्ठ ग्रंथकार होऊन गेले त्यांमध्ये हेमचंद्राचा अंतर्भाव करायला हवा. त्याच्याजवळ तीव्र बुद्धिमत्ता, सखोल ज्ञान आणि चांगली प्रतिभा होती. वाङ्मयाच्या बहुतेक अंगांवर - व्याकरण, कोश, काव्य, छंद, नीति, योग, चरित्र इत्यादी हेमचंद्राची लेखणी चाललेली आहे. हेमचंद्राचे लेखन संस्कृत आणि प्राकृत या दोनही भाषांत आहे. त्याचे बहुतेक लेखन आपल्या आश्रयदात्या राजाच्या सूचनेवरून झालेले दिसते. आपल्या ज्या ग्रंथांचे अधिक

स्पष्टीकरण करणे हेमचंद्रालाच आवश्यक वाटले, म्हणून त्या ग्रंथांवर त्याने आपली स्वोपज्ञ वृत्ति रचली आहे.

गुजरातमधील धंधुका (धंधू, धुंधुका) या गावी विक्रम संवत् ११४५ (ई.स.१०८८) मध्ये हेमचंद्राचा जन्म मोढ-महाजन (वणिक्) जातीत झाला. त्याच्या कुटुंबाच्या धर्माविषयी निश्चित माहिती नाही; पण त्यावर जैनधर्माचा प्रभाव होता असे दिसते. हेमचंद्राचे जन्म नाव चंगदेव (चांगदेव, चांगोदेव) होते. त्याच्या पित्याचे नाव चच्च (चच्चिग, चाच, चाचिग) होते; व त्याच्या मातेचे नाव पाहिणी (पाहिनी, चाहिणी, चंगी) होते. एकदा देवचंद्रसूरि नावाचा जैनधर्मानुयायी धंधुका गावी आला. चांगदेवाची काही अंगचिन्हे पाहून, त्याला जैन साधु करण्याच्या इच्छेने, देवचंद्राने पाहिणीजवळ चांगदेवाची मागणी केली. त्यावेळी चांगदेवाचा पिता परगावी गेलेला होता. मातेने मोठ्या कष्टाने देवचंद्राची मागणी मान्य केली. ही गोष्ट कळल्यावर परत आलेल्या चच्चाला राग आला. पण सिद्धराजाच्या उदयन नावाच्या जैन मंत्र्याने त्याची समजूत काढली.

चांगदेवाला पाचव्या वर्षीच देवचंद्राने जैन साधूची दीक्षा दिली व त्याचे सोमचंद्र असे नाव ठेवले. सोमचंद्राने आवश्यक तो विद्याभ्यास केला. पुढे गिरनार पर्वतावर सोमचंद्राने सरस्वतीदेवीची उपासना केली. प्रसन्न होऊन सरस्वतीने त्याला सारस्वत मंत्र दिला; त्यामुळे सोमचंद्र विद्वान् झाला. त्याची विद्वत्ता पाहून, काही काळाने देवचंद्राने त्याला 'सूरि' ही पदवी दिली व त्याचे हेमचंद्र असे नवीन नाव ठेवले.

एकदा हेमचंद्राने गुजरातच्या राजधानीला भेट दिली. तेथे सिद्धराज नावाच्या तत्कालीन राजाशी त्याचा परिचय करून देण्यात आला व नंतर हेमचंद्र त्याच्याच आश्रयाने राहिला. या सिद्धराजाच्या सूचनेनुसार हेमचंद्राने सिद्धहेमशब्दानुशासन नावाचे व्याकरण रचले. सिद्धराजाच्या कुमारपाल या पुतण्यावर हेमचंद्राचा फारच प्रभाव पडला. कुमारपालाच्या कारकीर्दीतही हेमचंद्राने आणखी ग्रंथरचना केली.

चौऱ्यांशी वर्षांचे प्रदीर्घ आयुष्य हेमचंद्राला लाभले होते. त्याने वादविवाद केले, अनेकांना जैनधर्माकडे वळविले, अनेक शिष्य केले, विविध

ग्रंथ रचले आणि वि.सं. १२२९ (ई.स.११७२) मध्ये देहत्याग केला.

हेमचंद्राची विद्वत्ता पाहून, प्राचीन काळी त्याला 'कलिकालसर्वज्ञ' ही पदवी दिली गेली. काही आधुनिकांनी त्याला 'ज्ञानसागर' म्हटले आहे.

हेमचंद्राच्या नावावर अनेक ग्रंथ आहेत. त्यांतील काही त्याचे आहेत का अशी शंका घेतली जाते. तसेच, या ग्रंथातील काही सध्या अनुपलब्ध, काही अमुद्रित, तर काही मुद्रित आहेत. या ग्रंथांची नावे अशी :- सिद्धहेमशब्दानुशासन; अभिधानचिन्तामणि, अनेकार्थसंग्रह, देशीनाममाला, निघण्टुशेष, काव्यानुशासन, छन्दोऽनुशासन, द्वायाश्रयमहाकाव्य, प्रमाणमीमांसा, द्विजवदनचपेटा, योगशास्त्र (अध्यात्मोपनिषद्), त्रिषष्टिशलाकापुरुष-चरित्र; परिशिष्टपर्व, वीतरागस्तोत्राणि, महादेवस्तोत्र, अयोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका, अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका, अर्हन्नीति, विभ्रमसूत्र, नाममालाशेष (शेषनाममाला), न्यायबलाबलसूत्र, बालभाषाव्याकरण-सूत्रवृत्ति, वेदाङ्कुश, शेषसंग्रह, शेषसंग्रहसारोद्धार, सप्तसंधानमहाकाव्य, चन्द्रलेखविजयप्रकरण, वादानुशासन, नाभयेनेमिद्विसंधानकाव्य, अलङ्कारवृत्तिविवेक, अर्हत्सहस्रनामसमुच्चय, अभिधानचिन्तामणि-परिशिष्ट इत्यादी.

हेमचंद्राचे प्राकृत व्याकरण

सिद्धराजाच्या सूचनेवरून हेमचंद्राने सिद्धहेमशब्दानुशासन हे संस्कृत-प्राकृत-व्याकरण रचले. या व्याकरणाचे एकूण आठ अध्याय आहेत. पहिल्या सात अध्यायांत संस्कृत व्याकरणाची चर्चा आहे, तर अंतिम आठव्या अध्यायात प्राकृत व्याकरण आहे. त्यामध्ये माहाराष्ट्री (प्राकृत), शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूलिका पैशाची आणि अपभ्रंश या प्राकृतांची लक्षणे व उदाहरणे हेमचंद्राने दिली आहेत. व प्राकृतचे नियम विकल्पाने आर्ष (अर्धमागधी) प्राकृतला लागतात असे तो म्हणतो.^१ हेमचंद्राचे हे प्राकृत व्याकरण विस्तृत असून प्रमाणभूत आहे. या प्राकृत व्याकरणातील नियमांची उदाहरणे हेमचंद्रकृत कुमारपालचरित या ग्रंथातही आढळून येतात.

१ यदपि 'पोराणमद्धमागहभासानिययं हवइ सुत्तं' इत्यादिना आर्षस्य अर्धमागधभाषानियतत्वमान्नायिवृद्धैस्तदपि प्रायोऽस्यैव विधानान्न वक्ष्यमाणलक्षणस्य।

आठव्या अध्यायात सांगितलेले प्राकृत व्याकरण चार पादांत विभागलेले आहे. पहिल्या तीन पादांत हेमचंद्राने माहाराष्ट्रीचे स्वरूप सविस्तर सांगितले आहे. चौथ्या पादात इतर प्राकृतांचे विवरण हेमचंद्र करतो. अपभ्रंश प्राकृताला महत्त्वाचे स्थान देऊन, त्या भाषेचे विस्तृत व अनेक पद्यात्मक उदाहरणांनी नटलेले विवेचन करणारा हेमचंद्र हाच पहिला प्राकृत वैयाकरण आहे. हेमचंद्राने अपभ्रंशाचे उपप्रकार असे कोणतेच सांगितलेले नाहीत.

हेमचंद्राने वर्णिलेल्या प्राकृतांची संक्षिप्त माहिती

हेमचंद्राने प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूलिका पैशाची व अपभ्रंश या भाषांची चर्चा केली आहे व आर्ष प्राकृतला प्राकृतचे नियम विकल्पाने लागतात असे म्हटले आहे. हेमचंद्राचा प्राकृत हा शब्द सामान्य प्राकृतभाषावाचक शब्द नसून, तो त्याने माहाराष्ट्री प्राकृतसाठी वापरलेला आहे; कारण त्याने सांगितलेले प्राकृतचे स्वरूप माहाराष्ट्रीच्या स्वरूपाशी मिळते-जुळते आहे आणि या संदर्भात, 'तत्र तु प्राकृतं नाम महाराष्ट्रोद्भवं विदुः।' हे लक्ष्मीधराचे म्हणणे लक्षात घेण्यासारखे आहे. आर्ष प्राकृतमधली उदाहरणे हेमचंद्र अधून-मधून देतो. आर्ष प्राकृत या शब्दाने हेमचंद्राला श्वेतांबर जैनांच्या आगमग्रंथांची अर्धमागधी भाषा अभिप्रेत आहे, हे त्याच्या सूत्र ४.२८७ वरील वृत्तीवरून स्पष्ट होते. हेमचंद्राने वर्णिलेली चूलिका पैशाची ही स्वतंत्र, प्रधान प्राकृत भाषा नसून, पैशाची भाषेचीच एक उपभाषा दिसते. हेमचंद्राने इतरत्र जे म्हटले आहे ते याला पुष्टिदायक आहे. अभिधानचिन्तामणि या आपल्या ग्रंथात, 'भाषाः षट् संस्कृतादिकाः' या आपल्या वचनाचे स्पष्टीकरण करताना हेमचंद्र म्हणतो :- संस्कृत-प्राकृत-मागधी-शौरसेनी-पैशाची-अपभ्रंश-लक्षणाः। येथे त्याने चूलिका पैशाचीचा स्वतंत्र भाषा म्हणून उल्लेख केलेला नाही, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. तेव्हा चूलिकापैशाची ही पैशाचीचा उपभेद मानणे वावगे ठरणार नाही. तेव्हा माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची व अपभ्रंश या प्रधान प्राकृतांचे विवरण हेमचंद्राने केले आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

१ सर्वासु भाषास्विह हेतुभूतां भाषां महाराष्ट्रभुवां पुरस्तात्।

निरूपयिष्यामि यथोपदेशं श्रीरामशर्माहमिमां प्रयत्नात्॥ रामशर्मतर्कवागीश

माहाराष्ट्री

चंडाने आपल्या व्याकरणात माहाराष्ट्री हे नाव वापरलेले नाही. वररूचीने माहाराष्ट्री नाव वापरले आहे. माहाराष्ट्रीला प्राकृतचंद्रिका आर्ष हे नाव देते, तर हेमचंद्र इत्यादी ग्रंथकार प्राकृत शब्दाने माहाराष्ट्रीचा निर्देश करतात. दंडिन्च्या मते महाराष्ट्राश्रया प्राकृत^१ प्रकृष्ट आहे. प्राकृत वैयाकरणांच्या मते, सर्व प्राकृतभाषांत माहाराष्ट्री हीच मुख्य व महत्त्वाची आहे; ती अन्य प्राकृतांना मूलभूत मानली^२ गेली आहे किंवा इतर प्राकृतांच्या अभ्यासाला अति उपयुक्त मानली^३ गेली आहे. त्यामुळे प्राकृत वैयाकरण प्रथम माहाराष्ट्रीचे स्वरूप संपूर्ण व सविस्तर सांगतात व मग तिच्यापेक्षा इतर प्राकृतांची जी भिन्न वैशिष्ट्ये आहेत तेवढीच ते सांगतात. हेमचंद्राने हीच पद्धत अवलंबिली आहे.

माहाराष्ट्री या नावावरून ही प्राकृत महाराष्ट्रात उत्पन्न झाली व तेथे ती प्रचारात होती असे अनेकजण मानतात. पण हे म्हणणे काही लोकांना मान्य नाही.

पुष्कळ काव्यग्रंथ माहाराष्ट्री प्राकृतात आहेत. सेतुबंध, गडडवह इत्यादी ग्रंथांत माहाराष्ट्री वापरलेली आहे. संस्कृत नाटकांत गद्यामध्ये शौरसेनी भाषा वापरणारी पात्रेही पद्यामध्ये माहाराष्ट्री वापरतात. प्राकृत व्याकरणांतूनही माहाराष्ट्रीची उदाहरणे सापडतात.

आर्ष (अर्धमागधी) प्राकृत

हेमचंद्राच्या आर्ष शब्दाने श्वेतांबर जैनांच्या आगमग्रंथांची अर्धमागधी भाषा सूचित होते. या भाषेला जैनग्रंथ ऋषिभाषिता असे म्हणतात; हिलाच अर्धमागध, अर्धमागधा अशीही नावे आहेत. ही अर्धमागधी संस्कृत नाटकांत आढळणाऱ्या अर्धमागधीपेक्षा भिन्न स्वरूपाची आहे; म्हणून हिला कधी कधी जैन अर्धमागधी असे म्हटले जाते.

जैन लोक अर्धमागधीला देवांची भाषा मानतात. महावीर याच भाषेत उपदेश करीत असत व धर्मोपदेश ऐकण्यास जमलेल्या सर्वांना समजेल अशा त्या त्या

१ महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः। दण्डिन्

२ तत्र सर्व भाषोपयोगित्वात् प्रथमं माहाराष्ट्री भाषा अनुशिष्यते। मार्कण्डेय

३ संस्कृत नाटकांत नोकर, राजपुत्र व श्रेष्ठी यांची भाषा अर्धमागधी सांगितलेली आहे.

भाषेत ती परिणत होई, असेही जैनागम सांगतात. ही अतिशयोक्ति मानली तरी तिच्या बुडाशी पुढील गोष्ट असावी :- महावीरांची मातृभाषा मागधी होती. आपला धर्मोपदेश सर्वांना कळावा म्हणून त्यांनी इतर अनेक प्राकृतांची वैशिष्ट्ये आपल्या भाषेत समाविष्ट केली असावीत. या म्हणण्याला ‘अट्टारसदेसीभासाणिययं अद्धमागहं’ हे जिनदासगणीचे वचन पुष्टिकारक दिसते. त्यामुळे मागधीची अगदी थोडी वैशिष्ट्ये या भाषेत उरली. म्हणूनच बहुधा अभयदेव म्हणतो- ‘या मागधी नाम भाषा ‘रसोर्लशौ मागध्याम्’ इत्यादि लक्षणवती सा असमाश्रितस्वकीयसमग्रलक्षणा अर्धमागधी इति उच्यते’.

हेमचंद्राचे मतही असेच दिसते. कारण तोही म्हणतो - ‘यदपि पोरणमद्धमागहभासानिययं हवइ सुत्तं इत्यादिना आर्षस्य अर्धमागधभाषानियतत्वम् आमनायि वृद्धैः, तदपि प्रायः अस्यैव विधानात्, न वक्ष्यमाणलक्षणस्य’. म्हणूनच ‘मागधीचे अर्थे स्वरूप जिच्यात आहे (अर्ध मागध्याः)’ ती अर्धमागधी, असे या शब्दाचे स्पष्टीकरण दिले जात असावे. पण इतरांच्या मते, ‘अर्ध्या मगध देशात प्रचलित असलेली (अर्धमगधस्य इयम्) ती अर्धमागधी’, असा अर्थ आहे. याला अनुकूल असे ‘मगहद्धविसयभासाणिबद्धं अद्धमागहम्’ हे जिनदासगणीचे वचन आहे.

परंतु सध्या उपलब्ध असणाऱ्या जैनागमांत अर्धमागधीचे जे स्वरूप दिसते ते मागधीपेक्षा माहाराष्ट्रीला फारच जवळचे आहे. क्रमदीश्वर तर म्हणतो की ‘माहाराष्ट्रीमिश्रा अर्धमागधी’. म्हणूनच बहुधा हेमचंद्राने अर्धमागधीचे स्वतंत्र विवेचन केलेले नाही.

शौरसेनी

शूरसेन देशात निर्माण झालेली व वापरात असणारी ती शौरसेनी भाषा होय. संस्कृत नाटकांमध्ये नायिका व सखी या प्रामुख्याने गद्यात शौरसेनी भाषा वापरतात. संस्कृत नाटकांत आणि प्राकृत व्याकरणांत या भाषेची उदाहरणे सापडतात.

मागधी

ही मगध देशाची भाषा होती. संस्कृत नाटकांत राजाच्या अंतःपुरातील लोक, अश्वपालक, राक्षस, भिक्षु, चेट इत्यादी पात्रे मागधी भाषा वापरित. अशोकाचे

शिलालेख, अश्वघोष व कालिदास यांची नाटके मृच्छकाटिकादि नाटके व प्राकृत व्याकरणे यांमध्ये मागधीची उदाहरणे आढळतात.

पैशाची

वाग्भट पैशाचीला 'भूतभाषित' म्हणतो. गुणाढ्याची बृहत्कथा - जी सध्या अनुपलब्ध आहे, पैशाची भाषेत होती असे म्हटले जाते. पैशाचीची इतर उदाहरणे प्राकृत व्याकरणांत, हेमचंद्राचे कुमारपालचरित व काव्यानुशासन, मोहपराजय नावाचे नाटक व काही षड्भाषास्तोत्रे यांमध्ये दिसून येतात.

भूतपिशाच, राक्षस, काही नीच पात्रे यांच्यासाठी पैशाचीचा वापर सांगितला गेला आहे.

पिशाच देशातील भाषा ती पैशाची असे लक्ष्मीधर सांगतो. पण हे पिशाच देश कोणते? याबद्दल मात्र मतभेद आहेत.

पैशाचीचे अकरा उपप्रकार आहेत या मताचा निर्देश मार्कंडेय करतो; पण तो स्वतः मात्र कैकेय, शौरसेन व पांचाल हे पैशाचीचे फक्त तीन प्रकार मानतो.

चूलिका पैशाची

हेमचंद्र व लक्ष्मीधर यांनी या भाषेची म्हणून जी वैशिष्ट्ये दिली आहेत ती इतर वैयाकरणांनी पैशाचीचीच वैशिष्ट्ये म्हणून सांगितली आहेत. तसेच अभिधानचिन्तामणि या आपल्या ग्रंथात हेमचंद्रही चूलिका पैशाचीचा स्वतंत्र भाषा म्हणून निर्देश करित नाही. तेव्हा चूलिका पैशाची ही स्वतंत्र भाषा नसून, पैशाचीचा उपप्रकार आहे असे मानण्यास हरकत नाही. हेमचंद्राचे कुमारपालचरित व काव्यानुशासन, हम्मीरमदमर्दन नाटक यांमध्ये या उपभाषेची उदाहरणे सापडतात.

अपभ्रंश

अपभ्रंश या शब्दाची वेगवेगळी स्पष्टीकरणे पूर्वग्रंथांत आढळतात. अपभ्रंश शब्दाचा सर्वांत प्राचीन उपयोग पतंजलीच्या महाभाष्यात आहे. संस्कृतच्या दृष्टीने

जी अपभ्रष्टता ती अपभ्रंश, असे पतंजलीला^१ म्हणावयाचे आहे. भामहाने केलेल्या अपभ्रंशाच्या उल्लेखावरून^२, अपभ्रंश शब्दाच्या अर्थावर फारसा प्रकाश पडत नाही. दंडीने अपभ्रंश शब्दाचे दोन अर्थ सांगितलेले आहेत :-

१) काव्यामध्ये आभीर, इत्यादींची भाषा^३ म्हणजे अपभ्रंश;

२) परंतु शास्त्रात मात्र अपभ्रंश म्हणजे संस्कृतेतर भाषा.

रुद्रट म्हणतो - देशविशेषादपभ्रंशः।^४ तर त्या त्या देशातील शुद्ध भाषा म्हणजे अपभ्रंश असे वाग्भट्टाचे^५ म्हणणे आहे.

राजशेखर सांगतो की मरु (मारवाड), टक्क आणि भादानक या प्रदेशातील भाषा- प्रयोग अपभ्रंशमिश्रित^६ आहेत. तर गुर्जर लोकांना अपभ्रंशाने आनंद होतो, असे भोज^७ म्हणतो.

प्राकृत भाषांची अंतिम अवस्था म्हणजे अपभ्रंश असे म्हणता येईल. भारताच्या भिन्न भिन्न भागांत या अपभ्रंश प्रचलित असाव्यात. मुख्य मुख्य प्राकृताची अपभ्रंश असावी असे म्हटले जाते. उदा. माहाराष्ट्रीची अपभ्रंश होती; व तिच्यापासून आधुनिक मराठी निघाली असे म्हणतात. पण या माहाराष्ट्री अपभ्रंशाचे कोणतेच वाङ्मय आज उपलब्ध नाही.

विक्रमोर्वशीय नाटक, प्राकृतव्याकरणग्रंथ यांमध्ये अपभ्रंशाची उदाहरणे आहेत. याखेरीज भविस्सयत्तकहा, करकण्डचरिउ इत्यादी अपभ्रंशातील अनेक ग्रंथही उपलब्ध आहेत.

१ भूयांसोपशब्दा अल्पीयांसः शब्दा इति। एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः, तद् यथा- गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतालिका इत्यादयो बहवोऽपभ्रंशाः। पतञ्जलि

२ शब्दार्थौ सहितौ काव्यं गद्यं पद्यं च तद् द्विधा। संस्कृतं प्राकृतं चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा।। भामह

३ आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंशतया स्मृताः। शास्त्रे तु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम्।। दण्डिन्

४ यावरील टीकेत 'प्राकृतमेवापभ्रंशः' असे नमिसाधु सांगतो.

५ अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम्। वाग्भट्ट

६ सापभ्रंशप्रयोगाः सकलमरुभुवष्टकभादानकाश्च। राजशेखर

७ अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः। भोज

अपभ्रंशाचे अनेक उपप्रकार सांगितले गेले आहेत. नमिसाधूने उपनागर, आभीर आणि ग्राम्य या प्रकारांचा उल्लेख केला आहे. अपभ्रंशाचे सत्तावीस उपप्रकार आहेत या मताचा निर्देश मार्कंडेयाने केला आहे; पण तो स्वतः मात्र नागर, ब्राचड^१ आणि उपनागर^२ हे तीनच प्रकार मानतो. हेमचंद्राने मात्र अपभ्रंशाचे कोणतेच प्रकार सांगितलेले नाहीत.

मार्कंडेयाने सांगितलेले नागर अपभ्रंश व हेमचंद्राने वर्णिलेले अपभ्रंश यांचा निकट संबंध राजस्थान व गुजरात यांमधील अपभ्रंशाशी अधिक दिसतो.

अपभ्रंश फार भव्य आहे असे राजशेखराचे^३ मत आहे.

प्राकृतभाषा आणि मराठी

मराठी ही एक आधुनिक आर्य भारतीय भाषा आहे. तिच्या उगमाविषयी अनेक मतमतांतरे आहेत. महाराष्ट्री वा महाराष्ट्री अपभ्रंश यांतून मराठीचा उद्भव झाला या एका मताचा उल्लेख मागे आलेला आहे. मराठीच्या उगमाविषयी कोणतेही मत खरे असो. एक गोष्ट जाणवते की मराठीवर अनेक प्राकृत भाषांचा प्रभाव पडलेला आहे. म्हणून प्रस्तुत ग्रंथात जाता-जाता ठिकठिकाणी मराठी उदाहरणे निर्दिष्ट करण्याचा एक छोटासा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तुत पुस्तकातील मांडणी

प्रस्तुत पुस्तकाची मांडणी पुढील पद्धतीने केलेली आहे :-

(अ) प्रथम हेमचंद्राचे मूळ सूत्र व त्याचा अनुक्रमांक, नंतर त्यावरील त्याची संस्कृत 'वृत्ति' आणि मग वृत्तीचे मराठी भाषांतर दिले आहे. एकाद्या अक्षरावरील ही खूण त्यातील स्वराचे ऱ्हस्वत्व दाखविण्यास असून, अक्षरावरील ॰ ही खूण सानुनासिक उच्चार दाखविते. वृत्तीमध्ये पद्यात्मक उदाहरणे असल्यास, त्यांना त्या त्या सूत्राखाली एक, दोन इत्यादी अनुक्रमांक दिले आहेत.

१ सिन्धुदेशोद्भवो ब्राचडोऽपभ्रंशः। मार्कंडेय

२ नागर व ब्राचड अपभ्रंशांचा संकर म्हणजे उपनागर अपभ्रंश होय
(अनयोर्यत्र साङ्कर्यं तदिष्टमुपनागरम्। मार्कंडेय)

३ सुभव्योऽपभ्रंशः। राजशेखर

(आ) वृत्तीमध्ये सूत्रांचा अर्थ येत असल्याने, सूत्रांचे स्वतंत्र भाषांतर न देता, फक्त वृत्तीचे भाषांतर दिले आहे. मूळातील तांत्रिक शब्द भाषांतरात तसेच ठेवले आहेत आणि त्यांचे स्पष्टीकरण शेवटी टीपांत दिले आहे. मूळात नसणारे पण अर्थ कळण्यास आवश्यक असणारे शब्द कंसात ठेवले आहेत. भाषांतरातच आवश्यक वाटला तेथे काही शब्दांचा खुलासा त्या शब्दापुढे कंसात बरोबर चिन्ह करून (=) दिला आहे. अनेकदा हेमचंद्र सूत्रांत दिलेले शब्द पुनः वृत्तीत देत नाही. असे शब्द भाषांतरात घेतले आहेत; कधी ते कंसात ठेवले आहेत. काही वेळा मूळाचे शब्दशः भाषांतर थोडे वेगळे होत असल्यास, ते कंसात 'श' शब्द वापरून (श) दिले आहे. वृत्तीतील अनेक उदाहृत शब्दांची भाषांतरात पुनरुक्ती टाळली आहे; फक्त त्यातील पहिला शब्द व मध्ये टिंबे घालून शेवटचा शब्द भाषांतरात दिला आहे.

पद्यात्मक उदाहरणांचे बाबतीतही असाच संक्षेप साधला आहे. व्यंजने पायमोडकी (क् इत्यादी) न देता हेमचंद्र त्यात अ हा स्वर मिसळून देतो. भाषांतरातही बहुधा तसेच केले आहे. काही ठिकाणी मात्र भाषांतरात व्यंजने पायमोडकी दिलेली आहेत. वृत्तीतील उदाहरणात्मक शब्दांचे अर्थ प्रायः दिलेले नाहीत; फक्त पद्यात्मक उदाहरणांचे अर्थ शेवटी टीपांत दिलेले आहेत. अपभ्रंशाच्या चर्चेत जेव्हा काही मागील पद्ये पुनः पुढे आली आहेत त्यावेळी त्यांचे मागचे संदर्भ दिले आहेत; पुनः भाषांतर मात्र दिलेले नाही आणि भाषांतरात आवश्यक तेथे मागच्या पुढच्या सूत्रांचे संदर्भ दिलेले आहेत.

(इ) हेमचंद्र कधी मूळ संस्कृत शब्द सूत्रात देतो व त्यांचे प्राकृत वर्णान्तर सूत्रात वा वृत्तीत सांगतो; कधी त्याने वृत्तीत प्रथम संस्कृत शब्द देऊन मग त्यांचे प्राकृत वर्णान्तर दिले आहे; कधी वृत्तीत प्राकृत शब्द प्रथम देऊन मग तो त्यांची संस्कृत मूळे देतो; कधी तो काही प्राकृत शब्दांचेच संस्कृत प्रतिशब्द देतो; तर कधी तो संस्कृत प्रतिशब्द देतच नाही: पद्यांचीही संस्कृत छाया त्याने दिलेली नाही. तेव्हा जेथे हेमचंद्र मूळ संस्कृत शब्द वा छाया देत नाही, फक्त अशाच ठिकाणी संस्कृत शब्द वा छाया तळटीपांत दिले आहेत. प्राकृत वैकल्पिक शब्दांच्या बाबतीत एकदाच संस्कृत शब्द तळटीपात आहे. फार क्वचित् भाषांतरातच त्या प्राकृत शब्दानंतर संस्कृत प्रतिशब्द कंसात दिला आहे. जेव्हा मागील प्राकृत शब्द

वा पद्ये पुनः पुढे आले आहेत, तेथे त्यांचे संस्कृत शब्द वा छाया बहुधा पुनः दिलेले नाहीत. प्राकृत अव्ययांचा उपयोग असणाऱ्या शब्दसमूहाचे वा पद्याचे बाबतीत, संस्कृत प्रतिशब्द वा छाया देताना, प्राकृत अव्ययेच कंसात ठेवली आहेत; क्वचित् त्यांचे समानार्थी संस्कृत शब्दही पुष्कळदा कंसात ठेवले आहेत. प्राकृत शब्दरूपांच्या विभागात, फक्त मूळ संस्कृत शब्दच तळटीपांत दिला आहे आणि तळटीपांतही आवश्यक तेथे मागील पुढील सूत्रांचे संदर्भ निर्दिष्ट केले आहेत.

(ई) तांत्रिक शब्द इत्यादींचे स्पष्टीकरण व इतर आवश्यक वाटले ते स्पष्टीकरण शेवटी टीपांत दिले आहे. पद्यात्मक उदाहरणांची भाषांतरेही टीपांतच आलेली आहेत. टीपांमध्ये पुष्कळदा मराठी, हिंदी यातील सदृश उदाहरणे दिली आहेत. ज्यांवर एकदा टीपा देऊन झाल्या आहेत, त्यांवर प्रायः पुनः टीपा दिलेल्या नाहीत; पण काहीवेळा टीपांचे मागील पुढील संदर्भ निर्दिष्ट केले आहेत. रूपे इत्यादींच्या स्पष्टीकरणासाठी व इतर काही कारणांसाठी टीपांमध्ये अनेकदा मागील पुढील सूत्रांचे संदर्भही दिले आहेत.

(उ) सूत्रांचे संदर्भ देताना, प्रथम पाद व मग सूत्रक्रमांक दिले आहेत. पद्यांचे संदर्भ देताना, प्रथम पाद, मग सूत्र आणि नंतर त्या सूत्राखालील पद्यक्रमांक निर्दिष्ट केला आहे.

प्राकृत शब्दांचे मूळ संस्कृत शब्द व प्राकृत पद्यांची संस्कृत छाया तळटीपांत आले असल्याने, प्राकृत शब्दांची स्वतंत्र सूची दिलेली नाही. फक्त सूत्रांची सूची दिलेली आहे. या पुस्तकात वापरलेल्या संक्षेपांचे स्पष्टीकरण स्वतंत्रपणे दिले आहे.

आभार-प्रदर्शन

माझ्या सर्व लेखनाचे मागे प. पू. श्रीदासराममहाराज केळकर यांचे आशीर्वाद आहेत, तसेच माझे शिक्षक श्री.शं.गो. गोखले व प्रा.डॉ. माईणकर यांचे प्रोत्साहन आहे. माझ्या लेखनास सवड देणारे माझे कुटुंबीय- पत्नी सौ. माया, चिरंजीव प्रा. नारायण के. आपटे आणि स्नुषा सौ. पद्मावती या सर्वांना धन्यवाद.

प्रस्तुत ग्रंथाचे लेखन मी करावे अशी प्रा.डॉ.स.गं. मालशे व प्रा.सु.आ.गावस्कर यांची इच्छा होती. त्यांचे मला स्मरण होते. या प्राकृत

व्याकरणातील काही तांत्रिक शंकाचे निरसन प्रा.डॉ.प.ल. वैद्य यांनी अतिशय आपुलकीने केले. मी त्यांना धन्यवाद देतो.

प्रस्तुत ग्रंथ प्रकाशित होण्याच्या दृष्टीने प्रा.डॉ.सौ. अनघा जोशी यांनी केलेले साहाय्य मोलाचे आहे. पूज्य गणिवरश्री वैराग्यरतिविजयजी म.सा. यांनी या ग्रंथाची उपयोगिता पाहून प्रकाशित करण्याची प्रेरणा दिली. त्यांच्याच सहकार्यामुळे श्रुतभवन संशोधन केंद्र येथून हा ग्रंथ प्रकाशित केला आहे. त्यांचे मनःपूर्वक आभार. प्रस्तुत ग्रंथ कॉम्प्युटरवर टाइप करण्याचे अत्यंत किचकट काम माझे मित्र श्री.भा.ग. वेदपाठक यांनी चांगल्याप्रकारे केले. त्यांना धन्यवाद.

प्रस्तुत पुस्तकात काही त्रुटी व मुद्रणदोष राहिले असण्याची शक्यता आहे. त्याकडे वाचकांनी क्षमादृष्टीने पहावे अशी विनंती आहे.

के.वा.आपटे

विषयानुक्रम

प्रथम पाद

(विषयापुढील अंक सूत्रक्रमांकाचे आहेत)

प्राकृतचा प्रारंभ	१	व्यंजनलोपानंतर होणारे आदि	
प्राकृत बहुल आहे	२	स्वराचे दीर्घाभवन	४३
आर्ष प्राकृत बहुल आहे	३	अ या स्वराचे विकार	४४-६६
समासात स्वराचे ह्रस्वीभवन		आ या स्वराचे विकार	६७-८३
व दीर्घाभवन	४	संयुक्त व्यंजन पुढे असता	
संधिविचार	५-१०	दीर्घ स्वराचे - ह्रस्वीभवन	८४
शब्दातील अन्त्य		इ या स्वराचे विकार	८५-९८
व्यंजनाचे विकार	११-२४	ई या स्वराचे विकार	९९-१०६
ड, ञ, ण, न यांचे विकार	२५	उ या स्वराचे विकार	१०७-११७
अनुस्वारागम	२६	ऊ या स्वराचे विकार	११८-१२५
वैकल्पिक अनुस्वारागम	२७	ऋ या स्वराचे विकार	१२६-१४४
अनुस्वारलोप	२८	लृ या स्वराचा विकार	१४५
वैकल्पिक अनुस्वारलोप	२९	ए या स्वराचे विकार	१४६-१४७
अनुस्वाराचा वैकल्पिक विकार	३०	ऐ या स्वराचे विकार	१४८-१५५
लिंगविचार	३१-३६	ओ या स्वराचे विकार	१५६-१५८
अकारापुढील विसर्गाचा विकार	३७	औ या स्वराचे विकार	१५९-१६४
निर् आणि प्रति यांचे विकार	३८	संकीर्ण विकार	१६५-१७५
आदिस्वरविकार	३९-१७५	स्वरापुढील अनादि, असंयुक्त	
सर्वनाम व अव्यय यांतील		व्यंजनाचे विकार	१७६-२७१
आदि स्वर	४०	क,ग,च,ज,त,द,प,य,	
अपि मधील आदि स्वर	४१	व यांचा लोप	१७७
इति मधील आदि स्वर	४२	म चा लोप व अनुस्वार	१७८

प च्या लोपाचा अभाव	१७९
य श्रुति	१८०
क चे विकार	१८१-१८६
ख,घ,थ,ध,भ यांचा ह	१८७
थ चा वैकल्पिक ध	१८८
ख चा क	१८९
ग चे विकार	१९०-१९२
च चे स, लृ	१९३
ज चा वैकल्पिक झ	१९४
ट चे विकार	१९५-१९८
ठ चे विकार	१९९-२०१
ड चा ल	२०२
ण चा वैकल्पिक ल	२०३
त चे विकार	२०४-२१४
थ चे विकार	२१५-२१६
द चे विकार	२१७-२२५
ध चे विकार	२२६-२२७
न चे विकार	२२८-२३०
प चे विकार	२३१-२३५
फ चा विकार	२३६
ब चे विकार	२३७-२३९
भ चा विकार	२४०
म चे विकार	२४१-२४४
य चे विकार	२४५-२५०
र चे विकार	२५१-२५४
ल चे विकार	२५५-२५७
व (ब) चे विकार	२५८-२५९
श,ष यांचे विकार	२६०-२६२

स चा विकार	२६३
ह चा विकार	२६४
श,ष,स यांचे संकीर्ण विकार	२६५-२६६
व्यंजन लोप	२६७-२७१

द्वितीय पाद

संयुक्त व्यंजनाचे विकार १-११५	
शक्त, मुक्त, दष्ट, रुग्ण, मृदुत्व	
यांतील संयुक्ताचा वैकल्पिक क	२
क्ष चा ख, क्वचित् छ, झ	३
ष्क, स्क यांचा ख	४-५
क्ष्वेटकादि शब्दांत संयुक्ताचा ख	६
स्थाणुमधील स्थ चा ख	७
स्तम्भमधील स्त चे ख, थ, ढ	८-९
रक्तमध्ये संयुक्ताचा वैकल्पिक ग	१०
शुल्कमध्ये संयुक्ताचा वैकल्पिक ङ्ग	११
कृत्ति, चत्वर यांमध्ये संयुक्ताचा च	१२
त्य चा च	१३-१४
त्व, थ्व, द्र, ध्व यांचे च,छ,ज,झ	१५
वृश्चिक मध्ये श्चि चा वैकल्पिक श्रु	१६
अक्षि इत्यादीमध्ये संयुक्ताचा छ	१७
क्षमा मध्ये संयुक्ताचा छ	१८
ऋक्ष मध्ये संयुक्ताचा वैकल्पिक छ	१९

क्षण मध्ये संयुक्ताचा छ	२०	संयुक्ताचा ढ	४०
थ्य, श्च, त्स, प्स यांचा छ	२१	श्रद्धा, ऋद्धि, मूर्धन्, अर्ध यांमध्ये	
सामर्थ्य, उत्सुक, उत्सव यांमध्ये		संयुक्ताचा वैकल्पिक ढ	४१
संयुक्ताचा वैकल्पिक छ	२२	म्न, ज्ञ यांचा ण	४२
स्पृहा मध्ये संयुक्ताचा छ	२३	पञ्चाशत्, पञ्चदश, दत्त	
द्य, य्य, र्य यांचा ज	२४	यांमध्ये संयुक्ताचा ण	४३
अभिमन्युमध्ये संयुक्ताचा ज, ज्ज	२५	मन्यु मध्ये संयुक्ताचा	
साध्वसमधील संयुक्त व्यंजन		वैकल्पिक न्त	४४
आणि ध्य, ह्य यांचा झ	२६	स्त चा थ	४५
ध्वजमध्ये संयुक्ताचा वैकल्पिक झ	२७	स्तव मध्ये स्त चा वैकल्पिक थ	४६
इन्ध् मध्ये संयुक्ताचा झा	२८	पर्यस्त मध्ये स्त चे थ, ट	४७
वृत्त, प्रवृत्त, मृत्तिका, पत्तन,		उत्साहमध्ये संयुक्ताचा	
कदर्थित यांतील संयुक्ताचा ट	२९	वैकल्पिक य	४८
र्त चा ह	३०	आश्लिष्ट मध्ये संयुक्तांचे ल, ध	४९
वृन्त मध्ये संयुक्ताचा ण्ट	३१	चिह्नमध्ये संयुक्ताचा	
अस्थि, विसंस्थुल यांमध्ये		वैकल्पिक न्ध	५०
संयुक्ताचा ठ	३२	भस्म, आत्मन् यांमध्ये	
स्त्यान, चतुर्थ, अर्थ यांमध्ये		संयुक्ताचा वैकल्पिक प	५१
संयुक्ताचा वैकल्पिक ठ	३३	ड्म, कम यांचा प	५२
ष्ट चा ठ	३४	ष्प, स्प यांचा फ	५३
गर्त मध्ये संयुक्ताचा ड	३५	भीष्म मध्ये ष्म चा फ	५४
संमर्द, वितर्दि, विच्छर्द, छर्दि,		श्लेष्मन् मध्ये ष्म चा	
कपर्द, मर्दित यांतील र्द चा ड	३६	वैकल्पिक फ	५५
गर्दभ मध्ये र्द चा वैकल्पिक ड	३७	ताम्र, आम्र यांमध्ये संयुक्ताचा म्ब	५६
कन्दरिका, भिन्दिपाल		ह्व चा वैकल्पिक भ	५७-५८
यांमध्ये संयुक्ताचा ण्ट	३८	ऊर्ध्व मध्ये संयुक्ताचा भ	५९
स्तब्ध मध्ये संयुक्ताचे ठ, ढ	३९	कश्मीर मध्ये संयुक्ताचा	
दाध, विदाध, वृद्धि, वृद्ध यांमध्ये		वैकल्पिक म्भ	६०

न्म चा म	६१	मध्याह्न मध्ये ह चा	
ग्म चा वैकल्पिक म	६२	वैकल्पिक लोप	८४
र्य चा र	६३-६६	दशार्ह मध्ये ह चा लोप	८५
आश्चर्यमध्ये र्य चे आदेश	६७	श्मश्रु, श्मशान यांमध्ये आदि	
पर्यस्त, पर्याण, सौकुमार्य		व्यंजनाचा लोप	८६
यांमध्ये र्य चा ल्ल	६८	संयुक्त व्यंजनाचा लोप	८७-८८
बृहस्पति, वनस्पति यांत		शेष आणि आदेश	
संयुक्ताचा वैकल्पिक स	६९	व्यंजनांचे द्वित्व	८९
संयुक्ताचा ह	७०-७३	वर्गातील द्वितीय व चतुर्थ	
पक्ष्म मधील संयुक्त व्यंजन		व्यंजनांचे द्वित्व करण्याची पद्धत	९०
आणि ष्म, स्म, ह्य यांचा म्ह	७४	दीर्घ या शब्दात होणारे द्वित्व	९१
सूक्ष्ममधील संयुक्त व्यंजन आणि		दीर्घ स्वर आणि अनुस्वार	
ष्ण, ष्म, स्न, ह्न, ह्ण, क्षण		यांच्यापुढे शेष आणि आदेश	
यांचा ण्ह	७५	यांचे द्वित्व होत नाही	९२
ह्लचा ल्ह	७६	रेफ आणि ह यांचा द्वित्वाभाव	९३
संयुक्त व्यंजनातील एका		धृष्टद्युम्न मध्ये आदेशरूप ण चे	
अवयवाचा लोप	७७-८६	द्वित्व नाही	९४
प्रथम असणाऱ्या क,ग,ट,ड,त,		कर्णिकार मध्ये शेष ण च्या	
द,प,श,ष,स, ँ, क, ँ, प		द्वित्वाचा वैकल्पिक अभाव	९५
यांचा लोप	७७	दृप्त मध्ये शेष व्यंजनाचे	
नंतर असणाऱ्या म,न,य		द्वित्व नाही	९६
यांचा लोप	७८	समासात शेष आणि आदेश	
वन्द्रशब्द सोडून, सर्वत्र		यांचे वैकल्पिक द्वित्व	९७
ल,ब,र यांचा लोप	७९	तैलादि शब्दांत द्वित्वागम	९८
रेफाचा विकल्पाने लोप	८०-८१	सेवादि शब्दांत वैकल्पिक	
तीक्ष्ण मध्ये ण चा		द्वित्वागम	९९
वैकल्पिक लोप	८२	स्वरभक्तीची उदाहरणे	१००-११५
ज्ञ मधील ज चा वैकल्पिक लोप	८३	स्थितिपरिवृत्तीची उदाहरणे	११६-१२४

काही संस्कृत शब्दांना		गोणादि निपात शब्द	१७४
होणारे आदेश	१२५-१४४	अव्यये व त्यांचे	
प्रत्ययांना होणारे		उपयोग	१७५-२१८
आदेश	१४५-१६२	तं	१७६
शीलादि-अर्थी प्रत्ययाला		आम	१७७
इर आदेश	१४५	णवि	१७८
क्त्वाप्रत्ययाचे आदेश	१४६	पुणरुत्तं	१७९
इदमर्थी प्रत्ययाचे आदेश	१४७-१४९	हन्दि	१८०
वत् प्रत्ययाचा आदेश	१५०	हन्द	१८१
ईन प्रत्ययाचा आदेश	१५१	मिव, पिव, विव,	
पथिन् शब्दाला लागणाऱ्या		व्व, व, विअ	१८२
ण प्रत्ययाचा आदेश	१५२	जेण तेण	१८३
आत्मन् शब्दाला लागणाऱ्या		णइ, चेअ, चिअ, च्व	१८४
ईय प्रत्ययाचा आदेश	१५३	बले	१८५
त्व प्रत्ययाचे आदेश	१५४	किर, इर, हिर	१८६
तैल प्रत्ययाचा आदेश	१५५	णवर	१८७
परिमाणार्थी प्रत्ययाचे		णवरि	१८८
आदेश	१५६-१५७	अलाहि	१८९
कृत्वस् चा आदेश	१५८	अण, णाइ	१९०
मत् प्रत्ययाचे आदेश	१५९	माइं	१९१
तस् प्रत्ययाचे आदेश	१६०	हद्धी	१९२
त्रप् प्रत्ययाचे आदेश	१६१	वेव्वे	१९३
एक या शब्दापुढील दा प्र		वेव्व	१९४
त्ययाचा आदेश	१६२	मामि, हला, हल	१९५
भवार्थी प्रत्यय	१६३	दे	१९
स्वार्थे प्रत्यय	१६४	हुं	१९७
विशिष्ट शब्दापुढे येणारे		हु, खु	१९८
स्वार्थे प्रत्यय	१६५-१७३	ऊ	१९९

थू	२००	विभक्तिरूपाविषयी	
रे, अरे	२०१	संकीर्ण नियम	१२४-१३०
हरे	२०२	विभक्त्यांचे उपयोग	१३१-१३७
ओ	२०३	नामधातु	१३८
अव्वो	२०४	धातूना (वर्तमानकाळी)	
अइ	२०५	लागणारे प्रत्यय	१३९-१४५
वणे	२०६	अस् धातूची	
मणे	२०७	वर्तमानकाळची रूपे	१४६-१४८
अम्मो	२०८	प्रयोजक प्रत्यय	१४९-१५३
अप्पणो	२०९	प्रत्यय लागताना	
पाडिक्के, पाडिएक्के	२१०	होणारे विकार	१५४-१५९
उअ	२११	धातूंची कर्मणि अंगे	१६०-१६१
इहरा	२१२	भूतकाळ	१६२-१६३
एक्कसरिअ	२१३	अस् धातूची भूतकाळी रूपे	१६४
मोरउल्ला	२१४	विध्यर्थ प्रत्यय आदेश	१६५
दर	२१५	भविष्यकाळ	१६६-१७२
किणा	२१६	विध्यर्थ-आज्ञार्थ प्रत्यय	१७३-१७६
इ,जे,र	२१७	काळ व अर्थ यांमध्ये	
पि इत्यादी	२१८	प्रत्ययांना ज्ज आणि ज्जा	

तृतीय पाद

वीप्सार्थी पदापुढे स्यादिच्या	
स्थानी वैकल्पिक मकार	१
नामरूप विचार	२-५७
सर्वनामरूप विचार	५८-८९
युष्मद् ची रूपे	९०-१०४
अस्मद् ची रूपे	१०५-११७
संख्यावाचकांची रूपे	११८-१२३

आदेश	१७७-१७८
संकेतार्थ	१७९-१८०
शतृ, शानश् प्रत्ययांचे	
आदेश	१८१
शतृ-शानश्-प्रत्ययान्तांची	
स्त्रीलिंगी अंगे	१८२

चतुर्थ पाद

इदित् धातूना विकल्पाने आदेश	१
-----------------------------	---

धातूंचे आदेश	२-२०	येणारे निपात शब्द	२५८
प्रयोजक धातूंचे आदेश	२१-५१	धातूंच्या अर्थात बदल	२५९
धातूंचे आदेश	५२-२०९	शौनसेनीची वैशिष्ट्ये	२६०-२८६
विशिष्ट प्रत्ययांपूर्वी धातूंना		अनादि, असंयुक्त त चा द	२६०
होणारे आदेश	२१०-२१४	अन्य स्थळी त चा द	२६२-२६२
धातूंच्या अन्त्य व्यंजनात		नकारान्त शब्दांचे	
होणारे विकार	२१५-२३२	संबोधन ए.व.	२६३-२६४
धातूंच्या अन्त्य		भवत्, भगवत् यांचे	
स्वरांचे विकार	२३३-२३४	प्रथमा ए.व.	२६५
काही धातूंतील वर्णांचे		र्य चा वैकल्पिक य्य	२६६
विशिष्ट विकार	२३५-२३७	थ, ह यांचा	
धातूमध्ये स्वरांच्या		वैकल्पिक ध	२६७-२६८
स्थानी अन्य स्वर	२३८	भू मधील ह चा वैकल्पिक भ	२६९
व्यंजनान्त धातूंच्या अन्ती अकार	२३९	पूर्वला पुरव हा	
अकारान्तेतर स्वरान्त धातूंच्या		वैकल्पिक आदेश	२७०
अन्ती वैकल्पिक अकारागम	२४०	क्त्वा प्रत्ययाचे	
चि इत्यादी धातूंच्या अन्ती		वैकल्पिक आदेश	२७१
णकारागम व स्वराचे ह्रस्वीभवन	२४१	कृ, गम् यांना होणारे	
चि इत्यादी धातूंची		क्त्वाचे वैकल्पिक आदेश	२७२
वैकल्पिक कर्मणि अंगे	२४२	वर्तमानकाळाचे प्रत्यय	२७३-२७४
चि या धातूंचे वैकल्पिक		भविष्यकाळाचे प्रत्यय	२७५
कर्मणि अंग	२४३	अकारापुढे डसि	
हन्, खन् इत्यादी इतर काही		प्रत्ययाचे आदेश	२७६
धातूंची वैकल्पिक		इदानीम्, तस्मात्	
कर्मणि अंगे	२४४-२५०	यांचे आदेश	२७७-२७८
काही धातूंची आदेश म्हणून		वैकल्पिक णकारागम	२७९
येणारी कर्मणि अंगे	२५१-२५७	अव्यये व त्यांचे उपयोग :-	
क.भू.धा.वि. म्हणून		य्येव	२८०

हञ्जे	२८१	पैशाचीची वैशिष्ट्ये	३०३-३२४
हीमाणहे	२८२	ज्ञ चा ज्ज	३०३
णं	२८३	राज्ञमधील ज्ञ चा वैकल्पिक	
अम्मह	२८४	चिञ् आदेश	३०४
हीही	२८५	न्य, ण्य यांचा ज्ज	३०५
सामान्य स्वरूप	२८६	ण चा न	३०६
मागधीची वैशिष्ट्ये	२८७-३०२	तकार, दकार यांचा त	३०७
अकारान्ताचे पुल्लिगी		ल चा ल	३०८
प्रथमा ए.व.	२८७	श, ष यांचा स	३०९
र, स चे ल, श	२८८	हृदय शब्दात य चा प	३१०
संयोगातील स, ष यांचा स	२८९	टु चा तु	३११
ट्ट, ष्ट यांचा स्ट	२९०	क्त्वा चा तून आदेश	३१२
स्थ, र्थ यांचा स्त	२९१	ष्टाचे ढून, त्थून आदेश	३१३
ज, घ, य यांचा य	२९२	र्य, स्न, ष्ट यांचे रिय,	
न्य, ण्य, ज्ञ, ज्ज यांचा ज्ज	२९३	सिन, सट	३१४
ब्रज् मधील ज चा ज्ज	२९४	क्य प्रत्ययाला इय्य आदेश	३१५
छ चा ष्च	२९५	कृ चे कर्मणि अंग	३१६
क्ष चा क	२९६	यादृश इत्यादी शब्दात दृ ला	
प्रेक्ष्, आचक्ष्, यांमधील क्ष		ति आदेश	३१७
चा स्क	२९७	वर्तमानकाळाचे प्रत्यय	३१८-३१९
तिष्ठला चिष्ठ आदेश	२९८	भविष्यकाळ	३२०
अकारान्तापुढे डस्		अकारापुढे डसि प्रत्ययाला	
प्रत्ययाचा आदेश	२९९	आदेश	३२१
अकारान्तापुढे आम्		तद्, इदम् यांना टा	
प्रत्ययाचा आदेश	३००	प्रत्ययासह आदेश	३२२
अहम्, वयम् यांना हगे आदेश	३०१	सामान्य स्वरूप	३२३
सामान्य स्वरूप	३०२	पैशाचीला लागू न पडणारे	
		माहाराष्ट्रीचे नियम	३२४

चूलिकापैशाची		रेफाचा आगम	३९९
वैशिष्ट्ये	३२५-३२८	काही विशिष्ट शब्दांचे विकार	
वर्गातील तृतीय-चतुर्थ व्यंजनांचे		आपद्, विपद्, संपद्	४००
ऐवजी प्रथम-द्वितीय व्यंजने	३२५	कथम्, यथा, तथा	४०१
र चा वैकल्पिक ल	३२६	यादृक्, तादृक्, कीदृक्, ईदृक्	४०२
अन्य आचार्यांचे मत	३२७	यादृश, तादृश, कीदृश, ईदृश	४०३
सामान्य स्वरूप	३२८	यत्र, तत्र	४०४
		कुत्र, अत्र	४०५
अपभ्रंशाची वैशिष्ट्ये	३२९-४४६	यावत्, तावत्	४०६-४०७
स्वरांचे स्थानी अन्य स्वर	३२९	इयत्, कियत्	४०८
स्यादिपूर्वी शब्दाच्या अन्त्य स्वराचे		परस्पर	४०९
ह्रस्वीभवन अथवा दीर्घीभवन	३३०	व्यंजनसंपृक्त ए, ओ यांचा	
नामरूप विचार	३३१-३५४	ह्रस्व उच्चार	४१०
सर्वनामरूप विचार	३५५-३६७	पदान्ती उं, हुं, हिं, हं यांचा	
युष्मद्ची रूपे	३६८-३७४	ह्रस्व उच्चार	४११
अस्मद्ची रूपे	३७५-३८१	म्ह चा वैकल्पिक म्भ	४१२
वर्तमानकाळ	३८२-३८६	काही विशिष्ट शब्दांना	
आज्ञार्थ द्वि.पु.ए.व.	३८७	होणारे आदेश	
भविष्यकाळ	३८८	अन्यादृश	४१३
काही धातूंना होणारे		प्रायस्	४१४
आदेश	३८९-३९४	अन्यथा	४१५
तक्ष् इत्यादी धातूंना छोल्ल		कुतस्	४१६
इत्यादी आदेश	३९५	ततः, तदा	४१७
अनादि असंयुक्त क, ख, त, थ, प, फ		एवम्, परम्, समम्, ध्रुवम्, मा,	
यांचे विकार	३९६	मनाक्, किल, अथवा, दिवा, सह,	
अनादि असंयुक्त म चा विकार	३९७	नहि, पश्चात्, एवमेव, एव, इदानीम्,	
संयुक्त व्यंजनात नंतरच्या रेफाचा		प्रत्युत, इतस्	४१८-४२०
वैकल्पिक लोप	३९८	विषण्ण, उक्त, वर्त्मन्	४२१

शीघ्र इत्यादी शब्दांना वहिल्ल		तव्य प्रत्ययाचे आदेश	४३८
इत्यादी आदेश	४२२		
हुहुरु, घुघ इत्यादी ध्वन्यनुकरणी		क्त्वा प्रत्ययाचे आदेश	४३९-४४०
व चेष्टानुकरणी शब्द	४२३	तुम् प्रत्ययाचे आदेश	४४१
घइं इत्यादी अनर्थक अव्यय	४२४	गम् धातूला लागणारे	
तादर्थ्यां नियात	४२५	क्त्वाचे आदेश	४४२
पुनर्, विना, अवश्यम्, एकशः		तृन् प्रत्ययाचा आदेश	४४३
यांना लागणारे		इव च्या अर्थी येणारे शब्द	४४४
स्वार्थे प्रत्यय	४२६-४२८		
स्वार्थे प्रत्यय	४२९-४३०	लिंगविचार	४४५
स्त्रीलिंगी प्रत्यय	४३१-४३३	सामान्य स्वरूप	४४६
ईय प्रत्ययाला डार आदेश	४३४		
अतु प्रत्ययाला आदेश	४३५	प्राकृतभाषालक्षणांचा व्यत्यय	४४७
त्र प्रत्ययाला आदेश	४३६	उपसंहार	४४८
त्व, तल् प्रत्ययांचे आदेश	४३७		

संक्षेप

अ.	अव्यय
अ.व.	अनेकवचन
उदा.	उदाहरणार्थ
इ.	इत्यादी
ए.व.	एकवचन
क.भू.धा.वि.	कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण
गीलको	गीर्वाणलघुकोश
गु	गुजराती
तृ.	तृतीया (विभक्ती)
तृ. पु.	तृतीय पुरुष
दे	देशी, देश्य
द्वि.	द्वितीया (विभक्ती)
द्वि.पु.	द्वितीय पुरुष
नपुं.	नपुंसकलिंग, नपुंसकलिंगी
पं.	पंचमी विभक्ती
पा.अ.	पाणिनि अष्टाध्यायी
पु.	पुल्लिंग / पुल्लिंगी
पूर्.का.धा.अ.	पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय
पृ.	पृष्ठ
प्र.	प्रथमा (विभक्ती)
प्र.पु.	प्रथम पुरुष
ब.व.	बहुवचन
म	मराठी

व.का.धा.वि.	वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषण
वर्त	वर्तमानकाल
वि.क.धा.वि.	विध्यर्थी कर्मणि धातुसाधित विशेषण
श.	शब्दशः
ष.	षष्ठी (विभक्ती)
स.	सप्तमी (विभक्ती)
सं.	संबोधन (विभक्ती)
सू	सूत्र
स्त्री	स्त्रीलिंग / स्त्रीलिंगी
हि.	हिंदी
हेत्व.धा.अ.	हेत्वर्थक धातुसाधित अव्यय

आचार्य श्री हेमचंद्रकृत

प्राकृत व्याकरण

प्रथम पाद

(सूत्र) अथ प्राकृतम् ॥१॥

(वृत्ति) अथशब्द आनन्तर्यार्थोऽधिकारार्थश्च। प्रकृतिः संस्कृतम्। तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम्। संस्कृतानन्तरं प्राकृतमधिक्रियते। संस्कृतानन्तरं च प्राकृतस्यानुशासनं सिद्धसाध्यमानभेदसंस्कृतयोनेरेव तस्य लक्षणं न देश्यस्य इति ज्ञापनार्थम्। संस्कृतसमं तु संस्कृतलक्षणेनैव गतार्थम्। प्राकृते च प्रकृतिप्रत्ययलिङ्गकारकसमाससंज्ञादयः संस्कृतवद् वेदितव्याः। लोकाद् इति च वर्तते। तेन ऋऋलृलृएँऔडञ्जशष-विसर्जनीयप्लुतवज्यो वर्णसमाम्नायो लोकाद् अवगन्तव्यः। डञौ स्ववर्ग्यसंयुक्तौ भवत एव। ऐदौतौ च केषाञ्चित्। कैतवम् कैअवं। सौन्दर्यम् सौअरिअं। कौरवाः कौरवा। तथा अस्वरं व्यञ्जनं द्विवचनं चतुर्थीबहुवचनं च न भवन्ति।

(अनु.) (सूत्रातील) अथ हा शब्द नंतर हा अर्थ आणि (नवीन विषयाचा) आरंभ हा अर्थ, असे दोन अर्थ दाखविण्यास योजलेला आहे. प्रकृति म्हणजे संस्कृत (भाषा) होय. तेथे (=संस्कृतमध्ये) झालेले किंवा तेथून (=संस्कृतमधून) आलेले (म्हणजे उत्पन्न झालेले) ते प्राकृत होय. संस्कृतनंतर प्राकृतचा आरंभ केला जातो. सिद्ध आणि साध्यमान असे (दोन प्रकारचे) भिन्न शब्द असणारे संस्कृत हेच ज्याचे मूळ (योनि) आहे, (ते प्राकृत), असे त्या प्राकृतचे लक्षण आहे, (आणि हे लक्षण) देश्य प्राकृतचे लक्षण नव्हे, या (गोष्टी) चा बोध करून देण्यास, संस्कृतनंतर प्राकृतचे विवेचन (असे म्हटले आहे). तथापि जे प्राकृत संस्कृत-सम आहे, ते (मागे सांगितलेल्या) संस्कृत व्याकरणावरूनच कळून आलेले आहे. आणि प्राकृतमध्ये प्रकृति, प्रत्यय, लिंग, कारक, समास, संज्ञा,

इत्यादि संस्कृतातल्याप्रमाणेच आहेत, असे जाणावे. आणि 'लोकांकडून' (=लोकांचे व्यवहारावरून), हेही (येथे अध्याहत) आहे. त्यामुळे ऋ, लृ, लृ, ऐ व औ, इ, ज्, श् आणि ष्, विसर्ग आणि प्लुत हे सोडून, (प्राकृतातील इतर) वर्ण-समूह हा लोकांच्या व्यवहारावरूनच जाणून घ्यावयाचा आहे. आपल्या वर्गातील व्यंजनाशी संयुक्त असणारे इ आणि ज् (हे वर्ण प्राकृतमध्ये) आहेतच. आणि काहींच्या मते, ऐ आणि औ (हे स्वरही प्राकृतमध्ये आहेत). उदा. कैतवम्...कौरवा. त्याचप्रमाणे स्वर-रहित व्यंजन, द्विवचन आणि चतुर्थी बहुवचन (हेही प्राकृतात) नाहीत.

(सूत्र) बहुलम् ॥२॥

(वृत्ति) बहुलम् इत्यधिकृतं वेदितव्यम् आशास्त्रपरिसमाप्तेः। ततश्च क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिद् अप्रवृत्तिः क्वचिद् विभाषा क्वचिद् अन्यदेव भवति। तच्च यथास्थानं दर्शयिष्यामः।

(अनु.) (प्रस्तुतचे व्याकरण-) शास्त्र संपेपर्यंत, बहुलं (या सूत्रा) चा अधिकार आहे, असे जाणावे. आणि त्यामुळे (या शास्त्रात सांगितलेल्या नियम, इत्यादींची) क्वचित् प्रवृत्ति होते, क्वचित् (तशी) प्रवृत्ति होत नाही, क्वचित् विकल्प येतो, तर क्वचित् (नियमात सांगितल्यापेक्षा) वेगळेच असे काहीतरी (रूप किंवा वर्णान्तर) होते. आणि ते आम्ही (त्या त्या) (योग्य) ठिकाणी दाखवू.

(सूत्र) आर्षम् ॥३॥

(वृत्ति) ऋषीणाम् इदं आर्षम्। आर्षं प्राकृतं बहुलं भवति। तदपि यथास्थानं दर्शयिष्यामः। आर्षे हि सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते।

(अनु.) ऋषींचे हे (ते) आर्ष (प्राकृत) होय. आर्ष प्राकृत हे बहुल आहे. ते सुद्धा आम्ही (त्या त्या) योग्य ठिकाणी दाखवू. (या व्याकरणात दिलेले) सर्व नियम आर्ष प्राकृतात विकल्पाने लागतात.

(सूत्र) दीर्घह्रस्वौ मिथो वृत्तौ ॥ ४॥

(वृत्ति) वृत्तौ समासे स्वराणां दीर्घह्रस्वौ बहुलं भवतः। मिथः परस्परम्। तत्र ह्रस्वस्य दीर्घः। अन्तर्वेदिः अन्तावेर्दे। सप्तविंशतिः सत्तावीसा। क्वचिन्न भवति। जुवइ-जणो^१। क्वचिद् विकल्पः। वारी-मई^२ वारि-मई। भुजयन्त्रम् भुआ-यन्तं भुअ-यन्तं। पतिगृहम् पई-हरं पइ-हरं। वेलु-वणं^३ वेलु-वणं। दीर्घस्य ह्रस्वः। निअम्बसिल^४-खलिअ-वीइ-मालस्स। क्वचिद् विकल्पः। जउँण-यडं^५ जउँणा-यडं। नइ-सोत्तं^६ नई-सोत्तं। गोरि-हरं^७ गोरी-हरं। वहु-मुहं^८ वहू-मुहं।

(अनु.) वृत्तीमध्ये म्हणजे समासामध्ये (पहिल्या पदाच्या अन्त्य) ह्रस्व किंवा दीर्घ स्वरांचे दीर्घ आणि ह्रस्व स्वर बहुलत्वाने होतात. (सूत्रातील) मिथः (शब्दाचा अर्थ) परस्परात (असा आहे). (म्हणजे ह्रस्व स्वराचा दीर्घ होतो, व दीर्घ स्वराचा ह्रस्व होतो). त्यातील ह्रस्व स्वर दीर्घ (होणे, याचे उदाहरण) :- अन्तर्वेदि.. .. सत्तावीसा. क्वचित् (ह्रस्व स्वराचा दीर्घ स्वर) होत नाही. उदा.- जुवइ-जणो. क्वचित् विकल्पाने (ह्रस्व स्वराचा दीर्घ स्वर होतो. उदा.) वारी-मई.. .. वेलु-वणं.। (आता) दीर्घ स्वराचा ह्रस्व (स्वर होणे, याचे उदाहरण:-) निअम्ब.. .. मालस्स. क्वचित् विकल्पाने (दीर्घ स्वराचा ह्रस्व स्वर होतो. उदा) जउँण-यडं .. .. वहू-मुहं.

(सूत्र) पदयोः सन्धिर्वा ॥ ५॥

(वृत्ति) संस्कृतोक्तः सन्धिः सर्वः प्राकृते पदयोर्व्यवस्थितविभाषया भवति। वासेसी^९ वास-इसी। विसमायवो^{१०} विसम-आयवो। दहीसरो^{११} दहि-ईसरो। साऊअयं^{१२} साउ-उअयं। पदयोरिति किम्? पाओ^{१३}।

१ युवति-जन

२ वारि-मति

३ वेणु-वन

४ नितम्ब-शिला-स्खलित-वीचि-मालस्य।

५ यमुना-तट

६ नदी-स्रोतस्

७ गौरी-गृह

८ वधू-मुख

९ व्यास-ऋषि

१० विषम-आतप

११ दधि-ईश्वर

१२ स्वादु-उदक

१३ पाद

पई^१। वच्छाओ^२। मुद्धाइ^३। मुद्धाए^४। महइ^५। महए^६। बहुलाधिकारात्
क्वचिद् एकपदेऽपि। काहिइ^७ काही। बिइओ^८ बीओ।

(अनु.) संस्कृत (व्याकरणा) मध्ये सांगितलेले सर्व संधि प्राकृतमध्ये दोन पदांत व्यवस्थित विभाषेने होतात. उदा. वासेसी.. ..साउ-उअयं. (सूत्रात) दोन पदांत (संधि होतो), असे का म्हटले आहे ? (कारण एकाच पदातील दोन स्वरांत प्रायः संधि होत नाही. उदा.) पाओ.. ..महए. तथापि बहुलचा अधिकार असल्याने, क्वचित् एका पदातही (दोन स्वरांत संधि होतो. उदा.) काहिइ.. ..बीओ.

(सूत्र) न युवर्णस्यास्वे ॥ ६॥

(वृत्ति) इवर्णस्य च उवर्णस्य च अस्वे वर्णे परे सन्धिर्न भवति।

न वेरिवग्गे^९ वि अवयासो। वन्दाभि^{१०} अज्ज-वइरं।

दणुइन्द^{११} रुहिर-लित्तो, सहइ उइन्दो नह-प्पहावलि-अरुणो।

संझा-वहु-अवऊढो, णव-वारिहरो व्व विज्जुला-पडिभिन्नो ॥१॥

युवर्णस्येति किम्?

गूढोअर^{१२} तामरसाणुसारिणी भमर-पन्ति व्व॥२॥

अस्व इति किम्? पुहवीसो^{१३}।

(अनु.) इ-वर्ण आणि उ-वर्ण यांच्यापुढे विजातीय स्वर आला असताना, संधि

१ पति

२ वत्स, वृक्ष वा वक्षस् चे पंचमी एकवचन आहे.

३, ४ 'मुग्धा' चे तृतीया इत्यादीचे एकवचन आहे

५, ६ मह हा कांक्ष धातूचा आदेश आहे (४.१९२); वर्तमानकाळ तृ.पु.ए.व.

७ कर धातूचे भविष्यकाळ तृ.पु.ए.व.

८ द्वितीय

९ न वैरिवर्गोप्यऽवकाशः।

१० वन्दे आर्य-वज्रम्।

११ दनुजेन्द्ररुधिरलिप्तः शोभते उपेन्द्रो नखप्रभावल्यरुणः।

सन्ध्यावधूपगूढो नववारिधर इव विद्युत्प्रतिभिन्नः॥

१२ गूढोदर-तामरसानुसारिणी भ्रमरपंक्तिरिव।

१३ पुहवी+ईसो (पृथ्वी+ईश)

होत नाही. उदा. न वेरि....पडिभिन्नो. इ-वर्ण आणि उ-वर्ण यांचा (पुढील विजातीय स्वराशी संधि होत नाही), असे का म्हटले आहे ? (कारण पुढीलप्रमाणे त्यांचे संधि शक्य आहेत-) गूढोअर...पन्ति व्व. (सूत्रात) विजातीय स्वर (पुढे असताना), असे का म्हटले आहे ? (कारण इ व उ यांचा पुढील सजातीय स्वरांशी संधि होऊ शकतो. उदा.) पुहवीसो.

(सूत्र) एदोतोः स्वरे ॥ ७॥

(वृत्ति) एकार-ओकारयोः स्वरे परे सन्धिर्न भवति।

वहुआइ^१ नहुल्लिहणे, आबन्धन्तीएँ कञ्चुअं अंगे।

मयरद्ध्यसरधोरणिधाराछेअ व्व दीसन्ति॥१॥

उवमासु^२ अपज्जत्तेभकलभ-दन्तावहासमूरुजुअं।

तं चेव मलिअबिसदंडविरसमालक्खिमो एण्हिं॥२॥

अहो^३ अच्छरिअं। एदोतोरिति किम्?

अत्थालोअणतरला^४ इअरकईणं भमन्ति बुद्धीओ।

अत्थ च्चेअ निरारम्भमेन्ति हिअयं कइन्दाणं॥३॥

(अनु.) एकार आणि ओकार (=ए व ओ हे स्वर) यांच्यापुढे स्वर आला असताना संधि होत नाही. उदा. बहुआइ....अच्छरिअं. ए आणि ओ या स्वरांचा, असे सूत्रात का म्हटले आहे ? (कारण ए व ओ खेरीज अ, इत्यादि स्वरांचा पुढील स्वराशी संधि होऊ शकतो. उदा. अत्थालोअण...कइन्दाणं.)

(सूत्र) स्वरस्योदृत्ते ॥ ८॥

(वृत्ति) व्यञ्जनसंपृक्तः स्वरो व्यञ्जने लुप्ते योऽवशिष्यते स उदृत्त इहोच्यते।

१ वध्वा नखोल्लेखने आबन्धन्त्या कञ्चुकमङ्गे। मकरध्वजशरधोरणिधाराछेदा इव दृश्यन्ते॥

२ उपमासु अपयसिभकलभदन्तावभासमूरुयुगम्।

तदेव मृदितबिसदण्डविरसमालक्षयामह इदानीम्।

३ अहो आश्चर्यम्। ४ अर्थालोचनतरला इतरकवीनां भ्रमन्ति बुद्ध्यः।

स्वरस्य उदृते स्वरे परे सन्धिर्न भवति।

विससिज्जन्तः^१ महापसुदंसणसंभमपरोप्परारूढा।

गयणे च्चिअ गंधउडिं, कुणान्ति तुह कउलणारीओ॥१॥

निसाअरो^२ निसिअरो। रयणीअरो^३। मणुअत्तं^४। बहुलाधिकारात्
 क्वचिद् विकल्पः। कुम्भ-आरो^५ कुम्भारो। सु-उरिसो^६ सूरिसो।
 क्वचित् सन्धिरेव। सालाहणो^७। चक्काओ^८। अत एव प्रतिषेधात्
 समासेऽपि स्वरस्य सन्धौ भिन्नपदत्वम्।

(अनु.) (शब्दातील) एकाद्या व्यंजनाचा लोप झाल्यावर, त्या व्यंजनाशी संपृक्त असणारा जो स्वर शिल्लक रहातो, त्याला येथे उदृत्त म्हटले आहे. (शब्दात एकाद्या) स्वरापुढे उदृत्त स्वर आला असताना, संधि होत नाही. उदा. विससिज्जन्त...मणुअत्तं. बहुलच्या अधिकारामुळे, क्वचित् विकल्प आढळतो (म्हणजे विकल्पाने संधि) होतो. उदा. कुंभआरो...सूरिसो. क्वचित् संधिच होतो. उदा. सालाहणो, चक्काओ. म्हणून (संधीचा) असा निषेध असल्याने, समासातही स्वरसंधीच्या बाबतीत भिन्न पदे मानली जातात.

(सूत्र) त्यादेः ॥ ९॥

(वृत्ति) तिबादीनां स्वरस्य स्वरे परे सन्धिर्न भवति। भवति इह। होइ इह।

(अनु.) धातूंना लागणारे प्रत्यय, इत्यादीमधील (अन्त्य) स्वराचा पुढे स्वर आला असताना, संधि होत नाही. उदा. भवति.... इह.

(सूत्र) लुक् ॥ १०॥

(वृत्ति) स्वरस्य स्वरे परे बहुलं लुग् भवति। त्रिदशेशः तिअसीसो।
 निःश्वासोच्छ्वासौ नीसासूसासा।

१ विशस्यमानमहापशुदर्शनसम्भ्रमपरस्परारूढाः।

गगन एव गन्धकु(पु)टीं कुर्वन्ति तव कौलनार्यः॥

२ निशाच(क)र

३ रजनीच(क)र

४ मनुजत्व

५ कुम्भकार

६ सुपुरुष

७ शातवाहन

८ चक्रवाक

(अनु.) (एखाद्या) स्वरापुढे (दुसरा) स्वर आला असताना, बहुलत्वाने (मागील स्वराचा) लोप होतो. उदा. त्रिदशेशः ..... सूसासा.

(सूत्र) अन्त्यव्यञ्जनस्य ॥ ११॥

(वृत्ति) शब्दानां यद् अन्त्यव्यञ्जनं तस्य लुग् भवति। जाव^१। ताव। जसो। तमो। जम्मो। समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षायाम् अन्त्यत्वम् अनन्त्यत्वं च। तेनोभयमपि भवति। सद्भिक्षुः सभिक्खू। सज्जनः सज्जणो। एतद्गुणाः एअगुणा। तद्गुणाः तग्गुणा॥

(अनु.) शब्दांचे जे अन्त्य व्यंजन असते, त्याचा लोप होतो. उदा. जाव...जम्मो. परंतु समासात वाक्य- विभक्तिची अपेक्षा असताना, (समासाच्या पहिल्या पदाचे अन्त्य व्यंजन हे) कधी अन्त्य मानले जाते, तर कधी अनन्त्य मानले जाते; त्यामुळे दोन्हीही होते (म्हणजे कधी त्याचा लोप होतो, तर कधी ते तसेच राहून पुढे योग्य ते वर्णान्तर होते. उदा.) सद्भिक्षुः.....तग्गुणा.

(सूत्र) न श्रदुदोः ॥ १२॥

(वृत्ति) श्रद् उद् इत्येतयोरन्त्यव्यञ्जनस्य लुग् न भवति। सद्वहिअं^२। सद्वा^३। उगयं^४। उन्नयं^५।

(अनु.) श्रद् आणि उद् यां (शब्दां) तील अन्त्य व्यंजनाचा लोप होत नाही. उदा. सद्वहिअं...उन्नयं.

(सूत्र) निर्दुरोर्वा ॥ १३॥

(वृत्ति) निर् दुर् इत्येतयोरन्त्यव्यञ्जनस्य वा लुग् भवति। निस्सहं^६ नीसहं। दुस्सहो^७ दूसहो। दुक्खिओ^८ दुहिओ।

१ यावत्, तावत्, यशस्, तमस्, जन्मन्

२ श्रद्धित

३ श्रद्धा

४ उद्गत

५ उन्नत

६ निःसह

७ दुःसह

८ दुःखित

(अनु.) निर् आणि दुर् या (शब्दां) मधील अन्त्य व्यंजनाचा विकल्पाने लोप होतो. उदा. निस्सहं... दुहिओ.

(सूत्र) स्वरेन्तरश्च ॥ १४॥

(वृत्ति) अन्तरो निर्दुरोश्चान्त्यव्यञ्जनस्य स्वरे परे लुग् न भवति। अंतरप्पा^१। निरन्तरं^२। निरवसेसं^३। दुरुत्तरं^४। दुरवगाहं^५। क्वचिद् भवत्यपि। अन्तोवरि^६।

(अनु.) अंतर् (हा शब्द, तसेच) निर् आणि दुर् यांतील अन्त्य व्यंजनापुढे स्वर आला असताना, त्या अन्त्य व्यंजनाचा लोप होत नाही. उदा. अंतरप्पा...दुरवगाहं. (परंतु या अन्त्य व्यंजनाचा) क्वचित् लोप होतोही. उदा. अन्तोवरि.

(सूत्र) स्त्रियामादविद्युतः ॥ १५॥

(वृत्ति) स्त्रियां वर्तमानस्य शब्दस्यान्त्यव्यञ्जनस्य आत्वं भवति। विद्युच्छब्दं वर्जयित्वा। लुगपवादः। सरित् सरिआ। प्रतिपद् पाडिवआ। सम्पद् संपआ। बहुलाधिकाराद् ईषत्स्पृष्टतरयश्रुतिरपि। सरिया। पाडिवया। संपया। अविद्युत् इति किम्? विज्जू।

(अनु.) विद्युत् हा शब्द सोडून, इतर स्त्रीलिंगी शब्दांतील अन्त्य व्यंजनाचा आ होतो. 'अन्त्य व्यंजनाचा लोप होतो' (१.११), या नियमाचा (अपवाद) प्रस्तुत नियम आहे. उदा. सरित्...संपआ. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे, (येथे येणाऱ्या आ या स्वराच्या उच्चाराचा ध्वनि) किंचित् प्रयत्नाने उच्चारलेल्या य् व्यंजनाप्रमाणे सुद्धा होतो. उदा. सरिया...संपया. (सूत्रामध्ये) विद्युत् शब्द सोडून, असे का म्हटले आहे ? (कारण विद्युत् शब्दाच्या अन्त्य व्यंजनाचा आ न होता, लोप होतो. उदा.) विज्जू.

१ अन्तरात्मा

२ निरन्तर

३ निरवशेष

४ दुरुत्तर

५ दुरवगाह

६ अन्तर्-उपारि

(सूत्र) रो रा ॥ १६॥

(वृत्ति) स्त्रियां वर्तमानस्यान्त्यस्य रेफस्य रा इत्यादेशो भवति। आत्वापवादः। गिरा^१। धुरा^२। पुरा^३।

(अनु.) स्त्रीलिङ्गी शब्दातील अन्त्य रेफाचा (=र् या व्यंजनाचा) रा असा आदेश होतो. (स्त्रीलिङ्गी शब्दातील अन्त्य व्यंजनाचा) आ होतो (१.१५) या वरील नियमाचा प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. गिरा...पुरा.

(सूत्र) क्षुदो हा ॥ १७॥

(वृत्ति) क्षुध् शब्दस्यान्त्यव्यञ्जनस्य हादेशो भवति। छुहा।

(अनु.) क्षुध् शब्दाच्या अन्त्य व्यंजनाचा हा असा आदेश होतो. उदा. छुहा.

(सूत्र) शरदादेरत् ॥ १८॥

(वृत्ति) शरदादेरन्त्यव्यञ्जनस्य अत् भवति। शरद् सरओ। भिषके भिसओ।

(अनु.) शरद् इत्यादि शब्दांच्या अन्त्य व्यंजनाचा अ होतो. उदा. शरद्...भिसओ.

(सूत्र) दिक्-प्रावृषोः सः ॥ १९॥

(वृत्ति) एतयोरन्त्यव्यञ्जनस्य सो भवति। दिसा। पाउसो।

(अनु.) दिश् आणि प्रावृष् यां (दोघां) च्या अन्त्य व्यंजनाचा स होतो. उदा. दिसा, पाउसो.

(सूत्र) आयुरप्सरसोर्वा ॥ २०॥

(वृत्ति) एतयोरन्त्यव्यञ्जनस्य सो वा भवति। दीहाउसो^४ दीहाऊ। अच्छरा।

(अनु.) आयुस् व अप्सरस् यांच्या अन्त्य व्यंजनाचा विकल्पाने स होतो. उदा. दीहाउसो...अच्छरा.

(सूत्र) ककुभो हः ॥ २१॥

(वृत्ति) ककुभ्शब्दस्यान्त्यव्यञ्जनस्य हो भवति। कउहा।

(अनु.) ककुभ् शब्दाच्या अन्त्य व्यंजनाचा ह होतो. उदा. कउहा.

(सूत्र) धनुषो वा ॥ २२॥

(वृत्ति) धनुःशब्दस्यान्त्यव्यञ्जनस्य हो वा भवति। धणुहं। धणू।

(अनु.) धनुस् शब्दाच्या अन्त्य व्यंजनाचा विकल्पाने ह होतो. उदा. धणुहं, धणू.

(सूत्र) मोऽनुस्वारः ॥ २३॥

(वृत्ति) अन्त्यमकारस्यानुस्वारो भवति। जलं फलं वच्छं गिरिं पेच्छं^१। क्वचिद्
अनन्त्यस्यापि। वणम्मि^२ वणंमि।

(अनु.) अन्त्य मकाराचा अनुस्वार होतो. उदा. जलं...पेच्छ. क्वचित् अन्त्य नसणाऱ्या
मकाराचा सुद्धा अनुस्वार होतो. उदा. वणम्मि, वणंमि.

(सूत्र) वा स्वरे मश्च ॥ २४॥

(वृत्ति) अन्त्यमकारस्य स्वरे परेऽनुस्वारो वा भवति। पक्षे लुगपवादो मस्य
मकारश्च भवति। वंदे^३ उसभं अजिअं। उसभमजिअं च वंदे।
बहुलाधिकाराद् अन्यस्यापि व्यञ्जनस्य मकारः। साक्षात् सक्खं।
यत् जं। तत् तं। विष्वक् वीसुं। पृथक् पिहं। सम्यक् सम्मं। इहं
इहयं^४। आलेट्टुअं^५ इत्यादि।

(अनु.) पुढे स्वर असताना, अन्त्य मकाराचा विकल्पाने अनुस्वार होतो. (हा
नियम म्हणजे) विकल्पपक्षी (अन्त्य व्यंजनाचा) लोप होतो (१.११) या
(वरील) नियमाचा अपवाद आहे; आणि म् चा मकार होतो (म्हणजे
विकल्पाने म् मध्ये पुढील स्वर मिसळतो). उदा. वंदे... वंदे. बहुलचा
अधिकार असल्यामुळे, अन्य काही व्यंजनांचाही मकार (=अनुस्वार)
होतो. उदा. साक्षात्...आलेट्टुअं इत्यादि.

१ पेच्छ हा दृश् धातूचा आदेश आहे (सू.४.१८१)

२ वन

३ वन्दे ऋषभम् अजितम्।

४ इह

५ आश्लेष्टम्

(सूत्र) डञ्जनो व्यञ्जने ॥ २५॥

(वृत्ति) ड ज ण न इत्येतेषां स्थाने व्यञ्जने परे अनुस्वारो भवति। ड। पङ्क्तिः पंती। पराङ्मुखः परंमुहो। ज। कञ्चुकः कंचुओ। लाञ्छनम् लंछणं। ण। षण्मुखः छंमुहो। उत्कण्ठा उक्कंठा। न। सन्ध्या संझा। विन्ध्यः विंझो।

(अनु.) पुढे व्यंजन आले असताना, ड् ज् ण् आणि न् यांच्या स्थानी अनुस्वार होतो. उदा. ड् (चे स्थानी) :- पङ्क्तिः...परंमुहो. ज् (चे स्थानी) कञ्चुकः ... लंछणं. ण (चे स्थानी):- षण्मुखः... उक्कंठा. न् (चे स्थानी):- सन्ध्या ... विंझो.

(सूत्र) वक्रादावन्तः ॥ २६॥

(वृत्ति) वक्रादिषु यथादर्शनं प्रथमादेः स्वरस्य अन्त आगमरूपोऽनुस्वारो भवति। वंकं। तंसं। अंसुं। मंसू। पुंछं। गुंछं। मुंढा। पंसू। बुंधं। कंकोडो। कुंपलं। दंसणं। विंछिओ। गिंठी। मंजारो। एष्वाद्यस्य। वयंसो। मणंसी मणंसिणी। मणंसिला। पडंसुआ। एषु व्दितीयस्य। अवरिं। अणिउँतयं अइमुंतयं। अनयोस्तृतीयस्य। वक्र। त्र्यस्र। अश्रु। श्मश्रु। पुच्छ। गुच्छ। मूर्धन्। पर्शुं। बुध्न। कर्कोट। कुट्मल। दर्शन। वृश्चिक। गृष्टि। मार्जार। वयस्य। मनस्विन् मनस्विनी। मनःशिला। प्रतिश्रुत्। उपरि। अतिमुक्तक। इत्यादि। क्वचिच्छन्दःपूरणेऽपि। देवं-नाग-सुवर्णं। क्वचिन्न भवति। गिड्डी^१। मंजारो। मणसिला मणासिला। आर्षे। मणोसिला^२ अइमुत्तयं।

(अनु.) वक्र, इत्यादि शब्दांमध्ये, जसे (वाङ्मयात) आढळेल त्याप्रमाणे, (या शब्दातील) प्रथम, इत्यादि स्वरांच्यानंतर (श.-शेवटी) आगमरूप असा अनुस्वार (=अनुस्वारागम) होतो. उदा. वंकं.... मंजारो, या शब्दांत प्रथम स्वराचे नंतर (अनुस्वारागम आला आहे). वयंसो.... पडंसुआ, या शब्दांत दुसऱ्या स्वरानंतर (अनुस्वारागम होतो). अवरिं (आणि) अणिउँतयं/

१ गृष्टि, मार्जार, मनःशिला

२ मनःशिला, अतिमुक्तक

अइमुंतयं या दोन शब्दांत तिसऱ्या स्वरानंतर (अनुस्वारागम झालेला दिसतो). (आत्तापर्यंत सांगितलेल्या शब्दांचे मूळ संस्कृत शब्द असे :-) वक्र... अतिमुक्तक, इत्यादि. क्वचित् छंदःपूरणासाठीही (अनुस्वारागम होतो. उदा.) देवं-नाग-सुवर्ण^१. क्वचित् (वरील शब्दांत असा अनुस्वारागम) होत नाही. उदा. गिड्डी... मणासिला. आर्ष प्राकृतात (काही शब्दांची वर्णान्तरे अशी होतात:-) मणोसिला, अइमुत्तयं.

(सूत्र) क्त्वास्यादर्णस्वोर्वा ॥ २७॥

(वृत्ति) क्त्वायाः स्यादीनां च यौ णसू तयोरनुस्वारोऽन्तो वा भवति। क्त्वा। काऊणं^२ काऊण। काउआणं काउआण। स्यादि। वच्छेणं^३ वच्छेण। वच्छेसुं^४ वच्छेसु। णस्वोरिति किम्? करिअ^५। अग्गिणो^६।

(अनु.) क्त्वा (हा प्रत्यय) आणि विभक्ति प्रत्यय, यांमध्ये जे 'ण' आणि 'सु' येतात, त्यांचे अन्ती विकल्पाने अनुस्वार येतो. उदा. क्त्वा-प्रत्ययात :- काऊणं...काउआण. विभक्तिप्रत्ययांत :- वच्छेणं... वच्छेसु. (सूत्रामध्ये) ण आणि सु (यांचेवर अनुस्वार येतो) असे का म्हटले आहे ? (कारण या प्रत्ययांत जेथे ण आणि सु नसतात तेथे अनुस्वार येत नाही. उदा. करिअ; अग्गिणो.)

(सूत्र) विंशत्यादेर्लुक् ॥ २८॥

(वृत्ति) विंशत्यादीनां अनुस्वारस्य लुग् भवति। विंशतिः वीसा। त्रिंशत् तीसा। संस्कृतम् सक्कयं। संस्कारः सक्कारो इत्यादि।

(अनु.) विंशति, इत्यादि शब्दांतील अनुस्वाराचा लोप होतो. उदा. विंशति...सक्कारो, इत्यादि.

१ देवनाग सुवर्ण

२ काऊणं... काउआण ही कर धातूची पू.का.धा. अव्ययाची रूपे आहेत

३ वच्छ शब्दाचे तृतीया एकवचन

४ वच्छ चे सप्तमी अनेकवचन ५ कर धातूचे पू.का.धा.अ.

६ अग्गि (अग्नि) शब्दाचे प्रथमा अ.व. इत्यादीचे रूप. सू.३.२३ पहा

(सूत्र) मांसादेर्वा ॥ २९॥

(वृत्ति) मांसादीनामनुस्वारस्य लुग् वा भवति। मासं मसं । मासलं मसलं। कासं कंसं। पासू पंसू। कह कहं। एव एवं। नूण नूणं। इआणि इआणिं, दाणि दाणिं। कि करेमि^१, किं करेमि। समुहं समुहं। केसुअं किंसुअं। सीहो सिंघो। मांस। मांसल। कांस्य। पांसु। कथम्। एवम्। नूनम्। इदानीम्। किम्। संमुख। किंशुक। सिंह। इत्यादि।

(अनु.) मांस इत्यादि शब्दांतील अनुस्वाराचा विकल्पाने लोप होतो. उदा. मासं...सिंघो. (या शब्दांचे मूळ संस्कृत शब्द असे :-) मांस...सिंह, इत्यादि.

(सूत्र) वर्गेऽन्त्यो वा ॥ ३०॥

(वृत्ति) अनुस्वारस्य वर्गे परे प्रत्यासत्तेस्तस्यैव वर्गस्यान्त्यो वा भवति। पङ्को^२ पंको। सङ्खो संखो। अङ्गणं अंगणं। लङ्घणं लंघणं। कञ्चुओ कंचुओ। लञ्छणं लंछणं। अञ्जिअं अंजिअं। सङ्गा संगा। कण्टओ कंटओ। उक्कण्ठा उक्कंठा। कण्डं कंडं। सण्ढो संढो। अन्तरं अंतरं। पन्थो पंथो। चन्दो चंदो। बन्धवो बंधवो। कम्पइ^३ कंपइ। वम्फइ^४ वंफइ। कलम्बो^५ कलंबो । आरम्भो^६ आरंभो। वर्ग इति किम्? संसओ^७। संहरइ^८। नित्यमिच्छन्त्यन्ये।

(अनु.) अनुस्वाराच्या पुढे वर्गीय व्यंजन असताना, सांनिध्यामुळे (अनुस्वाराचे

१ कर धातूचे वर्त.प्र.ए.व.चे रूप

२ पङ्को ते बंधवो पर्यंतच्या शब्दांचे मूळ संस्कृत शब्द असे :- पङ्क, शङ्ख, अङ्गण, लङ्घन, कञ्चुक, लाञ्छन, अञ्जित, सन्ध्या, कण्टक, उत्कण्ठा, काण्ड, षण्ढ, अन्तर, पथिन् (पन्थाः), चन्द्र, बान्धव.

३ कम्प धातूचे वर्त.तृ.पु.ए.व.चे रूप.

४ वम्फ / वंफ हा वल् धातूचा आदेश आहे (सू.४.१७६ पहा). त्याचे वर्त.तृ.पु.ए.व.चे रूप

५ कदम्ब

६ आरम्भ

७ संशय

८ संहरति

स्थानी) त्याच वर्गाचे अन्त्य व्यंजन (=त्या वर्गाचे अनुनासिक) विकल्पाने होते. उदा. पङ्को....आरंभो. (सूत्रात) वर्गीय व्यंजन (पुढे असता) असे का म्हटले आहे ? (कारण वर्गीय व्यंजन पुढे नसेल तर त्या वर्गाचे अन्त्य व्यंजन विकल्पाने येत नाही. उदा.) संसओ, संहरइ. काही (वैयाकरणां) च्या मते, (हे वर्गीय अन्त्य व्यंजन विकल्पाने न येता) नित्य येते.

(सूत्र) प्रावृट्-शरत्तरणयः पुंसि ॥ ३१॥

(वृत्ति) प्रावृष् शरद् तरणि इत्येते शब्दाः पुंसि पुल्लिङ्गे प्रयोक्तव्याः। पाउसो। सरओ। एस^१ तरणी। तरणिशब्दस्य पुंस्त्रीलिङ्गत्वेन नियमार्थमुपादानम्।

(अनु.) प्रावृष्, शरद् (आणि) तरणि हे शब्द पुंसि म्हणजे पुल्लिङ्गात वापरवेत. उदा. पाउसो...तरणी. तरणि हा शब्द (संस्कृतमध्ये) पुल्लिङ्गी व स्त्रीलिङ्गी असल्याने, (या सूत्रात तरणि शब्दाचा) निर्देश, हा शब्द (प्राकृतात) नियमितपणे (पुल्लिङ्गी) असतो, हे दर्शविण्यासाठी केला आहे.

(सूत्र) स्नमदामशिरोनभः ॥ ३२॥

(वृत्ति) दामन्शिरस्नभस्वर्जितं सकारान्तं नकारान्तं च शब्दरूपं पुंसि प्रयोक्तव्यम्। सान्तम्। जसो^२। पओ। तमो। तेओ। उरो। नान्तम्। जम्मो^३। नम्मो। मम्मो। अदामशिरोनभ इति किम्? दामं। सिरं। नहं। यच्च सेयं^४ वयं सुमणं सम्मं चम्मं इति दृश्यते तद् बहुलाधिकारात्।

१ तरणी हे रूप पुल्लिङ्गी आहे, हे दाखविण्यास मागे एस (एषः) हे एतद् सर्वनामाचे पुल्लिङ्गी रूप वापरले आहे.

२ क्रमाने मूळ शब्द असे :- यशस्, पयस्, तमस्, तेजस्, उरस्

३ क्रमाने मूळ शब्द असे :-जन्मन्, नर्मन्, मर्मन्.

४ क्रमाने मूळ शब्द असे :- श्रेयस्, वचस्, (वयस्), सुमनस्, शर्मन्, चर्मन्.

(अनु.) दामन्, शिरस्, नभस् हे शब्द सोडून, इतर सकारान्त व नकारान्त शब्दांची रूपे पुल्लिंगात योजावीत. उदा. सकारान्त (शब्द):- जसो...उरो. नकारान्त (शब्द) :- जम्मो...मम्मो. (सूत्रामध्ये) दामन्, शिरस्, नभस् (हे शब्द सोडून) असे का म्हटले आहे ? (कारण हे शब्द प्राकृतात नपुंसकलिङ्गातच वापरले जातात. उदा) दामं...नहं. आणि (वाङ्मयात) जी सेयं...चम्मं अशी (नपुंसकलिङ्गी रूपे) आढळतात, ती बहुलच्या अधिकारामुळे आहेत (असे जाणावे).

(सूत्र) वाक्ष्यर्थ-वचनाद्याः ॥ ३३॥

(वृत्ति) अक्षिपर्याया वचनादयश्च शब्दाः पुंसि वा प्रयोक्तव्याः। अक्ष्यर्थाः। अज्ज^१ वि सा सवइ ते अच्छी। नच्चावियाइं तेणम्ह अच्छीइं। अज्जल्यादिपाठादक्षिशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि। एसा अच्छी^२। चक्खू^३ चक्खूइं। नयणा नयणाइं। लोअणा लोअणाइं। वचनादि।^४ वयणा वयणाइं। विज्जुणा विज्जूए। कुलो कुलं। छंदो छंदं। माहप्पो माहप्पं। दुक्खा दुक्खाइं। भायणा भायणाइं। इत्यादि। इति वचनादयः। नेत्ता नेत्ताइं^५। कमला कमलाइं इत्यादि तु संस्कृतवदेव सिद्धम्।

(अनु.) अक्षि (=डोळा) शब्दाचे समानार्थी शब्द आणि वचन, इत्यादि शब्द विकल्पाने पुल्लिंगात योजावेत. उदा. डोळा हा अर्थ असणारे शब्द :- अज्जवि...अच्छीइं. अक्षि हा शब्द अज्जल्यादि-गणात येत असल्याने,

- १ अद्यापि सा शपति ते अक्षिणी। - अच्छी हे पुल्लिङ्गी रूप आहे. नर्तितानि तेन अस्माकम् अक्षिणी। - अच्छीइं हे नपुं. रूप आहे.
- २ येथे अच्छी हे स्त्रीलिङ्गीरूप आहे, हे दर्शविण्यास एसा (एषा) हे एतद् सर्वनामाचे स्त्रीलिङ्गी रूप वापरले आहे.
- ३ क्रमाने मूळ शब्द असे:- चक्षुस्, नयन, लोचन. - इथल्या जोड्यातील पहिले रूप पुल्लिङ्गी व दुसरे नपुं. आहे.
- ४ क्रमाने मूळ शब्द असे :- वचन, विद्युत्, कुल, छंदस्, माहात्म्य, दुःख, भाजन. इथल्या जोड्यातील पहिले रूप पुल्लिङ्गी आहे.
५. नेत्र, कमल.

तो स्त्रीलिंगातही (वापरला जातो. उदा.) एसा अच्छी. (इतर उदाहरणे:-) चक्खू...लोअणाइं. वचन, इत्यादि शब्द असे :- वयणा...भायणाइं, इत्यादि; असे हे वचन, इत्यादि शब्द आहेत. (परंतु) नेत्ता...कमलाइं, इत्यादि (पुल्लिगी तसेच नपुं. रूपे) मात्र संस्कृतप्रमाणेच सिद्ध झालेली आहेत.

(सूत्र) गुणाद्याः क्लीबे वा ॥ ३४॥

(वृत्ति) गुणादयः क्लीबे वा प्रयोक्तव्याः। गुणाइं गुणा^१। विहवेहिं^२ गुणाइं^३ मगन्ति। देवाणि^३ देवा। बिन्दूइं बिन्दुणो। खगं खगो। मंडलगं मंडलगो। कररुहं कररुहो। रुक्खाइं रुक्खा। इत्यादि। इति गुणादयः।

(अनु.) गुण इत्यादि शब्द विकल्पाने नपुंसकलिंगात योजावेत. उदा. गुणाइं... रुक्खा, इत्यादि; असे हे गुण, इत्यादि शब्द आहेत.

(सूत्र) वेमाञ्जल्याद्याः स्त्रियाम् ॥ ३५॥

(वृत्ति) इमान्ता अञ्जल्यादयश्च शब्दाः स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः। एसा^४ गरिमा एस गरिमा। एसा महिमा एस महिमा। एसा निल्लज्जिमा एस निल्लज्जिमा। एसा धुत्तिमा एस धुत्तिमा। अञ्जल्यादि। एसा^५ अञ्जली एस अञ्जली। पिट्ठी^६ पिट्ठं। पृष्ठमित्वे कृते स्त्रियामेवेत्यन्ये। अच्छी^७ अच्छिं। पणहा पणहो। चोरिआ चोरिअं। एवं कुच्छी^८। बली। निही। विही। रस्सी। गंठी। इत्यञ्जल्यादयः। गा^९ गो इति तु

१ गुण २ विभवैः गुणाः मृग्यन्ते (तसेच या सूत्रावरील टीपही पहा)

३ क्रमाने मूळ शब्द असे- देव, बिन्दु, खड्ग, मंडलाग्र, कररुह, वृक्ष.

४ रूपे सारखीच होत असल्याने, एसा व एस ही सर्वनामाची रूपे वापरून पुल्लिंग व स्त्रीलिंग दाखविले आहे. इथले शब्द क्रमाने असे :- गरिमन्, महिमन्, निर्लज्ज, धूर्त.

५ एसा व एस यांचा उपयोग स्त्रीलिंग व पुल्लिंग दाखविण्यासाठी आहे.

६ पृष्ठ ७ क्रमाने - अक्षि, प्रश्न, चौर्य

८ क्रमाने- कुक्षि, बलि, निधि, विधि, रश्मि, ग्रंथि। ९ गर्ता, गर्त (२.३५ पहा)

संस्कृतवदेव सिद्धम्। इमेति तन्त्रेण त्वादेशस्य डिमा इत्यस्य पृथ्वादीमन्श्च सङ्ग्रहः। त्वादेशस्य स्त्रीत्वमेवेच्छन्त्येके।

(अनु.) इमन् (प्रत्यया) ने अन्त पावणारे शब्द आणि अञ्जलि, इत्यादि शब्द विकल्पाने स्त्रीलिंगात योजावेत. उदा. एसा गरिमा... धुत्तिमा. (आता) अञ्जलि, इत्यादि शब्दः- एसा अंजली, एस अंजली. पिट्टी, पिट्टं; (या) पृष्ठ शब्दात (ऋ या स्वराचा) इ (असा स्वर) केला असता, तो शब्द फक्त स्त्रीलिंगात (वापरला जातो), असे काहीजण म्हणतात. (इतर शब्दः-) अच्छी...चोरिअं. याचप्रमाणे कुच्छी...गंठी, असे हे अंजलि, इत्यादि शब्द आहेत. गड्डा व गड्डो हे शब्द मात्र संस्कृतप्रमाणेच सिद्ध झालेले आहेत. (सूत्रात) इम (न्) असे नियमन असल्यामुळे, (भाववाचक नामे साधणाऱ्या) त्व (प्रत्यया) चा आदेश म्हणून येणारा इमा (डिमा) हा प्रत्यय तसेच पृथु इत्यादि शब्दांना लागणारा इमन् प्रत्यय, यांचे ग्रहण होते. त्व चा आदेश म्हणून येणारा इमा हा प्रत्यय लागून बनलेले शब्द नेहमी स्त्रीलिंगी असतात, असे काहींचे मत आहे.

(सूत्र) बाहोरात् ॥ ३६॥

(वृत्ति) बाहुशब्दस्य स्त्रियामाकारान्तादेशो भवति। बाहाए^१ जेण धरिओ एक्काए। स्त्रियामित्येव। वामेअरो^२ बाहू।

(अनु.) बाहु हा शब्द स्त्रीलिंगात (वापरला) असताना, त्याच्या अन्ती आकार आदेश होतो. उदा. बाहाए...एक्काए. (बाहु शब्द) स्त्रीलिंगी वापरल्यासच, (त्याच्या अन्ती आकार येतो; तो पुल्लिंगात वापरल्यास, उकारान्तच राहतो. उदा.) वामेअरो बाहू.

(सूत्र) अतो डो विसर्गस्य ॥ ३७॥

(वृत्ति) संस्कृतलक्षणोत्पन्नस्यातः परस्य विसर्गस्य स्थाने डो इत्यादेशो भवति। सर्वतः सव्वओ। पुरतः पुरओ। अग्रतः अग्गओ। मार्गतः मग्गओ। एवं सिद्धावस्थापेक्षया। भवतः भवओ। भवन्तः भवंतो। सन्तः संतो। कुतः कुदो।

१ बाहुना येन धृत एकेन।

२ वामेतरः बाहुः।

(अनु.) संस्कृत व्याकरणानुसार उत्पन्न झालेल्या व अकाराच्या पुढे येणाऱ्या विसर्गाचे स्थानी ओ (डो) असा आदेश होतो. उदा. सर्वतः...मग्गओ. (शब्दांच्या) सिध्दावस्थेच्या अपेक्षेने अशाप्रकारे वर्णान्तर होते:- भवतः ...कुदो.

(सूत्र) निष्प्रती ओत्परी माल्यस्थोर्वा ॥ ३८॥

(वृत्ति) निर् प्रति इत्येतौ माल्यशब्दे स्थाधातौच परे यथासंख्यं ओत् परि इत्येवं रूपौ वा भवतः। अभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः। ओमालं निम्मल्लं^१। ओमालयं^२ वहइ। परिट्टा^३ पइट्टा। परिट्टिअं^४ पइट्टिअं।

(अनु.) निर् आणि प्रति यांपुढे माल्य हा शब्द आणि स्था हा धातु असताना, विकल्पाने त्यांची रूपे अनुक्रमे ओ आणि परि अशी होतात. (सूत्रातील 'निष्प्रती ओत्परी' असा हा) अभेदनिर्देश संपूर्ण शब्दाला आदेश होतो, हे दाखविण्यासाठी आहे. उदा. ओमालं... पइट्टिअं.

(सूत्र) आदेः ॥ ३९॥

(वृत्ति) आदेरित्यधिकारः कगचज० (१.१७७) इत्यादिसूत्रात् प्रागविशेषे वेदितव्यः।

(अनु.) 'पहिल्या वर्णाचा' (या सूत्राचा) अधिकार 'कगचज' इत्यादि सूत्राच्या मागील सूत्रापर्यंत सामान्यपणे लागू आहे, असे जाणावे.

(सूत्र) त्यदाद्यव्ययात् तत्स्वरस्य लुके ॥ ४०॥

(वृत्ति) त्यदादेरव्ययाच्च परस्य तयोरेव त्यदाद्यव्यययोरादेः स्वरस्य बहुलं लुग् भवति। अम्हेत्थ^५ अम्हे एत्थ। जइमा जइ^६ इमा। जइहं जइ^७ अहं।

(अनु.) सर्वनामे आणि अव्यये यांच्यापुढे येणाऱ्या त्याच सर्वनाम आणि अव्यय

१ निर्माल्य

२ निर्माल्यं वहति।

३ प्रतिष्ठा

४ प्रतिष्ठित

५ वयं अत्र।

६ यदि इमा।

७ यदि अहम्।

यांच्या आदि स्वराचा बहुलत्वाने (विकल्पाने) लोप होतो. उदा. अम्हेत्थ...
अहं.

(सूत्र) पदादपेर्वा ॥ ४१ ॥

(वृत्ति) पदात् परस्य अपेरव्ययस्यादेर्लुग् वा भवति। तं पि^१ तमवि। किं पि^२
किमवि। केण वि केणावि^३। कहं पि^४ कहमवि।
(एखाद्या) पदापुढे येणाऱ्या अपि या अव्ययाच्या आदिस्वराचा
विकल्पाने लोप होतो. उदा. तं पि... कहमवि.

(सूत्र) इतेः स्वरात् तश्च द्विः ॥ ४२ ॥

(वृत्ति) पदात् परस्य इतेरादेर्लुग् भवति स्वरात् परश्च तकारो द्विर्भवति।
किं^५ ति। जं^६ ति। दिङ्^७ ति। न जुत्तं^८ ति। स्वरात्। तह^९ त्ति। झ^{१०}
त्ति। पिओ^{११} त्ति। पुरिसो^{१२} त्ति। पदादित्येव। इअ^{१३} विञ्झ-गुहा-
निलयाए।

(अनु.) (एखाद्या) पदापुढे येणाऱ्या इति या (अव्यया) च्या आदि स्वराचा लोप
होतो; आणि स्वरापुढे (इति असताना, इतिच्या आदि स्वराचा लोप
होऊन, खेरीज शेष ति मधील) तकाराचे द्वित्व होते. उदा. किं ति...जुत्तं
ति. स्वरापुढे (इति असताना):- तह त्ति...पुरिसो त्ति. पदाच्या पुढेच
(इति मधील आदि स्वराचा लोप होतो; तसे नसल्यास, असा लोप होत
नाही. उदा.) इअ...निलयाए।

(सूत्र) लुप्त-य-र-व-श-ष-सां शषसां दीर्घः ॥ ४३ ॥

(वृत्ति) प्राकृतलक्षणवशाद्लुप्ता याद्या उपरि अधो वा येषां

---

१ तं अपि।	२ किं अपि।	३ केन अपि	४ कथं अपि।
५ किं इति।	६ यद् इति।	७ दृष्टं इति।	८ न युक्तं इति।
९ तथा इति	१० झटिति	११ प्रियः इति।	१२ पुरुषः इति
१३ इति विन्ध्यगुहानिलयाए।			

शकारषकारसकाराणां तेषामादेः स्वरस्य दीर्घो भवति। शस्य यलोपे। पश्यति पासङ्। कश्यपः कासवो। आवश्यकं आवासयं। रलोपे। विश्राम्यति वीसमङ्। विश्रामः वीसामो। मिश्रं मीसं। संस्पर्शः संफासो। वलोपे। अश्वः आसो। विश्वसिति वीससङ्। विश्वासः वीसासो। शलोपे। दुश्शासनः दूसासणो। मनश्शिला मणासिला। षस्य यलोपे। शिष्यः सीसो। पुष्यः पूसो। मनुष्यः मणूसो। रलोपे। कर्षकः कासओ। वर्षाः वासा। वर्षः वासो। वलोपे। विष्वाणः वीसाणो। विष्वक् वीसुं। षलोपे। निषिक्तः नीसित्तो। सस्य यलोपे। सस्यं सासं। कस्यचित् कासङ्। रलोपे। उम्नः ऊसो। विस्रम्भः वीसंभो। वलोपे। विकस्वरः विकासरो। निःस्वः नीसो। सलोपे। निस्सहः नीसहो। न दीर्घानुस्वारात् (२.९२) इति प्रतिषेधात् सर्वत्र अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वम् (२.८९) इति द्वित्वाभावः।

(अनु.) प्राकृत व्याकरणानुसार, (संयुक्त व्यंजनांतील) प्रथम किंवा द्वितीय अवयव असणारी य् र् व् श् ष् आणि स् ही व्यंजने लोप पावून, उरलेले जे शकार, षकार आणि सकार, त्यांच्या आदि स्वराचा दीर्घ (स्वर) होतो. उदा. (श्य या संयुक्त व्यंजनात) य् चा लोप झाला असता, श् च्या बाबतीतः- पश्यति...आवासयं. (श्र वा र्श मध्ये) र् चा लोप झाला असताः- विश्राम्यति...संफासो. (श्व मध्ये) व् चा लोप झाला असताः- अश्व... वीसासो. (श्शमध्ये) श् चा लोप झाला असताः-दुश्शासन...मणासिला. (ष्य मध्ये) ष् च्या बाबतीतः- य् चा लोप झाला असताः- शिष्यः ...मणूसो. (र्ष मध्ये) र् चा लोप झाला असताः- कर्षकः...वासो. (ष्व मध्ये) व् चा लोप झाला असताः- विष्वाणः... वीसुं. (ष्ष मध्ये) ष् चा लोप झाला असताः- निषिक्तः नीसित्तो. (स्य मध्ये) य् चा लोप झाला असता, स् च्या बाबतीतः- सस्यं...कासङ् (स्त्र मध्ये) र् चा लोप झाला असताः- उम्नः ...वीसंभो. (स्व मध्ये) व् चा लोप झाला असताः- विकस्वरः ...नीसो. (स्स मध्ये) स् चा लोप झाला असताः- निस्सहः नीसहो. 'न दीर्घानुस्वारात्' असा निषेध असल्याने, (वरील) सर्व ठिकाणी 'अनादौ... द्वित्वम्' या सूत्राने होणारे द्वित्व होत नाही.

(सूत्र) अतः समृद्ध्यादौ वा ॥ ४४॥

(वृत्ति) समृद्धि इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरकारस्य दीर्घो वा भवति। सामिध्दी समिध्दी। पासिध्दी पसिध्दी। पायडं पयडं। पाडिवआ पडिवआ। पासुत्तो पसुत्तो। पाडिसिध्दी पडिसिध्दी। सारिच्छो सरिच्छो। माणंसी मणंसी। माणंसिणी मणंसिणी। आहिआई अहिआई। पारोहो परोहो। पावासू पवासू। पाडिप्फद्धी पडिप्फद्धी। समृद्धि। प्रसिद्धि। प्रकट। प्रतिपत्। प्रसुप्त। प्रतिसिद्धि। सदृक्ष। मनस्विन्। मनस्विनी। अभियाति। प्ररोह। प्रवासिन्। प्रतिस्पर्धिन्। आकृतिगणोयम्। तेन। अस्पर्शः आफंसो। परकीयं पारकेरं पारक्कं। प्रवचनं पावयणं। चतुरन्तं चाउरन्तं। इत्याद्यपि भवति।

(अनु.) समृद्धि, इत्यादि प्रकारच्या शब्दांत, आदि अकाराचा विकल्पाने दीर्घ (म्हणजे आकार) होतो. उदा सामिद्धी.....पडिप्फद्धी. (या शब्दांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-) समृद्धि...प्रतिस्पर्धिन्. हा (समृद्ध्यादि-गण) आकृतिगण आहे. त्यामुळे (येथे न दिलेल्या शब्दांमध्येही) अस्पर्श .....चाउरन्तं, इत्यादिसुद्धा (येथे सांगितलेल्याप्रमाणे विकार) होतात.

(सूत्र) दक्षिणे हे ॥ ४५॥

(वृत्ति) दक्षिणशब्दे आदेरतो हे परे दीर्घो भवति। दाहिणो। ह इति किम्। दक्खिणो।

(अनु.) दक्षिण या शब्दात, (क्ष च्या वर्णान्तराने) पुढे ह आला असताना, आदि अ चा दीर्घ (म्हणजे आ) होतो. उदा. दाहिणो (पुढे) ह आला असताना असे (सूत्रात) का म्हटले आहे ? (कारण क्ष च्या वर्णान्तराने ह येत नसेल, तर अ चा दीर्घ स्वर होत नाही. उदा.) दक्खिणो.

(सूत्र) इः स्वप्नादौ ॥ ४६॥

(वृत्ति) स्वप्न इत्येवमादिषु आदेरस्य इत्वं भवति। सिविणो। सिमिणो। आर्षे उकारोपि। सुमिणो। ईसि। वेडिसो। विलिअं। विअणं। मुडंगो।

क्विणो। उत्तिमो। मिरिअं। दिण्णं। बहुलाधिकाराणत्वाभावे न भवति। दत्तं। देवदत्तो। स्वप्न। ईषत्। वेतस। व्यलीक। व्यजन। मृदङ्ग। कृपण। उत्तम। मरिच। दत्त। इत्यादि।

(अनु.) स्वप्न, इत्यादी प्रकारच्या शब्दांत, आदि अ चा इ होतो. उदा. सिविणो, सिमिणो; आर्ष प्राकृतात (स्वप्न शब्दात आदि अ चा) उकार सुद्धा होतो. उदा. सुमिणो. (पुढली उदाहरणे-) ईसि... दिण्णं. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे, (दत्त शब्दात वर्णान्तराने) ण्ण आला नाही, तर (आदि अ चा इ) होत नाही. उदा. दत्तं, देवदत्तो. (वरील शब्दांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-) स्वप्न..... दत्त; इत्यादि.

(सूत्र) पक्काङ्गार-ललाटे वा ॥ ४७॥

(वृत्ति) एष्वादेरत इत्वं वा भवति। पिककं पक्कं। इंगालो अंगारो। णिडालं णडालं।

(अनु.) पक्क, अङ्गार आणि ललाट या शब्दांत, आदि अ चा इ विकल्पाने होतो. उदा. पिककं..... णडालं.

(सूत्र) मध्यम-कतमे द्वितीयस्य ॥ ४८॥

(वृत्ति) मध्यमशब्दे कतमशब्दे च द्वितीयस्यात इत्वं भवति। मज्झिमो। कइमो।

(अनु.) मध्यम या शब्दात आणि कतम या शब्दात, द्वितीय अ चा इ होतो. उदा. मज्झिमो, कइमो.

(सूत्र) सप्तपर्णे वा ॥ ४९॥

(वृत्ति) सप्तपर्णे द्वितीयस्यात इत्वं वा भवति। छत्तिवण्णो। छत्तवण्णो।

(अनु.) सप्तपर्ण या शब्दात द्वितीय अ चा विकल्पाने इ होतो. उदा. छत्तिवण्णो, छत्तवण्णो.

(सूत्र) मयट्यइर्वा ॥ ५०॥

(वृत्ति) मयट्प्रत्यये आदेरतः स्थाने अइ इत्यादेशो भवति वा। विषमयः।
विसमइओ विसमओ।

(अनु.) मयट् या प्रत्ययात् आदि अ च्या स्थानी अइ असा आदेश विकल्पाने
होतो. उदा. विषमयः..... विसमओ.

(सूत्र) ईहरी वा ॥ ५१॥

(वृत्ति) हरशब्दे आदेरत ईर्वा भवति। हीरो हरो॥

(अनु.) हर या शब्दात् आदि अ चा विकल्पाने ई होतो. उदा. हीरो, हरो.

(सूत्र) ध्वनि-विष्वचोरुः॥ ५२॥

(वृत्ति) अनयोरादेरस्य उत्वं भवति। झुणी। वीसुं। कथं सुणओ। शुनक इति
प्रकृत्यन्तरस्य। श्वन्शब्दस्य तु सा साणो इति प्रयोगौ भवतः।

(अनु.) ध्वनि आणि विष्वक् (विष्वच्) या दोन शब्दांत आदि अ चा उ होतो.
उदा. झुणी, वीसुं. (मग) सुणओ हे रूप कसे होते ? (उत्तर- सुणओ हे
रूप) शुनक या दुसऱ्या मूळ (संस्कृत) शब्दापासूनचे आहे. श्वन् शब्दाचे
मात्र सा, साणो असे प्रयोग होतात.

(सूत्र) वन्द्र-खण्डिते णा वा ॥ ५३॥

(वृत्ति) अनयोरादेरस्य णकारेण सहितस्य उत्वं वा भवति। वुन्द्रं वन्द्रं। खुडिओ
खंडिओ।

(अनु.) वन्द्र या शब्दात् (आदि अ चा) आणि खण्डित शब्दात् (पुढील) णकारासहित
आदि अ चा विकल्पाने उ होतो. उदा. वुन्द्रं..... खंडिओ.

(सूत्र) गवये वः ॥ ५४॥

(वृत्ति) गवयशब्दे वकाराकारस्य उत्वं भवति। गउओ। गउआ।

(अनु.) गवय या शब्दात् वकारातील (वकारासह) अकाराचा उ होतो. उदा.
गउओ, गउआ.

(सूत्र) प्रथमे प-थोर्वा ॥ ५५॥

(वृत्ति) प्रथमशब्दे पकारथकारयोरकारस्य युगपत् क्रमेण च उकारो वा भवति।
पुढुमं पुढमं पढुमं पढमं।

(अनु.) प्रथम या शब्दात, पकार आणि थकार यांमधील अकाराचा उकार एकाच वेळी आणि क्रमाने विकल्पाने होतो. उदा. पुढुमं..... पढमं.

(सूत्र) ज्ञो णत्वेऽभिज्ञादौ ॥ ५६॥

(वृत्ति) अभिज्ञ एवं प्रकारेषु ज्ञस्य णत्वे कृते ज्ञस्यैव अत उत्वं भवति।
अहिण्णु^१। सव्वण्णु। कयण्णु। आगमण्णु। णत्व इति किम्।
अहिज्जो^२। सव्वज्जो। अभिज्ञादाविति किम्। प्राज्ञः पण्णो। येषां
ज्ञस्य णत्वे उत्वं दृश्यते ते अभिज्ञादयः।

(अनु.) अभिज्ञ असल्या प्रकारच्या शब्दांत, ज्ञ चा ण केला असता, ज्ञ मधील अ चाच उ होतो. उदा. अहिण्णु....आगमण्णु. (ज्ञ चा) ण केला असता असे (सूत्रात) का म्हटले आहे ? (कारण जर ज्ञ चा ण केलेला नसेल, तर ज्ञ मधील अ चा उ होत नाही. उदा.) अहिज्जो, सव्वज्जो. (सूत्रात) अभिज्ञ, इत्यादि शब्दांत असे का म्हटले आहे ? (कारण अभिज्ञ, इत्यादि शब्द सोडून, इतर शब्दात ज्ञ चा ण केला असून सुद्धा, ज्ञ मधील अ चा उ होत नाही. उदा.) प्राज्ञः पण्णो. (मग अभिज्ञ, इत्यादि शब्द तरी कोणते ? उत्तर-) ज्या शब्दांत ज्ञ चा ण होऊन, (ज्ञ मधील अ चा) उ झालेला दिसतो, ते अभिज्ञ इत्यादि शब्द.

(सूत्र) एच्छय्यादौ ॥ ५७॥

(वृत्ति) शय्यादिषु आदेरस्य एत्वं भवति। सेज्जा। सुन्देरं। गेन्दुअं। एत्थ। शय्या।
सौन्दर्यं। कन्दुकं। अत्र। आर्षे पुरेकम्मं।

१ मूळ शब्द क्रमाने असे :- अभिज्ञ, सर्वज्ञ, कृतज्ञ, आगमज्ञ.

२ मूळ शब्द क्रमाने असे :- अभिज्ञ, सर्वज्ञ.

(अनु.) शय्या, इत्यादि शब्दांत, आदि अ चा ए होतो. उदा. सेज्जा.... एत्थ. (या शब्दांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-) शय्या....अत्र. आर्ष प्राकृतात (इतर काही शब्दांतही अ चा ए होतो. उदा.) पुरेकम्मं (पुरःकर्म).

(सूत्र) वल्ल्युत्कर-पर्यन्ताश्चर्ये वा ॥ ५८॥

(वृत्ति) एषु आदेरस्य एत्वं वा भवति। वेल्ली वल्ली। उक्केरो उक्करो। पेरन्तो पज्जन्तो। अच्छेरं अच्छरिअं अच्छअरं अच्छरिज्जं अच्छरीअं ।

(अनु.) वल्ली, उत्कर, पर्यन्त आणि आश्चर्य या शब्दांत, आदि अ चा विकल्पाने ए होतो. उदा. वेल्ली..... अच्छरीअं.

(सूत्र) ब्रह्मचर्ये चः ॥ ५९॥

(वृत्ति) ब्रह्मचर्यशब्दे चस्य अत एत्वं भवति। बम्हचेरं।

(अनु.) ब्रह्मचर्य या शब्दात च मधील अ चा ए होतो. उदा. बम्हचेरं.

(सूत्र) तोऽन्तरि ॥ ६०॥

(वृत्ति) अन्तरशब्दे तस्य अत एत्वं भवति। अन्तःपुरम् अन्तेउरं। अन्तश्चारी अन्तेआरी। क्वचिन्न भवति। अन्तग्गयं^१। अन्तो^२-वीसम्भ-निवेसिआणं।

(अनु.) अन्तर् या शब्दात, त मधील अ चा ए होतो. उदा. अन्त....पुरं....अंतेआरी. क्वचित् (अ चा ए होत) नाही. उदा. अन्तग्गयं....सिआणं.

(सूत्र) ओत्पद्ये ॥ ६१॥

(वृत्ति) पद्यशब्दे आदेरत ओत्वं भवति। पोम्मं। पद्य-छद्य (२.११२) इति विश्लेषे न भवति। पउमं।

(अनु.) पद्य शब्दात आदि अ चा ओ होतो. उदा. पोम्मं. 'पद्य-छद्य'.... या सूत्रानुसार (जर द्य मधील अवयवांचा स्वरभक्तीने) विश्लेष झाला असेल, तर तेथे (ओ हा स्वर) होत नाही. उदा. पउमं.

(सूत्र) नमस्कार-परस्परे द्वितीयस्य ॥ ६२॥

(वृत्ति) अनयोर्द्वितीयस्य अत ओत्वं भवति। नमोक्कारो। परोप्परं।

(अनु.) नमस्कार आणि परस्पर या शब्दांत, द्वितीय अ चा ओ होतो. उदा. नमोक्कारो, परोप्परं.

(सूत्र) वापौ ॥ ६३॥

(वृत्ति) अर्पयतौ धातौ आदेरस्य ओत्वं वा भवति। ओप्पेइ अप्पेइ। ओप्पिअं? अप्पिअं।

(अनु.) अर्पयति या धातूत आदि अ चा ओ विकल्पाने होतो. उदा. ओप्पेइ.....अप्पिअं.

(सूत्र) स्वपावुच्च ॥ ६४॥

(वृत्ति) स्वपितौ धातौ आदेरस्य ओत् उत् च भवति। सोवइ सुवइ ।

(अनु.) स्वपिति या धातूत आदि अ चा ओ आणि उ होतात. उदा. सोवइ, सुवइ.

(सूत्र) नात्पुनर्यादाई वा ॥ ६५॥

(वृत्ति) नञः परे पुनःशब्दे आदेरस्य आ आइ इत्यादेशौ वा भवतः। न उणा न उणाइ। पक्षे। न उण न उणो। केवलस्यापि दृश्यते। पुणाइ॥

(अनु.) न (नञ्) च्या पुढे पुनः हा शब्द असताना, (पुनः शब्दातील) आदि अ चे आ व आइ असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. न उणा.... उणाइ. विकल्पपक्षी:- न उण न उणो. (क्वचित्) केवळ (पुनः शब्द असतानाही आइ असा आदेश झालेला) दिसतो. उदा. पुणाइ.

(सूत्र) वालाब्वरण्ये लुक् ॥ ६६॥

(वृत्ति) अलाब्वरण्यशब्दयोरादेरस्य लुग् वा भवति। लाउं? अलाउं। लाऊ

अलाऊ। रण्णं अरण्णं। अत इत्येव। आरण्ण^१-कुंजरो व्व वेल्लंतो।
(अनु.) अलाबु आणि अरण्य या शब्दांत, आदि अ चा विकल्पाने लोप होतो.
उदा. लाउं...अरण्णं. (या शब्दातील) अ चाच (विकल्पाने लोप होतो.
तसे नसल्यास लोप होत नाही. उदा.) आरण्ण... वेल्लंतो.

(सूत्र) वाव्ययोत्खातादावदातः ॥ ६७॥

(वृत्ति) अव्ययेषु उत्खातादिषु च शब्देषु आदेराकारस्य अद् वा भवति।
अव्ययम्^२। जह जहा। तह तहा। अहव अहवा। व वा। ह हा।
इत्यादि। उत्खातादि। उक्खयं उक्खायं। चमरो चामरो। कलओ
कालओ। ठविओ ठाविओ। परिट्टविओ^३ परिट्टाविओ। संठविओ^४
संठाविओ। पययं पाययं। तलवेणं तालवेणं तलवोणं तालवोणं।
हलिओ हालिओ। नराओ नाराओ। बलया बलाया। कुमरो कुमारो।
खइरं खाइरं। उत्खात। चामर। कालक। स्थापित। प्राकृत। तालवृन्त।
हालिक। नाराच। बलाका। कुमार। खादिर। इत्यादि। केचिद्
ब्राह्मणपूर्वाहणयोरपीच्छन्ति। बम्हणो बाम्हणो। पुव्वण्हो पुव्वाण्हो।
दवग्गी दावग्गी। चडू चाडू। इति शब्दभेदात् सिद्धम्।

(अनु.) अव्ययामध्ये आणि उत्खात, इत्यादि शब्दामध्ये, आदि आकाराचा विकल्पाने
अ होतो. उदा. अव्ययामध्ये:- जह...हा, इत्यादि. उत्खात, इत्यादि
शब्दांत:- उक्खयं...खाइरं. (यांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-)
उत्खात...खादिर, इत्यादि. ब्राह्मण आणि पूर्वाहण या शब्दांतही (आदि
आ चा विकल्पाने अ होतो) असे मत काही वैयाकरण व्यक्त करतात.
(त्यामुळे:) बम्हणो...पुव्वाण्हो.
दवग्गी, दावग्गी आणि चडू, चाडू ही रूपे मात्र (मूळच्या) भिन्न शब्दांपासूनच
सिद्ध झालेली आहेत
(म्हणून येथे आ चा विकल्पाने अ होतो, असे मानण्याचे कारण नाही).

१ आरण्य-कुंजरः इव वेलन्।

२ क्रमाने:- यथा। तथा। अथवा। वा। हा।

३ परिस्थापित

४ संस्थापित

(सूत्र) घञ्‌वृद्धेर्वा ॥ ६८॥

(वृत्ति) घञ्‌निमित्तो यो वृद्धिरूप आकारस्तस्यादिभूतस्य अद् वा भवति। पवहो^१ पवाहो। पहरो^२ पहारो। पयरो पयारो। प्रकारः प्रचारो वा। पत्थवो^३ पत्थावो। क्वचिन्न भवति। रागः। राओ।

(अनु.) घञ्‌ प्रत्यय लागण्यामुळे वृद्धीच्या स्वरूपात जो आकार येतो, तो आदि असताना, त्याचा विकल्पाने अ होतो. उदा. पवहो... पहारो; पयरो पयारो, (यांचे मूळ संस्कृत शब्द असे:-) प्रकार किंवा प्रचार; पत्थवो, पत्थावो. क्वचित् (अशा आ चा अ विकल्पाने) होत नाही. उदा. रागः राओ.

(सूत्र) महाराष्ट्रे ॥ ६९॥

(वृत्ति) महाराष्ट्रशब्दे आदेराकारस्य अद् भवति। मरहट्टं। मरहट्टो।

(अनु.) महाराष्ट्र या शब्दात, आदि आ चा अ होतो. उदा. मरहट्टं, मरहट्टो.

(सूत्र) मांसादिष्वनुस्वारे ॥ ७०॥

(वृत्ति) मांसप्रकारेषु अनुस्वारे सति आदेरातः अद् भवति। मंसं। पंसू। पंसणो। कंसं कंसिओ। वंसिओ। पंडवो। संसिद्धिओ। संजत्तिओ। अनुस्वार इति किम्। मासं। पासू। मांस। पांसु। पांसन। कांस्य। कांसिक। वांशिक। पाण्डव। सांसिद्धिक। सांयात्रिक। इत्यादि।

(अनु.) मांस (इत्यादि) प्रकारच्या शब्दांत, अनुस्वार असताना, आदि आ चा अ होतो. उदा. मंसं... संजत्तिओ. अनुस्वार असताना, असे का म्हटले आहे ? (कारण जर या अनुस्वाराचा लोप १.२९ नुसार केला असेल, तर आ चा अ होत नाही. उदा.) मासं, पासू. (वरील शब्दांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-) मांस...सांयात्रिक, इत्यादि.

(सूत्र) श्यामाके मः ॥ ७१॥

(वृत्ति) श्यामाके मस्य आतः अद् भवति। सामओ।

(अनु.) श्यामाक या शब्दात् म् शी संपृक्त असणाच्या आ चा अ होतो. उदा. सामओ.

(सूत्र) इः सदादौ वा ॥ ७२॥

(वृत्ति) सदादिषु शब्देषु आत इत्वं वा भवति। सइ^१ सया। निसिअरो निसाअरो। कुप्पिसो कुप्पासो।

(अनु.) सदा, इत्यादि शब्दांत, आ चा इ विकल्पाने होतो. उदा. सइ... कुप्पासो.

(सूत्र) आचार्ये चोच्च ॥ ७३॥

(वृत्ति) आचार्यशब्दे चस्य आत इत्वम् अत्वं च भवति। आइरिओ। आयरिओ।

(अनु.) आचार्य या शब्दात्, च शी संपृक्त असणाच्या आ चा इ आणि अ होतो. उदा. आइरिओ, आयरिओ.

(सूत्र) ईः स्त्यान-खल्वाटे ॥ ७४॥

(वृत्ति) स्त्यानखल्वाटयोरादेरात् ईर्भवति। ठीणं थीणं थिण्णं^१। खल्लीडो। संखायं इति तु समः स्त्यः खा (४.१५) इति खादेशे सिद्धम्।

(अनु.) स्त्यान आणि खल्वाट या शब्दांत, आदि आ चा ई होतो. उदा. ठीणं.... खल्लीडो. (मग संस्त्यै या धातूपासून संखायं हे रूप कसे होते ? उत्तर-) 'समः स्त्यः खा' या सूत्रानुसार (स्त्यै चा) खा होऊन संखायं हे रूप सिद्ध झाले आहे.

१ क्रमाने:- सदा, निशाक(च)र, कूर्पास.

२ पुढे संयुक्त व्यंजन आल्याने, मागील दीर्घ ई ह्रस्व झाली आहे.

(सूत्र) उः सास्ना-स्तावके ॥ ७५॥

(वृत्ति) अनयोरादेरात् उत्वं भवति। सुण्हा। थुवओ।

(अनु.) सास्ना आणि स्तावक या शब्दात आदि आ चा उ होतो. उदा. सुण्हा, थुवओ.

(सूत्र) ऊद्वासारे ॥ ७६॥

(वृत्ति) आसारशब्दे आदेरात् ऊद् वा भवति। ऊसारो। आसारो।

(अनु.) आसार या शब्दात, आदि आ चा ऊ विकल्पाने होतो. उदा. ऊसारो, आसारो.

(सूत्र) आर्यायां र्यः श्वश्र्वाम् ॥ ७७॥

(वृत्ति) आर्याशब्दे श्वश्र्वां वाच्यायां र्यस्यात् ऊर्भवति। अज्जू। श्वश्र्वामिति किम्। अज्जा।

(अनु.) आर्या शब्दात, सासू हा अर्थ वाच्य असताना, र्य् शी संपृक्त असणाऱ्या आ चा ऊ होतो. उदा. अज्जू. सासू (हा अर्थ वाच्य असताना) असे का म्हटले आहे? (कारण जर सासू हा अर्थ वाच्य नसेल, तर आ चा ऊ होत नाही. उदा.) अज्जा.

(सूत्र) एद् ग्राह्ये ॥ ७८॥

(वृत्ति) ग्राह्यशब्दे आदेरात् एद् भवति। गेज्झं।

(अनु.) ग्राह्य या शब्दात आदि आ चा ए होतो. उदा. गेज्झं।

(सूत्र) द्वारे वा ॥ ७९॥

(वृत्ति) द्वारशब्दे आत् एद् वा भवति। देरं। पक्षे। दुआरं दारं बारं। कथं नेरइओ नारइओ। नैरयिकनारकिकशब्दयोर्भविष्यति। आर्षे अन्यत्रापि। पच्छेकम्मं^१। असहेज्ज^२ देवासुरी।

(अनु.) द्वार या शब्दात्, आ चा ए विकल्पाने होतो. उदा. देरं. (विकल्प)-
पक्षीः- दुआरं... बारं. नेरइओ व नारइओ ही रूपे कशी होतात ?
(उत्तर-) नैरथिक व नारकिक या शब्दांची (ही रूपे) होतील. आर्ष
प्राकृतात् इतर ठिकाणीही (आ चा ए होतो. उदा.) पच्छेकम्मं... देवासुरी.

(सूत्र) पारापते रो वा ॥ ८०॥

(वृत्ति) पारापतशब्दे रस्थस्यात् एद् वा भवति। पारेवओ पारावओ।

(अनु.) पारापत या शब्दात्, र् मधील आ चा ए विकल्पाने होतो. उदा. पारेवओ,
पारावओ.

(सूत्र) मात्रटि वा ॥ ८१॥

(वृत्ति) मात्रट्प्रत्यये आत् एद् वा भवति। एत्तिअमेत्तं^१ एत्तिअमत्तं।
बहुलाधिकारात् क्वचिन्मात्रशब्देऽपि। भोअण-मेत्तं^२।

(अनु.) मात्रट् (मात्र) या प्रत्ययात्, आ चा ए विकल्पाने होतो. उदा. एत्तिअमेत्तं,
एत्तिअमत्तं. बहुलचा अधिकार असल्याने, क्वचित् मात्र या शब्दातही (आ
चा ए होतो. उदा.) भोअण-मेत्तं.

(सूत्र) उदोद्वार्द्रे ॥ ८२॥

(वृत्ति) आर्द्रशब्दे आदेरात् उद् ओच्च वा भवतः। उल्लं ओल्लं। पक्षे। अल्लं
अदं। बाह-सलिल-पवहेण^३ उल्लेइ।

(अनु.) आर्द्र या शब्दात्, आदि आ चे उ आणि ओ विकल्पाने होतात. उदा. उल्लं,
ओल्लं; (विकल्प-) पक्षीः- अल्लं, अदं; बाह....उल्लेइ.

(सूत्र) ओदाल्यां पङ्क्तौ ॥ ८३॥

(वृत्ति) आलीशब्दे पङ्क्तिवाचिनि आत् ओत्वं भवति। ओली। पङ्क्ताविति
किम्। आली सखी।

१ इयन्मात्र

२ भोजनमात्र

३ बाष्प-सलिल-प्रवाहेण आर्द्रयति (आर्द्रीकरोति) ।

(अनु.) आली या शब्दात, (या शब्दाचा) ओळ हा अर्थ असताना, आ चा ओ होतो. उदा. ओली. ओळ (हा अर्थ असताना) असे का म्हटले आहे ? (कारण ओळ हा अर्थ नसताना, आ चा ओ होत नाही. उदा.) आली (म्हणजे) मैत्रीण, सखी.

(सूत्र) ह्रस्वः संयोगे ॥ ८४॥

(वृत्ति) दीर्घस्य यथादर्शनं संयोगे परे ह्रस्वो भवति। आत्। आम्रम् अम्बं। ताम्रं तम्बं। विरहाग्निः विरहग्गी। आस्यम् अस्सं। ईत्। मुनीन्द्रः मुणिन्दो। तीर्थं तित्थं। ऊत्। गुरूल्लापाः गुरुल्लावा। चूर्णः चुण्णो। एत्। नरेन्द्रः नरिन्दो। म्लेच्छः मिलिच्छो। दिट्टिक्क-थण-वट्टं^१। ओत्। अधरोष्ठः अहरुट्टं। नीलोत्पलम् नीलुप्पलं। संयोग इति किम्। आयासं^२। ईसरो। ऊसवो।

(अनु.) वाङ्मयात जसे आढळते त्याप्रमाणे, संयुक्त व्यंजन पुढे असता, (मागील) दीर्घ स्वराचा ह्रस्व स्वर होतो. उदा. आ (पुढे संयोग असताना):- आम्रम्...अस्सं. ई (पुढे संयोग असता):- मुनीन्द्रः ...तित्थं. ऊ (पुढे संयोग असता):- गुरूल्लापाः ...चुण्णो. ए (पुढे संयोग असता):- नरेन्द्रः...वट्टं. ओ (पुढे संयोग असताना):-अधरोष्ठः ...नीलुप्पलं. (पुढे संयोग (संयुक्त व्यंजन) (असताना) असे का म्हटले आहे ? (कारण पुढे संयुक्त व्यंजन नसेल, तर दीर्घ स्वर ह्रस्व होत नाही. उदा) आयासं; (तसेच, पुढील संयुक्त व्यंजनातील एका अवयवाचा लोप केला असेल, तरीही मागील दीर्घ स्वर ह्रस्व होत नाही. उदा.) ईसर, ऊसव.

(सूत्र) इत एट्टा ॥ ८५ ॥

(वृत्ति) संयोग इति वर्तते। आदेरिकारस्य संयोगे परे एकारो वा भवति। पेण्डं^३ पिण्डं। धम्मेल्लं धम्मिल्लं। सेन्दूरं सिन्दूरं। वेण्हू विण्हू। पेट्टं

१ दृष्टैक-स्तन-पृष्ठम्।

२ क्रमाने:- आयास (आकाश), ईश्वर, उत्सव

३ क्रमाने:- पिण्ड, धम्मिल्ल, सिन्दूर, विष्णु, पृष्ठ, बिल्व.

पिड्डं। बेळ्ळं बिळ्ळं। क्वचिन्न भवति। चिन्ता।

(अनु.) (पुढे) संयोग (असताना), हा शब्द (या सूत्रातही अनुवृत्तीने) आहे. (तेव्हा सूत्राचा अर्थ असा:-) पुढे संयोग असताना, आदि इकाराचा एकार विकल्पाने होतो. उदा. पेंडं... बिळ्ळं. क्वचित् (पुढे संयोग असूनही इ चा ए होत नाही. उदा) चिन्ता.

(सूत्र) किंशुकुके वा ॥ ८६॥

(वृत्ति) किंशुकशब्दे आदेरित एकारो वा भवति। केसुअं किंसुअं।

(अनु.) किंशुक या शब्दात, आदि इ चा एकार विकल्पाने होतो. उदा. केसुअं, किंसुअं.

(सूत्र) मिरायाम् ॥ ८७॥

(वृत्ति) मिराशब्दे इत एकारो भवति। मेरा।

(अनु.) मिरा या शब्दात, इ चा एकार होतो. उदा. मेरा.

(सूत्र) पथि-पृथिवी-प्रतिश्रुन्मूषिक-हरिद्रा-बिभीतकेष्वत् ॥ ८८॥

(वृत्ति) एषु आदेरितोकारो भवति। पथो। पुहई पुढवी। पडंसुआ। मूसओ। हलद्दी हलद्दा। बहेडओ। पन्थं? किर देसित्तेति तु पथिशब्दसमानार्थस्य पन्थशब्दस्य भविष्यति। हरिद्रायां विकल्प इत्यन्ये। हलद्दी हलद्दा।

(अनु.) पथिन्, पृथिवी, प्रतिश्रुत्, मूषिक, हरिद्रा आणि बिभीतक या शब्दांत, आदि इ चा अकार होतो. उदा. पथो...बहेडओ. 'पंथं किर देसित्ता' येथे मात्र पथिन् शब्दाला समानार्थी असणाऱ्या पन्थ शब्दाचे 'पंथं' असे रूप होईल. काहींच्या मते, हरिद्रा शब्दाचे बाबतीत (इ चा अ होण्याचा) विकल्प आहे. उदा. हलिद्दी, हलद्दा.

(सूत्र) शिथिलेङ्गुदे वा ॥ ८९॥

(वृत्ति) अनयोरादेरितोऽद् वा भवति। सढिलं। पसढिलं^१। सिढिलं। पसिढिलं^१। अंगुअं इंगुअं। निर्मितशब्दे तु वा आत्वं न विधेयम्। निर्मातनिर्मितशब्दाभ्यामेव सिद्धेः।

(अनु.) शिथिल आणि इङ्गुद या दोन शब्दांत आदि इ चा अ विकल्पाने होतो. उदा. सढिलं.... इंगुअं. परंतु निर्मित या शब्दात मात्र (इ चा) विकल्पाने आ होतो असे विधान करावयाचे नाही; कारण (निम्माअ आणि निम्मिअ हे शब्द) निर्मात आणि निर्मित या शब्दांवरून सिद्ध होतात.

(सूत्र) तित्तिरौ रः ॥ ९०॥

(वृत्ति) तित्तिरिशब्दे रस्येतोऽद् भवति । तित्तिरो ।

(अनु.) तित्तिरि या शब्दात र् शी संपृक्त असणाऱ्या इ चा अ होतो. उदा. तित्तिरो.

(सूत्र) इतौ तो वाक्यादौ ॥ ९१॥

(वृत्ति) वाक्यादिभूते इतिशब्दे यस्तस्तत्संबंधिन इकारस्य अकारो भवति। इअ^२ जंपिआवसाणे। इअ विअसिअकुसुमसरो^३। वाक्यादाविति किम्। पिओ^४ त्ति। पुरिसो^५ त्ति।

(अनु.) वाक्याच्या आदि असणाऱ्या इति या शब्दांत जो त् आहे त्याच्याशी संबंधित असणाऱ्या इकाराचा अकार होतो. उदा. इअ...सरो. वाक्याच्या आदि असणाऱ्या (इति शब्दात) असे का म्हटले आहे ? (कारण जर इति वाक्यारंभी नसेल, तर त् शी संपृक्त इ चा अ न होता, सू.१.४२ प्रमाणे वर्णान्तर होते. उदा) पिओ.... त्ति.

(सूत्र) ईर्जिह्वा-सिंह-त्रिंशद्विंशतौ त्या ॥ ९२॥

(वृत्ति) जिह्वादिषु इकारस्य तिशब्देन सह ईर्भवति। जीहा। सीहो। तीसा।

१ प्रशिथिल

२ इति जल्पितावसाने।

३ इति विकसितकुसुमश(स) रः।

४ प्रियः इति।

५ पुरुषः इति।

वीसा। बहुलाधिकारात् क्वचिन्न भवति। सिंहदत्तो^१। सिंहराओ^२।
 (अनु.) जिह्वा इत्यादि शब्दांत, ति या शब्दासह इकाराचा ईं होतो. उदा.
 जीहा...वीसा. बहुलचा अधिकार असल्याने, क्वचित् (इकाराचा ईं होत
 नाही. उदा.) सिंह...राओ.

(सूत्र) लुकि निरः ॥ ९३॥

(वृत्ति) निरुपसर्गस्य रेफलोपे सति इत ईकारो भवति। नीसरइ। नीसासो।
 लुकीति किम्। निण्णओ^३। निस्सहाई^४ अंगाइं ।

(अनु.) निर् या उपसर्गातील रेफाचा (=र् चा) लोप झाला असताना, इ चा ईकार
 होतो. उदा. नीसरइ, नीसासो. (निर् मधील) र् चा लोप झाला असता,
 असे का म्हटले आहे ? (कारण जर या र् चा लोप झाला नसेल, तर इ चा
 ईं होत नाही. उदा.) निण्णओ...अंगाइं.

(सूत्र) द्विन्योरुत् ॥ ९४॥

(वृत्ति) द्विशब्दे नावुपसर्गे च इत उद् भवति। द्वि। दुमत्तो^५। दुआईं।
 दुविहो। दुरेहो। दुवयणं। बहुलाधिकारात् क्वचिद् विकल्पः। दुउणो^६
 बिउणो। दुइओ बिइओ। क्वचिन्न भवति। द्विजः। दिओ। द्विरदः।
 दिरओ। क्वचिद् ओत्वमपि। दोवयणं। नि^७। पुमज्जइ। पुमन्नो। क्वचिन्न
 भवति। निवडइं।

(अनु.) द्वि या शब्दात आणि नि या उपसर्गात, इ चा उ होतो. उदा. द्वि (मधील इ
 चा उ):- दुमत्तो...दुवयणं. बहुलचा अधिकार असल्याने, क्वचित् (द्विमधील
 इ चा उ) विकल्पाने होतो. उदा. दुउणो...बिइओ. (क्वचित् द्विमधील इ
 चा उ) होत नाही. उदा. द्विज... दिरओ. क्वचित् (द्विमधील इ चा उ) ओ
 सुद्धा होतो. उदा. दोवयणं. (आता) नि (मधील इ चा उ):- पुमज्जइ,
 पुमन्नो. क्वचित् (नि मधील इ चा उ) होत नाही. उदा. निवडइं.

१ सिंहदत्तः २ सिंहराजः ३ निर्णयः ४ निःसहानि अङ्गानि।

५ क्रमाने:- द्विमात्र, द्विजाति, द्विविध, द्विरेफ, द्विवचन. ६ क्रमाने:- द्विगुण, द्वितीय

७ क्रमाने:- निमज्जति, निमय. ८ निपतति

(सूत्र) प्रवासीक्षौ ॥ ९५॥

(वृत्ति) अनयोरादेरित उत्वं भवति। पावासुओ। उच्छू ।

(अनु.) प्रवासि(न) व इक्षु या शब्दांत आदि इ चा उ होतो. उदा. पावासुओ।
उच्छू।

(सूत्र) युधिष्ठिरे वा ॥ ९६॥

(वृत्ति) युधिष्ठिरशब्दे आदेरित उत्वं वा भवति। जहुट्टिलो जहिट्टिलो ।

(अनु.) युधिष्ठिर या शब्दात, आदि इ चा उ विकल्पाने होतो. उदा. जहुट्टिलो,
जहिट्टिलो.

(सूत्र) ओच्च द्विधाकृगः ॥ ९७॥

(वृत्ति) द्विधाशब्दे कृग्धातोः प्रयोगे इत ओत्वं चकारादुत्वं च भवति। दोहा-
किञ्जइ^१ दुहाकिञ्जइ। दोहाइअं दुहाइअं। कृग इति किम्।
दिहागयं^२। क्वचित् केवलस्यापि। दुहा^३ वि सो सुरवहूसत्थो।

(अनु.) द्विधा या शब्दाच्या पुढे कृ धातूचा उपयोग (प्रयोग) असता, द्विधा या
शब्दात, इ चा ओ आणि (सूत्रात वापरलेल्या) चकारामुळे (=च या
शब्दामुळे) उ (सुद्धा) होतो. उदा. दोहा...दुहाइअं. (द्विधा शब्दाच्या पुढे)
कृ धातूचा (प्रयोग असताना) असे का म्हटले आहे ? (कारण तसे
नसल्यास, द्विधा मधील इ चा ओ किंवा उ होत नाही. उदा.) दिहागयं.
क्वचित् (पुढे कृ धातूचा वापर नसताना) केवळ (द्विधा शब्दातही इ चा उ
होतो. उदा.) दुहा....सत्थो.

(सूत्र) वा निर्झरे ना ॥ ९८॥

(वृत्ति) निर्झरशब्दे नकारेण सह इत ओकारो वा भवति। ओज्झरो निज्झरो।

(अनु.) निर्झर या शब्दात, नकारासह इ चा ओकार विकल्पाने होतो. उदा. ओज्झरो,
निज्झरो.

१ क्रमाने:- द्विधाक्रियते, द्विधाकृत

२ द्विधागत

३ द्विधा अपि सः सुर-वधू-सार्थः

(सूत्र) हरीतक्यामीतोऽत् ॥ १९॥

(वृत्ति) हरीतकीशब्दे आदेरीकारस्य अद् भवति। हरडई।

(अनु.) हरीतकी या शब्दात्, आदि ईकाराच् अ होतो. उदा. हरडई.

(सूत्र) आत्कश्मीरे ॥ १००॥

(वृत्ति) कश्मीरशब्दे ईत् आद् भवति। कम्हारा।

(अनु.) कश्मीर या शब्दात्, ई चा आ होतो. उदा. कम्हारा.

(सूत्र) पानीयादिष्वित् ॥ १०१॥

(वृत्ति) पानीयादिषु शब्देषु ईत् इद् भवति। पाणिअं। अलिअं। जिअइ। जिअउ। विलिअं। करिसो। सिरिसो। दुइअं। तइअं। गहिरं। उवणिअं। आणिअं। पलिविअं। ओसिअन्तं। पसिअ। गहिअं। वम्मिओ। तयाणिं। पानीय। अलीक। जीवति। जीवतु। व्रीडित। करीष। शिरीष। द्वितीय। तृतीय। गभीर। उपनीत। आनीत। प्रदीपित। अवसीदत्। प्रसीद। गृहीत। वल्मीक। तदानीम्। इति पानीयादयः। बहुलाधिकारादेषु क्वचिन्नित्यं क्वचिद् विकल्पः। तेन। पाणीअं। अलीअं। जीअइ। करीसो। उवणीओ। इत्यादि सिद्धम्।

(अनु.) पानीय, इत्यादि शब्दांत, ई चा इ होतो. उदा. पाणिअं...तयाणिं. (यांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-) पानीय...तदानीम्. असे हे पानीय, इत्यादि शब्द आहेत. बहुलचा अधिकार असल्याने, या शब्दांत, (ई चा इ) क्वचित् नित्य होतो, तर कधी विकल्पाने होतो. म्हणून पाणीअं... उवणीओ, (ही वर्णान्तरेही) सिद्ध होतात.

(सूत्र) उज्जीर्णे ॥ १०२॥

(वृत्ति) जीर्णशब्दे ईत् उद् भवति। जुण्णसुरा^१। क्वचिन्न भवति। जिण्णे^२ भोअणमत्ते।

(अनु.) जीर्ण या शब्दात्, ई चा उ होतो. उदा. जुण्णसुरा. क्वचित् (जीर्ण मधील ई चा उ) होत नाही. उदा. जिण्णे....मत्ते.

(सूत्र) ऊर्हीन-विहीने वा ॥ १०३॥

(वृत्ति) अनयोरीत ऊत्वं वा भवति। हूणो हीणो। विहूणो विहीणो। विहीन इति किम्। पहीण-जर^१-मरणा।

(अनु.) हीन आणि विहीन या दोन शब्दांत, ई चा ऊ विकल्पाने होतो. उदा. हूणो...विहीणो. विहीन शब्दात् (ई चा विकल्पाने ऊ होतो) असे का म्हटले आहे? (कारण हीन च्या मागे वि खेरीज इतर उपसर्ग असताना, ई चा ऊ होत नाही. उदा) पहीण....मरणा.

(सूत्र) तीर्थे हे ॥ १०४॥

(वृत्ति) तीर्थशब्दे हे सति ईत ऊत्वं भवति। तूहं। ह इति किम्। तित्थं।

(अनु.) तीर्थ या शब्दात्, (वर्णविकाराने पुढे) ह् (हे व्यंजन) आले असता, ई चा ऊ होतो. उदा. तूहं. (पुढे) ह् हे व्यंजन (आले असता) असे का म्हटले आहे? (कारण पुढे जर ह् येत नसेल, तर ई चा ऊ होत नाही. उदा.) तित्थं.

(सूत्र) एत्पीयूषापीड-बिभीतक-कीदृशेदृशे ॥ १०५॥

(वृत्ति) एषु ईत एत्वं भवति। पेऊसं।आमेलो। बहेडओ। केरिसो। एरिसो।

(अनु.) पीयूष, आपीड, बिभीतक, कीदृश आणि ईदृश या शब्दांत, ई चा ए होतो. उदा. पेऊसं... एरिसो.

(सूत्र) नीड-पीठे वा ॥ १०६॥

(वृत्ति) अनयोरीत एत्वं वा भवति। नेडं नीडं। पेढं पीढं।

(अनु.) नीड आणि पीठ या दोन शब्दांत, ई चा ए विकल्पाने होतो. उदा. नेडं..... पीढं.

(सूत्र) उतो मुकुलादिष्वत् ॥ १०७॥

(वृत्ति) मुकुल इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरुतोऽत्वं भवति। मउलं मउलो। मउरं। मउडं। अगरं। गरुई। जहुट्टिलो जहिट्टिलो। सोअमल्लं। गलोई। मुकुल। मुकुर। मुकुट। अगुरु। गुर्वी। युधिष्ठिर। सौकुमार्यं। गुडूची। इति मुकुलादयः। क्वचिदाकारोपि। विद्रुतः। विद्वाओ।

(अनु.) मुकुल, इत्यादि प्रकारच्या शब्दांमध्ये, आदि उ चा अ होतो. उदा. मउलं....गलोई. (यांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-) मुकुल....गुडूची. असे हे मुकुल इत्यादि शब्द आहेत. क्वचित् (उ चा) आकार (=आ) सुद्धा होतो. उदा. विद्रुतः विद्वाओ.

(सूत्र) वोपरौ ॥ १०८॥

(वृत्ति) उपरावुतोऽद् वा भवति। अवरिं उवरिं।

(अनु.) उपरि या शब्दात, उ चा अ विकल्पाने होतो. उदा. अवरिं, उवरिं.

(सूत्र) गुरौ के वा ॥ १०९॥

(वृत्ति) गुरौ स्वार्थे के सति आदेरुतोऽद् वा भवति। गरुओ गुरुओ। क इति किम्। गुरु।

(अनु.) गुरु या शब्दात, पुढे स्वार्थे क हा प्रत्यय आला असताना, आदि उ चा विकल्पाने अ होतो. उदा. गरुओ, गुरुओ. (पुढे स्वार्थे) क (हा प्रत्यय) असताना, असे का म्हटले आहे? (कारण पुढे स्वार्थे क प्रत्यय नसल्यास उ चा अ होत नाही. उदा.) गुरु.

(सूत्र) इभ्रुकुटौ ॥ ११०॥

(वृत्ति) भ्रुकुटावादेरुत इर्भवति। भिउडी।

(अनु.) भ्रुकुटि या शब्दात आदि उ चा इ होतो. उदा. भिउडी.

(सूत्र) पुरुषे रोः ॥ १११॥

(वृत्ति) पुरुषशब्दे रोरुत इर्भवति। पुरिसो। पउरिसं^१।

(अनु.) पुरुष या शब्दात, रु मधील उ चा इ होतो. उदा. पुरिसो, पउरिसं.

(सूत्र) ईः क्षुते ॥ ११२॥

(वृत्ति) क्षुतशब्दे आदेरुत ईत्वं भवति। छीअं।

(अनु.) क्षुत या शब्दात, आदि उ चा ई होतो. उदा. छीअं.

(सूत्र) ऊत्सुभग-मुसले वा ॥ ११३॥

(वृत्ति) अनयोरादेरुत ऊद् वा भवति। सूहवो सुहओ। मूसलं मुसलं।

(अनु.) सुभग आणि मुसल या दोन शब्दांत, आदि उ चा ऊ विकल्पाने होतो. उदा. सूहवो... मुसलं.

(सूत्र) अनुत्साहोत्सन्ने त्सच्छे ॥ ११४॥

(वृत्ति) उत्साहोत्सन्नवर्जित शब्दे यौ त्सच्छौ तयोः परयोरादेरुत ऊद् भवति। त्स।^२ ऊसुओ। ऊसवो। ऊसित्तो। ऊसरइ। च्छ। उद्गताः शुका यस्मात् सः ऊसुओ^३। ऊससइ^४। अनुत्साहोत्सन्न इति किम्। उच्छाहो। उच्छन्नो।

(अनु.) उत्साह आणि उत्सन्न हे शब्द सोडून, (इतर) शब्दांत असणारे जे त्स आणि च्छ, ते पुढे असता, (त्या शब्दातील) आदि उ चा ऊ होतो. उदा. त्स (पुढे असताना) :- ऊसुओ...ऊसरइ. च्छ (पुढे असताना):- जेथून पोपट निघून गेले आहेत तो, ऊसुओ; ऊससइ. उत्साह व उत्सन्न हे शब्द सोडून असे का म्हटले आहे? (कारण या शब्दांत उ चा अ होत नाही. उदा.) उच्छाहो, उच्छन्नो.

१ पौरुष.

३ उच्छुक

२ क्रमाने:- उत्सुक, उत्सव, उत्सिक्त, उत्सरति

४ उच्छसिति

(सूत्र) लुकि दुरो वा ॥ ११५॥

(वृत्ति) दुरूपसर्गस्य रेफस्य लोपे सति उत ऊत्वं वा भवति। दूसहो^१ दुसहो।
दूहवो दुहवो। लुकीति किम्? दुस्सहो विरहो^२।

(अनु.) दूर् या उपसर्गातील रेफाचा लोप झाला असताना, उ चा ऊ विकल्पाने
होतो. उदा. दूसहो...दुहवो. (दूर् मधील) र् चा लोप झाला असताना,
असे का म्हटले आहे ? (कारण जर असा लोप झाला नसेल, तर उ चा
ऊ होत नाही. उदा) दुस्सहो विरहो.

(सूत्र) ओत्संयोगे ॥ ११६॥

(वृत्ति) संयोगे परे आदेरुत ओत्वं भवति। तोण्डं^३। मोण्डं। पोक्खरं। कोट्टिमं।
पोत्थओ। लोद्धओ। मोत्था। मोग्गरो। पोग्गलं। कोण्डो। कोन्तो।
वोक्कन्तं।

(अनु.) पुढे संयोग (=संयुक्त व्यंजन) असताना, आदि उ चा ओ होतो. उदा:-
तोण्डं....वोक्कन्तं.

(सूत्र) कुतूहले वा ह्रस्वश्च ॥ ११७॥

(वृत्ति) कुतूहलशब्दे उत ओद् वा भवति तत्संनियोगे ह्रस्वश्च वा। कोऊहलं
कुऊहलं कोउहल्लं।

(अनु.) कुतूहल या शब्दांत, उ चा ओ विकल्पाने होतो व त्याच्या सांनिध्यामुळे
(तू मधील दीर्घ ऊ) विकल्पाने ह्रस्व होतो. उदा. कोऊहलं.... कोउहल्लं.

(सूत्र) अदूतः सूक्ष्मे वा ॥ ११८॥

(वृत्ति) सूक्ष्मशब्दे ऊतोऽद् वा भवति। सण्हं सुण्हं। आर्षे। सुहुमं।

(अनु.) सूक्ष्म या शब्दात, ऊ चा अ विकल्पाने होतो. उदा. सण्हं, सुण्हं. आर्ष
प्राकृतातः- सुहुमं (असे सूक्ष्मचे वर्णान्तर होते).

१ क्रमाने:- दुःसह, दुर्भग

२ दुःसहः विरहः

३ क्रमाने:- तुण्ड, मुण्ड, पुष्कर, कुट्टिम, पुस्तक, लुब्धक, मुस्ता, मुद्गर, पुद्गल,
कुण्ठ, कुन्त, व्युत्क्रान्त.

(सूत्र) दुकूले वा लश्च द्विः ॥ ११९॥

(वृत्ति) दुकूलशब्दे ऊकारस्य अत्वं वा भवति तत्संनियोगे च लकारो द्विर्भवति।
दुअल्लं दुऊलं। आर्षे दुगुल्लं।

(अनु.) दुकूल या शब्दांत, ऊकाराचा अ विकल्पाने होतो, आणि त्याच्या
सांनिध्यामुळे लकाराचे द्वित्व होते. उदा. दुअल्लं दुऊलं. आर्ष प्राकृतातः-
दुगुल्लं (असे दुकूलचे वर्णान्तर होते).

(सूत्र) ईर्वोद्व्यूढे ॥ १२०॥

(वृत्ति) उद्व्यूढशब्दे ऊत ईत्वं वा भवति। उव्वीढं। उव्वूढं।

(अनु.) उद्व्यूढ या शब्दात, ऊ चा ई विकल्पाने होतो. उदा. उव्वीढं, उव्वूढं.

(सूत्र) उभ्रूहनूमत्कण्डूय-वातूले ॥ १२१॥

(वृत्ति) एषु ऊत उत्वं भवति। भुमया। हणुमन्तो। कण्डुअइ। वाउलो।

(अनु.) भ्रू, हनूमत्, कण्डूय आणि वातूल या शब्दांत, ऊ चा उ होतो. उदा.
भुमया....वाउलो.

(सूत्र) मधूके वा ॥ १२२॥

(वृत्ति) मधूकशब्दे ऊत उद् वा भवति। महूअं महूअं।

(अनु.) मधूक या शब्दात, ऊ चा उ विकल्पाने होतो. उदा. महूअं, महूअं.

(सूत्र) इदेतौ नूपुरे वा ॥ १२३॥

(वृत्ति) नूपुरशब्दे ऊत इत् एत् इत्येतौ वा भवतः। निउरं नेउरं। पक्षे नूउरं।

(अनु.) नूपुर या शब्दात, ऊ चे इ आणि ए असे हे (स्वर) विकल्पाने होतात. उदा.
निउरं, नेउरं. (विकल्प-)पक्षीः- नूउरं.

(सूत्र) ओत्कूष्माण्डी-तूणीर-कूर्पर-स्थूल-ताम्बूल-गुडूची-
मूल्ये ॥ १२४॥

(वृत्ति) एषु ऊत ओद् भवति। कोहण्डी कोहली। तोणीरं। कोप्परं। थोरं।
तम्बोलं। गलोई। मोल्लं।

(अनु.) कूष्माण्डी, तूणीर, कूर्पर, स्थूल, ताम्बूल, गुडूची आणि मूल्य या शब्दांत,
ऊ चा ओ होतो. उदा. कोहण्डी.....मोल्लं.

(सूत्र) स्थूणा-तूणे वा ॥ १२५॥

(वृत्ति) अनयोरूत ओत्वं वा भवति। थोणा थूणा। तोणं तूणं।

(अनु.) स्थूणा आणि तूण या शब्दांत, ऊ चा ओ विकल्पाने होतो. उदा.
थोणा.....तूणं.

(सूत्र) ऋतोऽत् ॥ १२६॥

(वृत्ति) आदेर्ऋकारस्य अत्वं भवति। घृतम् घयं। तृणम् तणं। कृतम् कयं।
वृषभः वसहो। मृगः मओ। घृष्टः घट्टो। दुहाइअमिति कृपादिपाठात्।

(अनु.) (शब्दातील) आदि ऋकाराचा अ होतो. उदा. घृतम्...घट्टो. दुहाइअं
(द्विधाकृतम्) हे रूप कसे होते ? उत्तर) दुहाइअं हा शब्द कृपादिगणात
येत असल्याने (या शब्दात ऋ चा इ झाला आहे).

(सूत्र) आत्कृशा-मृदुक-मृदुत्वे वा ॥ १२७॥

(वृत्ति) एषु आदेर्ऋत आद् वा भवति। कासा कसा। माउक्कं मऊअं।
माउक्कं मउत्तणं।

(अनु.) कृशा, मृदुक आणि मृदुत्व या शब्दांत, आदि ऋ चा आ विकल्पाने होतो.
उदा. कासा..... मउत्तणं.

(सूत्र) इत्कृपादौ ॥ १२८॥

(वृत्ति) कृपा इत्यादिषु शब्देषु आदेर्ऋत इत्वं भवति। किवा। हिययं। मिट्टं
रसे एव। अन्यत्र मट्टं। दिट्टं। दिट्टी। सिट्टं। सिट्टी। गिण्ठी। पिच्छी।
भिऊ। भिंगो। भिंगारो। सिंगारो। सिआलो। घिणा। घुसिणं। विद्ध-

कई। समिद्धी। इद्धी। गिद्धी। किसो। किसानू। किसरा। किच्छं।
 तिप्पं। किसिओ। निवो। किच्चा। किई। धिई। किवो। किविणो।
 किवानं। विश्रुओ। वित्तं। वित्ती। हिअं। वाहित्तं। बिंहिओ। विसी।
 इसी। विइणहो। छिहा। सइ। उक्किट्टं। निसंसो। क्वचिन्न भवति।
 रिद्धी। कृपा। हृदय। मृष्ट। दृष्ट। दृष्टि। सृष्ट। सृष्टि। गृष्टि। पृथ्वी।
 भृगु। भृंग। भृंगार। शृंगार। शृगाल। घृणा। घुसृण। वृद्धकवि।
 समृद्धि। ऋद्धि। गृद्धि। कृश। कृशानु। कृसरा। कृच्छ। तृप्त। कृषित।
 नृप। कृत्या। कृति। धृति। कृप। कृपण। कृपाण। वृश्चिक। वृत्त।
 वृत्ति। हत। व्याहत। बृंहित। वृसी। ऋषि। वितृष्ण। स्पृहा। सकृत्।
 उत्कृष्ट। नृशंस।

(अनु.) कृपा, इत्यादि शब्दांत, आदि ऋ चा इ होतो. उदा. किवा, हिययं;
 मिट्टं :- हा शब्द रस-वाचक असतानाच (ऋ चा इ होतो); इतरत्र
 (म्हणजे तसा अर्थ नसताना) मट्टं (असे वर्णान्तर होते); दिट्टं....निसंसो.
 क्वचित् (आदि ऋ चा इ) होत नाही. उदा. रिद्धी (ऋद्धि). (वरील शब्दांचे
 मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असेः) कृपा.....नृशंस.

(सूत्र) पृष्ठे वानुत्तरपदे ॥ १२९॥

(वृत्ति) पृष्ठशब्दे अनुत्तरपदे ऋत इद् भवति वा। पिट्टी पट्टी। पिट्टिपरिट्टिविअं?
 अनुत्तरपद इति किम्? महिवट्टं?

(अनु.) पृष्ठ हा शब्द (समासात) उत्तर पद नसताना, (त्यातील) ऋ चा इ विकल्पाने
 होतो. उदा. पिट्टी...ट्टिविअं. (पृष्ठ हा शब्द समासात) उत्तर पद नसताना
 असे का म्हटले आहे ? (कारण पृष्ठ शब्द समासात उत्तर पद असल्यास,
 ऋ चा इ होत नाही. उदा.) महिवट्टं.

(सूत्र) मसृण-मृगाङ्क-मृत्यु-शृङ्ग-धृष्टे वा ॥ १३०॥

(अनु.) एषु ऋत इद् वा भवति। मसिणं मसणं। मिअंको मयंको। मिच्चु मच्चु। सिंगं
 संगं। धिट्टो धट्टो।

(अनु.) मसृण, मृगांक, मृत्यु, शृंग, आणि धृष्ट या शब्दांत, ऋ चा इ विकल्पाने होतो. उदा. मसिणं.....धट्टो.

(सूत्र) उदृत्वादौ ॥ १३१॥

(वृत्ति) ऋतु इत्यादिषु शब्देषु आदेर्ऋत उद् भवति। उऊ। परामुट्टो। पुट्टो। पउट्टो। पुहई। पउत्ती। पाउसो। पाउओ। भुई। पहुडि। पाहुडं। परहुओ। निहुअं। निउअं। विउअं। संवुअं। वुत्ततो। निव्वुअं। निव्वुई। वुंदं। वुंदावणो। वुट्टो। वुट्टी। उसहो। मुणालं। उज्जू। जामाउओ। माउओ। माउआ। भाउओ। पिउओ। पुहुवी। ऋतु। परामृष्ट। स्पृष्ट। प्रवृष्ट। पृथिवी। प्रवृत्ति। प्रावृष्। प्रावृत। भृति। प्रभृति। प्राभृत। परभृत। निभृत। निवृत। विवृत। संवृत। वृत्तान्त। निर्वृत। निर्वृति। वृन्द। वृन्दावन। वृद्ध। वृद्धि। ऋषभ। मृणाल। ऋजु। जामातृक। मातृक। मातृका। भ्रातृक। पितृक। पृथ्वी। इत्यादि।

(अनु.) ऋतु, इत्यादि शब्दांत, आदि ऋ चा उ होतो. उदा. उऊ....पुहुवी. (या शब्दांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-) ऋतु.....पृथ्वी.

(सूत्र) निवृत्त-वृन्दारके वा ॥ १३२॥

(वृत्ति) अनयोर्ऋत उद् वा भवति। निवृत्तं निअत्तं। वृन्दारया वंदारया।

(अनु.) निवृत्त आणि वृन्दारक या दोन शब्दांत, ऋ चा उ विकल्पाने होतो. उदा. निवृत्तं...वंदारया.

(सूत्र) वृषभे वा वा ॥ १३३॥

(वृत्ति) वृषभे ऋतो वेन सह उद् वा। उसहो वसहो।

(अनु.) वृषभ या शब्दात व् सह ऋ चा उ विकल्पाने होतो. उदा. उसहो, वसहो.

(सूत्र) गौणान्त्यस्य ॥ १३४॥

(वृत्ति) गौणशब्दस्य योऽन्त्य ऋत् तस्य उद् भवति। माउमण्डलं^१। माउहरं।

१ क्रमाने:-मातृमंडल, मातृगृह, पितृगृह, मातृष्वसा, पितृष्वसा, पितृवन, पितृपति.

पिउहरं। माउसिआ। पिउसिआ। पिउवणं। पिउवई।

(अनु.) (समासामध्ये) गौण शब्दाचा जो अन्त्य ऋ, त्याचा उ होतो. उदा. माउमंडलं...पिउवई.

(सूत्र) मातुरिद्रा ॥ १३५॥

(वृत्ति) मातृशब्दस्य गौणस्य ऋत इद् वा भवति। माइ-हरं माउ-हरं।
क्वचिद्गौणस्यापि। माईणं?।

(अनु.) (समासात) गौण असणान्या मातृ शब्दाच्या ऋ चा इ विकल्पाने होतो. उदा. माइ...हरं. क्वचित् (मातृ हा शब्द समासात) गौण नसतानाही त्यातील ऋ चा इ होतो. उदा. माईणं.

(सूत्र) उदूदोन्मृषि ॥ १३६॥

(वृत्ति) मृषाशब्दे ऋत उत् ऊत् ओच्च भवन्ति। मुसा^२ मूसा मोसा। मुसावाओ^३
मूसावाओ मोसावाओ।

(अनु.) मृषा या शब्दात, ऋ चे उ, ऊ आणि ओ होतात. उदा. मुसा...मोसावाओ.

(सूत्र) इदुतौ वृष्ट-वृष्टि-पृथङ्-मृदङ्ग-नमृके ॥ १३७॥

(वृत्ति) एषु ऋत इकारोकारौ भवतः। विट्टो वुट्टो। विट्टी वुट्टी। पिहं पुहं।
मिडंगो मुडंगो। नत्तिओ नत्तुओ।

(अनु.) वृष्ट, वृष्टि, पृथक्, मृदङ्ग आणि नमृक या शब्दांत, ऋ चे इकार आणि उकार होतात. उदा. विट्टो.....नत्तुओ.

(सूत्र) वा बृहस्पतौ ॥ १३८॥

(वृत्ति) बृहस्पतिशब्दे ऋत इदुतौ वा भवतः। बिहप्फई बुहप्फई। पक्षे।
बहप्फई।

(अनु.) बृहस्पति या शब्दात, ऋ चे इ आणि उ विकल्पाने होतात. उदा. बिहप्फई,
बुहप्फई. (विकल्प-) पक्षी:- बहप्फई.

(सूत्र) इदेदोद्वृन्ते ॥ १३९॥

(वृत्ति) वृन्तशब्दे ऋत इत् एत् ओच्च भवन्ति। विण्टं वेण्टं वोण्टं।

(अनु.) वृन्त या शब्दात् ऋ चे इ, ए आणि ओ होतात. उदा. विण्टं....वोण्टं.

(सूत्र) रिः केवलस्य ॥ १४०॥

(वृत्ति) केवलस्य व्यञ्जनेनासंपृक्तस्य ऋतो रिरादेशो भवति। रिद्धी^१। रिच्छो।

(अनु.) व्यंजनाशी संयुक्त नसलेल्या केवळ ऋ चा रि असा आदेश होतो. उदा. रिद्धी, रिच्छो.

(सूत्र) ऋणर्ज्वृषभर्तुर्वृषौ वा ॥ १४१॥

(वृत्ति) ऋणऋजुऋषभऋतुऋषिषु ऋतो रिर्वा भवति। रिणं अणं। रिजू उजू। रिसहो उसहो। रिऊ उऊ। रिसी इसी।

(अनु.) ऋण, ऋजु, ऋषभ, ऋतु आणि ऋषि या शब्दांत ऋ चा रि विकल्पाने होतो. उदा. रिणं.... इसी.

(सूत्र) दृशः क्विप्-टक्सकः ॥ १४२॥

(वृत्ति) क्विप् टक् सक् इत्येतदन्तस्य दृशेर्धातोर्ऋतो रिरादेशो भवति। सदृक्। सरिवण्णो^२। सरिरूवो। सरिबंदीणं। सदृशः सरिसो। सदृक्षः सरिच्छो। एवम्। एआरिसो^३। भवारिसो। जारिसो। तारिसो। केरिसो। एरिसो। अन्नारिसो। अम्हारिसो। तुम्हारिसो। टक्सक्साहचर्यात् त्यदाद्यन्यादि (हेम.५.१)- सूत्रविहितः क्विबिह गृह्यते।

(अनु.) क्विप्, टक् आणि सक् हे प्रत्यय ज्याच्या अन्ती आहेत अशा दृश् धातूच्या ऋ चा रि असा आदेश होतो. उदा:- सदृक् (मध्ये):- सरिवण्णो...बंदीणं; सदृशः ...सरिच्छो; याचप्रमाणे:- एआरिसो...तुम्हारिसो. येथे टक् व

१ क्रमाने :-ऋद्धि, ऋक्ष

२ क्रमाने :-सदृक-वर्ण, सदृक्-रूप, सदृक्-बन्दिनाम्

३ एतादृश, भवादृश, यादृश, तादृश, कीदृश, ईदृश, अन्यादृश, अस्मादृश, युष्मादृश.

सक् यांच्या साहचर्यामुळे, त्यदाद्यन्यादि या सूत्रात सांगितलेला क्विप् प्रत्यय येथे घ्यावयाचा आहे.

(सूत्र) आदृते ढिः ॥ १४३॥

(वृत्ति) आदृतशब्दे ऋतो ढिरादेशो भवति। आढिओ।

(अनु.) आदृत या शब्दात ऋ चा ढि असा आदेश होतो. उदा. आढिओ.

(सूत्र) अरिदृत्ते ॥ १४४॥

(वृत्ति) दृप्तशब्दे ऋतोरिरादेशो भवति। दरिओ। दरिअ^१-सीहेण।

(अनु.) दृप्त या शब्दात ऋ चा अरि असा आदेश होतो. उदा. दरिओ...सीहेण.

(सूत्र) लृत इलिः क्लृप्त-क्लृत्ते ॥ १४५॥

(वृत्ति) अनयोलृत इलिरादेशो भवति। किलित्त^२-कुसुमोवयारेसु। धाराकिलिन्नवत्तं।

(अनु.) क्लृप्त आणि क्लृन्न या शब्दांत लृ चा इलि असा आदेश होतो. उदा. किलित्त...वत्तं.

(सूत्र) एत इट्टा वेदना-चपेटा-देवर-केसरे ॥ १४६॥

(वृत्ति) वेदनादिषु एत इत्वं वा भवति। विअणा वेअणा। चविडा। विअड-चवेडा-विणोआ^३। दिअरो देवरो। महमहिअ^४-दसण-किसरं। केसरं। महिला महेला इति तु महिलामहेलाभ्यां शब्दाभ्यां सिद्धम्।

(अनु.) वेदना इत्यादि - वेदना, चपेटा, देवर आणि केसर शब्दांत ए चा इ विकल्पाने होतो. उदा. विअणा...केसरं. (हा नियम महिला व महेला या वर्णान्तरांचे बाबतीत लागलेला आहे काय ? उत्तर- नाही.) महिला व महेला ही वर्णान्तरे मात्र महिला आणि महेला या शब्दांपासूनच सिद्ध झालेली आहेत.

१ दृप्तसिंहेन २ क्लृप्तकुसुमोपचारेषु, धाराक्लृन्नपत्रम्। ३ विकटचपेटाविनोदाः।

४ प्रसृत-दशन-केसरम्। सू.४.७८ नुसार महमह हा प्रसृ या धातूचा आदेश आहे.

(सूत्र) ऊः स्तेने वा ॥ १४७॥

(वृत्ति) स्तेने एत ऊद् वा भवति। थूणो थेणो।

(अनु.) स्तेन या शब्दात् ए चा ऊ विकल्पाने होतो. उदा. थूणो, थेणो.

(सूत्र) ऐत एत् ॥ १४८॥

(वृत्ति) ऐकारस्यादौ वर्तमानस्य एत्वं भवति। सेला^१। तेलोक्कं। एरावणो। केलासो। वेज्जो। केढवो। वेहव्वं।

(अनु.) आदि असणान्या ऐकाराचा ए होतो. उदा. सेला....वेहव्वं.

(सूत्र) इत्सैन्धव-शनैश्चरे ॥ १४९॥

(वृत्ति) एतयोरैत इत्वं भवति। सिन्धवं। सणिच्छरो।

(अनु.) सैन्धव आणि शनैश्चर या दोन शब्दांत ऐ चा इ होतो. उदा. सिंधवं, सणिच्छरो.

(सूत्र) सैन्ये वा ॥ १५०॥

(वृत्ति) सैन्यशब्दे ऐत इद् वा भवति। सिन्नं सेन्नं।

(अनु.) सैन्य या शब्दात् ऐ चा इ विकल्पाने होतो. उदा. सिन्नं, सेन्नं.

(सूत्र) अइदैत्यादौ च ॥ १५१॥

(वृत्ति) सैन्यशब्दे दैत्य इत्येवमादिषु च ऐतः अइ इत्यादेशो भवति। एत्वापवादः। सइन्नं। दइच्चो। दइन्नं। अइसरिअं। भइरवो। वइजवणो। दइवअं। वइआलीअं। वइएसो। वइएहो। वइदब्भो। वइस्साणरो। कइअवं। वइसाहो। वइसालो। सइरं। चइत्तं। दैत्य। दैन्य। ऐश्वर्यं। भैरव। वैजवन। दैवत। वैतालीय। वैदेश। वैदेह। वैदर्भ। वैश्वानर। कैतव। वैशाख। वैशाल। स्वैर। चैत्य। इत्यादि। विश्लेषे न भवति। चैत्यम् चेइअं। आर्षे। चैत्यवन्दनम्। ची-वन्दणं।

१ क्रमाने :- शैलाः, त्रैलोक्यम्, ऐरावतः, कैलासः, वैद्यः, कैटभः, वैधव्यम्.

(अनु.) सैन्य या शब्दात तसेच दैत्य इत्यादि प्रकारच्या शब्दांत ऐ चा अइ असा आदेश होतो. (आदि ऐकाराचा) ए होतो (सू.१.१४). या नियमाचा (प्रस्तुत नियम) अपवाद आहे. उदा. सइन्नं; दइच्चो...चइत्तं. (यांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-) (सैन्या) दैत्य...चैत्य, इत्यादि. (संयुक्त व्यंजनातील अवयवांचा स्वरभक्तीने) विश्लेष झाला असताना, (ऐ चा अइ) होत नाही. उदा. चैत्यम् चेइअं. आर्ष प्राकृतात:- चैत्यवन्दनम् (चे) ची-वंदणं (असे वर्णान्तर होते).

(सूत्र) वैरादौ वा ॥ १५२॥

(वृत्ति) वैरादिषु ऐतः अइरादेशो वा भवति। वइरं वेरं। कइलासो केलासो। कइरवं केरवं। वइसवणो वेसवणो। वइसंपायणो वेसंपायणो। वइआलिओ वेआलिओ। वइसिअं वेसिअं। चइत्तो चेतो। वैर। कैलास। कैरव। वैश्रवण। वैशम्पायन। वैतालिक। वैशिक। चैत्र। इत्यादि।

(अनु.) वैर इत्यादि शब्दांत ऐ चा अइ असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. वइरं...चेतो. (या शब्दांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-) वैर...चैत्र, इत्यादि.

(सूत्र) एच्च दैवे ॥ १५३॥

(वृत्ति) दैवशब्दे ऐत एत् अइश्चादेशो भवति। देव्वं दइव्वं दइवं।

(अनु.) दैव या शब्दात ऐ चा ए आणि अइ असा आदेश होतो. उदा. देव्वं...दइवं.

(सूत्र) उच्चैर्नीचैस्यैअः ॥ १५४॥

(वृत्ति) अनयोरैतः अअ इत्यादेशो भवति। उच्चअं। नीचअं। उच्चनीचाभ्यां के सिद्धम्? उच्चैर्नीचैसोस्तु रूपान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम्।

(अनु.) उच्चैः आणि नीचैः या दोन शब्दांत, ऐ चा अअ असा आदेश होतो. उदा. उच्चअं, नीचअं. (मग) उच्च आणि नीच या शब्दांपासून कोणती (वर्णान्तरे) होतात? तथापि उच्चैः आणि नीचैः या शब्दांची अन्य रूपे होत नाहीत, हे सांगण्यासाठी (इथले) विधान आहे.

(सूत्र) ईद्धैर्ये ॥ १५५॥

(वृत्ति) धैर्यशब्दे ऐत ईद् भवति। धीरं हरइ^१ विसाओ।

(अनु.) धैर्य या शब्दात्, ऐ चा ई होतो. उदा. धीरं...विसाओ.

(सूत्र) ओतोद्वान्योन्य-प्रकोष्ठातोद्य-शिरोवेदना-मनोहर-सरोरुहे
क्तोश्च वः ॥ १५६॥

(वृत्ति) एषु ओतोऽत्वं वा भवति तत्संनियोगे च यथासम्भवं
ककारतकारयोर्वादेशः। अन्नन्नं अन्नुन्नं। पवद्गो पउद्गो। आवज्जं
आउज्जं। सिरविअणा सिरोविअणा। मणहरं मणोहरं। सररुहं
सरोरुहं।

(अनु.) अन्योन्य, प्रकोष्ठ, आतोद्य, शिरोवेदना, मनोहर आणि सरोरुह या
शब्दांत ओ चा अ विकल्पाने होतो आणि त्याच्या सांनिध्यामुळे शक्य
असेल तेथे ककार आणि तकार यांना 'व' असा आदेश होतो. उदा.
अन्नन्नं.....सरोरुहं.

(सूत्र) ऊत्सोच्छ्वासे ॥ १५७॥

(वृत्ति) सोच्छ्वासशब्दे ओत् ऊद् भवति। सोच्छ्वासः सूसासो।

(अनु.) सोच्छ्वास या शब्दात् ओ चा ऊ होतो. उदा. सोच्छ्वासः सूसासो.

(सूत्र) गव्यउ-आअः ॥ १५८॥

(वृत्ति) गोशब्दे ओत्तः अउ आअ इत्यादेशौ भवतः। गउओ। गउआ। गाओ।
हरस्स^२ एसा गाई।

(अनु.) गो या शब्दात् ओ चे अउ आणि आअ असे आदेश होतात. उदा.
गउओ....गाई.

१ धैर्यं हरति विषादः।

२ हरस्य एषा गौः।

(सूत्र) औत ओत् ॥ १५९॥

(वृत्ति) औकारस्यादेरोद् भवति। कौमुदी कोमुई। यौवनम् जोव्वणं।
कौस्तुभः कोत्थुहो। कौशाम्बी कोसंबी। क्रौञ्चः कोंचो। कौशिकः
कोसिओ।

(अनु.) आदि (असणाच्या) औकाराचा ओ होतो. उदा. कौमुदी.....कोसिओ.

(सूत्र) उत्सौन्दर्यादौ ॥ १६०॥

(वृत्ति) सौन्दर्यादिषु शब्देषु औत उद् भवति। सुंदेरं सुंदरिअं। मुंजायणो।
सुण्डो। सुद्धोअणी। दुवारिओ। सुगंधत्तणं। पुलोमी। सुवण्णिओ।
सौन्दर्यं। मौञ्जायन। शौण्ड। शौद्धोदनि। दौवारिक। सौगन्ध्यं।
पौलोमी। सौवर्णिक।

(अनु.) सौन्दर्य इत्यादि शब्दांत औ चा उ होतो. उदा. सुंदेरं.....सुवण्णिओ.
(यांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-) सौन्दर्य.....सौवर्णिक.

(सूत्र) कौक्षेयके वा ॥ १६१॥

(वृत्ति) कौक्षेयकशब्दे औत उद् वा भवति। कुच्छेअयं। कोच्छेअयं।

(अनु.) कौक्षेयक या शब्दात औ चा उ विकल्पाने होतो. उदा. कुच्छेअयं, कोच्छेअयं.

(सूत्र) अउः पौरादौ च ॥ १६२॥

(वृत्ति) कौक्षेयके पौरादिषु च औत अउरादेशो भवति। कउच्छेअयं। पौरः।
पउरो। पउर-जणोः। कौरवः कउरवो। कौशलं कउसलं। पौरुषं
पउरिसं। सौधं सउहं। गौडः गउडो। मौलिः मउली। मौनं मउणं।
सौराः सउरा। कौलाः कउला।

(अनु.) कौक्षेयक या शब्दात तसेच पौर इत्यादि शब्दांत औ चा अउ असा आदेश
होतो. उदा. कउच्छेअयं; पौर.....कउला.

(सूत्र) आच्च गौरवे ॥ १६३॥

(वृत्ति) गौरवशब्दे औत आत्वम् अउश्च भवति। गारवं गउरवं।

(अनु.) गौरव या शब्दात् औ चे आ आणि अउ होतात्. उदा. गारवं, गउरवं.

(सूत्र) नाव्यावः ॥ १६४॥

(वृत्ति) नौशब्दे औत आवादेशो भवति। नावा।

(अनु.) नौ या शब्दात् औ चा आव असा आदेश होतो. उदा. नावा.

(सूत्र) एत्रयोदशादौ स्वरस्य सस्वरव्यञ्जनेन ॥ १६५॥

(वृत्ति) त्रयोदश इत्येवंप्रकारेषु संख्याशब्देषु आदेः स्वरस्य परेण सस्वरेण व्यञ्जनेन सह एद् भवति। तेरह^१। तेवीसा। तेतीसा।

(अनु.) त्रयोदश इत्यादि प्रकारच्या संख्या (-वाचक) शब्दांत पुढील स्वर-सहित व्यंजनासह आदि स्वराचा ए होतो. उदा. तेरह....तेतीसा.

(सूत्र) स्थविरविचकिलायस्कारे ॥ १६६॥

(वृत्ति) एषु आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह एद् भवति। थेरो। वेइल्लं। मुद्धविअइल्ल^२-पसूणपुंजा इत्यपि दृश्यते। एकारो।

(अनु.) स्थविर, विचकिल आणि अयस्कार या शब्दांत पुढील स्वरसहित व्यंजनासह आदि स्वराचा ए होतो. उदा. थेरो, वेइल्लं; मुद्धविअइल्ल-पसूणपुंजा (या शब्दसमूहात ए न होता झालेले विअइल्ल) असे सुद्धा (वर्णान्तर) दिसून येते; एकारो.

(सूत्र) वा कदले ॥ १६७॥

(वृत्ति) कदलशब्दे आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह एद् वा भवति। केलं कयलं। केली^३ कयली।

१ क्रमाने : त्रयोदश, त्रयोविंशतिः, त्रयस्त्रिंशत्।

२ मुग्धविचकिलप्रसूनपुञ्जाः।

३ कदली।

(अनु.) कदल या शब्दात् पुढील स्वरसहित व्यंजनासह आदि स्वराचा ए विकल्पाने होतो. उदा. केलं.....कयली.

(सूत्र) वेतः कर्णिकारे ॥ १६८॥

(वृत्ति) कर्णिकारे इतः सस्वरव्यञ्जनेन सह एद् वा भवति। कण्णोरो कण्णिआरो।

(अनु.) कर्णिकार या शब्दात् (र्णि मधील) इ चा (पुढील) स्वरसहित व्यंजनासह विकल्पाने ए होतो. उदा.- कण्णोरो, कण्णिआरो.

(सूत्र) अयौ वैत् ॥ १६९॥

(वृत्ति) अयिशब्दे आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ऐद् वा भवति। ऐ बीहेमि^१। अइ उम्मत्ति^२। वचनादैकारस्यापि प्राकृते प्रयोगः।

(अनु.) अयि या शब्दात् पुढील स्वरसहित व्यंजनासह आदि स्वराचा ऐ विकल्पाने होतो. उदा. ऐ....म्मत्तिए. (ऐ होतो असे) वचन असल्याने प्राकृतात् ऐकाराचा सुद्धा प्रयोग (कधी कधी आढळतो असे जाणावे).

(सूत्र) ओत्पूतर-बदर-नवमालिका-नवफलिका-पूगफले ॥१७०॥

(वृत्ति) पूतरादिषु आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओद् भवति। पोरो। बोरं बोरी^३। नोमालिआ। नोहलिआ। पोप्फलं पोप्फली^४।

(अनु.) पूतर इत्यादि - पूतर, बदर, नवमालिका, नवफलिका, पूगफल शब्दांत पुढील स्वरसहित व्यंजनासह आदि स्वराचा ओ होतो. उदा. पोरो....पोप्फली.

(सूत्र) न वा मयूख-लवण-चतुर्गुण-चतुर्थ-चतुर्दश-चतुर्वार-सुकुमार-कुतूहलोदूखलोलूखले ॥ १७१॥

१ भी धातूचा आदेश (सू.४.५३)।

२ उन्मत्तिके।

३ बदरी।

४ पूगफल।

(वृत्ति) मयूखादिषु आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओद् वा भवति। मोहो मऊहो। लोणं। इअ^१ लवणुगमा। चोग्गुणो चउग्गुणो। चोत्थो चउत्थो। चोत्थी^२ चउत्थी। चोद्दह चउद्दह। चोद्दसी^३ चउद्दसी। चोव्वारो चउव्वारो। सोमालो सुकुमालो। कोहलं कोउहल्लं। तह^४ मन्ने कोहलिए। ओहलो उऊहलो। ओक्खलं उलूहलं। मोरो मऊरो इति तु मोरमयूरशब्दाभ्यां सिद्धम्।

(अनु.) मयूख इत्यादि- मयूख, लवण, चतुर्गुण, चतुर्थ, चतुर्दश, चतुर्वार, सुकुमार, कुतूहल, उदूखल, उलूखल शब्दांत पुढील स्वरसहित व्यंजनासह आदि स्वराचा ओ विकल्पाने होतो. उदा. मोहो...उलूहलं. (याच नियमानुसार मयूर शब्दापासून मोरो व मऊरो ही रूपे होतात काय ? उत्तर- नाही. तर) मोरो व मऊरो ही रूपे मोर आणि मयूर या शब्दांपासून सिद्ध झालेली आहेत.

(सूत्र) अवापोते ॥ १७२॥

(वृत्ति) अवापयोरुपसर्गयोरुत इति विकल्पार्थनिपाते च आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओद् वा भवति। अव। ओअरइ^५ अवयरइ। ओआसो अवयासो। अप। ओअसरइ^६ अवसरइ। ओसारिअं अवसारिअं। उत। ओवणं^७। ओ घणो। उअ^८ वणं। उअ घणो। क्वचिन्न भवति। अवगयं^९। अवसहो। उअ रवी।

(अनु.) अव आणि अप या उपसर्गांत तसेच विकल्प अर्थ असणाऱ्या उत या अव्ययात पुढील स्वरसहित व्यंजनासह आदि स्वराचा ओ विकल्पाने होतो। उदा. अव.....रवी.

१ इति लवण-उद्गमाः।

२ चतुर्थी।

३ चतुर्दशी।

४ तथा मन्ये कुतूहल्लिके।

५ क्रमाने :- अवतरति, अवकाश

६ क्रमाने:- अपसरति, अपसारित।

७ उत वनम्। उत घनः।

८ क्रमाने :- अपगत, अपशब्द; उत रविः।

(सूत्र) ऊच्चोपे ॥ १७३॥

(वृत्ति) उपशब्दे आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ऊत् ओच्चादेशौ वा भवतः। ऊहसिअं ओहसिअं उवहसिअं। ऊज्झाओ ओज्झाओ उवज्झाओ। ऊआसो ओआसो उववासो।

(अनु.) उप या शब्दात् पुढील स्वरसहित व्यंजनासह आदि स्वराचे ऊ आणि ओ असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. ऊहसिअं.....उववासो।

(सूत्र) उमो निषण्णे ॥ १७४॥

(वृत्ति) निषण्णशब्दे आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह उम आदेशो वा भवति। णुमण्णो णिसण्णो।

(अनु.) निषण्ण या शब्दात् पुढील स्वरसहित व्यंजनासह आदि स्वराचा उम असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. णुमण्णो, णिसण्णो.

(सूत्र) प्रावरणे अङ्गुवाऊ ॥ १७५॥

(वृत्ति) प्रावरणशब्दे आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह अङ्गु आउ इत्येतावादेशौ वा भवतः। पङ्गुरणं पाऊरणं पावरणं।

(अनु.) प्रावरण या शब्दात् पुढील स्वरसहित व्यंजनासह आदि स्वराचे अंगु आणि आउ असे हे (दोन) आदेश विकल्पाने होतात. उदा. पंगुरणं.....पावरणं.

(सूत्र) स्वरादसंयुक्तस्थानादेः ॥ १७६॥

(वृत्ति) अधिकारोऽयम्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः तत्स्वरात्परस्या-संयुक्तस्थानादेर्भवतीति वेदितव्यम्।

(अनु.) (या सूत्रातील शब्दसमूह) हा अधिकार आहे. यापुढे आम्ही जे अनुक्रमाने सांगू ते स्वराच्या पुढील असंयुक्त (आणि) अनादि (अशा) वर्णांचे बाबतीत होते असे जाणावयाचे आहे.

(सूत्र) क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो लुक् ॥ १७७॥

(वृत्ति) स्वरात्परेषामनादिभूतानामसंयुक्तानां कगचजतदपयवानां प्रायो लुग् भवति। क। तित्थयरो^१। लोओ। सयढं। ग। नओ^२। नयरं। मयंको। च। सर्ई^३। कयग्गहो। ज। रययं^४। पयावई। गओ। त। विआणं^५। रसायलं। जई। द। गया^६। मयणो। प। रिऊ^७। सुउरिसो। य। दयालू^८। नयणं। विओओ। व। लायण्णं^९। विउहो। वलयाणलो। प्रायोग्रहणात्क्रचित्र भवति। सुकुसुमं^{१०}। पयागजलं। सुगओ। अगरू। सचावं। विजणं। सुतारं। विदुरो। सपावं। समवाओ। देवो। दाणवो। स्वरादित्येव। संकरो^{११}। संगमो। नक्कंचरो। धणंजओ। विसंतवो। पुरंदरो। संवुडो। संवरो। असंयुक्तस्येत्येव। अक्को^{१२}। वग्गो। अच्चो। वज्जं। धुत्तो। उद्दामो। विप्पो। कज्जं। सव्वं। क्वचचित्संयुक्तस्यापि। नक्तंचरः नक्कंचरो। अनादेरित्येव। कालो^{१३}। गंधो। चोरो। जारो। तरू। दवो। पावं। वण्णो। यकारस्य तु जत्वम् आदौ वक्ष्यते। समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया भिन्नपदत्वमपि विवक्ष्यते। तेन तत्र यथादर्शनमुभयमपि भवति। सुहकरो^{१४}। सुहयरो। आगमिओ। आयमिओ। जलचरो। जलयरो। बहुतरो। बहुअरो। सुहदो। सुहओ। इत्यादि। क्वचिदादेरपि। स पुनः। स उण। स च सो आ। चिह्णं इन्धं। क्वचिच्चस्य जः। पिशाची पिसाजी॥ एकत्वम् एगत्तं। एकः एगो। अमुकः अमुगो। असुकः

१ तीर्थकर, लोक, शकट २ नग, नगर, मृगांक ३ शची, कचग्रह

४ रजत, प्रजापति, गज ५ वितान, रसातल, यति ६ गदा, मदन

७ रिपु, सुपुरुष ८ दयालु, नयन, वियोग ९ लावण्य, विबुध, वडवानल

१० सुकुसुम, प्रयागजल, सुगत, अगुरु, सचाप, विजन/व्यजन, सुतार, विदुर, सपाप, समवाय, देव, दानव

११ शंकर/संकर, संगम, नक्तंचर, धनंजय, विषंतप, पुरंदर, संवृत, संवर

१२ अर्क, वर्ग, अर्च/अर्च्य, वज्र/वर्ज्य, धूर्त, उद्दाम, विप्र, कार्य, सर्व.

१३ काल, गन्ध, चौर, जार, तरु, दव, पाप, वर्ण

१४ क्रमानेः- सुखकर (शुभकर), आगमिक, जलचर, बहुतर, सुखद (शुभद)

असुगो। श्रावकः सावगो। आकारः आगारो। तीर्थकरः तित्थगरो।
आकर्षः आगरिसो। लोगस्सुज्जोअगरा^१ इत्यादिषु तु व्यत्ययश्च
(४.४४७) इत्येव कस्य गत्वम्। आर्षे अन्यदपि दृश्यते। आकुञ्चनं
आउण्टणं। अत्र चस्य टत्वम्।

(अनु.) स्वरापुढील अनादि असणारे आणि असंयुक्त अशा क् ग् च् ज् त् द् प् य्
व् यां (व्यंजनां) चा प्रायः लोप होतो. उदा. क् (चा लोप) :-
तित्थयरो....सयढं. ग् (चा लोप) :- नओ....मयंको. च् (चा लोप)
:- सर्ई...गहो. ज् (चा लोप) :- रययं...गओ. त् (चा लोप) :-
विआणं...जई. द् (चा लोप) :- गया, मयणो. प् (चा लोप) :- रिऊ,
सुउरिओ. य् (चा लोप) :- दयालू...विओओ. व् (चा लोप) :-
लायण्णं...याणलो. प्रायः (लोप होतो) असा निर्देश असल्यामुळे क्वचित्
(क् ग्, इत्यादींचा लोप) होत नाही. उदा. सुकुसुमं...दाणवो. स्वरापुढेच
(असणाऱ्या क् ग्, इत्यादींचा लोप होतो. त्यामुळे मागे अनुस्वार
असल्यास असा लोप होत नाही. उदा.) संकरो...संवरो. (क् ग्
इत्यादि) असंयुक्त असतानाच (त्यांचा लोप होतो; ते संयुक्त असल्यास,
त्यांचा लोप होत नाही. उदा.) अक्को...सव्वं. क्वचित् संयुक्त असणाऱ्या
(क् इत्यादींचा लोप होतो. उदा.) नक्तं चरः नक्कं चरो. अनादि
असणाऱ्याच (क् ग् इत्यादींचा लोप होतो; ते आदि असतील तर त्यांचा
लोप होत नाही. उदा.) कालो...वण्णो. यकार आदि असताना त्याचा ज
होतो, हे पुढे (सू.१.२४५ मध्ये) सांगितले जाईल. समासात मात्र
वाक्यविभक्ति अपेक्षेने (दुसरे पद हे) भिन्न पद आहे, अशी विवक्षा असू
शकते. त्यामुळे त्या ठिकाणी जसे (वाङ्मयात) आढळते त्याप्रमाणे
दोन्हीही (म्हणजे समासातील दुसऱ्या पदाचे आदि व्यंजन हे कधी आदि
तर कधी अनादि मानून वर्णान्तर) होते. उदा. सुहकरो...सुहओ,
इत्यादी. क्वचित् (च्, प् इत्यादि) आदि असतानाही (त्यांचा लोप होतो.
उदा.) स पुनः...इन्धं. क्वचित् च् चा ज् होतो. उदा. पिशाची पिसाजी.

एकत्वम् एगतं...ज्जोअगरा इत्यादि शब्दांत मात्र 'व्यत्ययश्च' (या सूत्रा) नुसार क् चा ग् होतो. आर्ष प्राकृतात (आणखीच) वेगळे असे (वर्णान्तर) सुद्धा आढळते. उदा. आकुञ्चनं आउण्टणं. येथे च् चा ट् झाला आहे.

(सूत्र) यमुना-चामुण्डा-कामुकातिमुक्तके मोऽनुनासिकश्च ॥ १७८ ॥

(वृत्ति) एषु मस्य लुग् भवति लुकि च सति मस्य स्थाने अनुनासिको भवति। जउँणा। चाउँण्डा। काउँओ। अणिउँतयं। क्वचिन्न भवति। अइमुंतयं अइमुत्तयं।

(अनु.) यमुना, चामुण्डा, कामुक, अतिमुक्तक या शब्दांत म् चा लोप होतो, आणि लोप झाल्यावर म् च्या स्थानी अनुनासिक येते. उदा. जउँणा...अणिउँतयं. क्वचित् (म् चा लोप) होत नाही. उदा. अइमुंतयं, अइमुत्तयं.

(सूत्र) नावर्णात्पः ॥ १७९ ॥

(वृत्ति) अवर्णात्परस्यानादेः पस्य लुग् न भवति। सवहो^१। सावो। अनादेरित्येव। परउट्टो^२।

(अनु.) अवर्णाच्या पुढे असणाऱ्या अनादि प् चा लोप होत नाही. उदा. सवहो, सावो. (प्) अनादि असतानाच असे होते; (प् आदि असेल तर तो तसाच रहातो. उदा.) परउट्टो.

(सूत्र) अवर्णो यश्रुतिः ॥ १८० ॥

(वृत्ति) कगचजेत्यादिना (१.१७७) लुकि सति शेषः अवर्णः अवर्णात्परो लघुप्रयत्नतरयकारश्रुतिर्भवति। तित्थयरो। सयढं। नयरं। मयंको। कयग्गहो। कायमणी^३। रययं। पयावई। रसायलं। पायालं^४। मयणो।

गया। नयणं। दयालू। लायण्णं। अवर्ण इति किम्? सउणो^१।
पउणो। पउरं। राईवं। निहओ। निनओ। वाऊ। कई।
अवर्णादित्येव। लोअस्स^२। देअरो। क्वचिद् भवति। पियइ^३।

(अनु.) 'कगचज' इत्यादि सूत्राने (क् ग्, इत्यादींचा) लोप झाला असता, उरलेला अ-वर्ण हा अ-वर्णाच्या पुढे असल्यास लघु प्रयत्नाने उच्चारलेल्या य प्रमाणे (त्या अवर्णाची) श्रुति होते (म्हणजे लघु प्रयत्नाने उच्चारलेल्या य प्रमाणे तो अवर्ण ऐकू येतो). उदा. तित्थयरो...लायण्णं. अवर्ण असे का म्हटले आहे ? (कारण क् ग्, इत्यादींच्या लोपानंतर उरलेला अवर्ण नसेल तर त्याची यश्रुति होत नाही. उदा.) सउणो...कई. अवर्णापुढे असतानाच (शेष अवर्णाची यश्रुति होते. मागे अवर्ण नसल्यास प्रायः यश्रुति होत नाही. उदा.) लोअस्स, देअरो. क्वचित् (मागे अवर्ण नसतानाही शेष अवर्णाची यश्रुति होते. उदा.) पियइ।

(सूत्र) कुब्ज-कर्पर-कीले कः खोपुष्पे ॥ १८१॥

(वृत्ति) एषु कस्य खो भवति पुष्पं चेत् कुब्जाभिधेयं न भवति। खुज्जो।
खप्परं। खीलओ। अपुष्प इति किम्। बंधेउं कुज्जयपसूण^४।
आर्षेऽन्यत्रापि। कासितं। खासिअं। कसितं। खसिअं।

(अनु.) कुब्ज, कर्पर, कील या शब्दांत क चा ख होतो; कुब्ज या नावाचे फूल असा अर्थ असेल तर कुब्ज शब्दात (क चा ख) होत नाही. उदा. खुज्जो...खीलओ. (कुब्ज शब्दाचा अर्थ) फूल नसताना (क चा ख होतो) असे का म्हटले आहे ? (कारण कुब्ज शब्दाचा अर्थ त्या नावाचे फूल असा असताना क चा ख होत नाही. उदा.) बंधेउं...पसूणं. आर्ष प्राकृतात इतरत्रही (= इतर काही शब्दांतही) (क चा ख होतो. उदा.) कासितं...खसिअं.

१ क्रमाने:- शकुनि (शकुन), प्रगुण, प्रचुर, राजीव, निहत, निनत (नि+नत), वायु, कवि (कपि)।

२ लोकस्य। देवरः। ३ पिबति। ४ बद्ध्वा कुब्जकप्रसूनम्।

(सूत्र) मरकत-मदकले गः कन्दुके त्वादेः ॥ १८२॥

(वृत्ति) अनयोः कस्य गो भवति कन्दुके त्वाद्यस्य कस्य। मरगयं। मयगलो।
गेंदुअं।

(अनु.) मरकत आणि मदकल या दोन शब्दांत क चा ग होतो; पण कंदुक शब्दात मात्र आद्य क चा (ग होतो). उदा. मरगयं... गेन्दुअं.

(सूत्र) किराते चः ॥ १८३॥

(वृत्ति) किराते कस्य चो भवति। चिलाओ। पुलिन्द एवायं विधिः।
कामरूपिणि तु नेष्यते। नमिमो^१ हर-किरायं।

(अनु.) किरात या शब्दात क चा च होतो. उदा. चिलाओ. (किरात शब्दाचा अर्थ किरात म्हणजे) पुलिंद (=एक वन्य जाति) असा असतानाच (क चा च होतो) हा नियम लागू पडतो. परंतु (किरात शब्दाचा अर्थ जर किराताचा) वेष धारण करणारा (किरात असा असेल, तर या नियमाची प्रवृत्ति) इच्छिली जात नाही. उदा. नमिमो...किरायं.

(सूत्र) शीकरे भहौ वा ॥ १८४॥

(वृत्ति) शीकरे कस्य भहौ वा भवतः। सीभरो सीहरो। पक्षे सीअरो।

(अनु.) शीकर या शब्दात क चे भ आणि ह विकल्पाने होतात. उदा. सीभरो, सीहरो. (विकल्प-) पक्षी :- सीअरो.

(सूत्र) चन्द्रिकायां मः ॥ १८५॥

(वृत्ति) चन्द्रिकाशब्दे कस्य मो भवति। चंदिमा।

(अनु.) चन्द्रिका या शब्दात क चा म होतो. उदा. चंदिमा.

(सूत्र) निकष-स्फटिक-चिकुरे हः ॥ १८६॥

(वृत्ति) एषु कस्य हो भवति। निहसो। फलिहो। चिहुरो। चिहुरशब्दः
संस्कृतेऽपि इति दुर्गः।

(अनु.) निकष, स्फटिक आणि चिकुर या शब्दांत क चा ह होतो. उदा. निहसो...चिहुरो. चिहुर (असा) शब्द संस्कृत भाषेतसुद्धा आहे असे दुर्ग म्हणतो.

(सूत्र) ख-घ-थ-ध-भाम् ॥ १८७॥

(वृत्ति) स्वरात्परेषामसंयुक्तानामनादिभूतानां खघथधभ इत्येतेषां वर्णानां प्रायो हो भवति। ख। साहा^१। मुहं। मेहला। लिहइ। घ।^२ मेहो। जहणं। माहो। लाहइ। थ।^३ नाहो। आवसहो। मिहुणं। कहइ। ध। साहू^४। वाहो। बहिरो। बाहइ। इन्द-हणू। भा सहा^५। सहावो। नहं। थणहरो। सोहइ। स्वरादित्येव। संखो^६। संघो। कंथा। बंधो। खंभो। असंयुक्तस्येत्येव। अक्खइ^७। अग्घइ। कत्थइ। सिद्धओ। बंधइ। लब्भइ। अनादेरित्येव। गज्जन्ते^८ खे मेहा। गच्छइ घणो। प्राय इत्येव। सरिसव-खलो^९। पलय-घणो। अथिरो। जिण-धम्मो। पणट्ठ-भओ। नभं।

(अनु.) स्वरापुढे असणाऱ्या, असंयुक्त, अनादि असणाऱ्या अशा ख, घ, थ, ध, आणि भ या वर्णांचा प्रायः ह होतो. उदा. ख (चा ह):- साहा...लिहइ. घ (चा ह):- मेहो...लाहइ. थ (चा ह):- नाहो...कहइ. ध (चा ह):-

१ क्रमाने:- शाखा, मुख, मेखला, लिखति.

२ क्रमाने:-मेघ, जघन, माघ, श्लाघते

३ क्रमाने:-नाथ, आवसथ, मिथुन, कथयति

४ क्रमाने:- साधु, व्याध, बधिर, बाधते, इन्द्रधनुस्.

५ क्रमाने:- सभा, स्वभाव, नभस्, स्तनभर, शोभते.

६ क्रमाने :- शंख, संघ, कंथा, बंध, स्तं(स्कं)भ.

७ क्रमाने:-आख्याति, राजते (४.१०० नुसार राज् चा आदेश अग्घ आहे), कथ्यते (क्वचित्-सू.२.१७४ पहा), सिद्धक, बध्नाति, लभ्यते.

८ गर्जन्ति खे मेघाः । गच्छति घनः।

९ सर्षपखल, प्रलयघन, अस्थिर, जिनधर्म, प्रणष्टभय, नभस्.

साहू...इंदहणू. भ (चा ह):- सहा...सोहइ. स्वरापुढे असतानाच (ख, घ,) इत्यादींचा ह होतो; मागे अनुस्वार असल्यास असा ह होत नाही. उदा.) संखो...खंभो. असंयुक्त असतानाच (ख,घ,इत्यादींचा ह होतो; ते संयुक्त असल्यास, असा ह होत नाही. उदा.) अकखर...लब्भइ. अनादि असतानाच (ख, घ इत्यादींचा ह होतो; ते आदि असल्यास, असा ह होत नाही. उदा.) गज्जंते...घणो, (ख, घ इत्यादि वर्णांचा ह) प्रायः होतो (कधी कधी असा ह होत नाही. उदा.) सरिसव...नभं.

(सूत्र) पृथक्कि धो वा ॥ १८८॥

(वृत्ति) पृथक्शब्दे थस्य धो वा भवति। पिधं पुधं। पिहं पुहं।

(अनु.) पृथक् या शब्दात थ चा ध विकल्पाने होतो. उदा. पिधं...पुहं.

(सूत्र) शृङ्खले खः कः ॥ १८९॥

(वृत्ति) शृङ्खले खस्य को भवति। संकलं।

(अनु.) शृंखल या शब्दात ख चा क होतो. उदा. संकलं.

(सूत्र) पुत्राग-भागिन्योर्गो मः ॥ १९०॥

(वृत्ति) अनयोर्गस्य मो भवति। पुत्रामाईं^१ वसंते। भामिणी।

(अनु.) पुत्राग व भागिनी या शब्दांत ग चा म होतो. उदा. पुत्रामाईं...भामिणी.

(सूत्र) छागे लः ॥ १९१॥

(वृत्ति) छागे गस्य लो भवति। छालो छाली^२।

(अनु.) छाग या शब्दात ग चा ल होतो. उदा. छालो, छाली.

(सूत्र) ऊत्वे दुर्भग-सुभगे वः ॥ १९२॥

(वृत्ति) अनयोरूत्वे गस्य वो भवति। दूहवो। सूहवो। ऊत्व इति किम्?
दुहओ। सुहओ।

(अनु.) दुर्भग आणि सुभग या दोन शब्दांत (आदि उकारा चा) ऊ झाला असताना ग चा व होतो. उदा. दूहवो, सूहवो. ऊ झाला असता असे का म्हटले आहे ? (कारण या शब्दांत जर उ चा ऊ झाला नसेल तर ग चा व होत नाही. उदा.) दुहओ, सुहओ.

(सूत्र) खचित-पिशाचयोश्चः सल्लौ वा ॥ १९३॥

(वृत्ति) अनयोश्चस्य यथासंख्यं स ल्ल इत्यादेशौ वा भवतः। खसिओ खइओ। पिसल्लो पिसाओ।

(अनु.) खचित आणि पिशाच या दोन शब्दांत च चे अनुक्रमे स आणि ल्ल असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. खसिओ...पिसाओ.

(सूत्र) जटिले जो झो वा ॥ १९४॥

(वृत्ति) जटिले जस्य झो वा भवति। झडिलो जडिलो।

(अनु.) जटिल या शब्दात ज चा झ विकल्पाने होतो. उदा. झडिलो, जडिलो.

(सूत्र) टो डः ॥ १९५॥

(वृत्ति) स्वरात्परस्यासंयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति। नडो^१। भडो। घडो। घडइ। स्वरादित्येव। घंटा। असंयुक्तस्येत्येव। खट्टा^२। अनादेरित्येव। टक्को^३। क्वचिन्न भवति। अटति अटइ।

(अनु.) स्वरापुढे असणाऱ्या, असंयुक्त, अनादि अशा ट चा ड होतो. उदा. नडो...घडइ. स्वरापुढे असतानाच (ट चा ड होतो; मागे अनुस्वार असल्यास, असे वर्णान्तर होत नाही. उदा.) घंटा. असंयुक्त असतानाच (ट चा ड होतो; संयुक्त असल्यास होत नाही. उदा.) खट्टा. अनादि असतानाच (ट चा ड होतो; ट आदि असल्यास, त्याचा ड होत नाही. उदा.) टक्को. क्वचित् (ट चा ड) होत नाही. उदा. अटति अटइ.

(सूत्र) सटा-शकट-कैटभे ढः ॥ १९६॥

(वृत्ति) एषु टस्य ढो भवति। सढा। सयढो। केढवो।

(अनु.) सटा, शकट आणि कैटभ या शब्दांत ट चा ढ होतो. उदा. सढा...केढवो.

(सूत्र) स्फटिके लः ॥ १९७॥

(वृत्ति) स्फटिके टस्य लो भवति। फलिहो।

(अनु.) स्फटिक या शब्दात ट चा ल होतो. उदा. फलिहो.

(सूत्र) चपेटा-पाटौ वा ॥ १९८॥

(वृत्ति) चपेटाशब्दे ण्यन्ते च पटिधातौ टस्य लो वा भवति। चविला चविडा।
फालेइ फाडेइ।

(अनु.) चपेटा या शब्दात आणि प्रयोजक प्रत्ययान्त पट् धातूमध्ये ट चा ल विकल्पाने होतो. उदा. चविला...फाडेइ.

(सूत्र) ठो ढः ॥ १९९॥

(वृत्ति) स्वरात्परस्यासंयुक्तस्यानादेशस्य ढो भवति। मढो^१। सढो। कमढो।
कुढारो। पढइ। स्वरादित्येव। वेकुंठो^२। असंयुक्तस्येत्येव। चिट्टइ^३।
अनादेरित्येव। हिअए^४ ठाइ।

(अनु.) स्वरापुढे असणाच्या, असंयुक्त, अनादि अशा ठ चा ढ होतो. उदा.
मढो...पढइ. स्वरापुढे असतानाच (ठ चा ढ होतो; मागे अनुस्वार असल्यास
ठ चा ढ होत नाही. उदा.) वेकुंठो. असंयुक्त असतानाच (ठ चा ढ होतो;
संयुक्त असल्यास होत नाही. उदा.) चिट्टइ. अनादि असतानाच (ठ चा ढ
होतो; आदि असल्यास होत नाही. उदा.) हिअए ठाइ।

१ क्रमाने:- मठ, शठ, कमठ, कुठार, पठति. २ वैकुण्ठ ३ तिष्ठति

४ हृदये तिष्ठति। हेमचंद्राच्या मते, चिट्ट आणि ठा हे स्था धातूचे आदेश आहेत (४.१६).

(सूत्र) अंकोठे ल्लः ॥ २००॥

(वृत्ति) अङ्कोठे ठस्य द्विरुक्तो लो भवति। अंकोल्ल^१-तेल्ल-तुप्पं।

(अनु.) अंकोठ या शब्दात् ठ चा द्वित्वयुक्त ल (=ल्ल) होतो. उदा. अंकोल्लतेल्लतुप्पं.

(सूत्र) पिठरे हो वा रश्च डः ॥ २०१॥

(वृत्ति) पिठरे ठस्य हो वा भवति तत्संनियोगे च रस्य डो भवति। पिहडो, पिढरो.

(अनु.) पिठर या शब्दात् ठ चा ह विकल्पाने होतो आणि त्याच्या सांनिध्यामुळे र् चा ड् होतो. उदा. पिहडो, पिढरो.

(सूत्र) डो लः ॥ २०२॥

(वृत्ति) स्वरात्परस्यासंयुक्तस्यानादेर्डस्य प्रायो लो भवति। वडवामुखं वलयामुहं। गरुलो^२। तलायं। कीलइ। स्वरादित्येव। मोंडं^३। कोंडं। असंयुक्तस्येत्येव। खग्गो^४। अनादेरित्येव। रमइ^५। डिम्भो। प्रायोग्रहणात् क्वचिद् विकल्पः। वलिसं^६ वडिसं। दालिमं दाडिमं। गुलो गुडो। णाली णाडी। णलं णडं। आमेलो आवेलो। क्वचिन्न भवत्येव। निबिडं^७। गउडो। पीडिअं। नीडं। उडू। तडी।

(अनु.) स्वरापुढे असणान्या, असंयुक्त, अनादि अशा ड चा प्रायः ल होतो. उदा. वडवामुखं... कीलइ. स्वरापुढे असतानाच (ड चा ल होतो; मागे अनुस्वार असल्यास होत नाही. उदा.) मोंडं, कोंडं. असंयुक्त असतानाच (ड चा ल होतो; संयुक्त असल्यास होत नाही. उदा.) खग्गो. अनादि असतानाच (ड चा ल होतो; आदि असल्यास होत नाही. उदा.) रमइ डिंभो. प्रायः असा निर्देश असल्यामुळे क्वचित् विकल्पाने (ड चा ल होतो. उदा.) वलिसं...आवेडो. क्वचित् (ड चा ल) होतच नाही. उदा. निबिडं...तडी.

१ अंकोठ-तैल-घृतम्। २ गरुड, तडाग, क्रीडति ३ मुण्ड, कुण्ड ४ खड्गा

५ रमते डिम्भः। ६ बडिश, दाडिम, गुड, नाडी, नड, आपीड.

७ निबिड, गौड, पीडित, नीड, उडू, तटी.

(सूत्र) वेणौ णो वा ॥ २०३॥

(वृत्ति) वेणौ णस्य लो वा भवति। वेलू वेणू।

(अनु.) वेणु या शब्दात् ण चा ल विकल्पाने होतो. उदा. वेलू, वेणू.

(सूत्र) तुच्छे तश्चछौ वा ॥ २०४॥

(वृत्ति) तुच्छशब्दे तस्य च छ इत्यादेशौ वा भवतः। चुच्छं छुच्छं तुच्छं।

(अनु.) तुच्छ या शब्दात् त चे च आणि छ असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. चुच्छं...तुच्छं.

(सूत्र) तगर-त्रसर-तूवरे टः ॥ २०५॥

(वृत्ति) एषु तस्य टो भवति। टगरो। टसरो। टूवरो।

(अनु.) तगर, त्रसर आणि तूवर या शब्दांत त चा ट होतो. उदा. टगरो....टूवरो.

(सूत्र) प्रत्यादौ डः ॥ २०६॥

(वृत्ति) प्रत्यादिषु तस्य डो भवति। पडिवन्नं^१। पडिहासो। पडिहारो। पाडिप्फद्धी। पडिसारो। पडिनिअत्तं। पडिमा। पडिवया। पडंसुआ। पडिकरइ। पहुडि। पाहुडं। वावडो। पडाया। बहेडओ। हरडई। मडयं। आर्षे। दुष्कृतं दुक्कडं। सुकृतं सुकडं। आहतं आहडं। अवहृतं अवहडं। इत्यादि। प्राय इत्येव। प्रतिसमयं पडसमयं। प्रतीपं पईवं। सम्प्रति संपड। प्रतिष्ठानं पडट्टाणं। प्रतिष्ठा पडट्टा। प्रतिज्ञा पडण्णा। प्रति। प्रभृति। प्राभृत। व्यापृत। पताका। बिभीतक। हरीतकी। मृतक। इत्यादि।

(अनु.) प्रति इत्यादि शब्दांत त चा ड होतो. उदा. पडिवन्नं....मडयं. आर्ष प्राकृतात् (त चा ड झाल्याची उदाहरणे अशीः-) दुष्कृतं....अवहडं, इत्यादि. (असा त चा ड) प्रायः होतो (असे जाणावे. त्यामुळे कधी असा

१ पडिवन्नं...पडिकरइ पर्यंतच्या शब्दात् प्रति आहे. त्यांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:- प्रतिपन्न, प्रतिहास, प्रतिहार, प्रतिस्पर्धिन्, प्रतिसार, प्रतिनिवृत्त, प्रतिमा, प्रतिपद, प्रतिश्रुत्, प्रतिकरोति. पहुडि इत्यादींचे प्रतिशब्द हेमचंद्राने पुढे दिलेले आहेत.

ड होत नाही. उदा.) प्रतिसमयम्....पइण्णा. (क्रमाने संस्कृत शब्द असे:-) प्रति....मृतक, इत्यादि.

(सूत्र) इत्वे वेतसे ॥ २०७॥

(वृत्ति) वेतसे तस्य डो भवति इत्वे सति। वेडिसो। इत्व इति किम्। वेअसो। इः स्वप्नादौ (१.४६) इति इकारो न भवति इत्व इति व्यावृत्तिबलात्।

(अनु.) वेतस या शब्दात् (त मधील अ चा) इ झाला असताना त चा ड होतो. उदा. वेडिसो. इ झाला असता असे का म्हटले आहे ? (कारण असा इ झाला नसताना, त चा ड होत नाही. उदा.) वेअसो. (प्रस्तुत सूत्रात) इत्व झाले असता हे जे शब्द आहेत त्यांच्या व्यावृत्ति करण्याच्या सामर्थ्यामुळे वेअस या वर्णान्तरात 'इः स्वप्नादौ' सूत्राने (अ चा) इ होत नाही.

(सूत्र) गर्भितातिमुक्तके णः ॥ २०८॥

(वृत्ति) अनयोस्तस्य णो भवति। गब्धिणो। अणिउँतयं। क्वचिन्न भवत्यपि। अइमुत्तयं। कथम् एरावणो। ऐरावणशब्दस्य। एरावओ इति तु ऐरावतस्य।

(अनु.) गर्भित आणि अतिमुक्तक या दोन शब्दांत त चा ण होतो. उदा. गब्धिणो...उँतयं. क्वचित् (असा त चा ण) होतही नाही. उदा. अइमुत्तयं. ऐरावण हा शब्द कसा सिद्ध होतो ? (ऐरावत शब्दात त चा ण होऊन सिद्ध होत नाही काय? उत्तर-) (ऐरावण हे रूप) ऐरावण या शब्दाचे आहे. परंतु एरावओ हे (वर्णान्तर) मात्र ऐरावत शब्दाचे आहे.

(सूत्र) रुदिते दिना ण्णः ॥ २०९॥

(वृत्ति) रुदिते दिना सह तस्य द्विरुक्तो णो भवति। रुण्णं। अत्र केचिद् ऋत्वादिषु द इत्यारब्धवन्तः स तु शौरसेनीमागधीविषय एव दृश्यते इति नोच्यते। प्राकृते हि। ऋतुः रिऊ उऊ। रजतं रययं। एतद् एअं। गतः गओ। आगतः आगओ। साम्प्रतं संपयं। यतः जओ। ततः तओ। कृतं कयं। हतं हयं। हताशः हयासो। श्रुतः सुओ। आकृतिः

आकिर्ई। निर्वृतः निव्वुओ। तातः ताओ। कतरः कयरो। द्वितीयः दुइओ इत्यादयः प्रयोगा भवन्ति। न पुनः उद्^१ रयदं इत्यादि। क्वचित् भावेऽपि व्यत्ययश्च (४.४४७) इत्येव सिद्धम्। दिही इत्येतदर्थं तु धृतेर्दिहिः (२.१३१) इति वक्ष्यामः।

(अनु.) रुदित या शब्दात् दि सह त चा द्विरुक्त ण (=ण्ण) होतो. उदा. रुण्णं. या ठिकाणी 'ऋत्वादिषु दः' (ऋतु इत्यादि शब्दांत त चा द होतो) या नियमाचा प्रारंभ काही (वैयाकरण) करतात; पण तो नियम शौरसेनी व मागधी या भाषांच्या बाबतीत आढळतो; म्हणून (येथे तो नियम मी) सांगितलेला नाही. खरे म्हणजे, प्राकृतात--ऋतुः....दुइओ, इत्यादि प्रयोग होतात पण उद्, रयद इत्यादि प्रयोग मात्र होत नाहीत. क्वचित् (त चा द झालेले प्रयोग प्राकृतात) असले तरी सुद्धा ते 'व्यत्ययश्च' या (आमच्या व्याकरणातील) नियमाने सिद्ध होतात.

(धृति शब्दापासून होणाऱ्या) दिही या (वर्णान्तरा) साठी मात्र 'धृतेर्दिहिः' असे (वर्णान्तर) आम्ही सांगणार आहोतच.

(सूत्र) सप्ततौ रः ॥ २१०॥

(वृत्ति) सप्ततौ तस्य रो भवति। सत्तरी।

(अनु.) सप्तति या शब्दात् त चा र होतो. उदा. सत्तरी.

(सूत्र) अतसी-सातवाहने लः ॥ २११॥

(वृत्ति) अनयोस्तस्य लो भवति। अलसी। सालाहणो सालवाहणो। सालाहणी^२ भासा।

(अनु.) अतसी आणि सातवाहन या दोन शब्दांत त चा ल होतो. उदा. अलसी....भासा.

(सूत्र) पलिते वा ॥ २१२॥

(वृत्ति) पलिते तस्य लो वा भवति। पलिलं पलिअं।

(अनु.) पलित या शब्दात् त चा ल विकल्पाने होतो. उदा. पलिलं, पलिअं.

(सूत्र) पीते वो ले वा ॥ २१३॥

(वृत्ति) पीते तस्य वो वा भवति स्वार्थलकारे परे। पीवलं पीअलं। ल इति किम्? पीअं।

(अनु.) पीत या शब्दात् (पीत च्या) पुढे स्वार्थे लकार असताना त चा व विकल्पाने होतो. उदा. पीवलं, पीअलं. (स्वार्थे) लकार (पुढे असताना) असे का म्हटले आहे ? (कारण पीत पुढे स्वार्थे लकार नसल्यास त चा व विकल्पाने होत नाही. उदा.) पीअं.

(सूत्र) वितस्ति-वसति-भरत-कातर-मातुलिङ्गे हः ॥ २१४॥

(वृत्ति) एषु तस्य हो भवति। विहत्थी। वसही। बहुलाधिकारात् क्वचिन्न भवति। वसई। भरहो। काहलो। माहुलिंगं। मातुलुङ्गशब्दस्य तु माउलुंगं।

(अनु.) वितस्ति, वसति, भरत, कातर आणि मातुलिंग या शब्दांत त चा ह होतो. उदा. विहत्थी, वसही; बहुलचा अधिकार असल्यामुळे (क्वचित् त चा ह) होत नाही. उदा. वसई; भरहो...लिंगं. पण मातुलुंग शब्दाचे वर्णान्तर मात्र माउलुंगं असे होते.

(सूत्र) मेथि-शिथिर-शिथिल-प्रथमे थस्य ढः ॥ २१५॥

(वृत्ति) एषु थस्य ढो भवति। हापवादः। मेढी। सिढिलो। सिढिलो। पढमो।

(अनु.) मेथि, शिथिर, शिथिल आणि प्रथम या शब्दांत थ चा ढ होतो. (थ चा) ह होतो या नियमाचा (१.१८७) प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. मेढी....पढमो.

(सूत्र) निशीथ-पृथिव्योर्वा ॥ २१६॥

(वृत्ति) अनयोस्थस्य ढो वा भवति। निसीढो निसीहो। पुढवी पुहवी।

(अनु.) निशीथ आणि पृथिवी या दोन शब्दांत थ चा ढ विकल्पाने होतो. उदा. निसीढो....पुहवी.

(सूत्र) दशन-दष्ट-दग्ध-दोला-दण्ड-दर-दाह-दम्भ-दर्भ-
कदन-दोहदे दो वा डः ॥ २१७॥

(वृत्ति) एषु दस्य डो वा भवति। डसणं दसणं। डट्ठो दट्ठो। डड्ढो दड्ढो।
डोला दोला। डण्डो दण्डो। डरो दरो। डहो दाहो। डम्भो दम्भो।
डब्भो दब्भो। कडणं कयणं। डोहलो दोहलो। दरशब्दस्य च
भयार्थवृत्तेरेव भवति। अन्यत्र दरदलिअ^१।

(अनु.) दशन, दष्ट, दग्ध, दोला, दण्ड, दर, दाह, दम्भ, दर्भ, कदन आणि दोहद
या शब्दांत द चा ड विकल्पाने होतो. उदा. डसणं....दोहलो. दर शब्द भय
या अर्थी असतानाच (द चा ड) होतो. (तसा अर्थ नसताना) इतर स्थळी
(दर असेच वर्णान्तर होते. उदा.) दरदलिअ.

(सूत्र) दंश-दहोः ॥ २१८॥

(वृत्ति) अनयोर्धात्वोर्दस्य डो भवति। डसइ^२। डहइ।

(अनु.) दंश् व दह या धातूंत द चा ड होतो. उदा. डसइ। डहइ।

(सूत्र) संख्या-गद्गदे रः ॥ २१९॥

(वृत्ति) संख्यावाचिनि गद्गदशब्दे च दस्य रो भवति। एआरह^३। बारह।
तेरह। गगंरं। अनादेरित्येव। ते दस^४। असंयुक्तस्येत्येव। चउद्दह^५।

(अनु.) संख्यावाचक शब्दांत आणि गद्गद या शब्दात द चा र होतो. उदा.
एआरह...गगंरं. अनादि असतानाच (द चा र होतो; द् आदि असल्यास

१ दरदलित

२ दशति, दहति

३ एकादश, द्वादश, त्रयोदश, गद्गद

४ ते दश।

५ चतुर्दश

असा र् होत नाही. उदा.) ते दस. असंयुक्त असतानाच (द् चा र् होतो; संयुक्त असल्यास असा र् होत नाही. उदा.) चउद्दह.

(सूत्र) कदल्यामद्रुमे ॥ २२०॥

(वृत्ति) कदलीशब्दे अद्रुमवाचिनि दस्य रो भवति। करली। अद्रुम इति किम्? कयली केली।

(अनु.) कदली या शब्दात त्याचा झाड हा अर्थ नसताना द चा र होतो. उदा. करली. (कदली शब्दाचा अर्थ) झाड नसताना असे का म्हटले आहे ? (कारण झाड हा अर्थ असताना कदली शब्दात द चा र होत नाही. उदा.) कयली, केली.

(सूत्र) प्रदीपि-दोहदे लः ॥ २२१॥

(वृत्ति) प्रपूर्वे दीप्यतौ धातौ दोहदशब्दे च दस्य लो भवति। पलीवेइ^१। पलित्तं। दोहलो।

(अनु.) प्र (उपसर्ग) पूर्वी असणाऱ्या दीप् या धातूत आणि दोहद या शब्दात द चा ल होतो. उदा. पलीवेइ....दोहलो.

(सूत्र) कदम्बे वा ॥ २२२॥

(वृत्ति) कदम्बशब्दे दस्य लो वा भवति। कलंबो कयंबो।

(अनु.) कदम्ब या शब्दात द चा ल विकल्पाने होतो. उदा. कलंबो, कयंबो.

(सूत्र) दीपौ धो वा ॥ २२३॥

(वृत्ति) दीप्यतौ दस्य धो वा भवति। धिप्पइ दिप्पइ।

(अनु.) दीप्यति (या धातुरूपा) मध्ये द चा ध विकल्पाने होतो. उदा. धिप्पइ, दिप्पइ.

---

१ प्रदीप्यति, प्रदीम, दोहद.

(सूत्र) कदर्थिते वः ॥ २२४॥

(वृत्ति) कदर्थिते दस्य वो भवति। कवट्टिओ ।

(अनु.) कदर्थित या शब्दात् द चा व होतो. उदा. कवट्टिओ.

(सूत्र) ककुदे हः ॥ २२५॥

(वृत्ति) ककुदे दस्य हो भवति। कउहं।

(अनु.) ककुद या शब्दात् द चा ह होतो. उदा. कउहं.

(सूत्र) निषधे धो ढः ॥ २२६॥

(वृत्ति) निषधे धस्य ढो भवति। निसढो।

(अनु.) निषध या शब्दात् ध चा ढ होतो. उदा. निसढो.

(सूत्र) वौषधे ॥ २२७॥

(वृत्ति) ओषधे धस्य ढो वा भवति। ओसढं ओसहं।

(अनु.) ओषध या शब्दात् ध चा ढ विकल्पाने होतो. उदा. ओसढं, ओसहं.

(सूत्र) नो णः ॥ २२८॥

(वृत्ति) स्वरात्परस्यासंयुक्तस्यानादेर्नस्य णो भवति। कणयं^१। मयणो। वयणं।
नयणं। माणइ। आर्षे। आरनालं^२। अनिलो। अनलो। इत्याद्यपि।

(अनु.) स्वरापुढे असणान्या, असंयुक्त, अनादि अशा न चा ण होतो. उदा.
कणयं....माणइ. आर्ष प्राकृतात् आरनालं....अनलो इत्यादिसुद्धा होते.

(सूत्र) वादौ ॥ २२९॥

(वृत्ति) असंयुक्तस्यादौ वर्तमानस्य नस्य णो वा भवति। णरो^३ नरो। णई

१ क्रमाने:- कनक, मदन, वदन/वचन, नयन, मानयति

२ क्रमाने:- आरनाल, अनिल, अनल.

३ क्रमाने:- नर, नदी, नयति.

नई। णेइ नेइ। असंयुक्तस्येत्येव। न्यायः नाओ।

(अनु.) असंयुक्त आणि आदि असणाच्या न चा ण विकल्पाने होतो. उदा. णरो....नेइ. असंयुक्त असणाच्या (न चाच ण होतो; न संयुक्त असेल तर विकल्पाने ण होत नाही. उदा.) न्यायः नाओ.

(सूत्र) निम्ब-नापिते लण्हं वा ॥ २३०॥

(वृत्ति) अनयोर्नस्य ल ण्ह इत्येतौ वा भवतः। लिम्बो निम्बो। ण्हाविओ न्हाविओ।

(अनु.) निम्ब व नापित या दोन शब्दांत न चे ल आणि ण्ह असे हे (विकार) विकल्पाने होतात. उदा. लिंबो.... न्हाविओ.

(सूत्र) पो वः ॥ २३१॥

(वृत्ति) स्वरात्परस्यासंयुक्तस्यानादेः पस्य प्रायो वो भवति। सवहो^१। सावो। उवसगो। पईवो। कासवो। पावं। उवमा। कविलं। कुणवं। कलावो। कवालं। महिवालो। गोवइ। तवइ। स्वरादित्येव। कंपइ^२। असंयुक्तस्येत्येव। अप्पमत्तो^३। अनादेरित्येव। सुहेण पढइ^४। प्राय इत्येव। कई^५। रिऊ। एतेन पकारस्य प्राप्तयोर्लोपवकारयोर्यस्मिन् कृते श्रुतिसुखमुत्पद्यते स तत्र कार्यः।

(अनु.) स्वरापुढे असणाच्या, असंयुक्त, अनादि अशा प चा प्रायः व होतो. उदा. सवहो...तवइ. स्वरापुढे असतानाच (प चा व होतो; मागे अनुस्वार असल्यास होत नाही. उदा.) कंपइ. असंयुक्त असतानाच (प चा व होतो; संयुक्त प असल्यास व होत नाही. उदा.) अप्पमत्तो. अनादि असतानाच (प चा व होतो; प आदि असल्यास होत नाही. उदा.) सुहेण पढइ. प्रायः (प चा व होतो; त्यामुळे कधी प चा व होत नाही. उदा.) कई, रिऊ. तेव्हा पकाराच्या बाबतीत प्राप्त होणारे लोप आणि

१ क्रमाने:- शपथ, शाप, उपसर्ग, प्रदीप, काश्यप, पाप, उपमा, कपिल, कुणप, कलाप, कपाल, महीपाल, गोपायते, तपति

२ कम्पते ३ अप्रमत्त ४ सुखेन पठति ५ कपि, रिपु.

वकार यांपैकी जो (विकार) केला असता कानाला गोड लागेल तो तेथे करावा.

(सूत्र) पाटि-परुष-परिघ-परिखा-पनस-पारिभद्रे फः ॥ २३२॥

(वृत्ति) ण्यन्ते पटिधातौ परुषादिषु च पस्य फो भवति। फालेइ फाडेइ। फरुसो। फलिहो। फलिहा। फणसो। फालिहद्वो।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त पट् धातूमध्ये आणि परुष इत्यादि परुष, परिघ, परिखा, पनस, पारिभद्र - शब्दांत प चा फ होतो. उदा. फालेइ.....फालिहद्वो.

(सूत्र) प्रभूते वः ॥ २३३॥

(वृत्ति) प्रभूते पस्य वो भवति। बहुत्तं।

(अनु.) प्रभूत या शब्दात प चा व होतो. उदा. बहुत्तं।

(सूत्र) नीपापीडे मो वा ॥ २३४॥

(वृत्ति) अनयोः पस्य मो वा भवति। नीमो नीवो। आमेलो आमेटो।

(अनु.) नीप आणि आपीड या शब्दांत प चा म विकल्पाने होतो. उदा. नीमो.....आमेटो.

(सूत्र) पापद्धौ रः ॥ २३५॥

(वृत्ति) पापद्धावपदादौ पकारस्य रो भवति। पारद्धी।

(अनु.) पापद्धि या शब्दात पदाचे आदि नसणाऱ्या पकाराचा र होतो. उदा. पारद्धी.

(सूत्र) फो भ-हौ ॥ २३६॥

(वृत्ति) स्वरात्परस्यासंयुक्तस्यानादेः फस्य भहौ भवतः। क्वचिद् भः। रेफः रेभो। शिफा सिभा। क्वचित्तु हः। मुत्ताहलं^१। क्वचिदुभावपि। सभलं^२

सहलं। सेभालिआ सेहालिआ। सभरी सहरी। गुभइ गुहइ। स्वरादित्येव।
गुंफइ^१। असंयुक्तस्येत्येव। पुप्फं^२। अनादेरित्येव। चिट्ठइ फणी^३।
प्राय इत्येव। कसण-फणी^४।

(अनु.) स्वरापुढे असणान्या, असंयुक्त, अनादि अशा फ चे भ आणि ह होतात.
(फ चा) क्वचित् भ होतो. उदा. रेफ...सिभा. पण क्वचित् (फ चा) ह
होतो. उदा. मुत्ताहलं. क्वचित् (फ चे भ आणि ह असे) दोन्हीही होतात.
उदा. सभलं...गुहइ. स्वरापुढे (फ असतानाच हे विकार होतात; मागे
अनुस्वार असल्यास, हे विकार होत नाहीत. उदा.) गुंफइ. असंयुक्त
असतानाच (फ चे हे विकार होतात; फ संयुक्त असल्यास होत नाहीत.
उदा.) पुप्फं. अनादि असतानाच (फ चे हे विकार होतात; आदि असल्यास
होत नाहीत. उदा.) चिट्ठइ फणी. प्रायःच (फ चे हे विकार होतात;
त्यामुळे कधी ते होतही नाहीत. उदा.) कसणफणी.

(सूत्र) वो वः ॥ २३७॥

(वृत्ति) स्वरात्परस्यासंयुक्तस्थानादेर्बस्य वो भवति। अलाबू। अलावू अलाऊ।
शबलः सवलो।

(अनु.) स्वरापुढे असणान्या, असंयुक्त, अनादि अशा ब चा व होतो. उदा.
अलाबू...सवलो.

(सूत्र) बिसिन्यां भः ॥ २३८॥

(वृत्ति) बिसिन्यां बस्य भो भवति। भिसिणी। स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति।
बिसतन्तु-पेलवाणं^५।

(अनु.) बिसिनी या शब्दात ब चा भ होतो. उदा. भिसिणी. (सूत्रात बिसिनी असा)
स्त्रीलिंगाचा (स्त्रीलिंगी शब्दाचा) निर्देश असल्याने येथे (म्हणजे पुढील
उदाहरणात ब चा भ) होत नाही. उदा. बिस....पेलवाणं.

१ गुम्फति।

२ पुष्प

३ तिष्ठति फणी।

४ कृष्णफणी

५ बिसतन्तुपेलवानाम्।

(सूत्र) कबन्धे मयौ ॥ २३९॥

(वृत्ति) कबन्धे बस्य मयौ भवतः । कमन्धो। कयन्धो।

(अनु.) कबन्ध या शब्दात् ब चे म आणि य होतात्. उदा. कमंधो, कयंधो.

(सूत्र) कैटभे भो वः ॥ २४०॥

(वृत्ति) कैटभे भस्य वो भवति। केवो।

(अनु.) कैटभ या शब्दात् भ चा व होतो. उदा - केढवो.

(सूत्र) विषमे मो ढो वा ॥ २४१॥

(वृत्ति) विषमे मस्य ढो वा भवति। विसढो। विसमो।

(अनु.) विषम या शब्दात् म चा ढ विकल्पाने होतो. उदा. विसढो, विसमो.

(सूत्र) मन्मथे वः ॥ २४२॥

(वृत्ति) मन्मथे मस्य वो भवति। वम्महो।

(अनु.) मन्मथ या शब्दात् म चा व होतो. उदा. वम्महो.

(सूत्र) वाभिमन्यौ ॥ २४३॥

(वृत्ति) अभिमन्युशब्दे मो वो वा भवति। अहिवन्नू अहिमन्नू ।

(अनु.) अभिमन्यु या शब्दात् म चा व विकल्पाने होतो. उदा. अहिवन्नू, अहिमन्नू.

(सूत्र) भ्रमरे सो वा ॥ २४४॥

(वृत्ति) भ्रमरे मस्य सो वा भवति। भसलो भमरो।

(अनु.) भ्रमर या शब्दात् म चा स विकल्पाने होतो. उदा. भसलो, भमरो.

(सूत्र) आदेर्यो जः ॥ २४५॥

(वृत्ति) पदादेर्यस्य जो भवति। जसो?। जमो। जाइ। आदेरिति किम्?

अवयवो^१। विणओ। बहुलाधिकारात् सोपसर्गस्यानादेरपि। संजमो^२। संजोगो। अवजसो। क्वचिन्न भवति। पओओ^३। आर्षे लोपोऽपि। यथाख्यातम् अहक्खायं। यथाजातम् अहाजायं।

(अनु.) पदाच्या आदि असणान्या य चा ज होतो. उदा. जसो....जाइ. (पदाच्या) आदि असणान्या (य चा ज होतो) असे का म्हटले आहे ? (कारण जर पदाच्या आदि य नसेल तर त्याचा ज होत नाही. उदा.) अवयवो, विणओ. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे उपसर्गयुक्त आणि अनादि असणान्या (य चा) सुद्धा (ज होतो. उदा.) संजमो....अवजसो. क्वचित् (उपसर्गयुक्त, अनादि असणान्या य चा ज) होत नाही. उदा. पओओ. आर्ष प्राकृतात (आदि य चा) लोप सुद्धा होतो. उदा. यथाख्यातम्....अहाजायं.

(सूत्र) युष्मद्यर्थपरे तः ॥ २४६॥

(वृत्ति) युष्मच्छब्देऽर्थपरे यस्य तो भवति। तुम्हारिसो^४। तुम्हकेरो। अर्थपर इति किम्? जुम्हदम्ह-पयरणं^५।

(अनु.) (द्वितीय पुरुषी तू-तुम्ही असा) अर्थ असणान्या युष्मद् या शब्दात य चा त होतो. उदा. तुम्ह...केरो. (द्वितीय पुरुषी) अर्थ असणान्यास (युष्मद् शब्दात) असे का म्हटले आहे? (कारण तसा अर्थ नसल्यास युष्मद् शब्दातील य चा त होत नाही. उदा.) जुम्ह.....पयरणं

(सूत्र) यष्ट्यां लः ॥ २४७॥

(वृत्ति) यष्ट्यां यस्य लो भवति। लट्ठी। वेणु-लट्ठी^६। उच्छु-लट्ठी। महु-लट्ठी।

(अनु.) यष्टि या शब्दात य चा ल होतो. उदा. लट्ठी.....लट्ठी.

१ अवयव, विनय

२ संयम, संयोग, अपयशस्

३ प्रयोग

४ युष्मादृश, युष्मदीय (सू. २.१४७ पहा)

५ युष्मदस्मत्प्रकरणम्।

६ वेणुयष्टि, इक्षुयष्टि, मधुयष्टि

(सूत्र) उत्तरीयानीय-तीय-कृद्ये ज्ञः ॥ २४८॥

(वृत्ति) उत्तरीयशब्दे अनीयतीयकृद्यप्रत्ययेषु च यस्य द्विरुक्तो जो वा भवति। उत्तरिज्जं उत्तरीअं। अनीय। करणिज्जं^१ करणीअं। विम्हयणिज्जं विम्हयणीअं। जवणिज्जं जवणीअं। तीय। बिइज्जो^२ बीओ। कृद्य। पेज्जा^३ पेआ।

(अनु.) उत्तरीय या शब्दात् आणि अनीय, तीय आणि कृद्य या प्रत्ययांत य चा द्विरुक्त ज (=ज्ज) विकल्पाने होतो. उदा. उत्तरिज्जं उत्तरीअं. अनीय (प्रत्ययात्) :- करणिज्जं...जवणीअं. तीय (प्रत्ययात्) :- बिइज्जो बीओ. कृद्य (प्रत्ययात्) :- पेज्जा, पेआ.

(सूत्र) छायायां होऽकान्तौ वा ॥ २४९॥

(वृत्ति) अकान्तौ वर्तमाने छायाशब्दे यस्य हो वा भवति। वच्छस्स^४ च्छाही वच्छस्स च्छाया। आतपाभावः। सच्छाहं^५ सच्छायं। अकान्ताविति किम्? मुह-च्छाया^६। कान्तिरित्यर्थः।

(अनु.) कांति हा अर्थ नसणाऱ्या छाया या शब्दात् य चा ह विकल्पाने होतो. उदा. वच्छस्स...च्छाया; (येथे छाया म्हणजे) उन्हाचा अभाव (=सावली); सच्छाहं, सच्छायं. कांति हा अर्थ नसणाऱ्या (छाया शब्दात्) असे का म्हटले आहे ? (कारण कांति हा अर्थ छाया शब्दाचा असल्यास य चा ह होत नाही. उदा.) मुहच्छाया (मुखाची) कांति असा अर्थ (मुहच्छायामध्ये आहे).

(सूत्र) डाह-वौ कतिपये ॥ २५०॥

(वृत्ति) कतिपये यस्य डाह व इत्येतौ पर्यायेण भवतः। कइवाहं कइअवं।

(अनु.) कतिपय या शब्दात् य चे आह (डाह) आणि 'व' असे हे दोन (विकार) पर्यायाने होतात. उदा. कइवाहं, कइअवं.

१ करणीय, विस्मयनीय, यापनीय

२ द्वितीय

३ पेया

४ वृक्षस्य च्छाया

५ सच्छाय

६ मुखच्छाया

(सूत्र) किरि-भेरे रो डः ॥ २५१॥

(वृत्ति) अनयो रस्य डो भवति। किडी। भेडो।

(अनु.) किरि आणि भेर या शब्दांत र चा ड होतो. उदा. किडी, भेडो.

(सूत्र) पर्याणे डा वा ॥ २५२॥

(वृत्ति) पर्याणे रस्य डा इत्यादेशो वा भवति। पडायानं पल्लाणं।

(अनु.) पर्याण या शब्दात र चा डा असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा.-पडायानं, पल्लाणं.

(सूत्र) करवीरे णः ॥ २५३॥

(वृत्ति) करवीरे प्रथमस्य रस्य णो भवति। कणवीरो।

(अनु.) करवीर या शब्दात पहिल्या र चा ण होतो. उदा. कणवीरो.

(सूत्र) हरिद्रादौ लः ॥ २५४॥

(वृत्ति) हरिद्रादिषु शब्देषु असंयुक्तस्य रस्य लो भवति। हलिद्दी। दलिद्दाइ। दलिद्दो। दालिद्दं। हलिद्दो। जहुट्ठिलो। सिढिलो। मुहलो। चलणो। वलुणो। कलुणो। इंगालो। सक्कालो। सोमालो। चिलाओ। फलिहा। फलिहो। फालिहद्दो। काहलो। लुक्को। अवद्दालं। भसलो। जढलं। बढलो। निट्ठुलो। बहुलाधिकाराच्चरणशब्दस्य पादार्थवृत्तेरेव। अन्यत्र चरण-करणं^१। भ्रमरे ससंनियोगे एव। अन्यत्र भमरो। तथा। जढरं। बढरो। निट्ठुरो। इत्याद्यपि। हरिद्रा। दरिद्राति। दरिद्र। दारिद्र्य। हारिद्र। युधिष्ठिर। शिथिर। मुखर। चरण। वरुण। करुण। अङ्गार। सत्कार। सुकुमार। किरात। परिखा। परिघ। पारिभद्र। कातर। रुग्ण। अपद्वार। भ्रमर। जरठ। बठर। निष्ठुर। इत्यादि। आर्षे दुवालसंगे^२। इत्याद्यपि।

(अनु.) हरिद्रा, इत्यादि शब्दांत असंयुक्त असणान्या र चा ल होतो. उदा.

१ चरण-करण (म्हणजे आचार-कर्म).

२ द्वादशाङ्ग.

हलिदी...निट्टुलो. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे चरण शब्द पाय या अर्थी असतानाच (त्यातील र चा ल होतो). (पाय हा चरणचा अर्थ नसताना) इतर ठिकाणी (र चा ल होत नाही. उदा.) चरणकरणं. भ्रमर या शब्दात स चे सांनिध्य असतानाच (र चा ल होतो. स चे सांनिध्य नसल्यास) इतर ठिकाणी (र चा ल होत नाही. उदा.) भ्रमरो. त्याचप्रमाणे (काही शब्दांत र चा ल न होता) जढरं...निट्टुरो, इत्यादि सुद्धा (वर्णान्तरे होतात). (वरील शब्दांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असेः) हरिद्रा...निष्ठुर, इत्यादि. आर्ष प्राकृतात दुवालसंगे इत्यादि (वर्णान्तर) सुद्धा होते.

(सूत्र) स्थूले लो रः ॥ २५५॥

(वृत्ति) स्थूले लस्य रो भवति। थोरं। कथं थूलभदो। स्थूरस्य हरिद्रादिलत्वे भविष्यति।

(अनु.) स्थूल या शब्दात ल चा र होतो. उदा. थोरं. (मग) थूलभदो (हे वर्णान्तर) कसे होते ? (उत्तर- स्थूरभद्र या शब्दातील) स्थूर या शब्दात हरिद्रा इत्यादि शब्दांतल्याप्रमाणे (र चा) ल होऊन (सू.१.२५४ पहा), थूलभद हे वर्णान्तर होईल.

(सूत्र) लाहल-लाङ्गल-लाङ्गूले वादेर्णः ॥ २५६॥

(वृत्ति) एषु आदेर्लस्य णो वा भवति। णाहलो लाहलो। णंगल लंगलं। णंगूलं लंगूलं।

(अनु.) लाहल, लाङ्गल आणि लाङ्गूल या शब्दांत आदि ल चा ण विकल्पाने होतो. उदा. णाहलो...लंगूलं.

(सूत्र) ललाटे च ॥ २५७॥

(वृत्ति) ललाटे च आदेर्लस्य णो भवति। चकार आदेरनुवृत्त्यर्थः। णिडालं णडालं।

(अनु.) आणि ललाट या शब्दात आदि ल चा ण होतो. (सू.१.२५६ मधील) आदेः (पहिल्याच्या) या पदाची अनुवृत्ति (प्रस्तुत १.२५७ सूत्रात) आहे

हे दाखविण्यासाठी (प्रस्तुत सूत्रात) चकार (=च हा शब्द) वापरलेला आहे. उदा. णिडालं, णडालं.

(सूत्र) शबरे बो मः ॥ २५८॥

(वृत्ति) शबरे बस्य मो भवति। समरो।

(अनु.) शबर या शब्दात ब चा म होतो. उदा. समरो.

(सूत्र) स्वप्न-नीव्योर्वा ॥ २५९॥

(वृत्ति) अनयोर्वस्य मो वा भवति। सिमिणो सिविणो। नीमी नीवी।

(अनु.) स्वप्न आणि नीवी या दोन शब्दांत व चा म विकल्पाने होतो. उदा. सिमिणो...नीवी.

(सूत्र) श-षोः सः ॥ २६०॥

(वृत्ति) शकारषकारयोः सो भवति। श। सद्दो^१। कुसो। निसंसो। वंसो। सामा। सुद्धं। दस। सोहड़। विसड़। ष। सण्डो^२। निहसो। कसाओ। घोसड़। उभयोरपि। सेसो^३। विसेसो।

(अनु.) शकार आणि षकार या दोहोंचा स होतो. उदा. श (चा स):- सद्दो...विसड़. ष (चा स):- संडो...घोसड़. (श आणि ष या) दोहोंचाही (स):- सेसो, विसेसो.

(सूत्र) स्नुषायां ण्हो न वा ॥ २६१॥

(वृत्ति) स्नुषाशब्दे षस्य ण्हः णकाराक्रान्तो हो वा भवति। सुण्हा सुसा।

(अनु.) स्नुषा या शब्दात ष चा ण्ह (असा) णकाराने युक्त ह विकल्पाने होतो. उदा. सुण्हा, सुसा.

१ शब्द, कुश, नृशंस, वंश, शामा, शुद्ध, दश, शोभते, विशति

२ षण्ड, निकष, कषाय, घोषयति

३ शेष, विशेष

(सूत्र) दश-पाषाणे हः ॥ २६२॥

(वृत्ति) दशन्शब्दे पाषाणशब्दे च शषोर्यथादर्शनं हो वा भवति। दह-मुहो? दस-मुहो। दह-बलो दस-बलो। दह-रहो दस-रहो। दह दस। एआरह। बारह। तेरह। पाहाणो पासाणो।

(अनु.) दशन् या शब्दात् आणि पाषाण या शब्दात् श आणि ष यांचा जसे (वाङ्मयात्) आढळेल त्याप्रमाणे विकल्पाने ह होतो. उदा. दहमुहो.....पासाणो.

(सूत्र) दिवसे सः ॥ २६३॥

(वृत्ति) दिवसे सस्य हो वा भवति। दिवहो दिवसो।

(अनु.) दिवस या शब्दात् स चा ह विकल्पाने होतो. उदा. दिवहो, दिवसो.

(सूत्र) हो घोऽनुस्वारात् ॥ २६४॥

(वृत्ति) अनुस्वारात्परस्य हस्य घो वा भवति। सिंघो सीहो। संघारो संहारो। क्वचिदननुस्वारादपि। दाहः दाघो।

(अनु.) अनुस्वारापुढे असणाऱ्या ह चा घ विकल्पाने होतो. उदा. सिंघो...संहारो. क्वचित् (मागे) अनुस्वार नसतानाही (ह चा घ होतो. उदा. दाहः दाघो.)

(सूत्र) षट्-शमी-शाव-सुधा-सप्तपर्णेष्वादेश्छः ॥ २६५॥

(वृत्ति) एषु आदेर्वर्णस्य छो भवति। छट्ठो? छट्ठी। छप्पओ। छम्मुहो। छमी। छावो। छुहा। छत्तिवण्णो।

(अनु.) षट्, शमी, शाव, सुधा आणि सप्तपर्ण या शब्दांत, आदि वर्णांचा छ होतो. उदा. छट्ठो.....छत्तिवण्णो.

(सूत्र) शिरायां वा ॥ २६६॥

(वृत्ति) शिराशब्दे आदेश्छो वा भवति। छिरा सिरा।

१ दशमुख, दशबल, दशरथ, दश, एकादश, द्वादश, त्रयोदश, पाषाण.

२ षष्ठ, षष्ठी, षट्पद, षण्मुख, शमी, शाव, सुधा, सप्तपर्ण.

(अनु.) शिरा या शब्दात् आदि (वर्णा) चा छ विकल्पाने होतो. उदा. छिरा, सिरा.

(सूत्र) लुग् भाजन-दनुज-राजकुले जः सस्वरस्य न वा ॥ २६७॥

(वृत्ति) एषु सस्वरजकारस्य लुग् वा भवति। भाणं भायणं। दणु-वहो^१ दणुअ-वहो। राउलं रायउलं।

(अनु.) भाजन, दनुज आणि राजकुल या शब्दांत स्वरासह जकाराचा लोप विकल्पाने होतो. उदा. भाणं.....रायउलं.

(सूत्र) व्याकरण-प्राकारागते कगोः ॥ २६८॥

(वृत्ति) एषु को गश्च सस्वरस्य लुग् वा भवति। वारणं वायरणं। पारो पायारो। आओ आगओ।

(अनु.) व्याकरण, प्राकार आणि आगत या शब्दांत स्वरासह क् आणि ग् यांचा विकल्पाने लोप होतो. उदा. वारणं.....आगओ.

(सूत्र) किसलय-कालायस-हृदये यः ॥ २६९॥

(वृत्ति) एषु सस्वरयकारस्य लुग् वा भवति। किसलं किसलयं। कालासं कालायसं। महण्णवसमा^२ सहिआ। जाला ते सहिअएहिं^३ घेप्पन्ति। निसमणुप्पिअ-हिअस्स^४ हिअयं।

(अनु.) किसलय, कालायस आणि हृदय या शब्दांत स्वरासह यकाराचा लोप विकल्पाने होतो. उदा. किसलं.....हिअयं।

(सूत्र) दुर्गादेव्युदुम्बर-पादपतन-पादपीठान्तर्दः ॥ २७०॥

(वृत्ति) एषु सस्वरस्य दकारस्य अन्तर्मध्ये वर्तमानस्य लुग् वा भवति। दुग्गावी दुग्गाएवी। उम्बरो उउम्बरो। पावडणं पायवडणं। पावीढं पाय-वीढं। अन्तरिति किम्? दुर्गादेव्यामादौ मा भूत्।

१ दनुजवध

२ महार्णवसमाः सहृदयाः।

३ यत्र ते सहृदयैः गृह्यन्ते।

४ निशमन-अर्पित-हृदयस्य हृदयम्।

(अनु.) दुर्गादेवी, उदुम्बर, पादपतन आणि पादपीठ या शब्दांत अन्तर् म्हणजे मध्ये असणाऱ्या दकाराचा स्वरासह विकल्पाने लोप होतो. उदा. दुग्गावी...पायवीढं. मध्ये असणाऱ्या (दकाराचा) असे का म्हटले आहे ? (कारण) दुर्गादेवी या शब्दांत पहिल्या दकाराला हा नियम लागू नये म्हणून.

(सूत्र) यावत्तावज्जीवितावर्तमानावट-प्रावारक-देवकुलैवमेवे वः
॥२७१॥

(वृत्ति) यावदादिषु सस्वरवकारस्यान्तर्वर्तमानस्य लुग् वा भवति। जा जाव। ता ताव। जीअं जीविअं। अत्तमाणो आवत्तमाणो। अडो अवडो। पारओ पावारओ। देउलं देव-उलं। एमेव एवमेव। अन्तरित्येव। एवमेवेऽन्त्यस्य न भवति।

(अनु.) यावत्, तावत्, जीवित, आवर्तमान, अवट, प्रावारक, देवकुल आणि एवमेव या शब्दांत मध्ये असणाऱ्या वकाराचा स्वरासह विकल्पाने लोप होतो. उदा. जा...एवमेव. मध्ये असणाऱ्याच (वकाराचा विकल्पाने होतो; म्हणून) एवमेव या शब्दात अन्त्य (वकारा) चा (विकल्पाने लोप) होत नाही.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ

अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

(आठव्या अध्यायाचा प्रथम पाद समाप्त झाला.)

द्वितीय पाद

(सूत्र) संयुक्तस्य ॥ १॥

(वृत्ति) अधिकारोऽयं ज्यायामीत् (२.११५) इति यावत्।

यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्संयुक्तस्येति वेदितव्यम्।

(अनु.) (सूत्रातील संयुक्तस्य हा शब्द) हा अधिकार आहे, आणि 'ज्यायामीत्' या सूत्रापर्यंत त्याचा अधिकार आहे. यापुढे आम्ही जे क्रमाने सांगणार आहोत ते संयुक्त व्यंजनाच्या बाबतीत आहे असे जाणावे.

(सूत्र) शक्त-मुक्त-दष्ट-रुण-मृदुत्वे को वा ॥ २॥

(वृत्ति) एषु संयुक्तस्य को वा भवति। सक्को सत्तो। मुक्को मुत्तो। डक्को दट्ठो। लुक्को लुग्गो। माउक्कं माउत्तणं।

(अनु.) शक्त, मुक्त, दष्ट, रुण आणि मृदुत्व या शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा क विकल्पाने होतो. उदा. सक्को....माउत्तणं.

(सूत्र) क्षः खः क्वचित्तु छझौ ॥ ३॥

(वृत्ति) क्षस्य खो भवति। खओ^१। लक्खणं। क्वचित्तु छझावपि। खीणं^२ छीणं झीणं। झिज्जइ।

(अनु.) क्ष चा ख होतो. उदा. खओ, लक्खणं. पण क्वचित् (क्ष चे) छ आणि झ सुद्धा (होतात). उदा. खीणं...झिज्जइ.

(सूत्र) ष्क-स्कयोर्नाम्नि ॥ ४॥

(वृत्ति) अनयोर्नाम्नि सज्जायां खो भवति। ष्क। पोक्खरं^३। पोक्खरिणी। निक्खं। स्क। खंधो^४। खंधावारो। अवक्खंदो। नाम्नीति किम्?

१ क्षय, लक्षण.

२ क्षीण, क्षीयते.

३ पुष्कर, पुष्करिणी, निष्क

४ स्कन्ध, स्कन्धावार, अवस्कन्द.

दुक्करं१। निक्कंपं। निक्कओ। नमोक्कारो। सक्कयं। सक्कारो। तक्करो
 (अनु.) ष्क आणि स्क हे नामांत म्हणजे नामवाचक शब्दांत असताना त्यांचा ख
 होतो. उदा. ष्क (चा ख) :- पोक्खरं...निक्खं. स्क (चा ख) :-
 खंधो...अवक्खंदो. नामामध्ये (ष्क आणि स्क) असताना असे का म्हटले
 आहे ? (कारण ते इतर शब्दांत असतील तर त्यांचा ख होत नाही. उदा.)
 दुक्करं...तक्करो.

(सूत्र) शुष्क-स्कन्दे वा ॥ ५॥

(वृत्ति) अनयोः ष्कस्कयोः खो वा भवति। सुक्खं सुक्कं। खंदो कंदो।
 (अनु.) शुष्क आणि स्कन्द या दोन शब्दात ष्क आणि स्क यांचा विकल्पाने ख
 होतो. उदा. सुक्खं...कन्दो.

(सूत्र) क्ष्वेटकादौ ॥ ६॥

(वृत्ति) क्ष्वेटकादिषु संयुक्तस्य खो भवति। खेडओ। क्ष्वेटकशब्दो विषपर्यायः।
 क्ष्वोटकः खोडओ। स्फोटकः खोडओ। स्फेटकः खेडओ। स्फेटिकः
 खेडिओ।

(अनु.) क्ष्वेटक इत्यादि शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा ख होतो. उदा. खेडओ; (हा)
 क्ष्वेटके शब्द विष या शब्दाचा पर्याय शब्द आहे; क्ष्वोटकः...खेडिओ.

(सूत्र) स्थाणावहरे ॥ ७॥

(वृत्ति) स्थाणौ संयुक्तस्य खो भवति हरश्चेद् वाच्यो न भवति। खाणू। अहर
 इति किम्? थाणुणो२ रेहा।

(अनु.) स्थाणु या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचा ख होतो; (पण) जर (स्थाणु या
 शब्दाने) शंकर हा अर्थ सांगावयाचा असेल तर (स्थ चा ख) होत नाही.

१ दुष्कर, निष्कम्प, निष्क्रय, नमस्कार, संस्कृत, संस्कार, तस्कर. (डॉ.वैद्यांनी शब्द-
 सूचीत दिलेला सत्कार हा संस्कृत प्रतिशब्द योग्य नसून तो संस्कार असा प्रतिशब्द
 हवा. कारण येथे स्क असे संयुक्त व्यंजन हवे आहे).

२ स्थाणोः रेखा।

उदा. खाणू. (स्थाणु शब्दाचा) शंकर हा अर्थ नसताना असे का म्हटले आहे ? (कारण स्थाणु शब्दाचा शंकर हा अर्थ असेल तर स्थ चा ख होत नाही. उदा.) थाणुणो रेहा।

(सूत्र) स्तम्भे स्तो वा ॥ ८॥

(वृत्ति) स्तम्भशब्दे स्तस्य खो वा भवति। खम्भो थम्भो। काष्ठादिमयः।

(अनु.) स्तम्भ या शब्दात स्त चा ख विकल्पाने होतो. उदा. खम्भो, थम्भो. (हा खांब) काष्ठ इत्यादींचा आहे.

(सूत्र) थ-ठावस्पन्दे ॥ ९॥

(वृत्ति) स्पन्दाभाववृत्तौ स्तम्भे स्तस्य थठौ भवतः। थम्भो ठम्भो। स्तम्भ्यते थम्भिज्जइ ठम्भिज्जइ।

(अनु.) स्पंदाचा (= स्पंदनाचा, हालचालीचा) अभाव या अर्थी असणाऱ्या स्तम्भ या शब्दात स्त चे थ आणि ठ होतात. उदा. थंभो...ठंभिज्जइ.

(सूत्र) रक्ते गो वा ॥ १०॥

(वृत्ति) रक्तशब्दे संयुक्तस्य गो वा भवति। रग्गो रत्तो।

(अनु.) रक्त या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचा विकल्पाने ग होतो. उदा. रग्गो, रत्तो.

(सूत्र) शुल्के ड्गो वा ॥ ११॥

(वृत्ति) शुल्कशब्दे संयुक्तस्य ड्गो वा भवति। सुड्गं सुक्कं।

(अनु.) शुल्क या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचा ड्ग विकल्पाने होतो. उदा. सुड्गं, सुक्कं.

(सूत्र) कृत्ति-चत्वरे चः ॥ १२॥

(वृत्ति) अनयोः संयुक्तस्य चो भवति। किच्ची। चच्चरं।

(अनु.) कृत्ति आणि चत्वर या शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा च होतो. उदा. किच्ची, चच्चरं.

(सूत्र) त्योऽचैत्ये ॥ १३॥

(वृत्ति) चैत्यवर्जिते त्यस्य चो भवति। सच्चं^१। पच्चओ। अचैत्य इति किम्? चइत्तं।

(अनु.) चैत्य हा शब्द सोडून (इतर शब्दातील) त्य चा च होतो. उदा. सच्चं, पच्चओ. चैत्य शब्द सोडून असे का म्हटले आहे ? (कारण चैत्य शब्दात, त्य चा च होत नाही. उदा.) चइत्तं.

(सूत्र) प्रत्यूषे षश्च हो वा ॥ १४॥

(वृत्ति) प्रत्यूषे त्यस्य चो भवति तत्संनियोगे च षस्य हो वा भवति। पच्चूहो। पच्चूसो।

(अनु.) प्रत्यूष या शब्दात त्य चा च होतो आणि त्याच्या सांनिध्यामुळे ष चा ह विकल्पाने होतो. उदा. पच्चूहो, पच्चूसो.

(सूत्र) त्व-थ्व-द्व-ध्वां च-छ-ज-झाः क्वचित् ॥ १५॥

(वृत्ति) एषां यथासंख्यमेते क्वचिद् भवन्ति। भुक्त्वा भोच्चा। ज्ञात्वा णच्चा। श्रुत्वा सोच्चा। पृथ्वी पिच्छी। विद्वान् विज्जं। बुद्ध्वा बुज्झा। भोच्चा^२ सयलं पिच्छिं विज्जं बुज्झा अणणयगामि। चइऊण तवं काउं संती पत्तो सिवं परमं ॥१॥

(अनु.) त्व, थ्व, द्व आणि ध्व यांचे क्वचित् अनुक्रमाने च, छ, ज आणि झ असे हे (विकार) होतात. उदा. भुक्त्वा...बुज्झा; भोच्चा...परमं.

(सूत्र) वृश्चिके श्चेर्शुर्वा ॥ १६॥

(वृत्ति) वृश्चिके श्चेः सस्वरस्य स्थाने श्रुरादेशो वा भवति। छापवादः। विश्रुओ विंचुओ। पक्षे। विञ्छिओ।

(अनु.) वृश्चिक या शब्दात स्वरसहित श्चि च्या स्थानी श्रु असा आदेश विकल्पाने

१ सत्य, प्रत्यय.

२ भुक्त्वा सकलां पृथ्वीं विद्वान् बुद्ध्वा अनन्यकगामि।
त्यक्त्वा तपः कृत्वा शान्तिः प्राप्तः शिवं परमम्॥

होतो. (श्च चा) छ होतो (पहा सू.२.२१) या नियमाचा प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. विञ्चुओ, विंचुओ. (विकल्प-) पक्षी:- विञ्छिओ.

(सूत्र) छोक्ष्यादौ ॥ १७॥

(वृत्ति) अक्ष्यादिषु संयुक्तस्य छो भवति। खस्यापवादः। अच्छिं। उच्छू। लच्छी। कच्छो। छीअं। छीरं। सरिच्छो। वच्छो। मच्छिआ। छेतं। छुहा। दच्छो। कुच्छी। वच्छं। छुण्णो। कच्छा। छारो। कुच्छेअयं। छुरो। उच्छा। छयं। सारिच्छं॥ अक्षि। इक्षु। लक्ष्मी। कक्ष। क्षुत। क्षीर। सदृक्ष। वृक्ष। मक्षिका। क्षेत्र। क्षुध्। दक्ष। कुक्षि। वक्षस्। क्षुण्ण। कक्षा। क्षार। कौक्षेयक। क्षुर। उक्षन्। क्षत। सादृक्ष्य। क्वचित् स्थगितशब्देऽपि। छइअं। आर्षे। इक्खू१। खीरं। सारिक्खमित्याद्यपि दृश्यते।

(अनु.) अक्षि इत्यादि शब्दांत (क्ष या) संयुक्त व्यंजनाचा छ होतो. (क्ष चा) ख होतो या नियमाचा (पहा २.३) प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. अच्छिं...सारिच्छं. (यांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-) अक्षि...सादृक्ष्य. क्वचित् स्थगित या शब्दात सुद्धा (स्थ या संयुक्त व्यंजनाचा छ होतो.उदा.) छइअं. आर्ष प्राकृतात इक्खू, खीरं, सारिक्खं इत्यादि (वर्णान्तर) सुद्धा दिसते.

(सूत्र) क्षमायां कौ ॥ १८॥

(वृत्ति) कौ पृथिव्यां वर्तमाने क्षमाशब्दे संयुक्तस्य छो भवति। छमा पृथिवी। लाक्षणिकस्यापि क्षमादेशस्य भवति। क्षमा छमा। काविति किम्? खमा क्षान्तिः।

(अनु.) कु म्हणजे पृथिवी या अर्थी असणाऱ्या क्षमा या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचा छ होतो. उदा. छमा (म्हणजे) पृथिवी (असा अर्थ आहे). व्याकरणाच्या नियमानुसार क्षमा शब्दाच्या आदेशातील (संयुक्त व्यंजनाचाही छ) होतो.

१ इक्षु, क्षीर, सादृक्ष्य.

उदा. क्षमा छमा. कु (म्हणजे पृथ्वी) या अर्थी (असणाऱ्या क्षमा शब्दात) असे का म्हटले आहे ? (कारण क्षमा शब्दाचा अर्थ पृथ्वी असा नसेल, तर त्यातील क्ष चा छ होत नाही. उदा.) खमा (म्हणजे) शांति (क्षमा).

(सूत्र) ऋक्षे वा ॥ १९॥

(वृत्ति) ऋक्षशब्दे संयुक्तस्य छो वा भवति। रिच्छं रिक्खं। रिच्छो रिक्खो। कथं छूढं क्षिप्तम्। वृक्ष-क्षिप्तयो रुक्खछूढौ (२.१२७) इति भविष्यति।

(अनु.) ऋक्ष या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचा छ विकल्पाने होतो. उदा. रिच्छं...रिक्खो. क्षिप्त (शब्दा) पासून छूढ हे (वर्णान्तर) कसे होते ? (उत्तर:-) 'वृक्षक्षिप्तयो रुक्खछूढौ' या सूत्रानुसार (आदेश होऊन क्षिप्त पासून छूढ हे वर्णान्तर) होईल.

(सूत्र) क्षण उत्सवे ॥ २०॥

(वृत्ति) क्षणशब्दे उत्सवाभिधायिनि संयुक्तस्य छो भवति। छणो। उत्सव इति किम्? खणो।

(अनु.) उत्सव हा अर्थ सांगणा-या क्षण या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचा छ होतो. उदा. छणो. उत्सव (हा अर्थ सांगणा-या क्षण शब्दात) असे का म्हटले आहे ? (कारण उत्सव हा अर्थ नसल्यास छ होत नाही. उदा.) खण (काळ मोजण्याचा).

(सूत्र) ह्रस्वात् थ्य-श्च-त्स-प्सामनिश्चले ॥ २१॥

(वृत्ति) ह्रस्वात्परेषां थ्यश्चत्सप्सां छो भवति निश्चले तु न भवति। थ्य। पच्छं^१। पच्छा। मिच्छा। श्च। पच्छिमं^२। अच्छेरं। पच्छा। त्स। उच्छाहो^३। मच्छलो मच्छरो। संवच्छलो संवच्छरो। चिइच्छइ। प्स। लिच्छइ^४। जुगुच्छइ। अच्छरा। ह्रस्वादिति किम्? ऊसारिओ^५।

१ पथ्य, पथ्या, मिथ्या.

२ पश्चिम, आश्चर्य, पश्चात्.

३ उत्साह, मत्सर, संवत्सर, चिकित्सति.

४ लिप्सति, जुगुप्सति, अप्सरस्.

५ उत्सारित.

अनिश्चल इति किम्। निच्चलो। आर्षे तथ्ये चोऽपि। तच्चं।

(अनु.) ह्रस्व स्वरापुढे असणान्या थ्य, श्च, त्स आणि प्स यांचा छ होतो; पण निश्चल शब्दात मात्र (श्च चा छ) होत नाही. उदा. थ्य (चा छ) :- पच्छं...मिच्छा. श्च (चा छ) :- पच्छिमं...पच्छा. त्स (चा छ) :- उच्छाहो...चिइच्छइ. प्स (चा छ) :- लिच्छइ...अच्छरा. ह्रस्व स्वरापुढे असणान्या असे का म्हटले आहे ? (कारण मागे ह्रस्व स्वर नसल्यास, छ होत नाही. उदा.) ऊसारिओ. निश्चल शब्दात होत नाही असे का म्हटले आहे ? (कारण निश्चल शब्दात श्च चा च होतो. उदा)- निच्चलो. आर्ष प्राकृतात तथ्य शब्दातील (थ्य चा) च सुद्धा होतो. उदा. तच्चं.

(सूत्र) सामर्थ्योत्सुकोत्सवे वा ॥ २२॥

(वृत्ति) एषु संयुक्तस्य छो वा भवति। सामच्छं सामत्थं। उच्छुओ ऊसुओ। उच्छवो ऊसवो।

(अनु.) सामर्थ्य, उत्सुक आणि उत्सव या शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा छ विकल्पाने होतो. उदा. सामच्छं...ऊसवो.

(सूत्र) स्पृहायाम् ॥ २३॥

(वृत्ति) स्पृहाशब्दे संयुक्तस्य छो भवति। फस्यापवादः। छिहा। बहुलाधिकारात् क्वचिदन्यदपि। निष्पिहोः।

(अनु.) स्पृहा या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचा छ होतो. (स्प चा) फ होतो या नियमाचा (२.५३) प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. छिहा. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे क्वचित् (स्पृहा शब्दात छ न होता) वेगळेही (वर्णान्तर) होते. उदा. निष्पिहो.

(सूत्र) द्य-य्य-र्या जः ॥ २४॥

(वृत्ति) एषां संयुक्तानां जो भवति। द्य। मज्जं^१। अवज्जं। वेज्जो। जुई। जोओ।

१ निःस्पृह २ मद्य, अवद्य, वैद्य, द्युति, द्योत.

य्य। जज्जो^१। सेज्जा। र्य। भज्जा^२। चौर्यसमत्वाद् भारिआ। कज्जं^३।
वज्जं। पज्जाओ। पज्जत्तं। मज्जाया।

(अनु.) घ, य्य, आणि र्य या संयुक्त व्यंजनांचा ज होतो. उदा. घ (चा ज) :-
मज्जं...जोओ. य्य (चा ज) :- जजो, सेज्जा. र्य (चा ज) :- भज्जा;
(भार्या हा शब्द) चौर्यादि शब्दाप्रमाणे असल्याने (स्वरभक्ति होऊन) भारिआ
(असेही वर्णान्तर होते); कज्जं....मज्जाया.

(सूत्र) अभिमन्यौ जज्जौ वा ॥ २५ ॥

(वृत्ति) अभिमन्यौ संयुक्तस्य जो ज्जश्च वा भवति। अहिमज्जू अहिमज्जू।
पक्षे। अहिमन्नु। अभिग्रहणादिह न भवति। मन्नु।

(अनु.) अभिमन्यु या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचे ज्ज आणि ज्ज विकल्पाने होतात.
उदा. अहि...मज्जू. (विकल्प-) पक्षी-अहिमन्नु. (अभिमन्यु शब्दात,
मन्यु शब्दाच्या मागे) अभि हा शब्द निर्दिष्ट असल्यामुळे (अभि हा
शब्द नसलेल्या) येथे (=पुढील) मन्यु शब्दात ज आणि ज्ज होत
नाहीत. उदा. मन्नु.

(सूत्र) साध्वस-ध्य-ह्यां झः ॥ २६ ॥

(वृत्ति) साध्वसे संयुक्तस्य ध्यह्ययोश्च झो भवति। सज्झसं। ध्य। बज्झए^४।
झाणं। उवज्झाओ। सज्झाओ। सज्झं। विज्झो। ह्य। सज्झो^५। मज्झं।
गुज्झं। णज्झइ।

(अनु.) साध्वस या शब्दातील संयुक्त व्यंजनाचा तसेच ध्य आणि ह्य या संयुक्त
व्यंजनांचा झ होतो. उदा. सज्झसं. ध्य (चा झ) :- बज्झए..... विज्झो.
ह्य (चा झ) :- सज्झो....णज्झइ.

१ ज्य्य, शय्या.

२ भार्या

३ कार्य, वर्य, पर्याय, पर्याप्त, मर्यादा.

४ बध्यते, ध्यान, उपाध्याय, स्वाध्याय, साध्य, विध्य

५ सह्य, मह्यम्, गुह्यम्, नह्यते.

(सूत्र) ध्वजे वा ॥ २७॥

(वृत्ति) ध्वजशब्दे संयुक्तस्य झो वा भवति। झओ धओ।

(अनु.) ध्वज या शब्दात् संयुक्त व्यंजनाचा झ विकल्पाने होतो. उदा. झओ, धओ.

(सूत्र) इन्धौ झा ॥ २८॥

(वृत्ति) इन्धौ धातौ संयुक्तस्य झा इत्यादेशो भवति। समिज्झाइ। विज्झाइ।

(अनु.) इन्ध् या धातूमध्ये संयुक्त व्यंजनाचा झा असा आदेश होतो. उदा. समिज्झाइ, विज्झाइ.

(सूत्र) वृत्त-प्रवृत्त-मृत्तिका-पत्तन-कदर्थिते टः ॥ २९॥

(वृत्ति) एषु संयुक्तस्य टो भवति। वट्टो। पयट्टो। मट्टिआ। पट्टणं। कवट्टिओ।

(अनु.) वृत्त, प्रवृत्त, मृत्तिका, पत्तन आणि कदर्थित या शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा ट होतो. उदा. वट्टो.....कवट्टिओ.

(सूत्र) तस्याधूर्तादौ ॥ ३०॥

(वृत्ति) तस्य टो भवति धूर्तादीन् वर्जयित्वा। केवट्टो^१। वट्टी। जट्टो। पयट्टइ। वट्टुलं। रायवट्टयं। नट्टई। संवट्टिअं। अधूर्तादाविति किम्? धुत्तो। कित्ती। वत्ता। आवत्तणं। निवत्तणं। पवत्तणं। संवत्तणं। आवत्तओ। निवत्तओ। निव्वत्तओ। पवत्तओ। संवत्तओ। वत्तिआ। वत्तिओ। कत्तिओ। उक्कत्तिओ। कत्तरी। मुत्ती। मुत्तो। मुहुत्तो। बहुलाधिकाराद् वट्टा। धूर्त। कीर्ति। वार्ता। आवर्तन। निवर्तन। प्रवर्तन। संवर्तन। आवर्तक। निवर्तक। निर्वर्तक। प्रवर्तक। संवर्तक। वर्तिका। वार्तिक। कार्तिक। उत्कर्तित। कर्तरि। मूर्ति। मूर्त। मुहूर्त। इत्यादि।

(अनु.) धूर्त इत्यादि शब्द सोडून (इतर शब्दांत) त चा ट होतो. उदा. केवट्टो...संवट्टिअं. धूर्त इत्यादि शब्द सोडून असे का म्हटले आहे ?

१ सम्+इन्ध्, वि+इन्ध्.

२ कैवर्त, वर्तिका, जर्त, प्रवर्तते, वर्तुल, राजवार्तिक, नर्तकी, संवर्तित.

(कारण धूर्त इत्यादि शब्दांत र्त चा ट्ट न होता त होतो. उदा.) धुतो...मुहुत्तो. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे (धूर्तादि शब्दातील वार्ता या शब्दाचे वर्णान्तर) वट्टा (असेही होते). (धूर्तादि शब्दांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-) धूर्त...मुहूर्त, इत्यादि.

(सूत्र) वृन्ते षटः ॥ ३१॥

(वृत्ति) वृन्ते संयुक्तस्य षटो भवति। वेण्टं। तालवेण्टं^१।

(अनु.) वृन्त या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचा षट होतो. उदा. वेण्टं, तालवेण्टं.

(सूत्र) ठोऽस्थि-विसंस्थुले ॥ ३२॥

(वृत्ति) अनयोः संयुक्तस्य ठो भवति। अट्ठी। विसंटुलं।

(अनु.) अस्थि आणि विसंस्थुल या दोन शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा ठ होतो. उदा. अट्ठी, विसंटुलं.

(सूत्र) स्त्यान-चतुर्थार्थे वा ॥ ३३॥

(वृत्ति) एषु संयुक्तस्य ठो वा भवति। ठीणं थीणं। चउट्ठो चउत्थो। अट्ठो प्रयोजनम्। अत्थो धनम्।

(अनु.) स्त्यान, चतुर्थ आणि अर्थ या शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा ठ विकल्पाने होतो. उदा. ठीणं, थीणं; चउट्ठो, चउत्थो; अट्ठो (म्हणजे) प्रयोजन, अत्थो (म्हणजे) धन.

(सूत्र) ष्टस्यानुष्ट्रेष्टासन्दष्टे ॥ ३४॥

(वृत्ति) उष्ट्रादिवर्जिते ष्टस्य ठो भवति। लट्ठी^२। मुट्ठी। दिट्ठी। सिट्ठी। पुट्ठी। कट्ठं। सुरट्ठा। इट्ठो। अणिट्ठं। अनुष्ट्रेष्टासन्दष्ट इति किम्? उट्ठो। इट्ठाचुण्णं^३ व्व। संदट्ठो।

१ तालवृन्त.

२ यष्टि, मुष्टि, वृष्टि, सृष्टि, पुष्ट, कष्ट, सुराष्ट्र, इष्ट, अनिष्ट.

३ इष्टाचूर्णं इव।

(अनु.) उष्ट्र इत्यादि (म्हणजे उष्ट्र, इष्टा, संदष्ट हे) शब्द सोडून (इतर शब्दांत) ष्ट चा ठ होतो. उदा. लष्टी...अणिष्टं. उष्ट्र, इष्टा, संदष्ट हे शब्द सोडून असे (सूत्रात) का म्हटले आहे? (कारण या शब्दात ष्ट चा ठ होत नाही, तर ट्ट होतो. उदा.) उष्ट्रो.....संदष्टो.

(सूत्र) गर्ते डः ॥ ३५॥

(वृत्ति) गर्तशब्दे संयुक्तस्य डो भवति। टापवादः। गड्डो। गड्डा।

(अनु.) गर्त या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचा ड होतो. (र्त चा) ट होतो या नियमाचा (२.३०) (प्रस्तुत नियम) अपवाद आहे. उदा. गो, गा.

(सूत्र) संमर्द-वितर्दि-विच्छर्द-छर्दि-कपर्द-मर्दिते र्दस्य ॥ ३६॥

(वृत्ति) एषु र्दस्य डत्वं भवति। समड्डो। विअड्डो। विच्छड्डो। छड्डुः^१। छड्डो। कवड्डो। मड्डिओ। संमड्डिओ^२।

(अनु.) संमर्द, वितर्दि, विच्छर्द, छर्दि, कपर्द आणि मर्दित या शब्दांत, र्द चा ड होतो. उदा. संमड्डो.....संमड्डिओ.

(सूत्र) गर्दभे वा ॥ ३७॥

(वृत्ति) गर्दभे र्दस्य डो वा भवति। गड्डहो गद्दहो।

(अनु.) गर्दभ या शब्दात र्द चा विकल्पाने होतो. उदा. गड्डहो, गद्दहो.

(सूत्र) कन्दरिका-भिन्दिपाले ण्डः ॥ ३८॥

(वृत्ति) अनयोः संयुक्तस्य ण्डो भवति। कण्डलिआ। भिण्डिवालो।

(अनु.) कन्दरिका आणि भिन्दिपाल या दोन शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा ण्ड होतो. उदा. कण्डलिआ, भिण्डिवालो.

१ छड्ड हा मुच् धातूचा आदेश आहे (४.९१ पहा).

२ संमर्दित

(सूत्र) स्तब्धे ठ-ढौ ॥ ३९॥

(वृत्ति) स्तब्धे संयुक्तयोर्यथाक्रमं ठढौ भवतः। ठड्ढो।

(अनु.) स्तब्ध या शब्दातील संयुक्त व्यंजनांचे यथाक्रम ठ आणि ढ होतात. उदा. ठड्ढो.

(सूत्र) दग्ध-विदग्ध-वृद्धि-वृद्धे ढः ॥ ४०॥

(वृत्ति) एषु संयुक्तस्य ढो भवति। दड्ढो। विअड्ढो। वुड्ढी। वुड्ढो। क्वचिन्न भवति। विद्ध-कड-निरूविअं१।

(अनु.) दग्ध, विदग्ध, वृद्धि आणि वृद्ध या शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा ढ होतो. उदा. दड्ढो...वुड्ढो. क्वचित् (असा ढ) होत नाही. उदा. विद्ध.....विअं.

(सूत्र) श्रद्धर्द्धि-मूर्धार्धेन्ते वा ॥ ४१॥

(वृत्ति) एषु अन्ते वर्तमानस्य संयुक्तस्य ढो वा भवति। सड्ढा सद्धा। इड्ढी रिद्धी। मुण्ढा मुद्धा। अड्ढं अद्धं।

(अनु.) श्रद्धा, ऋद्धि, मूर्धन् आणि अर्ध या शब्दांत अन्ती असणाऱ्या संयुक्त व्यंजनाचा ढ विकल्पाने होतो. उदा. सड्ढा.....अद्धं.

(सूत्र) म्ज्ञोर्णः ॥ ४२॥

(वृत्ति) अनयोर्णो भवति। म्। निण्णं१। पज्जुण्णो। ज्ञ। णाणं२। सण्णा। पण्णा। विण्णाणं।

(अनु.) म् आणि ज्ञ यांचा ण होतो. उदा. म् (चा ण) :- निण्णं, पज्जुण्णो. ज्ञ (चा ण):- णाणं...विण्णाणं.

१ वृद्ध-कवि(पि)-निरूपितम्।

१ निम्न, प्रद्युम्न.

२ ज्ञान, संज्ञा, प्रज्ञा, विज्ञान.

(सूत्र) पञ्चाशत्पञ्चदश-दत्ते ॥ ४३॥

(वृत्ति) एषु संयुक्तस्य णो भवति। पण्णासा। पण्णरह। दिण्णं।

(अनु.) पञ्चाशत्, पञ्चदश आणि दत्त या शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा ण होतो. उदा. पण्णासा....दिण्णं.

(सूत्र) मन्यौ न्तो वा ॥ ४४॥

(वृत्ति) मन्युशब्दे संयुक्तस्य न्तो वा भवति। मन्तू मन्तू।

(अनु.) मन्यु या शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा न्त विकल्पाने होतो. उदा. मन्तू, मन्तू.

(सूत्र) स्तस्य थोऽसमस्त-स्तम्बे ॥ ४५॥

(वृत्ति) समस्तस्तम्बवर्जिते स्तस्य थो भवति। हत्थो^१। थुई। थोत्तं। थोअं। पत्थरो। पसत्थो। अत्थि। सत्थि। असमस्तस्तम्ब इति किम्? समत्तो। तम्बो।

(अनु.) समस्त आणि स्तम्ब हे शब्द सोडून (इतर शब्दांत) स्त चा थ होतो. उदा. हत्थो...सत्थि. समस्त आणि स्तम्ब हे शब्द सोडून असे का म्हटले आहे ? (कारण या शब्दांत स्त चा थ न होता त होतो. उदा.) समत्तो, तम्बो.

(सूत्र) स्तवे वा ॥ ४६॥

(वृत्ति) स्तवशब्दे स्तस्य थो वा भवति। थवो तवो।

(अनु.) स्तव या शब्दात स्त चा थ विकल्पाने होतो. उदा. थवो, तवो.

(सूत्र) पर्यस्ते थ-टौ ॥ ४७॥

(वृत्ति) पर्यस्ते स्तस्य पर्यायेण थटौ भवतः। पल्लत्थो पल्लट्टो।

(अनु.) पर्यस्त या शब्दात स्त चे पर्यायाने थ आणि ट होतात. उदा. पल्लत्थो, पल्लट्टो.

१ हस्त, स्तुति, स्तोत्र, स्तोक, प्रस्तर, प्रशस्त, अस्ति, स्वस्ति.

(सूत्र) वोत्साहे थो हश्च रः ॥ ४८॥

(वृत्ति) उत्साहशब्दे संयुक्तस्य थो वा भवति तत्संनियोगे च हस्य रः। उत्थारो उच्छाहो।

(अनु.) उत्साह या शब्दात् संयुक्त व्यंजनाचा थ विकल्पाने होतो आणि त्याच्या सांनिध्यामुळे ह चा र होतो. उदा. उत्थारो, उच्छाहो.

(सूत्र) आश्लिष्टे ल-धौ ॥ ४९॥

(वृत्ति) आश्लिष्टे संयुक्तयोर्यथासङ्ख्यं ल ध इत्येतौ भवतः। आलिद्धो।

(अनु.) आश्लिष्ट या शब्दांत संयुक्त व्यंजनांचे अनुक्रमे ल आणि ध असे हे (विकार) होतात. उदा. आलिद्धो.

(सूत्र) चिह्ने न्धो वा ॥ ५०॥

(वृत्ति) चिह्ने संयुक्तस्य न्धो वा भवति। ण्हापवादः। पक्षे सोऽपि। चिन्धं इन्धं चिण्हं।

(अनु.) चिह्न या शब्दात् संयुक्त व्यंजनाचा न्ध विकल्पाने होतो. (ह्न चा) ण्हा होतो या नियमाचा (२.७५) प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. (विकल्प-) पक्षी तो सुद्धा (नियम लागतो). उदा. चिन्धं...चिण्हं.

(सूत्र) भस्मात्मनोः पो वा ॥ ५१॥

(वृत्ति) अनयोः संयुक्तस्य पो वा भवति। भप्पो भस्सो। अप्पा अप्पाणो। पक्षे। अत्ता।

(अनु.) भस्मन् आणि आत्मन् या दोन शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा प विकल्पाने होतो. उदा. भप्पो.....अप्पाणो. (विकल्प-) पक्षीः- अत्ता (असे आत्मन् चे वर्णान्तर होते).

(सूत्र) इमक्मोः ॥ ५२॥

(वृत्ति) इमक्मोः पो भवति। कुड्मलं कुम्पलं। रुक्मिणी रुप्पिणी। क्वचित् च्मोऽपि। रुक्मी रुप्पी।

(अनु.) ड्म आणि क्म यांचा प होतो. उदा. कुड्मलं...रुप्पिणी. क्वचित् (क्म चा) च्म सुद्धा (होतो. उदा.) रुच्मी रुप्पी।

(सूत्र) ष्प-स्पयोः फः ॥ ५३॥

(वृत्ति) ष्पस्पयोः फो भवति। पुष्पं पुष्पं। शष्पं सष्पं। निष्पेषः निष्पेसो। निष्पावः निष्पावो। स्पन्दनं फंदणं। प्रतिस्पधिन् पाडिष्पद्धी। बहुलाधिकारात् क्वचिद् विकल्पः। बुहष्पई^१ बुहष्पई। क्वचिन्न भवति। निष्पहो^२। णिष्पुंसणं। परोष्परं।

(अनु.) ष्प आणि स्प यांचा फ होतो. उदा. (ष्प चा फ) :- पुष्पम्...निष्पावो. (स्प चा फ):- स्पन्दनम्...पाडिष्पद्धी. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे क्वचित् विकल्प होतो. उदा. बुहष्पई, बुहष्पई. क्वचित् (ष्प आणि स्प यांचा फ) होत नाही. उदा. निष्पहो.....परोष्परं.

(सूत्र) भीष्मे ष्मः ॥ ५४॥

(वृत्ति) भीष्मे ष्मस्य फो भवति। भिष्फो।

(अनु.) भीष्म या शब्दात ष्म चा फ होतो. उदा. भिष्फो.

(सूत्र) श्लेष्मणि वा ॥ ५५॥

(वृत्ति) श्लेष्मशब्दे ष्मस्य फो वा भवति। सेफो सिलिमहो।

(अनु.) श्लेष्मन् या शब्दात ष्म चा फ विकल्पाने होतो. उदा. सेफो, सिलिमहो.

(सूत्र) ताम्राग्रे म्बः ॥ ५६॥

(वृत्ति) अनयोः संयुक्तस्य मयुक्तो बो भवति। तम्बं। अम्बं। अम्बिर तम्बिर इति देश्यौ।

(अनु.) ताम्र आणि आम्र या दोन शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा मकाराने युक्त ब

१ बृहस्पति

२ निष्प्रभ, निस्पर्शन, परस्पर

(=म्ब) होतो. उदा. तम्बं, अम्बं. अम्बिर, तम्बिर हे शब्द (मात्र) देश्य आहेत.

(सूत्र) ह्वो भो वा ॥ ५७॥

(वृत्ति) ह्वस्य भो वा भवति। जिब्भा जीहा।

(अनु.) ह्वचा भ विकल्पाने होतो. उदा. जिब्भा, जीहा.

(सूत्र) वा विह्वले वौ वश्च ॥ ५८॥

(वृत्ति) विह्वले ह्वस्य भो वा भवति तत्संनियोगे च वि-शब्दे वस्य वा भो भवति। भिब्भलो विब्भलो विह्वलो।

(अनु.) विह्वल या शब्दात ह्व चा भ विकल्पाने होतो आणि त्याच्या सांनिध्यामुळे वि या शब्दातील (=अक्षरातील) व् चा भ् विकल्पाने होतो. उदा. भिब्भलो....विह्वलो.

(सूत्र) वोर्ध्वे ॥ ५९॥

(वृत्ति) ऊर्ध्वशब्दे संयुक्तस्य भो वा भवति। उब्भं उद्धं।

(अनु.) उर्ध्व या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचा भ विकल्पाने होतो. उदा. उब्भं, उद्धं.

(सूत्र) कश्मीरे म्भो वा ॥ ६०॥

(वृत्ति) कश्मीरशब्दे संयुक्तस्य म्भो वा भवति। कम्भारा कम्हारा।

(अनु.) कश्मीर या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचा म्भ विकल्पाने होतो. उदा. कम्भारा, कम्हारा.

(सूत्र) न्मो मः ॥ ६१॥

(वृत्ति) न्मस्य मो भवति। अधो लोपापवादः। जम्मो^१। वम्महो। मम्मणं।

(अनु.) न्म चा म होतो. (संयुक्त व्यंजनात) नंतर (म्हणजे द्वितीय अवयव असणाऱ्या

१ जम्मन्, मन्मथ, मन्मनस्.

म चा) लोप होतो (२.७८) या नियमाचा प्रस्तुत नियम अपवाद आहे.
उदा. जम्मो....मम्मणं.

(सूत्र) ग्मो वा ॥ ६२॥

(वृत्ति) ग्मस्य मो वा भवति। युग्मं जुग्मं जुग्मं। तिग्मं तिग्मं तिग्मं।

(अनु.) ग्म चा म विकल्पाने होतो. उदा. युग्मम्.....तिग्मं.

(सूत्र) ब्रह्मचर्य-तूर्य-सौन्दर्य-शौण्डीर्ये र्यो रः ॥ ६३॥

(वृत्ति) एषु र्यस्य रो भवति। जापवादः। बम्हचरं। चौर्यसमत्वाद् बम्हचरिअं।
तूरं। सुंदेरं। सोण्डीरं।

(अनु.) ब्रह्मचर्य, तूर्य, सौन्दर्य आणि शौण्डीर्य या शब्दांत र्य चा र होतो. (र्य चा) ज होतो या नियमाचा (२.२४) प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. बम्हचरं; (ब्रह्मचर्य हा शब्द) चौर्य शब्दासारखा असल्याने (त्यामध्ये स्वरभक्ति होऊन) बम्हचरिअं (असेही वर्णान्तर होते); तूरं....सौंडीरं.

(सूत्र) धैर्ये वा ॥ ६४॥

(वृत्ति) धैर्ये र्यस्य रो वा भवति। धीरं धिज्जं। सूरु सुज्जो इति तु सूरसूर्य-
प्रकृतिभेदात्।

(अनु.) धैर्य या शब्दात र्य चा र विकल्पाने होतो. उदा. धीरं, धिज्जं. सूरु आणि सुज्जो हे शब्द मात्र सूर आणि सूर्य या दोन मूळ भिन्न (संस्कृत) शब्दांपासून साधलेले आहेत.

(सूत्र) एतः पर्यन्ते ॥ ६५॥

(वृत्ति) पर्यन्ते एकारात्परस्य र्यस्य रो भवति। पेरन्तो। एत इति किम्?
पज्जन्तो।

(अनु.) पर्यन्त या शब्दात, (प मधील अ चा ए होऊन; त्या) एकारापुढे असणाऱ्या र्य चा र होतो. उदा. पेरंतो. एकारापुढे असणाऱ्या (र्य चा) असे का

म्हटले आहे ? (कारण एकारापुढे र्य नसल्यास त्याचा र न होता ज्ज होतो. उदा.) पज्जंतो.

(सूत्र) आश्चर्ये ॥ ६६॥

(वृत्ति) आश्चर्ये एतः परस्य र्यस्य रो भवति। अच्छेरं। एत इत्येव। अच्छरिअं।

(अनु.) आश्चर्य शब्दात (श्च मधील अ चा ए होऊन त्या) ए पुढे असणाऱ्या र्य चा र होतो. उदा. अच्छेरं. ए पुढे (र्य) असतानाच (त्याचा र होतो; तसे नसल्यास र होत नाही. उदा.) अच्छरिअं.

(सूत्र) अतो रिआर-रिज्ज-रीअं ॥ ६७॥

(वृत्ति) आश्चर्ये अकारात्परस्य र्यस्य रिअ अर रिज्ज रीअ इत्येते आदेशा भवन्ति। अच्छरिअं अच्छअरं अच्छरिज्जं अच्छरीअं। अत इति किम्? अच्छेरं।

(अनु.) आश्चर्य या शब्दात (श्च मधील) अकाराच्या पुढे असणाऱ्या र्य चे रिअ, अर, रिज्ज आणि रीअ असे हे आदेश होतात. उदा. अच्छरिअं...अच्छरीअं. अकाराच्या पुढे असणाऱ्या (र्य चे) असे का म्हटले आहे ? (कारण श्च मधील अ चा जर ए होत असेल तर हे आदेश न होता सू.२.६६ नुसार) अच्छेरं (असे वर्णान्तर होते).

(सूत्र) पर्यस्त-पर्याण-सौकुमार्ये ल्लः ॥ ६८॥

(वृत्ति) एषु र्यस्य ल्लो भवति। पर्यस्तं पल्लट्टं पल्लत्थं। पल्लाणं। सोअमल्लं। पल्लंको इति च पल्यङ्कशब्दस्य यलोपे द्वित्वे च। पलिअंको इत्यपि चौर्यसमत्वात्।

(अनु.) पर्यस्त, पर्याण आणि सौकुमार्य या शब्दांत र्य चा ल्ल होतो. उदा. पर्यस्तम्...सोअमल्लं. पल्लं हा शब्द पल्यङ्क या शब्दातील य् चा लोप होऊन आणि ल् च द्वित्व होऊन सिद्ध झालेला आहे. (पल्यङ्क शब्दाचे) पलिअंको असे सुद्धा (वर्णान्तर होते); कारण तो चौर्यसम शब्द आहे.

(सूत्र) बृहस्पति-वनस्पत्योः सो वा ॥ ६९॥

(वृत्ति) अनयोः संयुक्तस्य सो वा भवति। बहस्सई बहप्फई भयस्सई भयप्फई। वणस्सई वणप्फई।

(अनु.) बृहस्पति आणि वनस्पति या शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा स विकल्पाने होतो. उदा. बहस्सई.....वणप्फई.

(सूत्र) बाष्पे होऽश्रुणि ॥ ७०॥

(वृत्ति) बाष्पशब्दे संयुक्तस्य हो भवति अश्रुण्यभिधेये। बाहो नेत्रजलम्। अश्रुणीति किम्? बप्फो ऊष्मा।

(अनु.) (बाष्प या शब्दाने) अश्रु हा अर्थ सांगावयाचा असताना बाष्प या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचा ह होतो. उदा. बाहो (म्हणजे) डोळ्यातील पाणी (अश्रु). अश्रु हा अर्थ सांगावयाचा असताना असे का म्हटले आहे ? (कारण अश्रु हा अर्थ बाष्प शब्दाचा नसेल तर ष्प चा ह होत नाही. उदा.) बप्फो (म्हणजे) ऊष्मा (उष्णता).

(सूत्र) कार्षापणे ॥ ७१॥

(वृत्ति) कार्षापणे संयुक्तस्य हो भवति। काहावणो। कथं कहावणो। ह्रस्वः संयोगे (१.८४) इति पूर्वमेव ह्रस्वत्वे पश्चादादेशे कर्षापणशब्दस्य वा भविष्यति।

(अनु.) कार्षापण या शब्दात संयुक्त व्यंजनाचा ह होतो. उदा. काहावणो. (मग) कहावणो (हे वर्णान्तर) कसे होते ? (उत्तर-) (कार्षापण या शब्दात) 'ह्रस्वः संभोगे' या सूत्रानुसार अगोदरच (का मधील आ) ह्रस्व झाला आणि मग (या सूत्रात सांगितल्याप्रमाणे ष ला ह) आदेश झाला. किंवा कहावणो हे कर्षापण शब्दाचे (वर्णान्तर) होईल.

(सूत्र) दुःख-दक्षिण-तीर्थे वा ॥ ७२॥

(वृत्ति) एषु संयुक्तस्य हो वा भवति। दुहं दुक्खं। पर-दुक्खे? दुक्खिआ

१ परदुःखे दुःखिताः विरलाः।

विरला। दाहिणो दक्खिणो। तूहं तित्थं।

(अनु.) दुःख, दक्षिण आणि तीर्थ या शब्दांत संयुक्त व्यंजनाचा ह विकल्पाने होतो. उदा. दुहं...तित्थं.

(सूत्र) कूष्माण्ड्यां ष्मो लस्तु ण्डो वा ॥ ७३॥

(वृत्ति) कूष्माण्ड्यां ष्मा इत्येतस्य हो भवति ण्ड इत्यस्य तु वा लो भवति। कोहली कोहण्डी।

(अनु.) कूष्माण्डी या शब्दात ष्मा या (संयुक्त व्यंजना) चा ह होतो, पण ण्ड याचा मात्र विकल्पाने ल होतो. उदा. कोहली, कोहण्डी.

(सूत्र) पक्ष्म-श्म-ष्म-स्म-ह्यां म्हः ॥ ७४॥

(वृत्ति) पक्ष्मशब्दसम्बन्धिनः संयुक्तस्य श्मष्मस्मह्यां च मकाराक्रान्तो हकार आदेशो भवति। पक्ष्मन् पम्हाइं। पम्हल-लोअणा^१। श्म। कुश्मानः कुम्हाणो। कश्मीराः। कम्हारा। ष्म। ग्रीष्मः गिम्हो। ऊष्मा उम्हा। स्म। अस्मादृशः अम्हारिसो। विस्मयः विम्हओ। ह्य। ब्रह्मा बम्हा। सुह्याः सुम्हा। बम्हणो^२। बम्हचेरं। क्वचित् म्भोऽपि दृश्यते। बम्भणो। बम्भचेरं। सिम्भो। क्वचिन्न भवति। रश्मिः रस्सी। स्मरः सरो।

(अनु.) पक्ष्मन् शब्दाशी संबंधित असणाऱ्या (क्ष्म या) संयुक्त व्यंजनाचा आणि श्म, ष्म, स्म आणि ह्य यां (संयुक्त व्यंजनां) चा मकाराने युक्त हकार (म्हणजे म्ह) असा आदेश होतो. उदा. पक्ष्मन्....लोअणा; श्म (चा म्ह) :- कुम्हाणो....कम्हारा; ष्म (चा म्ह) :- ग्रीष्म....उम्हा; स्म (चा म्ह) :- अस्मादृशः....विम्हओ; ह्य (चा म्ह) :- ब्रह्मा....बम्हचेरं. क्वचित् (म्ह चे ऐवजी) म्भ सुद्धा (झालेला) आढळतो. उदा. बंभणो....सिम्भो. क्वचित् (असा म्ह) होत नाही. उदा. रश्मिः ...सरो.

(सूत्र) सूक्ष्म-श्न-ष्ण-स्न-ह्न-ह्र-क्षणां ण्हः ॥ ७५॥

(वृत्ति) सूक्ष्मशब्दसम्बन्धिनः संयुक्तस्य श्नष्णस्नह्रह्रक्षणां च णकाराक्रान्तो हकार आदेशो भवति। सूक्ष्मं सण्हं। श्न। पण्हो^१। सिण्हो। ष्ण। विण्हू^२। जिण्हू। कण्हो। उण्हीसं। स्न। जोण्हा^३। ण्हाओ। पण्हुओ। ह्न। वण्ही^४। जण्हू। ह्र। पुव्वण्हो^५। अवरण्हो। क्षण। सण्हं^६। तिण्हं। विप्रकर्षे तु कृष्णकृत्स्नशब्दयोः कसणो। कसिणो।

(अनु.) सूक्ष्म या शब्दाशी संबंधित असणाच्या (क्ष्म या) संयुक्त व्यंजनाचा आणि श्न, ष्ण, स्न, ह्न, ह्र आणि क्षण यां (संयुक्त व्यंजनां) चा णकाराने युक्त हकार (म्हणजे ण्ह) असा आदेश होतो. उदा. सूक्ष्मं सण्हं; श्न (चा ण्ह) :- पण्हो, सिण्हो; ष्म (चा ण्ह) :- विण्हू...उण्हीसं; स्न (चा ण्ह) :- जोण्हा...पण्हुओ; ह्न (चा ण्ह) :- वण्ही, जण्हू; ह्र (चा ण्ह) :- पुव्वण्हो, अवरण्हो; क्षण (चा ण्ह) :- सण्हं, तिण्हं. तथापि स्वरभक्ति झाली असताना कृष्ण आणि कृत्स्न या शब्दांची कसणो आणि कसिणो (अशी वर्णान्तरे होतात).

(सूत्र) ह्रो ल्हः ॥ ७६॥

(वृत्ति) ह्रः स्थाने लकाराक्रान्तो हकारो भवति। कल्हारं^७ पल्हाओ।

(अनु.) ह्रच्या स्थानी लकाराने युक्त हकार (म्हणजे ल्ह) होतो. उदा. कल्हारं, पल्हाओ.

(सूत्र) कगटडतदपशषस ×क× पामूर्ध्वं लुक ॥ ७७॥

(वृत्ति) एषां संयुक्तवर्णसम्बन्धिनामूर्ध्वं स्थितानां लुग् भवति। क। भुक्तं^८। सित्थं। ग। दुद्धं^९। मुद्धं। ट। ष्टपदः छप्पओ। कट्फलम् कप्फलं।

१ प्रश्न, शिश्न

२ विष्णु, जिष्णु, कृष्ण, उष्णीष

३ ज्योत्स्ना, स्नात, प्रस्नुत

४ वह्नि, जहु

५ पूर्वाह्न, अपराह्न

६ श्लक्ष्ण, तीक्ष्ण

७ कल्हार, प्रल्हाद

८ भुक्त, सिक्थ

९ दुग्ध, मुग्ध

ड। खड्गः खग्गो। षड्जः सज्जो। त। उप्पलं^१। उप्पाओ। द। मद्गुः
मग्गु। मोग्गरो^२। प। सुत्तो^३। गुत्तो। श। लण्हं^४। णिच्चलो। चुअइ।
ष। गोट्ठी^५। छट्ठो। निट्ठुरो। स। खलिओ^६। नेहो। ऋक। दुऋखम्
दुक्खं। ऋप। अंतऋपातः। अंतप्पाओ।

(अनु.) संयुक्त वर्णाशी (=व्यंजनाशी) संबंधित व प्रथम अवयव असणाच्या
क,ग,ट,ड,त,द,प,श,ष,स, ऋक आणि ऋप यां (व्यंजनां) चा लोप होतो.
उदा. क (चा लोप):-भुत्तं, सित्थं. ग (चा लोप):-दुद्धं, मुद्धं. ट (चा
लोप):- षट्पदः...कप्पलं. ड (चा लोप):-खड्गः...सज्जो. त (चा
लोप):- उप्पलं, उप्पाओ. द (चा लोप):- मद्गुः...मोग्गरो. प (चा
लोप):- सुत्तो,गुत्तो. स (चा लोप):- खलिओ, नेहो. ऋक (चा लोप):-
दु ऋ कम् दुक्खं. ऋप (चा लोप):-अंत ऋपातः अंतप्पाओ.

(सूत्र) अधो मनयाम् ॥ ७८॥

(वृत्ति) मनयां संयुक्तस्याधो वर्तमानानां लुग् भवति। मा जुग्ं^१। रस्सी।
सरो। सेरं। न। नग्गो^२। लग्गो। य। सामा^३। कुड्ढं। वाहो।

(अनु.) संयुक्त व्यंजनात नंतर (म्हणजे द्वितीय अवयव) असणाच्या म, न आणि य
यांचा लोप होतो. उदा. म (चा लोप :-) जुग्ं...सेरं. न (चा लोप :-
) नग्गो, लग्गो. य (चा लोप :-) सामा...वाहो.

(सूत्र) सर्वत्र लबरामवन्द्रे ॥ ७९॥

(वृत्ति) वन्द्रेशब्दादन्यत्र लबरां सर्वत्र संयुक्तस्योर्ध्वमधश्च स्थितानां लुग्
भवति। ऊर्ध्वं। ल। उल्का उक्का। वल्कलं वक्कलं। ब। शब्दः

१ उत्पल, उत्पाद (उत्पात)

२ मुद्गार

३ सुप्त, गुप्त

४ श्लक्ष्ण, निश्चल, श्चोतते

५ गोष्ठी, षष्ठ, निष्ठुर

६ स्वखलित, स्नेह

७ युग्म, रश्मि, स्मर, स्मेर

८ नय, लग्न

९ श्यामा, कुड्य, व्याध/वाह्य

सहो। अब्दः अहो। लुब्धकः लोद्धओ। र। अर्कः अक्को। वर्गः वग्गो। अधः। श्लक्षणं सण्हं। विकलवः विक्रवो। पक्वं पक्कं पिककं। ध्वस्तः धत्थो। चक्रं चक्कं। ग्रहः गहो। रात्रिः रत्ती। अत्र द्व इत्यादिसंयुक्तानामुभयप्राप्तौ यथादर्शनं लोपः। क्वचिदूर्ध्वम्। उद्विग्रः उव्विग्गो। द्विगुणः वि-उणो। द्वितीयः बीओ। कल्मषं कम्मसं। सर्वं सव्वं। शुल्बं सुब्बं। क्वचित्त्वधः काव्यं कव्वं। कुल्या कुल्ला। माल्यं मल्लं। द्विपः दिओ। द्विजातिः दुआई। क्वचित्पर्यायेण। द्वारं बारं दारं। उद्विग्रः उव्विण्णो। अवन्द्र इति किम्? वन्द्रं। संस्कृतसमोऽयं प्राकृतशब्दः। अत्रोत्तरेण विकल्पोऽपि न भवति निषेधसामर्थ्यात्।

(अनु.) वन्द्र शब्द सोडून अन्यत्र (म्हणजे इतर शब्दांत) संयुक्त व्यंजनात अगोदर किंवा नंतर (म्हणजे प्रथम किंवा द्वितीय अवयव) असणाऱ्या ल,ब आणि र यांचा सर्वत्र लोप होतो. उदा. प्रथम असताना:- ल (चा लोप:-) उल्का...वक्कलं. ब (चा लोप:-) शब्द...लोद्धओ. र (चा लोप:-) अर्क...वग्गो. नंतर असताना :- (ल चा लोप:-) श्लक्षणम्...विक्रवो. (व चा लोप:-) पक्कम्...धत्थो. (र चा लोप:-) चक्रम्...रत्ती. येथे, द्व इत्यादि संयुक्त व्यंजनांत (एकाचवेळी पहिला व दुसरा अवयव यांचा लोप अशा) दोहोंची प्राप्ति झाली असताना, (वाङ्मयात) आढळेल त्याप्रमाणे (कोणत्याही एका अवयवाचा) लोप (करावा). (तेव्हा) क्वचित् प्रथम असणाऱ्या (अवयवा) चा (लोप होतो. उदा.) उद्विग्र...सुब्बं. (तर कधी) नंतर असणाऱ्या (अवयवा) चा (लोप होतो. उदा.) काव्यम्...दुआई. क्वचित् पर्यायाने (प्रथम व नंतर) असणाऱ्या (अवयवा) चा लोप होतो. उदा.) द्वारम्...उव्विणो. वन्द्र शब्द सोडून असे का म्हटले आहे ? (कारण प्राकृतात) वन्द्र (हा शब्द तसाच रहातो). वन्द्र हा प्राकृत शब्द संस्कृतसम आहे. या (वन्द्र शब्दाचे) बाबतीत, (प्रस्तुत सूत्रातील) निषेधाच्या सामर्थ्याने, पुढील सूत्रात (२.८०) सांगितल्याप्रमाणे विकल्पसुद्धा होत नाही.

(सूत्र) द्रे रो न वा ॥ ८०॥

(वृत्ति) द्रशब्दे रेफस्य वा लुग् भवति। चन्दो^१ चन्द्रो। रुद्रो रुद्रो। भद्रं भद्रं। समुद्रो समुद्रो। ह्रदशब्दस्य स्थितिपरिवृत्तौ द्रह इति रूपम्। तत्र द्रहो दहो। केचिद् रलोपं नेच्छन्ति। द्रहशब्दमपि कश्चित् संस्कृतं मन्यते। वोद्रहादयस्तु तरुणपुरुषादिवाचका नित्यं रेफसंयुक्ता देश्या एव। सिक्खन्तु^२ वोद्रहीओ। वोद्रह-द्रहम्मि पडिआ^३।

(अनु.) द्र या शब्दात् (=अक्षरात्) रेफाचा लोप विकल्पाने होतो. उदा. चंदो...समुद्रो. ह्रद शब्दात् स्थितिपरिवृत्ति (=वर्णव्यत्यास) झाला असताना, द्रह असे रूप (सिद्ध होते). तेथे (=द्रह शब्दाचे बाबतीत) द्रहो, दहो (अशी रूपे होतात). काही वैयाकरणांच्या मते र चा लोप होत नाही. द्रह हा शब्द सुद्धा संस्कृत आहे, असे कोणी एक प्राकृत वैयाकरण मानतो. तरुण पुरुष, इत्यादि अर्थ असणारे वोद्रह, इत्यादि शब्द हे नेहमी रेफाने युक्त असून, ते देश्य शब्दच आहेत. उदा. सिक्खंतु.....पडिआ.

(सूत्र) धात्र्याम् ॥ ८१॥

(वृत्ति) धात्रीशब्दे रस्य लुग् वा भवति। धत्ती। ह्रस्वात् प्रागेव रलोपे धाई। पक्षे। धारी।

(अनु.) धात्री या शब्दात् र चा लोप विकल्पाने होतो. उदा. धत्ती. र चा लोप होण्यापूर्वीच ऱ्हस्वापासून (दीर्घ होऊन) धाई (हे रूप सिद्ध होते). (विकल्प-) पक्षी :- धारी.

(सूत्र) तीक्षणे णः ॥ ८२॥

(वृत्ति) तीक्षणशब्दे णस्य लुग् वा भवति। तिक्खं। तिण्हं।

(अनु.) तीक्षण या शब्दात् ण चा लोप विकल्पाने होतो. उदा. तिक्खं, तिण्हं.

(सूत्र) ज्ञो जः ॥ ८३ ॥

(वृत्ति) ज्ञः सम्बन्धिना जस्य लुग् वा भवति। जाणं^१ णाणं। सव्वज्जो सव्वण्णू। अप्पज्जो अप्पण्णू। दइवज्जो दइवण्णू। इंगिअज्जो इंगिअण्णू। मणोज्जं मणोण्णं। अहिज्जो अहिण्णू। पज्जा पण्णा। अज्जा आणा। संजा सण्णा। क्कच्चिन्न भवति। विण्णाणं^२।

(अनु.) ज्ञ (या संयुक्त व्यंजना) शी संबंधित असणाच्या ज चा लोप विकल्पाने होतो. उदा. जाणं...सण्णा. क्कचित् (ज चा लोप) होत नाही. उदा. विण्णाणं.

(सूत्र) मध्याह्ने हः ॥ ८४ ॥

(वृत्ति) मध्याह्ने हस्य लुग् वा भवति। मज्झन्नो मज्झण्हो।

(अनु.) मध्याह्न या शब्दात ह चा लोप विकल्पाने होतो. उदा. मज्झन्नो, मज्झण्हो.

(सूत्र) दशार्हे ॥ ८५ ॥

(वृत्ति) पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम्। दशार्हे हस्य लुग् भवति। दसारो।

(अनु.) हे सूत्र पृथक्पणे सांगितले असल्याने (२.८० मधील) वा या शब्दाची निवृत्ति होते. दशार्ह या शब्दात ह चा लोप होतो. उदा. दसारो.

(सूत्र) आदेः श्मश्रुश्मशाने ॥ ८६ ॥

(वृत्ति) अनयोरादेर्लुग् भवति। मासू मंसू मस्सू। मसाणं। आर्षे श्मशानशब्दस्य सीआणं सुसाणमित्यपि भवति।

(अनु.) श्मश्रु आणि श्मशान या दोन शब्दांत आदि (असणाच्या व्यंजना) चा लोप होतो. उदा. मासू...मसाणं. आर्ष प्राकृतात श्मशान शब्दाची सीआणं आणि सुसाणं अशी सुद्धा (वर्णान्तरे/रूपे) होतात.

१ ज्ञान, सर्वज्ञ, आत्मज्ञ (अल्पज्ञ), दैवज्ञ, इंगितज्ञ, मनोज्ञ, अभिज्ञ, प्रज्ञा, आज्ञा, संज्ञा.

२ विज्ञान

(सूत्र) श्चो हरिश्चन्द्रे ॥ ८७॥

(वृत्ति) हरिश्चन्द्रशब्दे श्च इत्यस्य लुग् भवति। हरिअन्दो।

(अनु.) हरिश्चन्द्र या शब्दात् श्च् याचा लोप होतो. उदा. हरिअंदो.

(सूत्र) रात्रौ वा ॥ ८८॥

(वृत्ति) रात्रिशब्दे संयुक्तस्य लुग् वा भवति। राई रत्ती।

(अनु.) रात्रि या शब्दात् संयुक्त व्यंजनाचा लोप विकल्पाने होतो. उदा. राई, रत्ती.

(सूत्र) अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वम् ॥ ८९॥

(वृत्ति) पदस्यानादौ वर्तमानस्य शेषस्यादेशस्य च द्वित्वं भवति। शेष। कप्पतरू^१। भुक्तं। दुद्धं। नग्गो। उक्का। अक्को। मुक्खो। आदेश। डक्को^२। जक्खो। रग्गो। किच्ची। रुप्पी। क्कचिन्न भवति। कसिणो^३। अनादाविति किम्? खलिअं^४। थरो। खम्भो। द्वयोस्तु द्वित्वमस्त्येवेति न भवति। विश्रुओ^५। भिण्डिवालो।

(अनु.) पदामध्ये अनादि असणारे शेष (व्यंजन) तसेच (सांगितलेला) आदेश, यांचे द्वित्व होते. उदा. शेष (व्यंजनाचे द्वित्व) :- कप्पतरू...मुक्खो. आदेश (व्यंजनाचे द्वित्व :-) डक्को...रुप्पी. क्कचित् (असे) द्वित्व होत नाही (तर इतर काहीतरी वर्णान्तर होते.) उदा. कसिणो. (पदामध्ये) अनादि असणारे, असे का म्हटले आहे? (कारण शेष किंवा आदेश व्यंजन अनादि नसल्यास (म्हणजे आदि असल्यास) त्याचे द्वित्व होत नाही. उदा.) खलिअं...खंभो. (संयुक्त व्यंजनाचे स्थानी संयुक्त व्यंजनाचा आदेश सांगितला असेल तर तेथे अगोदरच) दोन व्यंजनांचे अस्तित्व असल्याने (पुनः तेथे) द्वित्व होत नाही. उदा. विश्रुओ, भिण्डिवालो.

१ कल्पतरू, भुक्त, दुग्ध, नग्ग, उल्का, अर्क, मूर्ख

२ दष्ट, यक्ष, रक्त, कृत्ति, रुच्ची

३ कृत्स्न

४ खलित, स्थविर, स्तम्भ.

५ वृश्चिक, भिन्दिपाल.

(सूत्र) द्वितीय-तुर्थयोरुपरि पूर्वः ॥ ९०॥

(वृत्ति) द्वितीयतुर्थयोर्द्वित्वप्रसंगे उपरि पूर्वो भवतः। द्वितीयस्योपरि प्रथमश्चतुर्थस्योपरि तृतीय इत्यर्थः। शेष। वक्खाणं^१। वग्घो। मुच्छा। निज्झरो। कट्ठं। तित्थं। निद्धणो। गुप्फं। निब्भरो। आदेश। जक्खो^२। घस्य नास्ति। अच्छी^३। मज्झं। पट्ठी। वुड्ढो। हत्थो। आलिद्धो। पुप्फं। भिब्भलो। तैलादौ (२.९८) द्वित्वे ओक्खलं^४। सेवादौ (२.९९) नक्खा^५। नहा। समासे। कइ-द्धओ कइ-धओ^६। द्वित्व इत्येव। खाओ^७।

(अनु.) (वर्गीय व्यंजनापैकी) द्वितीय आणि चतुर्थ व्यंजनांच्या द्वित्वाचा प्रसंग आला असता पूर्वीची दोन व्यंजने (म्हणजे प्रथम आणि तृतीय ही व्यंजने) अगोदर (म्हणजे प्रथम अवयव म्हणून) येतात. म्हणजे द्वितीय व्यंजनाच्या आधी प्रथम व्यंजन आणि चतुर्थ व्यंजनाच्या आधी तृतीय व्यंजन येते असा अर्थ आहे. उदा. शेष (व्यंजनाचे द्वित्व होताना) :- वक्खाणं...निब्भरो. आदेश (व्यंजनाचे द्वित्व होताना) :- जक्खो; घ चे द्वित्व (आढळत) नाही; अच्छी...भिब्भलो. तैलादौ या सूत्राने द्वित्व होताना:- ओक्खलं. सेवादौ या सूत्राने (विकल्पाने द्वित्व होताना) :- नक्खा, नहा. समासात :- कइद्धओ...कइधओ. (द्वितीय व चतुर्थ व्यंजनाचे) द्वित्व होतानाच (प्रथम व तृतीय व्यंजन अगोदर येते; द्वित्व होत नसल्यास तसे होत नाही. उदा.) खाओ.

(सूत्र) दीर्घे वा ॥ ९१॥

(वृत्ति) दीर्घशब्दे शेषस्य घस्य उपरि पूर्वो वा भवति। दिग्घो दीहो।

(अनु.) दीर्घ या शब्दात (र् चा लोप झाल्यावर) शेष असणाऱ्या घ च्या मागे पूर्वीचे (म्हणजे तिसरे व्यंजन) विकल्पाने येते. उदा. दिग्घो, दीहो.

१ व्याख्यान, व्याघ्र, मूच्छा, निझर, कष्ट, तीर्थ, निर्धन, गुल्फ, निर्भर.

२ यक्ष ३ अक्षि, मध्य, पृष्ठ, वृद्ध, हस्त, आश्लिष्ट, पुष्प, विह्वल.

४ उदूखल ५ नखाः ६ कपिध्वज ७ खात.

(सूत्र) न दीर्घानुस्वारात् ॥ ९२॥

(वृत्ति) दीर्घानुस्वाराभ्यां लाक्षणिकाभ्यामलाक्षणिकाभ्यां च परयोः शेषादेशयोर्द्वित्वं न भवति। छूढो^१। नीसासो। फासो। अलाक्षणिक। पाश्वं पासं। शीर्षं सीसं। ईश्वरः ईसरो। द्वेष्यः वेसो। लास्यं लासं। आस्यम् आसं। प्रेष्यः पेसो। अवमाल्यम् ओमालं। आज्ञा आणा। आज्ञप्तिः आणत्ती। आज्ञपनं आणवणं। अनुस्वारात्। त्र्यस्रम् तंसं। अलाक्षणिक। संज्ञा^२। विज्ञो। कंसालो।

(अनु.) लाक्षणिक तसेच अलाक्षणिक अशा दीर्घ (स्वर) आणि अनुस्वार यांच्यापुढे शेष व्यंजन तसेच आदेश व्यंजन यांचे द्वित्व होत नाही. उदा. छूढो...फासो. अलाक्षणिक (दीर्घ स्वरापुढे) :-पार्श्वम्...आणवणं. (लाक्षणिक) अनुस्वारापुढे :- त्र्यस्रम् तंसं. अलाक्षणिक (अनुस्वारापुढे):- संज्ञा...कंसालो.

(सूत्र) रहोः ॥ ९३॥

(वृत्ति) रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति। रेफः शेषो नास्ति। आदेश। सुन्देरं^३। बम्हचेरं। पेरन्तं। शेषस्य हस्य। विहलो^४। आदेशस्य। कहावणो^५।

(अनु.) रेफ व हकार यांचे द्वित्व होत नाही. रेफ (हा कधीच) शेष व्यंजन असत नाही. (रेफ) आदेश असताना :- सुंदेरं...पेरंतं. शेष ह (चे द्वित्व होत नाही. उदा) विहलो. आदेश असणाऱ्या (ह चे द्वित्व होत नाही. उदा.) कहावणो.

(सूत्र) धृष्टद्युम्ने णः ॥ ९४॥

(वृत्ति) धृष्टद्युम्ने आदेशस्य णस्य द्वित्वं न भवति। धट्ठज्जुणो।

(अनु.) धृष्टद्युम्न या शब्दात आदेश म्हणून येणाऱ्या ण चे द्वित्व होत नाही. उदा. धट्ठज्जुणो.

१ क्षिप्त, निःश्वास, स्पर्श.

२ संध्या, विन्ध्य, कांस्ययुक्त

३ सौन्दर्य, ब्रह्मचर्य, पर्यन्त।

४ विह्वल

५ कार्षापण

(सूत्र) कर्णिकारे वा ॥ ९५॥

(वृत्ति) कर्णिकारशब्दे शेषस्य णस्य द्वित्वं वा न भवति। कणिआरो कणिआरो।

(अनु.) कर्णिकार या शब्दात् शेष असणान्या ण चे द्वित्व विकल्पाने होते. उदा. कणिआरो, कणिआरो.

(सूत्र) दृप्ते ॥ ९६॥

(वृत्ति) दृप्तशब्दे शेषस्य द्वित्वं न भवति। दरिअ-सीहेण^१।

(अनु.) दृप्त या शब्दात् शेष व्यंजनाचे द्वित्व होत नाही. उदा. दरिअसीहेण.

(सूत्र) समासे वा ॥ ९७॥

(वृत्ति) शेषादेशयोः समासे द्वित्वं वा भवति। नङ्गामो^२ नङ्गामो। कुसुमप्पयरो कुसुमपयरो। देवत्थुई देवथुई। हरक्खन्दा हरखन्दा। आणालक्खम्भो आणालखम्भो। बहुलाधिकारादशेषादेशयोरपि। सप्पिवासो सपिवासो^३। बद्धप्फलो बद्धफलो। मलय-सिहर-क्खण्डं मलय-सिहरखंडं। पम्मुक्कं पमुक्कं। अदंसणं अदंसणं। पडिकूलं पडिकूलं। तेल्लोक्कं तेलोक्कं। इत्यादि।

(अनु.) शेष आणि आदेश व्यंजन यांचे द्वित्व समासात् विकल्पाने होते. उदा. नङ्गामो...खम्भो. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे शेष आणि आदेश नसणान्या व्यंजनांचेही (समासात् द्वित्व झालेले आढळते. उदा.) सप्पिवासो...तेलोक्कं इत्यादि.

(सूत्र) तैलादौ ॥ ९८॥

(वृत्ति) तैलादिषु अनादौ यथादर्शनमन्त्यस्यानन्त्यस्य च व्यञ्जनस्य द्वित्वं भवति। तेल्लं। मण्डुक्को। वेइल्लं। उज्जू। विड्डा। वहुत्तं। अनन्त्यस्य। सोत्तं। पेम्मं। जुव्वणं। आर्षे। पडिसोओ^४। विस्सोअसिआ। तैल।

१ दृप्तसिंहेन २ नदीग्राम, कुसुमप्रकर, देवस्तुति, हर-स्कन्दौ, आलानस्तम्भ.

३ स-पिपास, बद्ध-फल, मलय-शिखर-खण्ड, प्रमुक्त, अदर्शन, प्रतिकूल, त्रैलोक्य.

४ प्रतिस्त्रोतस्, विस्रोतसिका.

मण्डूक। विचकिल। ऋजु। ब्रीडा। प्रभूत। स्रोतस्। प्रेमन्। यौवन।
इत्यादि।

(अनु.) तैल इत्यादि शब्दांत जसे वाङ्मयात आढळते त्याप्रमाणे अनादि स्थानी, अन्त्य तसेच अनन्त्य व्यंजनांचे द्वित्व होते. उदा. तेल्लं...वहुत्तं. अनन्त्य व्यंजनाचे (द्वित्व) :- सोत्तं...जुव्वणं. आर्ष प्राकृतात (कधी असे द्वित्व होत नाही तर कधी होते. उदा.) पडिसोओ, विस्ससोअसिआ. (क्रमाने संस्कृत शब्द असे:-) तैल...यौवन इत्यादि.

(सूत्र) सेवादौ वा ॥ १९॥

(वृत्ति) सेवादिषु अनादौ यथादर्शनमन्त्यस्यानन्त्यस्य च द्वित्वं वा भवति। सेव्वा सेवा। नेडुं नीडं। नक्खा नहा। निहितो निहिओ। वाहितो वाहिओ। माउक्कं माउअं। एक्को एओ। कोउहल्लं कोउहलं। वाउल्लो वाउलो। थुल्लो थोरो। हुत्तं हूअं। दइव्वं दइवं। तुण्हिक्को तुण्हिओ। मुक्को मूओ। खण्णू खाणू। थिण्णं थीणं। अनन्त्यस्य। अम्हक्केरं अम्हक्केरं। तं च्चेअ तं चेअ। सो च्चिअ सो चिअ। सेवा। नीड। नख। निहित। व्याहत। मृदुक। एक। कुतूहल। व्याकुल। स्थूल। हूत। दैव। तूष्णीक। मूक। स्थाणु। स्त्यान। अस्मदीय। चेअ^१। चिअ। इत्यादि।

(अनु.) सेवा इत्यादि शब्दांत जसे वाङ्मयात आढळते त्याप्रमाणे अनादि स्थानी, अन्त्य तसेच अनन्त्य व्यंजनांचे द्वित्व विकल्पाने होते. उदा. सेव्वा...थीणं. अनन्त्य व्यंजनांचे (द्वित्व) :- अम्हक्केरं...चिअ. (यांचे मूळ संस्कृत शब्द क्रमाने असे:-) सेवा...अस्मदीय; चेअ, चिअ इत्यादि.

(सूत्र) शाड्गो डात्पूर्वोऽत् ॥ १००॥

(वृत्ति) शाड्गो डात्पूर्वो अकारो भवति। सारड्गं।

(अनु.) शाड्गा या शब्दात (र नंतर) ड च्या पूर्वी अकार येतो. उदा. सारंगं.

१ चेअ आणि चिअ ही अवधारण अर्थ दाखविणारी अव्यये आहेत (सूत्र २.१८४ पहा)

(सूत्र) क्षमाश्लाघारत्नेऽन्त्यव्यञ्जनात् ॥ १०१॥

(वृत्ति) एषु संयुक्तस्य यदन्त्यव्यञ्जनं तस्मात्पूर्वोऽद् भवति। छमा। सलाहा। रयणं। आर्षे सूक्ष्मेऽपि। सुहमं।

(अनु.) क्षमा, श्लाघा आणि रत्न या शब्दांत संयुक्त व्यंजनातील जे अन्त्य व्यंजन त्याच्या पूर्वी अ येतो. उदा. छमा...रयणं. आर्ष प्राकृतात सूक्ष्म या शब्दामध्येही (असा अ येतो. उदा.) सुहमं.

(सूत्र) स्नेहाग्न्योर्वा ॥ १०२॥

(वृत्ति) अनयोः संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्वोऽकारो वा भवति। सणेहो नेहो। अगणी अग्नी।

(अनु.) स्नेह आणि अग्नि या शब्दांत संयुक्त व्यंजनामधील अन्त्य व्यंजनाच्या पूर्वी अकार विकल्पाने येतो. उदा. सणेहो...अग्नी.

(सूत्र) प्लक्षे लात् ॥ १०३॥

(वृत्ति) प्लक्षशब्दे संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्वोऽद् भवति। पलक्खो।

(अनु.) प्लक्ष या शब्दात संयुक्त व्यंजनातील अन्त्य ल या व्यंजनापूर्वी अ येतो. उदा. पलक्खो.

(सूत्र) हंश्रीहीकृत्स्नक्रियादिष्ट्यास्वित् ॥ १०४॥

(वृत्ति) एषु संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्व इकारो भवति। हं। अरिहइ^१। अरिहा। गरिहा। बरिहो। श्री सिरी। हीतः हिरीओ। अहीकः अहिरीओ। कृत्स्नः कसिणो। क्रिया किरिआ। आर्षे तु हयं^२ नाणं कियाहीणं। दिष्ट्या दिट्ठिआ।

(अनु.) हं, श्री, ही, कृत्स्न, क्रिया आणि दिष्ट्या या शब्दांत संयुक्त व्यंजनातील अन्त्य व्यंजनाच्या पूर्वी इकार येतो. उदा. हं (मध्ये) :- अरिहइ...बरिहो; श्री...किरिआ; आर्ष प्राकृतात मात्र (क्रिया या शब्दात अशी स्वरभक्तीने इ येत नाही. उदा.) हयं...कियाहीणं; दिष्ट्या दिट्ठिआ.

१ अर्हति, अर्हा, गर्हा, बर्ह. २ हतं ज्ञानं क्रियाहीनम्।

(सूत्र) शर्षतप्तवज्रे वा ॥ १०५॥

(वृत्ति) शर्षयोस्तप्तवज्रयोश्च संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्व इकारो वा भवति। शर्। आयरिसो^१ आयंसो। सुदरिसणो सुदंसणो। दरिसणं दंसणं। षं। वरिसं^२ वासं। वरिसा वासा। वरिस-सयं वास-सयं। व्यवस्थितविभाषया क्वचिन्नित्यम्। परामरिसो^३। हरिसो। अमरिसो। तप्त तविओ तत्तो। वज्रं वइरं वज्जं।

(अनु.) शर्ष आणि षं या संयुक्त व्यंजनात् तसेच तप्त आणि वज्र या शब्दांत संयुक्त व्यंजनातील अन्त्य व्यंजनाच्या पूर्वी इकार विकल्पाने येतो. उदा. शर्ष (मध्ये) :- आयरिसो...दंसणं. षं (मध्ये) :- वरिसं...वाससयं. व्यवस्थित विभाषेने (काही शब्दात असा इ) नित्य येतो. उदा. परामरिसो...अमरिसो. तप्त...वज्जं.

(सूत्र) लात् ॥ १०६॥

(वृत्ति) संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनाल्लात्पूर्व इद् भवति। किलिन्नं^४। किलिट्ठं। सिलिट्ठं। पिलुट्ठं। पिलासो। सिलिम्हो। सिलेसो। सक्किलं। सुइलं। सिलोओ। किलेसो। अम्बिलं। गिलाइ। गिलाणं। मिलाइ। मिलाणं। किलम्मइ। किलन्तं। क्वचिन्न भवति। कमो^५। पवो। विप्पवो। सुक्कपक्खो। उत्प्लावयति उप्पावेइ।

(अनु.) संयुक्त व्यंजनातील अन्त्य ल या व्यंजनापूर्वी इ येतो. उदा. किलिन्नं... किलन्तं. क्वचित् (असा इ) येत नाही. उदा. कमो...उप्पावेइ.

(सूत्र) स्याद्भव्यचैत्यचौर्यसमेषु यात् ॥ १०७॥

(वृत्ति) स्यादादिषु चौर्यशब्देन समेषु च संयुक्तस्य यात्पूर्व इद् भवति। सिआ^६।

१ आदर्श, सुदर्शन, दर्शन २ वर्ष, वर्षा, वर्षशत. ३ परामर्श, हर्ष, अमर्ष.

४ क्लिन्न, क्लिष्ट, श्लिष्ट, प्लुष्ट, प्लोष, श्लेष्मन्, श्लेष, शुक्ल, शुक्ल, श्लोक, क्लेश, अम्ल, ग्लायति, ग्लान, म्लायति, म्लान, क्लाम्यति, क्लान्त.

५ क्लम, प्लव, विप्लव, शुक्लपक्ष. ६ स्यात्, स्याद्वाद, भव्य, चैत्य.

सिआवाओ। भविओ। चेइअं। चौर्यसम। चोरिअं^१। थेरिअं। भारिआ।
गम्भीरिअं। गहीरिअं। आयरिओ। सुन्दरिअं। सोरिअं। वीरिअं। वरिअं।
सूरिओ। धीरिअं। बम्हचरिअं।

(अनु.) स्यात् इत्यादि (म्हणजे स्यात्, भव्य आणि चैत्य या) शब्दांत तसेच चौर्य
सारख्या शब्दांत संयुक्त व्यंजनातील य च्या पूर्वी इ येतो. उदा.
सिआ...चेइअं. चौर्यसम (शब्दांत) :- चोरिअं.....बम्हचरिअं.

(सूत्र) स्वप्ने नात् ॥ १०८॥

(वृत्ति) स्वप्नशब्दे नकारात्पूर्व इद् भवति। सिविणो।

(अनु.) स्वप्न या शब्दात नकाराच्या पूर्वी इ येतो. उदा. सिविणो.

(सूत्र) स्निग्धे वादितौ ॥ १०९॥

(वृत्ति) स्निग्धे संयुक्तस्य नात्पूर्वी अदितौ वा भवतः। सणिद्धं सिणिद्धं। पक्षे
निद्धं।

(अनु.) स्निग्ध या शब्दात, संयुक्त व्यंजनातील न च्या पूर्वी अ आणि इ विकल्पाने
होतात. उदा. सणिद्धं, सिणिद्धं. (विकल्प-) पक्षी:- निद्धं.

(सूत्र) कृष्णे वर्णे वा ॥ ११०॥

(वृत्ति) कृष्णे वर्णवाचिनि संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्वी अदितौ वा भवतः।
कसणो कसिणो कण्हो। वर्ण इति किम्? विष्णौ कण्हो।

(अनु.) वर्ण (=रंग) वाचक कृष्ण या शब्दात संयुक्त व्यंजनातील अन्त्य व्यंजनाच्या
पूर्वी अ आणि इ विकल्पाने येतात. उदा. कसणो...कण्हो. वर्ण (वाचक
कृष्ण या शब्दात) असे का म्हटले आहे ? (कारण कृष्ण शब्द वर्णवाचक
नसून) विष्णु या अर्थी असल्यास कण्हो (असे रूप होते).

१ चौर्य, स्थैर्य, भार्या, गाम्भीर्य, गाम्भीर्य, आचार्य, सौंदर्य, शौर्य, वीर्य, वर्य, सूर्य,
धैर्य, ब्रह्मचर्य.

(सूत्र) उच्चारति ॥ १११॥

(वृत्ति) अर्हत्-शब्दे संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्वी उद् अदितौ च भवतः।
अरुहो? अरहो अरिहो। अरुहन्तो? अरहन्तो अरिहन्तो।

(अनु.) अर्हत् या शब्दात् संयुक्त व्यंजनातील अन्त्य व्यंजनापूर्वी उ तसेच अ आणि इ येतात. उदा. अरुहो...अरिहन्तो.

(सूत्र) पद्मच्छद्ममूर्खद्वारे वा ॥ ११२॥

(वृत्ति) एषु संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्व उद् वा भवति। पउमं पोम्मं। छउमं छम्मं। मुरुक्खो मुख्खो। दुवारं। पक्षे। वारं देरं दारं।

(अनु.) पद्म, छद्म, मूर्ख आणि द्वार या शब्दांत संयुक्त व्यंजनातील अन्त्य व्यंजनापूर्वी उ विकल्पाने येतो. उदा. पउमं...मुख्खो; दुवारं; (विकल्प-) पक्षी:- वारं...दारं.

(सूत्र) तन्वीतुल्येषु ॥ ११३॥

(वृत्ति) उकारान्ता डीप्रत्ययान्तास्तन्वीतुल्याः। तेषु संयुक्तस्यान्त्यव्यञ्जनात्पूर्व उकारो भवति। तणुवी? लहूवी। गरुवी। बहुवी। पुहुवी। मउवी। क्वचिदन्यत्रापि। सुघ्नं सुरुग्धं। आर्षे। सूक्ष्मं सुहुमं।

(अनु.) (संस्कृतात मूळ) उकारान्त असून ज्यांना (स्त्रीलिंगी) डी प्रत्यय लागलेला आहे ते शब्द तन्वीसम (तन्वीसारखे) (शब्द होत). त्या शब्दांत संयुक्त व्यंजनातील अन्त्य व्यंजनापूर्वी उकार येतो. उदा. तणुवी...मउवी. क्वचित् इतर शब्दांतही (संयुक्त व्यंजनातील अन्त्य व्यंजनापूर्वी उ येतो. उदा.) सुघ्नम्, सुरुग्धं. आर्ष प्राकृतात :- सूक्ष्मं, सुहुमं.

(सूत्र) एकस्वरे श्वःस्वे ॥ ११४॥

(वृत्ति) एकस्वरे पदे यौ श्वस् स्व इत्येतौ तयोरन्त्यव्यञ्जनात्पूर्व उद् भवति। श्वः कृतं सुवे कयं। स्वे जनाः सुवे जणा। एकस्वर इति किम्? स्वजनः सयणो।

१ अर्हत्। अर्हन्।

२ तन्वी, लघ्वी, गुर्वी, बह्वी, पृथ्वी, मृद्वी.

(अनु.) एकस्वर असणान्या पदातील जे श्वस् (श्वः) आणि स्व असे दोघे त्यांच्यामध्ये अन्त्य व्यंजनापूर्वी उ येतो. उदा. श्वः....जणा. एकस्वर असणान्या (पदात) असे का म्हटले आहे ? (कारण पद एकस्वर नसल्यास, इथे सांगितलेले वर्णान्तर होत नाही. उदा.) स्वजनः सयणो.

(सूत्र) ज्यायामीत् ॥ ११५ ॥

(वृत्ति) ज्याशब्दे अन्त्यव्यञ्जनात्पूर्व ईद् भवति। जीआ।

(अनु.) ज्या या शब्दात, अन्त्य व्यंजनापूर्वी ई येतो. उदा. जीआ.

(सूत्र) करेणूवाराणस्यो रणोर्व्यत्ययः ॥ ११६ ॥

(वृत्ति) अनयो रेफणकारयोर्व्यत्ययः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति। कणेरु। वाणारसी। स्त्रीलिंगनिर्देशात्पुंसि न भवति। एसो^१ करेणू।

(अनु.) करेणू आणि वाराणसी या शब्दांत रेफ आणि णकार यांचा व्यत्यय (म्हणजे) स्थितिपरिवृत्ति (स्थानामध्ये बदल) होते. उदा. कणेरु, वाणारसी. (सूत्रामध्ये करेणू या शब्दात) स्त्रीलिंगाचा निर्देश असल्याने (करेणु शब्द) पुल्लिंगात (असताना स्थितिपरिवृत्ति) होत नाही. उदा. एसो^२ करेणू।

(सूत्र) आलाने लनोः ॥ ११७ ॥

(वृत्ति) आलानशब्दे लनोर्व्यत्ययो भवति। आणालो। आणालकखम्भो^२।

(अनु.) आलान या शब्दांत ल आणि न यांचा व्यत्यय होतो. उदा. आणालो; आणालकखम्भो.

(सूत्र) अचलपुरे चलोः ॥ ११८ ॥

(वृत्ति) अचलपुरशब्दे चकारलकारयोर्व्यत्ययो भवति। अलचपुरं।

(अनु.) अचलपुर या शब्दात चकार आणि लकार यांचा व्यत्यय होतो. उदा. अलचपुरं.

१ एषः करेणुः।

२ आलानस्तम्भ

(सूत्र) महाराष्ट्रे हरोः ॥ ११९॥

(वृत्ति) महाराष्ट्र शब्दे हरोर्व्यत्ययो भवति। मरहट्टं ।

(अनु.) महाराष्ट्र या शब्दात् ह आणि र यांचा व्यत्यय होतो. उदा. मरहट्टं.

(सूत्र) हृदे हदोः ॥ १२०॥

(वृत्ति) हृदशब्दे हकारदकारयोर्व्यत्ययो भवति। द्रहो। आर्षे। हरए^१ महपुण्डरिए।

(अनु.) हृद या शब्दात् हकार आणि दकार यांचा व्यत्यय होतो. उदा. द्रहो. आर्ष प्राकृतात् (द्रहमध्ये स्वरभक्ति होते. उदा.) हरए महपुण्डरिए.

(सूत्र) हरिताले रलोर्न वा ॥ १२१॥

(वृत्ति) हरितालशब्दे रकारलकारयोर्व्यत्ययो वा भवति। हलिआरो हरिआलो।

(अनु.) हरिताल या शब्दात् रकार आणि लकार यांचा व्यत्यय विकल्पाने होतो. उदा. हलिआरो, हरिआलो.

(सूत्र) लघुके लहोः ॥ १२२॥

(वृत्ति) लघुकब्दे घस्य हत्वे कृते लहोर्व्यत्ययो वा भवति। हलुअं। लहुअं। घस्य व्यत्यये कृते पदादित्वाद् हो न प्राप्नोतीति हकरणम्।

(अनु.) लघुक या शब्दात् घ चा ह केला असता ल आणि ह यांचा व्यत्यय विकल्पाने होतो. उदा. हलुअं, लहुअं. घ चा व्यत्यय केला असता घ हा पदाचा आदि होत असल्याने त्याचा ह होत नाही; (म्हणून प्रथम घ चा) ह करावयाचा आहे.

(सूत्र) ललाटे लडोः ॥ १२३॥

(वृत्ति) ललाटशब्दे लकारडकारयोर्व्यत्ययो भवति वा। णडालं णलाडं । ललाटे च (१.२५७) इति आदेर्लस्य णविधानादिह द्वितीयो लः स्थानी।

(अनु.) ललाट या शब्दात लकार आणि डकार यांचा व्यत्यय विकल्पाने होतो. उदा. णडालं, णलाडं. 'ललाटे च' या सूत्राने आदि ल चा ण होत असल्याने येथे द्वितीय ल हा स्थानी आहे (म्हणजे दुसरा ल आणि ड यांचा व्यत्यय होतो).

(सूत्र) ह्ये ह्योः ॥ १२४॥

(वृत्ति) ह्यशब्दे हकारयकारयोर्व्यत्ययो वा भवति। गुह्यं गुह्यं गुज्झं। सद्यः सद्यो सज्झो।

(अनु.) ह्य या शब्दात हकार आणि यकार यांचा व्यत्यय विकल्पाने होतो. उदा. गुह्यम...सज्झो.

(सूत्र) स्तोकस्य थोक्कथोवथेवाः ॥ १२५॥

(वृत्ति) स्तोकशब्दस्य एते त्रय आदेशा भवन्ति वा। थोक्कं थोवं थेवं। पक्षे। थोअं।

(अनु.) स्तोक शब्दाचे थोक्क, थोव आणि थेव (असे) हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. थोक्कं...थेवं. (विकल्प-) पक्षी:- थोअं.

(सूत्र) दुहितृभगिन्योर्धूआबहिण्यौ ॥ १२६॥

(वृत्ति) अनयोरेतावादेशौ वा भवतः। धूआ दुहिआ। बहिणी भइणी।

(अनु.) दुहितृ आणि भगिनी यांचे धूआ आणि बहिणी हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. धूआ...भइणी.

(सूत्र) वृक्षक्षिप्तयो रुक्खछूढौ ॥ १२७॥

(वृत्ति) वृक्षक्षिप्तयोर्थासंख्यं रुक्ख छूढ इत्यादेशौ वा भवतः। रुक्खो वच्छो। छूढं खित्तं। उच्छूढं? उक्खित्तं।

(अनु.) वृक्ष आणि क्षिप्त या शब्दांचे अनुक्रमे रुक्ख आणि छूढ असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. रुक्खो...उक्खित्तं.

(सूत्र) वनिताया विलया ॥ १२८॥

(वृत्ति) वनिताशब्दस्य विलया इत्यादेशो वा भवति। विलया वणिआ। विलयेति संस्कृतेऽपीति केचित्।

(अनु.) वनिता शब्दाचा विलया असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. विलया, वणिआ. काहींच्या मते विलया असा शब्द संस्कृतमध्येसुद्धा आहे.

(सूत्र) गौणस्येषतः कूरः ॥ १२९॥

(वृत्ति) ईषच्छब्दस्य गौणस्य कूर इत्यादेशो वा भवति। चिंच^१ व्व कूर-पिक्का। पक्षे। ईसि।

(अनु.) (समासात) गौण (पद) असणाऱ्या ईषत् शब्दाला कूर असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. चिंच व्व...पिक्का. (विकल्प-) पक्षी:- ईसि.

(सूत्र) स्त्रिया इत्थी ॥ १३०॥

(वृत्ति) स्त्रीशब्दस्य इत्थी इत्यादेशो वा भवति। इत्थी थी।

(अनु.) स्त्री या शब्दाचा इत्थी असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. इत्थी, थी.

(सूत्र) धृतेर्दिहिः ॥ १३१॥

(वृत्ति) धृतिशब्दस्य दिहिरित्यादेशो वा भवति। दिही धिई।

(अनु.) धृति या शब्दाचा दिहि असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. दिही, धिई.

(सूत्र) मार्जारस्य मञ्जरवञ्जरौ ॥ १३२॥

(वृत्ति) मार्जारशब्दस्य मञ्जर वञ्जर इत्यादेशौ वा भवतः। मञ्जरो वञ्जरो। पक्षे मञ्जारो।

(अनु.) मार्जार या शब्दाचे मंजर आणि वंजर असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. मंजरो, वंजरो. (विकल्प-) पक्षी:- मञ्जारो.

(सूत्र) वैडूर्यस्य वेरुलिअं ॥ १३३॥

(वृत्ति) वैडूर्यशब्दस्य वेरुलिअं इत्यादेशो वा भवति। वेरुलिअं वेडुज्जं।

(अनु.) वैडूर्य या शब्दाचा वेरुलिअं असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. वेरुलिअं, वेडुज्जं.

(सूत्र) एण्हिं एत्ताहे इदानीमः ॥ १३४॥

(वृत्ति) अस्य एतावादेशौ वा भवतः। एण्हिं एत्ताहे इआणिं।

(अनु.) इदानीं या शब्दाचे एण्हिं आणि एत्ताहे हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. एण्हिं...इआणिं.

(सूत्र) पूर्वस्य पुरिमः ॥ १३५॥

(वृत्ति) पूर्वस्य स्थाने पुरिम इत्यादेशो वा भवति। पुरिमं पुव्वं।

(अनु.) पूर्व या शब्दाच्या स्थानी पुरिम असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. पुरिमं, पुव्वं.

(सूत्र) त्रस्तस्य हित्थतट्ठौ ॥ १३६॥

(वृत्ति) त्रस्तशब्दस्य हित्थ तट्ठ इत्यादेशौ वा भवतः। हित्थं तट्ठं तत्थं।

(अनु.) त्रस्त या शब्दाचे हित्थ आणि तट्ठ असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. हित्थं, तट्ठं, तत्थं.

(सूत्र) बृहस्पतौ बहो भयः ॥ १३७॥

(वृत्ति) बृहस्पतिशब्दे बह इत्यस्यावयवस्य भय इत्यादेशो वा भवति। भयस्सई भयप्फई भयप्पई। पक्षे। बहस्सई बहप्फई बहप्पई। वा बृहस्पतौ (१.१३८) इति इकारे उकारे च। बिहस्सई बिहप्फई बिहप्पई। बुहस्सई बुहप्फई बुहप्पई।

(अनु.) बृहस्पति या शब्दात बह या अवयवाचा भय असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. भयस्सई...भयप्पई. (विकल्प-) पक्षी:- बहस्सई...बहप्पई.

‘वा बृहस्पतौ’ या सूत्राने (ऋ या स्वराचे) इकार आणि उकार झाले असता :- बिहस्सई...बुहप्पई (अशी रूपे होतील).

(सूत्र) मलिनोभय-शुक्ति-छुप्तारब्ध-पदातेर्मइलावह-सिप्पि-छिक्काढत्त-पाइक्कं ॥ १३८॥

(वृत्ति) मलिनादीनां यथासङ्ख्यं मइलादय आदेशा वा भवन्ति। मलिनं मइलं मलिणं। उभयं अवहं। उवहमित्यपि केचित्। अवहोआसं? उभयबलं। आर्षे। उभयोकालं? शुक्ति सिप्पी सुत्ती। छुप्त छिक्को छुत्तो। आरब्ध आढत्तो आरद्धो। पदाति पाइक्को पयाई।

(अनु.) मलिन इत्यादि (=मलिन, उभय, शुक्ति, छुप्त, आरब्ध आणि पदाति, या) शब्दांचे अनुक्रमे मइल इत्यादि (=मइल, अवह, सिप्पि, छिक्क, आढत्त आणि पाइक्क असे) आदेश विकल्पाने होतात. उदा. मलिन...अवहं; कार्हीच्या मते (उभय चा) उवह असासुद्धा (आदेश होतो); अवहोआसं...बलं. आर्षप्राकृतात उभयोकालं (असे आढळते); शुक्ति...पयाई.

(सूत्र) दंष्ट्राया दाढा ॥ १३९॥

(वृत्ति) पृथग्योगाद्वेति निवृत्तम्। दंष्ट्राशब्दस्य दाढा इत्यादेशो भवति। दाढा। अयं संस्कृतेऽपि॥

(अनु.) (हे सूत्र) वेगळे करुन सांगितले असल्याने, (सूत्र २.१२१ मधून अनुवृत्तीने येणाऱ्या) वा शब्दाची येथे निवृत्ति होते. दंष्ट्रा शब्दाचा दाढा असा आदेश होतो. हा (दाढा शब्द) संस्कृतातसुद्धा आहे.

(सूत्र) बहिसो बाहिं बाहिरौ ॥ १४०॥

(वृत्ति) बहिःशब्दस्य बाहिं बाहिर इत्यादेशौ भवतः। बाहिं बाहिरं।

(अनु.) बहिः या शब्दाचे बाहिं आणि बाहिर असे आदेश होतात. उदा. बाहिं, बाहिरं.

(सूत्र) अधसो हेट्ठं ॥ १४१॥

(वृत्ति) अधस्-शब्दस्य हेट्ठ इत्ययमादेशो भवति। हेट्ठं।

(अनु.) अधस् या शब्दाचा हेट्ठ असा हा आदेश होतो. उदा. हेट्ठं.

(सूत्र) मातृपितुः स्वसुः सिआछौ ॥ १४२॥

(वृत्ति) मातृपितृभ्यां परस्य स्वसृशब्दस्य सिआ छा इत्यादेशौ भवतः।
माउसिआ माउच्छा। पिउसिआ पिउच्छा।

(अनु.) मातृ आणि पितृ या शब्दांच्यापुढे (येणाऱ्या) स्वसृ शब्दाचे सिआ आणि छा असे आदेश होतात. उदा. माउसिआ...पिउच्छा.

(सूत्र) तिर्यचस्तिरिच्छिः ॥ १४३॥

(वृत्ति) तिर्यच्-शब्दस्य तिरिच्छिरित्यादेशो भवति। तिरिच्छि^१ पेच्छइ। आर्षे
तिरिआ इत्यादेशोऽपि। तिरिआ।

(अनु.) तिर्यच् या शब्दाचा तिरिच्छि असा आदेश होतो. उदा. तिरिच्छि पेच्छइ.
आर्ष प्राकृतात तिरिआ असासुद्धा आदेश होतो. उदा. तिरिआ.

(सूत्र) गृहस्य घोरोपतौ ॥ १४४॥

(वृत्ति) गृहशब्दस्य घर इत्यादेशो भवति पतिशब्दश्चेत् परो न भवति। घोरो।
घरसामी^२। रायहरं^३। अपताविति किम्? गहवई^४।

(अनु.) गृहशब्दाला घर असा आदेश होतो; पण (गृह शब्दाच्या) पुढे पति हा शब्द असल्यास (घर हा आदेश) होत नाही. उदा. घोरो...हरं. पति हा शब्द पुढे नसताना असे सूत्रात का म्हटले आहे ? (कारण पति शब्द पुढे असल्यास गृह शब्दाला घर असा आदेश होत नाही. उदा.) गहवई.

१ तिर्यक् प्रेक्षते। २ गृहस्वामी ३ राजगृह ४ गृहपति

(सूत्र) शीलाद्यर्थस्येरः ॥ १४५ ॥

(वृत्ति) शीलधर्मसाध्वर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य इर इत्यादेशो भवति। हसनशीलः हसिरो। रोविरो^१। लज्जिरो। जंपिरो। वेविरो। भमिरो। ऊससिरो। केचित् तृण एव इरमाहुस्तेषां नमिरगमिरादयो न सिध्यन्ति। तृणोऽत्र रादिना बाधितत्वात्।

(अनु.) शील, धर्म आणि साधु या अर्थी सांगितलेल्या प्रत्ययाला इर असा आदेश होतो. उदा. हसनशीलः हसिरो; (याचप्रमाणे :-) रोविरो...ऊससिरो. तृण या प्रत्ययालाच इर आदेश होतो असे काहीजण म्हणतात; पण त्यांच्या बाबतीत मग नमिर, गमिर, इत्यादि शब्द सिद्ध होत नाहीत; कारण येथे तृण चा र इत्यादीने बाध होतो.

(सूत्र) क्त्वस्तुमत्तूण-तुआणाः ॥ १४६ ॥

(वृत्ति) क्त्वाप्रत्ययस्य तुम् अत् तूण तुआण इत्येते आदेशा भवन्ति। तुम्। दट्टुं^२। मोत्तुं^३। अत्। भमिअ^४। रमिअ^५। तूण। घेत्तूण^६। काऊण^७। तुआण। भेतुआण^८। सोउआण^९। वन्दित्तु इत्यनुस्वारलोपात्। वन्दित्ता^{१०} इति सिद्धसंस्कृतस्यैव वलोपेन। कट्टु^{११} इति तु आर्षे।

(अनु.) क्त्वा या प्रत्ययाला तुम्, अत्, तूण आणि तुआण असे हे आदेश होतात. उदा. तुम्:- दट्टुं, मोत्तुं; अत् :- भमिअ, रमिअ; तूण :- घेत्तूण, काऊण; तुआण :- भेतुआण, सोउआण. वंदित्तु हे रूप अनुस्वाराचा लोप होऊन झाले आहे. वंदित्ता हे रूप संस्कृतमधील (वन्दित्वा या) सिद्ध शब्दातील व् चा लोप होऊन बनले आहे. आर्ष प्राकृतात मात्र कट्टु असे रूप होते.

(सूत्र) इदमर्थस्य केरः ॥ १४७ ॥

(वृत्ति) इदमर्थस्य प्रत्ययस्य केर इत्यादेशो भवति। युष्मदीयः तुम्हकेरो।

१ रोदनशील, लज्जावान्, जल्पनशील, वेपनशील, भ्रमणशील, उच्छ्वसनशील.

२-९ मूळ संस्कृत धातू असे :- दृश्, मुच्, भ्रम्, रम्, ग्रह, कृ, भिद्, श्रु,

१० वन्द, ११ कृ

अस्मदीयः अम्हकेरो। न च भवति। मईअ-पक्खे^१। पाणिणीआ।
 (अनु.) (त्याचे वा अमक्याचे) हे (आहे) या अर्थी असणाऱ्या प्रत्ययाला केर
 असा आदेश होतो. उदा. युष्मदीयः...अम्हकेरो. (कधी असा आदेश)
 होतही नाही. उदा. मईअपक्खे, पाणिणीआ.

(सूत्र) परराजभ्यां क्कडिक्कौ च ॥ १४८॥

(वृत्ति) पर राजन् इत्येताभ्यां परस्येदमर्थस्य प्रत्ययस्य यथासङ्ख्यं संयुक्तौ
 क्को डित् इक्कश्चादेशौ भवतः। चकारात्केरश्च। परकीयं पारक्कं
 परक्कं पारकेरं। राजकीयं राइक्कं रायकेरं।

(अनु.) पर, राजन् या शब्दांपुढे येणाऱ्या (त्याचे वा अमक्याचे) हे (आहे) याअर्थी
 असणाऱ्या प्रत्ययाचे अनुक्रमे संयुक्त व्यंजनयुक्त असे क्क आणि डित् इक्क
 असे आदेश होतात. आणि (सूत्रात) चकार वापरला असल्यामुळे, (या
 इदमर्थी प्रत्ययाला) केर असाही आदेश होतो. उदा. परकीयम्...रायकेरं.

(सूत्र) युष्मदस्मदोऽञ्ज एच्चयः ॥ १४९॥

(वृत्ति) आभ्यां परस्येदमर्थस्याञ्ज एच्चय इत्यादेशो भवति। युष्माकमिदं यौष्माकं
 तुम्हेच्चयं। एवम् अम्हेच्चयं।

(अनु.) युष्मद् आणि अस्मद् यांच्या पुढे येणाऱ्या इदमर्थी असणाऱ्या अञ् या
 प्रत्ययाला एच्चय असा आदेश होतो. उदा. तुमचे हे (युष्माकं इदं)
 (या अर्थाने बनलेल्या) यौष्माकम् (पासून) तुम्हेच्चयं (हे रूप होते).
 याचप्रमाणे :- अम्हेच्चयं.

(सूत्र) वतेर्व्वः ॥ १५०॥

(वृत्ति) वतेः प्रत्ययस्य द्विरुक्तो वो भवति। म्हुर्व्व^२ पाडलिउत्ते पासाया।

(अनु.) वत् (=वति) प्रत्ययाचा द्वित्वयुक्त व (म्हणजे व्व) होतो. उदा.
 म्हुर्व्व....पासाया.

१ मदीयपक्षे, पाणिनीयाः

२ मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्रासादाः।

(सूत्र) सर्वाङ्गादीनस्येकः ॥ १५१॥

(वृत्ति) सर्वाङ्गात् सर्वादेः पथ्यङ्गं (हे.७.१) इत्यादिना विहितस्येनस्य स्थाने इक इत्यादेशो भवति। सर्वाङ्गीणः सव्वंगिओ।

(अनु.) 'सर्वाङ्गात् सर्वादेः पथ्यङ्गं', इत्यादी सूत्राने सांगितलेल्या इन प्रत्ययाच्या स्थानी इक (=इअ) असा आदेश होतो. उदा. सर्वाङ्गीणः सव्वंगिओ.

(सूत्र) पथो णस्येकट् ॥ १५२॥

(वृत्ति) नित्यं णः पन्थश्च (हे.६.४) इति यः पथो णो विहितस्तस्य इकट् भवति। पान्थः। पहिओ।

(अनु.) 'नित्यं णः पन्थश्च' या सूत्राने पथिन् शब्दाच्या बाबतीत जो ण सांगितला आहे त्याचा इकट् (=इअ) होतो. उदा. पान्थः पहिओ.

(सूत्र) ईयस्यात्मनो णयः ॥ १५३॥

(वृत्ति) आत्मनः परस्य ईयस्य णय इत्यादेशो भवति। आत्मीयम् अप्पणयं।

(अनु.) आत्मन् या शब्दाच्या पुढे येणाऱ्या ईय प्रत्ययाला णय असा आदेश होतो. उदा. आत्मीयम् अप्पणयं.

(सूत्र) त्वस्य डिमात्तणौ वा ॥ १५४॥

(वृत्ति) त्वप्रत्ययस्य डिमा त्ण इत्यादेशौ वा भवतः। पीणिमा^१। पुष्किमा^२। पीणत्तणं^१। पुष्कत्तणं^२। पक्षे। पीणत्तं^१। पुष्कत्तं^२। इमन्ः पृथ्वादिषु नियतत्वात् तदन्यप्रत्ययान्तेषु अस्य विधिः। पीनता इत्यस्य प्राकृते पीणया इति भवति। पीणदा इति तु भाषान्तरे। तेनेह तलो दा न क्रियते।

(अनु.) त्व प्रत्ययाचे डिमा (इमा) आणि त्ण असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. पीणिमा...पुष्कत्तणं. (विकल्प-) पक्षी :- पीणत्तं, पुष्कत्तं. इमन् हा प्रत्यय पृथु इत्यादि शब्दांच्या बाबतीत नेहमीच लागत असल्याने तो प्रत्यय

सोडून इतर प्रत्ययांनी अन्त पावणाऱ्या शब्दांच्या बाबतीत हा प्रत्यय लागतो असा नियम (येथे सांगितला आहे). पीनता या शब्दाचे प्राकृतात पीणया असे (वर्णान्तर) होते. पीणदा हे (वर्णान्तर) मात्र दुसऱ्या (म्हणजे शौरसेनी) भाषेत होते. म्हणून येथे तल् चा दा केलेला नाही.

(सूत्र) अनङ्कोठात्तैलस्य डेळः ॥ १५५॥

(वृत्ति) अङ्कोठवर्जिताच्छब्दात्परस्य तैलप्रत्ययस्य डेळ इत्यादेशो भवति। सुरहिजलेण^१ कडुएळं। अनङ्कोठादिति किम्? अङ्कोल्लतेळं^२।

(अनु.) अंकोठ हा शब्द सोडून इतर शब्दांपुढे येणाऱ्या तैल प्रत्ययाला डेळ (=एळ) असा आदेश होतो. उदा. सुरहि...एळं. अंकोठ शब्द सोडून (इतर शब्दापुढील) असे का म्हटले आहे ? (कारण अंकोठ शब्दापुढे तैल चा डेळ असा आदेश होत नाही. उदा.) अंकोल्लतेळं.

(सूत्र) यत्तदेतदोतोरितिअ एतल्लुक् च ॥ १५६॥

(वृत्ति) एभ्यः परस्य डावादेरतोः परिमाणार्थस्य इत्तिअ इत्यादेशो भवति एतदो लुक् च। यावत् जित्तिअं। तावत् तित्तिअं। एतावत् इत्तिअं।

(अनु.) यद्, तद् आणि एतद् यांच्यापुढे परिमाण या अर्थी येणाऱ्या डावादि अतु प्रत्ययाला इत्तिअ असा आदेश होतो आणि एतद् चा लोप होतो. उदा. यावत्...इत्तिअं.

(सूत्र) इदंकिमश्च डेत्तिअडेत्तिलडेद्दहाः ॥ १५७॥

(वृत्ति) इदंकिंभ्यां यत्तदेतद्भ्यश्च परस्यातोर्डावतोर्वा डित एत्तिअ एत्तिल एद्दह इत्यादेशा भवन्ति एतल्लुके च। इयद् एत्तिअं एत्तिलं एद्दहं। कियत् केत्तिअं केत्तिलं केद्दहं। यावत् जेत्तिअं जेत्तिलं जेद्दहं। तावत् तेत्तिअं तेत्तिलं तेद्दहं। एतावत् एत्तिअं एत्तिलं एद्दहं।

(अनु.) इदम् आणि किम् तसेच यद्, तद् आणि एतद् यांच्यापुढे येणाऱ्या अतु

१ सुरभिजलेन कट्टतैलम्।

२ अङ्कोठतैलम्।

किंवा डावत् यां (प्रत्ययां) चे डित् असणारे एत्तिअ, एत्तिल्ल आणि एद्वह असे आदेश होतात आणि एतद् चा लोप होतो. उदा. इयत्...एद्वहं.

(सूत्र) कृत्वसो हुत्तं ॥ १५८॥

(वृत्ति) वारे कृत्वस् (हे.७.२) इति यः कृत्वस् विहितस्तस्य हुत्तमित्यादेशो भवति। सयहुत्तं^१। सहस्सहुत्तं। कथं प्रियाभिमुखं पियहुत्तं। अभिमुखार्थेन हुत्तशब्देन भविष्यति।

(अनु.) 'वारे कृत्वस्' या सूत्राने जो कृत्वस् प्रत्यय सांगितलेला आहे त्याला हुत्तं असा आदेश होतो. उदा. सयहुत्तं, सहस्सहुत्तं. (मग) प्रियाभिमुखं (या शब्दाचे वर्णान्तर) पियहुत्तं असे कसे होते? अभिमुख या अर्थी असणाऱ्या हुत्त या शब्दामुळे (ते वर्णान्तर) होईल.

(सूत्र) आत्विल्लोल्लालवन्तमन्तेत्तेरमणा मतोः ॥ १५९॥

(वृत्ति) आलु इत्यादयो नव आदेशा मतोः स्थाने यथाप्रयोगं भवन्ति। आलु। नेहालू^२। दयालू। ईसालू। लज्जालुआ। इल्ल। सोहिल्लो^३। छाइल्लो। जामइल्लो। उल्ल। विआरुल्लो^४। मंसुल्लो। दप्पुल्लो। आल। सद्दालो^५। जडालो। फडालो। रसालो। जोणहालो। वन्त। धणवन्तो^६। भत्तिवन्तो। मन्त। हणुमन्तो^७। सिरिमन्तो। पुण्णमन्तो। इत्त। कव्वइत्तो^८। माणइत्तो। इर। गव्विरो^९। रेहिरो। मण। धणमणो^{१०}। केचिन्मादेशमपीच्छन्ति। हणुमा^{११}। मतोः इति किम्? धणी^{१२}। अत्थिओ।

(अनु.) आलु इत्यादि (म्हणजे आलु, इल्ल, उल्ल, आल, वंत, मंत, इत्त, इर आणि मण असे) नऊ आदेश मत् या प्रत्ययाच्या स्थानी वाड्मयात जसा प्रयोग (वापर) असेल त्याप्रमाणे होतात. उदा. आलुः :- नेहालू...लज्जालुआ. इल्ल :- सोहिल्लो...जामइल्लो. उल्ल :- विआरुल्लो...दप्पुल्लो. आल :-

१ शतकृत्वः, सहस्रकृत्वः. २ स्नेहालु, दयालु, ईर्ष्यालु, लज्जावती.

३ शोभा, छाया, याम. ४ विकार (विचार), मांस, दर्प.

५ शब्द, जटा, फटा, रस, ज्योत्स्ना. ६ धन, भक्ति. ७ हनुमत्, श्रीमत्, पुण्यमत्

८ काव्य, मान ९ गर्व, शोभावत्. १० धन ११ हनुमत् १२ धनिन्, अर्थिक.

सद्दालो...जोण्हालो. वंत :- धणवंतो, भत्तिवंतो. मंत :- हणुमंतो...पुण्णमंतो. इत्त :- कव्वइत्तो, माणइत्तो. हर :- गव्विरो, रेहिरो. मण :- धणमणो. (मत् प्रत्ययाला) मा असासुद्धा आदेश होतो, असे काहीजण म्हणतात. उदा. हणुमा. मत् (प्रत्यया) चे (स्थानी हे आदेश होतात) असे का म्हटले आहे ? (कारण इतर मत्वर्थी प्रत्ययांना असे आदेश होत नाहीत. उदा.) धणी, अत्थिओ.

(सूत्र) त्तो दो तसो वा ॥ १६०॥

(वृत्ति) तसः प्रत्ययस्य स्थाने त्तो दो इत्यादेशौ वा भवतः। सव्वत्तो^१ सव्वदो। एकत्तो एकदो। अन्नत्तो अन्नदो। कत्तो कदो। जत्तो जदो। तत्तो तदो। इत्तो इदो। पक्षे। सव्वओ^२। इत्यादि।

(अनु.) तस् या प्रत्ययाच्या स्थानी त्तो आणि दो असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. सव्वत्तो...इदो. (विकल्प-) पक्षी :- सव्वओ, इत्यादि.

(सूत्र) त्रपो हिहत्थाः ॥ १६१॥

(वृत्ति) त्रप्-प्रत्ययस्य एते भवन्ति। यत्र जहि जह जत्थ। तत्र तहि तह तत्थ। कुत्र कहि कह कत्थ। अन्यत्र अन्नहि अन्नह अन्नत्थ।

(अनु.) त्रप् या प्रत्ययाला हि, ह आणि त्थ असे हे आदेश होतात. उदा. यत्र...अन्नत्थ.

(सूत्र) वैकाहः सि सिअं इआ ॥ १६२॥

(वृत्ति) एकशब्दात्परस्य दाप्रत्ययस्य सि सिअं इआ इत्यादेशा वा भवन्ति। एकदा एक्कसि एक्कसिअं एक्कइआ। पक्षे। एगया^३।

(अनु.) एक या शब्दापुढे येणाऱ्या दा या प्रत्ययाला सि, सिअं आणि इआ असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. एकदा...एक्कइआ. (विकल्प-) पक्षी :- एगया.

१ (क्रमाने):- सर्वतः, एकतः, अन्यतः, कुतः, यतः, ततः, इतः

२ सर्वतः।

३ एकदा.

(सूत्र) डिल्लडुल्लौ भवे ॥ १६३॥

(वृत्ति) भवेऽर्थे नाम्नः परौ इल्ल उल्ल इत्येतौ डितौ प्रत्ययौ भवतः। गामिल्लिआ^१।
पुरिल्लं। हेट्टिल्लं। उवरिल्लं। अप्पुल्लं। आल्वालावपीच्छन्त्यन्ये।

(अनु.) (अमुक ठिकाणी) झालेला (=जन्मलेला) या अर्थी नामापुढे इल्ल आणि
उल्ल असे हे दोन डित् प्रत्यय येतात. उदा. गामिल्लिआ...अप्पुल्लं. या
भवच्या अर्थी आलु आणि आल असे प्रत्ययही येतात असे काहींचे
म्हणणे आहे.

(सूत्र) स्वार्थे कश्च वा ॥ १६४॥

(वृत्ति) स्वार्थे कश्चकारादिल्लोल्लौ डितौ प्रत्ययौ वा भवतः। क। कुंकुम-
पिंजरयं^२। चंदओ। गयणयम्मि। धरणीहर-पक्खुब्भन्तयं। दुहिअए
राम-हिअयए। इहयं। आलेट्टुअं आश्लेष्टुं इत्यर्थः। द्विरपि भवति।
बहुअयं^३। ककारोच्चारणं पैशाचिक-भाषार्थम्। यथा। वतनके वतनकं^४
समप्पेत्तून। इल्ल। निज्जिआसोअ-पल्लविल्लेण^५। पुरिल्लो पुरो पुरा वा।
उल्ल। मह पिउल्लओ^६। मुहुल्लं^७। हत्थुल्ल। पक्षे। चन्दो। गयणं। इह।
आलेट्टुं। बहु। बहुअं। मुहं। हत्था। कुत्सादिविशिष्टे तु संस्कृतवदेव
कप् सिद्धः। यावादिलक्षणः कः प्रतिनियतविषय एवेति वचनम्।

(अनु.) क आणि (सूत्रातील) चकारामुळे इल्ल आणि उल्ल हे दोन डित् प्रत्यय
विकल्पाने स्वार्थे (प्रत्यय=आपण स्वतः याच अर्थी) होतात. उदा. (स्वार्थे)
क (प्रत्यय) :- कुंकुम...इहयं; आलेट्टुअं (म्हणजे) आश्लेष्टुं असा अर्थ
आहे. (हा स्वार्थे क प्रत्यय एकाच शब्दाला) दोनदाही लागतो. उदा.
बहुअयं. (सूत्रामध्ये) क हे उच्चारण पैशाचिक भाषेसाठी आहे. जसे :-

१ ग्रामं, पुरः (पुरा) (सू. २. १६४ पहा), हेट्ट (सू. २. १४१ पहा), उपरि, अप्प (सू. २. ५१ पहा)

२ क्रमाने :- कुंकुम-पिञ्जरकम्, चन्द्रक, गगन, धरणीधर-पक्ष-उद्भ्रान्तकम्, दुःखित
रामहृदय, इह, आश्लेष्टम्.

३ बहुअ

४ वदनके वदनकं समर्प्य।

५ निर्जित-अशोक-पल्लवकेन

६ मम पितृकः।

७ मुख, हस्त.

वतनके...पेत्तून. (स्वार्थे) इल्ल (प्रत्यय) :- निज्जिआसोअपल्लविल्लेण ; पुरिल्लो (हा शब्द) पुरः किंवा पुरा (या शब्दापासून आहे). (स्वार्थे) उल्ल (प्रत्यय) :- मह...हत्थुल्ला. (विकल्प-) पक्षी:- चंदो...हत्था. पण कुत्सा, इत्यादि विशिष्ट अर्थ सांगावयाचा असताना संस्कृतप्रमाणेच कप् प्रत्यय सिद्ध होतो. यावादिलक्षण असा क (प्रत्यय) ठराविक शब्दांना निश्चितपणे लागतोच असे वचन आहे.

(सूत्र) ल्लो नवैकाद्वा ॥ १६५॥

(वृत्ति) आभ्यां स्वार्थे संयुक्तो लो वा भवति। नवल्लो। एकल्लो। सेवादित्वात् कस्य द्वित्वे एकल्लो। पक्षे। नवो। एक्यो एओ।

(अनु.) नव आणि एक या शब्दांपुढे संयुक्त ल (=ल्ल) हा स्वार्थे प्रत्यय विकल्पाने येतो. उदा. नवल्लो। एकल्लो। (एक हा शब्द) सेवादि शब्दांत येत असल्याने (सू.२.९९ पहा) क चे द्वित्व झाले असता :- एकल्लो. (विकल्प-) पक्षी :- नवो...एओ.

(सूत्र) उपरेः संव्याने ॥ १६६॥

(वृत्ति) संव्यानेऽर्थे वर्तमानादुपरिशब्दात् स्वार्थे ल्लो भवति। अवरिल्लो। संव्यान इति किम्? अवरिं।

(अनु.) संव्यान (झाकण, वस्त्र) या अर्थी असणाऱ्या उपरि या शब्दापुढे ल्ल हा प्रत्यय स्वार्थे येतो. उदा. अवरिल्लो. संव्यान या अर्थी असणाऱ्या असे का म्हटले आहे)? (कारण तो अर्थ नसल्यास ल्ल हा स्वार्थे प्रत्यय लागत नाही. उदा.) अवरिं.

(सूत्र) भ्रुवो मया डमया ॥ १६७॥

(वृत्ति) भ्रूशब्दात्स्वार्थे मया डमया इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। भ्रुमया। भ्रुमया।

(अनु.) भ्रू या शब्दापुढे मया आणि अमया (=डमया) असे हे प्रत्यय स्वार्थे (म्हणून) येतात. उदा. भ्रुमया, भ्रुमया.

(सूत्र) शनैसो डिअम् ॥ १६८॥

(वृत्ति) शनैस्-शब्दात्स्वार्थे डिअम् भवति। सणिअमवगूढो^१।

(अनु.) शनैः या शब्दापुढे इअं (=डिअं) असा स्वार्थे (प्रत्यय) येतो. उदा. सणि...गूढो.

(सूत्र) मनाको न वा डयं च ॥ १६९॥

(वृत्ति) मनाक्-शब्दात् स्वार्थे डयं डिअं च प्रत्ययो वा भवति। मणयं मणियं। पक्षे। मणा।

(अनु.) मनाक् या शब्दापुढे अयं (=डयं) आणि इअं (=डिअं) असे स्वार्थे प्रत्यय विकल्पाने लागतात. उदा. मणयं, मणियं. (विकल्प-) पक्षी :- मणा.

(सूत्र) मिश्राड्डालिअः ॥ १७०॥

(वृत्ति) मिश्रशब्दात्स्वार्थे डालिअः प्रत्ययो वा भवति। मीसालिअं। पक्षे। मीसं।

(अनु.) मिश्र या शब्दापुढे आलिअ (=डालिअ) असा स्वार्थे प्रत्यय विकल्पाने येतो. उदा. मीसालिअं. (विकल्प-) पक्षी :- मीसं.

(सूत्र) रो दीर्घात् ॥ १७१॥

(वृत्ति) दीर्घशब्दात्परः स्वार्थे रो वा भवति। दीहरं। दीहं।

(अनु.) दीर्घ या शब्दापुढे र हा स्वार्थे प्रत्यय विकल्पाने होतो. उदा. दीहरं, दीहं.

(सूत्र) त्वादेः सः ॥ १७२॥

(वृत्ति) भावे त्वतल् (हे.७.१) इत्यादिना विहितात्त्वादेः परः स्वार्थे स एव त्वादिर्वा भवति। मृदुकत्वेन मउअत्तयाइ। आतिशायिकात्त्वातिशायिकः संस्कृतवदेव सिद्धः। जेट्ठयरो^२। कणिट्ठयरो।

(अनु.) 'भावे त्वतल्' इत्यादि सूत्राने सांगितलेल्या त्व इत्यादि (प्रत्यया) पुढे तोच

त्व इत्यादि प्रत्यय विकल्पाने स्वार्थे म्हणून लागतो. उदा. मृदुकत्वेन मउअत्तयाइ. आतिशायिकत्वाचे आतिशायिकत्व दाखविणारा प्रत्यय संस्कृतप्रमाणेच सिद्ध होतो. उदा. जेदुयरो, कणिदुयरो.

(सूत्र) विद्युत्पत्रपीतान्धाल्लः ॥ १७३॥

(वृत्ति) एभ्यः स्वार्थे लो वा भवति। विज्जुला। पत्तलं। पीवलं पीअलं। अन्धलो। पक्षे। विज्जू। पत्तं। पीअं। अन्धो। कथं जमलं। यमलमिति संस्कृतशब्दाद् भविष्यति।

(अनु.) विद्युत, पत्र, पीत आणि अन्ध या शब्दापुढे ल असा स्वार्थे प्रत्यय विकल्पाने येतो. उदा. विज्जुला...अंधलो. (विकल्प-) पक्षी:- विज्जू...अंधो. जमल हे रूप कसे होते ? यमल या संस्कृत शब्दापासून ते रूप होईल.

(सूत्र) गोणादयः ॥ १७४॥

(वृत्ति) गोणादयः शब्दा अनुक्तप्रकृतिप्रत्ययलोपागमवर्णविकारा बहुलं निपात्यन्ते। गौः गोणो गावी। गावः गावीओ। बलीवर्दः बइल्लो। आपः आऊ। पञ्चपञ्चाशत् पञ्चावण्णा पणपन्ना। त्रिपञ्चाशत् तेवण्णा। त्रिचत्वारिंशत् तेआलीसा। व्युत्सर्गः विउसगो। व्युत्सर्जनं वोसिरणं। बहिर्मैथुनं वा बहिद्धा। कार्यं णामुक्कसिअं। क्वचित् कत्थइ। उद्वहति मुव्वहइ। अपस्मारः वम्हलो। उत्पलम् कन्दुट्टं। धिक्धक् छिछि धिद्धि। धिगस्तु धिरत्थु। प्रतिस्पर्धा पडिसिद्धी पाडिसिद्धी। स्थासकः चंचिकं। निलयः निहेलणं। मघवान् मघोणो। साक्षी सक्खिणो। जन्म जम्मणं। महान् महन्तो। भवान् भवन्तो। आशीः आसीसा। क्वचिद् हस्य डुभौ। बृहत्तरम् वडुयरं। हिमोरः भिमोरो। ल्लस्य डुः। क्षुल्लकः खुडुओ। घोषाणामग्रेतनो गायनः घायणो। वडः वढो। ककुदं ककुधं। अकाण्डम् अत्थक्कं। लज्जावती लज्जालुइणी। कुतूहलम् कुडुं। चूतः मायन्दो। माकन्दशब्दः संस्कृतेऽपीत्यन्ये। विष्णुः भट्टिओ। श्मशानम् करसी। असुराः अगया। खेलम् खेडुं। पौष्पं रजः तिंगिच्छि। दिनम्

अल्लं। समर्थः पक्कलो। पण्डकः गेलच्छो। कर्पासः पलही। बली उज्जलो। ताम्बूलम् झसुरं। पुंश्चली छिंछई। शाखा साहली। इत्यादि। वाधिकारात्पक्षे यथादर्शनं गउओ इत्याद्यपि भवति। गोला गोआवरी इति तु गोदागोदावरीभ्यां सिद्धम्। भाषाशब्दाश्च। आहित्य^१ लल्लक^२ विड्डिर^३ पच्चड्डिअ^४ उप्पेहड^५ मडप्पर^६ पड्डिच्छिर^७ अट्टमट्ट^८ विहडप्फड^९ उज्जल्ल^{१०} हल्लप्फल्ल^{११} इत्यादयो महाराष्ट्रविदर्भादिदेशप्रसिद्धा लोकतोऽवगन्तव्याः। क्रियाशब्दाश्च। अवयासइ^{१२} फुम्फुल्लइ^{१३} उप्फालेइ^{१४} इत्यादयः। अतएव च कृष्ट-घृष्ट-वाक्य-विद्वस्-वाचस्पति-विष्टश्रवस्-प्रचेतस्-प्रोक्त-प्रोतादीनां क्रिवादिप्रत्ययान्तानां च अग्निचित्-सोमसुत्-सुगल-सुम्लेत्यादीनां पूर्वैः कविभिरप्रयुक्तानां प्रतीतिवैषम्यपरः प्रयोगो न कर्तव्यः शब्दान्तरैरेव तु तदर्थोऽभिधेयः। यथा कृष्टः कुशलः। वाचस्पतिर्गुरुः। विष्टश्रवा हरिरित्यादि। घृष्टशब्दस्य तु सोपसर्गस्य प्रयोग इष्यत एव। मन्दरयड-परिघट^{१५}। तद्विअस-निहट्ठाणंग। इत्यादि। आर्षे तु यथादर्शनं सर्वमविरुद्धम्। यथा। घट्ठा^{१६}। मट्ठा। विउसा। सुअ-लक्खणाणुसारेण। वक्कन्तरेसु अ पुणो इत्यादि।

(अनु.) (आता ज्या शब्दांचे बाबतीत) प्रकृति, प्रत्यय, लोप, आगम (किंवा इतर) वर्णविकार सांगितलेले नाहीत, असे गोण, इत्यादि शब्द प्रायः निपात म्हणून येतात. उदा. गौः गोणो...आसीसा. क्वचित् (मूळ शब्दातील) ह चे आणि भ होतात. उदा:- बृहत्तरम्...भिमोरो. (कधी) ल्ल चा होतो. उदा. क्षुल्लकः खुओ. घोषाणामग्रेतनो...मायंदो; माकन्द हा शब्द

१ क्रुद्ध (आहित्य)	२ भयंकर	३ भयंकर
४ क्षरित (झरलेला)	५ आडंबरयुक्त	६ गर्व
७ सदृश (पडित्थिर)	८ आळे, अशुभ संकल्प	९ व्याकुळ
१० बलिष्ठ	११ त्वरा	१२ आलिंगन देणे
१३ उपटणे	१४ सांगणे	
१५ मन्दरतटपरिघटम्। तद्विअसनिघट्टानङ्ग		
१६ घृष्ट, मृष्ट, विद्वस्; श्रुतलक्षणानुसारेण; वाक्यान्तरेषु च पुनः।		

संस्कृतमध्येही आहे असे इतर लोक म्हणतात. विष्णुः भट्टिओ...साहुली, इत्यादि. (या सूत्रातही सू. २.१६५ मधील) वा (=विकल्प) या शब्दाचा अधिकार असल्यामुळे, विकल्पपक्षी (वर दिलेल्या शब्दांची रूपे) (वाङ्मयात) जसे आढळेल त्याप्रमाणे गउओ इत्यादिसुद्धा होतात. गोला आणि गोआवरी ही रूपे मात्र गोदा आणि गोदावरी या शब्दांपासून सिद्ध होतात. आणि (त्या त्या देशातील) भाषांमधील (विशिष्ट असे) आहित्य (आहित्य)...हल्लुप्फल्ल, इत्यादि शब्द महाराष्ट्र, विदर्भ इत्यादि देशात प्रसिद्ध आहेत आणि ते लोकांचे कडूनच जाणून घ्यावयाचे आहेत. (अशाच प्रकारे) क्रियावाचक शब्द (म्हणजे क्रियापदेही) (आढळतात. उदा.) अवयासइ...उप्फालेइ इत्यादी आणि म्हणूनच कृष्ट...प्रोत, इत्यादि शब्द, तसेच क्विप्, इत्यादि प्रत्ययांनी अन्त पावणारे अग्निचित्...सुम्ल, इत्यादि शब्द - जे पूर्व कवींनी वापरलेले नाहीत, (त्यांच्या बाबतीत) अर्थ कळण्यास अडचण येईल अशा प्रकारचा प्रयोग (वापर) करू नये; तर त्यांचा अर्थ (त्यांच्या) इतर समानार्थक शब्दांनी सांगावा. उदा. कृष्ट (बद्दल) कुशल, वाचस्पति (बद्दल) गुरु, विष्टरश्रवाः (बद्दल) हरि इत्यादि. तथापि मागे उपसर्ग असणाऱ्या घृष्ट शब्दाच्या प्रयोगाला अनुज्ञा आहेच. उदा. मन्दरयड...ट्टाणंग इत्यादि. आर्ष प्राकृतात मात्र (वाङ्मयात) जसे आढळेल तसे सर्वच प्रयोग बरोबर (अविरुद्ध) आहेत. उदा. घट्टा... अ पुणो इत्यादि.

(सूत्र) अव्ययम् ॥ १७५॥

(वृत्ति) अधिकारोऽयम्। इतः परं ये वक्ष्यन्ते आपादसमाप्तेस्तेऽव्ययसंज्ञा ज्ञातव्याः।

(अनु.) (सूत्रातील अव्यय शब्द) हा अधिकार आहे. हा (प्रस्तुत) पाद संपेपर्यंत यापुढे जे (शब्द) सांगितले जातील त्यांना अव्यय ही संज्ञा आहे असे जाणावे.

(सूत्र) तं वाक्योपन्यासे ॥ १७६॥

(वृत्ति) तमिति वाक्योपन्यासे प्रयोक्तव्यम्। तं तिअसंबंदिमोक्खं^१।
 (अनु.) तं हे (अव्यय) वाक्याचा उपन्यास करताना वापरावे. उदा. तं तिअस...मोक्खं.

(सूत्र) आम अभ्युपगमे ॥ १७७॥

(वृत्ति) आमेत्यभ्युपगमे प्रयोक्तव्यम्। आम बहला^२ वणोली।
 (अनु.) आम हे (अव्यय) अभ्युपगम (स्वीकार, संमति) करताना वापरावे.
 उदा. आम...वणोली.

(सूत्र) णवि वैपरीत्ये ॥ १७८॥

(वृत्ति) णवीति वैपरीत्ये प्रयोक्तव्यम्। णवि हा^३ वणे।
 (अनु.) णवि हे (अव्यय)वैपरीत्य (विपरीतपणा) दाखविण्यास वापरावे. उदा.
 णवि...वणे.

(सूत्र) पुणरुत्तं कृतकरणे ॥ १७९॥

(वृत्ति) पुणरुत्तमिति कृतकरणे प्रयोक्तव्यम्। अइ^४ सुप्पइ पंसुलि णीसहेहिं
 अंगेहिं पुणरुत्तं॥१॥
 (अनु.) कृतकरण (केलेले पुनः करणे) या अर्थी पुणरुत्तं हे (अव्यय) वापरावे.
 उदा. अइ...पुणरुत्तं.

(सूत्र) हन्दि विषाद-विकल्प-पश्चात्ताप-निश्चय-सत्ये ॥ १८०॥

(वृत्ति) हन्दि इति विषादादिषु प्रयोक्तव्यम्।
 हन्दि^५ चलणे णओ सो ण माणिओ हन्दि हुज्ज एत्ताहे।

१ त्रिदश-बन्दि-मोक्ष

२ बहला वनाली

३ हा वने। ('हा' हे खेदसूचक अव्यय आहे).

४ अयि (अति) स्वपिति पांसुला निःसहैः अंगैः (पुणरुत्तं)।

५ (हन्दि) चरणे नतः सः न मानितः (हन्दि) भविष्यति ।

(हन्दि) न भविष्यति भगनशीला सा स्विद्यति (हन्दि) तव कार्ये॥

हन्दि न होही भणिरी सा सिज्जइ हन्दि तुह कज्जे॥१॥

हन्दि। सत्यमित्यर्थः।

इदानीम्।

- (अनु.) विषाद इत्यादि (म्हणजे विषाद, विकल्प, पश्चात्ताप, निश्चय आणि सत्य हे) अर्थ दाखविण्यास हंदि हे (अव्यय) वापरावे. उदा. हन्दिचलणे...कज्जे. हन्दि (म्हणजे) सत्य असा अर्थ (आहे).

(सूत्र) हन्द च गृहाणार्थे ॥ १८१॥

(वृत्ति) हन्द हन्दि च गृहाणार्थे प्रयोक्तव्यम्। हन्द पलोएसु^१ इमं। हन्दि। गृहाणेत्यर्थः।

- (अनु.) गृहाण (=घे) या अर्थी हन्द तसेच हन्दि ही (अव्यये) वापरावीत. उदा. हन्द...इमं. हन्दि (म्हणजे) गृहाण (घे) असा अर्थ (आहे).

(सूत्र) मिव पिव विव व्व व विअ इवार्थे वा ॥ १८२॥

(वृत्ति) एते इवार्थे अव्ययसंज्ञकाः प्राकृते वा प्रयुज्यन्ते। कुमुअं^२ मिव। चन्दणं^३ पिव। हंसा^४ विव। साअरो^५ व्व। खीरोआ^६ सेसस्स व निम्मोओ। कमलं^७ विअ। पक्षे। नीलुप्पलमाला^८ इव।

- (अनु.) मिव, पिव, विव, व्व, व, विअ हे अव्यय- संज्ञा असणारे शब्द प्राकृतात इव (प्रमाणे, जसे) या शब्दाच्या अर्थाने विकल्पाने वापरले जातात. उदा. कुमुअं मिव...कमलं विअ. (विकल्प-) पक्षी :- नीलु...इव.

(सूत्र) जेण तेण लक्षणो ॥ १८३॥

(वृत्ति) जेण तेण इत्येतौ लक्षणे प्रयोक्तव्यौ। भमररुअं^९ जेण कमलवणं। भमररुअं तेण कमलवणं^{१०}।

१ प्रलोकयस्व इमम्।

२ कुमुदं (इव)

३ चन्दनं (इव)

४ हंसः (इव)

५ सागरः (इव)

६ क्षीरोदः शेषस्य (इव) निर्मोकः।

७ कमलं (इव)

८ नीलोत्पलमाला इव।

९ भ्रमररुतं (येन) कमलवनम्।

१० भ्रमररुतं (तेन) कमलवनम्।

(अनु.) लक्षण (=खूण, चिन्ह) दाखविण्यास जेण आणि तेण ही (दोन अव्यये) वापरावीत. उदा. भमररुअं...वणं.

(सूत्र) णइ चेअ चिअ च अवधारणे ॥ १८४॥

(वृत्ति) एतेऽवधारणे प्रयोक्तव्याः। गईए^१ णइ। जं चेअ^२ मउलणं लोअणाणं। अणुबद्ध^३ तं चिअ कामिणीणं। सेवादित्वाद् द्वित्वमपि। ते च्चिअ^४ धन्ना। ते च्चेअ सुपुरिसा^५। च्च^६। स च्च य रूवेण। स च्च^७ सीलेण।

(अनु.) णइ, चेअ, चिअ, आणि च्च हे (शब्द) अवधारण दाखविण्यास वापरावेत. उदा. गईए...कामिणीणं. (चेअ आणि चिअ हे शब्द सेवादि शब्दांत) (सू.२.९९ पहा) अंतर्भूत होत असल्याने (त्या शब्दांत) द्वित्व सुद्धा होते. उदा. ते च्चिअ...सुपुरिसा. च्च (चा उपयोग) :- स च्च...सीलेण.

(सूत्र) बले निर्धारणनिश्चययोः ॥ १८५॥

(वृत्ति) बले इति निर्धारणे निश्चये च प्रयोक्तव्यम्। निर्धारणे। बले पुरिसो धणंजओ खत्तिआणं^८। निश्चये। बले सीहो। सिंह एवायम्।

(अनु.) निर्धारण आणि निश्चय दाखविण्यास बले हे (अव्यय) वापरावे. उदा. निर्धारण (दाखविण्यास) :- बले...खत्तिआणं. निश्चय (दाखविण्यास) :- बले सीहो (म्हणजे) हा सिंहच आहे (असा अर्थ होतो).

(सूत्र) किरेर हिर किलार्थे वा ॥ १८६॥

(वृत्ति) किर इर हिर इत्येते किलार्थे वा प्रयोक्तव्याः। कल्लं^९ किर खरहिअओ। तस्स^{१०} इर। पिअवयंसो^{११} हिर। पक्षे। एवं^{१२} किल तेण सिविणए भणिआ।

१ गत्या (एव)

२ यद् (एव) मुकुलनं लोचनयोः।

३ अनुबद्धं तद् (एव) कामिनीनाम्।

४ ते (एव) धन्याः।

५ ते (एव) सुपुरुषाः।

६ सः (एव) च रूपेण।

७ सः (एव) शीलेन।

८ (बले) पुरुषः धनञ्जयः क्षत्रियाणाम्।

९ कल्लं 'किर' खर-हृदयः।

१० तस्य (इर)

११ प्रियवयस्यः (हिर)

५ एवं किल तेन स्वप्नके भणिता।

(अनु.) किर, इर आणि हिर असे हे शब्द किल (खरोखर, इ.) या शब्दाच्या अर्थी वापरावेत. उदा. कळं...हिर. (विकल्प-) पक्षी :- एवं...भणिआ.

(सूत्र) णवर केवले ॥ १८७॥

(वृत्ति) केवलार्थे णवर इति प्रयोक्तव्यम्। णवर^१ पिआइं चिअ णिव्वडन्ति।

(अनु.) केवल या अर्थी णवर हे (अव्यय) वापरावे. उदा. णवर...णिव्वडन्ति.

(सूत्र) आनन्तर्ये णवरि ॥ १८८॥

(वृत्ति) आनन्तर्ये णवरीति प्रयोक्तव्यम्। णवरि^२ अ से रहवइणा। केचित्तु केवलानन्तर्यार्थयोर्णवरणवरि इत्येकमेव सूत्रं कुर्वते तन्मते उभावप्युभयार्थी।

(अनु.) आनन्तर्य (=नंतर, मग) दाखविण्यास णवरि असे (अव्यय) वापरावे. उदा. णवरि...वइणा. परंतु काही (वैयाकरण) 'केवलानन्तर्यार्थयोर्णवरणवरि' असे एकच सूत्र करतात; त्यांच्या मते (णवर व णवरि ही) दोन्ही अव्यये (केवल व आनन्तर्य या) दोन्ही अर्थी आहेत.

(सूत्र) अलाहि निवारणे ॥ १८९॥

(वृत्ति) अलाहीति निवारणे प्रयोक्तव्यम्। अलाहि^३ किं वाइएण लेहेण।

(अनु.) अलाहि असे (हे अव्यय) निवारण दाखविताना वापरावे. उदा. अलाहि...लेहेण.

(सूत्र) अण णाइं नञर्थे ॥ १९०॥

(वृत्ति) अण णाइं इत्येतौ नञोऽर्थे प्रयोक्तव्यौ। अणचिन्तिअममुणन्ती^४। णाइं करेमि^५ रोसं।

१ (णवर) पिआइं (चिअ) पृथक्/स्पष्टं भवन्ति। (णिव्वड साठी सू.४.६२ पहा).

२ (णवरि) च तस्य रघुपतिना।

३ (अलाहि) किं वाचितेन लेखेन।

४ (न) चिन्तितं अजानती।

५ (न) करोमि रोषम्।

(अनु.) अण आणि णाङ् असे हे दोन शब्द नञ् (न, नाही याच्या) अर्थाने वापरावेत. उदा. अणचिंतिअ...रोसं.

(सूत्र) माङ् मारथे ॥ १९१॥

(वृत्ति) माङ् इति मारथे प्रयोक्तव्यम्। माङ् काहीअ रोसं। मा कार्षीद् रोषम्।

(अनु.) माङ् असे (हे अव्यय) मा (=नको या) अर्थी वापरावे. माङ्...रोसं (म्हणजे त्याने) रोष करू नये (असा अर्थ आहे).

(सूत्र) हद्धी निर्वेदे ॥ १९२॥

(वृत्ति) हद्धी इत्यव्ययमत एव निर्देशात् हाधिकशब्दादेशो वा निर्वेदे प्रयोक्तव्यम्।
हद्धी हद्धी। हा धाहधाह।

(अनु.) हद्धी असे हे अव्यय किंवा निर्देश असल्यामुळे हा धिक् या शब्दाचा (होणारा धाह असा) आदेश निर्वेद (खेद, शोक, वैराग्य) दाखविण्यास वापरावेत. उदा. हद्धी...धाह.

(सूत्र) वेव्वे भयवारणविषादे ॥ १९३॥

(वृत्ति) भयवारणविषादेषु वेव्वे इति प्रयोक्तव्यम्।

(अनु.) भय, वारण, विषाद या अर्थी वेव्वे (हे अव्यय) वापरावे. उदा.

वेव्वे^१ त्ति भये वेव्वे त्ति वारणे जूरणे अ वेव्वे त्ति।

उल्लाविरीइ वि तुहं वेव्वे त्ति मयच्छि किं णेअं॥१॥

किं उल्लावेन्तीए^२ उअ जूरन्तीएँ किं तु भीआए।

उव्वाडिरीएँ वेव्वे त्ति तीएँ भणितं न विम्हरिमो॥२॥

१ (वेव्वे) इति भये (वेव्वे) इति वारणे जूरणे च (वेव्वे) इति।

उल्लापनशीलायाः अपि तव (वेव्वे) इति मृगाक्षि किं ज्ञेयम्॥१॥

२ किं उल्लापयन्त्या उत जूरन्त्या किं तु भीतया।

उद्विग्नया (वेव्वे) इति तया भणितं न विस्मरामः॥२॥

(सूत्र) वेव्व च आमन्त्रणे ॥ १९४॥

(वृत्ति) वेव्व वेव्वे च आमन्त्रणे प्रयोक्तव्ये। वेव्व^१ गोले। वेव्वे मुरन्दले^२ वहसि पाणिअं।

(अनु.) वेव्व आणि वेव्वे (ही अव्यये) आमंत्रण करताना वापरावीत. उदा. वेव्व...पाणिअं.

(सूत्र) मामि हला हले सख्या वा ॥ १९५॥

(वृत्ति) एते सख्या आमन्त्रणे वा प्रयोक्तव्याः। मामि सरिसक्खराण^३ वि। पणवह^४ माणस्स हला। हले हयासस्स^५। पक्षे। सहि एरिसि च्चिअ^६ गई।

(अनु.) मामि, हला आणि हले हे शब्द सखीला हाक मारताना विकल्पाने वापरावेत. उदा. मामि...हयासस्स. (विकल्प-) पक्षी :- सहि...गई.

(सूत्र) दे संमुखीकरणे च ॥ १९६॥

(वृत्ति) संमुखीकरणे सख्या आमन्त्रणे च दे इति प्रयोक्तव्यम्। दे पसिअ^७ ताव सुन्दरि। दे आ^८ पसिअ निअत्तसु।

(अनु.) (कोणाचा) तरी ध्यान आकृष्ट करण्यासाठी आणि मैत्रीणीला बोलावण्यासाठी दे (असा अव्यय) वापरावे. उदा. दे पसिअ...निअत्तसु.

(सूत्र) हुं दान-पृच्छा-निवारणे ॥ १९७॥

(वृत्ति) हुं इति दानादिषु प्रयुज्यते। दाने। हुं गेणह^९ अप्पणो च्चिअ। पृच्छायाम्। हुं साहसु सब्भावं। निवारणे। हुं^{१०} निल्लज्ज^{११} समोसर।

१ (वेव्व) गोले।

२ (वेव्वे) मुरन्दले वहसि पानीयम्।

३ (मामि) सदृशाक्षराणां अपि।

४ प्रणमत मानस्य (हला)।

५ (हले) हताशस्य।

६ सखि ईदृशी (च्चिअ) गतिः।

७ (दे) प्रसीद तावत् सुन्दरि।

८ (दे) आ प्रसीद निवर्तस्व।

९ (हुं) गृहाण स्वयं (च्चिअ)।

१० (हुं) कथय सदभावम्।

११ (हुं) निर्लज्ज समपसर।

(अनु.) हुं असे (हे अव्यय) दान इत्यादि (म्हणजे दान, पृच्छा आणि निवारण) (करण्याचे) प्रसंगी वापरले जाते. उदा. दान (प्रसंगी) :- हुं गेण्ह...च्चिअ. पृच्छा करताना :- हुं...सब्भावं. निवारण करताना :- हुं...समोसर.

(सूत्र) हु खु निश्चय-वितर्क-संभावन-विस्मये ॥ १९८॥

(वृत्ति) हु खु इत्येतौ निश्चयादिषु प्रयोक्तव्यौ। निश्चये। तं पि हुं अच्छिन्नसिरी। तं खुं सिरीएँ रहस्सं। वितर्कः ऊहः संशयो वा। ऊहे। न हुं णवरं संगहिआ। एअं खुं हसइ। संशये। जलहरो^५ खु धूमवडलो खु। संभावने। तरीउं ण^६ हु णवर इमं। एअं खुं हसइ। विस्मये। को खुं^७ एसो सहस्स-सिरो। बहुलाधिकारादनुस्वारात्परो हुं प्रयोक्तव्यः।

(अनु.) निश्चय इत्यादि (म्हणजे निश्चय, वितर्क, संभावन आणि विस्मय हे) दाखविताना हु आणि खु असे हे दोन शब्द वापरावेत. उदा. निश्चय दाखविताना:- तं पि...रहस्सं. वितर्क म्हणजे ऊह (विचार) किंवा संशय (असा अर्थ आहे). ऊह दाखविताना:- न हु...हसइ. संशय दाखविताना:- जलहरो...खु. संभावन दाखविताना:- तरीउं...हसइ. विस्मय दाखविताना:- को...सिरो. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे अनुस्वाराच्या पुढे हु (हे अव्यय) वापरू नये.

(सूत्र) ऊ गर्हाक्षेप-विस्मय-सूचने ॥ १९९॥

(वृत्ति) ऊ इति गर्हादिषु प्रयोक्तव्यम्। गर्हा। ऊं णिल्लज्ज। प्रक्रान्तस्य वाक्यस्य विपर्यासाशंकया विनिवर्तनलक्षण आक्षेपः। ऊं किं मए भणिअं। विस्मये। ऊं^{१०} कह मुणिआ अहयं। सूचने। ऊ केण^{११} न विण्णायं।

१ त्वं अपि (हु) अच्छिन्नश्रीः।

३ न (हु णवरं) संगृहीता।

५ जलधरः (खु) धूमपटलः (खु)।

७ कः (खु) एषः सहस्रशिराः।

९ (ऊ) किं मया भणितम्।

११ (ऊ) के न विज्ञातम्।

२ त्वं/तद् (खु) श्रियः रहस्यम्।

४ एतद् (खु) हसति।

६ तरीतुं न (हु णवर) इदम्।

८ (ऊ) निर्लज्ज।

१० (ऊ) कथं ज्ञाता अहम्।

(अनु.) गर्हा इत्यादि (म्हणजे गर्हा, आक्षेप, विस्मय आणि सूचन हे) दाखविताना ऊ असे (हे अव्यय) वापरावे. उदा. गर्हा (निंदा) (दाखविताना):- ऊ णिल्लज्ज. (बोलण्यास) सुरू केलेल्या वाक्याचा विपर्यास होईल या आशंकेने मागे बोलले गेलेल्याशी संबंधित असा आक्षेप असतो. (हा आक्षेप दाखविताना):- ऊ...भणिअं. विस्मय (दाखविताना):- ऊ कह...अहयं. सूचन (करताना):- ऊ...विण्णायं.

(सूत्र) थू कुत्सायाम् ॥ २००॥

(वृत्ति) थू इति कुत्सायां प्रयोक्तव्यम्। थू^१ निल्लज्जो लोओ।

(अनु.) थू असे (हे अव्यय) कुत्सा दाखविण्यास वापरावे. उदा. थू...लोओ.

(सूत्र) रे अरे संभाषण-रतिकलहे ॥ २०१॥

(वृत्ति) अनयोरर्थयोर्यथासंख्यमेतौ प्रयोक्तव्यौ। रे संभाषणे। रे^२ हिअय मडहसरिआ। अरे रतिकलहे। अरे^३ मए समं मा करेसु उवहासं।

(अनु.) संभाषण आणि रतिकलह या अर्थी अनुक्रमाने रे आणि अरे असे हे (दोन शब्द) वापरावेत. उदा. संभाषण अर्थी रे :- रे...सरिआ. रतिकलह या अर्थी अरे :- अरे...उवहासं.

(सूत्र) हरे क्षेपे च ॥ २०२॥

(वृत्ति) क्षेपे संभाषणरतिकलहयोश्च हरे इति प्रयोक्तव्यम्। क्षेपे। हरे^४ णिल्लज्ज। संभाषण। हरे^५ पुरिसा। रतिकलहे। हरे^६ बहुवल्लह।

(अनु.) क्षेप तसेच संभाषण आणि रतिकलह या अर्थी हरे असे (हे अव्यय) वापरावे. उदा. क्षेप या अर्थी:- हरे णिल्लज्ज. संभाषणासाठी:- हरे पुरिसा. रतिकलहामध्ये :- हरे बहुवल्लह.

१ (थू) निर्लज्जः लोकः।

२ रे हृदय अल्पसरित्।

३ अरे मया समं मा कुरु उपहासम्।

४ (हरे) निर्लज्ज।

५ (हरे) पुरुष।

६ (हरे) बहुवल्लभ।

(सूत्र) ओ सूचना-पश्चात्तापे ॥ २०३॥

(वृत्ति) ओ इति सूचनापश्चात्तापयोः प्रयोक्तव्यम्। सूचनायाम्। ओ^१ अविणय-
तत्तिल्ले। पश्चात्तापे। ओ न^२ मए छाया इत्तिआए। विकल्पे तु
उतादेशेनैवौकारेण सिद्धम्। ओ^३ विरएमि नहयले।

(अनु.) ओ असे (हे अव्यय) सूचना आणि पश्चात्ताप दाखविण्यास वापरावे.
उदा. सूचनेच्या बाबतीत:- ओ...तत्तिल्ले. पश्चात्ताप दाखविताना:- ओ
न...इत्तिआए. विकल्प दाखविताना मात्र उत (या अव्यया) चा आदेश या
स्वरूपात ओ (असे अव्यय) सिद्ध होते. उदा. ओ...यले.

(सूत्र) अव्वो सूचना-दुःख-संभाषणापराध-विस्मयानन्दादर-भय
-खेद-विषाद-पश्चात्तापे ॥ २०४॥

(वृत्ति) अव्वो इति सूचनादिषु प्रयोक्तव्यम्। सूचनायाम्। अव्वो^४ दुक्करयारय।
दुःखे। अव्वो दलन्ति^५ हिययं। संभाषणे। अव्वो^६ किमिणं किमिणं।
अपराधविस्मययोः।

अव्वो^७ हरन्ति हिअयं तह वि न वेसा हवन्ति जुवईण।

अव्वो किं पि रहस्सं मुणन्ति धुत्ता जणब्भहिआ॥१॥

आनन्दादरभयेषु।

अव्वो^८ सुपहायमिणं अव्वो अज्जमह सप्फलं जीअं।

अव्वो अइअम्मि तुमे नवरं जइ सा न जूरिहिइ॥२॥

खेदे। अव्वो^९ न जामि छेत्तं। विषादे।

१ (ओ) अविनयतत्परे।

२ (ओ) न मया छाया एतावत्याम्।

३ (ओ) विरचयामि नभस्तले।

४ (अव्वो) दुष्कर-कारक।

५ (अव्वो) दलन्ति हृदयम्।

६ (अव्वो) किमिदं किमिदम्।

७ (अव्वो) हरन्ति हृदयं तथा अपि न द्वेष्या भवन्ति युवतीनाम्।

(अव्वो) किं अपि रहस्यं जानन्ति धूर्ता जनाभ्यधिकाः।

८ (अव्वो) सुप्रभातमिदं (अव्वो) अद्यास्माके (अद्य मम) सफलं जीवितम्।

(अव्वो) अतीते त्वयि केवलं (नवरं) यदि सा न खेत्स्यति॥

९ (अव्वो) न यामि क्षेत्रम्।

अव्वो^१ नासेन्ति दिहिं पुलयं वड्ढेन्ति देन्ति रणरणयं।
एण्हिं तस्सेअ गुणा ते च्चिअ अव्वो कह णु एअं॥३॥
पश्चात्तापे।

अव्वो^२ तह तेण कया अहयं जह कस्स साहेमि॥४॥

(अनु.) अव्वो असे (हे अव्यय) सूचना इत्यादि (म्हणजे सूचना, दुःख, संभाषण, अपराध, विस्मय, आनंद, आदर, भय, खेद, विषाद आणि पश्चात्ताप) दाखविताना वापरावे. उदा. सूचना दाखविताना :- अव्वो दुक्करयारय. दुःखाचे बाबतीत :- अव्वो...हिययं. संभाषणात :- अव्वो...किमिणं. अपराध आणि विस्मय यांचे बाबतीत :- अव्वो हरन्ति...ब्भहिआ॥ १॥ आनंद, आदर व भय दर्शविताना :- अव्वो सुपहाय...जूरिहिइ॥ २॥ खेद दाखविताना :- अव्वो...छेत्तं. विषाद दाखविताना :- अव्वो नासेन्ति...एअं॥ ३॥ पश्चात्तापात :- अव्वो तह...साहेमि॥ ४॥

(सूत्र) अइ संभावने ॥ २०५॥

(वृत्ति) संभावने अइ इति प्रयोक्तव्यम्। अइ^३ दिअर किं न पेच्छसि।

(अनु.) संभावन दाखविण्यास अइ असे (अव्यय) वापरावे. उदा. अइ...पेच्छसि।

(सूत्र) वणे निश्चय-विकल्पानुकम्प्ये च ॥ २०६॥

(वृत्ति) वणे इति निश्चयादौ संभावने च प्रयोक्तव्यम्। वणे देमि। निश्चयं ददामि। विकल्पे। होइ वणे न होइ। भवति वा न भवति। अनुकम्प्ये। दासो वणे न मुच्चइ। दासोनुकम्प्यो न त्यज्यते। संभावने। नत्थि^४ वणे जं न देइ विहिपरिणामो। संभाव्यते एतदित्यर्थः।

(अनु.) निश्चय इत्यादि (म्हणजे निश्चय, विकल्प आणि अनुकम्प्य हे) दाखविण्यास

१ (अव्वो) नाशयन्ति धृतिं पुलकं वर्धयन्ति ददति रणरणकम्।

इदानीं तस्यैव गुणाः ते एव (च्चिअ) (अव्वो) कथं नु एतत्॥

२ (अव्वो) तथा तेन कृता अहं यथा कस्य कथयामि। ३ (अइ) देवर किं न प्रेक्षसे।

४ नास्ति (वणे) यद् न ददाति विधिपरिणामः।

तसेच संभावन या अर्थी वणे असे (हे अव्यय) वापरावे. उदा. वणे देमि (म्हणजे मी) निश्चितपणे देतो. विकल्प दाखविताना:- होइ...होइ (म्हणजे) होते अथवा होत नाही. अनुकम्प्य या अर्थी:- दासो...मुच्चइ (म्हणजे) अनुकंपनीय (अशा) दासाचा त्याग कैला जात नाही. संभावन या अर्थी: नत्थि...परिणामो (म्हणजे) हे संभवते असा अर्थ आहे.

(सूत्र) मणे विमर्शे ॥ २०७॥

(वृत्ति) मणे इति विमर्शे प्रयोक्तव्यम्। मणे सूरौ। किं स्वित्सूर्यः। अन्ये मन्ये इत्यर्थमपीच्छन्ति।

(अनु.) मणे असे (हे अव्यय) विमर्श या अर्थी वापरावे. उदा. मणे सूरौ (म्हणजे हा) सूर्य आहे की काय! (मणे या अव्ययाचा) मन्ये (मला वाटते) असाही अर्थ आहे असे इतर वैयाकरण मानतात.

(सूत्र) अम्मो आश्चर्ये ॥ २०८॥

(वृत्ति) अम्मो इत्याश्चर्ये प्रयोक्तव्यम्। अम्मो^१ कह पारिज्जइ।

(अनु.) अम्मो असे (हे अव्यय) आश्चर्य दाखविण्यास वापरावे. उदा. अम्मो...पारिज्जइ.

(सूत्र) स्वयमोऽर्थे अप्पणो न वा ॥ २०९॥

(वृत्ति) स्वयमित्यस्यार्थे अप्पणो वा प्रयोक्तव्यम्। विसयं विअसन्ति^२ अप्पणो कमलसरा। पक्षे। सयं चेअ^३ मुणसि करणिज्जं।

(अनु.) स्वयं (शब्दाच्या) अर्थी अप्पणो हा शब्द विकल्पाने वापरावा. उदा. विसयं...सरा. (विकल्प-)
पक्षी:- सयं...करणिज्जं.

१ (अम्मो) कथं शक्यते।

२ विशदं विकसन्ति स्वयं (अप्पणो) कमलसरांसि।

३ स्वयं (चेअ) जानासि करणीयम्।

(सूत्र) प्रत्येकमः पाडिक्कं पाडिक्कं ॥ २१०॥

(वृत्ति) प्रत्येकमित्यस्यार्थे पाडिक्कं पाडिक्कं इति च प्रयोक्तव्यं वा। पाडिक्कं पाडिक्कं। पक्षे। पत्तेअं।

(अनु.) प्रत्येकम् या (शब्दा) च्या अर्थी पाडिक्कं आणि पाडिक्कं असे (हे शब्द) विकल्पाने वापरावेत. उदा. पाडिक्कं, पाडिक्कं. (विकल्प-) पक्षी :- पत्तेअं.

(सूत्र) उअ पश्य ॥ २११॥

(वृत्ति) उअ इति पश्येत्यस्यार्थे प्रयोक्तव्यं वा।

उअ^१ निच्चलनिष्पंदा भिसिणी-पत्तंमि रेहइ बलाआ।

निम्मलमरगयभायणपरिट्ठिआ संखसुत्ति व्व। ॥ १॥

पक्षे पुलआदयः।

(अनु.) पश्य (पहा) या (शब्दा) च्या अर्थी उअ असे (हे अव्यय) विकल्पाने वापरावे. उदा. उअ...सुत्ति व्व. (विकल्प-) पक्षी :- पुलअ इत्यादि (शब्द वापरावेत).

(सूत्र) इहरा इतरथा ॥ २१२॥

(वृत्ति) इहरा इति इतरथार्थे प्रयोक्तव्यं वा। इहरा^२ नीसामन्नेहि। पक्षे। इअरहा।

(अनु.) इतरथा (नाहीतर) या अर्थी इहरा असा (शब्द) विकल्पाने वापरावा. उदा. इहरा नीसामन्नेहि^१. (विकल्प-) पक्षी :- इअरहा.

(सूत्र) एक्कसरिअं झगिति संप्रति ॥ २१३॥

(वृत्ति) एक्कसरिअं झगित्यर्थे संप्रत्यर्थे च प्रयोक्तव्यम्। एक्कसरिअं। झगिति सांप्रतं वा।

(अनु.) झगिति (एकदम) या अर्थी तसेच संप्रति (आता) या अर्थी एक्कसरिअं (हे

१ पश्य निश्चलनिष्पंदा बिसिनीपत्रे राजते बलाका।

निर्मल-मरकत-भाजन-परिस्थिता शंखशुक्तिः इव॥ २ इतरथा निःसामान्यैः।

अव्यय) वापरावे. उदा. एक्कसरिअं (म्हणजे) एकदम अथवा सांप्रत (आता)
(असा अर्थ आहे).

(सूत्र) मोरउल्ला मुधा ॥ २१४॥

(वृत्ति) मोरउल्ला इति मुधार्थे प्रयोक्तव्यम्। मोरउल्ला। मुधेत्यर्थः।

(अनु.) मोरउल्ला असे (हे अव्यय) मुधा (शब्दा) च्या अर्थी वापरावे. उदा. मोरउल्ला
(म्हणजे) मुधा असा अर्थ आहे.

(सूत्र) दरार्धाल्पे ॥ २१५॥

(वृत्ति) दर इत्यव्ययमर्धार्थे ईषदर्थे च प्रयोक्तव्यम्। दर-विअसिअं। अर्धेनेषट्वा
विकसितमित्यर्थः।

(अनु.) दर असे अव्यय अर्ध या अर्थी आणि ईषद् (अल्प, थोडसे) या अर्थी
वापरावे. उदा. दरविअसिअं (म्हणजे) अर्धे किंवा अल्प विकसित झालेले,
असा अर्थ आहे.

(सूत्र) किणो प्रश्ने ॥ २१६॥

(वृत्ति) किणो इति प्रश्ने प्रयोक्तव्यम्। किणो धुवसि^१।

(अनु.) प्रश्न विचारताना किणो असे (अव्यय) वापरावे. उदा. किणो धुवसि.

(सूत्र) इजेराः पादपूरणे ॥ २१७॥

(वृत्ति) इ जे र इत्येते पादपूरणे प्रयोक्तव्याः। न उणा^२ इ अच्छीइं। अणुकूलं^३
वोत्तुं जे। गेण्हइ^४ र कलमगोवी। अहो। हंहो। हेहो। हा। नाम।
अहह। हीसि। अयि। अहाह। अरि रि हो इत्यादयस्तु संस्कृतसमत्वेन
सिद्धाः।

(अनु.) इ, जे आणि र असे (हे शब्द) (पद्यांमध्ये) पादपूरणासाठी वापरावेत. उदा.

१ (किणो) धुनोषि।

२ न पुनः (इ) अक्षिणी।

३ अनुकूलं वक्तुं (जे)।

४ गृह्णाति (र) कलम-गोपी।

न उणा...गोवी. अहो, हंहो, हेहो, हा, नाम, अहह, हीसि, अयि, अहाह, अरि, रि, हो इत्यादि (अव्यये) संस्कृतसम या स्वरूपातच सिद्ध होतात.

(सूत्र) प्यादयः ॥ २१८॥

(वृत्ति) प्यादयो नियतार्थवृत्तयः प्राकृते प्रयोक्तव्याः। पि वि अप्यर्थे।

(अनु.) (आपापल्या) नेहमीच्या अर्थाने असणारी पि इत्यादि (अव्यये) प्राकृतात (त्या त्या अर्थी) वापरावीत. उदा. पि, वि (ही अव्यये) अपि या (अव्यया) च्या अर्थी (वापरावीत).

इति आचार्यश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितायां

सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः।

(आठव्या अध्यायाचा दुसरा पाद समाप्त झाला.)

तृतीय पाद

(सूत्र) वीप्स्यात्स्यादेर्वीप्स्ये स्वरे मो वा ॥ १॥

(वृत्ति) वीप्सार्थात्पदात्परस्य स्यादेः स्थाने स्वरादौ वीप्सार्थे पदे परे मो वा भवति। एकैकम् एकमेककं एकमेककेण। अंगे अंगे अंगमंगम्मि। पक्षे। एककेकमित्यादि।

(अनु.) स्वराने प्रारंभ होणारे वीप्सार्थी पद पुढे आले असताना (मागील) वीप्सार्थी पदाच्या पुढे असणाऱ्या विभक्तिप्रत्ययाच्या स्थानी विकल्पाने म् येतो. उदा. एकैकम्...मङ्गम्मि. (विकल्प-) पक्षीः- एकैककं, इत्यादि.

(सूत्र) अतः सेडोः ॥ २॥

(वृत्ति) अकारान्तान्नाम्नः परस्य स्यादेः सेः स्थाने डो भवति। वच्छोः।

(अनु.) अकारान्त नामाच्या पुढे विभक्तिप्रत्ययांतील सि (प्रत्यया) च्या स्थानी डित् ओ (डो) येतो. उदा. वच्छो.

(सूत्र) वैतत्तदः ॥ ३॥

(वृत्ति) एतत्तदोकारात्परस्य स्यादेः सेडो वा भवति। एसो^२ एस। सो ङणरो स णरो।

(अनु.) एतद् आणि तद् या (सर्वनामां) च्या अकारापुढे विभक्तिप्रत्ययांतील सि (प्रत्यया) चा डो विकल्पाने होतो. उदा. एसो...णरो.

(सूत्र) जस्-शसोर्लुक् ॥ ४॥

(वृत्ति) अकारान्तान्नाम्नः परयोः स्यादिसंबन्धिनोर्जस्-शसोर्लुग् भवति। वच्छा^४ एए। वच्छे^५ पेच्छ।

(अनु.) अकारान्त नामाच्या पुढे, विभक्तिप्रत्ययांशी संबंधित असणाऱ्या जस् आणि शस् यां (प्रत्ययां) चा लोप होतो. उदा. वच्छा...पेच्छ.

(सूत्र) अमोऽस्य ॥ ५॥

(वृत्ति) अतः परस्यामोऽकारस्य लुग् भवति। वच्छं पेच्छ।

(अनु.) (शब्दांच्या अन्त्य) अकारापुढील अम् (प्रत्यया) मधील अकाराचा लोप होतो. उदा. वच्छं पेच्छ.

(सूत्र) टा-आमोर्णः ॥ ६॥

(वृत्ति) अतः परस्य टा इत्येतस्य षष्ठीबहुवचनस्य च आमो णो भवति। वच्छेण। वच्छाण।

(अनु.) (शब्दांच्या अन्त्य) अकारापुढील टा या (प्रत्यया) चा तसेच षष्ठी बहुवचनाच्या आम् (प्रत्यया) चा ण होतो. उदा. वच्छेण; वच्छाण.

(सूत्र) भिसो हि हिँ हिँ ॥ ७॥

(वृत्ति) अतः परस्य भिसः स्थाने केवलः सानुनासिकः सानुस्वारश्च हिर्भवति। वच्छेहि। वच्छेहिँ। वच्छेहिँः कया छाही।

(अनु.) (शब्दांच्या अन्त्य) अकारापुढील भिस् (प्रत्यया) च्या स्थानी केवळ सानुनासिक आणि अनुस्वारयुक्त हि येतो. उदा. वच्छेहि...छाही.

(सूत्र) डसेस् तो-दो-दु-हि-हिनतो-लुकः ॥ ८॥

(वृत्ति) अतः परस्य डसेः तो दो दु हि हिनतो लुक् इत्येते षडादेशा भवन्ति। वच्छत्तो। वच्छाओ। वच्छाउ। वच्छाहि। वच्छाहिनतो। वच्छा। दकारकरणं भाषान्तरार्थम्।

(अनु.) (शब्दांच्या अन्त्य) अकारापुढील डसि (प्रत्यया) चे तो, दो, दु, हि, हिँतो आणि लोप असे हे सहा आदेश होतात. उदा. वच्छत्तो...वच्छा. (सूत्रातील दो व दु यामधील) दकाराचा वापर हा दुसऱ्या (म्हणजे शौरसेनी) भाषेसाठी आहे.

(सूत्र) भ्यसस् तो दो दु हि हिनतो सुन्तो ॥ १॥

(वृत्ति) अतः परस्य भ्यसः स्थाने तो दो दु हि हिनतो सुन्तो इत्यादेशा भवन्ति। वृक्षेभ्यः। वच्छतो वच्छाओ वच्छाउ वच्छाहि वच्छेहि वच्छाहिनतो वच्छेहिनतो वच्छासुन्तो वच्छेसुन्तो।

(अनु.) (शब्दाच्या अन्त्य) अकारापुढील भ्यस् (प्रत्यया) चे स्थानी तो, दो, दु, हि, हिनतो आणि सुंतो असे आदेश होतात. उदा. वृक्षेभ्यः वच्छतो...वच्छेसुंतो.

(सूत्र) डसः स्सः ॥ १०॥

(वृत्ति) अतः परस्य डसः संयुक्तः सो भवति। पियस्स^१। पेम्मस्स^२। उपकुम्भं शैत्यम्। उवकुम्भस्स सीअलत्तणं।

(अनु.) (शब्दाच्या अन्त्य) अकारापुढील डस् (प्रत्यया) चा संयुक्त स (म्हणजे स्स) होतो. उदा. पियस्स...सीअलत्तणं।

(सूत्र) डे म्मि डे : ॥ ११॥

(वृत्ति) अतः परस्य डेडित् एकारः संयुक्तो मिश्च भवति। वच्छे वच्छम्मि। देवं देवम्मि। तं तम्मि। अत्र द्वितीयातृतीययोः सप्तमी (३.१३५) इत्यमो डिः।

(अनु.) (शब्दाच्या अन्त्य) अकारापुढील डि (प्रत्यया) चे डित् एकार आणि संयुक्त मि (म्हणजे म्मि) (असे आदेश) होतात. उदा. वच्छे...तम्मि. (देवं आणि तं या उदाहरणात) 'द्वितीयातृतीययोः सप्तमी' या सूत्रानुसार अम् चा डि आहे.

(सूत्र) जस्-शस्-डसि-तो-दो-द्वामि दीर्घः ॥ १२॥

(वृत्ति) एषु अतो दीर्घो भवति। जसि शसि च। वच्छा। डसि। वच्छाओ वच्छाउ वच्छाहि वच्छाहिनतो वच्छा।

त्तोदोदुषु। वृक्षेभ्यः। वच्छत्तो। ह्रस्वः संयोगे (१.४) इति ह्रस्वः।
वच्छाओ। वच्छाउ। आमि। वच्छाण। डसिनैव सिद्धे त्तोदोदुग्रहणं
भ्यसि एत्वबाधनार्थम्।

(अनु.) जस्, शस्, डसि, त्तो, दो, दु आणि आम् (हे प्रत्यय पुढे) असताना
(त्यांचे मागील) अकाराचा दीर्घ (म्हणजे आकार) होतो. उदा. जस् व
शस् (पुढे असता) :- वच्छा. डसि (पुढे असता) :- वच्छाओ...वच्छा.
त्तो, दो आणि दु (पुढे असता) :- वृक्षेभ्यः - वच्छत्तो; (या रूपात जरी
च्छ चा च्छा होतो तरी) 'ह्रस्वः संयोगे' सूत्रानुसार (तो आकार) ह्रस्व
झाला आहे; वच्छाओ; वच्छाउ. आम् (पुढे असता) :- वच्छाण. (खरे
म्हणजे) डसि या प्रत्ययाच्या निर्देशाने (त्तो, दो व दु हे प्रत्यय ग्रहण
होऊन, सूत्रात त्यांची) सिद्धि झाली असतानाही त्तो, दो आणि दु असा
(स्वतंत्र) निर्देश (सूत्रात) केला आहे; कारण (३.१५ सूत्रानुसार) भ्यस्
प्रत्यय पुढे असताना होणाऱ्या ए चा (येथे) बाध व्हावा. म्हणून.

(सूत्र) भ्यसि वा ॥ १३॥

(वृत्ति) भ्यसादेशे परे अतो दीर्घो वा भवति। वच्छाहितो वच्छेहितो।
वच्छासुन्तो वच्छेसुन्तो। वच्छाहि वच्छेहि।

(अनु.) भ्यस् (प्रत्यया) चे आदेश पुढे असताना (त्यांचे मागील) अकाराचा दीर्घ
(म्हणजे आ) विकल्पाने होतो. उदा. वच्छाहितो...वच्छेहि.

(सूत्र) टाण-शस्येत् ॥ १४॥

(वृत्ति) टादेशे णे शसि च परे अस्य एकारो भवति। टाण। वच्छेण। णेति
किम्? अप्पणा? अप्पणिआ अप्पणइआ। शस्। वच्छे? पेच्छ।

(अनु.) टा (प्रत्यया) चा आदेश ण आणि शस् (प्रत्यय) हे पुढे असता (त्यांचे
मागील) अकाराचा एकार होतो. उदा. टा चा आदेश ण (पुढे
असताना) :- वच्छेण. (टा चा आदेश) ण (हा पुढे असता) असे का

१ आत्मन्च्या रूपांसाठी सू. ३.५६-५७ पहा.

२ वृक्षान् प्रेक्षस्व।

म्हटले आहे ? (कारण टा चा ण आदेश झालेला नसेल तर मागील अ चा ए होत नाही. उदा.) अप्पणा...अप्पणइआ. शस् (पुढे असताना) :- वच्छे पेच्छ.

(सूत्र) भिस्भ्यस्सुपि ॥ १५॥

(वृत्ति) एषु अत एर्भवति। भिस्। वच्छेहि वच्छेहिँ वच्छेहि। भ्यस्। वच्छेहि वच्छेहिन्तो वच्छेसुन्तो। सुप्। वच्छेसु।

(अनु.) भिस्, भ्यस् आणि सुप् हे प्रत्यय पुढे असता, (त्यांच्या मागील) अकाराचा ए होतो. उदा. भिस् (पुढे असता) :- वच्छेहि...वच्छेहिँ. भ्यस् (पुढे असता) :- वच्छेहि...वच्छेसुन्तो. सुप् (पुढे असता) :- वच्छेसु.

(सूत्र) इदुतो दीर्घः ॥ १६॥

(वृत्ति) इकारस्य उकारस्य च भिस्भ्यस्सुप्सु परेषु दीर्घो भवति। भिस्। गिरीहिँ^१। बुद्धीहिँ^२। दहीहिँ^३। तरूहिँ^४। धेणूहिँ^५। महूहिँ^६ कयं^७। भ्यस्। गिरीओ। बुद्धीओ। दहीओ। तरूओ। धेणूओ। महूओ आगओ^८। एवं गिरीहिन्तो गिरीसुन्तो आगओ इत्याद्यपि। सुप्। गिरीसु। बुद्धीसु। दहीसु। तरूसु। धेणूसु। महूसु ठिअं^९। क्वचिन्न भवति। दिअभूमिस^{१०} दाणजलोल्लिआइं। इदुत इति किम्? वच्छेहिँ। वच्छेसुन्तो। वच्छेसु। भिस्भ्यस्सुपीत्येव। गिरिं तरुं पेच्छ।

(अनु.) भिस्, भ्यस् आणि सुप् हे प्रत्यय पुढे असताना (त्यांच्या मागील) इकार आणि उकार यांचा दीर्घ (म्हणजे ईकार व ऊकार) होतो. उदा. भिस् (पुढे असता) :- गिरीहिँ...कयं. भ्यस् (पुढे असता) :- गिरीओ...आगओ; याचप्रमाणे गिरीहिँतो...आगओ इत्यादि सुद्धा होते. सुप् (पुढे असता) :- गिरीसु...ठिअं. क्वचित् (या प्रत्ययामागील इ आणि उ यांचा दीर्घ) होत नाही. उदा. दिअ...ल्लिआइं. इकार आणि उकार (यांचा दीर्घ होतो) असे

१ गिरि

२ बुद्धि

३ दधि

४ तरु

५ धेनु

६ मधु

७ कृत

८ आगत

९ स्थित

१० द्विजभूमिषु दान-जल-आर्द्रितानि।

का म्हटले आहे ? (कारण मागे इ आणि उ नसल्यास असा दीर्घ होत नाही. उदा.) वच्छेहिं...वच्छेसु. भिस्, भ्यस् व सुप् हे प्रत्यय पुढे असतानाच (मागील इ व उ दीर्घ होतात; इतर प्रत्यय पुढे असल्यास ते दीर्घ होत नाहीत. उदा.) गिरिं...पेच्छ.

(सूत्र) चतुरो वा ॥ १७॥

(वृत्ति) चतुर उदन्तस्य भिस्भ्यस्सुप्सु परेषु दीर्घो वा भवति। चऊहि चउहि। चऊओ चउओ। चऊसु चउसु।

(अनु.) उकारान्त चतुर् (म्हणजे चउ) शब्दापुढे भिस्, भ्यस् आणि सुप् हे प्रत्यय असताना (मागील उकार) विकल्पाने दीर्घ (म्हणजे ऊ) होतो. उदा. चअहि...चउसु.

(सूत्र) लुप्ते शसि ॥ १८॥

(वृत्ति) इदुतोः शसि लुप्ते दीर्घो भवति। गिरी। बुद्धी। तरू। धेणू पेच्छ। लुप्त इति किम्? गिरिणो। तरुणो पेच्छ। इदुत इत्येव। वच्छे पेच्छ। जस्शस (३.१२) इत्यादिना शसि दीर्घस्य लक्ष्यानुरोधार्थो योगः। लुप्त इति तु णवि प्रतिप्रसवार्थशङ्कानिवृत्त्यर्थम्।

(अनु.) (पुढे असणाऱ्या) शस् (प्रत्यया) चा लोप झाला असताना (त्याचे मागील) इ आणि उ यांचा दीर्घ (म्हणजे ई आणि ऊ) होतो. उदा. गिरी...पेच्छ. (शस् प्रत्ययाचा) लोप झाला असताना असे का म्हटले आहे ? (कारण शस् चा लोप न होता शस् चा आदेशप्रत्यय पुढे असल्यास, मागील इ व उ दीर्घ होत नाहीत. उदा.) गिरिणो...पेच्छ. (शस् प्रत्ययाचा) लोप झाला असताना मागील इ आणि उ यांचाच (दीर्घ होतो, इतर स्वरांचा नाही. उदा.) वच्छे पेच्छ. 'जस्-शस' इत्यादि सूत्रानुसार शस् प्रत्यय (पुढे) असताना उदाहरणांना अनुसरून (दीर्घ व्हावा) हे सांगण्यासाठी दीर्घ होतो हा (प्रस्तुतचा) नियम आहे. (शस् प्रत्ययाचा) लोप झाला असताना असे म्हणण्याचे कारण मात्र असे की णो या प्रत्ययाच्या (सू.३.२२ पहा) बाबतीत प्रतिप्रसव आहे काय अशी शंका येऊ नये म्हणून.

(सूत्र) अक्लीबे सौ ॥ १९॥

(वृत्ति) इदुतोक्लीबे नपुंसकादन्यत्र सौ दीर्घो भवति। गिरी। बुद्धी। तरू। धेणू। अक्लीब इति किम्? दहिं। महं। साविति किम्? गिरिं। बुद्धिं। तरुं। घेणुं। केचित्तु दीर्घत्वं विकल्प्य तदभावपक्षे सेमादेशमपीच्छन्ति। अग्निं^१। निहिं^२। वाउं^३। विहुं^४।

(अनु.) नपुंसकलिंग नसताना (म्हणजे) नपुंसकलिंग सोडून अन्यत्र (म्हणजे पुल्लिंग व स्त्रीलिंग असताना शब्दाच्या अन्त्य) इ आणि उ यांच्यापुढे सि (हा प्रत्यय) असताना (त्याचे मागील इ आणि उ यांचा) दीर्घ (म्हणजे ई व ऊ) होतो. उदा. गिरी...धेणू. नपुंसकलिंग नसताना असे का म्हटले आहे ? (कारण इकारान्त व उकारान्त शब्द नपुंसकलिंगात असल्यास, इ व उ यांचा दीर्घ होत नाही. उदा.) दहिं, महं. सि (प्रत्यय) पुढे असता असे का म्हटले आहे ? (कारण तसे नसल्यास, इ व उ यांचा दीर्घ होत नाही. उदा.) गिरिं...धेणुं. परंतु काही वैयाकरण मानतात की (इ आणि उ यांचे) दीर्घ होणे हे वैकल्पिक आहे; आणि (अशा दीर्घत्वाच्या) अभाव-पक्षी सि (प्रत्यया) ला म् असा आदेश होतो. उदा. अग्निं...विहुं.

(सूत्र) पुंसि जसो डउ डओ वा ॥ २०॥

(वृत्ति) इदुत इतीह पञ्चम्यन्तं सम्बध्यते। इदुतः परस्य जसः पुंसि अउ अओ इत्यादेशौ डितौ वा भवतः। अग्गउ^५ अग्गओ। वायउ^६ वायओ चिट्ठन्ति^७। पक्षे। अग्गिणो। वाउणो। शेषे अदन्तवद्भावाद् अग्गी। वाऊ। पुंसीति किम्? बुद्धीओ। घेणूओ। दहीइं। महूइं। जस इति किम्? अग्गी अग्गिणो। वाऊ वाउणो पेच्छइ^८। इदुत इत्येव। वच्छा।

(अनु.) इदुतः (हा शब्द) येथे पंचमी विभक्तिप्रत्ययान्त घेऊन (या सूत्रातील शब्दांना) जोडून घ्यावयाचा आहे. (मग सूत्राचा अर्थ असा होतो:-) (शब्दाच्या अन्त्य) इ आणि उ यांच्यापुढे पुल्लिंगात जस् (या प्रत्यया) चे

१ अग्नि

२ निधि

३ वायु

४ विधु

५ अग्नि

६ वायु

७ तिष्ठन्ति

८ प्रेक्षते।

अउ आणि अओ असे डित् आदेश विकल्पाने होतात. उदा. अग्गउ...चिट्टन्ति. (विकल्प-) पक्षी :- अग्गिणो, वाउणो. उरलेल्या (रूपा) चे बाबतीत (हे शब्द) अकारान्त शब्दाप्रमाणे असल्याने अग्गी, वाऊ (अशी रूपे होतात). पुल्लिंगात असे का म्हटले आहे ? (कारण पुल्लिंग नसताना जस् चे असे आदेश होत नाहीत. उदा.) बुद्धीओ...महूइं. जस् (प्रत्यया) चे (आदेश होतात) असे का म्हटले आहे ? (कारण जस् प्रत्यय नसल्यास, असे आदेश होत नाहीत.उदा.) अग्गी...पेच्छइ. इ आणि उ यांच्या पुढेच (असणान्या जस् प्रत्ययाला असे आदेश होतात; जस् च्या मागे इतर स्वर असल्यास जस् ला असे आदेश होत नाहीत. उदा.) वच्छा.

(सूत्र) वोतो डवो ॥ २१॥

(वृत्ति) उदन्तात्परस्य जसः पुंसि डित् अवो इत्यादेशो वा भवति। साहवोः। पक्षे। साहओः साहउ साहू साहूणो। उत इति किम्? वच्छा। पुंसीत्येव। धेणू। महूइं। जस इत्येव। साहू। साहूणो। पेच्छ।

(अनु.) उकारान्त शब्दापुढे जस् प्रत्ययाचा पुल्लिंगात डित् अवो असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. साहवो. (विकल्प-) पक्षी :- साहओ...साहूणो. (शब्दाच्या अन्त्य) उ पुढे (म्हणजे उकारान्त शब्दापुढे) असे का म्हटले आहे ? (कारण जस् च्या मागे उ खेरीज इतर स्वर असल्यास असा आदेश होत नाही. उदा.) वच्छा. पुल्लिंगातच (असा आदेश होतो; पुल्लिंग नसल्यास असा आदेश होत नाही. उदा) धेणू, महूइं. जस् (या प्रत्यया) लाच (असा आदेश होतो; इतर प्रत्ययांना नाही. उदा.) साहू...पेच्छ.

(सूत्र) जस्-शसोर्णो वा ॥ २२॥

(वृत्ति) इदुतः परयोर्जस्-शसोः पुंसि णो इत्यादेशो वा भवति। गिरिणो तरुणोः रेहन्ति^२ पेच्छ वा। पक्षे गिरी। तरू। पुंसीत्येव। दहीइं। महूइं।

चे संदर्भात:- गिरीओ...तरूहिंतो. (या इकारान्त आणि उकारान्त पुल्लिगी व नपुं.नामांच्या संदर्भात पंचमी एकवचनाच्या) हि आणि लोप यांचा निषेध (पुढे सू.३.१२६-१२७ पहा) केला जाईल. डस् चे संदर्भात:- गिरिस्स, तरुस्स. डसि आणि डस् या प्रत्ययांचा (णो होतो) असे का म्हटले आहे ? (कारण हे प्रत्यय नसतील तर णो होत नाही. उदा.) गिरिणा...कयं. पुल्लिगात आणि नपुंसकलिगात असणाऱ्या (शब्दाच्या) असे का म्हटले आहे ? (कारण स्त्रीलिंगी शब्दांच्या बाबतीत असा णो होत नाही. उदा.) बुद्धीअ...समिद्धी वा. इ आणि उ यांच्यापुढे येणाऱ्याच (डसि व डस् यांचा णो होतो; इतर स्वरांच्या पुढे येणाऱ्या डसि व डस् यांचा णो होत नाही. उदा.) कमलाओ, कमलस्स.

(सूत्र) टो णा ॥ २४॥

(वृत्ति) पुंक्लीबे वर्तमानादिदुतः परस्य टा इत्यस्य णा भवति। गिरिणा गामणिणा^१। खलपुणा^२ तरुणा। दहिणा महुणा। ट इति किम्? गिरी तरू दहिं महं। पुंक्लीब इत्येव। बुद्धीअ धेणूअ कयं। इदुत इत्येव। कमलेण^४।

(अनु.) पुल्लिगात व नपुंसकलिगात असणाऱ्या (शब्दांच्या अन्त्य अशा) इ आणि उ यांपुढील टा या (प्रत्यया) चा णा होतो. उदा. गिरिणा...महुणा. टा प्रत्ययाचा (णा होतो) असे का म्हटले आहे ? (कारण इतर प्रत्ययांचा असा णा होत नाही. उदा) गिरी...महं. पुल्लिगात आणि नपुंसकलिगात (असणाऱ्या इकारान्त व उकारान्त शब्दांच्या बाबतीत टा चा णा होतो, स्त्रीलिंगी शब्दांच्या बाबतीत होत नाही. उदा) बुद्धीअ...कयं. इ आणि उ यांचेपुढे येणाऱ्याच (टा चा णा होतो; इतर स्वरापुढे येणाऱ्या टा चा णा होत नाही. उदा.) कमलेण.

(सूत्र) क्लीबे स्वरान्म् सेः ॥ २५॥

(वृत्ति) क्लीबे वर्तमानात्स्वरान्तात्राम्नः सेः स्थाने म् भवति। वणं^१। पेम्मं^२। दहिं। महुं॥ दहि महु इति तु सिद्धापेक्षया। केचिदनुनासिकमपीच्छन्ति। दहिं महुं। क्लीब इति किम्? बालो^३। बाला^४। स्वरादिति इदुतो निवृत्त्यर्थम्।

(अनु.) नपुंसकलिङ्गात् असणान्या स्वरान्त नामापुढे सि (प्रत्यया) च्या स्थानी म् होतो. उदा. वणं...महुं. दहि आणि महु (ही रूपे) मात्र (संस्कृतमधील) सिद्धरूपांवरून आहेत. काही (वैयाकरण सि च्या स्थानी) अनुनासिक सुद्धा मानतात. उदा. दहिं, महुं. नपुंसकलिङ्गात् असणान्या (स्वरान्त नामापुढे) असे का म्हटले आहे ? (कारण नपुंसकलिङ्ग नसल्यास सि चा म् होत नाही. उदा.) बालो, बाला. इदुतः (इ आणि उ यांच्यापुढे) या शब्दाची निवृत्ति करण्यास (सूत्रात) स्वरात् (स्वरापुढे) हा शब्द वापरलेला आहे.

(सूत्र) जस्-शस इँ-इं-णयः सप्राग्दीर्घाः॥ २६॥

(वृत्ति) क्लीबे वर्तमानान्नामनः परयोर्जस्-शसोः स्थाने सानुनासिकसानुस्वाराविकारौ णिश्चादेशा भवन्ति सप्राग्दीर्घाः। एषु सत्सु पूर्वस्वरस्य दीर्घत्वं विधीयते इत्यर्थः। इँ। जाइँ^५ वयणाइँ अम्हे। इं। उम्मीलन्ति^६ पंकयाइँ^७ चिट्ठन्ति पेच्छ वा। दहीइँ हुन्ति^८ जेम^९ वा। महूइँ मुश्च^{१०} वा। णि। फुल्लन्ति^{११} पंकयाणि गेणह^{१२} वा। हुन्ति दहीणि जेम वा। एवं महूणि। क्लीब इत्येव। वच्छ। वच्छे। जस्-शस इति किम्? सुहं^{१३}।

(अनु.) नपुंसकलिङ्गात् असणान्या नामाच्या पुढील जस् आणि शस् (या प्रत्ययां) च्या स्थानी सानुनासिक आणि सानुस्वार इकार आणि णि असे आदेश

१ वन

२ प्रेमन्

३ बाल

४ बाल

५ यानि वचनानि अस्माकम्।

६ उन्मीलयन्ति

७ पंकज

८ भवन्ति

९ भुज् (सू. ४. ११०)

१० मुच्

११ फुल्ल

१२ गृहाण

१३ सुख

होतात (व त्यावेळी) त्यांच्या पूर्वीचे स्वर दीर्घ होतात. (म्हणजे) हे (आदेश) पुढे असताना, (त्यांच्या) पूर्वीचा (म्हणजे मागील) स्वर दीर्घ होतो असे विधान (येथे) आहे, असा अर्थ होतो. उदा. ईं (आदेश असताना) :- जाईं...अम्हे. इं (आदेश असताना) :- उम्मीलन्ति....मुञ्च वा. णि (आदेश असताना) :- फुल्लन्ति...जेम वा. याचप्रमाणे महूणि (असे रूप होते). नपुंसकलिंगात असणाऱ्याच (नामांपुढे जस्-शस् चे असे आदेश होतात; इतर लिंगात असणाऱ्या नामापुढे असे आदेश होत नाहीत. उदा.) वच्छा, वच्छे. जस् आणि शस् या प्रत्ययांच्या (स्थानी) असे का म्हटले आहे ? (कारण इतर प्रत्ययांच्या स्थानी असे आदेश होत नाहीत. उदा.) सुहं.

(सूत्र) स्त्रियामुदोतौ वा ॥ २७॥

(वृत्ति) स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परयोर्जस्-शसोः स्थाने प्रत्येकम् उत् ओत् इत्येतौ सप्राग्दीर्घौ वा भवतः। वचनभेदो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः। मालाउः मालाओ। बुद्धीउ बुद्धीओ। सहीउः सहीओ। धेणूउ धेणूओ। वहूउः वहूओ। पक्षे। माला। बुद्धी। सही। धेणू। वहू। स्त्रियामिति किम्? वच्छा। जस्-शस इत्येव। मालाएः कयं।

(अनु.) स्त्रीलिंगात असणाऱ्या नामाच्या पुढील जस् आणि शस् (या प्रत्ययां) च्या स्थानी प्रत्येकी उ आणि ओ असे हे (आदेश) विकल्पाने होतात (व त्यावेळी) त्यांच्या पूर्वीचा (म्हणजे मागील) स्वर दीर्घ होतो. (आदेशांच्या) अनुक्रमाची निवृत्ति करण्यास वचनभेद आहे. उदा. मालाउ...वहूओ. (विकल्प-) पक्षी :- माला...वहू. स्त्रीलिंगात असणाऱ्या (नामाच्या पुढील) असे का म्हटले आहे ? (कारण अन्यलिंगी नामापुढे उ आणि ओ होत नाहीत. उदा.) वच्छा. जस् आणि शस् (या प्रत्ययां) च्या स्थानीच (उ आणि ओ होतात; इतर प्रत्ययांच्या स्थानी होत नाहीत. उदा.) मालाए कयं.

(सूत्र) ईतः सेश्चा वा ॥ २८॥

(वृत्ति) स्त्रियां वर्तमानादीकारान्तात् सेर्जस्-शसोश्च स्थाने आकारो वा भवति। एसा^१ हसन्तीआ। गोरीआ^२ चिट्ठन्ति पेच्छ वा। पक्षे। हसन्ती। गोरीओ।

(अनु.) स्त्रीलिङ्गात् असणान्या ईकारान्त (नामाच्या) पुढील सि (प्रत्यय) तसेच जस् आणि शस् (प्रत्यय) यांचे स्थानी आकार विकल्पाने येतो. उदा. एसा...पेच्छ वा. (विकल्प-) पक्षी :- हसन्ती, गोरीओ.

(सूत्र) टा-डस्-डेरदादिदेद्वा तु डसेः ॥ २९॥

(वृत्ति) स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परेषां टाडस्डिनां स्थाने प्रत्येकम् अत् आत् इत् एत् इत्येते चत्वार आदेशाः सप्राग्दीर्घा भवन्ति। डसेः पुनरेते सप्राग्दीर्घा वा भवन्ति। मुद्धाअ^३ मुद्धाइ मुद्धाए कयं मुहं^४ ठिअं^५ वा। कप्रत्यये तु मुद्धिआअ मुद्धिआइ मुद्धिआए। कमलिआअ^६ कमलिआइ कमलिआए। बुद्धीअ बुद्धीआ बुद्धीइ बुद्धीए कयं विहवो^७ ठिअं वा। सहीअ सहीआ सहीइ सहीए कयं वयणं^८ ठिअं वा। धेणूअ धेणूआ धेणूइ धेणूए कयं दुद्धं^९ ठिअं वा। वहूअ वहूआ वहूइ वहूए कयं भवणं^{१०} ठिअं वा। डसेस्तु वा। मुद्धाअ मुद्धाइ मुद्धाए। बुद्धीअ बुद्धीआ बुद्धीइ बुद्धीए। सहीअ सहीआ सहीइ सहीए। धेणूअ धेणूआ धेणूइ धेणूए। वहूअ वहूआ वहूइ वहूए आगओ। पक्षे। मुद्धाओ मुद्धाउ मुद्धाहितो। रईओ^{११} रईउ रईहितो। धेणूओ धेणूउ धेणूहितो। इत्यादि। शेषेऽदन्तवत् (३.१२४) अतिदेशात् जस्-शस्-डसि-त्तो-दो-द्रामि दीर्घः (३.१२) इति दीर्घत्वं पक्षेऽपि भवति। स्त्रियामित्येव। वच्छेण। वच्छस्स। वच्छम्मि। वच्छाओ। टादीनामिति किम्? मुद्धा। बुद्धी। सही। धेणू। वहू।

१ एषा हसन्ती।

२ गौरी

३ मुग्धा

४ मुख

५ स्थित

६ कमलिका

७ विभव

८ वचन

९ दुग्ध

१० भवन

११ रति

(अनु.) स्त्रीलिंगात् असणाच्या नामाच्या पुढील टा, डस् आणि डि यां (प्रत्ययां) च्या स्थानी प्रत्येकी अ, आ, इ आणि ए असे हे चार आदेश त्यांच्या पूर्वीचा (म्हणजे मागील) स्वर दीर्घ होऊन होतात. पण डसि या (प्रत्यया) च्या बाबतीत मात्र हे (आदेश त्यांच्या) पूर्वीचा (म्हणजे मागील) स्वर दीर्घ होऊन विकल्पाने होतात. उदा. मुद्धाअ...ठिअं वा. (नामाच्या पुढे स्वार्थे) क प्रत्यय लागला असताना मात्र (पुढीलप्रमाणे रूपे होतात :-) मुद्धिआअ...कमलिआए. (इतर शब्दांची रूपे:-) बुद्धीअ...वहूए...ठिअं वा. डसि (प्रत्यया) च्या बाबतीत मात्र (हे आदेश) विकल्पाने होतात. उदा. मुद्धाअ...वहूए आगओ. (विकल्प-) पक्षी :- मुद्धाओ...धेणूहिंतो, इत्यादि. 'शेषेऽदन्तवत्' या सूत्राने विहित केलेल्या अतिदेशामुळे, 'जस्...दीर्घः' या सूत्राने येणारे दीर्घत्व विकल्प-पक्षी सुद्धा होते. स्त्रीलिंगात् असणाच्याच (नामाच्या पुढील टा, इत्यादि प्रत्ययांच्या स्थानी अ इत्यादि आदेश येतात; अन्य लिंगी नामाच्या पुढे होत नाहीत. उदा.) वच्छेण...वच्छाओ, टा, इत्यादि (म्हणजे टा, डस् आणि डि यां) च्या (स्थानी अ, इत्यादि आदेश होतात) असे का म्हटले आहे? (कारण हे प्रत्यय नसतील तर असे आदेश होत नाहीत. उदा.) मुद्धा...वहू.

(सूत्र) नात् आत् ॥ ३०॥

(वृत्ति) स्त्रियां वर्तमानादादन्तान्नाम्नः परेषां टाडस्डिडसीनामादादेशो न भवति। मालाअ मालाइ मालाए कयं सुहं ठिअं आगओ वा॥

(अनु.) स्त्रीलिंगात् असणाच्या आकारान्त नामाच्या पुढील टा, डस्, डि आणि डसि या प्रत्ययांना आ असा आदेश होत नाही. उदा. मालाअ...आगओ वा.

(सूत्र) प्रत्यये डीर्न वा ॥ ३१॥

(वृत्ति) अणादिसूत्रेण (हे. २.४) प्रत्ययनिमित्तो यो डीरुक्तः स स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नो वा भवति। साहणी^१। कुरुचरी^२। पक्षे। आत् (हे.

२.४) इत्याप् साहणा^१। कुरुचरा^२।

(अनु.) 'अणादि' या सूत्राने प्रत्ययाच्या निमित्ताने (म्हणजे प्रत्यय म्हणून) जो ई (डी) (हा प्रत्यय) सांगितलेला आहे तो स्त्रीलिंगात असणाऱ्या नामांना विकल्पाने लागतो. उदा. साहणी, कुरुचरी. (विकल्प-) पक्षी 'आत् रति' या सूत्रानुसार (सांगितलेला) आप् (हा प्रत्यय) लागतो. उदा. साहणा, कुरुचरा.

(सूत्र) अजातेः पुंसः ॥ ३२ ॥

(वृत्ति) अजातिवाचिनः पुल्लिङ्गात् स्त्रियां वर्तमानाद् डीर्वा भवति। नीली^३ नीला। काली^४ काला। हसमाणी हसमाणा। सुप्पणही 'सुप्पणहा। इमीए इमाए। इमीणं इमाणं। एईए एआए। एईणं एआणं। अजातेरिति किम्? करिणी^५। अया^६। एलया^७। अप्राप्ते विभाषेयम्। तेन गोरी कुमारी इत्यादौ संस्कृतवन्नित्यमेव डीः।

(अनु.) अजातिवाचक पुल्लिङ्गी शब्दांपासून स्त्रीलिंगात येणाऱ्या (असणाऱ्या) शब्दांपुढे ई (डी) हा प्रत्यय विकल्पाने येतो. उदा. नीली...एआणं. अजातिवाचक (पुल्लिङ्गी शब्दांपासून) असे का म्हटले आहे ? (कारण जर जातिवाचक पुल्लिङ्गी शब्द असेल तर असे होत नाही. उदा.) करिणी...एलया. (हा प्रत्यय) प्राप्त होत नसताना, हा विकल्प आहे. त्यामुळे गोरी, कुमारी इत्यादि शब्दांत संस्कृतप्रमाणेच नित्य ई (डी) प्रत्यय लागलेला आहे.

(सूत्र) किं यत्तदोऽस्यमामि ॥ ३३ ॥

(वृत्ति) सिअम्आम्वर्जिते स्यादौ परे एभ्यः स्त्रियां डीर्वा भवति। कीओ काओ। कीए काए। कीसु कासु। एवं। जीओ जाओ। तीओ ताओ। इत्यादि। अस्यमामीति किम्? का जा सा। के जं तं। काण जाण ताण।

१ साधन

२ कुरुचर

३ नील

४ काल

५ शूर्पणख

६ करिन्

७ अज

८ एड/एल

(अनु.) सि, अम् आणि आम् हे (प्रत्यय) सोडून इतर विभक्ति प्रत्यय पुढे असता किम्, यद् आणि तद् यां (सर्वनामां) ना स्त्रीलिंगात डी हा प्रत्यय विकल्पाने लागतो. उदा. कीओ...कासु. अशाच प्रकारे जीओ...ताओ इत्यादि (रूपे होतात). सि, अम् आणि आम् हे प्रत्यय सोडून असे का म्हटले आहे ? (कारण हे प्रत्यय पुढे असताना स्त्रीलिंगात डी प्रत्यय लागत नाही. उदा.) का...ताण.

(सूत्र) छाया-हरिद्रयोः ॥ ३४॥

(वृत्ति) अनयोराप्प्रसंगे नाम्नः स्त्रियां डीर्वा भवति। छाही छाया। हलद्दी हलद्दा।

(अनु.) छाया आणि हरिद्रा या (दोन शब्दांचे) बाबतीत आप् (हा प्रत्यय) लागण्याचा प्रसंग असता नामाच्या स्त्रीलिंगात डी (हा प्रत्यय) विकल्पाने लागतो. उदा. छाही...हलद्दा.

(सूत्र) स्वस्रादेर्डा ॥ ३५॥

(वृत्ति) स्वस्रादेः स्त्रियां वर्तमानाद् डा प्रत्ययो भवति। ससा^१। नणन्दा^२। दुहिआ^३। दुहिआहिं। दुहिआसु। दुहिआसुओ^४। गउआ^५।

(अनु.) स्त्रीलिंगात असणाऱ्या स्वसृ इत्यादि शब्दांना डित् आ (डा) असा प्रत्यय लागतो. उदा. ससा...गउआ.

(सूत्र) ह्रस्वोऽमि ॥ ३६॥

(वृत्ति) स्त्रीलिंगस्य नाम्नोऽमि परे ह्रस्वो भवति। मालं। नइं^६। वहुं। हसमाणं हसमाणं पेच्छ। अमीति किम्? माला सही वहू।

(अनु.) अम् (हा प्रत्यय) पुढे असताना स्त्रीलिंगी नामाचा-(अन्त्य) स्वर ह्रस्व होतो. उदा. मालं...पेच्छ. अम् (हा प्रत्यय) पुढे असताना असे का म्हटले आहे? (कारण तो प्रत्यय पुढे नसल्यास नामाचा अन्त्य स्वर ह्रस्व होत नाही. उदा.) माला...वहू.

१ स्वसृ

२ ननन्दृ

३ दुहितृ

४ दुहितृ-सुत

५ गवय

६ नदी

(सूत्र) नामन्त्र्यात्सौ मः ॥ ३७॥

(वृत्ति) आमन्त्र्यार्थात्परे सौ सति क्लीबे स्वरान्म सेः (३.२५) इति यो म् उक्तः स न भवति। हे तण^१। हे दहि। हे महु।

(अनु.) संबोधनार्थी सि (हा प्रत्यय) पुढे असताना 'क्लीबे स्वरान्म सेः' या सूत्राने सांगितलेला जो म् तो होत नाही. उदा. हे तण...महु.

(सूत्र) डो दीर्घो वा ॥ ३८॥

(वृत्ति) आमन्त्र्यार्थात्परे सौ सति अतः सेडोः (३.२) इति यो नित्यं डोः प्राप्तो यश्च अक्लीबे सौ (३.१९) इति इदुतोरकारान्तस्य च प्राप्तो दीर्घः स वा भवति। हे देव हे देवो। हे खमासमण^२ हे खमासमणो। हे अज्ज^३ हे अज्जो। दीर्घः। हे हरी हे हरि। हे गुरू हे गुरु। जाइ-विसुद्धेण^४ पहू। हे प्रभो इत्यर्थः। एवं^५ दोण्णि पहू जिअलोए। पक्षे। हे पहु^६। एषु प्राप्ते विकल्पः। इह त्वप्राप्ते हे गोअमा^७ हे गोअम। हे कासवा हे कासव^८। रेरे चप्फलय^९। रेरे निग्घिणया।

(अनु.) संबोधनार्थी सि (हा प्रत्यय) पुढे असताना 'अतःसेडोः' या सूत्राने जो डो नित्य प्राप्त झाला होता तो तसेच 'अक्लीबे सौ' या सूत्राने इकारान्त व उकारान्त तसेच अकारान्त (शब्दाच्या अन्त्य) स्वराचा जो दीर्घ प्राप्त झाला होता, ते विकल्पाने होतात. उदा. हे देव...अज्जो. दीर्घ (स्वराचे उदाहरण):- हे हरी...पहू; (येथे) हे प्रभु असा अर्थ आहे; एवं...लोए. (विकल्प-) पक्षी:- हे पहु. या (हरि, गुरु, प्रभु, इ.) शब्दांत (दीर्घ स्वर) प्राप्त होत असताना विकल्प आहे. (तर) येथे (म्हणजे पुढील उदाहरणात दीर्घ स्वर) प्राप्त होत नसतानाही (पुढीलप्रमाणे आढळते:-) हे गोअमा...निग्घिणया.

१ तृण २ क्षमाश्रमण ३ आर्य ४ जातिविशुद्धेन प्रभो।

५ एवं द्वौ प्रभो जीवलोके। ६ प्रभु ७ गौतम ८ कश्यप

९ चप्फलय (निष्फल, खोटे बोलणारा) हा देशी शब्द आहे. १० निर्घृणक

(सूत्र) ऋतोऽद्वा ॥ ३९॥

(वृत्ति) ऋकारान्तस्यामन्त्रणे सौ परे अकारोऽन्तादेशो वा भवति। हे पितः हे पिअ^१। हे दातः हे दाय^२। पक्षे। हे पिअरं। हे दायार।

(अनु.) ऋकारान्त शब्दांच्या संबोधनात सि (हा प्रत्यय) पुढे असता अकार हा अन्तादेश (म्हणजे अन्ती अ असा आदेश) विकल्पाने होतो. उदा. हे पितः...दाय. (विकल्प-) पक्षी:- हे पिअरं...दायार.

(सूत्र) नाम्न्यरं वा ॥ ४०॥

(वृत्ति) ऋदन्तस्यामन्त्रणे सौ परे नाम्नि संज्ञायां विषये अरं इति अन्तादेशो वा भवति। हे पितः। हे पिअरं। पक्षे। हे पिअ। नाम्नीति किम्? हे कर्तः। हे कत्तार^३।

(अनु.) ऋकारान्त शब्दांच्या संबोधनात सि (हा प्रत्यय) पुढे असताना नामांच्या (म्हणजे) संज्ञाच्या बाबतीत अरं असा अन्तादेश (म्हणजे अन्ती अरं असा आदेश) विकल्पाने होतो. उदा. हे पित...पिअरं. (विकल्प-) पक्षी:- हे पिअ. नामांच्या बाबतीत असे का म्हटले आहे ? (कारण ऋकारान्त शब्द नाम नसल्यास अरं हा अन्तादेश होत नाही. उदा.) हे कर्तः...कत्तार.

(सूत्र) वाप ए ॥ ४१॥

(वृत्ति) आमन्त्रणे सौ परे आप एत्वं वा भवति। हे माले। हे महिले। अज्जिए^४। पज्जिए^५। पक्षे। हे माला। इत्यादि। आप इति किम्? हे पिउच्छा। हे माउच्छा। बहुलाधिकारात् क्वचिदोत्वमपि। अम्मो^६ भणामि भणिए^७।

(अनु.) संबोधनात सि (हा प्रत्यय) पुढे असता (त्याच्या मागील) आ (आप्) या (स्वरा) चा ए विकल्पाने होतो. उदा. हे माले...पज्जिए.

१ पितृ

२ दातृ

३ कर्तृ

४ आर्यिका

५ प्रार्थिका

६ अम्बा

७ भणित

(विकल्प-) पक्षी:- हे माला इत्यादि. आ (आप्) चा (ए होतो) असे का म्हटले आहे ? (कारण आप् मागे नसल्यास ए होत नाही. उदा.) हे पिउच्छा...माउच्छा. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे (या आ (आप्) चा) कधी ओ सुद्धा होतो. उदा. अम्मो...भणिए.

(सूत्र) ईदूतोर्हस्वः ॥ ४२॥

(वृत्ति) आमन्त्रणे सौ परे ईदूदन्तयोर्हस्वो भवति। हे नइ। हे गामणि। हे समणि^१। हे वहु। हे खलपु।

(अनु.) संबोधनात् सि (हा प्रत्यय) पुढे असता ईकारान्त व ऊकारान्त नामांचा (अन्त्य स्वर) हस्व (म्हणजे अनुक्रमे इ व उ) होतो. उदा. हे नइ...खलपु.

(सूत्र) क्विपः ॥ ४३॥

(वृत्ति) क्विबन्तस्येदूदन्तस्य हस्वो भवति। गामणिणा। खलपुणा। गामणिणो। खलपुणो।

(अनु.) क्विप् प्रत्ययाने अन्त पावणान्या ईकारान्त व ऊकारान्त शब्दांचा (अन्त्य स्वर) विभक्ति प्रत्ययापूर्वी हस्व होतो. उदा. गामणिणा...खलपुणो

(सूत्र) ऋतामुदस्यमौसु वा ॥ ४४॥

(वृत्ति) सिअम्औवर्जिते अर्थात् स्यादौ परे ऋदन्तानामुदन्तादेशो वा भवति। जस्। भत्तू^२ भत्तुणो भत्तउ भत्तओ। पक्षे। भत्तारा। शस्। भत्तू। भत्तुणो। पक्षे। भत्तारे^३। टा। भत्तुणा। पक्षे। भत्तारेण। भिस्। भत्तूहिं। पक्षे। भत्तारेहिं। डसि। भत्तुणो भत्तूओ भत्तूउ भत्तूहि भत्तूहिनतो। पक्षे। भत्ताराओ भत्ताराउ भत्ताराहि भत्ताराहिनतो भत्तारा। डस्। भत्तुणो भत्तुस्स। पक्षे। भत्तारस्स। सुप्। भत्तूसु। पक्षे। भत्तारेसु। बहुवचनस्य व्याप्त्यर्थत्वात् यशादर्शनं नाम्न्यपि उद् वा भवति जस्शस्डसिडस्सु। पिउणो^४। जामाउणो^५। भाउणो^६। टायाम्। पिउणा। भिसि। पिऊहिं।

सुपि। पिऊसु। पक्षे। पिअरा। इत्यादि। अस्यमौस्विति किम्? सि।
पिआ। अम्। पिअरं। औ। पिअरा।

(अनु.) सि, अम् आणि औ हे (प्रत्यय) सोडून अर्थात् इतर विभक्तिप्रत्यय पुढे असता ऋकारान्त शब्दांना उत् असा अन्तादेश (म्हणजे अन्ती उ असा आदेश) विकल्पाने होतो. उदा. जस् (प्रत्यय पुढे असता):- भत्तू...भत्तओ; (विकल्प-) पक्षी:- भत्तारा. शस् (प्रत्यय पुढे असता):- भत्तू, भत्तुणो; (विकल्प-) पक्षी:- भत्तारे. टा (प्रत्यय पुढे असता):- भत्तुणा; (विकल्प-) पक्षी:- भत्तारेण. भिस् (प्रत्यय पुढे असता):- भत्तूहिं; (विकल्प-) पक्षी:- भत्तारेहिं. डसि (प्रत्यय पुढे असता) :-भत्तुणो...भत्तूहिंतो; (विकल्प-) पक्षी:- भत्ताराओ...भत्तारा. डस् (प्रत्यय पुढे असता) :- भत्तुणो, भत्तुस्स; (विकल्प-) पक्षी:- भत्तारस्स. सुप् (प्रत्यय पुढे असता) :- भत्तूसु; (विकल्प-) पक्षी:- भत्तारेसु. बहुवचन हे व्याप्त्यर्थी (समावेशक अर्थी) असल्याने (वाङ्मयात) जसे आढळेल त्याप्रमाणे नामाच्या बाबतीत सुद्धा जस्, शस्, डसि आणि डस् हे प्रत्यय पुढे असताना, (अन्ती) उ विकल्पाने येतो. उदा. (जस् व शस् प्रत्यय पुढे असता) पिउणो...भाउणो. टा (प्रत्यय पुढे) असता:- पिउणा. भिस् (प्रत्यय पुढे) असता:- पिऊहिं. सुप् (प्रत्यय पुढे) असता:- पिऊसु. (विकल्प-) पक्षी:- पिअरा इत्यादि. सि, अम् आणि औ हे प्रत्यय सोडून असे का म्हटले आहे ? (कारण हे प्रत्यय पुढे असता, अन्ती उ येत नाही. उदा.) सि (पुढे असता):- पिआ. अम् (पुढे असता):- पिअरं. औ (पुढे असता) :- पिअरा.

(सूत्र) आरः स्यादौ ॥ ४५ ॥

(वृत्ति) स्यादौ परे ऋत आर इत्यादेशो भवति। भत्तारो? भत्तारा। भत्तारं भत्तारे। भत्तारेण भत्तारेहिं। एवं ड-स्यादिषूदाहार्यम्। लुप्तस्याद्यपेक्षया। भत्तार? -विहिअं।

(अनु.) (सि इत्यादि) विभक्ति-प्रत्यय पुढे असताना (शब्दाच्या अन्त्य) ऋ चा आर असा आदेश होतो. उदा. भत्तारो...भत्तारेहिं. अशाप्रकारे डसि इत्यादि प्रत्यय पुढे असताना उदाहरणे (घ्यावीत). (अन्त्य ऋ चा आर झाल्यानंतर काही कारणाने) स्यादि (विभक्ति) प्रत्ययांच्या लोपाची अपेक्षा असली तरी (आर तसाच रहातो. उदा.) भत्तारविहिअं.

(सूत्र) आ अरा मातुः ॥ ४६ ॥

(वृत्ति) मातृसंबंधिन ऋतः स्यादौ परे आ अरा इत्यादेशौ भवतः। माआ माआरा। माआउ माआओ माआराउ माआराओ। माअं माअरं इत्यादि। बाहुलकाज्जनन्यर्थस्य आ देवतार्थस्य तु अरा इत्यादेशः। माआए कुच्छीए^१। नमो^२ माआराण। 'मातुरिद्वा' (१.१३५) इतीत्वे माईण इति भवति। ऋतामुद(३.४४) इत्यादिना उत्वे तु माऊए समन्निअं वन्दे इति। स्यादावित्येव। माउदेवो^३। माइ-गणो^४।

(अनु.) (सि इत्यादि) विभक्तिप्रत्यय पुढे असताना मातृ या शब्दाशी संबंधित असणाऱ्या ऋ ला आ आणि अरा असे आदेश होतात. उदा. माआ...माअरं इत्यादि. बहुलत्वामुळे आई हा अर्थ असणाऱ्या मातृ शब्दात आ आणि देवता अर्थ असताना (मातृशब्दात) अरा असा आदेश होतो. उदा.माआए... माआराण. 'मातुरिद्वा' या सूत्रानुसार, (मातृ शब्दातील ऋ चा) इ झाला असता, माईण असे (रूप) होते. पण 'ऋतामुद' इत्यादि सूत्रानुसार (मातृमधील ऋ चा) उ झाला असता 'माऊए समन्निअं वंदे' असे होते. विभक्तिप्रत्यय पुढे असतानाच (मातृमधील ऋ ला आ, आरा हे आदेश होतात; इतर वेळी नाही. उदा.) माइदेवो, माइगणो.

(सूत्र) नाम्न्यरः ॥ ४७ ॥

(वृत्ति) ऋदन्तस्य नाम्नि संज्ञायां स्यादौ परे अर इत्यन्तादेशो भवति। पिअरा^५। पिअरं पिअरे। पिअरेण पिअरेहिं। जामायरं^६ जामायरे। जामायरेण जामायरेहिं। भायरा^७। भायरं भायरे। भायरेण भायरेहिं।

(अनु.) ऋने अन्त पावणाच्या नामांमध्ये म्हणजे संज्ञा शब्दांत विभक्तिप्रत्यय पुढे असताना (अन्त्य ऋ ला) अर असा अन्तादेश होतो. उदा. पिअरा...भायरोहिं.

(सूत्र) आ सौ न वा ॥ ४८॥

(वृत्ति) ऋदन्तस्य सौ परे आकारो वा भवति। पिआ। जामाया। भाया। कत्ता^१। पक्षे पिअरो। जामायरो। भायरो। कत्तारो^१।

(अनु.) ऋकारान्त शब्दाच्या अन्ती सि (हा प्रत्यय) पुढे असताना आकार विकल्पाने होतो. उदा. पिआ...कत्ता. (विकल्प-) पक्षी :- पिअरो...कत्तारो.

(सूत्र) राज्ञः ॥ ४९॥

(वृत्ति) राज्ञो नलोपेऽन्त्यस्य आत्वं वा भवति सौ परे। राया^२। हे राया। पक्षे। आणादेशे। रायाणो। हे राया। हे रायं इति तु शौरसेन्याम्। एवं हे अप्पं^३। हे अप्प।

(अनु.) सि (हा प्रत्यय) पुढे असताना राजन् या शब्दातील (अन्त्य) न् चा लोप झाला असताना अन्त्य (वर्णा) चा आ विकल्पाने होतो. उदा. राया हे राया. (विकल्प-) पक्षी (सू.३.५६ नुसार) आण असा आदेश झाला असताना :- रायाणो. हे राया, हे रायं असे मात्र शौरसेनी (भाषे) मध्ये होते. याचप्रमाणे हे अप्पं, हे अप्प (अशी रूपे होतात).

(सूत्र) जस्-शस्-डसि-डसां णो ॥ ५०॥

(वृत्ति) राजन्-शब्दात्परेषामेषां णो इत्यादेशो वा भवति। जस्। रायाणो चिट्ठन्ति। पक्षे। राया। शस्। रायाणो पेच्छ। पक्षे। राया राए। डसि। राइणो रण्णो आगओ। पक्षे। रायाओ रायाउ रायाहि रायाहिन्तो राया। डस्। राइणो रण्णो धणं^४। पक्षे। रायस्स।

(अनु.) राजन् या शब्दापुढे येणान्या जस्, शस्, डसि, आणि डस् या प्रत्ययांना णो असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. जस् (चा आदेश) :- रायाणो चिट्ठन्ति; (विकल्प-) पक्षी:- राया. शस् (चा आदेश):- राइणो...आगओ; (विकल्प-) पक्षी:- रायाओ...राया. डस् (चा आदेश):- राइणो...धणं; (विकल्प-) पक्षी:- रायस्स.

(सूत्र) टो णा ॥ ५१॥

(वृत्ति) राजन्-शब्दात्परस्य टा इत्यस्य णा इत्यादेशो वा भवति। राइणा। रण्णा। पक्षे। राएण कयं^१।

(अनु.) राजन् शब्दात् परस्य टा इत्यस्य णा इत्यादेशो वा भवति। राइणा रण्णा। पक्षे। राएण कयं.

(सूत्र) इर्जस्य णोणाडौ ॥ ५२॥

(वृत्ति) राजन्-शब्दसंबंधिनो जकारस्य स्थाने णोणाडिषु परेषु इकारो वा भवति। राइणो चिट्ठन्ति पेच्छ आगओ धणं वा। राइणा कयं। राइम्मि। पक्षे। रायाणो। रण्णो। रायणा। राएण। रायम्मि।

(अनु.) णो, णा आणि डि (हा प्रत्यय) पुढे असताना राजन् या शब्दाशी संबंधित असणाऱ्या जकाराच्या स्थानी इकार विकल्पाने होतो. उदा. राइणो...राइम्मि. (विकल्प-) पक्षी :- रायाणो...रायम्मि.

(सूत्र) इणममामा ॥ ५३॥

(वृत्ति) राजन्-शब्दसंबंधिनो जकारस्य अमाम्भ्यां सहितस्य स्थाने इणम् इत्यादेशो वा भवति। राइणं पेच्छ। राइणं धणं। पक्षे। रायं। राईणं।

(अनु.) अम् आणि आम् या प्रत्ययांसह राजन् या शब्दाशी संबंधित असणाऱ्या जकाराच्या स्थानी इणं असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. राइणं...धणं. (विकल्प-) पक्षी :- रायं, राईणं.

(सूत्र) ईद् भिस्-भ्यसाम्-सुपि ॥ ५४॥

(वृत्ति) राजन्शब्दसंबंधिनो जकारस्य भिसादिषु परतो वा ईकारो भवति। भिस्। राईहि। भ्यस्। राईहि राईहिन्तो राईसुन्तो। आम्। राईणं। सुप्। राईसु। पक्षे। रायाणेहि। इत्यादि।

(अनु.) भिस् इत्यादि (म्हणजे भिस्, भ्यस्, आम् आणि सुप् हे) प्रत्यय पुढे असताना राजन् या शब्दाशी संबंधित असणाऱ्या जकाराचा ईकार विकल्पाने होतो. उदा. भिस् (पुढे असता):- राईहि. भ्यस् (पुढे असता) :- राईहि...राईसुन्तो. आम् (पुढे असता) :- राईणं. सुप् (पुढे असता) :- राईसु. (विकल्प-) पक्षी :- रायाणेहि इत्यादि.

(सूत्र) आजस्य टाडसिडस्सु सणाणोष्वण् ॥ ५५॥

(वृत्ति) राजन्-शब्दसंबंधिन आज इत्यवयवस्य टाडसिडस्सु णा णो इत्यादेशापन्नेषु परेषु अण् वा भवति। रण्णा राइणा कयं। रण्णो राइणो आगओ धणं वा। टाडसिडस्स्विति किम्? रायाणो चिट्ठन्ति पेच्छ वा। सणाणोष्विति किम्? राएण। रायाओ। रायस्स।

(अनु.) णा आणि णो असे आदेश ज्यांना प्राप्त झाले आहेत असे टा, डसि आणि डस् हे प्रत्यय पुढे असताना राजन् या शब्दाशी संबंधित असणाऱ्या 'आज' या अवयवाचा अण् विकल्पाने होतो. उदा. रण्णा...धणं वा. टा, डसि आणि डस् हे प्रत्यय पुढे असता असे का म्हटले आहे ? (कारण हे प्रत्यय पुढे नसल्यास अण् होत नाही. उदा.) रायाणो...पेच्छ वा. णा आणि णो असे आदेश ज्यांना प्राप्त झाले आहेत असे का म्हटले आहे ? (कारण हे आदेश झालेले नसल्यास, अण् होत नाही. उदा.) राएण...रायस्स.

(सूत्र) पुंस्यन आणो राजवच्च ॥ ५६॥

(वृत्ति) पुलिङ्गो वर्तमानस्यान्नन्तस्य स्थाने आण इत्यादेशो वा भवति। पक्षे। यथादर्शनं राजवत् कार्यं भवति। आणादेशे च अतः सेडोः (३.२) इत्यादयः प्रवर्तन्ते। पक्षे तु राज्ञः जस्-शस्-डसि-डसां णो (३.५०)

टो णा (३.२४), इणममामा (३.५३) इति प्रवर्तन्ते। अप्पाणो^१ अप्पाणा। अप्पाणं अप्पाणे। अप्पाणेण अप्पाणेहि। अप्पाणाओ अप्पाणासुंतो। अप्पाणस्स अप्पाणाण। अप्पाणम्मि अप्पाणेसु। अप्पाण^२-कयं। पक्षे। राजवत्। अप्पा अप्पो। हे अप्पा हे अप्प। अप्पाणो चिट्ठन्ति। अप्पाणो पेच्छ। अप्पणा अप्पेहि। अप्पाणो अप्पाओ अप्पाउ अप्पाहि अप्पाहिंतो अप्पा। अप्पासुंतो। अप्पणो धणं। अप्पाणं। अप्पे अप्पेसु। रायाणो रायाणा। रायाणं रायाणे। रायाणेण रायाणेहिं। रायाणाहिंतो। रायाणस्स रायाणाणं। रायाणम्मि रायाणेसु। पक्षे। राया इत्यादि। एवम्। जुवाणो^३। जुवाण-जणो। जुआ। बम्हाणो^४ बम्हा। अद्धाणो^५ अद्धा। उक्षन् उच्छाणो उच्छा। गावाणो^६ गावा। पूसाणो^७ पूसा। तक्खाणो^८ तक्खा। मुद्धाणो^९ मुद्धा। श्वन् साणो सा। सुकर्मणः पश्य सुकम्माणे पेच्छ। निएइ^{१०} कह सो सुकम्माणे। पश्यति कथं स सुकर्मण इत्यर्थः। पुंसीति किम्? शर्म सम्मं।

(अनु.) पुल्लिङ्गात् असणाच्या अन् ने अन्त पावणाच्या नामांच्या (अन्त्य) स्थानी आण असा आदेश विकल्पाने येतो. (विकल्प-) पक्षी, जसे (वाङ्मयात्) आढळेल त्याप्रमाणे, राजन् या शब्दाप्रमाणे कार्य होते. आणि आण असा आदेश झाला असताना, 'अतः सेडों' इत्यादि सूत्रातील नियम लागतात. पण (विकल्प-) पक्षी राजन् शब्दाच्या बाबतीत लागणारे 'जस्-शस्...इणममामा' या सूत्रांतील नियम लागतात. उदा. अप्पाणो...अप्पाणेसु; अप्पाण-कयं; (विकल्प-) पक्षी राजन् या शब्दाप्रमाणे अप्पा...अप्पेसु (अशी रूपे होतात); रायाणो...रायाणेसु; (विकल्प-) पक्षी:- राया इत्यादि. अशाचप्रकारे:- जुवाणो...सुकम्माणे पेच्छ; निएइ...सुकम्माणे (म्हणजे) चांगली कर्मे करणाऱ्यांना तो कसा

१ आत्मन्	१ आत्मन्+कृत	२ युवन्, युवत्+अन, युवन्
३ ब्रह्मन्	४ अध्वन्	५ ग्रावन्
६ पूषन्	७ तक्षन्	८ मूर्धन्
९ निअ हा दृश् चा आदेश आहे (४.१८१ पहा).		

पहातो असा अर्थ आहे. पुल्लिंगात असणाऱ्या (अन्नन्त नामांच्या) असे का म्हटले आहे ? (कारण अन्नन्त शब्द पुल्लिंगात नसल्यास हा आण आदेश होत नाही. उदा.) शर्म, सम्मं.

(सूत्र) आत्मनष्टो णिआ णइआ ॥ ५७॥

(वृत्ति) आत्मनः परस्याष्टायाः स्थाने णिआ णइआ इत्यादेशौ वा भवतः।
अप्पणिआ पाउसे^१ उवगयम्मि^२। अप्पणिआ य विअड्ढि^३ खाणिआ^४।
अप्पणइआ। पक्षे। अप्पाणेण।

(अनु.) आत्मन् या शब्दापुढे असणाऱ्या टा या (प्रत्यया) च्या स्थानी णिआ आणि णइआ असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. अप्पणिआ...अप्पणइआ. (विकल्प-) पक्षी:- अप्पाणेण.

(सूत्र) अतः सर्वादेर्देर्जसः ॥ ५८॥

(वृत्ति) सर्वादेरदन्तात्परस्य जसः डित् ए इत्यादेशो भवति। सव्वे^५। अत्रे।
जे। ते। के। एक्के। कयरे। इयरे। एए। अत इति किम्? सव्वाओ
रिद्धीओ^६। जस इति किम्? सव्वस्स।

(अनु.) सर्व इत्यादि अकारान्त सर्वनामांच्या पुढे येणाऱ्या जस् या (प्रत्यया) ला डित् ए असा आदेश होतो. उदा. सव्वे...एए. अकारान्त (सर्वनामांच्या) असे का म्हटले आहे ? (कारण ही सर्वनामे अकारान्त नसल्यास जस् ला डित् ए हा आदेश होत नाही. उदा.) सव्वाओ रिद्धीओ. जस् या (प्रत्यया) ला असे का म्हटले आहे? (कारण इतर प्रत्ययांना असा आदेश होत नाही. उदा.) सव्वस्स.

(सूत्र) डे : स्सिंम्मि तथाः ॥ ५९॥

(वृत्ति) सर्वादेरकारात्परस्य डेः स्थाने स्सिं म्मि त्थ एते आदेशा भवन्ति।

१ प्रावृष् २ उपगत ३ वितर्दि ४ खनि

५ सर्व, अन्य, ज (यद्), त (तद्), क (किम्), एक, कतर, इतर, एतद्. ६ ऋद्धि.

सव्वस्सिं सव्वम्मि सव्वत्थ। अन्नस्सिं^१ अन्नम्मि अन्नत्थ। एवं सर्वत्र।
अत इत्येव। अमुम्मि^२।

(अनु.) सर्व इत्यादि अकारान्त सर्वनामांच्या पुढे येणाऱ्या डि या (प्रत्यया) च्या स्थानी स्सिं, म्मि आणि त्थ हे आदेश होतात. उदा. सव्वस्सिं...अन्नत्थ. याचप्रमाणे इतर सर्वत्र (म्हणजे इतर अकारान्त सर्वनामांच्या बाबतीत होते). अकारान्त सर्वनामांच्याच (बाबतीत असे होते; कारण इतर स्वरान्त सर्वनामापुढे डि चे असे आदेश होत नाहीत. उदा.) अमुम्मि.

(सूत्र) न वानिदमेतदो हिं ॥ ६०॥

(वृत्ति) इदम् एतद्वर्जितात्सर्वादेरदन्तात्परस्य डेहिमादेशो वा भवति। सव्वहिं। अन्नहिं। कहिं। जहिं। तहिं। बहुलाधिकारात् कियत्तद्भ्यः स्त्रियामपि। काहिं। जाहिं। ताहिं। बाहुलकादेव कियत्तदोस्यमामि (३.३३) इति डीर्नास्ति। पक्षे। सव्वस्सिं सव्वम्मि सव्वत्थ। इत्यादि स्त्रियां तु पक्षे। काए कीए। जाए जीए। ताए तीए। इदमेतद्वर्जनं किम्? इमस्सिं। एअस्सिं।

(अनु.) इदम् आणि एतद् (ही सर्वनामे) सोडून इतर सर्व इत्यादि अकारान्त सर्वनामांच्या पुढे येणाऱ्या डि या (प्रत्यया) ला हिं असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. सव्वहिं...तहिं. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे, किम्, यद् आणि तद् यांच्या स्त्रीलिंगीरूपांतही (हिं असा आदेश होतो. उदा.) काहिं...ताहिं. (या) बाहुलकामुळेच 'कियत्तदोस्यमामि' सूत्राने सांगितलेला डी हा प्रत्यय येत नाही. (विकल्प-) पक्षी:- सव्वस्सिं...सव्वत्थ इत्यादि. स्त्रीलिंगात मात्र (विकल्प-) पक्षी:- काए...तीए. इदम् आणि एतद् यांना सोडून असे का (म्हटले आहे) ? (कारण त्यांच्या बाबतीत हिं आदेश होत नाही. उदा.) इमस्सिं, एअस्सिं.

(सूत्र) आमो डेसिं ॥ ६१॥

(वृत्ति) सर्वादेरकारान्तात्परस्यामो डेसिमित्यादेशो वा भवति। सव्वेसिं। अत्रेसिं। अवरेसिं। इमेसिं। एएसिं। जेसिं। तेसिं। केसिं। पक्षे। सव्वाण। अन्नाण। अवरण^१। इमाण^२। एआण^३। जाण। ताण। काण। बाहुलकात् स्त्रियामपि। सर्वासाम् सव्वेसिं। एवम् अत्रेसिं। तेसिं।

(अनु.) सर्व इत्यादि अकारान्त सर्वनामांच्या पुढे येणाऱ्या आम् या (प्रत्यया) ला डित् एसिं (डेसिं) असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. सव्वेसिं...केसिं. (विकल्प-) पक्षी:- सव्वाण...काण. बाहुलकामुळे स्त्रीलिंगातसुद्धा (एसिं हा आदेश होतो. उदा.) सर्वासाम् सव्वेसिं; याचप्रमाणे अत्रेसिं, तेसिं.

(सूत्र) किंतद्भ्यां डासः ॥ ६२॥

(वृत्ति) किंतद्भ्यां परस्यामः स्थाने डास इत्यादेशो वा भवति। कास। तास। पक्षे। केसिं। तेसिं।

(अनु.) किम् आणि तद् यां (सर्वनामां) च्या पुढील आम् या (प्रत्यया) च्या स्थानी डास (डित् आस) असा आदेश विकल्पाने येतो. उदा. कास, तास. (विकल्प-) पक्षी :- केसिं, तेसिं.

(सूत्र) किंयत्तद्भ्यो ड्सः ॥ ६३॥

(वृत्ति) एभ्यः परस्य ड्सः स्थाने डास इत्यादेशो वा भवति। ड्सः स्सः (३.१०) इत्यस्यापवादः। पक्षे सोऽपि भवति। कास कस्स। जास जस्स। तास तस्स। बहुलाधिकारात् किंतद्भ्यामाकारान्ताभ्यामपि डासादेशो वा। कस्या धनम् कास धणं। तस्या धनम् तास धणं। पक्षे। काए। ताए।

(अनु.) किम्, यद् आणि तद् यांच्या पुढील डस् या (प्रत्यया) च्या स्थानी डास (डित् आस) असा आदेश विकल्पाने येतो. 'ड्सः स्सः' या (सूत्रातील) नियमाचा (प्रस्तुत नियम) अपवाद आहे. (विकल्प-) पक्षी तो (=स्स)

सुद्धा येतो. उदा. कास...तस्स. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे किम् आणि तद् ही सर्वनामे आकारान्त (स्त्रीलिंगात) असतानाही डास हा आदेश विकल्पाने येतो. उदा. कस्या...तास धणं. (विकल्प-) पक्षीः- काए, ताए.

(सूत्र) ईद्भ्यः स्सा से ॥ ६४॥

(वृत्ति) किमादिभ्य ईदन्तेभ्यः परस्य डसः स्थाने स्सा से इत्यादेशौ वा भवतः। टाडस्डेरदादिदेद्वा तु डसेः (३.२९) इत्यस्यापवादः। पक्षे। अदादयोऽपि। किस्सा कीसे कीअ कीआ कीइ कीए। जिस्सा जीसे जीअ जीआ जीइ जीए। तिस्सा तीसे तीअ तीआ तीइ तीए।

(अनु.) ईकारान्त (स्त्रीलिंगी) किम् इत्यादि (म्हणजे किं, यद् व तद् या) सर्वनामापुढे डस् या (प्रत्यया) च्या स्थानी स्सा आणि से असे आदेश विकल्पाने होतात. 'टाडस्...डसेः' या (सूत्रातील) नियमाचा प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. (विकल्प-) पक्षी (त्या ३.२९ नुसार) अ इत्यादि सुद्धा होतात. उदा. किस्सा...तीए.

(सूत्र) डेडाहे डाला इआ काले ॥ ६५॥

(वृत्ति) किंयत्तद्भ्यः कालेऽभिधेये डेः स्थाने आहे आला इति डितौ इआ इति च आदेशा वा भवन्ति। हिंस्सिम्मित्थानामपवादः। पक्षे तेऽपि भवन्ति। काहे काला कइआ। जाहे जाला जइआ। ताहे ताला तइआ। ताला? जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअएहिं घेप्पन्ति ॥१॥ पक्षे। कहिं कस्सिं कम्मि कत्थ।

(अनु.) काळ सांगावयाचा असताना किम्, यद् आणि तद् या (सर्वनामा) पुढील डि या (प्रत्यया) च्या स्थानी 'आहे' आणि 'आला' असे (दोन) डित् आणि इआ असे आदेश विकल्पाने होतात. (डि या प्रत्ययाला) हिं, स्सिं, म्मि आणि त्थ असे आदेश होतात या नियमाचा (सू. ३.५९-६०

पहा). प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. (विकल्प-) पक्षी ते सुद्धा (म्हणजे हिं, स्मिं, म्मि आणि त्थ सुद्धा) होतात. उदा. काहे...तइआ; ताला...घेप्पन्ति. (विकल्प-) पक्षी:- कहिं...कत्थ.

(सूत्र) डसेर्हा ॥ ६६॥

(वृत्ति) कियत्तद्भ्यः परस्य डसेः स्थाने म्हा इत्यादेशो वा भवति। कम्हा। जम्हा। तम्हा। पक्षे। काओ। जाओ। ताओ।

(अनु.) किम्, यद् आणि तद् या (सर्वनामां) पुढील डसि (प्रत्यया) च्या स्थानी म्हा असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. कम्हा...तम्हा. (विकल्प-) पक्षी :- काओ...ताओ.

(सूत्र) तदो डोः ॥ ६७॥

(वृत्ति) तदः परस्य डसेर्डो इत्यादेशो वा भवति। तो। तम्हा।

(अनु.) तद् या (सर्वनामा) पुढील डसि (प्रत्यया) ला डो (डित् ओ) असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. तो, तम्हा.

(सूत्र) किमो डिणो-डीसौ ॥ ६८॥

(वृत्ति) किमः परस्य डसेर्डिणो डीस इत्यादेशौ वा भवतः। किणो। कीस। कम्हा।

(अनु.) किम् (सर्वनामा) च्या पुढील डसि (प्रत्यया) ला डिणो आणि डीस (डित् इणो आणि ईस) असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. किणो...कम्हा.

(सूत्र) इदमेतत्किं-यत्तद्भ्यष्टो डिणा ॥ ६९॥

(वृत्ति) एभ्यः सर्वादिभ्योऽकारान्तेभ्यः परस्याष्टायाः स्थाने डित् इणा इत्यादेशो वा भवति। इमिणा इमेण। एदिणा एदेण। किणा केण। जिणा जेण। तिणा तेण।

(अनु.) इदम्, एतद् किम् यद् आणि तद् या अकारान्त सर्वनामांपुढे येणाऱ्या टा

(प्रत्यया) च्या स्थानी डित् इणा असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. इमिणा...तेण.

(सूत्र) तदो णः स्यादौ क्वचित् ॥ ७०॥

(वृत्ति) तदः स्थाने स्यादौ परे ण आदेशो भवति क्वचित् लक्ष्यानुसारेण। णं पेच्छ। तं पश्येत्यर्थः। सोअइ^१ अ णं रहुवई। तमित्यर्थः। स्त्रियामपि। हत्थुन्नमिअ^२-मुही णं तिअडा। तां त्रिजटेत्यर्थः। णेण भणिअं। तेन भणितमित्यर्थः। तो^३ णेण कर-यल-ट्टिआ। तेनेत्यर्थः। भणिअं^४ च णाए। तयेत्यर्थः। णेहिं कयं। तैः कृतमित्यर्थः। णाहिं कयं। ताभिः कृतमित्यर्थः।

(अनु.) विभक्तिप्रत्यय पुढे असताना लक्ष्याला (=उदाहरणाला) अनुसरून तद् या (सर्वनामा) च्या स्थानी ण असा आदेश क्वचित् होतो. उदा. णं पेच्छ (म्हणजे) तं पश्य (त्याला पहा) असा अर्थ आहे; सोअइ...रहुवई (मध्ये णं म्हणजे) तं (त्याला) असा अर्थ आहे. स्त्रीलिंगातसुद्धा (तद् या सर्वनामाला ण असा आदेश होतो. उदा.) हत्थु...तिअडा (मध्ये णं तिअडा म्हणजे) तां त्रिजटा (त्रिजटा तिला) असा अर्थ आहे; णेण भणिअं (म्हणजे) तेन भणितं (त्याने म्हटले) असा अर्थ आहे. तो णेण करयलट्टिआ (मध्ये णेण म्हणजे) तेन (त्याने) असा अर्थ आहे. भणिअं च णाए (मध्ये णाए म्हणजे) तया (तिने) असा अर्थ आहे. णेहिं कयं (म्हणजे) तैः कृतम् (त्यांनी केले) असा अर्थ आहे. णाहिं कयं (म्हणजे) ताभिः कृतम् म्हणजे त्या स्त्रियांनी केले असा अर्थ आहे.

(सूत्र) किमः कस्त्रतसोश्च ॥ ७१॥

(वृत्ति) किमः को भवति स्यादौ त्रतसोश्च परयोः। को कं। कें के। केण। त्र। कत्थ। तस्। कओ कत्तो कदो।

(अनु.) विभक्तिप्रत्यय तसेच त्र आणि तस् हे (प्रत्यय) पुढे असता किम् (सर्वनामा)

१ शोचति च तं रघुपतिः।

२ हस्त-उन्नामित-मुखी तां त्रिजटा।

३ तस्मात् तेन करतलस्थिता।

४ भणितं च तया।

चा क होतो. उदा. (विभक्तिप्रत्यय पुढे असता:-) को...केण. त्र (प्रत्यय पुढे असता):- कत्थ. तस् (प्रत्यय पुढे असता) :- कओ...कदो.

(सूत्र) इदम इमः ॥ ७२॥

(वृत्ति) इदमः स्यादौ परे इम आदेशो भवति। इमो इमे। इमं इमे। इमेण। स्त्रियामपि। इमा।

(अनु.) विभक्तिप्रत्यय पुढे असता इदम् (सर्व नामा) ला इम आदेश होतो. उदा. इमो...इमेण. स्त्रीलिंगातसुद्धा (इदम् ला इम आदेश होतो. उदा.) इमा.

(सूत्र) पुंस्त्रियोर्न वायमिमिआ सौ ॥ ७३॥

(वृत्ति) इदमशब्दस्य सौ परे अयमिति पुल्लिङ्गे इमिआ इति स्त्रीलिङ्गे आदेशौ वा भवतः। अहवायं^१ कयकज्जो। इमिआ^२ वाणिअधूआ। पक्षे। इमो। इमा।

(अनु.) सि हा प्रत्यय पुढे असता इदम् या (सर्वनाम) शब्दाला पुल्लिंगात अयं असा आणि स्त्रीलिंगात इमिआ असा असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. अहवायं...धूआ. (विकल्प-) पक्षी :- इमो, इमा.

(सूत्र) स्सिंस्सयोरत् ॥ ७४॥

(वृत्ति) इदमः स्सिं स्स इत्येतयोः परयोरद् भवति वा। अस्सिं। अस्स। पक्षे इमादेशोऽपि। इमस्सिं। इमस्स। बहुलाधिकारादन्यत्रापि भवति। एहि^३। एसु^३। आहि। एभिः एषु आभिरित्यर्थः।

(अनु.) स्सिं आणि स्स हे प्रत्यय पुढे असताना इदम् (सर्वनामा) चा अ विकल्पाने होतो. उदा. अस्सिं, अस्स. (विकल्प-) पक्षी (सू.३.७२ नुसार इदम् सर्वनामाला) इम असा आदेशसुद्धा होतो. उदा. इमस्सिं, इमस्स. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे इतरत्रसुद्धा (म्हणजे इतर काही प्रत्ययापूर्वी सुद्धा

१ अथवा अयं कृतकार्यः।

२ इयं वणिक्-दुहिता।

३ इदम् चा अ झाल्यानंतर सू.३.१५ नुसार या अ चा ए होऊन ही रूपे झाली आहेत.

इदम् चा अ होतो. उदा.) एहि, एस् आणि आहि (म्हणजे) एभिः, एषु
आणि आभिः असा अर्थ आहे.

(सूत्र) डेर्मेन हः ॥ ७५॥

(वृत्ति) इदमः कृतेमादेशात् परस्य डेः स्थाने मेन सह ह आदेशो वा भवति।
इह। पक्षे। इमस्सिं। इमम्मि।

(अनु.) ज्यात इम असा आदेश केलेला आहे अशा इदम् (सर्वनामा) च्या पुढील
डि या (प्रत्यया) च्या स्थानी म-सकट ह असा आदेश विकल्पाने होतो.
उदा. इह. (विकल्प-) पक्षीः- इमस्सिं, इमम्मि.

(सूत्र) न तथः ॥ ७६॥

(वृत्ति) इदमः परस्य डेः स्सिंमिन्त्थाः (३.५९) इति प्राप्तः तथो न भवति।
इह। इमस्सिं इमम्मि।

(अनु.) इदम् (सर्वनामा) च्या पुढे असणाऱ्या डि या प्रत्ययाचा 'डेः....त्थाः' या
सूत्राने होणारा तथ (असा आदेश) होत नाही. उदा. इह...इमम्मि.

(सूत्र) णोमृशस्ताभिसि ॥ ७७॥

(वृत्ति) इदमः स्थाने अमृशस्ताभिस्सु परेषु ण आदेशो वा भवति। णं पेच्छ।
णे पेच्छ। णेण णेहि कयं। पक्षे। इमं। इमे। इमेण। इमेहि।

(अनु.) अम्, शस्, टा आणि भिस् हे प्रत्यय पुढे असताना इदम् सर्वनामाच्या
स्थानी 'ण' (असा) आदेश विकल्पाने होतो. उदा. - णं... कयं, पक्षी
इमं... इमेहिं.

(सूत्र) अमेणम् ॥ ७८॥

(वृत्ति) इदमोमा सहितस्य स्थाने इणम् इत्यादेशो वा भवति। इणं पेच्छ।
पक्षे। इमं।

(अनु.) अम् (या प्रत्यया) सह इदम् (सर्वनामा) च्या स्थानी इणं असा आदेश
विकल्पाने होतो. उदा. इणं पेच्छ. (विकल्प-) पक्षी :- इमं.

(सूत्र) क्लीबे स्यमेदमिणमो च ॥ ७९॥

(वृत्ति) नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्येदमः स्यम्भ्यां सहितस्य इदम् इणमो इणम् च नित्यमादेशा भवन्ति। इदं इणमो इणं धणं चिट्ठइ पेच्छ वा।

(अनु.) नपुंसकलिङ्गात् असणान्या इदम् (सर्वनामा) चे सि आणि अम् (या प्रत्यया) सह, इदं, इणमो आणि इणं असे आदेश नित्य होतात. उदा. इदं...पेच्छ वा.

(सूत्र) किमः किं ॥ ८०॥

(वृत्ति) किमः क्लीबे वर्तमानस्य स्यम्भ्यां सह किं भवति। किं कुलं? तुह। किं ते? पडिहाइ।

(अनु.) नपुंसकलिङ्गात् असणान्या किम् (या सर्वनामा) चा सि आणि अम् या (प्रत्ययां) सह किं होतो. उदा. किं...पडिहाइ.

(सूत्र) वेदं तदेतदो ङसाम्भ्यां सेसिमौ ॥ ८१॥

(वृत्ति) इदम् तद् एतद् इत्येतेषां स्थाने ङस् आम् इत्येताभ्यां सह यथासंख्यं से सिम् इत्यादेशौ वा भवतः। इदम्। से सीलम्। से गुणा। अस्य शीलं गुणा वेत्यर्थः। सिं उच्छाहो। एषाम् उत्साह इत्यर्थः। तद्। से सीलं। तस्य तस्या वेत्यर्थः। सिं गुणा। तेषां तासां वेत्यर्थः। एतद्। से अहिअं। एतस्याहितमित्यर्थः। सिं गुणा। सिं सीलं। एतेषां गुणाः शीलं वेत्यर्थः। पक्षे इमस्स इमेसिं इमाण। तस्स तेसिं ताण। एअस्स एणसिं एआण। इदंतदोरामापि से आदेशं कश्चिदिच्छति।

(अनु.) ङस् आणि आम् (या प्रत्ययां) सकट, इदम्, तद् आणि एतद् (या सर्वनामां) चे स्थानी अनुक्रमे से आणि सिम् असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. इदम् (चे आदेश):- से...गुणा (म्हणजे) अस्य (=याचे) शील किंवा गुण असा अर्थ आहे. सिं उच्छाहो (मध्ये) एषां (=यांचा) उत्साह असा अर्थ आहे. तद् (चे आदेश):- से सीलं (मध्ये से म्हणजे) त्याचे किंवा तिचे

१ किं कुलं तव।

२ किं किं ते प्रतिभाति।

असा अर्थ आहे. सिं गुणा (मध्ये सिं म्हणजे) त्यांचे (पुल्लिंगी) किंवा त्यांचे (स्त्रीलिंगी) असा अर्थ आहे. एतद् (चे आदेश) :- से अहिअं (म्हणजे) एतस्य (याचे) अहित असा अर्थ आहे. सिं गुणा...सीलं (मध्ये) एतेषां (=यांचे) गुण वा शील असा अर्थ आहे. (विकल्प-) पक्षी:- इमस्स... एआण. इदम् आणि तद् (या सर्वनामां) चा आम् (या प्रत्यया) सह से असा आदेश होतो असे कुणी एक (वैयाकरण) मानतो.

(सूत्र) वैतदो डसेस्तो त्ताहे ॥ ८२॥

(वृत्ति) एतदः परस्यः डसेः स्थाने त्तो त्ताहे इत्येतावादेशौ वा भवतः। एत्तो एत्ताहे। पक्षे। एआओ एआउ एआहि एअहिंतो एआ।

(अनु.) एतद् (सर्वनामा) च्या पुढील डसि (या प्रत्यया) च्या स्थानी त्तो आणि त्ताहे असे हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. एत्तो, एत्ताहे. (विकल्प-) पक्षी:- एआओ...एआ.

(सूत्र) त्थे च तस्य लुक् ॥ ८३॥

(वृत्ति) एतदस्तथे परे चकारात् त्तो त्ताहे इत्येतयोश्च परयोस्तस्य लुग् भवति। एत्थ। एत्तो। एत्ताहे।

(अनु.) एतद् (सर्वनामा) च्या पुढे त्थ तसेच (सूत्रातील) चकारामुळे त्तो आणि त्ताहे (हे आदेश) पुढे असताना (एतद् मधील) त चा लोप होतो. उदा. एत्थ...एत्ताहे.

(सूत्र) एरदीतौ म्मौ वा ॥ ८४॥

(वृत्ति) एतद एकारस्य ड्यादेशे म्मौ परे अदीतौ वा भवतः। अयम्मि। ईयम्मि। पक्षे। एअम्मि।

(अनु.) एतद् (सर्वनामा) मधील एकाराचा डी (डिट् ई) आदेश झाला असताना (त्याच्या) पुढे म्मि (हा प्रत्यय) असता त्याचे अ आणि ई विकल्पाने होतात. उदा. अयम्मि, ईयम्मि. (विकल्प-) पक्षी:- एअम्मि.

(सूत्र) वैसेणमिणमो सिना ॥ ८५॥

(वृत्ति) एतद्: सिना सह एस् इणम् इणमो इत्यादेशो वा भवन्ति। सव्वस्^१ वि एस् गर्ई। सव्वाण^२ वि पत्थिवाण एस् मही। एस्^३ सहाओ च्चिअ ससहरस्स। एस् सिरं^४। इणं। इणमो। पक्षे। एअं। एसा। एसो।

(अनु.) सि (या प्रत्यया) सह एतद् (या सर्वनामा) चे एस्, इणं आणि इणमो असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. सव्वस्स...इणमो. (विकल्प-) पक्षी:- एअं...एसो.

(सूत्र) तदश्च तः सोक्लीबे ॥ ८६॥

(वृत्ति) तद् एतदश्च तकारस्य सौ परे अक्लीबे सो भवति। सो पुरिसो^५। सा महिला। एसो पिओ^६। एसा मुद्धा। सावित्येव। ते^७ एए धन्ना। ताओ^८ एआओ महिलाओ। अक्लीब इति किम् ? तं^९ एअं वणं।

(अनु.) सि (हा प्रत्यय) पुढे असता, तद् आणि एतद् (या सर्वनामां) च्या तकाराचा, नपुंसकलिंग नसताना, स होतो. उदा. सो पुरिसे...मुद्धा. सि (हा प्रत्यय) पुढे असतानाच (असा स होतो; इतर प्रत्यय पुढे असल्यास, स होत नाही. उदा.) ते एए...महिलाओ. नपुंसकलिंग नसताना असे का म्हटले आहे ? (कारण ही सर्वनामे नपुंसकलिंगात असल्यास, असा स होत नाही. उदा) तं...वणं.

(सूत्र) वादसो दस्य होनोदाम् ॥ ८७॥

(वृत्ति) अदसो दकारस्य सौ परे ह आदेशो वा भवति तस्मिंश्च कृते अतः सेडोः (३.३) इत्योत्वं शेषं संस्कृतवत् (४.४४८) इत्यतिदेशाद् आत् (हे.२.४) इत्याप् क्लीबे स्वरान्म् सेः (३.२५) इति मश्च न भवति। अह पुरिसो। अह महिला। अह वणं। अह मोहो^{१०} पर-गुण-

१ सर्वस्य अपि एषा गतिः।

२ सर्वेषां अपि पार्थिवानां एषा मही।

३ एषः स्वभावः एव शशधरस्य।

४ शिरस्

५ पुरुष ६ प्रिय

७ ते एते धन्याः। ८ ताः एताः महिलाः।

९ तद् एतद् वनम्।

१० असौ मोहः परगुणलघुकतया।

लहुअयाइ। अह णे हिअएण^१ हसइ मारुयतणओ। असावस्मान्
हसतीत्यर्थः। अह कमलमुही^२। पक्षे। उत्तरेण मुरादेशः। अमू पुरिसो।
अमू महिला। अमूं वणं।

(अनु.) सि (हा प्रत्यय) पुढे असताना अदस् (सर्वनामा) च्या दकाराचा ह असा
आदेश विकल्पाने होतो; आणि तो केल्यावर 'अतः सेडोः' या सूत्रानुसार
येणारा ओ, 'शेषं संस्कृतवत्' या सूत्राच्या अतिदेशामुळे 'आत्' या सूत्राने
येणारा आ (आप्) प्रत्यय आणि 'क्लीबे...सेः' या सूत्राने येणारा म् हे
(तीनही विकार) होत नाहीत. उदा. अह...लहुअयाइ; अह णे हिअएण
हसइ मारुयतणओ (मध्ये) तो आम्हांला हसतो असा अर्थ आहे; अह
कमलमुही. (विकल्प-) पक्षीः- पुढल्या (३.८८) सूत्रानुसार (अदस् च्या
दकाराला) मु असा आदेश होतो. उदा. अमू...वणं.

(सूत्र) मुः स्यादौ ॥ ८८ ॥

(वृत्ति) अदसो दस्य स्यादौ परे मुरादेशो भवति। अमू पुरिसो। अमुणो पुरिसा।
अमूं वणं। अमूइं वणाइं अमूणि वणाणि। अमू माला। अमूउ अमूओ
मालाओ। अमुणा अमूहिं। डसि। अमूओ अमूउ अमूहिंतो। भ्यस्।
अमूहिंतो अमूसुंतो। डस्। अमुणो अमुस्स। आम्। अमूण। डि।
अमुम्मि। सुप्। अमूसु।

(अनु.) विभक्तिप्रत्यय पुढे असताना अदस् (सर्वनामा) च्या द चा मु असा आदेश
होतो. उदा. अमू पुरिसो...मालाओ; अमुणा अमूहिं; डसि (पुढे असता)
:- अमूओ...अमूहिंतो. भ्यस् (पुढे असता) :- अमूहिंतो, अमूसुंतो. डस्
(पुढे असता):- अमुणो, अमुस्स. आम् (पुढे असता) :- अमूण. डि
(पुढे असता) :- अमुम्मि. सुप् (पुढे असता) :- अमूसु.

(सूत्र) म्मावयेऔ वा ॥ ८९ ॥

(वृत्ति) अदसोन्त्यव्यञ्जनलुकि दकारान्तस्य स्थाने ड्यादेशे म्मौ परतः अय
इअ इत्यादेशौ वा भवतः। अयम्मि इयम्मि। पक्षे। अमुम्मि।

१ असौ अस्मान् हृदयेन हसति मारुततनयः।

२ कमलमुखी.

(अनु.) (अदस् सर्वनामाच्या) अन्त्य व्यंजनाचा लोप झाल्यावर (आता) दकारान्त (बनलेल्या) अदस् (या सर्वनामा) च्या स्थानी डि (या प्रत्यया) चा आदेशरूप असा म्मि पुढे असताना, अय आणि इअ असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. अयम्मि, इयम्मि. (विकल्प-) पक्षी:- अमुम्मि.

(सूत्र) युष्मदस्तं तुं तुवं तुह तुमं सिना ॥ ९०॥

(वृत्ति) युष्मदः सिना सह तं तुं तुवं तुह तुमं इत्येते पश्चादेशा भवन्ति। तं तुं तुवं तुह तुमं दिट्ठोः।

(अनु.) सि (या प्रत्यया) सह युष्मद् (या सर्वनामा) ला तं, तुं, तुवं, तुह, आणि तुमं असे हे पाच आदेश होतात. उदा. तं तुं...दिट्ठो.

(सूत्र) भे तुब्भे तुज्झ तुम्ह तुय्हे उय्हे जसा ॥ ९१॥

(वृत्ति) युष्मदो जसा सह भे तुब्भे तुज्झ तुम्ह तुय्हे उय्हे इत्येते षडादेशा भवन्ति। भे तुब्भे तुज्झ तुम्ह तुय्हे उय्हे चिट्ठह। ष्भो म्हज्झो वा (३.१०४) इति वचनात् तुम्हे। तुज्झे। एवं चाष्टरूप्यम्।

(अनु.) जस् (या प्रत्यया) सह युष्मद् (या सर्वनामा) ला भे, तुब्भे, तुज्झ, तुम्ह, तुय्हे आणि उय्हे असे हे सहा आदेश होतात. उदा. भे...चिट्ठह. 'ष्भो म्हज्झो वा' या वचनाने (तुब्भे या रूपातील ष्भ चा विकल्पाने म्ह आणि ज्झ होऊन) तुम्हे व तुज्झे (अशी रूपे होतात) आणि अशाप्रकारे (ही) रूपे (एकेंदर) आठ होतात.

(सूत्र) तं तुं तुमं तुवं तुह तुमे तुए अमा ॥ ९२॥

(वृत्ति) युष्मदोमा सह एते सप्तादेशा भवन्ति। तं तुं तुमं तुवं तुह तुमे तुए वन्दामिः।

(अनु.) अम् (या प्रत्यया) सकट युष्मद् (सर्वनामा) ला तं, तुं, तुमं, तुवं, तुह, तुमे, तुए (असे) हे सात आदेश होतात. उदा. तं...वन्दामि.

(सूत्र) वो तुज्झ तुब्भे तुय्हे उय्हे भे शसा ॥ ९३॥

(वृत्ति) युष्मदः शसा सह एते षडादेशा भवन्ति। वो। तुज्झ। तुब्भे। ष्भो म्हज्झौ वेति वचनात् तुम्हे तुज्झे। तुय्हे उय्हे भे पेच्छामि।

(अनु.) शस् (या प्रत्यया) सह युष्मद् (या सर्वनामा) ला वो, तुज्झ, तुब्भे, तुय्हे, उय्हे आणि भे (असे) हे सहा आदेश होतात. उदा. वो...तुब्भे; 'ष्भो म्हज्झौ वा' या वचनाने तुम्हे, तुज्झे; तुय्हे...पेच्छामि.

(सूत्र) भे दि दे ते तइ तए तुमं तुमइ तुमए तुमे तुमाइ टा ॥ ९४॥

(वृत्ति) युष्मदष्टा इत्यनेन सह एते एकादशादेशा भवन्ति। भे दि दे ते तइ तए तुमं तुमइ तुमए तुमे तुमाइ जम्पिअं^१।

(अनु.) टा या (प्रत्यया) सह युष्मद् (सर्वनामा) ला भे, दि, दे, ते, तइ, तए, तुमं, तुमइ, तुमए, तुमे आणि तुमाइ (असे) हे अकरा आदेश होतात. उदा. भेदि...जंपिअं.

(सूत्र) भे तुब्भेहिं उज्झेहिं उम्हेहिं तुय्हेहिं उय्हेहिं भिसा ॥ ९५॥

(वृत्ति) युष्मदो भिसा सह एते षडादेशा भवन्ति। भे। तुब्भेहिं। ष्भो म्ह म्हज्झौ वेति वचनात् तुम्हेहिं तुज्झेहिं। उज्झेहिं उम्हेहिं तुय्हेहिं उय्हेहिं भुत्तं^२। एवं चाष्टरूप्यम्।

(अनु.) भिस् (या प्रत्यया) सह युष्मद् (सर्वनामा) ला भे, तुब्भेहिं, उज्झेहिं, उम्हेहिं, तुय्हेहिं आणि उय्हेहिं (असे) हे सहा आदेश होतात. उदा. भे, तुब्भेहिं; 'ष्भो म्हज्झौ वा' या वचनाने, तुम्हेहिं, तुज्झेहिं; उज्झेहिं...भुत्तं. अशाप्रकारे (एकूण) आठ रूपे होतात.

(सूत्र) तइ-तुव-तुम-तुह-तुब्भा ड्सौ ॥ ९६॥

(वृत्ति) युष्मदो ड्सौ पञ्चम्येकवचने परत एते पञ्चादेशा भवन्ति। डसेस्तु त्तो-दो-दु-हि-हित्तो-लुको यथाप्राप्तमेव। तइत्तो तुवत्तो तुमत्तो तुहत्तो

तुब्भत्तो। ष्भो म्हज्झौ वेति वचनात् तुम्हत्तो तुज्झत्तो। एवं दो-दु-
हि-हिंतोलुक्ष्वप्युदाहार्यम्। तत्तो इति तु त्वत्त इत्यस्य वलोपे सति।

(अनु.) पंचमी एकवचनाचा डसि हा प्रत्यय पुढे असताना, युष्मद् (या सर्वनामा) ला तद्, तुव, तुम, तुह आणि तुब्भ (असे) हे पाच आदेश होतात. डसि (या प्रत्यया) चे मात्र तो, दो, दु, हि, हिंतो आणि लुक् (सू.३.८ पहा) हे आदेश नेहमीप्रमाणे प्राप्त होतातच. उदा. तद्दत्तो...तुब्भत्तो; 'ष्भो म्हज्झौ वा' या वचनानुसार तुम्हत्तो आणि तुज्झत्तो. अशाचप्रकारे, दो...लोप यांच्या बाबतीत उदाहरणे घ्यावीत. तत्तो हे रूप मात्र (संस्कृतमधील) त्वत्तः (या रूपा) मधील व् चा लोप होऊन बनते.

(सूत्र) तुय्ह तुब्भ तहिन्तो डसिना ॥ ९७॥

(वृत्ति) युष्मदो डसिना सहितस्य एते त्रय आदेशा भवन्ति। तुय्ह तुब्भ तहिन्तो आगओ। ष्भो म्ह-ज्झौ वेति वचनात् तुम्ह। तुज्झ। एवं च पञ्च रूपाणि।

(अनु.) डसि (या प्रत्यया) सहित (असणाऱ्या) युष्मद् (सर्वनामा) ला तुय्ह, तुब्भ आणि तहिन्तो (असे) हे तीन आदेश होतात. उदा. तुय्ह...आगओ. 'ष्भो म्हज्झौ वा' या वचनानुसार तुम्ह, तुज्झ. आणि अशाप्रकारे (एकूण) पाच रूपे होतात.

(सूत्र) तुब्भतुय्होय्होम्हा भ्यसि ॥ ९८॥

(वृत्ति) युष्मदो भ्यसि परत एते चत्वार आदेशा भवन्ति। भ्यसस्तु यथाप्राप्तमेव। तुब्भत्तो तुय्हत्तो उय्हत्तो उम्हत्तो। ष्भो म्हज्झौ वेति वचनात् तुम्हत्तो तुज्झत्तो। एवं दोदुहिहिन्तोसुन्तोष्वप्युदाहार्यम्।

(अनु.) भ्यस् (हा प्रत्यय) पुढे असताना युष्मद् (या सर्वनामा) ला तुब्भ, तुय्ह, उय्ह आणि उम्ह (असे) हे चार आदेश होतात. भ्यस् (या प्रत्यया) चे आदेश मात्र (सू.३.९ पहा) नेहमीप्रमाणे होतातच. उदा. तुब्भत्तो...उम्हत्तो. 'ष्भो म्हज्झौ वा' या वचनानुसार, तुम्हत्तो, तुज्झत्तो. याचप्रमाणे दो, दु, हि, हिंतो आणि सुंतो यांच्या बाबतीत उदाहरणे घ्यावीत.

(सूत्र) तइ-तु-ते-तुम्हं-तुह-तुहं-तुव-तुम-तुमे-तुमो-तुमाइ-
दि-दे-इ-ए-तुब्भोब्भोय्हा डसा ॥ ९९॥

(वृत्ति) युष्मदो डसा षष्ठ्येकवचनेन सहितस्य एते अष्टादशादेशा भवन्ति।
तइ। तु। ते। तुम्हं। तुह। तुहं। तुव। तुम। तुमे। तुमो। तुमाइ। दि। दे।
इ। ए। तुब्भ। उब्भ। उय्ह धणं। ष्भो म्हज्झौ वेति वचनात् तुम्ह।
तुज्झ। उम्ह। उज्झ। एवं च द्वाविंशती रूपाणि।

(अनु.) षष्ठी एकवचनाच्या डस् (या प्रत्यया) सहित (असणाच्या) युष्मद् (या
सर्वनामा) ला तइ, तु, ते, तुम्हं, तुह, तुहं, तुव, तुम, तुमे, तुमो, तुमाइ,
दि, दे, इ, ए, तुब्भ, उब्भ, आणि उय्ह, (असे) हे अठरा आदेश होतात.
उदा. तइ...उय्ह धणं. 'ब्भो म्हज्झौ वा' या वचनानुसार तुम्ह आणि
तुज्झ, तसेच उम्ह आणि उज्झ (ही रूपे होतात). आणि याप्रमाणे (एकूण)
बावीस रूपे होतात.

(सूत्र) तु वो भे तुब्भ तुब्भं तुब्भाण तुवाण तुमाण तुहाण
उम्हाण आमा ॥ १००॥

(वृत्ति) युष्मद् आमा सहितस्य एते दशादेशा भवन्ति। तु। वो। भे। तुब्भ।
तुब्भं। तुब्भाण। तुवाण। तुमाण। तुहाण। उम्हाण। क्त्वास्यादर्णस्वोर्वा
(१.२७) इत्यनुस्वारे तुब्भाणं। तुवाणं। तुमाणं। तुहाणं। उम्हाणं। ष्भो
म्हज्झौ वेति वचनात् तुम्ह। तुज्झ। तुम्हं। तुज्झं। तुम्हाण। तुम्हाणं।
तुज्झाण। तुज्झाणं। धणं। एवं च त्रयोविंशती रूपाणि।

(अनु.) आम् (या प्रत्यया) सहित (असणाच्या) युष्मद् (सर्वनामा) ला तु, वो, भे,
तुब्भ, तुब्भं, तुब्भाण, तुवाण, तुमाण, तुहाण, आणि उम्हाण (असे) हे
दहा आदेश होतात. उदा. तु, वो...उम्हाण. 'क्त्वास्या...र्वा' या सूत्रानुसार
(ण वर) अनुस्वार आला असता, तुब्भाणं...उम्हाणं (अशी रूपे होतात).
'ब्भो म्हज्झौ वा' या वचनानुसार तुम्ह...तुज्झाणं धणं (अशी रूपे होतात).
आणि अशा प्रकारे (एकेंदर) तेवीस रूपे होतात.

(सूत्र) तुमे तुमए तुमाइ तइ तए ङिना ॥ १०१॥

(वृत्ति) युष्मदो ङिना सप्तम्येकवचनेन सहितस्य एते पश्चादेशा भवन्ति। तुमे तुमए तुमाइ तइ तए ठिअं।

(अनु.) सप्तमी एकवचनाच्या ङि (या प्रत्यया) सहित (असणाच्या) युष्मद् (सर्वनामा) ला तुमे, तुमए, तुमाइ, तइ, आणि तए (अस) हे पाच आदेश होतात. उदा. तुमे...तए ठिअं.

(सूत्र) तु-तुव-तुम-तुह-तुब्भा डौ ॥ १०२॥

(वृत्ति) युष्मदो डौ परत एते पश्चादेशा भवन्ति। डेस्तु यथाप्राप्तमेव। तुम्मि। तुवम्मि। तुमम्मि। तुहम्मि। तुब्भम्मि। ष्भो म्हज्झौ वेति वचनात् तुम्हम्मि तुज्झम्मि। इत्यादि।

(अनु.) ङि (हा प्रत्यय) पुढे असताना युष्मद् (सर्वनामा) ला तु, तुव, तुम, तुह, आणि तुब्भ (असे) हे पाच आदेश होतात. ङि (या प्रत्यया) चे (आदेश) मात्र (सू. ३. ११ पहा) नेहमीप्रमाणे होतातच. उदा. तुम्मि...तुब्भम्मि. 'ष्भो म्हज्झौ वा' या वचनानुसार तुम्हम्मि आणि तुज्झम्मि; इत्यादि.

(सूत्र) सुपि ॥ १०३॥

(वृत्ति) युष्मदः सुपि परतः तु-तुव-तुम-तुह-तुब्भा भवन्ति। तुसु। तुवेसु। तुमेसु। तुहेसु। तुब्भेसु। ष्भो म्हज्झौ वेति वचनात् तुम्हेसु तुज्झेसु। केचित्तु सुप्येत्वविकल्पमिच्छन्ति। तन्मते तुवसु तुमसु तुहसु तुब्भसु तुम्हसु तुज्झसु। तुब्भस्यात्वमपीच्छत्यन्यः। तुब्भासु तुम्हासु तुज्झासु।

(अनु.) सुप् (हा प्रत्यय) पुढे असताना, युष्मद् (सर्वनामा) ला तु, तुव, तुम, तुह, आणि तुब्भ (असे हे पाच आदेश) होतात. उदा. तुसु...तुब्भेसु. 'ष्भो म्हज्झौ वा' या वचनानुसार तुम्हेसु आणि तुज्झेसु (ही रूपे होतात). सुप् (प्रत्यय) पुढे असताना (त्याच्या मागील अ चा) ए विकल्पाने होतो, असे काही (वैयाकरण) मानतात; त्यांच्या मतानुसार तुवसु...तुज्झसु (अशी रूपे होतील). (सु प्रत्ययापूर्वी) तुब्भ मध्ये (अन्त्य अ चा) आ होतो, असे दुसरा एक (वैयाकरण) मानतो. (तदनुसार) तुब्भासु...तुज्झासु (अशी रूपे होतील).

(सूत्र) षभो म्हज्झौ वा ॥ १०४॥

(वृत्ति) युष्मदादेशेषु यो द्विरुक्तो भस्तस्य म्ह ज्झ इत्येतावादेशौ वा भवतः। पक्षे स एवास्ते। तथैव चोदाहृतम्।

(अनु.) युष्मद् (सर्वनामा) ला (सांगितलेल्या) आदेशांमध्ये जो द्विरुक्त भ (= षभ) सांगितला आहे त्याचे म्ह आणि ज्झ असे हे (दोन) आदेश विकल्पाने होतात. (विकल्प-) पक्षी तो (षभ) तसाच रहातो. (आणि) त्याप्रमाणेच (वर) उदाहरणे दिलेली आहेत.

(सूत्र) अस्मदो म्मि अम्मि अम्हि हं अहं अहयं सिना ॥ १०५॥

(वृत्ति) अस्मदः सिना सह एते षडादेशा भवन्ति। अज्ज^१ म्मि हासिआ मामि तेण। उन्नम^२ न अम्मि कुविआ। अम्हि^३ करेमि। जेण^४ हं विद्धा। किं पम्हुट्ठम्मि^५ अहं। अहयं कयप्पणामो^६।

(अनु.) सि (या प्रत्यया) सह अस्मद् (सर्वनामा) ला म्मि, अम्मि, अम्हि, हं, अहं आणि अहयं (असे) हे सहा आदेश होतात. उदा. अज्ज म्मि...कयप्पणामो.

(सूत्र) अम्ह अम्हे अम्हो मो वयं भे जसा ॥ १०६॥

(वृत्ति) अस्मदो जसा सह एते षडादेशा भवन्ति। अम्ह अम्हे अम्हो मो वयं भे भणामो।

(अनु.) जस् (या प्रत्यया) सह अस्मद् (या सर्वनामा) ला अम्ह, अम्हे, अम्हो, मो, वयं, आणि भे (असे) हे सहा आदेश होतात. उदा. अम्ह...भे भणामो.

(सूत्र) णे णं मि अम्मि अम्ह मम्ह मं ममं मिमं अहं अमा ॥ १०७॥

(वृत्ति) अस्मदोमा सह एते दशादेशा भवन्ति। णे णं मि अम्मि अम्ह मम्ह मं ममं मिमं अहं पेच्छ।

१ अद्य अहं हासिता (मामि) तेन। २ उन्नम न अहं कुपिता। ३ अहं करेमि।

४ येन अहं वृद्धा (विद्धा)।

५ किं प्रमृष्टा अस्मि अहम्। ६ अहं कृतप्रणामः।

(अनु.) अम् (या प्रत्यया) सह अस्मद् (या सर्वनामा) ला णे, णं, मि, अम्मि, अम्ह, मम्ह, मं, ममं, मिमं, अहं (असे) हे दहा आदेश होतात. उदा. णे....अहं पेच्छ.

(सूत्र) अम्हे अम्हो अम्ह णे शसा ॥ १०८॥

(वृत्ति) अस्मदः शसा सह एते चत्वार आदेशा भवन्ति। अम्हे अम्हो अम्ह णे पेच्छ।

(अनु.) शस् (या प्रत्यया) सह अस्मद् (या सर्वनामा) ला अम्हे, अम्हो, अम्ह आणि णे (असे) हे चार आदेश होतात. उदा. अम्हे...णे पेच्छ.

(सूत्र) मि मे ममं ममए ममाइ मइ मए मयाइ णे टा ॥ १०९॥

(वृत्ति) अस्मदष्टा सह एते नवादेशा भवन्ति। मि मे ममं ममए ममाइ मइ मए मयाइ णे कयं।

(अनु.) टा (या प्रत्यया) सह अस्मद् (या सर्वनामा) ला मि, मे, ममं, ममए, ममाइ, मइ, मए, मयाइ आणि णे (असे) हे नऊ आदेश होतात. उदा. मि मे...णे कयं.

(सूत्र) अम्हेहि अम्हाहि अम्ह अम्हे णे भिसा ॥ ११०॥

(वृत्ति) अस्मदो भिसा सह एते पञ्चादेशा भवन्ति। अम्हेहि अम्हाहि अम्ह अम्हे णे कयं।

(अनु.) भिस् (या प्रत्यया) सह अस्मद् (या सर्वनामा) ला अम्हेहि, अम्हाहि, अम्ह, अम्हे आणि णे (असे) हे पाच आदेश होतात. उदा. अम्हेहि...णे कयं.

(सूत्र) मइ-मम-मह-मज्झा डसौ ॥ १११॥

(वृत्ति) अस्मदो डसौ पञ्चम्येकवचने परत एते चत्वार आदेशा भवन्ति। डसेस्तु यथाप्राप्तमेव। मइत्तो ममत्तो महत्तो मज्झत्तो आगओ। मत्तो इति तु मत्त इत्यस्य। एवं दो-दु-हि-हिनतो-लुक्ष्वप्युदाहार्यम्।

(अनु.) पंचमी एकवचनाचा डसि हा प्रत्यय पुढे असताना अस्मद् (या सर्वनामा) ला मइ, मम, मह आणि मज्झ (असे) हे चार आदेश होतात. डसि (या प्रत्यया) चे (आदेश) मात्र (सू.३.८ पहा) नेहमीप्रमाणे होतातच. उदा. मइत्तो...मज्झत्तो आगओ. मत्तो हे रूप मात्र (संस्कृतमधील) मत्तः या (रूपा) वरून आले आहे. याचप्रमाणे दो, दु, हि, हिंतो आणि लुक् यांच्या बाबतीत उदाहरणे घ्यावीत.

(सूत्र) ममाम्हौ भ्यसि ॥ ११२॥

(वृत्ति) अस्मदो भ्यसि परतो मम अम्ह इत्यादेशौ भवतः। भ्यसस्तु यथाप्राप्तम्। ममत्तो अम्हत्तो। ममाहिन्यो अम्हाहिन्यो। ममासुन्तो अम्हासुन्तो। ममेसुन्तो अम्हेसुन्तो।

(अनु.) भ्यस् (हा प्रत्यय) पुढे असताना अस्मद् (या सर्वनामा) ला मम आणि अम्ह असे (दोन) आदेश होतात. भ्यस् चे (आदेश) मात्र नेहमीप्रमाणे होतात. (सू.३.९ पहा) उदा. ममत्तो...अम्हेसुन्तो.

(सूत्र) मे मइ मम मह महं मज्झ मज्झं अम्ह अम्हं डसा ॥ ११३॥

(वृत्ति) अस्मदो डसा षष्ठ्येकवचनेन सहितस्य एते नवादेशा भवन्ति। मे मइ मम मह महं मज्झ मज्झं अम्ह अम्हं धणं।

(अनु.) षष्ठी एकवचनाच्या डस् (या प्रत्यया) ने सहित असणाऱ्या अस्मद् (या सर्वनामा) ला मे, मइ, मम, मह, महं, मज्झ, मज्झं, अम्ह आणि अम्हं (असे) हे नऊ आदेश होतात. उदा. मे...अम्हं धणं.

(सूत्र) णे णो मज्झ अम्ह अम्हं अम्हे अम्हो अम्हाण ममाण
महाण मज्झाण आमा ॥ ११४॥

(वृत्ति) अस्मद् आमा सहितस्य एते एकादशादेशा भवन्ति। णे णो मज्झ अम्ह अम्हं अम्हे अम्हो अम्हाण ममाण महाण मज्झाण धणं।

क्त्वास्यादेर्णस्वोर्वा (१.२७) इत्यनुस्वारे। अम्हाणं। ममाणं। महाणं। मज्झाणं। एवं च पञ्चदश रूपाणि।

(अनु.)आम् (या प्रत्यया) ने सहित असणान्या अस्मद् (या सर्वनामा) ला णे, णो, मज्झ, अम्ह, अम्हं, अम्हे, अम्हो, अम्हाण, ममाण, महाण आणि मज्झाण (असे) हे अकरा आदेश होतात. उदा. णे...मज्झाणं धणं. 'क्त्वा...र्वा' या सूत्रानुसार (ण वर) अनुस्वार आला असताना अम्हाणं... मज्झाणं (अशी रूपे होतात). आणि अशाप्रकारे (एकूण) पंधरा रूपे होतात.

(सूत्र) मि मइ ममाइ मए मे ङिना ॥ ११५॥

(वृत्ति) अस्मदो ङिना सहितस्य एते पञ्चादेशा भवन्ति। मि मइ ममाइ मए मे ठिअं।

(अनु.) ङि (या प्रत्यया) ने सहित असणान्या अस्मद् (या सर्वनामा) ला मि, मइ, ममाइ, मए आणि मे (असे) हे पाच आदेश होतात. उदा. मि...मे ठिअं.

(सूत्र) अम्ह-मम-मह-मज्झा डौ ॥ ११६॥

(वृत्ति) अस्मदो डौ परत एते चत्वार आदेशा भवन्ति। डेस्तु यथाप्राप्तम्। अम्हम्मि ममम्मि महम्मि मज्झम्मि ठिअं।

(अनु.) ङि (हा प्रत्यय) पुढे असताना अस्मद् (या सर्वनामा) ला अम्ह, मम, मह आणि मज्झ (असे) हे चार आदेश होतात. ङि (प्रत्यया) चे आदेश मात्र (सू.३.११ पहा) नेहमीप्रमाणे होतात. उदा. अम्हम्मि...मज्झम्मि ठिअं.

(सूत्र) सुपि ॥ ११७॥

(वृत्ति) अस्मदः सुपि परे अम्हादयश्चत्वार आदेशा भवन्ति। अम्हेसु ममेसु महेसु मज्झेसु। एत्वविकल्पमते तु। अम्हसु ममसु महसु मज्झसु। अम्हस्यात्वमपीच्छत्यन्यः। अम्हासु।

(अनु.)सुप् (हा प्रत्यय) पुढे असताना अस्मद् (या सर्वनामा) ला अम्ह इत्यादि (म्हणजे अम्ह, मम, मह, आणि मज्झ असे हे) चार आदेश होतात.

उदा. अम्हेसु...मज्झेसु. (सु प्रत्ययापूर्वी मागील अ चा) ए विकल्पाने होतो या मती मात्र अम्हसु...मज्झसु (अशी रूपे होतील). (सु या प्रत्ययापूर्वी) अम्ह मध्ये (अ चा) आ होतो असे दुसरा एक (वैयाकरण) मानतो; तदनुसार अम्हासु (असे रूप होईल).

(सूत्र) त्रेस्ती तृतीयादौ ॥ ११८॥

(वृत्ति) त्रेः स्थाने ती इत्यादेशो भवति तृतीयादौ। तीहिं कयं। तीहिन्तो आगओ। तिण्हं धणं। तीसु ठिअं।

(अनु.) तृतीया इत्यादि (म्हणजे तृतीया ते सप्तमी पर्यंतच्या) विभक्तीमध्ये त्रि (या संख्यावाचक शब्दा) च्या स्थानी ती असा आदेश होतो. उदा. तीहिं...तीसु ठिअं.

(सूत्र) द्वेदो वे ॥ ११९॥

(वृत्ति) द्विशब्दस्य तृतीयादौ दो वे इत्यादेशौ भवतः। दोहि वेहि कयं। दोहिन्तो वेहिन्तो आगओ। दोण्हं वेण्हं धणं। दोसु वेसु ठिअं।

(अनु.) तृतीया, इत्यादि (म्हणजे तृतीया ते सप्तमीपर्यंतच्या) विभक्तीमध्ये द्वि (या संख्यावाचक) शब्दाला दो आणि वे असे आदेश होतात. उदा. दोहि...वेसु ठिअं.

(सूत्र) दुवे दोणिण वेणिण च जस्-शसा ॥ १२०॥

(वृत्ति) जस्-शस्भ्यां सहितस्य द्वेः स्थाने दुवे दोणिण वेणिण इत्येते दो वे इत्येतौ च आदेशा भवन्ति। दुवे दोणिण वेणिण दो वे ठिआ पेच्छ वा। ह्रस्वः संयोगे (१.८४) इति ह्रस्वत्वे दुणिण विणिण।

(अनु.) जस् आणि शस् (या प्रत्ययां) नी सहित असणाऱ्या द्वि (शब्दा) च्या स्थानी दुवे, दोणिण आणि वेणिण असे हे (तीन) तसेच दो आणि वे असे हे (दोन) असे आदेश होतात. उदा. दुवे...पेच्छ वा. 'ह्रस्वः संयोगे' या सूत्रानुसार ह्रस्वत्व आले असता दुणिण आणि विणिण (अशी रूपे होतात).

(सूत्र) त्रेस्तिणिः ॥ १२१॥

(वृत्ति) जश्-शस्भ्यां सहितस्य त्रेः स्थाने तिणि इत्यादेशो भवति। तिणि ठिआ पेच्छ वा।

(अनु.) जस् आणि शस् (या प्रत्ययां) नी सहित अशा त्रि (शब्दाच्या) स्थानी तिणि असा आदेश होतो. उदा. तिणि...पेच्छ वा.

(सूत्र) चतुरश्चत्तारो चउरो चत्तारि ॥ १२२॥

(वृत्ति) चतुर्-शब्दस्य जस्-शस्भ्यां सह चत्तारो चउरो चत्तारि इत्येते आदेशा भवन्ति। चत्तारो चउरो चत्तारि चिट्ठन्ति पेच्छ वा।

(अनु.) जस् आणि शस् (या प्रत्यया) सह चतुर् (या संख्यावाचक) शब्दाला चत्तारो, चउरो आणि चत्तारि असे हे आदेश होतात. उदा. चत्तारो...पेच्छ वा.

(सूत्र) संख्याया आमो ण्ह ण्हं ॥ १२३॥

(वृत्ति) संख्याशब्दात्परस्यामो ण्ह ण्हं इत्यादेशौ भवतः। दोण्ह। तिण्ह। चउण्ह। पञ्चण्ह^१। छण्ह^२। सत्तण्ह^३। अट्ठण्ह^४। एवं। दोण्हं। तिण्हं। चउण्हं। पञ्चण्हं। छण्हं। सत्तण्हं। अट्ठण्हं। नवण्हं^५। दसण्हं^६। पण्णरसण्हं^७। दिवसानं। अट्ठारसण्हं^८। समणसाहस्सीणं^९। कतीनाम्। कइण्हं। बहुलाधिकाराद् विंशत्यादेर्न भवति।

(अनु.) संख्यावाचक शब्दापुढील आम् (या प्रत्यया) ला ण्ह आणि ण्हं असे आदेश होतात. उदा. दोण्ह...अट्ठण्ह. याचप्रकारे- दोण्हं...कइण्हं (अशी रूपे होतात). बहुलचा अधिकार असल्यामुळे विंशति इत्यादि (संख्यावाचक) शब्दांच्या बाबतीत (ण्ह, ण्हं हे आदेश) होत नाहीत.

१ पञ्चन् २ षट् ३ सप्तन् ४ अष्टन् ५ नवन्

६ दशन् ७ पञ्चदशानां दिवसानाम्। ८ अष्टादश ९ श्रमणसाहस्री

(सूत्र) शेषेऽदन्तवत् ॥ १२४॥

(वृत्ति) उपर्युक्तादन्यः शेषस्तत्र स्यादिविधिरदन्तवदतिदिश्यते ।
 येष्वाकाराद्यन्तेषु पूर्वं कार्याणि नोक्तानि तेषु जसशसोर्लुक् (३.४)
 इत्यादीनि अदन्ताधिकारविहितानि कार्याणि भवन्तीत्यर्थः । तत्र
 जसशसोर्लुक् इत्येतत्कार्यातिदेशः । माला गिरी गुरू सही वहू रेहन्ति
 पेच्छ वा । अमोऽस्य (३.५) इत्येतत्कार्यातिदेशः । गिरिं गुरुं सहिं
 वहुं गामणिं खलपुं पेच्छ । टा-आमोर्णः (३.६) इत्येतत्कार्यातिदेशः ।
 हाहाण कयं । मालाण गिरीण गुरूण सहीण वहूण^{१०} धणं । टायास्तु ।
 टो णा (३.२४) । टाडस्डेरदादित्त्रेद्वा तु डसेः (३.२९) इति
 विधिरुक्तः । भिसो हि हिं हिं (३.७) इत्येतत्कार्यातिदेशः । मालाहि
 गिरीहि गुरूहि सहीहि वहूहि कयं । एवं सानुनासिकानुस्वारयोरपि ।
 डसेस् तोदोदुहिहिन्तो लुकः (३.८) इत्येतत्कार्यातिदेशः । मालाओ
 मालाउ मालाहिन्तो । बुद्धीओ बुद्धीउ बुद्धीहिन्तो । धेणूओ धेणूउ
 धेणूहिन्तो आगओ । हिलुकौ तु प्रतिषेत्स्येते (३.१२७, १२६) ।
 भ्यसस् तो दो दु हि हिन्तो सुन्तो (३.९) इत्येतत्कार्यातिदेशः ।
 मालाहिन्तो मालासुन्तो । हिस्तु निषेत्स्येते (३.१२७) । एवं गिरीहिन्तो
 इत्यादि । डसः स्सः (३.१०) इत्येतत्कार्यातिदेशः । गिरिस्स । गुरुस्स ।
 दहिस्स । महस्स^{११} । स्त्रियां तु टाडस्डेः (३.२९) इत्याद्युक्तम् । डे
 म्मि डेः (३.११) इत्येतत्कार्यातिदेशः । गिरिम्मि । गुरुम्मि । दहिम्मि ।
 महम्मि । डेस्तु निषेत्स्येते (३.१२८) । स्त्रियां तु टाडस्डेः (३.२९)
 इत्याद्युक्तम् । जसशसुडसित्तो दोद्वामि दीर्घः (३.१२)
 इत्येतत्कार्यातिदेशः । गिरी गुरू चिट्ठन्ति । गिरीओ गुरूओ आगओ ।
 गिरीण गुरूण धणं । भ्यसि वा (३.१३) इत्येतत्कार्यातिदेशो
 न प्रवर्तते । इदुतो दीर्घः (३.१६) इति नित्यं विधानात् ।
 टाणशस्येत् (३.१४) भिस्भ्यस्सुपि (३.१५) इत्येतत्कार्यातिदेशस्तु
 निषेत्स्येते (३.१२९) ।

(अनु.) (आतापर्यंत) सांगितलेल्याखेरीज (उरलेला) इतर (रूपविचार म्हणजे) शेष ; त्याबाबतीत अकारान्त शब्दाप्रमाणे विभक्तिरूपविचार आहे, असा अतिदेश (या सूत्राने) केला जात आहे. (म्हणजे) आकार, इत्यादींनी अन्त पावणाऱ्या शब्दांच्या बाबतीत पूर्वी (जी रूप, इत्यादि) कार्ये सांगितलेली नाहीत त्या शब्दांच्या बाबतीत, 'जस्शसोर्लुक्', इत्यादि अकारान्त शब्दाधिकारात सांगितलेली कार्ये होतात, असा अर्थ आहे. (स्पष्ट करायचे झाल्यासः) त्यामध्ये प्रथम 'जस्शसोर्लुक्' याच्या कार्याचा अतिदेश (पुढीलप्रमाणे होतो) :- माला...पेच्छ वा. 'अमोऽस्य' याच्या कार्याचा अतिदेश (पुढीलप्रमाणे) :- गिरिं...पेच्छ. 'टा-आमोर्णः' याच्या कार्याचा अतिदेश (असा होतो):- हाहाण कयं; मालाण...वहूण धणं; टा (या प्रत्यया) च्या बाबतीत मात्र टो णा (३.२४) आणि 'टाडस्...डसेः' (३.२९) असा विधि (नियम) सांगितलेला आहे. 'भिसो...हिं' (३.७) याच्या कार्याचा अतिदेश (पुढीलप्रमाणे) :- मालाहि...वहूहि कयं; याचप्रकारे सानुनासिक व सानुस्वार हि च्या बाबतीत (अतिदेश होतो). 'डसेस्...लुकः' (३.८) याच्या कार्याचा अतिदेश (पुढीलप्रमाणे होतो):- मालाओ...धेणूहितो आगओ; (यांमधील) हि आणि लुक यांचा पुढे (३.१२६-१२७) निषेध केला जाईल. 'भ्यसस्...सुन्तो' (३.९) याच्या कार्याचा अतिदेश (असा:-) मालाहितो, मालासुंतो; हि (या प्रत्यया) चा पुढे (३.१२७) निषेध केला जाईल; याचप्रमाणे गिरीहितो इत्यादि (रूपे होतात). 'डसः स्सः' याच्या कार्याचा अतिदेश (पुढीलप्रमाणे):- गिरिस्स...महुस्स; स्त्रीलिंगी शब्दांच्या बाबतीत मात्र 'टाडस्डेः' इत्यादि (नियम) सांगितला आहे. 'डे म्मि डेः' याच्या कार्याचा अतिदेश (असा:-) गिरिम्मि...महुम्मि; परंतु डे (प्रत्यया) च्या बाबतीत मात्र पुढे (३.१२८) निषेध केला जाईल; स्त्रीलिंगी शब्दांच्या बाबतीत मात्र 'टाडस्डेः' (३.२९) इत्यादि (नियम) सांगितला आहे. 'जस्...दीर्घः' (३.१२) याच्या कार्याचा अतिदेश (पुढीलप्रमाणे आहे) :- गिरी...गुरूण धणं. 'भ्यसि वा' याच्या कार्याचा अतिदेश (मात्र) लागू होत नाही; कारण 'इदुतो दीर्घः' असा नित्य नियम सांगितला

आहे. 'टाणशस्येत्'(३.१४) आणि 'भिस्भ्यस्सुपि'(३.१५) यां (दोघां) च्या कार्याच्या अतिदेशाचा पुढे (३.१२९) निषेध केला जाईल.

(सूत्र) न दीर्घो णो ॥ १२५॥

(वृत्ति) इदुदन्तयोरर्थाज्जस्-शस्डस्यादेशे णो इत्यस्मिन् परतो दीर्घो न भवति। अग्णिणो। वाउणो। णो इति किम्? अग्गी। अग्गीओ।

(अनु.) इकारान्त आणि उकारान्त शब्दापुढे अर्थात् जस्, शस् आणि डसि (या प्रत्ययां) चा णो हा आदेश असताना (त्यांचा अन्त्य स्वर) दीर्घ होत नाही. उदा. अग्णिणो, वाउणो. (पुढे) णो हा (आदेश) असताना असे का म्हटले आहे ? (कारण पुढे णो हा आदेश नसल्यास अन्त्य स्वर दीर्घ होतो. उदा.) अग्गी, अग्गीओ.

(सूत्र) डसेर्लुक् ॥ १२६॥

(वृत्ति) आकारान्तादिभ्योऽदन्तवत्प्राप्तौ डसेर्लुग् न भवति। मालत्तो मालाओ मालाउ मालाहिन्तो आगओ। एवं अग्गीओ वाऊओ इत्यादि।

(अनु.) आकारान्त इत्यादि शब्दांच्या पुढे अकारान्त शब्दाप्रमाणे प्राप्त झालेल्या डसि (या प्रत्यया) चा लोप होत नाही. उदा. मालत्तो...आगओ. अशाच प्रकारे अग्गीओ, वाऊओ इत्यादि (रूपे होतात).

(सूत्र) भ्यसश्च हिः ॥ १२७॥

(वृत्ति) आकारान्तादिभ्योऽदन्तवत्प्राप्तौ भ्यसो डसेश्च हिर्न भवति। मालाहिन्तो मालासुंतो। एवं अग्गीहिन्तो इत्यादि। मालाओ मालाउ मालाहिन्तो। एवम् अग्गीओ इत्यादि।

(अनु.) आकारान्त इत्यादि शब्दांच्या पुढे अकारान्त शब्दाप्रमाणे प्राप्त झालेला भ्यस् आणि डसि (या प्रत्ययां) चा 'हि' होत नाही. उदा. मालाहिंतो मालासुंतो. याचप्रमाणे अग्गीहिंतो, इत्यादि; मालाओ...मालाहिंतो; याचप्रमाणे अग्गीओ इत्यादि (रूपे होतात).

(सूत्र) डेडेः ॥ १२८॥

(वृत्ति) आकारान्तादिभ्योऽदन्तवत् प्राप्तो डेडे न भवति। अग्गिम्मि वाउम्मि। दहिम्मि। महुम्मि।

(अनु.) आकारान्त इत्यादि शब्दांच्या पुढे अकारान्त शब्दाप्रमाणे प्राप्त होणारा डि (या प्रत्यया) चा 'डे' होत नाही. उदा. अग्गिम्मि...महुम्मि.

(सूत्र) एत् ॥ १२९॥

(वृत्ति) आकारान्तादीनामर्थात् टाशस्भिस्भ्यस्सुप्सु परतोऽदन्तवद् एत्वं न भवति। हाहाण कयं। मालाओ पेच्छ। मालाहि कयं। मालाहिन्तो मालासुन्तो आगओ। मालासु ठिअं। एवं अग्गिणो वाउणो इत्यादि।

(अनु.) टा, शस्, भिस्, भ्यस् आणि सुप् हे (प्रत्यय) अर्थात् आकारान्त इत्यादि शब्दांच्या पुढे असताना अकारान्त शब्दांप्रमाणे त्यांच्या (अन्त्य स्वराचा) ए होत नाही. उदा. हाहाण...मालासु ठिअं. याचप्रमाणे अग्गिणो, वाउणो इत्यादि (रूपे होतात).

(सूत्र) द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ १३०॥

(वृत्ति) सर्वासां विभक्तीनां स्यादीनां त्यादीनां च द्विवचनस्य स्थाने बहुवचनं भवति। दोण्णि कुणन्ति^१ दुवे कुणन्ति^१। दोहिं। दोहिन्तो दोसुन्तो दोसु। हत्था^२। पाया^३। थणया^४। नयणा^५।

(अनु.) स्यादि तसेच त्यादि (या) सर्व विभक्तींच्या बाबतीत द्विवचनाच्या स्थानी बहुवचन येते. उदा. दोण्णि...नयणा.

(सूत्र) चतुर्थ्याः षष्ठी ॥ १३१॥

(वृत्ति) चतुर्थ्याः स्थाने षष्ठी भवति। मुणिस्स^६। मुणीण^६ देइ। नमो^७ देवस्स देवाण।

(अनु.) चतुर्थी (विभक्ती) च्या स्थानी षष्ठी (विभक्ति) येते. उदा. मुणिस्स...देवाण.

१ कुण हा कृ धातूचा आदेश आहे (सू.४.६५ पहा). २ हस्त

३ पाद ४ स्तनक ५ नयन ६ मुनि ७ नमः

(सूत्र) तादर्थ्यडेर्वा ॥ १३२॥

(वृत्ति) तादर्थ्यविहितस्य डेश्चतुर्थ्येकवचनस्य स्थाने षष्ठी वा भवति। देवस्स देवाय। देवार्थमित्यर्थः। डेरिति किम्? देवाण।

(अनु.) त्यासाठी (तादर्थ्य) या अर्थी सांगितलेल्या डे या चतुर्थी एकवचनी प्रत्ययाच्या स्थानी षष्ठी (विभक्ति) विकल्पाने येते. उदा. देवस्स देवाय (म्हणजे) देवासाठी असा अर्थ आहे. डे (या प्रत्यया) च्या (स्थानी) असे का म्हटले आहे ? (कारण चतुर्थी बहुवचनी प्रत्ययात असा विकल्प नाही. उदा.) देवाण.

(सूत्र) वधाड्डाड्श्च वा ॥ १३३॥

(वृत्ति) वधशब्दात्परस्य तादर्थ्यडेर्दिद् आडः षष्ठी च वा भवति। वहाड् वहस्स वहाय। वधार्थमित्यर्थः।

(अनु.) वध (या शब्दा) पुढील तादर्थ्य (दाखविणाऱ्या) डे प्रत्ययाचे डित् आड् आणि षष्ठी असे विकल्पाने होतात. उदा. वहाड्...वहाय (म्हणजे) वधासाठी असा अर्थ आहे.

(सूत्र) क्वचिद् द्वितीयादेः ॥ १३४॥

(वृत्ति) द्वितीयादीनां विभक्तीनां स्थाने षष्ठी भवति क्वचित्। सीमाधरस्स^१ वन्दे। तिस्सा^२ मुहस्स भरिमो। अत्र द्वितीयायाः षष्ठी। धणस्य लद्धो। धनेन लब्ध इत्यर्थः। चिरस्स मुक्का। चिरेण मुक्तेत्यर्थः। तेसिमेअमणाड्णणं। तैरेतदनाचरितम्। अत्र तृतीयायाः। चोरस्स बीहड्। चोराद्विभेतीत्यर्थः। इअराड् जाण लहुअक्खराड्^३ पायन्तिमिल्लसहिआण। पादान्तेन सहितेभ्य इतराणीति। अत्र पंचम्याः। पिट्ठीएँ^४ केसभारो। अत्र सप्तम्याः।

(अनु.) द्वितीया इत्यादि विभक्तींच्या स्थानी क्वचित् षष्ठी (विभक्ति) येते. उदा. सीमाधरस्स...भरिमो; येथे द्वितीयेच्या स्थानी षष्ठी (आलेली) आहे. धणस्स

लद्धो (म्हणजे) धनाने मिळालेला असा अर्थ आहे; चिरस्स मुक्का (म्हणजे) बऱ्याच काळाने सुटलेली असा अर्थ आहे; तेसि...इण्णं (म्हणजे) त्यांनी हे आचरले नाही (असा अर्थ आहे); याठिकाणी तृतीया (विभक्ती) च्या स्थानी (षष्ठी विभक्ति आहे). चोरस्स बीहइ (म्हणजे) चोराला भितो असा अर्थ आहे; इअराइं...सहिआण (मध्ये) पादान्ताने सहित असणाऱ्यापेक्षा वेगळी (असा अर्थ आहे); येथे पंचमी (विभक्तीच्या स्थानी षष्ठी विभक्ति आली आहे). पिट्टीए...भारो; याठिकाणी सप्तमीच्या (स्थानी षष्ठी विभक्ति आलेली आहे).

(सूत्र) द्वितीया-तृतीययोः सप्तमी ॥ १३५॥

(वृत्ति) द्वितीयातृतीययोः स्थाने क्वचित् सप्तमी भवति। गामे^१ वसामि^२। नयरे^३ न जामि^४। अत्र द्वितीयायाः। मइ^५ वेविरीए मलिआइं। तिसु^६ तेसु अलंकिआ पुहवी। अत्र तृतीयायाः।

(अनु.) द्वितीया आणि तृतीया यां (विभक्तीं) च्या स्थानी क्वचित् सप्तमी (विभक्ति) येते. उदा. गामे..जामि; येथे द्वितीयेच्या (स्थानी सप्तमी आली आहे). मइ...पुहवी; येथे तृतीयेच्या (स्थानी सप्तमी आली आहे).

(सूत्र) पञ्चम्यास्तृतीया च ॥ १३६॥

(वृत्ति) पञ्चम्याः स्थाने क्वचित् तृतीयासप्तम्यौ भवतः। चोरेण बीहइ। चोराद् बिभेतीत्यर्थः। अन्तेउरे रमिउमागओ राया^१। अन्तःपुराद् रन्त्वागत इत्यर्थः।

(अनु.) पंचमी (विभक्ती) च्या स्थानी क्वचित् तृतीया आणि सप्तमी (विभक्ति) येतात. उदा. चोरेण बीहइ (म्हणजे) चोराला भितो असा अर्थ आहे. अंतेउरे...राया (म्हणजे) अन्तःपुरातून (राजा) रमून आला असा अर्थ आहे.

---

१ ग्राम   २ वस्   ३ नगर   ४ या (जाणे)
 ५ मया वेपनशीलया मृदितानि।   ६ त्रिभिः तैः अलंकृता पृथ्वी।
 ७ राजन्

(सूत्र) सप्तम्या द्वितीया ॥ १३७॥

(वृत्ति) सप्तम्याः स्थाने ऋचिद् द्वितीया भवति। विज्जुज्जोयं^१ भरइ रत्तिं। आर्षे तृतीयापि दृश्यते। तेणं कालेणं। तेणं समएणं। तस्मिन् काले तस्मिन् समये इत्यर्थः। प्रथमाया अपि द्वितीया दृश्यते। चउवीसं पि जिणवरा। चतुर्विंशतिरपि जिनवरा इत्यर्थः।

(अनु.) सप्तमीच्या (विभक्तिच्या) स्थानी कधी कधी द्वितीया येते उदा. - विज्जु...रत्तिं। आर्ष प्राकृतामध्ये (सप्तमीच्या स्थानी) तृतीया विभक्ति सुद्धा दिसते. उदा.-तेणं...समएणं। म्हणजेच त्या काळी त्या वेळी, प्रथमेच्या स्थानावरही कधी कधी द्वितीया येते उदा. - चउवीसं पि जिणवरा म्हणजेच चोवीस पण जिनवर श्रेष्ठ.

(सूत्र) क्यङ्गेर्यलुक् ॥ १३८॥

(वृत्ति) क्यङन्तस्य क्यङ्षन्तस्य वा संबन्धिनो यस्य लुग् भवति। गरुआइ गरुआअइ। अगुरुर्गुरुर्भवति गुरुरिवाचरति वेत्यर्थः। क्यङ्ष्। दमदमाइ दमदमाअइ। लोहिआइ। लोहिआअइ।

(अनु.) क्यङ् तसेच क्यङ्ष (या प्रत्ययां) नी अन्त पावणाच्या शब्दांशी संबन्धित असणाऱ्या 'य' चा लोप विकल्पाने होतो. उदा. गरुआइ, गरुआअइ (म्हणजे) गुरु नसताना गुरु होतो किंवा गुरुप्रमाणे वागतो, असा अर्थ आहे. क्यङ्ष् (प्रत्ययाचे बाबतीत) :- दमदमाइ...लोहिआअइ.

(सूत्र) त्यादीनामाद्यत्रयस्याद्यस्येचेचौ ॥ १३९॥

(वृत्ति) त्यादीनां विभक्तीनां परस्मैपदानामात्मनेपदानां च संबन्धिनः प्रथमत्रयस्य यदाद्यं वचनं तस्य स्थाने इच् एच् इत्येतावादेशौ भवतः। हसइ^२ हसए। वेवइ^३ वेवए। चकारौ इचेचः (४.३१८) इत्यत्र विशेषणार्थौ।

(अनु.) परस्मैपद आणि आत्मनेपद या त्यादि विभक्तींशी संबन्धित असणाऱ्या प्रथम-त्रयाचे जे आद्य वचन, त्याच्या स्थानी इच् आणि एच् असे हे

(दोन) आदेश होतात. उदा. हसइ...वेवए. (इच् आणि एच् यांमधील) दोन चकार हे 'इचेचः' या सूत्रात विशेषणार्थी म्हणून आहेत.

(सूत्र) द्वितीयस्य सि से ॥ १४०॥

(वृत्ति) त्यादीनां परस्मैपदानामात्मनेपदानां च द्वितीयस्य त्रयस्य संबंधिन आद्यवचनस्य स्थाने सि से इत्येतावादेशौ भवतः। हससि हससे। वेवसि वेवसे।

(अनु.) धातूंना लागणाऱ्या परस्मैपद आणि आत्मनेपद प्रत्ययांतील द्वितीय त्रयाशी संबंधित असणाऱ्या आद्य वचनाच्या स्थानी सि आणि से असे हे (दोन) आदेश होतात. उदा. हससि...वेवसे.

(सूत्र) तृतीयस्य मिः ॥ १४१॥

(वृत्ति) त्यादीनां परस्मैपदानामात्मनेपदानां च तृतीयस्य त्रयस्याद्यस्य वचनस्य स्थाने मिरादेशो भवति। हसामि। वेवामि। बहुलाधिकाराद् मिवेः स्थानीयस्य मेरिकारलोपश्च। बहुजाणय^१ रूसिउं सक्कं। शक्नोमीत्यर्थः। न मरं। न म्रिये इत्यर्थः।

(अनु.) धातूंना लागणाऱ्या परस्मैपद आणि आत्मनेपद प्रत्ययांतील तृतीय त्रयाच्या आद्य वचनाच्या स्थानी मि असा आदेश होतो. उदा. हसामि, वेवामि. आणि बहुलचा अधिकार असल्यामुळे, मिवि स्थानीय मि च्या इकाराचा लोप होतो. उदा. बहु...सक्कं (मध्ये सक्कं म्हणजे) शक्नोमि असा अर्थ आहे; न मरं; (येथे) मी मरत नाही असा अर्थ आहे.

(सूत्र) बहुष्वाद्यस्य न्ति न्ते इरे ॥ १४२॥

(वृत्ति) त्यादीनां परस्मैपदात्मनेपदानामाद्यत्रयसंबंधिनो बहुषु वर्तमानस्य वचनस्य स्थाने न्ति न्ते इरे इत्यादेशा भवन्ति। हसन्ति। वेवन्ति। हसिज्जन्ति। रमिज्जन्ति। गज्जन्ते^२ खे मेहा। बीहन्ते रक्खसाण^३ च।

१ बहुजाणय (चोर, जार, धूर्त या अर्थी देशी शब्द) रोषितुं शक्नोमि।

२ गर्जन्ति खे मेघाः।

३ बिभ्यति राक्षसेभ्यः च।

उप्पज्जन्ते^१ कइ-हिअय-सायरे कव्वरयणाइं। दोण्णि^२ वि न पहुप्पिरे
बाहू। न प्रभवत इत्यर्थः। विच्छुहिरे। विक्षुभ्यन्तीत्यर्थः। क्वचिद् इरे
एकत्वेपि। सूसइरे गाम^३-चिक्खल्लो^४। शुष्यतीत्यर्थः।

(अनु.) धातूनां लागणाच्या परस्मैपद आणि आत्मनेपद प्रत्ययांतील तृतीय आद्यत्रयाशी
संबंधित असणाऱ्या बहु (अनेक) वचनाच्या स्थानी न्ति, न्ते आणि इरे
असे आदेश होतात. उदा. हसन्ति...रयणाइं; दोण्णि...बाहू (मध्ये न
पहुप्पिरे म्हणजे) न प्रभवतः (समर्थ होत नाहीत) असा अर्थ आहे; विच्छुहिरे
(म्हणजे) विक्षुभ्यन्ति (क्षुब्ध होतात) असा अर्थ आहे. इरे (हा प्रत्यय)
क्वचित् एकवचनातही लागतो. उदा. सूसइरे गामचिक्खल्लो (मध्ये सूसइरे
म्हणजे) शुष्यति (सुकतो) असा अर्थ आहे.

(सूत्र) मध्यमस्येतथाहचौ ॥ १४३ ॥

(वृत्ति) त्यादीनां परस्मैपदात्मनेपदानां मध्यमस्य त्रयस्य बहुषु वर्तमानस्य
स्थाने इत्था हच् इत्येतावादेशौ भवतः। हसित्था। हसह। वेवित्था।
वेवह। बाहुलकादित्यान्यत्रापि। यद्यत्ते रोचते। जं जं ते रोइत्था।
हच् इति चकारः इह-हचोर्हस्य (४.२६८) इत्यत्र विशेषणार्थः।

(अनु.) धातूनां लागणाच्या परस्मैपद आणि आत्मनेपद प्रत्ययांतील मध्यम त्रयाच्या
बहु (अनेक) वचनाच्या स्थानी इत्था आणि हच् असे हे (दोन) आदेश
होतात. उदा. हसित्था...वेवह. बाहुलकामुळे इत्था (हा प्रत्यय) इतर
ठिकाणीही (लागलेला दिसतो. उदा.) यद्यत्ते...रोइत्था. हच् मधील चकार
हा 'इहहचोर्हस्य' या सूत्रात विशेषणार्थी आहे.

(सूत्र) तृतीयस्य मोमुमाः ॥ १४४ ॥

(वृत्ति) त्यादीनां परस्मैपदात्मनेपदानां तृतीयस्य त्रयस्य सम्बन्धिनो बहुषु
वर्तमानस्य वचनस्य स्थाने मो मु म इत्येते आदेशा भवन्ति। हसामो
हसामु हसाम। तुवरामो^५ तुवरामु तुवराम।

१ उत्पद्यन्ते कविहृदयसागरे काव्यरत्नानि। २ द्वौ अपि न प्रभवतः बाहू। ३ ग्राम

४ चिखल या अर्थी देशी शब्द

५ त्वर्

(अनु.) धातूंना लागणाऱ्या परस्मैपद आणि आत्मनेपद प्रत्ययांतील तृतीय त्रयाशी संबंधित असणाऱ्या बहु (अनेक) वचनाच्या स्थानी मो, मु आणि म असे हे आदेश होतात. उदा. हसामो...तुवराम.

(सूत्र) अत एवैच् से ॥ १४५॥

(वृत्ति) त्यादेः स्थाने यौ एच् से इत्येतावादेशावुक्तौ तावकारान्तादेव भवतो नान्यस्मात्। हसए हससे। तुवरए तुवरसे। करए^१ करसे। अत इति किम् ? ठाइ^२ ठासि। वसुआइ^३ वसुआसि। होइ^४ होसि। एवकारोकारान्ताद् एच् से एव भवत इति विपरीतावधारणनिषेधार्थः। तेनाकारान्ताद् इच् सि इत्येतावपि सिद्धौ। हसइ हससि। वेवइ वेवसि।

(अनु.) धातूंना लागणाऱ्या प्रत्ययांच्या स्थानी (वर सू.३.१३९-१४० मध्ये) जे एच् आणि से असे हे (दोन) आदेश सांगितले ते फक्त अकारान्त धातूंच्या पुढेच होतात इतर (स्वरान्त धातू) च्या पुढे होत नाहीत. उदा. हसए...करसे. अकारान्त धातूंच्या (पुढे) असे का म्हटले आहे ? (कारण इतर स्वरान्त धातूपुढे हे आदेश होत नाहीत. उदा.) ठाइ...होसि. अकारान्त धातू पुढेच एच् आणि से (हे आदेश) होतात अशा विपरीत (चुकीच्या) निश्चयाचा (अवधारण) निषेध करण्यास (सूत्रामध्ये अतः या शब्दापुढे) एवकार (एव हा शब्द) वापरलेला आहे. त्यामुळे अकारान्त धातू पुढेही इच् आणि सि हे दोन्ही (आदेश) सुद्धा सिद्ध होतात. उदा. हसइ...वेवसि.

(सूत्र) सिनास्तेः सिः ॥ १४६॥

(वृत्ति) सिना द्वितीयत्रिकादेशेन सह अस्तेः सिरादेशो भवति। निट्टुरो^५ जं सि। सिनेति किम् ? सेआदेशे सति अत्थि तुमं।

(अनु.) (धातूंना लागणाऱ्या प्रत्ययांतील) द्वितीय त्रिकांतील (आद्य वचनाच्या) सि या आदेशासह अस् (धातू) ला सि असा आदेश होतो. उदा. निट्टुरो जं

१ कृ २ स्था ३ वसुआ हा उद्+वा धातूचा आदेश आहे (सू.४.११ पहा).

४ भू ५ निष्ठुरः यद् असि।

सि. सि (या आदेशा) सह असे का म्हटले आहे ? (कारण सि हा आदेश नसून) से हा आदेश असताना अत्थि तुमं (असे होते).

(सूत्र) मिमोमैर्हिम्होम्हा वा ॥ १४७॥

(वृत्ति) अस्तेर्धातोः स्थाने मि मो म इत्यादेशैः सह यथासंख्यं म्हि म्हो म्ह इत्यादेशा वा भवन्ति। एस म्हि। एषोस्मीत्यर्थः। गयं म्हो। गय म्ह। मुकारस्याग्रहणात् प्रयोग एव न तस्येत्यवसीयते। पक्षे अत्थि अहं। अत्थि अम्हे। अत्थि अम्हो। ननु च सिद्धावस्थायां पक्षमश्मष्मस्महमां म्हः (२.७४) इत्यनेन म्हादेशे म्हो इति सिद्धति। सत्यम्। किं तु विभक्तिविधौ प्रायः साध्यमानावस्थाङ्गीक्रियते। अन्यथा वच्छेण वच्छेसु सव्वे जे ते के इत्याद्यर्थं सूत्राण्यनारम्भणीयानि स्युः।

(अनु.) अस् धातूच्या स्थानी, मि, मो आणि म या आदेशांसह अनुक्रमे म्हि, म्हो आणि म्ह असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. एस म्हि (म्हणजे) एषः अस्मि (हा मी आहे) असा अर्थ होतो; गय...म्ह. सूत्रात मुकार (या आदेशा) चा निर्देश नसल्यामुळे (त्याचा) वापर (प्रयोग) असतच नाही, असे कळून येते. (विकल्प-) पक्षीः- अत्थि...अम्हो. (शंका-) 'पक्षम...म्हः' (२.७४) या सूत्रानुसार (स्मः या रूपाच्या) सिद्धावस्थेत म्ह असा आदेश झाला असता म्हो हे रूप सिद्ध होते असे नाही का म्हणता येत ? (उत्तर-) हे खरे आहे. तथापि प्रत्यय लावून (होणा-या रूपांचे) नियम सांगताना, प्रायः (शब्दाची) साध्यमान अवस्था स्वीकारली जाते; नाहीतर (म्हणजे तसे न केल्यास) वच्छेण...के इत्यादि रूपांच्या सिद्धीसाठी सूत्रेच सांगावयास नको होती असे होईल.

(सूत्र) अत्थिस्त्यादिना ॥ १४८॥

(वृत्ति) अस्तेः स्थाने त्यादिभिः सह अत्थि इत्यादेशो भवति। अत्थि सो। अत्थि ते। अत्थि तुमं। अत्थि तुम्हे। अत्थि अहं। अत्थि अम्हे।

(अनु.) ति इत्यादि (धातूंना लागणाऱ्या) प्रत्ययासह अस् (धातू) च्या स्थानी अत्थि असा आदेश होतो. उदा. अत्थि...अम्हे.

(सूत्र) णेरदेदावावे ॥ १४९॥

(वृत्ति) णेः स्थाने अत् एत् आव आवे एते चत्वार आदेशा भवन्ति। दरिसइ^१। कारेइ। करावइ। करावेइ। हासेइ हसावइ हसावेइ। उवसामेइ^२ उवसमावइ उवसमावेइ। बहुलाधिकारात् क्वचिदेन्नास्ति। जाणावेइ^३। क्वचिद् आवे नास्ति। पाएइ^४। भावेइ^५।

(अनु.) णि (या प्रत्यया) च्या स्थानी अ, ए, आव आणि आवे (असे) हे चार आदेश होतात. उदा. दरिसइ...उवसमावेइ. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे क्वचित् ए (हा आदेश) होत नाही. उदा. जाणावेइ. क्वचित् आवे (हा आदेश) होत नाही. उदा. पाएइ, भावेइ.

(सूत्र) गुर्वादेरविर्वा ॥ १५०॥

(वृत्ति) गुर्वादिर्णेः स्थाने अवि इत्यादेशो वा भवति। शोषितं सोसविअं सोसिअं। तोषितं तोसविअं तोसिअं।

(अनु.) दीर्घ स्वर आदि (स्थानी) असणाऱ्या (धातू) ना लागणाऱ्या णि (या प्रत्यया) च्या स्थानी अवि असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. शोषितम्...तोसिअं.

(सूत्र) भ्रमेराडो वा ॥ १५१॥

(वृत्ति) भ्रमेः परस्य णेराड आदेशो वा भवति। भमाडइ भमाडेइ। पक्षे। भामेइ भमावइ भमावेइ।

(अनु.) भ्रम् (या धातू) च्या पुढील णि (या प्रत्यया) ला आड असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. भमाडइ...भमावेइ.

१ दृश् २ उपशम् ३ जाण हा ज्ञा धातूचा आदेश आहे (सू.४.७ पहा).

४ पा ५ भू

(सूत्र) लुगावी क्तभावकर्मसु ॥ १५२॥

(वृत्ति) णेः स्थाने लुक् आवि इत्यादेशौ भवतः क्ते भावकर्मविहिते च प्रत्यये परतः। कारिअं कराविअं। हासिअं हसाविअं। खामिअं^१ खमाविअं। भावकर्मणोः। कारीअइ करावीअइ। कारिज्जइ कराविज्जइ। हासीअइ हसावीअइ। हासिज्जइ हसाविज्जइ।

(अनु.) क्त तसेच भाव आणि कर्म यांसाठी सांगितलेले प्रत्यय पुढे असताना णि (या प्रत्यया) च्या स्थानी लोप आणि आवि असे आदेश होतात. उदा. (क्त-प्रत्यय पुढे असता):- कारिअं...खमाविअं. भावकर्म प्रत्यय (पुढे असता) :- काराअइ...हसाविज्जइ.

(सूत्र) अदेल्लुक्यादेरत आः ॥ १५३॥

(वृत्ति) णेरदेल्लोपेषु कृतेषु आदेरकारस्य आ भवति। अति। पाडइ^२। मारइ^३। एति। कारेइ। खामेइ। लुकि। कारिअं खामिअं। कारीअइ खामीअइ। कारिज्जइ खामिज्जइ। अदेल्लुकीति किम्। कराविअं। करावीअइ कराविज्जइ। आदेरिति किम्? संगामेइ^४। इह व्यवहितस्य मा भूत्। कारिअं। इहान्त्यस्य मा भूत्। अत इति किम्? दूसेइ^५। केचित्तु आवेआव्यादेशयोरप्यादेरत आत्वमिच्छन्ति। कारावेइ। हासाविओ^६ जणो सामलीए।

(अनु.) णि (या प्रत्यया) चे अ, ए आणि लोप हे केले असता (धातूमध्ये) आदि (असणाऱ्या) अकाराचा आ होतो. उदा. अ केला असता:- पाडइ, मारइ. ए केला असता:- कारेइ, खामेइ. लोप केला असता:- कारिअं...खामिज्जइ. (णि प्रत्ययाचे) अ, ए आणि लोप (केले असता) असे का म्हटले आहे ? (कारण तसे नसल्यास आदि अ चा आ होत नाही. उदा.) कराविअं...कराविज्जइ. आदि (असणाऱ्या अ चा आ होतो) असे का म्हटले आहे ? कारण संगामेइ या ठिकाणी व्यवहित असणाऱ्या (अ) चा (आ) होऊ नये (म्हणून) (आणि) कारिअं येथे अन्त्य (अ) चा

१ क्षामित २ पत् ३ मृ ४ संग्राम

५ दुष् ६ हासितः जनः श्यामलया।

(आ) होऊ नये म्हणून. अ चा (आ होतो) असे का म्हटले आहे? (कारण इतर स्वर आदि असल्यास आ होत नाही. उदा.) दूसेइ. पण (णि प्रत्ययाचे) आवे आणि आवि हे आदेश झालेले असतानाही (धातूतील) आदि अ चा आ होतो असे काही (वैयाकरण) मानतात. (मग त्यांच्या मते) कारावेइ; हासाविओ जणो सामलीए (असे होईल).

(सूत्र) मौ वा ॥ १५४॥

(वृत्ति) अत आ इति वर्तते। अदन्ताद्धातोर्मौ परे अत आत्वं वा भवति। हसामि हसमि। जाणामि जाणमि। लिहामि^१ लिहमि। अत इत्येव। होमि^२।

(अनु.) 'अत आ' (अ चा आ होतो) हे शब्द (या सूत्रात ३.१५३ वरून अनुवृत्तीने) आहेतच. अकारान्त धातूच्या पुढे मि (हा प्रत्यय) असता (धातूच्या अन्त्य) अ चा आ विकल्पाने होतो. उदा. हसामि...लिहमि. अ चाच (आ होतो; इतर अन्त्य स्वरांचा आ होत नाही. उदा.) होमि.

(सूत्र) इच्च मोमुमे वा ॥ १५५॥

(वृत्ति) अकारान्ताद्धातोः परेषु मोमुमेषु अत इत्वं चकाराद् आत्वं च वा भवतः। भणिमो भणामो। भणिमु भणामु। पक्षे। भणमो। भणमु। भणम। वर्तमानापञ्चमीशतृषु वा (३.१५८) इत्येत्वे तु भणेमो भणेमु भणेम। अत इत्येव। ठामो। होमो।

(अनु.) अकारान्त धातूच्या पुढे मो, मु आणि म (हे प्रत्यय) असताना (धातूतील अन्त्य) अ चा इ आणि (सूत्रातील) चकारामुळे आ असे विकल्पाने होतात. उदा. भणिमो...भणाम. (विकल्प-) पक्षी:- भणमो...भणम. 'वर्तमाना...वा' या सूत्रानुसार (अकारान्त धातूच्या अन्त्य अ चा) ए झाला असता भणेमो...भणेम (अशी रूपे होतात). (अन्त्य) अ चाच (आ होतो; इतर अन्त्य स्वरांचा आ होत नाही. उदा.) ठामो, होमो.

(सूत्र) के ॥ १५६॥

(वृत्ति) के परतोऽत इत्वं भवति। हसिअं^१। पढिअं^२। नविअं^३। हासिअं। पाढिअं। गयं नयमित्यादि तु सिद्धावस्थापेक्षणात्। अत इत्येव। ज्ञायं^३। लुअं^४। हूअं^५।

(अनु.) (अकारान्त धातूच्या) पुढे क्त (प्रत्यय) असता (धातूतील अन्त्य) अ चा इ होतो. उदा. हसिअं...पाढिअं. गयं आणि नयं ही रूपे मात्र (गत आणि नत या संस्कृतमधील) सिद्धावस्थेच्या अपेक्षेने आहेत. (अन्त्य) अ चाच (इ होतो; इतर अन्त्य स्वरांचा इ होत नाही. उदा.) ज्ञायं...हूअं.

(सूत्र) एच्च क्त्वातुम्तव्यभविष्यत्सु ॥ १५७॥

(वृत्ति) क्त्वातुम्तव्येषु भविष्यत्कालविहिते च प्रत्यये परतोऽत एकारश्चकारादिकारश्च भवति। क्त्वा। हसेऊण हसिऊण। तुम्। हसेउं हसिउं। तव्य। हसेअव्वं हसिअव्वं। भविष्यत्। हसेहिइ हसिहिइ। अत इत्येव। काऊण।

(अनु.) (अकारान्त धातूच्या) पुढे क्त्वा, तुम् आणि तव्य (हे प्रत्यय) तसेच भविष्यकाळाचा (म्हणून) सांगितलेला प्रत्यय हे असताना (धातूतील अन्त्य) अ चा एकार आणि (सूत्रातील) चकारामुळे इकार होतो. उदा. क्त्वा (पुढे असता):- हसेऊण, हसिऊण. तुम् (पुढे असता):- हसेउं, हसिउं. तव्य (पुढे असता) :- हसेअव्वं हसिअव्वं. भविष्यकाळाचा प्रत्यय (पुढे असता):- हसेहिइ, हसिहिइ. (अन्त्य) अ चाच (इ आणि ए होतात; इतर अन्त्य स्वरांचे होत नाहीत. उदा.) काऊण.

(सूत्र) वर्तमानापञ्चमीशतृषु वा ॥ १५८॥

(वृत्ति) वर्तमानापञ्चमीशतृषु परत अकारस्य स्थाने एकारो वा भवति। वर्तमाना। हसेइ हसइ। हसेम हसिम। हसेमु हसिमु। पञ्चमी। हसेउ हसउ। सुणेउ^६ सुणउ। शतृ। हसेन्तो हसन्तो। क्वचिन्न भवति। जयइ^७। क्वचिदात्वमपि। सुणाउ।

१ पठित

२ नत (नम्)

३ ध्यात

४ लून

५ भूत/हूत

६ श्रु

७ जि

(अनु.) वर्तमानकाळाचे प्रत्यय आज्ञार्थाचे प्रत्यय आणि शतृ प्रत्यय पुढे असताना (धातूच्या अन्त्य) अकाराच्या स्थानी एकार विकल्पाने होतो. उदा. वर्तमानकाळाचे प्रत्यय (पुढे असता) :- हसेइ...हसिमु. आज्ञार्थाचे प्रत्यय (पुढे असता) :- हसेउ...सुणउ. शतृ (प्रत्यय पुढे असता) :- हसेन्तो, हसन्तो. क्वचित् (अन्त्य अ चा ए होत नाही. उदा.) जयइ. क्वचित् (अ चा) आ सुद्धा होतो. उदा. सुणाउ.

(सूत्र) जाज्जे ॥ १५९॥

(वृत्ति) जा ज् इत्यादेशयोः परयोरकारस्य एकारो भवति। हसेज्जा हसेज्ज। अत इत्येव। होज्जा होज्ज।

(अनु.) जा आणि ज् हे आदेश (-रूप प्रत्यय) पुढे असता (धातूच्या अन्त्य) अकाराचा एकार होतो. उदा. हसेज्जा, हसेज्ज. अ चाच (एकार होतो; इतर स्वरांचा एकार होत नाही. उदा.) होज्जा, होज्ज.

(सूत्र) ईअइज्जौ क्यस्य ॥ १६०॥

(वृत्ति) चिजिप्रभृतीनां भावकर्मविधिं वक्ष्यामः। येषां तु न वक्ष्यते तेषां संस्कृतातिदेशात्प्राप्तस्य क्यस्य स्थाने ईअ इज्ज इत्येतावादेशौ भवतः। हसीअइ हसिज्जइ। हसीअन्तो हसिज्जन्तो। हसीअमाणो हसिज्जमाणो। पढीअइ पढिज्जइ। होईअइ होइज्जइ। बहुलाधिकारात् क्वचित् क्योऽपि विकल्पेन भवति। मए नवेज्ज^१। मए नविज्जेज्ज। तेण लहेज्ज^२। तेण लहिज्जेज्ज। तेण अच्छेज्ज^३। तेण अच्छिज्जेज्ज। तेण अच्छीअइ।

(अनु.) चि,जिइत्यादि (धातू) च्या भावकर्मरूपांचा विचार आम्ही पुढे (सूत्र ४.२४१-२४३) सांगणार आहोत. परंतु ज्या (धातू) च्या बाबतीत (हा भाग) सांगितला जाणार नाही त्यांच्या बाबतीत संस्कृतमधून अतिदेशाने प्राप्त झालेल्या क्य (या प्रत्यया) च्या स्थानी ईअ आणि इज्ज असे हे

१ नम् २ लभ् ३ अच्छसाठी सू.४.२१५ पहा.

आदेश होतात. उदा. हसीअइ...होइज्जइ. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे क्वचित् क्य (=य) सुद्धा विकल्पाने लागतो. उदा. मए...अच्छीअइ.

(सूत्र) दृशिवचेडीस डुच्चं ॥ १६१॥

(वृत्ति) दृशेर्वचेश्च परस्य क्यस्य स्थाने यथासङ्ख्यं डीस डुच्च इत्यादेशौ भवतः। ईअइज्जापवादः। दीसइ। वुच्चइ।

(अनु.) दृश् आणि वच् (या धातू) च्या पुढील क्य (प्रत्यया) च्या स्थानी अनुक्रमे डीस (डित् ईस) आणि डुच्च (डित् उच्च) असे आदेश होतात. (क्य प्रत्ययाचे) ईअ आणि इज्ज (असे आदेश) होतात. या नियमाचा (सू.३.१६०) प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. दीसइ, वुच्चइ.

(सूत्र) सी ही हीअ भूतार्थस्य ॥ १६२॥

(वृत्ति) भूतेऽर्थे विहितोऽद्यतन्यादिः प्रत्ययो भूतार्थः तस्य स्थाने सी ही हीअ इत्यादेशा भवन्ति। उत्तरत्र व्यञ्जनादीअ-विधानात् स्वरान्तादेवायं विधिः। कासी^१ काही काहीअ। अकार्षीत् अकरोत् चकार वेत्यर्थः। एवं ठासी ठाही ठाहीअ। आर्षे। देविन्दो^२ इणमब्बवी इत्यादौ सिद्धावस्थाश्रयणाद् ह्यस्तन्याः प्रयोगः।

(अनु.) भूतकाळाच्या अर्थी सांगितलेला (जो) अद्यतनी इत्यादि प्रत्यय तो भूतकाळाचा (प्रत्यय होय); त्याच्या स्थानी सी, ही, आणि हीअ असे आदेश होतात. पुढल्या सूत्रात (३.१६३) (व्यञ्जनान्त धातूच्या अन्त्य) व्यंजनापुढे ईअ (असा प्रत्यय) सांगितला असल्यामुळे स्वरान्त धातूच्या बाबतीत हा (प्रस्तुतचा) नियम आहे (असे जाणावे). उदा. कासी...काहीअ (म्हणजे) अकार्षीत् अकरोत् किंवा चकार असा अर्थ आहे. याचप्रमाणे:- ठासी...ठाहीअ. आर्ष प्राकृतात देविंदो इणमब्बवी इत्यादि ठिकाणी सिद्धावस्थेतील (रूपांचा) आधार असल्याने ह्यस्तनीचा उपयोग (केलेला दिसतो).

(सूत्र) व्यञ्जनादीअः ॥ १६३॥

(वृत्ति) व्यञ्जानान्ताद्धातोः परस्य भूतार्थस्याद्यतन्यादिप्रत्ययस्य ईअ इत्यादेशो भवति। हुवीअ। अभूत् अभवत् बभूवेत्यर्थः। एवम्। अच्छीअ। आसिष्ट आस्त आसांचक्रे वा। गेणहीअ। अग्रहीत् अगृह्णात् जग्राह वा।

(अनु.) व्यंजनान्त धातूच्या पुढील भूतार्थी असणाऱ्या अद्यतनी इत्यादि प्रत्ययाला ईअ असा आदेश होतो. उदा. हुवीअ (म्हणजे) अभूत्...बभूव असा अर्थ आहे. याचप्रमाणे:- अच्छीअ (म्हणजे) आसिष्ट आस्त किंवा आसांचक्रे (असा अर्थ आहे); गेणहीअ (म्हणजे) अग्रहीत्, अगृह्णात् किंवा जग्राह (असा अर्थ आहे).

(सूत्र) तेनास्तेरास्यहेसी ॥ १६४॥

(वृत्ति) अस्तेर्धातोस्तेन भूतार्थेन प्रत्ययेन सह आसि अहेसि इत्यादेशौ भवतः। आसि सो तुमं अहं वा। जे आसि। ये आसन्नित्यर्थः। एवं अहेसि।

(अनु.) त्या भूतार्थी प्रत्ययासह अस् धातूला आसि आणि अहेसि असे आदेश होतात. उदा. असि...अहं वा; जे आसि (म्हणजे) ये आसन् (जे होते) असा अर्थ आहे. याचप्रमाणे - अहेसि.

(सूत्र) जात्सप्तम्या इर्वा ॥ १६५॥

(वृत्ति) सप्तम्यादेशात् जात्पर इर्वा प्रयोक्तव्यः। भवेत् होज्जइ होज्ज।

(अनु.) सप्तमी (विध्यर्था) चा आदेश असणाऱ्या ज्ज पुढे इ विकल्पाने वापरावी. उदा. भवेत्, होज्जइ, होज्ज.

(सूत्र) भविष्यति हिरादिः ॥ १६६॥

(वृत्ति) भविष्यदर्थे विहिते प्रत्यये परे तस्यैवादिर्हिः प्रयोक्तव्यः। होहिइ। भविष्यति भविता वेत्यर्थः। एवम्। होहिन्ति होहिसि होहित्था। हसिहिइ। काहिइ।

(अनु.) भविष्यकाळार्थी सांगितलेला प्रत्यय पुढे असता त्या (प्रत्यया) च्याच अगोदर हि (हे अक्षर) वापरावे. उदा. होहिइ (म्हणजे) भविष्यति किंवा भविता असा अर्थ आहे. याचप्रमाणे :- होहिन्ति...काहिइ.

(सूत्र) मिमोमुमे स्सा हा न वा ॥ १६७॥

(वृत्ति) भविष्यत्यर्थे मिमोमुमेषु तृतीयत्रिकादेशेषु परेषु तेषामेवादी स्सा हा इत्येतौ वा प्रयोक्तव्यौ। हेरपवादौ। पक्षे हिरपि। होस्सामि होहामि। होस्सामो होहामो होस्सामु होहामु होस्साम होहाम। पक्षे। होहिमि। होहिमु होहिम। क्वचित्तु हा न भवति। हसिस्सामो हसिहिमो।

(अनु.) भविष्यकाळार्थी मि, मो, मु आणि म असे तृतीय त्रिकाचे आदेश पुढे असता त्यांच्याच पूर्वी (अगोदर) स्सा आणि हा असे हे (शब्द) विकल्पाने वापरावेत. (भविष्यकाळार्थी प्रत्ययापूर्वी) हि (शब्द वापरावा) (सू.३.१६६) या) चा अपवाद (हे दोन शब्द आहेत). (विकल्प-) पक्षी हि सुद्धा (वापरावा). उदा. होस्सामि...होहाम; (विकल्प-) पक्षी:- होहिमि...होहिम. परंतु क्वचित् 'हा' येत नाही. उदा. हसिस्सामो, हसिहिमो.

(सूत्र) मो-मु-मानां हिस्सा हित्था ॥ १६८॥

(वृत्ति) धातोः परौ भविष्यति काले मोमुमानां स्थाने हिस्सा हित्था इत्येतौ वा प्रयोक्तव्यौ। होहिस्सा होहित्था। हसिहिस्सा हसिहित्था। पक्षे। होहिमो होस्सामो होहामो। इत्यादि।

(अनु.) धातूच्या पुढे भविष्यकाळात मो, मु आणि म यांच्या स्थानी हिस्सा आणि हित्था असे हे (शब्द) विकल्पाने वापरावेत. उदा. होहिस्सा...हसिहित्था. (विकल्प-) पक्षी :- होहिमो...होहामो इत्यादि.

(सूत्र) मेः स्सं ॥ १६९॥

(वृत्ति) धातोः परो भविष्यति काले म्यादेशस्य स्थाने स्सं वा प्रयोक्तव्यः। होस्सं। हसिस्सं। कित्तइस्सं^१। पक्षे। होहिमि होस्सामि होहामि। कित्तइहिमि^१।

(अनु.) धातूच्या पुढे भविष्यकाळात मि (या प्रत्यया) च्या आदेशाच्या स्थानी (सू.३.१६७) स्सं (हा शब्द) विकल्पाने वापरावा. उदा. होस्सं...कित्तइस्सं. (विकल्प-) पक्षी :- होहिमि...कित्तइहिमि.

(सूत्र) कृदो हं ॥ १७०॥

(वृत्ति) करोतेर्ददातेश्च परो भविष्यति विहितस्य म्यादेशस्य स्थाने हं वा प्रयोक्तव्यः। काहं दाहं। करिष्यामि दास्यामीत्यर्थः। पक्षे। काहिमि दाहिमि। इत्यादि।

(अनु.) करोति (कृ) आणि ददाति (दा) (या धातू) च्या पुढे, भविष्यकाळात सांगितलेल्या मि (या प्रत्यया) च्या आदेशाच्या स्थानी हं (हा शब्द) विकल्पाने वापरावा. उदा. काहं, दाहं (म्हणजे) करिष्यामि (करीन), दास्यामि (देईन) असा अर्थ आहे. (विकल्प-) पक्षी :- काहिमि, दाहिमि इत्यादि.

(सूत्र) श्रु-गमि-रुदि -विदि-दृशि-मुचि-वचि-छिदि-भिदि-भुजां सोच्छं गच्छं रोच्छं वेच्छं दच्छं मोच्छं वोच्छं छेच्छं भेच्छं भोच्छं ॥ १७१॥

(वृत्ति) श्रुादीनां धातूनां भविष्यद्विहित-म्यन्तानां स्थाने सोच्छमित्यादयो निपात्यन्ते। सोच्छं। श्रोष्यामि। गच्छं। गमिष्यामि। संगच्छं संगंस्ये। रोच्छं रोदिष्यामि। विद् ज्ञाने। वेच्छं वेदिष्यामि। दच्छं द्रक्ष्यामि। मोच्छं मोक्ष्यामि। वोच्छं वक्ष्यामि। छेच्छं छेत्स्यामि। भेच्छं भेत्स्यामि। भोच्छं भोक्ष्ये।

(अनु.) भविष्यकाळार्थी सांगितलेल्या मि (या प्रत्ययाने) अन्त पावणाच्या श्रु, इत्यादि (म्हणजे श्रु, गम्, रुद्, विद्, दृश्, मुच्, वच्, छिद्, भिद् आणि भुज् या) धातूंच्या स्थानी सोच्छं इत्यादि (म्हणजे सोच्छं, गच्छं, रोच्छं, वेच्छं, दच्छं, मोच्छं, वोच्छं, छेच्छं, भेच्छं आणि भोच्छं असे हे) निपात म्हणून येतात. उदा. सोच्छं...रोदिष्यामि; विद् (हा धातु येथे) ज्ञान (जाणणे) (या अर्थी आहे); वेच्छं...भोक्ष्ये.

(सूत्र) सोच्छादय इजादिषु हिलुक् च वा ॥ १७२॥

(वृत्ति) श्वादीनां स्थाने इजादिषु भविष्यदादेशेषु यथासंख्यं सोच्छादयो भवन्ति। ते एवादेशा अन्त्यस्वराद्यवयववर्जा इत्यर्थः। हिलुक् च वा भवति। सोच्छिइ। पक्षे। सोच्छिहिइ। एवं। सोच्छिन्ति सोच्छिहन्ति। सोच्छिसि सोच्छिहिसि, सोच्छित्था सोच्छिहित्था सोच्छिह सोच्छिहिह। सोच्छिमि सोच्छिहिमि सोच्छिस्सामि सोच्छिहामि सोच्छिस्सं सोच्छं सोच्छिमो सोच्छिहिमो सोच्छिस्सामो सोच्छिहामो सोच्छिहिस्सा सोच्छिहित्था। एवं मुमयोरपि। गच्छिइ। गच्छिहिइ। गच्छिन्ति। गच्छिहन्ति। गच्छिसि। गच्छिहिसि। गच्छित्था। गच्छिहित्था। गच्छिह। गच्छिहिह। गच्छिमि। गच्छिहिमि। गच्छिस्सामि। गच्छिहामि। गच्छिस्सं। गच्छं। गच्छिमो। गच्छिहिमो। गच्छिस्सामो। गच्छिहामो। गच्छिहिस्सा। गच्छिहित्था। एवं मुमयोरपि। एवं रुदादीनामप्युदाहार्यम्।

(अनु.) इच् इत्यादि भविष्यकाळाचे आदेश (पुढे) असताना श्रु इत्यादि (म्हणजे श्रु, गम्, रुद्, विद्, दृश्, मुच्, वच्, छिद्, भिद् आणि भुज् या) धातूंच्या स्थानी अनुक्रमे सोच्छ इत्यादि (म्हणजे सोच्छ, गच्छ, रोच्छ, वेच्छ, दच्छ, मोच्छ, वोच्छ, छेच्छ, भेच्छ आणि भोच्छ) होतात. म्हणजे अन्त्य स्वर इत्यादि अवयव सोडून तेच आदेश होतात असा अर्थ आहे. आणि (यावेळी) हि (या अक्षरा) चा लोप विकल्पाने होतो. उदा. सोच्छिइ; (विकल्प-) पक्षी:- सोच्छिहिइ. याचप्रमाणे :- सोच्छिन्ति...सोच्छिहित्था; याचप्रमाणे मु आणि म (या प्रत्ययां) चे बाबतीतसुद्धा (जाणावे). गच्छिइ...गच्छिहित्था; याचप्रमाणे मु आणि म (या प्रत्ययां) चे बाबतीतसुद्धा (जाणावे). याचप्रमाणे रुद् इत्यादि (धातू) च्या (रूपांची) उदाहरणे घ्यावीत.

(सूत्र) दु सु मु विध्यादिष्वेकस्मिंस्त्रयाणाम् ॥ १७३॥

(वृत्ति) विध्यादिष्वर्थेषूत्पन्नानामेकत्वर्थे वर्तमानानां त्रयाणामपि त्रिकाणां स्थाने यथासंख्यं दु सु मु इत्येते आदेशा भवन्ति। हसउ सा। हससु

तुमं। हसामु अहं। पेच्छउ। पेच्छसु। पेच्छामु। दकारोच्चारणं
भाषान्तरार्थम्।

(अनु.) विधि इत्यादि अर्थांमध्ये उत्पन्न झालेल्या (आणि) एकत्व या अर्थी
असणान्या त्रयांच्या त्रिकांच्या स्थानी अनुक्रमे दु, सु आणि मु असे हे
आदेश होतात. उदा. हसउ...पेच्छामु. (दु मध्ये) दकाराचे उच्चारण हे
दुस-या (म्हणजे शौरसेनी) भाषेसाठी आहे.

(सूत्र) सोर्हिर्वा ॥ १७४॥

(वृत्ति) पूर्वसूत्रविहितस्य सोः स्थाने हिरादेशो वा भवति। देहि। देसु।

(अनु.) मागील (३.१७३) सूत्रात सांगितलेल्या सु (या आदेशा) च्या स्थानी हि
असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. देहि, देसु.

(सूत्र) अत इज्जस्विज्जहीज्जे-लुको वा ॥ १७५॥

(वृत्ति) अकारात्परस्य सोः इज्जसु इज्जहि इज्जे इत्येते लुक् च आदेशा वा
भवन्ति। हसेज्जसु। हसेज्जहि। हसेज्जे। हस। पक्षे। हससु। अत इति
किम्? होसु। ठाहि।

(अनु.) (अकारान्त धातूच्या अन्त्य) अकाराचे पुढील सु (या आदेशा) चे इज्जसु,
इज्जहि, इज्जे असे हे (तीन) आणि लोप असे आदेश विकल्पाने होतात.
उदा. हसेज्जसु...हस. (विकल्प-) पक्षी:- हसमु. अकाराचे (पुढील)
असे का म्हटले आहे ? (कारण इतर स्वरापुढील सु चे इज्जसु इत्यादि
आदेश होत नाहीत. उदा.) होसु, ठाहि.

(सूत्र) बहुषु न्तु ह मो ॥ १७६॥

(वृत्ति) विध्यादिषूत्पन्नानां बहुष्वर्थेषु वर्तमानानां त्रयाणां त्रिकाणां स्थाने
यथासंख्यं न्तु ह मो इत्येते आदेशा भवन्ति। न्तु। हसन्तु, हसन्तु
हसेयुर्वा। ह। हसह, हसत हसेत वा। मो। हसामो, हसाम हसेम वा।
एवम्। तुवरन्तु? तुवरह तुवरामो।

(अनु.) विधि इत्यादि (अर्था) मध्ये उत्पन्न झालेल्या (आणि) बहु (पुष्कळ, अनेक) या अर्थी असणाऱ्या त्रयांच्या त्रिकांच्या स्थानी अनुक्रमे न्तु, ह, आणि मो असे हे आदेश होतात. उदा. न्तु (चे उदाहरण):- हसन्तु (म्हणजे) हसन्तु किंवा हसेयुः (हसू देत किंवा हसावे असा अर्थ आहे). ह (चे उदाहरण) :- हसह (म्हणजे) हसत किंवा हसेत (हसा किंवा हसावे असा अर्थ आहे). मो (चे उदाहरण) :- हसामो (म्हणजे) हसाम किंवा हसेम (हसू दे किंवा हसावे असा अर्थ आहे). याचप्रमाणे तुवरन्तु...तुवरामो (अशी रूपे होतात).

(सूत्र) वर्तमाना-भविष्यन्त्याश्च ज्ज जा वा ॥ १७७॥

(वृत्ति) वर्तमानाया भविष्यन्त्याश्च विध्यादिषु च विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने ज्ज जा इत्येतावादेशौ वा भवतः। पक्षे यथाप्राप्तम्। वर्तमाना। हसेज्ज हसेज्जा। पढेज्ज^१ पढेज्जा। सुणेज्ज^२ सुणेज्जा। पक्षे। हसइ। पढइ। सुणइ। भविष्यन्ती। पढेज्ज पढेज्जा। पक्षे। पढिहिइ। विध्यादिषु। हसेज्ज हसेज्जा। हसतु हसेद्वा इत्यर्थः। पक्षे। हसउ। एवं सर्वत्र। यथा तृतीयत्रये। अइवाएज्जा^३। अइवायावेज्जा। न समणुजाणामि^४। न समणुजाणेज्जा वा। अन्ये त्वन्यासामपीच्छन्ति। होज्ज। भवति भवेत् भवतु अभवत् अभूत् बभूव भूयात् भविता भविष्यति अभविष्यद् वा इत्यर्थः।

(अनु.) वर्तमानकाळाचे तसेच भविष्यकाळाचे आणि विधि इत्यादि (अर्था) मध्ये सांगितलेले जे प्रत्यय त्यांच्या स्थानी ज्ज आणि जा असे हे आदेश विकल्पाने होतात. (विकल्प-) पक्षी:-नेहमीचे प्रत्यय होतातच. उदा. वर्तमानकाळ:- हसेज्ज...सुणेज्जा; (विकल्प-) पक्षी:- हसइ...सुणइ. भविष्यकाळ:- पढेज्ज, पढेज्जा; (विकल्प-) पक्षी:- पढिहिइ. विधि इत्यादिमध्ये:- हसेज्ज, हसेज्जा (म्हणजे) हसतु किंवा हसेत् असा अर्थ आहे; (विकल्प-) पक्षी:- हसउ. याचप्रमाणे सर्व

ठिकाणी. उदा. तृतीयाच्या त्रयामध्ये:- अइवाएज्जा...समणुजाणामि किंवा न समणुजाणेज्जा. (ज्ज आणि ज्जा हे आदेश) अन्य काळ आणि अर्थ यांचे बाबतीतही होतात असे दुसरे वैयाकरण मानतात. उदा. होज्ज म्हणजे भवति...भविष्यति किंवा अभविष्यत् असा अर्थ आहे.

(सूत्र) मध्ये च स्वरान्ताद्वा ॥ १७८॥

(वृत्ति) स्वरान्ताद्वातोः प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये चकारात्प्रत्ययानां च स्थाने ज्ज जा इत्येतौ वा भवतः वर्तमानाभविष्यन्त्योर्विध्यादिषु च। वर्तमाना। होज्जइ होज्जाइ होज्ज होज्जा। पक्षे। होइ। एवं होज्जसि होज्जासि होज्ज होज्जा। पक्षे। होसि। एवम्। होज्जहिसि होज्जाहिसि होज्ज होज्जा होहिसि। होज्जहिमि होज्जाहिमि होज्जस्सामि होज्जहामि होज्जस्सं होज्ज होज्जा। इत्यादि। विध्यादिषु। होज्जउ होज्जाउ होज्ज होज्जा, भवतु भवेद्वेत्यर्थः। पक्षे। होउ। स्वरान्तादिति किम्? हसेज्ज हसेज्जा। तुवरेज्ज तुवरेज्जा।

(अनु.) वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ यांमध्ये तसेच विधि इत्यादि (अर्था) मध्ये स्वरान्त धातूच्या बाबतीत (धातूची) प्रकृति आणि प्रत्यय यांचेमध्ये, तसेच (सूत्रातील) चकारामुळे प्रत्ययांच्या स्थानी, ज्ज आणि ज्जा असे (हे शब्द) विकल्पाने येतात. उदा. वर्तमानकाळात :- होज्जइ...होज्जा; (विकल्प-) पक्षी :- होइ. याचप्रकारे :- होज्जसि...होज्जा; (विकल्प-) पक्षी :- होसि. याचप्रमाणे (भविष्यकाळात) :- होज्जहिसि...होज्जा, इत्यादि. विधि इत्यादीमध्ये :- होज्जउ...होज्जा (म्हणजे) भवतु किंवा भवेत् असा अर्थ आहे; (विकल्प-) पक्षी:- होउ. स्वरान्त धातूच्या बाबतीत असे का म्हटले आहे ? (कारण धातु स्वरान्त नसल्यास, असा प्रकार होत नाही. उदा.) हसेज्ज...तुवरेज्जा.

(सूत्र) क्रियातिपत्तेः ॥ १७९॥

(वृत्ति) क्रियातिपत्तेः स्थाने जज्जावादेशौ भवतः। होज्ज होज्जा।
अभविष्यदित्यर्थः। जइ^१ होज्ज वण्णणिज्जो।

(अनु.) क्रियातिपत्ती (संकेतार्था) च्या स्थानी ज्ज आणि ज्जा (असे हे) आदेश होतात. उदा. होज्ज, होज्जा (म्हणजे) अभविष्यत् असा अर्थ आहे; जइ होज्ज वण्णणिज्जो.

(सूत्र) न्त-माणौ ॥ १८०॥

(वृत्ति) क्रियातिपत्तेः स्थाने न्तमाणौ आदेशौ भवतः। होन्तो होमाणो,
अभविष्यद् इत्यर्थः।

हरिणट्ठाणे^२ हरिणंक जइ सि हरिणाहिवं निवेसन्तो।

न सहन्तो च्चिअ तो राहुपरिहवं से जिअन्तस्स॥ १॥

(अनु.) संकेतार्था (क्रियातिपत्ती) च्या स्थानी न्त आणि माण (असे हे) आदेश होतात. उदा. होन्तो, होमाणो (म्हणजे) अभविष्यत् असा अर्थ आहे; हरिणट्ठाणे...जिअन्तस्स.

(सूत्र) शत्रानशः ॥ १८१॥

(वृत्ति) शतृ आनश् इत्येतयोः प्रत्येकं न्त माण इत्येतावादेशौ भवतः। शतृ।
हसन्तो हसमाणो। आनश्। वेवन्तो^३ वेवमाणो।

(अनु.) शतृ आणि आनश् (या प्रत्ययां) चे प्रत्येकी न्त आणि माण असे हे आदेश होतात. उदा. शतृ (प्रत्ययाचे) :- हसंतो, हसमाणो. आनश् (प्रत्ययाचे)
:- वेवन्तो, वेवमाणो.

१ यदि अभविष्यत् वर्णनीयः।

२ हरिणस्थाने हरिणांक यदि हरिणाधिपं न्यवेशमिष्यः (निवेसन्तो सि)।

न असहिष्यथा एव ततः राहुपरिभवं अस्य जयतः।

३ वेप्

(सूत्र) ई च स्त्रियाम् ॥ १८२॥

(वृत्ति) स्त्रियां वर्तमानयोः शत्रानशोः स्थाने ई चकारात् न्तमाणौ च भवन्ति।
हसई हसन्ती हसमाणी। वेवई वेवन्ती वेवमाणी।

(अनु.) स्त्रीलिङ्गात् असणाच्या शतृ आणि आनश् (या प्रत्ययां) च्या स्थानी ई,
तसेच (सूत्रातील) चकारामुळे न्त आणि माण (हे) होतात. उदा.
हसई...वेवमाणी.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिताया सिद्धहेमचन्द्राभिधान-
स्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः

(आठव्या अध्यायाचा तृतीय पाद समाप्त झाला)

* * *

चतुर्थ पाद

(सूत्र) इदितो वा ॥ १॥

(वृत्ति) सूत्रे ये इदितो धातवो वक्ष्यन्ते तेषां ये आदेशास्ते विकल्पेन भवन्तीति वेदिव्यम्। तत्रैव चोदाहरिष्यते।

(अनु.) (आता पुढील) सूत्रात जे इ इत् असणारे धातु सांगितले जातील त्यांचे जे आदेश होतात ते विकल्पाने होतात असे जाणावे. (त्यांची) उदाहरणेही तेथेच दिली जातील.

(सूत्र) कथेर्वज्जर-पज्जरोप्पाल-पिसुण-संघ-बोल-चव-
जम्प-सीस-साहाः ॥ २॥

(वृत्ति) कथेर्धातोर्वज्जरादयो दशादेशा वा भवन्ति। वज्जरइ। पज्जरइ। उप्पालइ। पिसुणइ। संघइ। बोल्लइ। चवइ। जम्पइ। सीसइ। साहइ। उब्बुक्कइ इति तूत्पूर्वस्य बुक्क भाषणे इत्यस्य। पक्षे। कहइ। एते चान्यैर्देशीषु पठिता अपि अस्माभिर्धात्वादेशीकृता विविधेषु प्रत्ययेषु प्रतिष्ठन्तामिति। तथा च। वज्जरिओ कथितः। वज्जरिऊण कथयित्वा। वज्जरणं कथनम्। वज्जरन्तो कथयन्। वज्जरिअव्वं कथयितव्यमिति रूपसहस्राणि सिध्यन्ति। संस्कृतधातुवच्च प्रत्ययलोपागमादिविधिः।

(अनु.) कथ् (कथि) धातूला वज्जर इत्यादि (म्हणजे वज्जर, पज्जर, उप्पाल, पिसुण, संघ, बोल्ल, चव, जंप, सीस आणि साह असे) दहा आदेश विकल्पाने होतात. उदा. वज्जरइ...साहइ. उब्बुक्कइ (हेरूण) मात्र उद् (हा उपसर्ग) पूर्वी असणाऱ्या 'बुक्क' म्हणजे बोलणे (भाषणे) या धातूपासूनचे आहे. (विकल्प-) पक्षी:- कहइ. हे (आदेश) जरी इतरांनी देशी शब्दांत सांगितले आहेत तरी आम्ही त्यांना धात्वादेश केले आहे; (हेतु हा की) विविध प्रत्ययांत (त्यांना) प्रतिष्ठा मिळावी आणि त्यामुळे वज्जरिओ...कथयितव्यम् अशाप्रकारे हजारो रूपे सिद्ध

होतात. आणि (या धात्वादेशांचे बाबतीत) संस्कृतातील धातूप्रमाणेच प्रत्यय, लोप, आगम इत्यादि विधि (कार्ये) होतात.

(सूत्र) दुःखे णिव्वरः ॥ ३॥

(वृत्ति) दुःखविषयस्य कथेर्णिव्वर इत्यादेशो वा भवति। णिव्वरइ। दुःखं कथयतीत्यर्थः।

(अनु.) दुःखविषयक कथ् (धातू) ला णिव्वर असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. णिव्वरइ (म्हणजे) दुःखाने सांगतो असा अर्थ आहे.

(सूत्र) जुगुप्सेर्झुण-दुगुच्छ-दुगुञ्छाः ॥ ४॥

(वृत्ति) जुगुप्सेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति। झुणइ। दुगुच्छइ। दुगुञ्छइ। पक्षे। जुगुच्छइ। गलोपे। दुउच्छइ। दुउञ्छइ। जुउच्छइ।

(अनु.) जुगुप्स् (धातू) ला हे (झुण, दुगुच्छ, आणि दुगुञ्छ) तीन आदेश विकल्पाने होतात. उदा. झुणइ...दुगुञ्छइ. (विकल्प-) पक्षी:- जुगुच्छइ. (या रूपात) ग् (या व्यंजना) चा लोप झाला असता दुउच्छइ, दुउञ्छइ, जुउच्छइ (अशी रूपे होतात).

(सूत्र) बुभुक्षि-वीज्योर्णीरव-वोज्जौ ॥ ५॥

(वृत्ति) बुभुक्षेराचारक्विबन्तस्य च वीजेर्यथासङ्ख्यमेतावादेशौ वा भवतः। णीरवइ। बुहुक्खइ। वोज्जइ। वीजइ।

(अनु.) बुभुक्ष् आणि आचार (अर्थी) क्विप् (प्रत्यया) ने अन्त पावणारा वीज् (या धातू) ना अनुक्रमे (णीरव आणि वोज्ज) हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. णीरवइ; (विकल्प पक्षी:-) बुहुक्खइ. वोज्जइ (विकल्प-पक्षी:-) वीजइ.

(सूत्र) ध्या-गोर्झा-गौ ॥ ६॥

(वृत्ति) अनयोर्यथासङ्ख्यं झा गा इत्यादेशौ भवतः। झाइ। झाअइ। णिज्झाइ^१।
णिज्झाअइ^२। निपूर्वो दर्शनार्थः। गाइ। गायइ। झाणं^३। गाणं^३।

(अनु.) (ध्यै आणि गै) यां (धातू) चे अनुक्रमाने झा आणि गा असे आदेश होतात. उदा. झाइ... णिज्झाअइ; नि (हा उपसर्ग) पूर्वी असणारा (ध्यै धातु) पहाणे (दर्शन) या अर्थी आहे; गाइ...गाणं.

(सूत्र) ज्ञो जाण-मुणौ ॥ ७॥

(वृत्ति) जाणातेर्जाण मुण इत्यादेशौ भवतः। जाणइ मुणइ।
बहुलाधिकारात्क्वचिद् विकल्पः। जाणिअं णाय^४। जाणिऊण णाऊण।
जाणणं णाणं^५। मणइ इति तु मन्यतेः।

(अनु.) ज्ञा (जानाति या धातू) ला जाण आणि मुण असे आदेश होतात. उदा. जाणइ, मुणइ. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे क्वचित् विकल्प होतो. उदा. जाणिअं...णाणं. मणइ हे रूप मात्र मन्यते (मन्) (धातू) चे आहे.

(सूत्र) उदो ध्मो धुमा ॥ ८॥

(वृत्ति) उदः परस्य ध्मो धातोर्धुमा इत्यादेशो भवति। उद्दुमाइ।

(अनु.) उद् (या उपसर्गा) पुढील ध्मा या धातूला धुमा असा आदेश होतो. उदा. उद्दुमाइ.

(सूत्र) श्रदो धो दहः ॥ ९॥

(वृत्ति) श्रदः परस्य दधातेर्दह इत्यादेशो भवति। सदहइ। सदहमाणो^६ जीवो।

(अनु.) श्रद् (या अव्यया) च्या पुढील दधाति (धा) धातूला दह असा आदेश होतो. उदा. सदहइ...जीवो.

१ नि+ध्यै

२ ध्यान

३ गान

४ ज्ञात

५ ज्ञान

६ श्रद्धधानः जीवः।

(सूत्र) पिबेः पिज्ज-डल्ल-पट्ट-घोट्टाः ॥ १०॥

(वृत्ति) पिबतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति। पिज्जइ। डल्लइ। पट्टइ। घोट्टइ। पिअइ।

(अनु.) पिबति (पा-पिब) ला (पिज्ज, डल्ल, पट्ट आणि घोट्ट असे) हे चार आदेश विकल्पाने होतात. उदा. पिज्जइ...घोट्टइ. (विकल्प-पक्षी :-)
पिअइ.

(सूत्र) उट्टातेरोरुम्मा वसुआ ॥ ११॥

(वृत्ति) उत्पूर्वस्य वातेः ओरुम्मा वसुआ इत्येतावादेशौ वा भवतः। ओरुम्माइ। वसुआइ। उव्वाइ।

(अनु.) उट्ट (हा उपसर्ग) पूर्वी असणाऱ्या वाति (वा) धातूला ओरुम्मा आणि वसुआ असे हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. ओरुम्माइ, वसुआइ. (विकल्प-पक्षी :-) उव्वाइ.

(सूत्र) निद्रातेरोहीरोड्घौ ॥ १२॥

(वृत्ति) निपूर्वस्य द्रातेः ओहीर उंघ इत्यादेशौ वा भवतः। ओहरिइ। उंघइ। निद्दाइ।

(अनु.) नि (हा उपसर्ग) पूर्वी असणाऱ्या द्राति (द्रा) (या धातू) ला ओहीर आणि उंघ असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. ओहरिइ, उंघइ. (विकल्प पक्षी :-) निद्दाइ.

(सूत्र) आघ्रेराइग्घः ॥ १३॥

(वृत्ति) आजिघ्रतेराइग्घ इत्यादेशो वा भवति। आइग्घइ। अग्घाइ।

(अनु.) आजिघ्रति (आ+घ्रा) (धातू) ला आइग्घ असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. आइग्घइ. (विकल्प पक्षी :-) अग्घाइ.

(सूत्र) स्नातेरब्भुत्तः ॥ १४॥

(वृत्ति) स्नातेरब्भुत्त इत्यादेशो वा भवति। अब्भुत्तइ। णहाइ।

(अनु.) स्नाति (स्ना) (या धातू) ला अब्भुत्त असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. अब्भुत्तइ. (विकल्पपक्षी :-) णहाइ.

(सूत्र) समः स्त्यः खाः ॥ १५॥

(वृत्ति) सम्पूर्वस्य स्त्यायतेः खा इत्यादेशो भवति। संखाइ। संखायं।

(अनु.) सम् (हा उपसर्ग) पूर्वी असणान्या स्त्यायति (स्त्यै) ला खा असा आदेश होतो. उदा. संखाइ; संखायं.

(सूत्र) स्थष्ठा-थक्क-चिट्ठ-निरप्पाः ॥ १६॥

(वृत्ति) तिष्ठतेरेते चत्वार आदेशा भवन्ति। ठाइ ठाइ। ठाणं^१। पट्ठिओ। उट्ठिओ। पट्ठाविओ। उट्ठाविओ। थक्कइ। चिट्ठइ। चिट्ठिऊण। निरप्पइ। बहुलाधिकारात् क्कचिन्न भवति। थिअं^२। थाण^३। पत्थिआ^४। उत्थिओ^५। थाऊण^६।

(अनु.) तिष्ठति (स्था) ला (ठा, थक्क, चिट्ठ आणि निरप्प असे) हे चार आदेश होतात. उदा. ठाइ...निरप्पइ. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे क्कचित् (असे आदेश) होत नाहीत. उदा. भिऊं...थाऊण.

(सूत्र) उदष्ट-कुक्कुरौ ॥ १७॥

(वृत्ति) उदः परस्य तिष्ठतेः ठ कुक्कुर इत्यादेशौ भवतः। उट्ठइ। उक्कुक्कुरइ।

(अनु.) उद् (या उपसर्गा) च्या पुढील तिष्ठति (स्था) ला ठ आणि कुक्कुर असे आदेश होतात. उदा. उट्ठइ, उक्कुक्कुरइ.

१ क्रमाने :- स्थान, प्रस्थित, उद्+स्थित, प्रस्थापित, उद्+स्थानित

२ स्थित

३ स्थान

४ प्रस्थित

५ उद्+स्थित

६ था (स्था) धातूचे पू.का.धा.अ.

(सूत्र) म्लेर्वापव्वायौ ॥ १८॥

(वृत्ति) म्लायतेर्वा पव्वाय इत्यादेशौ वा भवतः। वाइ। पव्वायइ। मिलाइ।

(अनु.) म्लायति (म्लै) ला वा आणि पव्वाय असे आदेश विकल्पाने होतात.
उदा. वाइ, पव्वायइ. (विकल्पपक्षी :-) मिलाइ.

(सूत्र) निर्मो निम्माणनिम्मवौ ॥ १९॥

(वृत्ति) निर्पूर्वस्य मिमीतेरेतावादेशौ भवतः। निम्माणइ। निम्मवइ।

(अनु.) निर् (हा उपसर्ग) पूर्वी असणाऱ्या मिमीति (मा) ला निम्माण आणि निम्मव हे आदेश होतात. उदा. निम्माणइ, निम्मवइ.

(सूत्र) क्षेर्णिज्झरो वा ॥ २०॥

(वृत्ति) क्षयतेर्णिज्झर इत्यादेशो वा भवति। णिज्झरइ। पक्षे। झिज्झइ।

क्षयति (क्षि) ला णिज्झर असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. णिज्झरइ.
(विकल्प-) पक्षी :- झिज्झइ.

(सूत्र) छदेर्णेणुम-नूम-सन्नुम-ढक्कौम्वाल-पव्वालाः ॥ २१॥

(वृत्ति) छदेर्ण्यन्तस्य एते षडादेशा वा भवन्ति। णुमइ। नूमइ। णत्वे नूमइ। सन्नुमइ। ढक्कइ। ओम्वालइ। पव्वालइ। छायइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्यय अन्ती असणाऱ्या छदि (छद्) ला (णुम, नूम, सन्नुम, ढक्क, ओम्वाल आणि पव्वाल असे) हे सहा आदेश विकल्पाने होतात.
उदा. णुमइ; नूमइ; (नूम मधील न चा) ण झाला असता णूमइ;
सन्नुमइ...पव्वालइ. (विकल्प पक्षी :-) छायइ.

(सूत्र) नित्रिपत्योर्णिहोडः ॥ २२॥

(वृत्ति) निवृगः पतेश्च ण्यन्तस्य णिहोड इत्यादेशो वा भवति। णिहोडइ। पक्षे। निवारेइ। पाडेइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्यय अन्ती असणाऱ्या निवृ (निवृगः) आणि पत् (पति) या

धातूना णिहोड असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. णिहोडइ.
(विकल्प-) पक्षी :- निवारेइ, पाडेइ.

(सूत्र) दूडो दूमः ॥ २३ ॥

(वृत्ति) दूडो ण्यन्तस्य दूम इत्यादेशो भवति। दूमेइ मज्झ^१ हिअयं।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्यय अन्ती असणान्या दू (दूड्) धातूला दूम असा आदेश होतो. उदा. दूमेइ...हिअयं.

(सूत्र) धवलेर्दुमः ॥ २४ ॥

(वृत्ति) धवलयतेर्ण्यन्तस्य दुमादेशो वा भवति। दुमइ। धवलइ। स्वराणां स्वरा (बहुलम्) (४.२३८) इति दीर्घत्वमपि। दूमिअं। धवलितमित्यर्थः।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त धवलयति (धातू) ला दुम असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. दुमइ. (विकल्पपक्षी :-) धवलइ. 'स्वराणां स्वरा (बहुलम्)' या सूत्राने (दुम मधील ह्रस्व उ चा) दीर्घ ऊ सुद्धा होतो. उदा. दूमिअं (म्हणजे) धवलित असा अर्थ आहे.

(सूत्र) तुलेरोहामः ॥ २५ ॥

(वृत्ति) तुलेर्ण्यन्तस्य ओहाम इत्यादेशो वा भवति। ओहामइ। तुलइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त तुल् (धातू) ला ओहाम असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. ओहामइ (विकल्प-पक्षी :-) तुलइ.

(सूत्र) विरिचेरोलुण्डोल्लुण्ड-पल्हत्थाः ॥ २६ ॥

(वृत्ति) विरेचयतेर्ण्यन्तस्य ओलुण्डादयस्त्रय आदेशा वा भवन्ति। ओलुण्डइ। उल्लुण्डइ। पल्हत्थइ। विरेअइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त विरेचयति (वि+रिच्) (या धातू) ला ओलुण, इत्यादि (म्हणजे ओलुण्ड, उल्लुण्ड आणि पल्हत्थ असे हे) तीन आदेश विकल्पाने होतात. उदा. ओलुण्डइ...पल्हत्थइ. (विकल्पपक्षी :-) विरेअइ.

(सूत्र) तडेराहोड-विहोडौ ॥ २७॥

(वृत्ति) तडेर्ण्यन्तस्य इतावादेशौ वा भवतः। आहोडइ। विहोडइ। पक्षे। ताडेइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्यय अन्ती असणाच्या तड् (तडि) धातूला (आहोड आणि विहोड असे) हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. आहोडइ, विहोडइ. (विकल्प-) पक्षी :- तोडेइ.

(सूत्र) मिश्रेर्वीसाल-मेलवौ ॥ २८॥

(वृत्ति) मिश्रयतेर्ण्यन्तस्य वीसाल मेलव इत्यादेशौ वा भवतः। वीसालइ। मेलवइ। मिस्सइ।

(अनु.) मिश्रयति या प्रयोजक प्रत्ययान्त धातूला वीसाल आणि मेलव असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. वीसालइ, मेलवइ. (विकल्प-) पक्षी :- मिस्सइ.

(सूत्र) उद्धूलेर्गुण्ठः ॥ २९॥

(वृत्ति) उद्धूलेर्ण्यन्तस्य गुण्ठ इत्यादेशो वा भवति। गुण्ठइ। पक्षे। उद्धूलेइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त उद्धूल धातूला गुण्ठ असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. गुण्ठइ. (विकल्प-) पक्षी :- उद्धूलेइ.

(सूत्र) भ्रमेस्तालिअण्ट-तमाडौ ॥ ३०॥

(वृत्ति) भ्रमयतेर्ण्यन्तस्य तालिअण्ट तमाड इत्यादेशौ वा भवतः। तालिअण्टइ। तमाडइ। भामेइ भमाडेइ भमावेइ।

(अनु.) भ्रमयति (भ्रम्) या प्रयोजक प्रत्ययान्त धातूला तालिअण्ट आणि तमाड असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. तालिअण्टइ, तमाडइ. (विकल्प-पक्षी :-) भामेइ...भमावेइ.

(सूत्र) नशेर्विउड-नासव-हारव-विप्पगाल-पलावाः ॥ ३१॥

(वृत्ति) नशेर्ण्यन्तस्य एते पञ्चादेशा वा भवन्ति। विउडइ। नासवइ। हारवइ। विप्पगालइ। पलावइ। पक्षे। नासइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त नश् धातूला (विउड, नासव, हारव, विप्पगाल आणि पलाव असे) हे पाच आदेश विकल्पाने होतात. उदा. विउडइ...पलावइ. (विकल्प-) पक्षी :- नासइ.

(सूत्र) दृशेर्दाव-दंस-दक्खवाः ॥ ३२॥

(वृत्ति) दृशेर्ण्यन्तस्य एते त्रय आदेशा वा भवन्ति। दावइ। दंसइ। दक्खवइ। दरिसइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त दृश् धातूला (दाव, दंस आणि दक्खव असे) हे तीन आदेश विकल्पाने होतात. उदा. दावइ...दक्खवइ. (विकल्पपक्षी :-) दरिसइ.

(सूत्र) उद्घटेरुग्गः ॥ ३३॥

(वृत्ति) उत्पूर्वस्य घटेर्ण्यन्तस्य उग्ग इत्यादेशो वा भवति। उग्गइ। उग्घाडइ।

(अनु.) उद् (उपसर्ग) पूर्वी असणाऱ्या प्रयोजक त्रत्ययान्त घट् धातूला उग्ग असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. उग्गइ. (विकल्पपक्षी :-) उग्घाडइ.

(सूत्र) स्पृहः सिंहः ॥ ३४॥

(वृत्ति) स्पृहो ण्यन्तस्य सिंह इत्यादेशो वा भवति। सिंहइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त स्पृह धातूला सिंह असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. सिंहइ.

(सूत्र) सम्भावेरासङ्घः ॥ ३५॥

(अनु.) सम्भावयतेरासङ्घ इत्यादेशो भवति। आसंघइ। संभावइ।

(अनु.) संभावयति (धातूला) आसंघ असा आदेश (विकल्पाने) होतो. उदा. आसंघइ. (विकल्पपक्षी:-) संभावइ.

(सूत्र) उन्नमेरुत्थंघोल्लाल-गुलुगुञ्छोप्पेलाः ॥ ३६॥

(वृत्ति) उत्पूर्वस्य नमेर्ण्यन्तस्य एते चत्वार आदेशा वा भवन्ति। उत्थंघइ। उल्लालइ। गुलुगुञ्छइ। उप्पेलइ। उन्नामइ।

(अनु.) उद् (हा उपसर्ग) पूर्वी असणान्या प्रयोजक प्रत्ययान्त नम् (धातू) ला (उत्थंघ, उल्लाल, गुलुगुञ्छ, आणि उप्पेल असे) हे चार आदेश विकल्पाने होतात. उदा. उत्थंघइ...उप्पेलइ. (विकल्पपक्षी :-) उन्नामइ.

(सूत्र) प्रस्थापेः पट्ठव-पेण्डवौ ॥ ३७॥

(वृत्ति) प्रपूर्वस्य तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य पट्ठव पेण्डव इत्यादेशौ वा भवतः पट्ठवइ। पट्ठावइ।

(अनु.) प्र (हा उपसर्ग) पूर्वी असणान्या प्रयोजक प्रत्ययान्त तिष्ठति (स्था) ला पट्ठव आणि पेण्डव असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. पट्ठवइ, पेण्डवइ. (विकल्पपक्षी :-) पट्ठावइ.

(सूत्र) विज्ञपेर्वोक्कावुक्कौ ॥ ३८॥

(वृत्ति) विपूर्वस्य जानातेर्ण्यन्तस्य वोक्क अवुक्क इत्यादेशौ वा भवतः। वोक्कइ। अवुक्कइ। विण्णवइ।

(अनु.) वि (हा उपसर्ग) पूर्वी असणान्या प्रयोजक प्रत्ययान्त जानाति (ज्ञा) ला वोक्क आणि अवुक्क असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. वोक्कइ, अवुक्कइ. (विकल्पपक्षी :-) विण्णवइ.

(सूत्र) अर्पेरल्लिव-चच्चुप्प-पणामाः ॥ ३९॥

(वृत्ति) अर्पेर्ण्यन्तस्य एते त्रय आदेशा वा भवन्ति। अल्लिवइ। चच्चुप्पइ। पणामइ। पक्षे। अप्पेइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त अर्प् (अर्पि) ला (अल्लिव, चच्चुप्प आणि पणाम असे) हे तीन आदेश विकल्पाने होतात. उदा. अल्लिवइ...पणामइ. (विकल्प-पक्षी :-) अप्पेइ.

(सूत्र) यापेर्जवः ॥ ४०॥

(वृत्ति) यातेर्ण्यन्तस्य जव इत्यादेशो वा भवति। जवइ जावेइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त याति (या) ला जव असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. जवइ. (विकल्पपक्षी :-) जावेइ.

(सूत्र) प्लावेरोम्वाल-पव्वालौ ॥ ४१॥

(वृत्ति) प्लवतेर्ण्यन्तस्य एतावादेशौ वा भवतः। ओम्वालइ। पव्वालइ। पावेइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त प्लवति (प्लु) ला (ओम्वाल आणि पव्वाल असे) हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. ओम्वालइ, पव्वालइ. (विकल्पपक्षी :-) पावेइ.

(सूत्र) विकोशेः पक्खोडः ॥ ४२॥

(वृत्ति) विकोशयतेर्नामधातोर्ण्यन्तस्य पक्खोड इत्यादेशो वा भवति। पक्खोडइ। विकोसइ।

(अनु.) विकोशयति या प्रयोजक प्रत्ययान्त नाम धातूला पक्खोड असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. पक्खोडइ. (विकल्पपक्षी :-) विकोसइ.

(सूत्र) रोमन्थेरोग्गाल-वग्गोलौ ॥ ४३॥

(वृत्ति) रोमन्थेर्नामधातोर्ण्यन्तस्य एतावादेशौ वा भवतः। ओग्गालइ। वग्गोलइ। रोमन्थइ।

(अनु.) रोमन्थ (या शब्दा) पासून होणाऱ्या प्रयोजक प्रत्ययान्त नाम धातूला (ओग्गाल आणि वग्गोल असे) हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. ओग्गालइ, वग्गोलइ. (विकल्पपक्षी :-) रोमन्थइ.

(सूत्र) कमेर्णिहवः ॥ ४४॥

(वृत्ति) कमेः स्वार्थण्यन्तस्य णिहव इत्यादेशो वा भवति। णिहवइ। कामेइ।

(अनु.) स्वार्थे प्रयोजक प्रत्ययान्ते अन्त पावणाऱ्या कम् धातूला णिहव असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. णिहवइ. (विकल्पपक्षी :-) कामेइ.

(सूत्र) प्रकाशेर्णुव्वः ॥ ४५॥

(वृत्ति) प्रकाशेर्ण्यन्तस्य णुव्व इत्यादेशो वा भवति। णुव्वइ। पयासेइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त प्रकाश् (या धातू) ला णुव्व असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. णुव्वइ. (विकल्प-पक्षी :-) पयासेइ.

(सूत्र) कम्पेर्विच्छोलः ॥ ४६॥

(वृत्ति) कम्पेर्ण्यन्तस्य विच्छोल इत्यादेशो वा भवति। विच्छोलइ। कम्पेइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त कम्प् (या धातू) ला विच्छोल असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. विच्छोलइ. (विकल्पपक्षी :-) कम्पेइ.

(सूत्र) आरोपेर्वलः ॥ ४७॥

(वृत्ति) आरुहेर्ण्यन्तस्य वल इत्यादेशो वा भवति। वलइ। आरोवेइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त आरुह् (या धातू) ला वल असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. वलइ. (विकल्पपक्षी :-) आरोवेइ.

(सूत्र) दोले रङ्खोलः ॥ ४८॥

(वृत्ति) दुलेः स्वार्थे ण्यन्तस्य रंखोल इत्यादेशो वा भवति। रंखोलइ। दोलइ।

(अनु.) स्वार्थे प्रयोजक प्रत्ययाने अन्त पावणान्या दुल् (या धातू) ला रंखोल असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. रंखोलइ. (विकल्पपक्षी :-) दोलइ.

(सूत्र) रञ्जे रावः ॥ ४९॥

(वृत्ति) रञ्जेर्ण्यन्तस्य राव इत्यादेशो वा भवति। रावेइ। रञ्जेइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त रञ्ज् (या धातू) ला राव असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. रावेइ. (विकल्पपक्षी :-) रञ्जेइ.

(सूत्र) घटेः परिवाडः ॥ ५०॥

(वृत्ति) घटेर्ण्यन्तस्य परिवाड इत्यादेशो वा भवति। परिवाडेइ। घडेइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त घट् (या धातू) ला परिवाड असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. परिवाडेइ. (विकल्पपक्षी :-) घडेइ.

(सूत्र) वेष्टेः परिआलः ॥ ५१॥

(वृत्ति) वेष्टेर्ण्यन्तस्य परिआल इत्यादेशो वा भवति। परिआलेइ। वेढेइ।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त वेष्ट् (या धातू) ला परिआल असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. परिआलेइ. (विकल्प-पक्षी :-) वेढेइ.

(सूत्र) क्रियः किणो वेस्तु क्के च ॥ ५२॥

(अनु.) णेरिति निवृत्तम्। क्रीणातेः किण इत्यादेशो भवति। वेः परस्य तु द्विरुक्तः केश्चकारात्किणश्च भवति। किणइ। विक्केइ। विक्किणइ।

(अनु.) णेः (प्रयोजक प्रत्ययान्त धातूला) या शब्दाची आता निवृत्ति झाली. क्री (क्रीणाति) (या धातू) ला किण असा आदेश होतो. वि (या उपसर्गा) च्या पुढे असणान्या (क्री धातूला) मात्र द्वित्वयुक्त के (=क्के), आणि (सूत्रातील) चकारामुळे किण (असे आदेश) होतात. उदा. किणइ...विक्किणइ.

(सूत्र) भियो भा-बीहौ ॥ ५३॥

(वृत्ति) बिभेतेरेतावादेशौ भवतः। भाइ। भाइअं। बीहइ। बीहअं। बहुलाधिकाराद् भीओ।

(अनु.) भी (बिभेति) (या धातू) ला (भा आणि बीह असे) हे आदेश होतात. उदा. भाइ...बीहिअं. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे (आदेश न होताही) भीओ (असे रूप होते).

(सूत्र) आलीङोल्ली ॥ ५४॥

(वृत्ति) आलीयतेः अल्ली इत्यादेशो भवति। अल्लियइ। अल्लीणोः।

(अनु.) आली (आलीयति) (या धातू) ला अल्ली असा आदेश होतो. उदा. अल्लियइ; अल्लीणो.

(सूत्र) निलीङर्णिलीअ-णिलुक्क-णिरिग्घ-लुकक-लिकक-ल्हक्काः ॥ ५५॥

(वृत्ति) निलीङ एते षडादेशा वा भवन्ति। णिलीअइ। णिलुक्कइ। णिरिग्घइ। लुककइ। लिककइ। ल्हक्कइ। निलिज्जइ।

(अनु.) निली (या धातू) ला (णिलीअ, णिलुक्क, णिरिग्घ, लुकक, लिकक आणि ल्हक्क असे) हे सहा आदेश विकल्पाने होतात. उदा. णिलीअइ...ल्हक्कइ. (विकल्पपक्षी :-) निलिज्जइ.

(सूत्र) विलीङेर्विरा ॥ ५६॥

(वृत्ति) विलीङेर्विरा इत्यादेशो वा भवति। विराइ। विलिज्जइ।

(अनु.) विलि (या धातू) ला विरा असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. विराइ. (विकल्पपक्षी :-) विलिज्जइ.

(सूत्र) रुते रुञ्ज-रुण्टौ ॥ ५७॥

(वृत्ति) रौतेरेतावादेशौ वा भवतः। रुञ्जइ। रुण्टइ। रवइ।

(अनु.) रु (रौति) (या धातू) ला (रुञ्ज आणि रुण्ट असे) हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. रुञ्जइ, रुण्टइ. (विकल्पपक्षी :-) रवइ.

(सूत्र) श्रुटेर्हणः ॥ ५८॥

(वृत्ति) श्रुणोतेर्हण इत्यादेशो वा भवति। हणइ। सुणइ।

(अनु.) श्रु (शृणोति) (या धातू) ला हण असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. हणइ. (विकल्पपक्षी :-) सुणइ.

(सूत्र) धूगेर्धुवः ॥ ५९॥

(वृत्ति) धुनातेर्धुव इत्यादेशो वा भवति। धुवइ। धुणइ।

(अनु.) धू (धुनाति) (या धातू) ला धुव असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. धुवइ. (विकल्पपक्षी :-) धुणइ.

(सूत्र) भुवेर्हो-हव-हवाः ॥ ६०॥

(वृत्ति) भुवो धातोर्हो हव हव इत्येते आदेशा वा भवन्ति। होइ होन्ति। हुवइ हुवन्ति। हवइ हवन्ति। पक्षे। भवइ। परिहीणविहवो^१। भविउं। पभवइ। परिभवइ। संभवइ। क्वचिदन्यदपि। उब्भुअइ^२। भत्तं^३।

(अनु.) भू (या धातू) ला हो, हुव आणि हव असे हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. होइ...हवन्ति. (विकल्प-) पक्षी:- भवइ...संभवइ. क्वचित् वेगळेही (वर्णान्तर होते). उदा. उब्भुअइ, भत्तं.

(सूत्र) अविति हुः ॥ ६१॥

(वृत्ति) विद्वर्जे प्रत्यये भुवो हु इत्यादेशो वा भवति। हुन्ति। भवन् हुन्तो। अवितीति किम्? होइ।

(अनु.) वित् सोडून (इतर) प्रत्यय असता भू (धातू) ला हु असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. हुन्ति...हुन्तो. वित् सोडून असे का म्हटले आहे ? (कारण तसे नसल्यास, ह आदेश होत नाही. उदा.) होइ.

(सूत्र) पृथक्-स्पष्टे णिव्वडः ॥ ६२॥

(वृत्ति) पृथग्भूते स्पष्टे च कर्तरि भुवो णिव्वड इत्यादेशो भवति। णिव्वडइ। पृथक् स्पष्टो वा भवतीत्यर्थः।

(अनु.) पृथग्भूत आणि स्पष्ट असा कर्तरि अर्थ असता भू (या धातू) ला णिव्वड असा आदेश होतो. उदा. णिव्वडइ (म्हणजे) पृथक् किंवा स्पष्ट होते असा अर्थ आहे.

(सूत्र) प्रभौ हुप्पो वा ॥ ६३॥

(वृत्ति) प्रभुकर्तृकस्य भुवो हुप्प इत्यादेशो वा भवति। प्रभुत्वं च प्रपूर्वस्यैवार्थः। अङ्गो? च्चिअ न पहुप्पइ। पक्षे। पभवेइ।

(अनु.) प्रभावी / समर्थ असणे या कर्तरि अर्थी असणाऱ्या भू (या धातू) ला हुप्प असा आदेश विकल्पाने होतो. प्रभावी असणे हा प्र (उपसर्ग) पूर्वी असणाऱ्या भू धातूचा अर्थ आहे. उदा. अंगे...पहुप्पइ. (विकल्प-) पक्षी :- पभवेइ.

(सूत्र) क्ते हूः ॥ ६४॥

(वृत्ति) भुवः क्तप्रत्यये हूरादेशो भवति। हूअं? अणुहूअं। पहुअं।

(अनु.) भू (धातू) च्या पुढे क्त प्रत्यय असताना (भू ला) हू असा आदेश होतो. उदा.हूअं...पहुअं.

(सूत्र) कृगोः कुणः ॥ ६५॥

(वृत्ति) कृगः कुण इत्यादेशो वा भवति। कुणइ। करइ।

(अनु.) कृ (कृग्) (या धातूला) कुण असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. कुणइ. (विकल्पपक्षी :-) कुरइ.

(सूत्र) काणेक्षिते णिआरः ॥ ६६॥

(वृत्ति) काणेक्षितविषयस्य कृगो णिआर इत्यादेशो वा भवति। णिआरइ। काणेक्षितं करोति।

(अनु.) काणेक्षितविषयक कृ (या धातू) ला णिआर असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. णिआरइ (म्हणजे) काणेक्षितं करोति (असा अर्थ आहे).

(सूत्र) निष्टम्भावष्टम्भे णिट्टुह-संदाणं ॥ ६७॥

(वृत्ति) निष्टम्भविषयस्यावष्टम्भविषयस्य च कृगो यथासंख्यं णिट्टुह संदाण इत्यादेशौ वा भवतः। णिट्टुहइ। निष्टम्भं करोति। संदाणइ। अवष्टम्भं करोति।

(अनु.) निष्टम्भ विषयक आणि अवष्टम्भ विषयक कृ (या धातू) ला अनुक्रमे णिट्टुह आणि संदाण असे हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. णिट्टुहइ (म्हणजे) निष्टम्भं करोति (असा अर्थ आहे); संदाणइ (म्हणजे) अवष्टम्भं करोति (असा अर्थ आहे).

(सूत्र) श्रमे वावम्फः ॥ ६८॥

(वृत्ति) श्रमविषयस्य कृगो वावम्फ इत्यादेशो वा भवति। वावम्फइ। श्रमं करोति।

(अनु.) श्रमविषयक कृ (या धातू) ला वावम्फ असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. वावम्फइ (म्हणजे) श्रमं करोति (असा अर्थ आहे).

(सूत्र) मन्युनौष्ठमालिन्ये णिव्वोलः ॥ ६९॥

(वृत्ति) मन्युना करणेन यदोष्ठमालिन्यं तद्विषयस्य कृगो णिव्वोल इत्यादेशो वा भवति। णिव्वोलइ। मन्युना ओष्ठं मलिनं करोति।

(अनु.) राग/क्रोध (या) कारणाने (येणारे) जे ओठाचे मालिन्य ते विषय असणाऱ्या कृ (या धातू) ला णिव्वोल असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. णिव्वोलइ (म्हणजे) रागाने ओठ मलिन करतो (असा अर्थ आहे).

(सूत्र) शैथिल्य-लम्बने पयल्लः ॥ ७०॥

(वृत्ति) शैथिल्यविषयस्य लम्बनविषयस्य च कृगः पयल्ल इत्यादेशो वा भवति। पयल्लइ। शिथिलीभवति लम्बते वा।

(अनु.) शैथिल्य-विषयक तसेच लम्बनविषयक कृ (या धातू) ला पयल्ल असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. पयल्लइ (म्हणजे) शिथिल होतो किंवा लोंबतो / लोंबत रहातो (असा अर्थ आहे).

(सूत्र) निष्पाताच्छोटे णीलुञ्छः ॥ ७१॥

(वृत्ति) निष्पतनविषयस्य आच्छोटनविषयस्य च कृगो णीलुञ्छ इत्यादेशो भवति वा। णीलुञ्छइ। निष्पतति। आच्छोटयति वा ।

(अनु.) निष्पतन-विषयक आणि आच्छोटनविषयक कृ (या धातू) ला णीलुञ्छ असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. णीलुञ्छइ (म्हणजे) निष्पतति (बाहेर पडतो) किंवा आच्छोटयति (भेदन करवितो) (असा अर्थ आहे).

(सूत्र) क्षुरे कम्मः ॥ ७२॥

(वृत्ति) क्षुरविषयस्य कृगः कम्म इत्यादेशो वा भवति। कम्मइ। क्षुरं करोतीत्यर्थः।

(अनु.) क्षुरविषयक कृ (या धातू) ला कम्म असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. कम्मइ (म्हणजे) क्षुरं करोति (क्षुर करतो) असा अर्थ आहे.

(सूत्र) चाटौ गुललः ॥ ७३॥

(वृत्ति) चाटुविषयस्य कृगो गुलल इत्यादेशो वा भवति। गुललइ। चाटु करोतीत्यर्थः।

(अनु.) चाटुविषयक कृ (या धातू) ला गुलल असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. गुललइ (म्हणजे) चाटु करोति (गोड बोलतो) असा अर्थ आहे.

(सूत्र) स्मरेर्झर-झूर-भर-भल-लढ-विम्हर-सुमर-पयर-पम्हुहाः ॥ ७४॥

(वृत्ति) स्मरेरेते नवादेशा वा भवन्ति। झरइ। झूरइ। भरइ। भलइ। लढइ। विम्हरइ। सुमरइ। पयरइ। पम्हुहइ। सरइ।

(अनु.) स्मृ (स्मरि) (या धातू) ला (झर, झूर, भर, भल, लढ, विम्हर, सुमर, पयर आणि पम्हुह असे) हे नऊ आदेश विकल्पाने होतात. उदा. झरइ...पम्हुहइ. (विकल्पपक्षी :-) सरइ.

(सूत्र) विस्मृः पम्हुस-विम्हर-वीसराः ॥ ७५॥

(वृत्ति) विस्मरतेरेते आदेशा भवन्ति। पम्हुसइ। विम्हरइ। वीसरइ।

(अनु.) विस्मृ (विस्मरति) (या धातू) ला (पम्हुस, विम्हर आणि वीसर असे) हे आदेश होतात. उदा. पम्हुसइ...वीसरइ.

(सूत्र) व्याहगेः कोक्क-पोक्कौ ॥ ७६॥

(वृत्ति) व्याहरतेनेतावादेशौ वा भवतः। कोक्कइ। ह्रस्वत्वे तु कुक्कइ। पोक्कइ। पक्षे। वाहरइ।

(अनु.) व्याह (व्याहरति) (या धातू) ला (कोक्क आणि पोक्क) असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. कोक्कइ; (कोक्कइ मधील ओ हा स्वर) ह्रस्व झाला असता मात्र कुक्कइ (असे रूप होईल); पोक्कइ. (विकल्प-) पक्षी :- वाहरइ.

(सूत्र) प्रसरेः पयल्लोवेल्लौ ॥ ७७॥

(वृत्ति) प्रसरतेः पयल्ल उवेल्ल इत्येतावादेशौ वा भवतः। पयल्लइ। उवेल्लइ। पसरइ।

(अनु.) प्रसृ (प्रसरति) (या धातू) ला पयल्ल आणि उवेल्ल असे हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. पयल्लइ, उवेल्लइ. (विकल्पपक्षी :-) पसरइ.

(सूत्र) महमहो गन्धे ॥ ७८॥

(वृत्ति) प्रसरतेर्गन्धविषये महमह इत्यादेशो वा भवति। महमहइ मालई^१। ^२मालई-गन्धो पसरइ। गन्ध इति किम्? पसरइ।

(अनु.) गंधविषयक प्रसरति (प्रसृ) (या धातू) ला महमह असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. महमहइ मालई. (विकल्प-पक्षी :-) मालई...पसरइ. गंधविषयक असे का म्हटले आहे ? (कारण गंधविषयक प्रसृ हा धातु नसेल, तर महमह हा आदेश होत नाही. उदा.) पसरइ.

(सूत्र) निस्सरेणीहर-नील-धाड-वरहाडाः ॥ ७९॥

(वृत्ति) निस्सरतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति। णीहरइ। नीलइ। धाडइ। वरहाडइ। नीसरइ।

(अनु.) निस्सरति (निस्सृ) (या धातू) ला (णीहर, नील, धाड आणि वरहाड असे) हे चार आदेश विकल्पाने होतात. उदा. णीहरइ...वरहाडइ. (विकल्प-पक्षी :-) नीसरइ.

(सूत्र) जाग्रेर्जगः ॥ ८०॥

(वृत्ति) जागर्तेर्जग इत्यादेशो वा भवति। जगइ। पक्षे। जागरइ।

(अनु.) जागर्ति (जागृ) (या धातू) ला जग असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. जगइ. (विकल्प-) पक्षी :- जागरइ.

(सूत्र) व्याप्रेराअड्डुः ॥ ८१॥

(वृत्ति) व्याप्रियतेराअड्डु इत्यादेशो वा भवति। आअड्डेइ। वावरेइ।

(अनु.) व्याप्रियति (व्यापृ) (या धातू) ला आअड्ड असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. आअेइ. (विकल्पपक्षी :-) वावरेइ.

(सूत्र) संवृगेः साहर-साहट्टौ ॥ ८२॥

(वृत्ति) संवृणोतेः साहर साहट्ट इत्यादेशौ वा भवतः। साहरइ। साहट्टइ। संवरइ।

(अनु.) संवृणोति (सं+वृ) (या धातू) ला साहर आणि साहट्ट असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. साहरइ, साहट्टइ. (विकल्प-पक्षी :-) संवरइ.

(सूत्र) आदृडेः सन्नामः ॥ ८३॥

(वृत्ति) आद्रियतेः सन्नाम इत्यादेशौ वा भवति। सन्नामइ। आदरइ।

(अनु.) आद्रियति (आ+दृ) (या धातू) ला संनाम असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. संनामइ. (विकल्पपक्षी :-) आदरइ.

(सूत्र) प्रहृगेः सारः ॥ ८४॥

(वृत्ति) प्रहरतेः सार इत्यादेशो वा भवति। सारइ। पहरइ।

(अनु.) प्रहरति (प्रह्) (या धातू) ला सार असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. सारइ. (विकल्पपक्षी :-) पहरइ.

(सूत्र) अवतरेरोह-ओरसौ ॥ ८५ ॥

(वृत्ति) अवतरतेः ओह ओरस इत्यादेशौ वा भवतः। ओहइ। ओरसइ। ओअरइ।

(अनु.) अवतरति (अव+तृ) (या धातू) ला आहे आणि ओरस असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. ओहइ, ओरसइ. (विकल्प-पक्षी :-) ओअरइ.

(सूत्र) शकेश्चय-तर-तीर-पाराः ॥ ८६॥

(वृत्ति) शक्नोतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति। चयइ। तरइ। तीरइ। पारइ। सक्कइ। त्यजतेरपि चयइ। हानिं करोति। तरतेरपि तरइ। तीरयतेरपि तीरइ। पारयतेरपि पारेइ। कर्म समाप्नोति।

(अनु.) शक्नोति (शक्) (या धातू) ला (चय, तर, तीर आणि पार असे) हे चार आदेश विकल्पाने होतात. उदा. चयइ...पारइ. (विकल्पपक्षी :-) सक्कइ. त्यजति (त्यज्) पासून सुद्धा चयइ (हे रूप होते); (त्यजति म्हणजे) हानिं करोति (त्याग करतो) (असा अर्थ आहे). तरति (तृ) पासून सुद्धा तरइ (असे रूप होते). तीरयति (तीर्) पासून सुद्धा तीरइ (हे रूप होते). पारयति (पृ) पासून सुद्धा पारेइ (हे रूप होते). (पारेइ म्हणजे) कर्म समाप्नोति (कर्म पूर्ण करतो असा अर्थ आहे).

(सूत्र) फक्कस्थक्कः ॥ ८७॥

(वृत्ति) फक्कतेस्थक्क इत्यादेशो भवति। थक्कइ।

(अनु.) फक्कति (फक्क्) (या धातू) ला थक्क असा आदेश होतो. उदा. थक्कइ.

(सूत्र) श्लाघः सलहः ॥ ८८॥

(वृत्ति) श्लाघतेः सलह इत्यादेशो भवति। सलहइ।

(अनु.) श्लाघति (श्लाघ्) (या धातू) ला सलह असा आदेश होतो. उदा. सलहइ.

(सूत्र) खचेर्वेअडः ॥ ८९॥

(वृत्ति) खचतेर्वेअड इत्यादेशो वा भवति। वेअडइ। खचइ।

(अनु.) खचति (खच्) (या धातू) ला वेअड असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. वेअडइ. (विकल्पपक्षी :-) खचइ.

(सूत्र) पचेः सोल्ल-पउलौ ॥ ९०॥

(वृत्ति) पचतेः सोल्ल पउल इत्यादेशौ वा भवतः। सोल्लइ। पउलइ। पयइ।

(अनु.) पचति (पच्) (या धातू) ला सोल्ल आणि पउल असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. सोल्लइ, पउलइ. (विकल्पपक्षी :-) पयइ.

(सूत्र) मुचेश्छड्डावहेड-मेल्लोस्सिक्क-रेअव-णिल्लुञ्छ-धंसाडाः ॥ ९१॥

(वृत्ति) मुचतेरेते सप्तादेशा वा भवन्ति। छड्डइ। अवहेडइ। मेल्लइ। उस्सिक्कइ। रेअवइ। णिल्लुञ्छइ। धंसाडइ। पक्षे। मुअइ।

(अनु.) मुचति (मुच्) (या धातू) ला (छड्ड, अवहेड, मेल्ल, उस्सिक्क, रेअव, णिल्लुञ्छ आणि धंसाड असे) हे सात आदेश विकल्पाने होतात. उदा. छड्डइ...धंसाडइ. (विकल्प-) पक्षी:- मुअइ.

(सूत्र) दुःखे णिव्वलः ॥ ९२॥

(वृत्ति) दुःखविषयस्य मुचेः णिव्वल इत्यादेशो वा भवति। णिव्वलेइ। दुःखं मुञ्चतीत्यर्थः।

(अनु.) दुःखविषयक मुच् (मुचि) (या धातू) ला णिव्वल असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. णिव्वलेइ (म्हणजे) दुःख टाकतो असा अर्थ आहे.

(सूत्र) वञ्चेर्वेहव-वेलव-जूरवोमच्छाः ॥ ९३॥

(वृत्ति) वञ्चतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति। वेहवइ। वेलवइ। जूरवइ। उमच्छइ। वञ्चइ।

(अनु.) वञ्चति (वञ्च्) (या धातू) ला (वेहव, वेलव, जूरव आणि उमच्छ असे) हे चार आदेश विकल्पाने होतात. उदा. वेहवइ...उमच्छइ. (विकल्प-पक्षी :-) वञ्चइ.

(सूत्र) रचेरुग्गहावह-विडविड्डुः ॥ ९४॥

(वृत्ति) रचेर्धातारेते त्रय आदेशा वा भवन्ति। उग्गहइ। अवहइ। विडविड्डुइ। रयइ।

(अनु.) रच् (रचि) (या धातू) ला (उग्गह, अवह आणि विडविड्डु असे) हे तीन आदेश विकल्पाने होतात. उदा. उग्गहइ...विडविड्डुइ. (विकल्पपक्षी :-) रयइ.

(सूत्र) समारचेरुवहत्थ-सारव-समार-केलायाः ॥ ९५॥

(वृत्ति) समारचेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति। उवहत्थइ। सारवइ। समारइ। केलायइ। समारयइ।

(अनु.) समारच् (समारचि) (या धातू) ला (उवहत्थ, सारव, समार आणि केलाय असे) हे चार आदेश विकल्पाने होतात. उदा. उवहत्थइ...केलायइ. (विकल्पपक्षी :-) समारयइ.

(सूत्र) सिचेः सिञ्चसिम्पौ ॥ ९६॥

(वृत्ति) सिञ्चतेरेतावादेशौ वा भवतः। सिञ्चइ। सिम्पइ। सेअइ।

(अनु.) सिञ्चति (सिच्) (या धातू) ला (सिञ्च आणि सिम्प) हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. सिंचइ, सिंपइ. (विकल्पपक्षी :-) सेअइ.

(सूत्र) प्रच्छः पुच्छः ॥ ९७॥

(वृत्ति) पृच्छेः पुच्छादेशो भवति। पुच्छइ।

(अनु.) पृच्छि (प्रच्छ्) (या धातू) ला पुच्छ असा आदेश होतो. उदा. पुच्छइ.

(सूत्र) गर्जेर्बुक्कः ॥ ९८॥

(वृत्ति) गर्जतेर्बुक्क इत्यादेशो वा भवति। बुक्कइ। गज्जइ।

(अनु.) गर्जति (गर्ज्) (या धातू) ला बुक्क असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. बुक्कइ. (विकल्पपक्षीः-) गज्जइ.

(सूत्र) वृषे ढिक्कः ॥ ९९॥

(वृत्ति) वृषकर्तृकस्य गर्जेर्ढिक्क इत्यादेशो वा भवति। ढिक्कइ। वृषभो गर्जति।

(अनु.) वृषकर्तृक गर्ज् (गर्जि) (या धातू) ला ढिक्क असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. ढिक्कइ (म्हणजे) वृषभ (बैल) गर्जना करतो (असा अर्थ आहे).

(सूत्र) राजेरगघ-छज्ज-सह-रीर-रेहाः ॥ १००॥

(वृत्ति) राजेरेते पञ्चादेशा वा भवन्ति। अगघइ। छज्जइ। सहइ। रीरइ। रेहइ। रायइ।

(अनु.) राज् (राजि) (या धातू) ला (अगघ, छज्ज, सह, रीर आणि रेह असे) हे पाच आदेश विकल्पाने होतात. उदा. अगघइ...रेहइ. (विकल्पपक्षीः-) रायइ.

(सूत्र) मस्जेराउड्डु-णिउड्डु-बुड्डु-खुप्पाः ॥ १०१॥

(वृत्ति) मज्जतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति। आउड्डुइ। णिउड्डुइ। बुड्डुइ। खुप्पइ। मज्जइ।

(अनु.) मज्जति (मस्ज्) (या धातू) ला (आउड्डु, णिउड्डु, बुड्डु आणि खुप्प) हे चार आदेश विकल्पाने होतात. उदा. आउड्डुइ...खुप्पइ. (विकल्पपक्षी :-) मज्जइ.

(सूत्र) पुञ्जेरारोल-वमालौ ॥ १०२॥

(वृत्ति) पुञ्जेरेतावादेशौ वा भवतः। आरोलइ। वमालइ। पुञ्जइ।

(अनु.) पुञ्ज् (पुञ्जि) (या धातू) ला (आरोल आणि वमाल असे) हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. आरोलइ, वमालइ. (विकल्पपक्षी :-) पुञ्जइ.

(सूत्र) लस्जेर्जीहः ॥ १०३॥

(वृत्ति) लज्जतेर्जीह इत्यादेशो वा भवति। जीहइ। लज्जइ।

(अनु.) अलज्जति (लस्ज्) (या धातू) ला जीह असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. जीहइ. (विकल्पपक्षी :-) लज्जइ.

(सूत्र) तिजेरोसुक्कः ॥ १०४॥

(वृत्ति) तिजेरोसुक्क इत्यादेशो वा भवति। ओसुक्कइ। तेअणं१।

(अनु.) तिज् (या धातू) ला ओसुक्क असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. ओसुक्कइ; तेअणं.

(सूत्र) मृजेरुग्घुस-लुञ्छ-पुञ्छ-पुंस-फुस-पुस-लुह-हुल-रोसाणाः ॥ १०५॥

(वृत्ति) मृजेरेते नवादेशा वा भवन्ति। उग्घुसइ। लुञ्छइ। पुञ्छइ। पुंसइ। फुसइ। पुसइ। लुहइ। हुलइ। रोसाणइ। पक्षे। मज्जइ।

(अनु.) मृज् (या धातू) ला (उग्घुस, लुञ्छ, पुञ्छ, पुंस, फुस, पुस, लुह, हुल आणि रोसाण असे) हे नऊ आदेश विकल्पाने होतात. उदा. उग्घुसइ...रोसाणइ. (विकल्प-) पक्षी :- मज्जइ.

(सूत्र) भञ्जेर्वेमय-मुसुमूर-मूर-सूर-सूड-विर-पविरञ्ज-करञ्ज-नीरञ्जाः ॥ १०६॥

(वृत्ति) भञ्जेरेते नवादेशा वा भवन्ति। वेमयइ। मुसुमूरइ। मूरइ। सूरइ।
सूडइ। विरइ। पविरञ्जइ। करञ्जइ। नीरञ्जइ। भञ्जइ।

(अनु.) भञ्ज् (या धातू) ला (वेमय, मुसुमूर, मूर, सूड, विर, पविरञ्ज, करञ्ज
आणि नीरञ्ज असे) हे नऊ आदेश विकल्पाने होतात. उदा.
वेमयइ...नीरञ्जइ. (विकल्पपक्षी :-) भञ्जइ.

(सूत्र) अनुव्रजेः पडिअग्गः ॥ १०७॥

(वृत्ति) अनुव्रजेः पडिअग्ग इत्यादेशो वा भवति। पडिअग्गइ। अणुवच्चइ।

(अनु.) अनुव्रज् (या धातू) ला पडिअग्ग असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा.
पडिअग्गइ. (विकल्पपक्षी :-) अणुवच्चइ.

(सूत्र) अर्जेर्विढवः ॥ १०८॥

(वृत्ति) अर्जेर्विढव इत्यादेशो वा भवति। विढवइ। अज्जइ।

(अनु.) अर्ज् (धातू) ला विढव असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. विढवइ.
(विकल्पपक्षी:-) अज्जइ.

(सूत्र) युजो जुञ्ज जुज्ज-जुप्पाः ॥ १०९॥

(वृत्ति) युजो जुञ्ज जुज्ज जुप्प इत्यादेशा भवन्ति। जुञ्जइ। जुज्जइ। जुप्पइ।

(अनु.) युज् (या धातू) ला जुञ्ज, जुज्ज आणि जुप्प असे आदेश होतात. उदा.
जुञ्जइ...जुप्पइ.

(सूत्र) भुजो भुञ्ज-जिम-जेम-कम्माणह-चमढ-समाण-
चड्डाः ॥ ११०॥

(वृत्ति) भुज एतेऽष्टादेशा भवन्ति। भुञ्जइ। जिमइ। जेमइ। कम्मेइ। अण्हइ।
समाणइ। चमढइ। चड्डइ।

(अनु.) भुज् (या धातू) ला (भुञ्ज, जिम, जेम, कम्म, अण्ह, समाण, चमढ
आणि च असे) हे आठ आदेश होतात. उदा. भुञ्जइ...चइ.

(सूत्र) वोपेन कम्मवः ॥ १११॥

(वृत्ति) उपेन युक्तस्य भुजेः कम्मव इत्यादेशो वा भवति। कम्मवइ।
उवहुञ्जइ।

(अनु.) उप (या उपसर्गा) ने युक्त असणाच्या भुज् (या धातू) ला कम्मव असा
आदेश विकल्पाने होतो. उदा. कम्मवइ. (विकल्पपक्षी :-)उवहुञ्जइ.

(सूत्र) घटेर्गढः ॥ ११२॥

(वृत्ति) घटतेर्गढ इत्यादेशो वा भवति। गढइ। घडइ।

(अनु.) घटति (घट्) (या धातू) ला गढ असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा.
गढइ. (विकल्पपक्षी :-) घडइ.

(सूत्र) समो गलः ॥ ११३॥

(वृत्ति) सम्पूर्वस्य घटतेर्गल इत्यादेशो वा भवति। संगलइ। संघडइ।

(अनु.) सम् (हा उपसर्गा) पूर्वी असणाच्या घटति (घट्) (या धातू) ला गल असा
आदेश विकल्पाने होतो. उदा. संगलइ. (विकल्पपक्षी :-) संघडइ.

(सूत्र) हासेन स्फुटेर्मुः ॥ ११४॥

(वृत्ति) हासेन करणेन यः स्फुटिस्तस्य मुरादेशो वा भवति। मुरइ। हासेन
स्फुटति।

(अनु.) हास या करणाने (युक्त) असणारा जो स्फुट (धातु) त्याला मुर असा
आदेश विकल्पाने होतो. उदा. मुरइ (म्हणजे) हासेन स्फुटति (असा अर्थ
आहे).

(सूत्र) मण्डोश्चिञ्च-चिञ्चअ-चिञ्चिल्ल-रीड-टिविडिक्काः ॥ ११५॥

(वृत्ति) मण्डेरेते पञ्चादेशा वा भवन्ति। चिञ्चइ। चिञ्चअइ। चिञ्चिल्लइ। रीडइ।
टिविडिक्कइ। मण्डइ।

(अनु.) मण्ड् (या धातू) ला (चिञ्च, चिञ्चअ, चिच्चिल्ल, रीड व टिविडिक्क असे) हे पाच आदेश विकल्पाने होतात. उदा. चिञ्चइ...टिविडिक्कइ. (विकल्पपक्षी :-) मण्डइ.

(सूत्र) तुडेस्तोड-तुट्ट-खुट्ट-खुडोक्खुडोल्लूक्क-णिलुक्क-लुक्कोल्लूराः ॥ ११६॥

(वृत्ति) तुडेरते नवादेशा वा भवन्ति। तोडइ। तुट्टइ। खुट्टइ। खुडइ। उक्खुडइ। उल्लूक्कइ। णिलुक्कइ। लुक्कइ। उल्लूरइ। तुडइ।

(अनु.) तुड् (या धातू) ला (तोड, तुट्ट, खुट्ट, खुड, उक्खुड, उल्लूक्क, णिलुक्क, लुक्क आणि उल्लूर असे) हे नऊ आदेश विकल्पाने होतात. उदा. तोडइ...उल्लूरइ. (विकल्पपक्षी :-) तुडइ.

(सूत्र) घूर्णो घुल-घोल-घुम्म-पहल्लाः ॥ ११७॥

(वृत्ति) घूर्णेरते चत्वार आदेशा भवन्ति। घुलइ। घोलइ। घुम्मइ। पहल्लइ।

(अनु.) घूर्ण् (या धातू) ला (घुल, घोल, घुम्म, आणि पहल्ल असे) हे चार आदेश होतात. उदा. घुलइ...पहल्लइ.

(सूत्र) विवृतेर्ढसः ॥ ११८॥

(वृत्ति) विवृतेर्ढस इत्यादेशो वा भवति। ढंसइ। विवट्टइ।

(अनु.) विवृत् (या धातू) ला ढंस असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. ढंसइ. (विकल्पपक्षी :-) विवट्टइ.

(सूत्र) क्कथेरट्टः ॥ ११९॥

(वृत्ति) क्कथेरट्ट इत्यादेशो वा भवति। अट्टइ। कढइ।

(अनु.) क्कथ् (या धातू) ला अट्ट असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. अट्टइ. (विकल्पपक्षी):- कढइ.

(सूत्र) ग्रन्थेर्गण्ठः ॥ १२०॥

(वृत्ति) ग्रन्थेर्गण्ठ इत्यादेशो भवति। गण्ठइ। गण्ठी१।

(अनु.) ग्रन्थ् (या धातू) ला गण्ठ असा आदेश होतो. उदा. गण्ठइ; गण्ठी.

(सूत्र) मन्थेर्घुसल-विरोलौ ॥ १२१॥

(वृत्ति) मन्थेर्घुसल विरोल इत्यादेशौ वा भवतः। घुसलइ। विरोलइ। मन्थइ।

(अनु.) मत् (मन्थि) (या धातू) ला घुसल आणि विरोल असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. घुसलइ, विरोलइ. (विकल्पपक्षी :-) मन्थइ.

(सूत्र) ह्लादेरवअच्छः ॥ १२२॥

(वृत्ति) ह्लादतेर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च अवअच्छ इत्यादेशो भवति। अवअच्छइ ह्लादते ह्लादयति वा। इकारो ण्यन्तस्यापि परिग्रहार्थः।

(अनु.) प्रयोजक प्रत्ययान्त तसेच प्रयोजक प्रत्ययरहित अशा ह्लादते (? ह्लाद्) (या धातू) ला अवअच्छ असा आदेश होतो. उदा. अवअच्छइ (म्हणजे) ह्लादते किंवा ह्लादयति (असा अर्थ आहे). (सूत्रातील ह्लादि शब्दातील) इकार हा प्रयोजक प्रत्ययान्त ह्लाद् धातूचे ग्रहण होण्यासाठी आहे.

(सूत्र) नेः सदो मज्जः ॥ १२३॥

(वृत्ति) निपूर्वस्य सदो मज्ज इत्यादेशो भवति। अत्ता एत्थ^२ णुमज्जइ।

(अनु.) नि (हा उपसर्ग) पूर्वी असणाऱ्या सद (या धातू) ला मज्ज असा आदेश होतो. उदा. अत्ता...णुमज्जइ.

(सूत्र) छिदेर्दुहाव-णिच्छल्ल-णिज्झोड-णिव्वर-णिल्लूर-लूराः ॥ १२४॥

(वृत्ति) छिदेरेते षडादेशा वा भवन्ति। दुहावइ। णिच्छल्लइ। णिज्झोडइ। णिव्वरइ। णिल्लूरइ। लूरइ। पक्षे। छिन्दइ।

(अनु.) छिद् (धातू) ला (दुहाव, णिच्छल्ल, णिज्झोड, णिव्वर, णिल्लूर आणि लूर

असे) हे सहा आदेश विकल्पाने होतात. उदा. दुहावइ...लूरइ.
(विकल्प-) पक्षी :- छिन्दइ.

(सूत्र) आडा ओअन्दोद्दालौ ॥ १२५॥

(वृत्ति) आडा युक्तस्य छिदेरोअन्द उद्दाल इत्यादेशौ वा भवतः। ओअन्दइ। उद्दालइ। अच्छिन्दइ।

(अनु.) आ (या उपसर्गा) ने युक्त असणान्या छिद् (या धातू) ला ओअन्द आणि उद्दाल असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. ओअन्दइ, उद्दालइ. (विकल्प-पक्षी :-) अच्छिन्दइ.

(सूत्र) मृदो मल-मढ-परिहट्ट-खड्डु-चड्डु-मड्डु-पन्नाडाः ॥ १२६॥

(वृत्ति) मृदनातेरेते सप्तादेशा भवन्ति। मलइ। मढइ। परिहट्टइ। खड्डुइ। चड्डुइ। मड्डुइ। पन्नाडइ।

(अनु.) मृदनाति (मृद्) (या धातू) ला (मल, मढ, परिहट्ट, खड्डु, चड्डु, मड्डु, आणि पन्नाड असे) हे सात आदेश होतात. उदा. मलइ...पन्नाडइ.

(सूत्र) स्पन्देश्चुलुचुलः ॥ १२७॥

(वृत्ति) स्पन्देश्चुलुचुल इत्यादेशो वा भवति। चुलुचुलइ। फन्दइ।

(अनु.) स्पन्द् (या धातू) ला चुलुचुल असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. चुलुचुलइ.
(विकल्पपक्षी :-) फन्दइ.

(सूत्र) निरः पदेर्वलः ॥ १२८॥

(वृत्ति) निपूर्वस्य पदेर्वल इत्यादेशो वा भवति। निव्वलह। निप्पज्जइ।

(अनु.) निर् (उपसर्गा) पूर्वी असणान्या पद् (या धातू) ला वल असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. निव्वलइ. (विकल्पपक्षी :-) निप्पज्जइ.

(सूत्र) विसंवदेर्विअट्ट-विलोट्ट-फंसाः ॥ १२९॥

(वृत्ति) विसंपूर्वस्य वदेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति। विअट्टइ। विलोट्टइ। फंसइ। विसंवयइ।

(अनु.) वि (आणि) सम् (हे उपसर्ग) पूर्वी असणान्या वद् (या धातू) ला (विअट्ट, विलोट्ट आणि फंस असे) हे तीन आदेश विकल्पाने होतात. उदा. विअट्टइ...फंसइ. (विकल्पपक्षी :-) विसंवयइ.

(सूत्र) शदो झड-पक्खोडौ ॥ १३०॥

(वृत्ति) शीयतेरेतावादेशौ भवतः। झडइ। पक्खोडइ।

(अनु.) शीयते (शद्) (या धातू) ला (झड आणि पक्खोड असे) हे आदेश होतात. उदा. झडइ, पक्खोडइ.

(सूत्र) आक्रन्देर्णीहरः ॥ १३१॥

(वृत्ति) आक्रन्देर्णीहर इत्यादेशो वा भवति। णीहरइ। अक्कन्दइ।

(अनु.) आक्रन्द् (या धातू) ला णीहर असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. णीहरइ. (विकल्पपक्षी :-) अक्कन्दइ.

(सूत्र) खिदेर्जूर-विसूरौ ॥ १३२॥

(वृत्ति) खिदेरेतावादेशौ वा भवतः। जूरइ। विसूरइ। खिज्जइ।

(अनु.) खिद् (या धातू) ला (जूर आणि विसूर असे) हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. जूरइ, विसूरइ. (विकल्पपक्षी :-) खिज्जइ.

(सूत्र) रुधेरुत्थंघः ॥ १३३॥

(वृत्ति) रुधेरुत्थंघ इत्यादेशो वा भवति। उत्थंघइ। रुन्धइ।

(अनु.) रुध् (या धातू) ला उत्थंघ असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. उत्थंघइ. (विकल्पपक्षी :-) रुन्धइ.

(सूत्र) निषेधेर्हक्कः ॥ १३४॥

(वृत्ति) निषेधतेर्हक्क इत्यादेशो वा भवति। हक्कइ। निसेहइ।

(अनु.) निषेधति (नि+सिध्) (या धातू) ला हक्क असा आदेश विकल्पाने होतो.
उदा. हक्कइ. (विकल्पपक्षी :-) निसेहइ.

(सूत्र) क्रुधेर्जूरः ॥ १३५॥

(वृत्ति) क्रुधेर्जूर इत्यादेशो भवति। जूरइ। कुज्झइ।

(अनु.) क्रुध् (या धातू) ला जूर असा आदेश (विकल्पाने) होतो. उदा. जूरइ.
(विकल्पपक्षी :-) कुज्झइ.

(सूत्र) जनो जा-जम्मौ ॥ १३६॥

(वृत्ति) जायतेर्जा जम्म इत्यादेशौ भवतः। जाअइ। जम्मइ।

(अनु.) जायते (जन्) (या धातू) ला जा आणि जम्म असे आदेश होतात. उदा.
जाअइ। जम्मइ।

(सूत्र) तनेस्तड-तडु-तडुव-विरल्लाः ॥ १३७॥

(वृत्ति) तनेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति। तडइ। तडुइ। तडुवइ। विरल्लइ।
तणइ।

(अनु.) तन् (या धातू) ला (तड, तडु, तडुव, आणि विरल्ल असे) हे चार आदेश
विकल्पाने होतात. उदा. तडइ...विरल्लइ. (विकल्पपक्षी :-) तणइ.

(सूत्र) तृपस्थिप्पः ॥ १३८॥

(वृत्ति) तृप्यतेस्थिप्प इत्यादेशो भवति। थिप्पइ।

(अनु.) तृप्यति (तृप्) (या धातू) ला थिप्प असा आदेश होतो. उदा. थिप्पइ.

(सूत्र) उपसर्पेरल्लिअः ॥ १३९॥

(वृत्ति) उपपूर्वस्य सृपेः कृतगुणस्य अल्लिअ इत्यादेशो वा भवति। अल्लिअइ।
उवसप्पइ।

(अनु.) उप (हा उपसर्ग) पूर्वी असणाच्या आणि ज्यात गुण केलेला आहे अशा सृप् (या धातू) ला अल्लिअ असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. अल्लिअइ.
(विकल्पपक्षी :-) उवसप्पइ.

(सूत्र) सन्तपेर्झङ्खः ॥ १४० ॥

(वृत्ति) सन्तपेर्झङ्ख इत्यादेशो वा भवति। झङ्खइ। पक्षे। संतप्पइ।

(अनु.) संतप् (या धातू) ला झङ्ख असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. झङ्खइ.
(विकल्प-) पक्षी :- संतप्पइ.

(सूत्र) व्यापेरोअग्गः ॥ १४१ ॥

(वृत्ति) व्याप्नोतेरोअग्ग इत्यादेशो वा भवति। ओअग्गइ। वावेइ।

(अनु.) व्याप्नोति (व्याप्) (या धातू) ला ओअग्ग असा आदेश विकल्पाने होतो.
उदा. ओअग्गइ. (विकल्पपक्षी :-) वावेइ.

(सूत्र) समापेः समाणः ॥ १४२ ॥

(वृत्ति) समाप्नोतेः समाण इत्यादेशो वा भवति। समाणइ। समावेइ।

(अनु.) समाप्नोति (समाप्) (या धातू) ला समाण असा आदेश विकल्पाने होतो.
उदा. समाणइ. (विकल्पपक्षी :-) समावेइ.

(सूत्र) क्षिपेर्गलत्थाक्ख-सोल्ल-पेल्ल-णोल्ल-छुह-हुल-परी-घत्ताः ॥ १४३ ॥

(वृत्ति) क्षिपेरेते नवादेशा वा भवन्ति। गलत्थइ। अक्खइ। सोल्लइ। पेल्लइ।
णोल्लइ। हस्वत्वे तु णुल्लइ। छुहइ। हुलइ। परीइ। घत्तइ। खिवइ।

(अनु.) क्षिप् (या धातू) ला (गलत्थ, अक्ख, सोल्ल, पेल्ल, णोल्ल, छुह, हुल, परी आणि घत्त असे) हे नऊ आदेश विकल्पाने होतात. उदा. गलत्थइ...णोल्लइ;
(णोल्ल मधील ओ) हस्व झाला असता मात्र णुल्लइ (असे रूप होईल);
छुहइ...घत्तइ. (विकल्पपक्षी :-) खिवइ.

(सूत्र) उत्क्षिपेर्गुलगुञ्छोत्थंघाल्लत्थोब्भुत्तोस्सिक्क-हक्खुवाः ॥१४४॥

(वृत्ति) उत्पूर्वस्य क्षिपेरेते षडादेशा वा भवन्ति। गुलगुञ्छइ। उत्थङ्घइ। अल्लत्थइ। उब्भुत्तइ। उस्सिक्कइ। हक्खुवइ। उक्खिवइ।

(अनु.) उद् (हा उपसर्ग) पूर्वी असणान्या क्षिप् (या धातू) ला (गुलगुञ्छ, उत्थङ्घ, अल्लत्थ, उब्भुत्त, उस्सिक्क आणि हक्खुव असे) हे सहा आदेश विकल्पाने होतात. उदा. गुलगुञ्छइ...हक्खुवइ. (विकल्पपक्षी) :- उक्खिवइ.

(सूत्र) आक्षिपेर्णीरवः ॥ १४५॥

(वृत्ति) आङ्पूर्वस्य क्षिपेर्णीरव इत्यादेशो वा भवति। णीरवइ। अक्खिवइ।

(अनु.) आ (हा उपसर्ग) पूर्वी असणाल्या क्षिप् (या धातू) ला णीरव असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. णीरवइ. (विकल्पपक्षी :-) अक्खिवइ.

(सूत्र) स्वपेः कमवस-लिस-लोट्टाः ॥ १४६॥

(वृत्ति) स्वपेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति। कमवसइ। लिसइ। लोट्टइ। सुअइ।

(अनु.) स्वप् (या धातू) ला (कमवस, लिस आणि लोट्ट असे) हे तीन आदेश विकल्पाने होतात. उदा. कमवसइ...लोट्टइ. (विकल्पपक्षी :-) सुअइ.

(सूत्र) वेपेरायम्बायज्झौ ॥ १४७॥

(वृत्ति) वेपेरायम्ब आयज्झ इत्यादेशौ वा भवतः। आयम्बइ। आयज्झइ। वेवइ।

(अनु.) वेप् (या धातू) ला आयम्ब आणि आयज्झ असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. आयम्बइ, आयज्झइ. (विकल्पपक्षी :-) वेवइ.

(सूत्र) विलपेर्झङ्ख-वडवडौ ॥ १४८॥

(वृत्ति) विलपेर्झङ्ख वडवड इत्यादेशौ वा भवतः। झङ्खइ। वडवडइ। विलवइ।

(अनु.) विलप् (या धातू) ला झङ्ख आणि वडवड असे आदेश विकल्पाने होतात.
उदा. झङ्खइ, वडवडइ. (विकल्पपक्षी :-) विलवइ.

(सूत्र) लिपो लिम्पः ॥ १४९॥

(वृत्ति) लिम्पतेर्लिम्प इत्यादेशो भवति। लिम्पइ।

(अनु.) लिम्पति (लिप्) (या धातू) ला लिम्प असा आदेश होतो. उदा. लिम्पइ.

(सूत्र) गुप्येर्विर-णडौ ॥ १५०॥

(वृत्ति) गुप्यतेरेतावादेशौ वा भवतः। विरइ। णडइ। पक्षे। गुप्पइ।

(अनु.) गुप्यति (गुप्) (या धातू) ला (विर आणि णड असे) हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. विरइ, णडइ. (विकल्प-) पक्षी :- गुप्पइ.

(सूत्र) क्रपोवहो णिः ॥ १५१॥

(वृत्ति) क्रपेः अवह इत्यादेशो ण्यन्तो भवति। अवहावेइ। कृपां करोतीत्यर्थः।

(अनु.) कृप् (या धातू) ला प्रयोजक प्रत्ययाने अन्त पावणारा अवह (म्हणजे अवहावे) असा आदेश होतो. उदा. अवहावेइ (म्हणजे) कृपा करतो असा अर्थ आहे.

(सूत्र) प्रदीपेस्तेअव-सन्दुम-सन्धुक्काब्भुत्ताः ॥ १५२॥

(वृत्ति) प्रदीप्यतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति। तेअवइ। सन्दुमइ। सन्धुक्कइ।
अब्भुत्तइ। पलीवइ।

(अनु.) प्रदीप्यति (प्रदीप्) (या धातू) ला (तेअव, सन्दुम, सन्धुक्क आणि अब्भुत्त असे) हे चार आदेश विकल्पाने होतात. उदा. तेअवइ...अब्भुत्तइ.
(विकल्पपक्षी :-) पलीवइ.

(सूत्र) लुभेः संभावः ॥ १५३॥

(वृत्ति) लुभ्यतेः संभाव इत्यादेशो वा भवति। संभावइ। लुभइ।

(अनु.) लुभ्यति (लुभ्) (या धातू) ला संभाव असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. संभावइ. (विकल्पपक्षी :-) लुब्भइ।

(सूत्र) क्षुभेः खउर-पड्डुहौ ॥ १५४॥

(वृत्ति) क्षुभेः खउर पड्डुह इत्यादेशौ वा भवतः। खउरइ। पड्डुहइ। खुब्भइ।

(अनु.) क्षुभ् (या धातू) ला खउर आणि पड्डुह असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. खउरइ, पड्डुहइ. (विकल्पपक्षी :-) खुब्भइ.

(सूत्र) आडो रभे रम्भ-ढवौ ॥ १५५॥

(वृत्ति) आडः परस्य रभे रम्भ ढव इत्यादेशौ वा भवतः। आरम्भइ। आढवइ। आरभइ।

(अनु.) आ (या उपसर्गा) पुढे असणान्या रभ् (या धातू) ला रंभ आणि ढव असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. आरम्भइ, आढवइ. (विकल्पपक्षी :-) आरभइ.

(सूत्र) उपालम्भेर्झड्ख-पच्चार-वेलवाः ॥ १५६॥

(वृत्ति) उपालम्भेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति। झड्खइ। पच्चारइ। वेलवइ। उवालम्भइ।

(अनु.) उपालम्भ् (या धातू) ला (झड्ख, पच्चार आणि वेलव असे) हे तीन आदेश विकल्पाने होतात. उदा. झड्खइ...वेलवइ. (विकल्पपक्षी :-) उवालम्भइ.

(सूत्र) अवेर्जृम्भो जम्भा ॥ १५७॥

(वृत्ति) जृम्भेर्जम्भा इत्यादेशो भवति वेस्तु न भवति। जम्भाइ। जम्भाअइ। अवेरिति किम्। केलिपसरो^१ विअम्भइ।

(अनु.) जृम्भ् (या धातू) ला जम्भा असा आदेश होतो; तथापि वि (हा उपसर्ग)

१ केलिप्रसरः विजृम्भते।

मागे असल्यास (जम्भा हा आदेश) होत नाही. उदा. जम्भाइ, जम्भाअइ. वि (हा उपसर्ग) मागे असल्यास (जम्भा आदेश होत नाही) असे का म्हटले आहे ? (कारण वि हा उपसर्ग मागे नसतानाच जम्भा हा आदेश होतो. उदा.) केलिपसरो विअम्भइ.

(सूत्र) भाराक्रान्ते नमेर्णिसुढः ॥ १५८॥

(वृत्ति) भाराक्रान्ते कर्तरि नमेर्णिसुढ इत्यादेशो भवति। णिसुढइ। पक्षे। णवइ। भाराक्रान्तो नमतीत्यर्थः।

(अनु.) भाराक्रान्त (असा कोणीतरी) कर्ता असताना नम् (या धातू) ला णिसुढ असा आदेश (विकल्पाने) होतो. उदा. णिसुढइ; (विकल्प-) पक्षी:- णवइ; (म्हणजे) भाराक्रान्तः नमति असा अर्थ आहे.

(सूत्र) विश्रमेर्णिव्वा ॥ १५९॥

(वृत्ति) विश्राम्यतेर्णिव्वा इत्यादेशो वा भवति। णिव्वाइ। वीसमइ।

(अनु.) विश्राम्यति (विश्रम्) (या धातू) ला णिव्वा असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. णिव्वाइ. (विकल्पपक्षी :-) वीसमइ.

(सूत्र) आक्रमेरोहावोत्थारच्छुन्दाः ॥ १६०॥

(वृत्ति) आक्रमतेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति। ओहावइ। उत्थारइ। छुन्दइ। अक्रमइ।

(अनु.) आक्रमति (आक्रम्) (या धातू) ला (ओहाव, उत्थार आणि छुन्द असे) हे तीन आदेश विकल्पाने होतात. उदा. ओहावइ...छुन्दइ. (विकल्पपक्षी :-) अक्रमइ.

(सूत्र) भ्रमेष्टिरिटिल्ल-ढुण्डुल्ल-ढण्डल्ल-चक्रम्म-भम्मड-भमड-भमाड-तलअण्ट-झण्ट-झम्प-भुम-गुम-फुम-फुस-ढुम-ढुस-परी-पराः ॥ १६१॥

(वृत्ति) भ्रमेरेतेऽष्टादशादेशा वा भवन्ति। टिरिटिल्लइ। ढुण्डुल्लइ। ढण्डल्लइ। चक्कम्मइ। भम्मडइ। भमडइ। भमाडइ। तलअण्टइ। झण्टइ। झम्पइ। भुमइ। गुमइ। फुमइ। फुसइ। ढुमइ। ढुसइ। परीइ। परइ। भमइ।

(अनु.) भ्रम् (या धातू) ला (टिरिटिल्ल, ढुण्डुल्ल, ढण्डल्ल, चक्कम्म, भम्मड, भमड, भमाड, तलअण्ट, झण्ट, झम्प, भुम, गुम, फुम, फुस, ढुम, ढुस, परी आणि पर असे) हे अठरा आदेश विकल्पाने होतात. उदा. टिरिटिल्लइ...परइ. (विकल्पपक्षी :-) भमइ.

(सूत्र) गमेरई-अइच्छाणुवज्जावज्जसोक्कुसाक्कुस-पच्चडु-पच्छन्द-णिम्मह-णी-णीण-णीलुक्क-पदअ-रम्भ-परिअल्ल-वोल-परिअल-णिरिणास-णिवहावसेहावहराः ॥ १६२॥

(वृत्ति) गमेरेते एकविंशतिरादेशा वा भवन्ति। अईइ। अइच्छइ। अणुवज्जइ। अवज्जसइ। उक्कुसइ। अक्कुसइ। पच्चडुइ। पच्छन्दइ। णिम्महइ। णीइ। णीणइ। णीलुक्कइ। पदअइ। रम्भइ। परिअल्लइ। वोलइ। परिअलइ। णिरिणासइ। णिवहइ। अवसेहइ। अवहरइ। पक्षे। गच्छइ। हम्मइ। णिहम्मइ। णीहम्मइ। आहम्मइ। पहम्मइ इत्येते तु हम्म गतावित्यस्यैव भविष्यन्ति।

(अनु.) गम् (या धातू) ला (अई, अइच्छ, अणुवज्ज, अवज्जस, उक्कुस, अक्कुस, पच्च, पच्छन्द, णिम्मह, णी, णीण, णीलुक्क, पदअ, रम्भ, परिअल्ल, वोल, परिअल, णिरिणास, णिवह, अवसेह आणि अवहर असे) हे एकवीस आदेश विकल्पाने होतात. उदा. अईइ...अवहरइ. (विकल्प-) पक्षी:- गच्छइ. तथापि हम्मइ, णिहम्मइ, णीहम्मइ, आहम्मइ आणि पहम्मइ अशी ही (रूपे) मात्र 'हम्म गतौ' अशा या धातूची होतील.

(सूत्र) आडा अहिपच्चुअः ॥ १६३॥

(वृत्ति) आडा सहितस्य गमेः अहिपच्चुअ इत्यादेशो वा भवति। अहिपच्चुअइ। पक्षे। आगच्छइ।

(अनु.) आ (या उपसर्गा) ने सहित असणाच्या गम् (या धातू) ला अहिपच्चुअ असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. अहिपच्चुअइ. (विकल्प-) पक्षी :- आगच्छइ.

(सूत्र) समा अब्भिडः ॥ १६४॥

(वृत्ति) समा युक्तस्य गमेः अब्भिड इत्यादेशो वा भवति। अब्भिडइ। संगच्छइ।

(अनु.) सम् (या उपसर्गा) ने युक्त असणाच्या गम् (या धातू) ला अब्भिड असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. अब्भिडइ. (विकल्पपक्षी :-) संगच्छइ.

(सूत्र) अभ्याडोम्मत्थः ॥ १६५॥

(वृत्ति) अभ्याड्भ्यां युक्तस्य गमेः उम्मत्थ इत्यादेशो वा भवति। उम्मत्थइ। अब्भागच्छइ। अभिमुखमागच्छतीत्यर्थः।

(अनु.) अभि (आणि) आ (या उपसर्गा) नी युक्त असणाच्या गम् (या धातू) ला उम्मत्थ असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. उम्मत्थइ. (विकल्पपक्षी:-) अब्भागच्छइ (म्हणजे) अभिमुखं आगच्छति असा अर्थ आहे.

(सूत्र) प्रत्याडा पलोट्टः ॥ १६६॥

(वृत्ति) प्रत्याड्भ्यां युक्तस्य गमेः पलोट्ट इत्यादेशो वा भवति। पलोट्टइ। पच्चागच्छइ।

(अनु.) प्रति (आणि) आ (उपसर्गा) नी युक्त असणाच्या गम् (धातू) ला पलोट्ट असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. पलोट्टइ. (विकल्पपक्षी :-) पच्चागच्छइ.

(सूत्र) शमेः पडिसा-परिसामौ ॥ १६७॥

(वृत्ति) शमेरेतावादेशौ वा भवतः। पडिसाइ। परिसामइ। समइ।

(अनु.) शम् (या धातू) ला (पडिसा आणि परिसाम) हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. पडिसाइ, परिसामइ. (विकल्पपक्षी :-) समइ.

(सूत्र) रमेः संखुडु-खेडुोब्भाव-किलिकिञ्च-कोट्टुम-
मोट्टाय-णीसर-वेल्लाः ॥ १६८॥

(वृत्ति) रमतेरेतेऽष्टादेशा वा भवन्ति। संखुडुइ। खेडुइ। उब्भावइ।
किलिकिञ्चइ। कोट्टुमइ। मोट्टायइ। णीसरइ। वेल्लइ। रमइ।

(अनु.) रम् (या धातू) ला (संखुडु, खेडु, उब्भाव, किलिकिञ्च, कोट्टुम, मोट्टाय,
णीसर, आणि वेल्ल असे) हे आठ आदेश विकल्पाने होतात. उदा.
संखुइ...वेल्लइ. (विकल्पपक्षी :-) रमइ.

(सूत्र) पूरेग्घाडाग्घवोद्धुमाङ्गुमाहिरेमाः ॥ १६९॥

(वृत्ति) पूरेते पञ्चादेशा वा भवन्ति। अग्घाडइ। अग्घवइ। उद्धुमाइ। अङ्गुमइ।
अहिरेमइ। पूरइ।

(अनु.) पूर (या धातू) ला (अग्घाड, अग्घव, उद्धुमा, अङ्गुम व अहिरेम)
हे पाच आदेश विकल्पाने होतात. उदा. अग्घाडइ...अहिरेमइ.
(विकल्पपक्षी :-) पूरइ.

(सूत्र) त्वरस्तुवर-जअडौ ॥ १७०॥

(वृत्ति) त्वरतेरेतावादेशौ भवतः । तुवरइ। जअडइ। तुवरन्तो^१। जअडन्तो^२।

(अनु.) त्वरते (त्वर) (या धातू) ला तुवर आणि जअड असे हे आदेश होतात.
उदा. तुवरइ...जअडन्तो.

(सूत्र) त्यादिशत्रोस्तूरः ॥ १७१॥

(वृत्ति) त्वरतेस्त्यादौ शतरि च तूर इत्यादेशो भवति। तूरइ। तूरन्तो।

(अनु.) त्यादि (=धातूला लागणारे प्रत्यय) आणि शतृ (प्रत्यय) लागताना त्वरते
(त्वर धातू) ला तूर असा आदेश होतो. उदा. तूरइ, तूरन्तो.

(सूत्र) तुरोत्यादौ ॥ १७२॥

(वृत्ति) त्वरोत्यादौ तुर आदेशो भवति। तुरिओ। तुरन्तो।

(अनु.) अत् (=अ) इत्यादि (पुढे असताना) त्वर् (या धातू) ला तुर आदेश होतो. उदा. तुरिओ, तुरन्तो.

(सूत्र) क्षरः खिर-झर-पज्झर-पच्चड-णिच्चल-णिट्टुआः॥१७३॥

(वृत्ति) क्षरेरेते षड् आदेशा भवन्ति। खिरइ। झरइ। पज्झरइ। पच्चडइ। णिच्चलइ। णिट्टुअइ।

(अनु.) क्षर् (या धातू) ला (खिर, झर, पज्झर, पच्चड, णिच्चल आणि णिट्टुअ असे) हे सहा आदेश होतात. उदा. खिरइ...णिट्टुअइ.

(सूत्र) उच्छल उत्थल्लः ॥ १७४॥

(वृत्ति) उच्छलतेरुत्थल्ल इत्यादेशो भवति। उत्थल्लइ।

(अनु.) उच्छलति (उच्छल्) (या धातू) ला उत्थल्ल असा आदेश होतो. उदा. उत्थल्लइ.

(सूत्र) विगलेस्थिप्प-णिट्टुहौ ॥ १७५॥

(वृत्ति) विगलतेरेतावादेशौ वा भवतः। थिप्पइ। णिट्टुहइ। विगलइ।

(अनु.) विगलति (विगल्) (या धातू) ला (थिप्प आणि णिट्टुह असे) हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. थिप्पइ, णिट्टुहइ. (विकल्पपक्षी :-) विगलइ.

(सूत्र) दलि-वल्योर्विसट्ट-वम्फौ ॥ १७६॥

(वृत्ति) दलेर्वलेश्च यथासङ्ख्यं विसट्ट वम्फ इत्यादेशौ वा भवतः। विसट्टइ। वम्फइ। पक्षे। दलइ। वलइ।

(अनु.) दल् आणि वल् (या धातू) ना अनुक्रमे विसट्ट आणि वम्फ असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. विसट्टइ, वम्फइ. (विकल्प-) पक्षी :- दलइ, वलइ.

(सूत्र) भ्रंशेः फिड-फिट्ट-फुड-फुट्ट-चुक्क-भुल्लाः ॥ १७७॥

(वृत्ति) भ्रंशेरेते षडादेशा वा भवन्ति। फिडइ। फिट्टइ। फुडइ। फुट्टइ।
चुक्कइ। भुल्लइ। पक्षे। भंसइ।

(अनु.) भ्रंश् (या धातू) ला (फिड, फिट्ट, फुड, फुट्ट, चुक्क आणि भुल्ल असे) हे सहा आदेश विकल्पाने होतात. उदा. फिडइ...भुल्लइ. (विकल्प-) पक्षी :- भंसइ.

(सूत्र) नशेर्णिरणास-णिवहावसेह-पडिसा-सेहावहराः ॥ १७८॥

(वृत्ति) नशेरेते षडादेशा वा भवन्ति। णिरणासइ। णिवहइ। अवसेहइ। पडिसाइ।
सेहइ। अवहरइ। पक्षे। नस्सइ।

(अनु.) नश् (या धातू) ला (णिरणास, णिवह, अवसेह, पडिसा, सेह आणि अवहर असे) हे सहा आदेश विकल्पाने होतात. उदा. णिरणासइ...अवहरइ. (विकल्प-) पक्षी :- नस्सइ.

(सूत्र) अवात्काशो वासः ॥ १७९॥

(वृत्ति) अवात्परस्य काशो वास इत्यादेशो भवति। ओवासइ।

(अनु.) अव (या उपसर्गा) पुढील काश् (या धातू) ला वास असा आदेश होतो. उदा. ओवासइ.

(सूत्र) सन्दिशेरप्पाहः ॥ १८०॥

(वृत्ति) सन्दिशेतेरप्पाह इत्यादेशो वा भवति। अप्पाहइ। संदिसइ।

(अनु.) संदिशति (संदिश्) (या धातू) ला अप्पाह असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. अप्पाहइ. (विकल्पपक्षी :-) संदिसइ.

(सूत्र) दृशो निअच्छापेच्छावयच्छावयज्झ-वज्ज-सव्वव-देक्खौ-

अक्खावक्खावअक्ख-पुलोअ-पुलअ-

निआवआस-पासाः ॥ १८१॥

(वृत्ति) दृशेरेते पञ्चदशादेशा भवन्ति। निअच्छइ। पेच्छइ। अवयच्छइ। अवयज्झइ। वज्झइ। सव्ववइ। देक्खइ। ओअक्खइ। अवक्खइ। अवअक्खइ। पुलोएइ। पुलएइ। निअइ। अवआसइ। पासइ। निज्झाअइ इति तु निध्यायतेः स्वरादत्यन्ते भविष्यति।

(अनु.) दृश् (या धातू) ला (निअच्छ, पेच्छ, अवयच्छ, अवयज्झ, वज्झ, सव्वव, देक्ख, ओअक्ख, अवक्ख, अवअक्ख, पुलोअ, पुलअ, निअ, अवआस, आणि पास असे) हे पंधरा आदेश होतात. उदा. निअच्छइ...पासइ. निज्झाअइ (हे वर्णान्तर) मात्र निध्यायति मधील (अन्त्य) स्वरापुढे अ हा अन्ती आला असता होईल.

(सूत्र) स्पृशः फास-फंस-फरिस-छिव-छिहालुङ्खालिहाः॥ १८२॥

(वृत्ति) स्पृशतेरेते सप्त आदेशा भवन्ति। फासइ। फंसइ। फरिसइ। छिवइ। छिहइ। आलुङ्खइ। आलिहइ।

(अनु.) स्पृशति (स्पृश्) (या धातू) ला (फास, फंस, फरिस, छिव, छिह, आलुङ्ख आणि आलिह असे) हे सात आदेश होतात. उदा. फासइ...आलिहइ.

(सूत्र) प्रविशे रिअः ॥ १८३॥

(वृत्ति) प्रविशेः रिअ इत्यादेशो वा भवति। रिअइ। पविसइ।

(अनु.) प्रविश् (या धातू) ला रिअ असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. रिअइ. (विकल्पपक्षीः-) पविसइ.

(सूत्र) प्रान्मृश-मुषोर्म्हुसः ॥ १८४॥

(वृत्ति) प्रात्परयोर्मृशतिमुष्णात्योर्म्हुस इत्यादेशो भवति। पम्हुसइ। प्रमृशति प्रमुष्णाति वा।

(अनु.) प्र (या उपसर्गा) पुढील मृशति (मृश्) आणि मुष्णाति (मुष्) (या धातू) ना म्हस असा आदेश होतो. उदा. पम्हुसइ (म्हणजे) प्रमृशति किंवा प्रमुष्णाति (असा अर्थ आहे).

(सूत्र) पिषेर्णिवह-णिरिणास-णिरिणज्ज-रोञ्च-चाः ॥ १८५॥

(वृत्ति) पिषेरेते पञ्चादेशा भवन्ति वा। णिवहइ। णिरिणासइ। णिरिणज्जइ। रोञ्चइ। चइ। पक्षे पीसइ।

(अनु.) पिष् (या धातू) ला (णिवह, णिरिणास, णिरिणज्ज, रोञ्च आणि च असे) हे पाच आदेश विकल्पाने होतात. उदा. णिवहइ...चइ. (विकल्प-) पक्षी :- पीसइ.

(सूत्र) भषेर्भुक्कः ॥ १८६॥

(वृत्ति) भषेर्भुक्क इत्यादेशो वा भवति। भुक्कइ। भसइ।

(अनु.) भष् (या धातू) ला भुक्क असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. भुक्कइ. (विकल्पपक्षी :-) भसइ.

(सूत्र) कृषेः कड्ढ-साअड्ढाञ्चाणच्छायञ्छाइञ्छाः ॥ १८७॥

(वृत्ति) कृषेरेते षडादेशा वा भवन्ति। कड्ढइ। साअड्ढइ। अञ्चइ। अणच्छइ। अयञ्छइ। आइञ्छइ। पक्षे। करिसइ।

(अनु.) कृष् (या धातू) ला (कड्ढ, साअड्ढ, अञ्च, अणच्छ, अयञ्छ आणि आइञ्छ असे) हे सहा आदेश विकल्पाने होतात. उदा. कड्ढइ...आइञ्छइ. (विकल्प-) पक्षी :- करिसइ.

(सूत्र) असावक्खोडः ॥ १८८॥

(वृत्ति) असिविषयस्य कृषेरक्खोड इत्यादेशो भवति। अक्खोडेइ। असिं कोशात्कर्षतीत्यर्थः।

(अनु.) असि-विषयक कृष् (या धातू) ला अक्खोड असा आदेश होतो. उदा. अक्खोडेइ (म्हणजे) म्यानातून तलवार काढतो असा अर्थ आहे.

(सूत्र) गवेषेर्दुण्डुल्ल-ढणढोल-गमेस-घत्ताः ॥ १८९॥

(वृत्ति) गवेषेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति। दुण्डुल्लइ। ढणढोलइ। गमेसइ। घत्तइ। गवेसइ।

(अनु.) गवेष् (या धातू) ला (ढुण्डुल्ल, ढण्ढोल, गमेस आणि घत्त असे) हे चार आदेश विकल्पाने होतात. उदा. ढुण्डुल्लइ...घत्तइ. (विकल्पपक्षी :-)
गवेसइ.

(सूत्र) श्लिषेः सामग्गावयास-परिअन्ताः ॥ १९०॥

(वृत्ति) श्लिष्यतेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति। सामग्गइ। अवयासइ। परिअन्तइ।
सिलेसइ।

(अनु.) श्लिष्यति (श्लिष्) (या धातू) ला (सामग्ग, अवयास आणि परिअन्त असे) हे तीन आदेश विकल्पाने होतात. उदा. सामग्गइ...परिअन्तइ.
(विकल्पपक्षी :-) सिलेसइ.

(सूत्र) म्रक्षेश्चोप्पडः ॥ १९१॥

(वृत्ति) म्रक्षेश्चोप्पड इत्यादेशो वा भवति। चोप्पडइ। मक्खइ।

(अनु.) म्रक्ष् (या धातू) ला चोप्पड असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. चोप्पडइ.
(विकल्पपक्षी :-) मक्खइ.

(सूत्र) काङ्क्षेराहाहिलङ्घाहिलङ्ख-वच्च-वम्फ-मह-
सिहविलुम्पाः ॥ १९२॥

(वृत्ति) काङ्क्षतेरेतेऽष्टादेशा वा भवन्ति। आहइ। अहिलङ्घइ। अहिलङ्खइ।
वच्चइ। वम्फइ। महइ। सिंहइ। विलुम्पइ। कङ्खइ।

(अनु.) काङ्क्षति (काङ्क्ष्) (या धातू) ला (आह, अहिलङ्घ, अहिलङ्ख, वच्च, वम्फ, मह, सिंह आणि विलुम्प असे) हे आठ आदेश विकल्पाने होतात.
उदा. आहइ...विलुम्पइ. (विकल्पपक्षी :-) कङ्खइ.

(सूत्र) प्रतीक्षेः सामय-विहीर-विरमालाः ॥ १९३॥

(वृत्ति) प्रतीक्षेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति। सामयइ। विहीरइ। विरमालइ।
पडिक्खइ।

(अनु.) प्रतीक्ष् (या धातू) ला (सामय, विहीर आणि विरमाल असे) हे तीन आदेश विकल्पाने होतात. उदा.सामयइ...विरमालइ. (विकल्पपक्षी :-)
पडिक्खइ.

(सूत्र) तक्षेस्तच्छ-चच्छ-रम्प-रम्फाः ॥ १९४॥

(वृत्ति) तक्षेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति। तच्छइ। चच्छइ। रम्पइ। रम्फइ।
तक्खइ।

(अनु.) तक्ष् (या धातू) ला (तच्छ, चच्छ, रम्प आणि रम्फ असे) हे चार आदेश विकल्पाने होतात. उदा. तच्छइ...रम्फइ. (विकल्पपक्षी :-) तक्खइ.

(सूत्र) विकसेः कोआस-वोसट्टौ ॥ १९५॥

(वृत्ति) विकसेरेतावादेशौ वा भवतः। कोआसइ। वोसट्टइ। विअसइ।

(अनु.) विकस् (या धातू) ला (कोआस आणि वोसट्ट) असे हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. कोआसइ, वोसट्टइ. (विकल्पपक्षी :-) विअसइ.

(सूत्र) हसेर्गुञ्जः ॥ १९६॥

(वृत्ति) हसेर्गुञ्ज इत्यादेशो वा भवति। गुञ्जइ। हसइ।

(अनु.) हस् (या धातू) ला गुञ्ज असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा.
गुञ्जइ.(विकल्पपक्षी:-)हसइ.

(सूत्र) संसेर्लहस-डिम्भौ ॥ १९७॥

(वृत्ति) संसेरेतावादेशौ वा भवतः। लहसइ। परिलहसइ? सलिल-वसणं।
डिम्भइ। संसइ।

(अनु.) संस् (या धातू) ला (लहस आणि डिम्भ असे) हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. लहसइ...डिम्भइ. (विकल्पपक्षी :-) संसइ.

(सूत्र) त्रसेर्डर-बोज्ज-वज्जाः ॥ १९८॥

(वृत्ति) त्रसेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति। डरइ। बोज्जइ। वज्जइ। तसइ।

(अनु.) त्रस् (या धातू) ला (डर, बोज्ज आणि वज्ज) असे हे तीन आदेश विकल्पाने होतात. उदा. डरइ...वज्जइ. (विकल्पपक्षी :-) तसइ.

(सूत्र) न्यसो णिम-णुमौ ॥ १९९॥

(वृत्ति) न्यस्यतेरेतावादेशौ भवतः। णिमइ। णुमइ।

(अनु.) न्यस्यति (न्यस्) (या धातू) ला (णिम आणि णुम असे) हे आदेश होतात. उदा. णिमइ, णुमइ.

(सूत्र) पर्यसः पलोट्ट-पल्लट्ट-पल्हत्थाः ॥ २००॥

(वृत्ति) पर्यस्यतेरेते त्रय आदेशा भवन्ति। पलोट्टइ। पल्लट्टइ। पल्हत्थइ।

(अनु.) पर्यस्यति (पर्यस्) (या धातू) ला (पलोट्ट, पल्लट्ट आणि पल्हत्थ असे) हे तीन आदेश होतात. उदा. पलोट्टइ...पल्हत्थइ.

(सूत्र) निःश्वसेर्झङ्खः ॥ २०१॥

(वृत्ति) निःश्वसेर्झङ्ख इत्यादेशो वा भवन्ति। झङ्खइ। नीससइ।

(अनु.) निःश्वस् (या धातू) ला झङ्ख असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. झङ्खइ. (विकल्पपक्षी :-) नीससइ.

(सूत्र) उल्लसेरूसलोसुम्भ-णिल्लस-पुलआअ-गुज्जोल्लारोआः ॥२०२॥

(वृत्ति) उल्लसेरेते षडादेशा वा भवन्ति। ऊसलइ। ऊसुम्भइ। णिल्लसइ। पुलआअइ। गुज्जोल्लइ। ह्रस्वत्वे तु। गुज्जुल्लइ। आरोअइ। उल्लसइ।

(अनु.) उल्लस् (या धातू) ला (ऊसल, ऊसुम्भ, णिल्लस, पुलआअ, गुज्जोल्ल आणि आरोअ) असे हे सहा आदेश विकल्पाने होतात. उदा. ऊसलइ...गुज्जोल्लइ; (गुज्जोल्लइ मधील ज्जो) ह्रस्व झाला असता गुज्जुल्लइ (असे रूप होईल); आरोअइ. (विकल्पपक्षी :-) उल्लसइ.

(सूत्र) भासेर्भिसः ॥ २०३॥

(वृत्ति) भासेर्भिस इत्यादेशो वा भवति। भिसइ। भासइ।

(अनु.) भास् (या धातू) ला भिस असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. भिसइ.
(विकल्पपक्षी :-) भासइ.

(सूत्र) ग्रसेर्घिसः ॥ २०४॥

(वृत्ति) ग्रसेर्घिस इत्यादेशो वा भवति। घिसइ। गसइ।

(अनु.) ग्रस् (या धातू) ला घिस असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. घिसइ.
(विकल्पपक्षी :-) गसइ.

(सूत्र) अवाद्गाहेर्वाहः ॥ २०५॥

(वृत्ति) अवात्परस्य गाहेर्वाह इत्यादेशो वा भवति। ओवाहइ। ओगाहइ।

(अनु.) अव (या उपसर्गा) पुढील गाह (या धातू) ला वाह असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. ओवाहइ. (विकल्पपक्षी :-) ओगाहइ.

(सूत्र) आरुहेश्चड-वलगौ ॥ २०६॥

(वृत्ति) आरुहरेतावादेशौ वा भवतः। चडइ। वलगइ। आरुहइ।

(अनु.) आरुह (या धातू) ला (चड आणि वलग) असे हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. चडइ, वलगइ. (विकल्पपक्षी :-) आरुहइ.

(सूत्र) मुहेर्गुम्म-गुम्मडौ ॥ २०७॥

(वृत्ति) मुहेरेतावादेशौ वा भवतः। गुम्मइ। गुम्मडइ। मुज्जइ।

(अनु.) मुह (या धातू) ला (गुम्म आणि गुम्मड) असे हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. गुम्मइ, गुम्मडइ. (विकल्पपक्षी :-) मुज्जइ.

(सूत्र) दहेरहिऊलालुङ्खौ ॥ २०८॥

(वृत्ति) दहेरेतावादेशौ वा भवतः। अहिऊलइ। आलुङ्खइ। डहइ।

(अनु.) दह (या धातू) ला (अहिऊल आणि आलुङ्ख) असे हे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. अहिऊलइ, आलुङ्खइ. (विकल्पपक्षी :-) डहइ.

(सूत्र) ग्रहो वल-गेणह-हर-पङ्ग-निरुवाराहिपच्चुआः ॥ २०९॥

(वृत्ति) ग्रहेरेते षडादेशा भवन्ति। वलइ। गेणहइ। हरइ। पङ्गइ। निरुवारइ। अहिपच्चुअइ।

(अनु.) ग्रह (या धातू) ला (वल, गेणह, हर, पङ्ग, निरुवार आणि अहिपच्चुअ) असे हे सहा आदेश होतात. उदा. वलइ...अहिपच्चुअइ.

(सूत्र) क्त्वा-तुम्-तव्येषु घेत् ॥ २१०॥

(वृत्ति) ग्रहः क्त्वातुम्तव्येषु घेत् इत्यादेशो भवति। क्त्वा। घेतूण। घेतुआण। क्वचिन्न भवति। गेण्हिअ। तुम्। घेतुं। तव्य। घेतव्वं।

(अनु.) क्त्वा, तुम् आणि तव्य हे (प्रत्यय पुढे) असताना ग्रह या धातूला घेत् असा आदेश होतो. उदा. क्त्वा (प्रत्यय पुढे असता :-) घेतूण, घेतुआण; क्वचित् (हा घेत् आदेश) होत नाही. उदा. गेण्हिअ. तुम् (प्रत्यय पुढे असता) :- घेतुं. तव्य (प्रत्यय पुढे असता) :- घेतव्वं.

(सूत्र) वचो वोत् ॥ २११॥

(वृत्ति) वक्तेर्वोत् इत्यादेशो भवति क्त्वातुम्तव्येषु। वोत्तूण। वोत्तुं। वोत्तव्वं।

(अनु.) क्त्वा, तुम् आणि तव्य (प्रत्यय पुढे) असताना वक्ति (वच्) (या धातू) ला वोत् असा आदेश होतो. उदा. (क्त्वा प्रत्यय पुढे असता :-) वोत्तूण. (तुम् प्रत्यय पुढे असता :-) वोत्तुं. (तव्य प्रत्यय पुढे असता :-) वोत्तव्वं.

(सूत्र) रुद-भुज-मुचां तोऽन्त्यस्य ॥ २१२॥

(वृत्ति) एषामन्त्यस्य क्त्वातुम्तव्येषु तो भवति। रोत्तूण। रोत्तुं। रोत्तव्वं। भोत्तूण। भोत्तुं। भोत्तव्वं। मोत्तूण। मोत्तुं। मोत्तव्वं।

(अनु.) क्त्वा, तुम्, आणि तव्य (हे प्रत्यय) पुढे असताना (रुद, भुज् आणि मुच्) यां (धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा त् होतो. उदा. रोत्तूण...मोत्तव्वं.

(सूत्र) दृशस्तेन ट्ठः ॥ २१३॥

(वृत्ति) दृशोऽन्त्यस्य तकारेण सह द्विरुक्तञ्कारो भवति। दट्ठूण। दट्ठुं। दट्ठव्वं।

(अनु.) दृश् (या धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा (क्त्वा, तुम् व तव्य प्रत्यय पुढे असता) तकारासह द्वित्वयुक्त ठ (म्हणजे ट्ठ) होतो. उदा. दट्ठूण...दट्ठव्वं.

(सूत्र) आ कृगो भूत-भविष्यतोश्च ॥ २१४॥

(वृत्ति) कृगोऽन्त्यस्य आ इत्यादेशो भवति भूतभविष्यत्कालयोश्चकारात् क्त्वातुम्तव्येषु च। काहीअ। अकार्षीत् अकरोत् चकार वा। काहिइ। करिष्यति कर्ता वा। क्त्वा। काऊण। तुम्। काउं। तव्य। कायव्वं।

(अनु.) भूतकाळ आणि भविष्यकाळ (यांचे प्रत्यय पुढे) असताना तसेच (सूत्रातील) चकारामुळे क्त्वा, तुम् आणि तव्य (हे प्रत्यय) पुढे असता कृ (या धातू) च्या अन्त्य वर्णाला आ असा आदेश होतो. उदा. (भूतकाळात :-) काहीअ (म्हणजे) अकार्षीत्, अकरोत् किंवा चकार (असा अर्थ आहे). (भविष्यकाळात :-) काहिइ (म्हणजे) करिष्यति किंवा कर्ता (असा अर्थ आहे). क्त्वा (प्रत्यय पुढे असता :-) काऊण. तुम् (प्रत्यय पुढे असता) :- काउं. तव्य (प्रत्यय पुढे असता) :- कायव्वं.

(सूत्र) गमिष्यमासां छः ॥ २१५॥

(वृत्ति) एषामन्त्यस्य छो भवति। गच्छइ। इच्छइ। जच्छइ। अच्छइ।

(अनु.) (गम्, इष्, यम् आणि आस्) यां (धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा छ होतो. उदा. गच्छइ...अच्छइ.

(सूत्र) छिदि-भिदो न्दः ॥ २१६॥

(वृत्ति) अनयोरेन्त्यस्य नकाराक्रान्तो दकारो भवति। छिन्दइ। भिन्दइ।

(अनु.) (छिद् आणि भिद्) यां (धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा नकाराने युक्त दकार (म्हणजे न्द) होतो. उदा. छिन्दइ, भिन्दइ.

(सूत्र) युधबुधगृधक्रुधसिधमुहां ज्झः ॥ २१७॥

(वृत्ति) एषामन्त्यस्य द्विरुक्तो झो भवति। जुज्झइ। बुज्झइ। गिज्झइ। कुज्झइ।
सिज्झइ। मुज्झइ।

(अनु.) (युध्, बुध्, गृध्, क्रुध्, सिध् आणि मुह्) यां (धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा द्विरुक्त झ (म्हणजे ज्झ) होतो. उदा. जुज्झइ...मुज्झइ.

(सूत्र) रुधो न्धम्भौ च ॥ २१८॥

(वृत्ति) रुधोऽन्त्यस्य न्ध म्भ इत्येतौ चकाराद् ज्झश्च भवति। रुन्धइ। रुम्भइ।
रुज्झइ।

(अनु.) रुध् (या धातू) च्या अन्त्य वर्णाचे न्ध आणि म्भ असे हे (दोन) आणि (सूत्रातील) चकारामुळे ज्झ (असे आदेश) होतात. उदा. रुन्धइ...रुज्झइ.

(सूत्र) सदपतोर्डः ॥ २१९॥

(वृत्ति) अनयोरन्त्यस्य डो भवति। सडइ। पडइ।

(अनु.) (सद् आणि पत्) यां (धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा ड होतो. उदा. सडइ,
पडइ.

(सूत्र) क्थवर्धा ढः ॥ २२०॥

(वृत्ति) अनयोरन्त्यस्य ढो भवति। कढइ। वड्ढइ? पवय-कलयलो।
परिअड्ढइ? लायण्णं। बहुवचनाद् वृध्नेः कृतगुणस्य वर्धेश्चाविशेषेण
ग्रहणम्।

(अनु.) (क्थ् आणि वृध्) यां (धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा ढ होतो. उदा.
कढइ...लायण्णं. (सूत्रात वर्धाम् असे) बहुवचन वापरले असल्यामुळे
ज्यात गुण केलेला आहे अशा (वृध् चे म्हणजे) वर्ध् चे सुद्धा (कुठलाही)
फरक न करता ग्रहण होते.

(सूत्र) वेष्टः ॥ २२१॥

(वृत्ति) वेष्ट वेष्टने इत्यस्य धातोः कगटड इत्यादिना (२.७७) षलोपेऽन्त्यस्य ढो भवति। वेढइ। वेढिज्जइ।

(अनु.) 'वेष्ट वेष्टने' (येथे सांगितलेल्या) वेष्ट धातूत 'कगटड' इत्यादि सूत्राने ष (या व्यंजना) चा लोप झाला असता (वेष्टच्या) अन्त्य वर्णाचा ढ होतो. उदा. वेढइ, वेढिज्जइ.

(सूत्र) समो ल्लः ॥ २२२॥

(वृत्ति) सम्पूर्वस्य वेष्टेतेरन्त्यस्य द्विरुक्तो लो भवति। संवेळइ।

(अनु.) सम् (हा उपसर्ग) पूर्वी असणाऱ्या वेष्टेते (वेष्ट) (या धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा द्विरुक्त ल (म्हणजे ल्ल) होतो. उदा. संवेळइ.

(सूत्र) वोदः ॥ २२३॥

(वृत्ति) उदः परस्य वेष्टेतेरन्त्यस्य ल्लो वा भवति। उव्वेळइ। उव्वेढइ।

(अनु.) उद् (या उपसर्गा) पुढे असणाऱ्या वेष्टेते (वेष्ट) (या धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा ल्ल विकल्पाने होतो. उदा. उव्वेळइ. (विकल्पपक्षी :-) उव्वेढइ.

(सूत्र) स्विदां ज्जः ॥ २२४॥

(वृत्ति) स्विदिप्रकाराणामन्त्यस्य द्विरुक्तो जो भवति। सव्वंगसिज्जिरीए^१। संपज्जइ^२। खिज्जइ^३। बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम्।

(अनु.) स्विद् प्रकारच्या धातूच्या अन्त्य वर्णाचा द्विरुक्त ज्ज (म्हणजे ज्ज) होतो. उदा. सव्वंग...खिज्जइ. (सूत्रातील स्विदां हे) बहुवचन प्रयोगाचे अनुसरण दाखविण्यासाठी आहे.

(सूत्र) व्रज-नृत-मदां च्चः ॥ २२५॥

(वृत्ति) एषामन्त्यस्य द्विरुक्तश्चो भवति। वच्चइ। नच्चइ। मच्चइ।

(अनु.) (व्रज्, नृत्, आणि मद्) यां (धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा द्विरुक्त च्च (म्हणजे च्च) होतो. उदा. वच्चइ...मच्चइ.

(सूत्र) रुद-नमोर्वः ॥ २२६॥

(वृत्ति) अनयोरन्त्यस्य वो भवति। रुवइ। रोवइ। नवइ।

(अनु.) (रुद् आणि नम्) यां (धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा व होतो. उदा. रुवइ...नवइ.

(सूत्र) उद्विजः ॥ २२७॥

(वृत्ति) उद्विजतेरन्त्यस्य वो भवति। उव्विवइ। उव्वेवोः।

(अनु.) उद्विजते (उद्विज्) (या धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा व होतो. उदा. उव्विवइ; उव्वेवो.

(सूत्र) खाद-धावोर्लुक् ॥ २२८॥

(वृत्ति) अनयोरन्त्यस्य लुग् भवति। खाइ। खाअइ। खाहिइ। खाउ। धाइ। धाहिइ। धाउ। बहुलाधिकाराद्वर्तमानाभविष्यद्विध्याद्येकवचन एव भवति। तेनेह न भवति। खादन्ति। धावन्ति। क्वचित् भवति। धावइ^१ पुरओ।

(अनु.) (खाद् आणि धाव्) यां (धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा लोप होतो. उदा. खाइ...धाउ. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे, वर्तमानकाळ, भविष्यकाळ आणि विधि, इत्यादीतील एकवचनातच (असा अन्त्य वर्णाचा लोप) होतो; म्हणून येथे (=पुढील उदाहरणांत) (असा लोप) होत नाही. उदा. खादन्ति, धावन्ति. क्वचित् (एकवचनातही असा लोप) होत नाही. उदा. धावइ पुरओ.

(सूत्र) सृजो रः ॥ २२९॥

(वृत्ति) सृजो धातोरन्त्यस्य रो भवति। निसिरइ^३। विसिरइ^४। विसिरामि।

(अनु.) सृज् (या धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा र होतो. उदा. निसिरइ...विसिरामि.

(सूत्र) शकादीनां द्वित्वम् ॥ २३०॥

(वृत्ति) शकादीनामन्त्यस्य द्वित्वं भवति। शक् सक्कइ। जिम् जिम्मइ। लग् लग्गइ। मग् मग्गइ। कुप् कुप्पइ। नश् नस्सइ। अट् परिअट्टइ^१। लुट् पलोट्टइ^२। तुट् तुट्टइ। नट् नट्टइ। सिव् सिव्वइ। इत्यादि।

(अनु.) शके, इत्यादि (धातू) च्या अन्त्य वर्णांचे द्वित्व होते. उदा. शके सक्कइ...सिव् सिव्वइ, इत्यादि.

(सूत्र) स्फुटि-चलेः ॥ २३१॥

(वृत्ति) अनयोरन्त्यस्य द्वित्वं वा भवति। फुट्टइ फुडइ। चल्लइ चलइ।

(अनु.) (स्फुट् आणि चल्) यां (धातू) च्या अन्त्य वर्णांचे द्वित्व विकल्पाने होते. उदा. फुट्टइ...चलइ.

(सूत्र) प्रादेर्मीलेः ॥ २३२॥

(वृत्ति) प्रादेः परस्य मीलेरन्त्यस्य द्वित्वं वा भवति। पमिल्लइ^३ पमीलइ। निमिल्लइ निमीलइ। संमिल्लइ संमीलइ। उम्मिल्लइ उम्मीलइ। प्रादेरिति किम्? मीलइ।

(अनु.) उपसर्गा (प्रादेः) पुढील मील् (या धातू) च्या अन्त्य व्यंजनाचे द्वित्व विकल्पाने होते. उदा. पमिल्लइ...उम्मीलइ. उपसर्गापुढील (मील् धातूच्या) असे का म्हटले आहे ? (कारण मागे उपसर्ग नसल्यास, मील् च्या अन्त्य वर्णांचे द्वित्व होत नाही. उदा.) मीलइ.

(सूत्र) उवर्णस्यावः ॥ २३३॥

(वृत्ति) धातोरन्त्यस्योवर्णस्य अवादेशो भवति। न्हुङ् निण्हवइ^४। हु निहवइ^५। च्युङ् चवइ। रु र्वइ। कु कवइ। सू सवइ, पसवइ^६।

(अनु.) धातूच्या अन्त्य उ-वर्णाला अव असा आदेश होतो. उदा. ह्नु (ह्नुङ्) निण्हवइ...पसवइ.

१ परि+अट् २ प्र+लुट् ३ प्र,नि,सं, उद् हे उपसर्ग मागे असणारा मील्

४ नि+ह्नु ५ नि+हु ६ प्र+सू

(सूत्र) ऋवर्णस्यारः ॥ २३४॥

(वृत्ति) धातोरन्त्यस्य ऋवर्णस्य अरादेशो भवति। करइ^१। धरइ। मरइ।
वरइ। सरइ। हरइ। तरइ। जरइ।

(अनु.) धातूच्या अन्त्य ऋ वर्णाला अर असा आदेश होतो. उदा. करइ...जरइ.

(सूत्र) वृषादीनामरिः ॥ २३५॥

(वृत्ति) वृष् इत्येवंप्रकाराणां धातूनाम् ऋवर्णस्य अरिः इत्यादेशो भवति।
वृष् वरिसइ। कृष् करिसइ। मृष् मरिसइ। हृष् हरिसइ। येषामरिरादेशो
दृश्यते ते वृषादयः।

(अनु.) वृष् इत्यादि प्रकारच्या धातूंच्या ऋ वर्णाला अरि असा आदेश होतो. उदा.
वृष् वरिसइ...हरिसइ. ज्यां (धातूं) मध्ये अरि असा आदेश होतो ते वृष्
इत्यादि (प्रकारचे धातु) होत.

(सूत्र) रुषादीनां दीर्घः ॥ २३६॥

(वृत्ति) रुष् इत्येवंप्रकाराणां धातूनां स्वरस्य दीर्घो भवति। रूसइ^२। तूसइ।
सूसइ। दूसइ। पूसइ। सीसइ। इत्यादि।

(अनु.) रुष् इत्यादि प्रकारच्या धातूंच्या (ह्रस्व) स्वराचा दीर्घ (स्वर) होतो. उदा.
रूसइ...सीसइ, इत्यादि.

(सूत्र) युवर्णस्य गुणः ॥ २३७॥

(वृत्ति) धातोर्वर्णस्य च किङ्कित्यपि गुणो भवति। जेरुण^३। नेरुण^४। नेइ^५।
नेन्ति^६। उड्डेइ^६। उड्डेन्ति^६। मोत्तूण^६। सोरुण^७। क्वचिन्न भवति।
नीओ^८। उड्डीणो^९।

(अनु.) धातूच्या इ वर्णाचा किङ्कित् प्रत्यय पुढे असतानाही गुण होतो. उदा.
जेरुण...सोरुण. क्वचित् (असा गुण) होत नाही. उदा. नीओ, उड्डीणो.

१ क्रमाने :- कृ, धृ, मृ, वृ, सृ, ह, तृ, जृ

२ क्रमाने :- रुष्, तुष्, शुष्, दुष्, पुष्, शिष्.

३ जि ४ नी ५ उड्डी ६ मुच् ७ श्रु ८ नीत ९ उड्डीन

(सूत्र) स्वराणां स्वराः ॥ २३८॥

(वृत्ति) धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुलं भवन्ति। हवइ^१ हिवइ। चिणइ
चुणइ। सदहणं सदहाणं। धावइ धुवइ। रुवइ रोवइ। क्वचित्रित्यम्।
देइ^२। लेइ। विहेइ। नासइ। आर्षे। बेमि^३।

(अनु.) धातूमध्ये स्वरांच्या स्थानी (इतर) स्वर बहुलत्वाने येतात. उदा. हवइ...रोवइ.
क्वचित् (हे इतर स्वर) नित्य येतात. उदा. देइ...नासइ. आर्ष प्राकृतात :-
बेमि.

(सूत्र) व्यञ्जनाददन्ते ॥ २३९॥

(वृत्ति) व्यञ्जनान्ताद्घातोरन्ते अकारो भवति। भमइ^४। हसइ। कुणइ। चुम्बइ।
भणइ। उवसमइ। पावइ। सिञ्चइ। रुन्धइ। मुसइ। हरइ। करइ।
शबादीनां च प्रायः प्रयोगो नास्ति।

(अनु.) व्यञ्जनान्त धातूंच्या अन्ती अकार येतो. उदा. भमइ...करइ. पण शप्,
इत्यादि (धातू) चा प्रयोग प्रायः (दिसून येत) नाही.

(सूत्र) स्वरादनतो वा ॥ २४०॥

(वृत्ति) अकारान्तवर्जितात्स्वरान्ताद्घातोरन्ते अकारागमो वा भवति। पाइ^५
पाअइ। धाइ धाअइ। जाइ जाअइ। झाइ झाअइ। जम्भाइ जम्भाअइ।
उव्वाइ उव्वाअइ। मिलाइ मिलाअइ। विक्केइ विक्केअइ। होऊण
होइऊण। अनत इति किम्? चिइच्छइ^६। दुगुच्छइ^७।

(अनु.) अकारान्त धातु सोडून, इतर स्वरान्त धातूंच्या अन्ती अकाराचा आगम
विकल्पाने होतो. उदा. पाइ...होइऊण. अकारान्त धातु सोडून, असे का
म्हटले ? (कारण अकारान्त धातू पुढे असा अकार-आगम होत नाही.
उदा.) चिइच्छइ, दुगुच्छइ.

१ क्रमाने :- भू, चि, श्रद्धान, धाव्, रुद् २ क्रमाने :- दा, ला, विभी, नश्. ३ ब्रू
४ क्रमाने :- भ्रम, हस्, कृ-कुण, चुम्ब, भण्, उपशम्, प्राप्, सिच्-सिञ्च्, रुध्-रुन्ध,
मुष्, ह-हर, कृ-कर्

५ क्रमाने:- पा, धाव/धा, या, ध्यै, जृम्भ, उद्वा, म्लै, विक्री, भू.

६ चिकित्सति

७ जुगुप्सति.

(सूत्र) चि-जि-श्रु-हु-स्तु-लू-पू-धूगां णो ह्रस्वश्च ॥ २४१॥

(वृत्ति) च्यादीनां धातूनामन्ते णकारागमो भवति एषां स्वरस्य च ह्रस्वो भवति।
चि चिणइ। जि जिणइ। श्रु सुणइ। हु हुणइ। स्तु थुणइ। लू लुणइ।
पू पुणइ। धुग् धुणइ। बहुलाधिकारात्कचिद्विकल्पः। उच्चिणइ^१
उच्चेइ। जेऊण^२ जिणिऊण। जयइ^३ जिणइ। सोऊण^३ सुणिऊण।

(अनु.) चि इत्यादि (म्हणजे चि, जि, श्रु, हु, स्तु, लू, पू आणि धू ह्या) धातूंच्या
अन्ती णकार आगम होतो आणि यां (धातू) च्या (दीर्घ) स्वराचा ह्रस्व
(स्वर) होतो. उदा. चि चिणइ...धुणइ. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे
कचिच् विकल्प होतो. उदा. उच्चिणइ...सुणिऊण.

(सूत्र) न वा कर्म-भावे व्वः क्यस्य च लुक् ॥ २४२॥

(वृत्ति) च्यादीनां कर्मणि भावे च वर्तमानानामन्ते द्विरुक्तो वकारागमो वा
भवति तत्संनियोगे च क्यस्य लुक्। चिक्वइ चिणिज्जइ। जिक्वइ
जिणिज्जइ। सुक्वइ सुणिज्जइ। हुक्वइ हुणिज्जइ। थुक्वइ थुणिज्जइ।
लुक्वइ लुणिज्जइ। पुक्वइ पुणिज्जइ। धुक्वइ धुणिज्जइ। एवं भविष्यति।
चिक्विहिइ। इत्यादि।

(अनु.) कर्मणि आणि भावे (रूपात) असणाऱ्या चि इत्यादि (म्हणजे चि, जि, श्रु,
हु, स्तु, लू, पू आणि धू) धातूंच्या अन्ती द्विरुक्त वकाराचा (म्हणजे व्व
चा) आगम विकल्पाने होतो आणि त्या (व्व) च्या सांनिध्यामुळे क्य
(प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. चिक्वइ...धुणिज्जइ. अशाच प्रकारे
भविष्यकाळातही (रूपे होतात. उदा.) चिक्विहिइ इत्यादि.

(सूत्र) म्मश्चेः ॥ २४३॥

(वृत्ति) चिगः कर्मणि भावे च अन्ते संयुक्तो मो वा भवति तत्संनियोगे
क्यस्य च लुक्। चिम्मइ। चिक्वइ। चिणिज्जइ। भविष्यति।
चिम्मिहिइ। चिक्विहिइ। चिणिहिइ।

(अनु.) कर्मणि आणि भावे (रूपात) असणाऱ्या चि (धातू) च्या अन्ती संयुक्त म (म्हणजे म्) विकल्पाने येतो आणि त्या (म्) च्या सांनिध्यामुळे क्य (प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. चिम्मइ...चिणिज्जइ. भविष्यकाळात (असेच होते. उदा) :- चिम्मिहिइ...चिणिहिइ.

(सूत्र) हन्-खनोऽन्त्यस्य ॥ २४४॥

(वृत्ति) अनयोः कर्मभावेऽन्त्यस्य द्विरुक्तो मो वा भवति तत्संनियोगे क्यस्य च लुक्। हम्मइ हणिज्जइ। खम्मइ खणिज्जइ। भविष्यति। हम्मिहिइ हणिहिइ। खम्मिहिइ खणिहिइ। बहुलाधिकाराद्भन्तेः कर्तर्यपि। हम्मइ हन्तीत्यर्थः। क्वचिन्न भवति। हन्तव्वं। हन्तूण। हओ।

(अनु.) कर्मणि आणि भावे (रूपात) असणाऱ्या (हन् आणि खन्) यां (धातू) च्या अन्ती द्विरुक्त म (म्हणजे म्) विकल्पाने येतो आणि त्या (म्) च्या सांनिध्यामुळे क्य (प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. हम्मइ...खणिज्जइ. भविष्यकाळात (असेच होते. उदा) :- हम्मिहिइ...खणिहिइ. बहुलचा अधिकार असल्यामुळे, हन्ति (हन्) या धातूच्या कर्तरि रूपातही (असा म् येतो). उदा. हम्मइ म्हणजे हन्ति (ठार करतो) असा अर्थ आहे. क्वचित् (असा म्) होत नाही. उदा.हन्तव्वं...हओ.

(सूत्र) षभो दुह-लिह-वह-रुधामुच्चातः ॥ २४५॥

(वृत्ति) दुहादीनामन्त्यस्य कर्मभावे द्विरुक्तो भो वा भवति तत्संनियोगे क्यस्य च लुग् वहेरकारस्य च उकारः। दुब्भइ दुहिज्जइ। लिब्भइ लिहिज्जइ। वुब्भइ वहिज्जइ। रुब्भइ रुन्धिज्जइ। भविष्यति। दुब्भिहिइ दुहिहिइ। इत्यादि।

(अनु.) कर्मणि आणि भावे रूपात दुह इत्यादि (म्हणजे दुह, लिह, वह आणि रुध) धातूंच्या अन्त्य वर्णांचा द्विरुक्त भ (म्हणजे षभ) विकल्पाने होतो, आणि त्या (षभ) च्या सांनिध्यामुळे क्य (प्रत्यया) चा लोप होतो आणि वह (धातू) मधील अकाराचा उकार होतो. उदा. दुब्भइ...रुन्धिज्जइ. भविष्यकाळातही (असेच होते. उदा.) :- दुब्भिहिइ, दुहिहिइ इत्यादि.

(सूत्र) दहो ज्झः ॥ २४६॥

(वृत्ति) दहोऽन्त्यस्य कर्मभावे द्विरुक्तो झो वा भवति तत्संनियोगे क्यस्य च लुक्। डज्झइ डहिज्झइ। भविष्यति। डज्झिहिइ डहिहिइ।

(अनु.) कर्मणि आणि भावे रूपात दह् (धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा द्विरुक्त झ (म्हणजे ज्झ) विकल्पाने होतो आणि त्या (ज्झ) च्या सांनिध्यामुळे क्य (प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. डज्झइ, डहिज्झइ. भविष्यकाळात (असेच होते. उदा.) :- डज्झिहिइ, डहिहिइ.

(सूत्र) बन्धो न्धः ॥ २४७॥

(वृत्ति) बन्धेर्धातोरन्त्यस्य न्ध इत्यवयवस्य कर्मभावे ज्झो वा भवति तत्संनियोगे क्यस्य च लुक्। बज्झइ बन्धिज्झइ। भविष्यति। बज्झिहिइ बन्धिहिइ।

(अनु.) कर्मणि आणि भावे रूपात बन्ध् (या धातू) च्या अन्त्य (म्हणजे) न्ध् या अवयवाचा ज्झ विकल्पाने होतो आणि त्या (ज्झ) च्या सांनिध्यामुळे क्य (प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. बज्झइ, बन्धिहिइ. भविष्यकाळात (असेच होते. उदा.) :- बज्झिहिइ, बन्धिहिइ.

(सूत्र) समनूपाद्बुधेः ॥ २४८॥

(वृत्ति) समनूपेभ्यः परस्य रुधेरन्त्यस्य कर्मभावे ज्झो वा भवति तत्संनियोगे क्यस्य च लुक्। संरुज्झइ। अणुरुज्झइ। उवरुज्झइ। पक्षे। संसन्धिज्झइ। अणुसन्धिज्झइ। उवरुन्धिज्झइ। भविष्यति। संसज्झिहिइ संसन्धिहिइ। इत्यादि।

(अनु.) कर्मणि आणि भावे रूपांत सम्, अनु (किंवा) उप (या उपसर्गा) पुढे असणाल्या रुध् (या धातू) च्या अन्त्य वर्णाचा ज्झ विकल्पाने होतो, आणि त्या (ज्झ) च्या सांनिध्यामुळे क्य (प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. संरुज्झइ...उवरुज्झइ. (विकल्प-) पक्षी :- संसन्धिज्झइ...उवरुन्धिज्झइ. भविष्यकाळात :- संसज्झिहिइ, संसन्धिहिइ, इत्यादि.

(सूत्र) गमादीनां द्वित्वम् ॥ २४९॥

(वृत्ति) गमादीनामन्त्यस्य कर्मभावे द्वित्वं वा भवति तत्संनियोगे क्यस्य च लुक्। गम् गम्मइ गमिज्जइ। हस् हस्सइ हसिज्जइ। भण् भण्णइ भणिज्जइ। छुप् छुप्पइ छुविज्जइ। रुद-नमोर्वः (४.२२६) इति कृतवकारादेशो रुदिरत्र पठ्यते। रुव रुव्वइ रुविज्जइ। लभ् लब्भइ लहिज्जइ। कथ् कत्थइ कहिज्जइ। भुज् भुज्जइ भुज्जिज्जइ। भविष्यति। गम्मिहिइ गमिहिइ। इत्यादि.

(अनु.) कर्मणि आणि भावे रूपात गम् इत्यादि (धातू) च्या अन्त्य वर्णांचे विकल्पाने द्वित्व होते आणि त्याच्या सांनिध्यामुळे क्य (प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. गम् गम्मइ...छुविज्जइ. 'रुदनमोर्वः' या सूत्राने ज्यामध्ये वकार-आदेश केलेला आहे असा रुद् धातु येथे घ्यावयाचा आहे. रुव रुव्वइ... भुज्जिज्जइ. भविष्यकाळात :- गम्मिहिइ, गमिहिइ इत्यादि.

(सूत्र) ह-कृ-तृ-ज्रामीरः ॥ २५०॥

(वृत्ति) एषामन्त्यस्य ईर इत्यादेशो वा भवति तत्संनियोगे च क्यलुक्। हीरइ हरिज्जइ। कीरइ करिज्जइ। तीरइ तरिज्जइ। जीरइ जरिज्जइ।

(अनु.) (कर्मणि आणि भावे रूपात ह, कृ, तृ आणि जृ) यां (धातू) च्या अन्त्य वर्णाला ईर असा आदेश विकल्पाने होतो आणि त्याच्या सांनिध्यामुळे क्य (या प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. हीरइ...जरीज्जइ.

(सूत्र) अर्जेर्विढप्पः ॥ २५१॥

(वृत्ति) अन्त्यस्येति निवृत्तम्। अर्जेर्विढप्प इत्यादेशो वा भवति तत्संनियोगे क्यस्य च लुक्। विढप्पइ। पक्षे। विढविज्जइ। अज्जिज्जइ।

(अनु.) (या सूत्रात आता) अन्त्यस्य (अन्त्य वर्णांचा) या शब्दाची निवृत्ति झाली. (कर्मणि आणि भावे रूपात) अर्ज् (या धातू) ला विढप्प असा आदेश विकल्पाने होतो आणि त्याच्या सांनिध्यामुळे क्य (प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. विढप्पइ. (विकल्प-) पक्षी :- विढविज्जइ, अज्जिज्जइ.

(सूत्र) ज्ञो णव्व-णज्जौ ॥ २५२॥

(वृत्ति) जानातेः कर्मभावे णव्व णज्ज इत्यादेशौ वा भवतः तत्संनियोगे क्यस्य च लुक्। णव्वइ णज्जइ। पक्षे। जाणिज्जइ मुणिज्जइ। म्ज्ञोर्णः (२.४२) इति णादेशे तु। णाइज्जइ। नञ्पूर्वकस्य। अणाइज्जइ।

(अनु.) कर्मणि आणि भावे रूपात् जानाति (ज्ञा) (या धातू) ला णव्व आणि णज्ज असे आदेश विकल्पाने होतात आणि त्यांच्या सांनिध्यामुळे क्य (प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. णव्वइ, णज्जइ. (विकल्प-) पक्षी :- जाणिज्जइ, मुणिज्जइ. 'म्न ज्ञोर्णः' या सूत्राने (ज्ञा धातूतील ज्ञ या संयुक्त व्यंजनाला) ण हा आदेश झाला असता मात्र :- णाइज्जइ (असे रूप होते). नञ् (हे अव्यय) पूर्वी असणाऱ्या (ज्ञा धातूचे) अणाइज्जइ (असे रूप होते).

(सूत्र) व्याहगेर्वाहिप्पः ॥ २५३॥

(वृत्ति) व्याहरतेः कर्मभावे वाहिप्प इत्यादेशो वा भवति तत्संनियोगे क्यस्य च लुक्। वाहिप्पइ। वाहरिज्जइ।

(अनु.) कर्मणि आणि भावे रूपात् व्याहरति (व्याह) (या धातू) ला वाहिप्प असा आदेश विकल्पाने होतो आणि त्याच्या सांनिध्यामुळे क्य (प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. वाहिप्पइ। वाहरिज्जइ.

(सूत्र) आरभेराढप्पः ॥ २५४॥

(वृत्ति) आङ्पूर्वस्य रभेः कर्मभावे आढप्प इत्यादेशो वा भवति क्यस्य च लुक्। आढप्पइ। पक्षे। आढवीअइ।

(अनु.) कर्मणि आणि भावे रूपात् आ (हा उपसर्ग) पूर्वी असणाऱ्या रभ् (या धातू) ला आढप्प असा आदेश विकल्पाने होतो आणि (त्याच्या सांनिध्यामुळे) क्य (प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. आढप्पइ. (विकल्प-) पक्षी :- आढवीअइ.

(सूत्र) स्निह-सिचोः सिप्पः ॥ २५५॥

(वृत्ति) अनयोः कर्मभावे सिप्प इत्यादेशो भवति क्यस्य च लुक्। सिप्पइ। स्निह्यते। सिच्यते वा।

(अनु.) कर्मणि आणि भावे रूपात (स्निह् आणि सिच्) यां (धातू) ना सिप्प असा आदेश होतो आणि (त्याच्या सांनिध्यामुळे) क्य (प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. सिप्पइ (म्हणजे) स्निह्यते किंवा सिच्यते (असा अर्थ आहे).

(सूत्र) ग्रहेर्घेप्पः ॥ २५६॥

(वृत्ति) ग्रहेः कर्मभावे घेप्प इत्यादेशो वा भवति क्यस्य च लुक्। घेप्पइ। गिण्हिज्जइ।

(अनु.) कर्मणि आणि भावे रूपात ग्रह (या धातू) ला घेप्प असा आदेश विकल्पाने होतो आणि (त्याच्या सांनिध्यामुळे) क्य (प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. घेप्पइ. (विकल्पपक्षी :-) गिण्हिज्जइ.

(सूत्र) स्पृशेश्छिप्पः ॥ २५७॥

(वृत्ति) स्पृशतेः कर्मभावे छिप्पादेशो वा भवति क्यलुक् च। छिप्पइ। छिविज्जइ।

(अनु.) कर्मणि आणि भावे रूपात स्पृशति (स्पृश्) (या धातू) ला छिप्प असा आदेश विकल्पाने होतो आणि (त्याच्या सांनिध्यामुळे) क्य (या प्रत्यया) चा लोप होतो. उदा. छिप्पइ. (विकल्पपक्षी) :- छिविज्जइ.

(सूत्र) क्तेनाप्फुण्णादयः ॥ २५८॥

(वृत्ति) अप्फुण्णादयः शब्दा आक्रमिप्रभृतीनां धातूनां स्थाने क्तेन सह वा निपात्यन्ते। अप्फुण्णो आक्रान्तः। उक्कोसं उत्कृष्टम्। फुडं स्पष्टम्। वोलीणो अतिक्रान्तः। वोसट्टो विकसितः। निसुट्टो निपातितः। लुगो रुग्णः। ल्हिक्को नष्टः। पम्हुट्ठो प्रमृष्टः प्रमुषितो वा। विढत्तं

अर्जितम्। छित्तं स्पृष्टम्। निमिअं स्थापितम्। चक्खिअं आस्वादितम्।
लुअं लूनम्। जढं त्यक्तम्। झोसिअं क्षिप्तम्। निच्छूढं उद्वृत्तम्।
पलहत्थं पलोढं च पर्यस्तम्। हीसमणं हेषितम्। इत्यादि।

(अनु.) अप्फुण्ण इत्यादि शब्द, आक्रम इत्यादि धातूंच्या स्थानी क्त (या प्रत्यया)
सह निपात म्हणून विकल्पाने येतात. उदा. अप्फुण्णो आक्रान्तः...हेषितम्,
इत्यादि.

(सूत्र) धातवोऽर्थान्तरेऽपि ॥ २५९॥

(वृत्ति) उक्तादर्थार्थान्तरेऽपि धातवो वर्तन्ते। बलिः प्राणने पठितः खादनेऽपि
वर्तते। बलइ। खादति प्राणनं करोति वा। एवं कलिः सङ्ख्याने
संज्ञानेऽपि। कलइ। जानाति सङ्ख्यानं करोति वा। रिगिर्गतौ प्रवेशेऽपि।
रिगइ। प्रविशति गच्छति वा। काङ्क्षतेर्वम्फ आदेशः प्राकृते।
वम्फइ। अस्यार्थः। इच्छति खादति वा। फक्कतेस्थक्क आदेशः।
थक्कइ। नीचां गतिं करोति विलम्बयति वा। विलप्युपालम्भ्योर्झङ्ख
आदेशः। झङ्खइ। विलपति उपालभते भाषते वा। एवं पडिवालेइ।
प्रतीक्षते रक्षति वा। केचित् कैश्चिदुपसर्गैर्नित्यम्। पहरइ। युध्यते।
संहरइ। संवृणोति। अणुहरइ। सदृशीभवति। नीहरइ। पुरीषोत्सर्गं
करोति। विहरइ। क्रीडति। आहरइ। खादति। पडिहरइ। पुनः
पूरयति। परिहरइ। त्यजति। उवहरइ। पूजयति। वाहरइ।
आह्वयति। पवसइ। देशान्तरं गच्छति। उच्चुपइ चटति। उल्लुहइ।
निःसरति।

(अनु.) उक्त (सांगितलेल्या) अर्थाखेरीज इतर अर्थानीही धातु (प्राकृतमध्ये वापरलेले)
असतात. उदा. बल् (बलि) हा प्राणन या अर्थी सांगितलेला आहे; तो
खादन या अर्थी सुद्धा असतो. (त्यामुळे) बलइ (म्हणजे) खादति (खातो)
किंवा प्राणनं करोति (श्वासोच्छ्वास करतो). याचप्रमाणे कल् (कलि)
(हा धातु) संख्यान (तसेच) संज्ञान (या अर्थी) सुद्धा असतो. उदा. कलइ
(म्हणजे) जानाति (जाणतो) किंवा संख्यानं करोति (गणना करतो). रिग्
(रिगि) (हा धातु) गति (तसेच) प्रवेश (या अर्थी) सुद्धा असतो. उदा.

रिगइ (म्हणजे) प्रविशति (प्रवेश करतो) किंवा गच्छति (जातो). प्राकृतमध्ये काङ्क्षति (काङ्क्ष्) (या धातू) ला वम्फ असा आदेश (होतो). (आता) वम्फइ याचा अर्थ इच्छति (इच्छा करतो) किंवा खादति (खातो) (असा होतो). (प्राकृतमध्ये) फक्कति (फक्क) (या धातू) ला थक्क असा आदेश होतो. (आता) थक्कइ (म्हणजे) नीचां गतिं करोति (खाली गमन करतो) किंवा विलम्बयति (विलंब करतो) (असा अर्थ होतो). (प्राकृतमध्ये) विलप् (विलपि) आणि उपालम्भ् (उपालम्भि) (या धातू) ना झड्ख असा आदेश होतो. (आता) झड्खइ (म्हणजे) विलपति (विलाप करतो) उपालभते (निंदा करतो) किंवा भाषते (बोलतो) (असे अर्थ होतात). काही (विशिष्ट) उपसर्गानी युक्त असणारे काही (विशिष्ट) धातु (विशिष्ट अशा) निश्चित अर्थाने (प्राकृतमध्ये) असतात. उदा. पहरइ (म्हणजे) युद्धते (युद्ध करतो); संहरइ (म्हणजे) संवृणोति (झाकतो); अणुहरइ (म्हणजे) सदृशीभवति (सदृश होतो); नीहरइ (म्हणजे) पुरीषोत्सर्गं करोति (मलोत्सर्ग करतो); विहरइ (म्हणजे) क्रीडति (खेळतो); आहरइ (म्हणजे) खादति (खातो); पडिहरइ (म्हणजे) पुनः पूरयति (पुनः पुरवितो); परिहरइ (म्हणजे) त्यजति (टाकतो); उवहरइ (म्हणजे) पूजयति (पूजा करतो); वाहरइ (म्हणजे) आह्वयति (बोलावतो); पवसइ (म्हणजे) देशान्तरं गच्छति (दुसऱ्या देशी जातो); उच्चुपइ (म्हणजे) चटति (चाटतो); उल्लूहइ (म्हणजे) निःसरति (निसटतो, बाहेर पडतो).

(सूत्र) तो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य ॥ २६०॥

(वृत्ति) शौरसेन्यां भाषायामनादावपदादौ वर्तमानस्य तकारस्य दकारो भवति न चेदसौ वर्णान्तरेण संयुक्तो भवति। तदो^१ पूरिद-पदिञ्जेण मारुदिणा मन्तिदो। एतस्मात्। एदाहि। एदाओ। अनादाविति किम्?

तधा^२ करेध जधा तस्स राइणो अणुकम्पणीआ भोमि। अयुक्तस्येति किम्? मत्तो^३। अय्यउत्तो^४। असंभाविद^५-सक्कारं। हला सउन्तले^६।

१ ततः पूरितप्रतिज्ञेन मारुतिना मन्त्रितः। २ तथा कुरुत यथा तस्य राज्ञः अनुकम्पनीया भवामि। ३ मत्त ४ आर्यपुत्र ५ असम्भावित-सत्कारम्। ६ हला शकुन्तले

(अनु.) शौरसेनी भाषेत अनादि असणाच्या (म्हणजे) पदाच्या आदि नसणाच्या तकाराचा जर तो (तकार) दुसऱ्या वर्णाशी संयुक्त नसेल तर (त्या तकाराचा) दकार होतो. उदा. तदो...एदाओ. अनादि (असणाच्या तकाराचा) असे का म्हटले आहे ? (कारण तकार पदाच्या आदि असल्यास त्याचा द होत नाही. उदा.) तथा...भोमि. असंयुक्त (तकाराचा) असे का म्हटले आहे ? (कारण तकार संयुक्त असेल तर त्याचा द होत नाही. उदा.) मत्तो...सउन्तले.

(सूत्र) अधः क्वचित् ॥ २६१॥

(वृत्ति) वर्णान्तरस्याधो वर्तमानस्य तस्य शौरसेन्यां दो भवति। क्वचिल्लक्ष्यानुसारेण। महन्दो^१। निच्चिन्दो। अन्देउरं।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत दुसऱ्या वर्णानंतर असणाऱ्या त चा द होतो. क्वचित् (म्हणजे) (उपलब्ध) उदाहरणांना अनुसरून. उदा. महन्दो...अन्देउरं.

(सूत्र) वादेस्तावति ॥ २६२॥

(वृत्ति) शौरसेन्यां तावच्छब्दे आदेस्तकारस्य दो वा भवति। दाव। ताव।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत तावत् या शब्दात आदि (असणाऱ्या) तकाराचा द विकल्पाने होतो. उदा. दाव, ताव.

(सूत्र) आ आमन्त्र्ये सौ वेनो नः ॥ २६३॥

(वृत्ति) शौरसेन्यामिनो नकारस्य आमन्त्र्ये सौ परे आकारो वा भवति। भो कश्चुइआ^२। सुहिआ^३। पक्षे। भो तवस्सि^४। भो मणस्सि^५।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत (शब्दाच्या अन्त्य) इन् मधील नकाराचा संबोधनार्थी सि (हा प्रत्यय) पुढे असताना आकार विकल्पाने होतो. उदा. भो कश्चुइआ, सुहिआ. (विकल्प-) पक्षी :- भो तवस्सि, भो मणस्सि.

१ क्रमाने :- महत्, निश्चिन्त, अन्तःपुर

२ कश्चुकिन्

३ सुखिन्

४ तपस्विन्

५ मनस्विन्

(सूत्र) मो वा ॥ २६४॥

(वृत्ति) शौरसेन्यामामन्त्र्ये सौ परे नकारस्य मो वा भवति। भो रायं^१। भो विअयवम्मं^२। सुकम्मं^३। भयवं^४ कुसुमाउह। भयवं^५ तित्थं पवत्तेह। पक्षे। सयल-लोअ-अन्तेआरि भयव हुदवह^६।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत संबोधनार्थी सि (हा प्रत्यय) पुढे असताना (शब्दातील अन्त्य) नकाराचा म विकल्पाने होतो. उदा. भो रायं...पवत्तेह. (विकल्प-) पक्षी :- सयल...हुदवह.

(सूत्र) भवद्भगवतोः ॥ २६५॥

(वृत्ति) आमन्त्र्य इति निवृत्तम्। शौरसेन्यायमनयोः सौ परे नस्य मो भवति। किं एत्थभवं^७ हिदण चिन्तेदि। एदु^८ भवं। समणे^९ भगवं महावीरे। पज्जलिदो^{१०} भयवं हुदासणो। क्वचिदन्यत्रापि। मघवं^{११} पागसासणे। संपाइअवं^{१२} सीसो। कयवं^{१३} करेमि काहं च।

(अनु.) आमन्त्र्ये (संबोधनार्थी) या पदाची (येथे) निवृत्ति झाली. शौरसेनी भाषेत, (भवत् आणि भगवत्) यां (शब्दां) च्या पुढे सि (हा प्रत्यय) असताना, न चा म होतो. उदा. किं एत्थ...हुदासणो. क्वचित् इतरत्र (म्हणजे इतर शब्दांत) सुद्धा (असा म् होतो. उदा.) मघवं...काहं च.

(सूत्र) न वा र्यो य्यः ॥ २६६॥

(वृत्ति) शौरसेन्यां र्यस्य स्थाने य्यो वा भवति। अय्यउत्त^{१४} पय्याकुलीकदम्हि। सुय्यो^{१५}। पक्षे। अज्जो^{१६}। पज्जाउलो^{१७}। कज्ज^{१८}-परवसो।

-
१ राजन्	२ विजयवर्मन्	३ सुकर्मन्	४ भगवन् कुसुमायुध
५ भगवन्, तीर्थं प्रवर्तयत।	६ सकल-लोक-अन्तश्चारिन् भगवन् हुतवह।		
७ किं अत्रभवान् हृदयेन चिन्तयति।	८ एतु भवान्।		
९ श्रमणः भगवान् महावीरः।	१० प्रज्वलितः भगवान् हुताशनः।		
११ मघवान् पाकशासनः।	१२ सम्पादितवान् शिष्यः।		
१३ कृतवान्	१४ आर्यपुत्र पर्याकुलीकृता अस्मि।		
१५ सूर्य	१६ आर्य	१७ पर्याकुल	१८ कार्यपरवश.

(अनु.) शौरसेनी भाषेत, र्यं च्या स्थानी य्य विकल्पाने होतो. उदा. अय्यउत्त...सुय्यो.
(विकल्प-) पक्षी :- अज्जो...परवसो.

(सूत्र) थो धः ॥ २६७॥

(वृत्ति) शौरसेन्यां थस्य धो वा भवति। कधेदि^१ कहेदि। णाधो णाहो^२। कधं कहं^३। राजपधो राजपहो^४। अपदादावित्येव। थामं^५। थेओ^६।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत (पदाच्या आदि नसणाऱ्या) थ चा ध विकल्पाने होतो. उदा. कधेदि... राजपहो. पदाच्या आदि नसणाऱ्या (थ चाच ध होतो; पदाच्या प्रारंभी असणाऱ्या थ चा ध होत नाही. उदा.) थामं, थेओ.

(सूत्र) इह-हचोर्हस्य ॥ २६८॥

(वृत्ति) इहशब्दसंबंधिनो मध्यमस्येत्थाहचौ (३.१४३) इति विहितस्य हचश्च हकारस्य शौरसेन्यां धो वा भवति। इध^७। होध। परित्तायध^८। पक्षे। इह। होह। परित्तायह।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत इह या शब्दाशी संबंधित असणारा (ह) तसेच 'मध्यम...हचौ' या सूत्रात सांगितलेल्या हच् मधील (ह) हकाराचा ध विकल्पाने होतो. उदा. इध...परित्तायध. (विकल्प-) पक्षी :- इह...परित्तायह.

(सूत्र) भुवो भः ॥ २६९॥

(वृत्ति) भवतेर्हकारस्य शौरसेन्यां भो वा भवति। भोदि होदि। भुवदि हुवदि। भवदि हवदि।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत भवति (भू या धातू) च्या हकाराचा भ विकल्पाने होतो. उदा. भोदि...हवदि.

१ कथ् २ नाथ ३ कथम् ४ राजपथ ५ स्थाम ६ स्तोत्र

७ इह ८ परि+त्रै

(सूत्र) पूर्वस्य पुरवः ॥ २७०॥

(वृत्ति) शौरसेन्यां पूर्वशब्दस्य पुरव इत्यादेशो वा भवति। अपुरवं नाडयं^१।
अपुरवागदं^२। पक्षे। अपुव्वं^३ पदं। अपुव्वागदं।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत पूर्व या शब्दाला पुरव असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा.
अपुरवं...गदं. (विकल्प-) पक्षी :- अपुव्वं...गदं.

(सूत्र) क्त्व इयदूणौ ॥ २७१॥

(वृत्ति) शौरसेन्या क्त्वाप्रत्ययस्य इय दूण इत्यादेशौ वा भवतः। भविय^४
भोदूण। हविय होदूण। पढिय^५ पढिदूण। रमिय^६ रन्दूण। पक्षे
भोत्ता। होत्ता। पढित्ता। रन्ता।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत क्त्वा (या) प्रत्ययाला इय आणि दूण असे आदेश विकल्पाने
होतात. उदा. भविय...रन्दूण. (विकल्प-) पक्षी :- भोत्ता...रन्ता.

(सूत्र) कृ-गमो डडुअः ॥ २७२॥

(वृत्ति) आभ्यां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य डित् अडुअ इत्यादेशो वा भवति।
कडुअ। गडुअ। पक्षे। करिय करिदूण। गच्छिय गच्छिदूण।

(अनु.) (शौरसेनी भाषेत) (कृ आणि गम्) यां (धातूं) च्या पुढे असणाऱ्या क्त्वा
(या) प्रत्ययाला डित् अडुअ असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. कडुअ,
गडुअ. (विकल्प-) पक्षी :- करिय...गच्छिदूण.

(सूत्र) दिरिचेचोः ॥ २७३॥

(वृत्ति) त्यादीनामाद्यत्रयस्याद्यस्येचेचौ (३.१३९) इति विहितयोरिचेचोः स्थाने
दिर्भवति। वेति निवृत्तम्। नेदि^७। देदि^८। भोदि। होदि।

(अनु.) (शौरसेनी भाषेत) 'त्यादी...चेचौ' (३.१३९) या सूत्राने सांगितलेल्या इच्
आणि एच् (या प्रत्ययां) च्या स्थानी दि होते. (या सूत्रात) वा (विकल्प)
या शब्दाची निवृत्ति झाली आहे. उदा. नेदि...होदि.

१ अपूर्व नाटकम्।

२ अपूर्वागतम्

३ अपूर्व पदम्।

४ भू

५ पठ्

६ रम्

७ नी

८ दा

(सूत्र) अतो देश्च ॥ २७४॥

(वृत्ति) अकारात्परयोरिचेचोः स्थाने देश्चकाराद् दिश्च भवति। अच्छदे^१ अच्छदि। गच्छदे गच्छदि। रमदे रमदि^२। किज्जदे किज्जदि^३। अत इति किम्? वसुआदि^४। नेदि। भोदि।

(अनु.) (शौरसेनी भाषेत धातूच्या अन्त्य) अकारापुढील इच् आणि एच् (या प्रत्ययां) च्या स्थानी दे आणि (सूत्रातील) चकारामुळे दि होतात. उदा. अच्छदे...किज्जदि. अकारापुढील (इच् आणि एच् यांच्या) असे का म्हटले आहे? (कारण अकाराखेरीज इतर स्वरापुढे दे होत नाही. उदा.) वसुआदि...भोदि.

(सूत्र) भविष्यति स्मिः ॥ २७५॥

(वृत्ति) शौरसेन्यां भविष्यदर्थे विहिते प्रत्यये परे स्मिर्भवति। हिस्साहामपवादः। भविस्मिदि। करिस्मिदि। गच्छिस्मिदि।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत भविष्यकालार्थी म्हणून सांगितलेला प्रत्यय (धातूच्या) पुढे असता, स्मि होतो. (भविष्यकाळात) हिस्सा (सू.३.१६८ पहा) आणि हा (सू.३.१६७ पहा) होतात या (नियमाचा) प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. भविस्मिदि...गच्छिस्मिदि.

(सूत्र) अतो डसेर्डादो-डादू ॥ २७६॥

(वृत्ति) अतः परस्य डसेः शौरसेन्यां आदो आदु इत्यादेशौ डितौ भवतः। दूरादो^५ य्येव। दूरादु।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत (शब्दाच्या अन्त्य) अ च्या पुढील डसि (या प्रत्यया) ला डित् आदो आणि आदु असे आदेश होतात. उदा. दूरादो...दुरादु।

१ आस् (सू.४.२१५ पहा).

२ र्म्

३ क्रियते

४ उद्वा (सू.४.११ पहा).

५ दूरात् एव। दूरात्।

(सूत्र) इदानीमो दाणिं ॥ २७७॥

(वृत्ति) शौरसेन्यामिदानीमः स्थाने दाणिं इत्यादेशो भवति। अनन्तरकरणीयं^१ दाणिं आणवेदु अय्यो। व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि। अन्नं^२ दाणिं बोहिं।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत इदानीम् च्या स्थानी दाणिं असा आदेश होतो. उदा. अनन्तर...अय्यो. (आणि) व्यत्यय होत असल्यामुळे (सू.४.४४७ पहा) प्राकृतमध्येही (दाणिं हे रूप आढळते. उदा.):— अन्नं दाणिं बोहिं.

(सूत्र) तस्मात्ताः ॥ २७८॥

(वृत्ति) शौरसेन्यां तस्माच्छब्दस्य ता इत्यादेशो भवति। ता^३ जाव पविसामि। ता^४ अलं एदिणा माणेण।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत तस्मात् या शब्दाला ता असा आदेश होतो. उदा. ता जाव...माणेण.

(सूत्र) मोन्त्याण्णो वेदेतोः ॥ २७९॥

(वृत्ति) शौरसेन्यामन्त्यान्मकारात्पर इदेतोः परयोर्णकारागमो वा भवति। इकारे। जुत्तं^५ णिमं जुत्तमिणं। सरिसं^६ णिमं सरिसमिणं। एकारे। किं^७ णेदं किमेदं। एवं^८ णेदं एवमेदं।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत, (शब्दाच्या) अन्त्य मकारापुढे, इ आणि ए हे स्वर पुढे असताना, णकाराचा आगम विकल्पाने होतो. उदा. इकार पुढे असता :- जुत्तं...सरिसमिणं. एकार पुढे असता :- किं णेदं...एवमेदं.

(सूत्र) एवार्थे य्येव ॥ २८०॥

(वृत्ति) एवार्थे य्येव इति निपातः शौरसेन्यां प्रयोक्तव्यः। मम^९ य्येव बभ्रणस्स। सो^{१०} य्येव एसो।

१ अनन्तरकरणीयं इदानीं आज्ञापयतु आर्यः।

२ अन्यं इदानीं बोधिम्।

३ तस्मात् यावत् प्रविशामि।

४ तस्मात् अलं एतेन मानेन।

५ युक्तं इदम्।

६ सदृशं इदम्।

७ किं एतद्। ८ एवं एतद्। ९ मम एव ब्राह्मणस्य। १० सः एव एषः।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत एव च्या अर्थी य्येव असा निपात (=अव्यय) वापरावा.
उदा. मम...एसो.

(सूत्र) हञ्जे चेट्याह्वाने ॥ २८१॥

(वृत्ति) शौरसेन्यां चेट्याह्वाने हञ्जे इति निपातः प्रयोक्तव्यः। हञ्जे चदुरिके^१।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत चेटीला बोलावताना हञ्जे असा निपात (=अव्यय) वापरावा.
उदा. हञ्जे चदुरिके.

(सूत्र) हीमाणहे विस्मय-निर्वेदे ॥ २८२॥

(वृत्ति) शौरसेन्यां हीमाणहे इत्ययं निपातो विस्मये निर्वेदे च प्रयोक्तव्यः।
विस्मये। हीमाणहे^२ जीवन्त-वच्छा मे जणणी। निर्वेदे। हीमाणहे
पलिस्सन्ता^३ हगे एदेण निय-विधिणो दुव्ववसिदेण।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत हीमाणहे असा हा निपात विस्मय आणि निर्वेद
दाखविण्यासाठी वापरावा. उदा. विस्मय दाखविताना :- हीमाणहे...जणणी.
निर्वेद दाखविताना :- हीमाणहे...दुव्ववसिदेण.

(सूत्र) णं नन्वर्थे ॥ २८३॥

(वृत्ति) शौरसेन्यां नन्वर्थे णमिति निपातः प्रयोक्तव्यः। णं अफलोदया^४।
णं^५ अय्यमिस्सेहिं पुढमं य्येव आणत्तं। णं^६ भवं मे अग्गदो चलदि।
आर्षे वाक्यालंकारेऽपि दृश्यते। नमोत्थु^७ णं। जया^८ णं। तथा^९ णं।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत ननु च्या अर्थी णं असा निपात वापरावा. उदा. णं...चलदि.
आर्ष प्राकृतात (णं हे अव्यय) वाक्यालंकार म्हणूनही (वापरलेले) दिसते.
उदा. नमो...तया णं.

१ चदुरिके २ (हीमाणहे) जीवद्-वत्सा मे जननी।

३ (हीमाणहे) परिश्रान्तः अहं एतेन निजविधेः दुर्व्यवसितेन।

४ अफलोदया ५ (ननु) आर्यमिश्रैः प्रथमं एव आज्ञप्तम्।

६ (ननु) भवान् मे अग्रतः चलति। ७ नमोस्तु ८ यदा ९ तदा

(सूत्र) अम्महे हर्षे ॥ २८४॥

(वृत्ति) शौरसेन्याम् अम्महे इति निपातो हर्षे प्रयोक्तव्यः। अम्महे^१ एआए सुम्मिलाए सुपल्लिगढिदो भवं।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत अम्महे असा निपात हर्ष दाखविण्यास वापरावा. उदा. अम्महे...भवं.

(सूत्र) हीही विदूषकस्य ॥ २८५॥

(वृत्ति) शौरसेन्यां हीही इति निपातो विदूषकाणां हर्षे द्योत्ये प्रयोक्तव्यः। हीही^२ भो संपन्ना मणोरथा प्रियवयस्सस्स।

(अनु.) शौरसेनी भाषेत हीही असा निपात विदूषकांचा हर्ष दाखवावयाचा असताना वापरावा. उदा. हीही भो...वयस्सस्स.

(सूत्र) शेषं प्राकृतवत् ॥ २८६॥

(वृत्ति) शौरसेन्यामिह प्रकरणे यत्कार्यमुक्तं ततोऽन्यच्छौरसेन्यां प्राकृतवदेव भवति। दीर्घह्रस्वौ मिथो वृत्तौ (१.४) इत्यारभ्य तो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य (४.२६०) एतस्मात्सूत्रात्प्राग् यानि सूत्राणि एषु यान्युदाहरणानि तेषु मध्ये अमूनि तदवस्थान्येव शौरसेन्यां भवन्ति अमूनि पुनरेवंविधानि भवन्तीति विभागः प्रतिसूत्रं स्वयमभ्यूह्य दर्शनीयः। यथा। अन्दावेदी। जुवदि-जणो। मणसिला। इत्यादि।

(अनु.) शौरसेनी भाषेच्या बाबतीत जे काही कार्य या प्रकरणात सांगितले आहे त्याखेरीजचे इतर कार्य हे प्राकृतप्रमाणेच शौरसेनी भाषेतही होते. (म्हणजे असे :-) 'दीर्घ...वृत्तौ' (१.४) या सूत्राप्राप्तून आरंभ करून 'तो दोनादौ...युक्तस्य' (४.२६०) या सूत्रापूर्वीपर्यंत जी सूत्रे व त्यामध्ये जी उदाहरणे दिलेली आहेत, त्यापैकी 'अमुक सूत्रे जशीच्या तशीच शौरसेनीला लागू पडतात (आणि) अमुक सूत्रे मात्र (थोड्याश बदलाने) अशाप्रकारे लागू पडतात' इत्यादि विभाग प्रत्येक सूत्राचा स्वतःच विचार करून (अभ्यूह्य) दाखवावा. उदा. अन्दावेदी...मणसिला, इत्यादि.

१ (अम्महे) एतया सूर्मिलया सुपरिगृहीतः भवान्।

२ (ही ही) भोः संपन्नाः मनोरथाः प्रियवयस्यस्य।

(सूत्र) अत एत्सौ पुंसि मागध्याम् ॥ २८७॥

(वृत्ति) मागध्यां भाषायां सौ परे अकारस्य एकारो भवति पुंसि पुल्लिङ्गो। एष मेषः। एशे मेशे। एशे पुल्लिङ्गो। करोमि भदन्त। करेमि भन्ते। अत इति किम्? णिही^१। कली। गिली। पुंसीति किम्? जलं। यदपि पोरारणमद्धमागहभासानिययं हवइ सुत्तं इत्यादिनार्षस्य अर्धमागधभाषानियतत्वमाम्नायि वृद्धैस्तदपि प्रायोऽस्यैव विधानान्न वक्ष्यमाणलक्षणस्य। कयरे^३ आगच्छइ। से^४ तारिसे दुक्खसहे जिइन्दिए। इत्यादि।

(अनु.) मागधी भाषेत पुंसि म्हणजे पुल्लिङ्गात् सि (हा प्रत्यय) पुढे असता (शब्दातील अन्त्य) अकाराचा एकार होतो. उदा. एष...भन्ते. अकाराचा (एकार होतो) असे का म्हटले आहे ? (कारण इतर स्वरांचा एकार होत नाही. उदा.) णिही...गिली. पुल्लिङ्गात् असे का म्हटले आहे ? (कारण इतर लिंगात् असा एकार होत नाही. उदा.) जलं. (जैनधर्मीयांची) 'प्राचीन सूत्रे अर्धमागधी भाषेत आहेत', इत्यादि वचनाने वृद्ध माणसांनी जरी आर्ष म्हणजे अर्धमागध भाषा आहे असे सांगितले आहे तरी ते सुद्धा प्रायः (आता प्रस्तुत ठिकाणी सांगितलेल्या) या नियमाला अनुसरून आहे (यापुढे) सांगितल्या जाणाऱ्या नियमांना अनुसरून नाही (हे लक्षात ठेवावे). उदा. कयरे... जिइन्दिए इत्यादि.

(सूत्र) र-सोर्ल-शौ ॥ २८८॥

(वृत्ति) मागध्यां रेफस्य दन्त्यसकारस्य च स्थाने यथासङ्ख्यं लकारस्तालव्यशकारश्च भवति। र। नले^५। कले। स। हंशे^६। शुदं। शोभणं। उभयोः। शालशे^७। पुल्लिङ्गो। लहश^८-वश-नमिल-शुल-शिल-विअलिद-मन्दाल-लायिदंहि-युगे।

१ एषः पुरुषः। २ क्रमाने :- निधि, करिन्, गिरि

३ कतरः आगच्छति। ४ सः तादृशः दुःखसहः जितेन्द्रियः।

५ क्रमाने - नर, कर ६ क्रमाने :- हंस, श्रुत, शोभन ७ क्रमाने :- सारस, पुरुष

८ रभस-वश-नमनशील-सुर-शिरस्-विगलित-मन्दार-राजित-अंग्रि-युगः। वीर-जिनः प्रक्षालयतु मम सकलं अवद्य-जम्बालम्॥

वील-यिणे पक्खालदु मम शयलमवय्य-यम्बालं ॥१॥

(अनु.) मागधी भाषेत रेफाच्या आणि दन्त्य सकाराच्या स्थानी अनुक्रमे लकार आणि तालव्य शकार होतात. उदा. र (च्या स्थानी) :- नले, कले. स (च्या स्थानी):- हंशे...शोभणं. दोन्हींच्या (स्थानी) :- शालशे, पुलिशे. (तसेच :-) लहशवश...यम्बालं.

(सूत्र) सषोः संयोगे सोऽग्रीष्मे ॥ २८९॥

(वृत्ति) मागध्यां सकारषकारयोः संयोगे वर्तमानयोः सो भवति ग्रीष्मशब्दे तु न भवति। ऊर्ध्वलोपाद्यपवादः। स । पस्खलदि^१ हस्ती। बृहस्पदी^२। मस्कली^३। विस्मये^४। ष। शुस्क^५-दालुं। कस्टं^६। विस्नुं^७। शस्प-कवले^८। उस्मा^९। निस्फलं^{१०}। धनुस्खण्डं^{११}। अग्रीष्म इति किम्? गिम्ह-वाशले^{१२}।

(अनु.) मागधी भाषेत, संयोगात असणाऱ्या सकार आणि षकार यांचा स होतो; पण ग्रीष्म या शब्दात मात्र (ष चा स) होत नाही. 'प्रथम असणाऱ्या (स् व ष) चा लोप होतो' (सू.२.७७), इत्यादि (नियमां) चा प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. स (चा स) :- पस्खलदि...विस्मये. ष (चा स) :- शुस्कदालुं...धनुस्खण्डं. ग्रीष्म शब्दात (ष चा स होत) नाही, असे का म्हटले आहे ? (कारण तेथे पुढीलप्रमाणे वर्णान्तर होते :-) गिम्ह...वाशले.

(सूत्र) दृ-ष्टयोस्तः ॥ २९०॥

(वृत्ति) द्विरुक्तस्य टस्य षकाराक्रान्तस्य च ठकारस्य मागध्यां सकाराक्रान्तः टकारो भवति। दृ। पस्टे^{१३}। भस्टालिका। भस्टिणी। ष्ट। शुस्तु^{१४} कदं। कोस्तागालं^{१५}।

---

१ प्रस्खलति हस्ती।	२ बृहस्पति	३ मस्करिन्	४ विस्मय
५ शुष्क-दारु	६ कष्ट	७ विष्णु	८ शष्प-कवल
९ ऊष्मा	१० निष्फल	११ धनुष्खण्ड	१२ ग्रीष्म-वासर
१३ क्रमाने :- पट्ट, भट्टारिका, भट्टिनी		१४ सुष्ठु कृतम्।	१५ कोष्ठागार

(अनु.) मागधी भाषेत, द्विरुक्त ट (म्हणजे ट्ट) आणि षकारानेयुक्त ठकार (म्हणजे ष्ट) यांचा सकाराने युक्त टकार (म्हणजे स्ट) होतो. उदा. ट्ट (चा स्ट) :- पस्टे...भस्तिणी. ष्ट (चा स्ट) :- शुस्टु...कोस्टागालं.

(सूत्र) स्थ-र्थयोस्तः ॥ २९१॥

(वृत्ति) स्थ र्थ इत्येतयोः स्थाने मागध्यां सकाराक्रान्तः तो भवति। स्थ। उवस्तिदे^१। शुस्तिदे। र्थ। अस्तवदी^२। शस्तवाहे।

(अनु.) मागधी भाषेत स्थ आणि र्थ (या संयुक्त व्यंजना) च्या स्थानी सकाराने युक्त त (म्हणजे स्त) होतो. उदा. स्थ (चा स्त):- उवस्तिदे, शुस्तिदे. र्थ (चा स्त) :- अस्तवदी, शस्तवाहे.

(सूत्र) ज-द्य-यां यः ॥ २९२॥

(वृत्ति) मागध्यां जद्ययां स्थाने यो भवति। ज। याणदि^३। यणवदे। अय्युणे। दुय्यणे। गय्यदि। गुणवय्यिदे। द्य। मय्यं^४। अय्य^५ किल विद्याहले आगदे। य। यादि^६। यधाशलूवं। याणवत्तं। यदि। यस्य यत्वविधानम् आदेर्यो जः (१.२४५) इति बाधनार्थम्।

(अनु.) मागधी भाषेत, ज, द्य आणि य यांच्या स्थानी य होतो. उदा. ज (च्या स्थानी य):- याणदि... गुणवय्यिदे. द्य (च्या स्थानी य):- मय्यं...आगदे. य (च्या स्थानी य):- यादि...यदि. 'आदेर्यो जः' या सूत्राचा (येथे) बाध व्हावा यासाठी य चा य होतो असे विधान (प्रस्तुत सूत्रात) केलेले आहे.

१ क्रमाने:- उपस्थित, सुस्थित

२ क्रमाने:- अर्थपति (अर्थवती), सार्थवाह

३ क्रमाने:- जानाति, जनपद, अर्जुन, दुर्जन, गर्जति, गुणवर्जित.

४ मद्य

५ अद्य किल विद्याधरः आगतः।

६ क्रमाने :- याति, यथास्वरूप, यानपात्र, यदि.

(सूत्र) न्य-ण्य-ज्ञ-ञ्जां ज्ञः ॥ २९३॥

(वृत्ति) मागध्यां न्य ण्य ज्ञ ज्ञ इत्येतेषां द्विरुक्तो जो भवति। न्य। अहिमञ्जु^१-कुमाले। अञ्ज-दिशं। शामञ्ज-गुणे। कञ्जका-वलणं। ण्य। पुञ्जवन्ते^२। अब्रह्मञ्जं। पुञ्जाहं। पुञ्जं। ज्ञ। पञ्जाविशाले^३। शव्वञ्जे। अवञ्जा। ज्ञ। अञ्जली^४। धणञ्जए। पञ्जले।

(अनु.) मागधी भाषेत न्य, ण्य, ज्ञ आणि ज्ञ यां (संयुक्त व्यंजनां) चा द्विरुक्त ज (म्हणजे ज्ञ) होतो. उदा. न्य (चा ज्ञ) :- अहिमञ्जु...वलणं. ण्य (चा ज्ञ) :- पुञ्जवन्ते...पुञ्ज. ज्ञ (चा ज्ञ) :-पञ्जाविशाले...अवञ्जा. ज्ञ (चा ज्ञ) :- अञ्जली...पञ्जले.

(सूत्र) व्रजो जः ॥ २९४॥

(वृत्ति) मागध्यां व्रजेर्जकारस्य ज्ञो भवति। यापवादः। वञ्जदि।

(अनु.) मागधी भाषेत व्रज् (या धातू) मधील जकाराचा ज्ञ होतो. (जकाराचा) य होतो (सू.४.२९२) या नियमाचा प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. वञ्जदि.

(सूत्र) छस्य श्चोऽनादौ ॥ २९५॥

(वृत्ति) मागध्यामनादौ वर्तमानस्य छस्य तालव्यशकाराक्रान्तश्चो भवति। गश्च^५ गश्च। उश्चलदि^६। पिश्चिले^७। पुश्चदि^८। लाक्षणिकस्यापि। आपन्नवत्सलः आवन्नवश्चले। तिर्यक् प्रेक्षते तिरिच्छि प्छेच्छइ। तिरिश्चि पेस्कदि। अनादाविति किम्? छाले^९।

१ क्रमाने :- अभिमन्यु-कुमार, अन्यदिशं, सामान्यगुण, कन्यका-वरण

२ क्रमाने :- पुण्यवंत, अब्रह्मण्य, पुण्याह, पुण्य.

३ क्रमाने :- प्रज्ञाविशाल, सर्वज्ञ, अवज्ञा.

४ क्रमाने :- अञ्जलि, धनञ्जय, प्राञ्जलि (प्राञ्जल).

५ गच्छ गच्छ ६ उच्छलति (सू.४.१७४). ७ पिच्छिल ८ पृच्छति ९ छाग

(अनु.) मागधी भाषेत अनादि असणाऱ्या छ चा तालव्य-शकारानें युक्त च (म्हणजे श्च) होतो. उदा. गश्च...पुश्चदि. व्याकरण नियमाने येणाऱ्या (छ) चा सुद्धा (श्च होतो. उदा.) आपन्नवत्सलः ... पेस्कदि. अनादि असणाऱ्या (छ चा) असे का म्हटले आहे ? (कारण छ आदि असेल तर श्च होत नाही. उदा.) छाले.

(सूत्र) क्षस्यऋकः ॥ २९६॥

(वृत्ति) मागध्यामनादौ वर्तमानस्य क्षस्यऋको जिह्वामूलीयो भवति। यऋके१। लऋकशे२। अनादावित्येव। खय-यलहला क्षयजलधरा इत्यर्थः।

(अनु.) मागधी भाषेत अनादि असणाऱ्या क्ष चाऋक (म्हणजे) जिह्वामूलीय (असा क) होतो. उदा. यऋके, लऋकशे. अनादि असणाऱ्या (क्ष) चाच (ऋक होतो; क्ष आदि असल्यास, ऋक होत नाही. उदा.) खय-यलहला (म्हणजे) क्षयजलधरा: असा अर्थ आहे.

(सूत्र) स्कः प्रेक्षाचक्षोः ॥ २९७॥

(वृत्ति) मागध्यां प्रेक्षेराचक्षेश्च क्षस्य सकाराक्रान्तः को भवति। जिह्वामूलीयापवादः। पेस्कदि। आचस्कदि।

(अनु.) मागधी भाषेत प्रेक्ष् आणि आचक्ष् (या धातू) मधील क्ष चा सकाराने युक्त क (म्हणजे स्क) होतो. (क्ष चा) जिह्वामूलीय (क) होतो (सू.४.२६९) या नियमाचा प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. पेस्कदि, आचस्कदि.

(सूत्र) तिष्ठश्चिष्ठः ॥ २९८॥

(वृत्ति) मागध्यां स्थाधातोर्यस्तिष्ठ इत्यादेशस्तस्य चिष्ठ इत्यादेशो भवति। चिष्ठदि।

(अनु.) मागधी भाषेत स्था (या धातू) ला जो तिष्ठ असा आदेश होतो त्या (तिष्ठ) ला चिष्ठ असा आदेश होतो. उदा. चिष्ठदि.

(सूत्र) अवर्णाद्वा डसो डाहः ॥ २९९॥

(वृत्ति) मागध्यामवर्णात्परस्य डसो डित् आह इत्यादेशो वा भवति। हगे^१ न एलिशाह कम्माह काली। भगदत्तशोणिदाह^२ कुम्भे। पक्षे। भीमशेणस्स^३ पश्चादो हिण्डीअदि। हिडिम्बाए^४ घडुक्कय-शोके ण उवशमदि।

(अनु.) मागधी भाषेत (शब्दाच्या अन्त्य) अ वर्णाच्या पुढे असणाऱ्या डस् (या प्रत्यया) ला डित् आह असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. हगे...कुम्भे. (विकल्प-) पक्षी :- भीमशेणस्स...उवशमदि.

(सूत्र) आमो डाहँ वा ॥ ३००॥

(वृत्ति) मागध्यामवर्णात्परस्य आमोनुनासिकान्तो डित् आहादेशो वा भवति। शयणाहँ^५ सुहं। पक्षे। नलिन्दाणं^६। व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि। ताहँ। तुम्हाहँ। अम्हाहँ। सरिआहँ^७। कम्माहँ^८।

(अनु.) मागधी भाषेत (शब्दाच्या अन्त्य) अ वर्णाच्या पुढे असणाऱ्या आम् (या प्रत्यया) ला अनुनासिकाने अन्त पावणारा डित् आह (म्हणजे आहँ) असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. शयणाहँ सुहं. (विकल्प-) पक्षी:- नलिन्दाणं. व्यत्यय होत असल्यामुळे (सू.४.४४७ पहा), प्राकृतात सुद्धा (आम् प्रत्ययाला आहँ असा आदेश होतो. उदा.) :- ताहँ...कम्माहँ.

(सूत्र) अहं-वयमोर्हगे ॥ ३०१॥

(वृत्ति) मागध्यामहंवयमोः स्थाने हगे इत्यादेशो भवति। हगे^९ शक्कावदालतिस्त-णिवाशी धीवले। हगे^{१०} शंपत्ता।

(अनु.) मागधी भाषेत अहं आणि वयम् यां (रूपां) च्या स्थानी हगे असा आदेश होतो. उदा. हगे...शंपत्ता.

१ अहं न ईदृशस्य कर्मणः कारी।

२ भगदत्तशोणितस्य कुम्भः।

३ भीमसेनस्य पश्चात् हिण्ड्यते।

४ हिडिम्बायाः घटोत्कचशोकः न उपशाम्यति।

५ स्वजनानां सुखम्।

६ नरेन्द्र

७ सरित्

८ कर्मन्

९ अहं शक्रावतार-तीर्थ-निवासी धीवरः।

१० वयं संप्राप्ताः।

(सूत्र) शेषं शौरसेनीवत् ॥ ३०२॥

(वृत्ति) मागध्यां यदुक्तं ततोऽन्यच्छौरसेनीवद् द्रष्टव्यम्। तत्र तो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य (४.२६०)। पविशदु^१ आवुत्ते शामिपशादाय। अधः क्वचित् (४.२६१)। अले^२ किं एषे महन्दे कलयले। वादेस्तावति (४.२६२)। मालेध^३वा धलेव वा। अयं दाव^४ शे आगमे। आ आमन्त्र्ये सौ वेनो नः (४.२६३) भो कश्चुइआ^५। मो वा (४.२६४) भो रायं। भवद्भगवतोः (४.२६५)। एदु^६ भवं शमणे भयवं महावीले। भयवं कदन्ते ये^७ अप्पणो प^८कं उज्झिय पलस्स प^८कं पमाणीकलेशि। न वा र्यो य्यः (४.२६६)। अय्य^८ एषे खु कुमाले मलयकैदू। थो धः (४.२६७)। अले कुम्भिला^९ कधेहि। इहहचोर्हस्य (४.२६८) ओशलध^{१०} अय्या ओशलध। भुवो भः (४.२६९)। भोदि। पूर्वस्य पुरवः (४.२७०)। अपुरवे। क्त्व इय-दूणौ (४.२७१)। किं खु^{११} शोभणे बम्हणे शि ति कलिय लञ्जा पलिग्गहे दिण्णे। कृ-गमो डडुअः (४.२७२)। कडुअ। गडुअ। दिरिचेचोः (४.२७३)। अमच्चल^{१२}कशं^{१२} पिक्खिदुं इदो य्येव आगश्चदि। अतो देश्च (४.२७४)। अले^{१३} किं एषे महन्दे कलयले शुणीअदे। भविष्यति स्सिः (४.२७५)। ता^{१४} कर्हिं नु गदे लुहिलप्पिए भविस्सिदि। अतो डसेर्डादो-डादू (४.२७६)। अहं^{१५}

१ प्रविशतु आवुत्तः स्वामि-प्रसादाय।

२ अरे किं एषः महान् कलकलः।

३ मारयत वा धरत वा।

४ अयं तावत् अस्य आगमः।

५ कश्चुकिन्।

६ एतु भवान् श्रमणः भगवान् महावीरः।

७ भगवान् कृतान्तः यः आत्मनः पक्षं उज्झित्वा परस्य पक्षं प्रमाणीकरोषि।

८ आर्य एषः खलु कुमारः मलयकेतुः।

९ अरे कुम्भिल कथय।

१० अपसरत आर्याः अपसरत।

११ किं खलु शोभनः ब्राह्मणः असि इति कृत्वा राज्ञा परिग्रहः दत्तः।

१२ अमात्यराक्षसं प्रेक्षितुं इतः एव आगच्छति। १३ अरे किं एषः महान् कलकलः श्रूयते।

१४ तदा (तावत्) कुत्र नु गतः रुधिरप्रियः भविष्यति।

१५ अहं अपि भागुरायणात् मुद्रां प्राप्नोमि।

पि भागुलायणादो मुद्दं पावेमि। इदानीमो दाणिं (४.२७७)। शुणध^१
 दाणिं हगे शक्रावयाल-तिस्त-णिवाशी धीवले। तस्मात्ताः
 (४.२७८)। ता याव^२ पविशामि। मोन्त्याण्णो वेदेतोः (४.२७९)।
 युत्तं^३ णिंमं। शलिशं^४ णिंमं। एवार्थे व्येव (४.२८०)। मम^५ व्येव।
 हञ्जे चेट्याह्वाने (४.२८१)। हञ्जे^६ चदुलिके। हीमाणहे विस्मय-
 निर्वेदे (४.२८२)। विस्मये। यथा उदात्तराघवे। राक्षसः। हीमाणहे^७
 जीवन्तवश्चा मे जणणी। निर्वेदे। यथा विक्रान्तभीमे। राक्षसः।
 हीमाणहे^८ पलिस्सन्ता हगे एदेण नियविधिणो दुव्ववशिदेण। णं
 नन्वर्थे (४.२८३)। णं अवशलोपशप्पणीया^९ लायाणो। अम्महे हर्षे
 (४.२८४)। अम्महे^{१०} एआए शुम्मिलाए शुपलिगढिदे भवं। हीही
 विदूषकस्य (४.२८५)। हीही संपन्ना^{११} मे मणोलधा पियवयस्सस्स।
 शेषं प्राकृतवत् (४.२८६)। मागध्यामपि दीर्घ-ह्रस्वौ मिथो वृत्तौ
 (१.४) इत्यारभ्य तो दोऽनादौ शोरसेन्यामयुक्तस्य (४.२६०)
 इत्यस्मात्प्राग् यानि सूत्राणि तेषु यान्युदाहरणानि सन्ति तेषु मध्ये
 अमूनि तदवस्थान्येव मागध्याममूनि पुनरेवंविधानि भवन्तीति विभागः
 स्वयमभ्यूह्य दर्शनीयः।

(अनु.) मागधी भाषेत जे (कार्य) होते असे (आत्तापर्यंत) सांगितले आहे
 त्याखेरीज इतर (कार्य) शौरसेनी भाषेप्रमाणे होते असे जाणावे. उदा.
 'तो...मयुक्तस्य' (या नियमाप्रमाणे) :- पविशदु... पशादाय. 'अधः क्वचित्'

१ शृणुत इदानीं अहं शक्रावतार-तीर्थ-निवासी धीवरः।

२ तस्मात् यावत् प्रविशामि। ३ युक्तं इदम्। ४ सदृशं इदम्।

५ मम एव। ६ हञ्जे चतुरिके।

७ (हीमाणहे) जीवद्-वत्सा मे जननी।

८ (हीमाणहे) परिश्रान्तः अहं एतेन निजविधेः दुर्व्यवसितेन।

९ ननु अवसर- उपसर्पणीयाः राजानः।

१० (अम्महे) एतया सूर्मिलया सुपरिगृहीतः भवान्।

११ (हीही) संपन्ना मे मनोरथाः प्रिय वयस्यस्य।

(या नियमानुसार) :- अले किं...कलयले. 'वादेस्तावति' (या नियमाला धरून):- मालेध...आगमे. 'आ आमन्त्र्ये...नः' (या नियमाप्रमाणे):- भो कञ्चुइआ. 'मो वा' (या नियमाला धरून):- भो रायं. 'भवद्भगवतोः' (या नियमानुसार):- एदु भवं...पमाणीकलेशि. 'न वा र्यो य्यः' (या नुसार):- अय्य एशे...मलयकेदू. 'थो धः (सूत्रानुसार):- अले...कधेहि. 'इहहचोर्हस्य' (या नियमाने):- ओशलध...ओशलध. 'भुवो भः' (या सूत्राप्रमाणे):- भोहि. 'पूर्वस्य पुरवः' (या नियमाप्रमाणे):- अपुरवे. 'क्त्व इयदूणौ' (या नियमानुसार):- किं खु...दिण्णे. 'कृगमो डडुअः' (या नियमाला धरून):- कडुअ, गडुअ. 'दिरिचेचोः' (सूत्राने):- अमच्च...आगश्चदि. 'अतो देश्च' (नियमाने):-अले किं...शुणीअदे. 'भविष्यति स्सिः' (या नुसार):- ता कर्हिं...भविस्सिदि. 'अतो...डादू' (या नियमानुसार):- अहं पि...पावेमि. 'इदानीमो दाणिं' (सूत्रानुसार):- शुपध...धीवले. 'तस्मात्ताः' (या नियमाप्रमाणे):- ता...पविशामि. 'मोन्त्योण्णो वेदेतोः' (यानुसार):-युत्तं...णिमं. 'एवार्थे य्येव' (सूत्राप्रमाणे):- मम य्येव. 'हञ्जे चेत्थाह्वाने' (नियमाने):- हञ्जे चटुलिके. 'हीमाणहे...निर्वेदे' (या सूत्राने):- विस्मय दाखविताना:- उदा. उदात्तराघव (नाटका) मध्ये राक्षस (म्हणतो):- हिमाणहे...जणणी; निर्वेद (दाखविताना):- उदा. विक्रान्तभीम (नाटका) मध्ये राक्षस (म्हणतो):- हीमाणहे...दुव्ववशिदेण. 'णं नन्वर्थे' (सूत्रानुसार):- णं अवश...लायाणो. 'अम्महे हर्षे' (या नियमाने):- अम्महे...भवं. 'हीही विदूषकस्य' (यानुसार):- हीही...वयस्सस्स. 'शेषं प्राकृतवत्' या सूत्रानुसार, मागधी भाषेमध्येही, 'दीर्घ...वृत्तौ' या सूत्रापासून आरंभ करून ते 'तो...मयुक्तस्य' (४.२६०) या सूत्रापूर्वीपर्यंतची जी सूत्रे (व) त्या (सूत्रां) मध्ये जी उदाहरणे (दिलेली) आहेत त्यामधील अमुक सूत्रे व उदाहरणे जशीच्या तशीच मागधीला लागू पडतात (तर) अमुक मात्र अशाप्रकाराने (मागधीला) लागू पडतात असा विभाग स्वतःच विचार करून दाखवावा.

(सूत्र) ज्ञो ज्ञः पैशाच्याम् ॥ ३०३॥

(वृत्ति) पैशाच्यां भाषायां ज्ञस्य स्थाने ज्ञो भवति। पञ्जा^१। सञ्जा।
सव्वञ्जो। जानं। विञ्जानं।

(अनु.) पैशाची भाषेत ज्ञ (या संयुक्त व्यंजना) च्या स्थानी ज्ञ होतो. उदा.
पञ्जा...विञ्जानं.

(सूत्र) राज्ञो वा चिञ् ॥ ३०४॥

(वृत्ति) पैशाच्यां राज्ञ इति शब्दे यो ज्ञकारस्तस्य चिञ् आदेशो वा भवति।
राचिञ्जा^२ लपितं। रञ्जालपितं राचिञ्जो धनं। रञ्जो^३ धनं। ज्ञ
इत्येव। राजा।

(अनु.) पैशाची भाषेत राज्ञ या शब्दातील जो ज्ञकार त्याला चिञ् असा आदेश
विकल्पाने होतो. उदा. राचिञ्जा...धनं. (राजन् शब्दाच्या रूपात) ज्ञ (हे
संयुक्त व्यंजन असतानाच असा आदेश होतो; ज्ञ नसल्यास हा आदेश होत
नाही. उदा.) राजा.

(सूत्र) न्य-ण्योर्ञः ॥ ३०५॥

(वृत्ति) पैशाच्यां न्यण्योः स्थाने ज्ञो भवति। कञ्जका^४। अभिमञ्जू।
पुञ्जकम्मो। पुञ्जाहं।

(अनु.) पैशाची भाषेत न्य आणि ण्य (या संयुक्त व्यंजनां) च्या स्थानी ज्ञ होतो.
उदा. कञ्जका...पुञ्जाहं.

(सूत्र) णो नः ॥ ३०६॥

(वृत्ति) पैशाच्यां णकारस्य नो भवति। गुण-गण^५-युक्तो। गुणेन^६।

(अनु.) पैशाची भाषेत णकाराचा न होतो. उदा. गुण...गुणेन.

१ क्रमाने :- प्रज्ञा, संज्ञा, सर्वज्ञ, ज्ञान, विज्ञान.

२ राज्ञा लपितम्।

३ राज्ञः धनम्।

४ क्रमाने :- कन्यका, अभिमन्यु, पुण्यकर्मन्, पुण्याह.

५ गुण-गण-युक्त

६ गुण

(सूत्र) तदोस्तः ॥ ३०७॥

(वृत्ति) पैशाच्यां तकारदकारयोस्तो भवति। तस्य। भगवती^१। पव्वती। सतं। दस्य। मतन^२-परवसो। सतनं^३। तामोतरो^४। पतेसो^५। वतनकं^६। होतु^७। रमतु^८। तकारस्यापि तकारविधानमादेशान्तरबाधनार्थम्। तेन पताका वेतिसो इत्याद्यपि सिद्धं भवति।

(अनु.) पैशाची भाषेत तकार आणि दकार यांचा त होतो. उदा. त चा (त):- भगवती...सतं. द चा (त) :- मतन...रमतु. (तकाराला होणाऱ्या) इतर आदेशांचा बाध करण्यासाठी तकाराचा सुद्धा तकार होतो असे विधान येथे केले आहे. त्यामुळे पताका, वेतिसो इत्यादि रूपे सुद्धा सिद्ध होतात.

(सूत्र) लो ळः ॥ ३०८॥

(वृत्ति) पैशाच्यां लकारस्य ळकारो भवति। सीळं^१। कुळं। जळं। सळिळं। कमळं।

(अनु.) पैशाची भाषेत लकाराचा ळकार होतो. उदा. सीळं.....कमळं.

(सूत्र) श-षोः सः ॥ ३०९॥

(वृत्ति) पैशाच्यां शषोः सो भवति। श। सोभति^{१०}। सोभनं। ससी। सक्रो। सङ्खो। ष। ^{११}विसमो। विसानो^{१२}। न कगचजादिषट्शम्यन्तसूत्रोक्तम् (४.३२४) इत्यस्य बाधकस्य बाधनार्थोऽयं योगः।

१ क्रमाने :- भगवती, पार्वती, शत २ मदन-परवश ३ सदन

४ दामोदर ५ प्रदेश ६ वदन-क

७ भू ८ रम्

९ क्रमाने :- शील, कुल, जल, सलिल, कमल.

१० क्रमाने :- शुभ, शोभन, शशिन, शक्र, शङ्ख

११ विषम १२ विषाण

(अनु.) पैशाची भाषेत श आणि ष यांचा स होतो. उदा. श (चा स):-
सोभति...सङ्खो. ष (चा स):- विसमो, विसानो. 'न कगचज...सूत्रोक्तं'
(४.३२४) या बाधक-सूत्राचा बाध करण्यास (प्रस्तुतचा) हा नियम
सांगितलेला आहे.

(सूत्र) हृदये यस्य पः ॥ ३१०॥

(वृत्ति) पैशाच्यां हृदयशब्दे यस्य पो भवति। हितपकं^१। किं पि^२ किं पि
हितपके अत्थं चिन्तयमानी।

(अनु.) पैशाची भाषेत हृदय या शब्दात य चा प होतो. उदा. हितपकं.....
चिन्तयमानी.

(सूत्र) टोस्तुर्वा ॥ ३११ ॥

(वृत्ति) पैशाच्यां टोः स्थाने तुर्वा भवति। कुटुम्बकं^३। कुटुम्बकं।

(अनु.) पैशाची भाषेत, टु च्या स्थानी तु विकल्पाने येतो. उदा. कुटुम्बकं, कुटुम्बकं.

(सूत्र) क्त्वस्तूनः ॥ ३१२॥

(वृत्ति) पैशाच्यां क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने तून इत्यादेशो भवति। गन्तून^४। रन्तून।
हसितून। पठितून। कधितून।

(अनु.) पैशाची भाषेत क्त्वा (या) प्रत्ययाच्या स्थानी तून असा आदेश होतो. उदा.
गन्तून...कधितून.

(सूत्र) ङून-त्थूनौ ष्वः ॥ ३१३॥

(वृत्ति) पैशाच्यां ष्वा इत्यस्य स्थाने ङून त्थून इत्यादेशौ भवतः।
पूर्वस्यापवादः। नङ्गून^५ नत्थून। तङ्गून^६ तत्थून।

१ हृदय-क

२ कं अपि कं अपि हृदयके अर्थं चिन्तयन्ती।

३ कुटुम्बक

४ क्रमाने :- गम्, रम्, हस्, पठ्, कथ्

५ नश् (नष्ट्वा)

६ तक्ष् (तष्ट्वा) / दृश् (दृष्ट्वा)

(अनु.) पैशाची भाषेत ष्ट्वा याच्या स्थानी ढून आणि त्थून असे आदेश होतात. पूर्वीच्या (म्हणजे सू.४.३१२ मधील) नियमाचा प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. नढून.....तत्थून.

(सूत्र) र्यस्नष्टां नियसिनसटाः क्वचित् ॥ ३१४॥

(वृत्ति) पैशाच्यां र्यस्नष्टां स्थाने यथासङ्ख्यं रिय सिन सट इत्यादेशाः क्वचिद् भवन्ति। भार्या भारिया। स्नातम् सिनातं। कष्टम् कसटं। क्वचिदिति किम्? सुज्जो^१। सुनुसा। तिट्टो।

(अनु.) पैशाची भाषेत र्य, स्न आणि ष्ट (या संयुक्त व्यंजनां) च्या स्थानी अनुक्रमे रिय, सिन आणि सट असे आदेश क्वचित् होतात. उदा. भार्या...कसटं. क्वचित् असे का म्हटले आहे ? (कारण नेहमी असे आदेश न होता, पुढील वर्णान्तरे होतात. उदा.) सुज्जो...तिट्टो.

(सूत्र) क्यस्येय्यः ॥ ३१५॥

(वृत्ति) पैशाच्यां क्यप्रत्ययस्य इय्य इत्यादेशो भवति। गिय्यते^२। दिय्यते। रमिय्यते। पठिय्यते।

(अनु.) पैशाची भाषेत क्य या प्रत्ययाला इय्य असा आदेश होतो. उदा. गिय्यते...पठिय्यते.

(सूत्र) कृगो डीरः ॥ ३१६॥

(वृत्ति) पैशाच्यां कृगः परस्य क्यस्य स्थाने डीर इत्यादेशो भवति। पुधुमतंसने^३ सव्वस्स य्येव संमानं कीरते।

(अनु.) पैशाची भाषेत, कृ (या धातू) च्या पुढील क्य (या प्रत्यया) च्या स्थानी डीर (डित् ईर) असा आदेश होतो. उदा. पुधुम.....कीरते.

१ क्रमाने:- सूर्य, स्नुषा, दृष्ट

२ क्रमाने:- गै, दा, रम्, पट्.

३ प्रथम-दर्शने सर्वस्य एव सम्मानः क्रियते।

(सूत्र) यादृशादेर्दुस्तिः ॥ ३१७॥

(वृत्ति) पैशाच्यां यादृश इत्येवमादीनां दृ इत्यस्य स्थाने तिः इत्यादेशो भवति। यातिसो^१। तातिसो। केतिसो। इतिसो। भवातिसो। अज्जातिसो। युम्हातिसो। अम्हातिसो।

(अनु.) पैशाची भाषेत, यादृश, इत्यादि प्रकारच्या शब्दामधील दृ याच्या स्थानी ति असा आदेश होतो. उदा. यातिसो.....अम्हातिसो.

(सूत्र) इचेचः ॥ ३१८॥

(वृत्ति) पैशाच्यामिचेचोः स्थाने तिरादेशो भवति। वसुआति^२। भोति। नेति। तेति।

(अनु.) पैशाची भाषेत इच् आणि एच् (या प्रत्ययां) च्या स्थानी ति असा आदेश होतो. उदा. वसुआति...तेति.

(सूत्र) आत्तेश्च ॥ ३१९॥

(वृत्ति) पैशाच्यामकारात्परयोः इचेचोः स्थाने तेश्चकारात् तिश्चादेशो भवति। लपते^३ लपति। अच्छते अच्छति^४। गच्छते गच्छति^५। रमते रमति^६। आदिति किम्? होति। नेति।

(अनु.) पैशाची भाषेत (धातूच्या अन्त्य) अकारापुढील इच् आणि एच् (या प्रत्ययां) च्या स्थानी ते आणि (सूत्रातील) चकारामुळे ति असे आदेश होतात. उदा. लपते...रमति. अकारापुढील (इच् आणि एच् यांच्या स्थानी) असे का म्हटले आहे ? (कारण इतर स्वरापुढे ते हा आदेश होत नाही. उदा.) होति, नेति.

१ क्रमाने:- यादृश, तादृश, कीदृश, ईदृश, भवादृश, अन्यादृश, युष्मादृश, अस्मादृश.

२ वसुआ (उद्वा- सू.४.११), भू, नी, दा. ३ लप्

४ आस् (सू.४.२१५ पहा)

५ गम् (गच्छ)

६ रम्

(सूत्र) भविष्यत्येय्य एव ॥ ३२०॥

(वृत्ति) पैशाच्यामिचेचोः स्थाने भविष्यति एय्य एव भवति न तु स्सिः। तं तद्भून^१ चिन्तितं रज्जा का एसा हुवेय्य।

(अनु.) पैशाची भाषेत इच् आणि एच् (या प्रत्ययां) च्या स्थानी भविष्यकाळात एय्य असेच होते पण स्सि असे मात्र होत नाही. उदा. तं तद्भून....हुवेय्य.

(सूत्र) अतो डसेर्डातो-डातू ॥ ३२१॥

(वृत्ति) पैशाच्यामकारात्परस्य डसेर्डितौ आतो आतु इत्यादेशौ भवतः। ताव^२ च तीए तूरातो य्येव तिठ्टो। तूरातु^३। तुमातो तुमातु^४। ममातो ममातु^५।

(अनु.) पैशाची भाषेत (शब्दाच्या अन्त्य) अकारापुढील डसि (या प्रत्यया) ला डित् आतो आणि आतु असे आदेश होतात. उदा. ताव च तीए.....ममातु.

(सूत्र) तदिदमोष्टा नेन स्त्रियां तु नाए ॥ ३२२॥

(वृत्ति) पैशाच्यां तदिदमोः स्थाने टाप्रत्ययेन सह नेन इत्यादेशो भवति। स्त्रीलिंगे तु नाए इत्यादेशो भवति। तत्थ^६ च नेन कतसिनानेन। स्त्रियाम्। पूजितो^७ च नाए पातग्ग-कुसुम-प्पतानेन। टेति किम्? एवं^८ चिन्तयन्तो गतो सो ताए समीपं।

(अनु.) पैशाची भाषेत तद् आणि इदम् (या सर्वनामां) च्या स्थानी टा या प्रत्ययासह नेन असा आदेश होतो परंतु स्त्रीलिंगात मात्र नाए असा आदेश होतो. उदा. तत्थ च...सिनानेन. स्त्रीलिंगामध्ये :- पूजितो च....प्पतानेन. टा (या प्रत्यया) सह असे का म्हटले आहे ? (कारण टा हा प्रत्यय पुढे नसल्यास, प्रस्तुतचा नियम लागत नाही. उदा.) एवं...समीपं.

१ तां दृष्ट्वा चिन्तितं राज्ञा का एषा भविष्यति। २ तावत् च तथा दूराद् एव दृष्टः।

३ दूर ४ युष्मद् (च्या तुम आदेशासाठी सू. ३.१६ पहा).

५ अस्मद् (च्या मम आदेशासाठी सू. ३.१११ पहा).

६ तत्र च तेन / अनेन कृत-स्नानेन।

७ पूजितः च तथा / अनया प्रत्यग्र-कुसुम-प्रदानेन।

८ एवं चिन्तयन् गतः सः तस्याः समीपम्।

(सूत्र) शेषं शौरसेनीवत् ॥ ३२३॥

(वृत्ति) पैशाच्या यदुक्तं ततोऽन्यच्छेषं पैशाच्यां शौरसेनीवद् भवति। अध^१ ससरीरो भगवं मकर-धजो एत्थ परिभ्रमन्तो हुवेय्य। एवंविधाए^२ भगवतीए कथं तापस-वेस-गहनं कतं। एतिसं^३ अतिट्ट-पुरवं महाधनं तद्धन। भगवं^४ यति मं वरं प्रयच्छसि राजं च दाव लोक। ताव च^५ तीए तूरातो य्येव तिट्टो सो आगच्छमानो राजा।

(अनु.) पैशाची भाषेच्या बाबतीत (आत्तापर्यंत) जे सांगितले त्याखेरीज उरलेले इतर कार्य पैशाची भाषेत शौरसेनी (भाषे) प्रमाणे होते. उदा. अध स-सरीरो...राजा.

(सूत्र) न क-ग-च-जादि-षट्-शम्यन्त-सूत्रोक्तम् ॥ ३२४॥

(वृत्ति) पैशाच्यां क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो लुक् (१.१७७) इत्यारभ्य षट्-शमी-शाव-सुधा-सप्तपर्णेष्वादेश्छः (१.२६५) इति यावद्यानि सूत्राणि तैर्यदुक्तं कार्यं तन्न भवति। मकरकेतू। सगर^६-पुत्त वचनं। विजयसेनेन लपितं। मतनं^७। पापं। आयुधं। तेवरो^८। एवमन्यसूत्राणामप्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि।

(अनु.) 'कगचज...लुक्' (१.१७७) या सूत्रापासून आरंभ करून 'षट्...ष्वादेश्छः' (१.२६५) या सूत्रांपर्यंत जी सूत्रे सांगितली आहेत. त्या सूत्रांनी जे कार्य सांगितले आहे, ते कार्य पैशाची भाषेत होत नाही. उदा. मकरकेतू...तेवरो. अशाचप्रकारे, अन्य सूत्रांच्या संदर्भात सुद्धा उदाहरणे जाणावीत.

१ अथ स-शरीरः भगवान् मकर-ध्वजः अत्र परिभ्रमन् भविष्यति।

२ एवंविधया भगवत्या कथं तापस-वेष-ग्रहणं कृतम्।

३ ईदृशं अदृष्ट-पूर्वं महाधनं दृष्ट्वा।

४ भगवन् यदि मां (मह्यम्) वरं प्रयच्छसि, राजानं च तावत् लोक्य।

५ तावत् च तथा दूरात् एव दृष्टः सः आगच्छन् राजा।

६ सगरपुत्रवचनम्

७ मदनम्

८ देवरः

(सूत्र) चूलिका-पैशाचिके तृतीय-तुर्ययोराद्य-द्वितीयौ ॥ ३२५ ॥

(वृत्ति) चूलिकापैशाचिके वर्गाणां तृतीयतुर्ययोः स्थाने यथासङ्ख्यमाद्यद्वितीयौ भवतः। नगरम् नकरं। मार्गणः मक्कनो। गिरितटम् किरितटं। मेघः मेखो। व्याघ्रः वक्खो। घर्मः खम्मो। राजा राचा। जर्जरम् चच्चरं। जीमूतः चीमूतो। निर्झरः निच्छरो। झर्झरः छच्छरो। तडागम् तटाकं। मण्डलम् मण्टलं। डमरुकः टमरुको। गाढम् काठं। षण्डः संठो। ढक्का ठक्का। मदनः मतनो। कन्दर्पः कन्तप्पो। दामोदरः तामोतरो। मधुरम् मथुरं। बान्धवः पन्थवो। धूली थूली। बालकः पालको। रभसः रफसो। रम्भा रम्फा। भगवती फकवती। नियोजितम् नियोचितं। क्वचिल्लाक्षणिकस्यापि। पडिमा इत्यस्य स्थाने पटिमा। दाढा इम्यस्य स्थाने ताठा।

(अनु.) चूलिकापैशाचिक भाषेत वर्गातील तृतीय आणि चतुर्थ व्यंजनांच्या स्थानी (त्याच वर्गातील) आद्य आणि द्वितीय व्यंजने अनुक्रमाने येतात. उदा. नगरम्...नियोचितं. क्वचित् व्याकरणाच्या नियमाने (वर्णान्तरित शब्दात) आलेल्या (तृतीय आणि चतुर्थ) व्यंजनांच्या बाबतीत ही (असाच प्रकार होतो. उदा.) (प्रतिमा पासून बनलेल्या) पडिमा या शब्दाच्या स्थानी पटिमा आणि (दंष्ट्रापासून झालेल्या) दाढा या शब्दाच्या स्थानी ताठा (अशी रूपे होतात).

(सूत्र) रस्य लो वा ॥ ३२६ ॥

(वृत्ति) चूलिकापैशाचिके रस्य स्थाने लो वा भवति।

पनमथ^१ पनय-पकुप्पित-गोली-चलनग-लग्ग-पतिबिम्बं।

तससु नख-तप्पनेसुं एकातस-तनु-थलं लुहं ॥ १ ॥

नच्चन्तस्स^२ य लीला-पातुक्खेवेन कम्पिता वसुथा।

उच्छलन्ति समुद्दा सइला निपतन्ति तं हलं नमथ ॥ २ ॥

१ प्रणमत प्रणय-प्रकुपित-गौरी-चरणाग्र-लग्ग-प्रतिबिम्बम्।

दशसु नख-दर्पणेषु एकादश-तनु-धरं रुद्रम् ॥ १ ॥

२ नृत्यतः च लीला-पादोत्क्षेपेण कम्पिता वसुधा।

उच्छलन्ति समुद्राः शैलाः निपतन्ति तं हरं नमत ॥ २ ॥

(अनु.) चूलिकापैशाचिक भाषेत र् (या व्यंजना) च्या स्थानी ल् (हा वर्ण) विकल्पाने होतो. उदा. पनमथ...लुद्धं; नच्चन्तस्स....नमथ.

(सूत्र) नादि-युज्योरन्येषाम् ॥ ३२७॥

(वृत्ति) चूलिकापैशाचिकेऽपि अन्येषामाचार्याणां मतेन तृतीयतुर्ययोरौ वर्तमानयोर्युजिधातौ च आद्यद्वितीयौ न भवतः। गतिः गती। घर्मः घम्मो। जीमूतः जीमूतो। झर्झरः झर्झरो। डमरुकः डमरुको। ढक्का ढक्का। दामोदरः दामोदरो। बालकः बालको। भगवती भगवती। नियोजितम् नियोजितं।

(अनु.) चूलिकापैशाचिक भाषेतही (इतर) अन्य आचार्यांच्या मते आदि असणाऱ्या (वर्गातील) तृतीय आणि चतुर्थ व्यंजनांच्या स्थानी तसेच युज् या धातूमध्ये (त्याच वर्गातील) आद्य व द्वितीय व्यंजने येत नाहीत. उदा. गतिः ....नियोजितं.

(सूत्र) शेषं प्रागवत् ॥ ३२८॥

(वृत्ति) चूलिकापैशाचिके तृतीयतुर्ययोरित्यादि यदुक्तं ततोऽन्यच्छेषं प्राक्तनपैशाचिकवद् भवति। नकरं^१। मक्कनो^२। अनयोर्नो णत्वं न भवति। णस्य च नत्वं स्यात्। एवमन्यदपि।

(अनु.) (चूलिकापैशाचिक भाषेत) 'चूलिका....तुर्ययोः...' (सू.४.३२५) इत्यादि जे (कार्य) सांगितले आहे त्या खेरीजचे उरलेले इतर कार्य पूर्वी सांगितलेल्या (४.३०३-३२४) पैशाचिक (पैशाची) भाषेप्रमाणे होते. उदा. नकरं, मक्कनो या दोहोंमध्ये न चा ण होत नाही. तसेच ण चा (मात्र) न होईल. याचप्रमाणे इतर भागही (जाणून घ्यावा).

(सूत्र) स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे ॥ ३२९॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे स्वराणां स्थाने प्रायः स्वरा भवन्ति। कच्चु^३ काच्च। वेण^४

वीण। बाह^१ बाहा बाहु। पट्ठि^२ पिट्ठि पट्ठि । तणु^३ तिणु तृणु।
सुकुदु^४ सुकिओ सुकृदु। किन्नओ^५ किलिन्नओ। लिह^६ लीह लेह।
गउरि^७ गोरि। प्रायोग्रहणाद्यस्यापभ्रंशे विशेषो वक्ष्यते तस्यापि
क्वचित्प्राकृतवत् शौरसेनीवच्च कार्यं भवति।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत स्वरांच्या स्थानी प्रायः (इतर) स्वर येतात. उदा. कच्चु...गोरि.
(सूत्रातील) प्रायः या शब्दाच्या निर्देशाने (असे दाखविले जाते की) ज्या
(शब्द इत्यादी) चा अपभ्रंश भाषेत (काहीतरी) विशेष सांगितला आहे,
त्याचे सुद्धा क्वचित् (माहाराष्ट्री) प्राकृतप्रमाणे आणि शौरसेनी (भाषे) प्रमाणे
कार्य होते.

(सूत्र) स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ ॥ ३३० ॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे नाम्नोऽन्त्यस्वरस्य दीर्घह्रस्वौ स्यादौ प्रायो भवतः।
सौ।

ढोल्ला^८ सामला धण चम्पा-वण्णी।

नाइ सुवण्ण-रेह कस-वट्टइ दिण्णी ॥ १ ॥

आमन्त्र्ये ॥

ढोल्ला^९ मइं तुहं वारिया मा कुरु दीहा माणु।

निहए गमिही रत्तडी दडवड होइ विहाणु ॥ २ ॥

स्त्रियाम् ॥

बिट्टीए मइं^{१०} भणिय तुहं मा करु वड्की दिट्ठि ।

पुत्ति सकण्णी भल्लि जिवं मारइ हिअइ पइट्ठि ॥ ३ ॥

१ बाहु   २ पृष्ठ   ३ तृण   ४ सुकृत

५ क्लिन्न   ६ रेखा   ७ गौरी

८ विटः श्यामलः धन्या चम्पकवर्णा।

(इव) सुवणरिखा कषपट्टके दत्ता ॥१॥

९ विट मया त्वं वारितः मा कुरु दीर्घं मानम्।

निद्रया गमिष्यति रात्रिः शीघ्रं (दडवड) भवति विभातम् ॥२॥

१० पुत्रि (बिट्टीए) मया भणिता त्वं मा कुरु वक्रां दृष्टिम्।

पुत्रि सकर्णा भल्लिर्यथा मारयति हृदये प्रविष्टा ॥३॥

जसि॥

एइ^१ ति घोडा एह थलि एइ ति निसिआ खग्ग।

एत्थु मुणीसिम जाणिअइ जो न वि वालइ वग्ग ॥ ४॥

एवं विभक्त्यन्तरेष्वप्युदाहार्यम्।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत विभक्ति प्रत्यय पुढे असताना नामाच्या अन्त्य स्वराचा दीर्घ आणि ह्रस्व स्वर प्रायः होतो. उदा. सि (प्रत्यय) पुढे असताना :- ढोळा...दिण्णी ॥१॥; संबोधनात :- ढोळा मइँ...विहाणु ॥२॥; स्त्रीलिंगामध्ये :- बिट्टीए...पइट्टि ॥३॥; जस् (प्रत्यय) पुढे असताना:- एइ ति...वग्ग ॥४॥. याचप्रमाणे इतर विभक्तींच्या बाबतीतही उदाहरणे घ्यावयाची आहेत.

(सूत्र) स्यमोरस्योत् ॥ ३३१॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अकारस्य स्यमोः परयोः उकारो भवति।

दहमुहु^२ भवण-भयंकरु तोसिअ-संकरु णिगउ रह-वरि चडिअउ।

चउमुहु छंमुहु झाइवि एक्कहिं लाइवि णावइ दइवें घडिअउ ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत सि आणि अम् (हे प्रत्यय) पुढे असताना (शब्दातील अन्त्य) अकाराचा उकार होतो. उदा. दहमुहु.....घडिअउ.

(सूत्र) सौ पुंस्योद्वा ॥ ३३२॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे पुल्लिङ्गे वर्तमानस्य नाम्नोऽकारस्य सौ परे ओकारो वा भवति।

अगलिअ^३-नेह-निवट्टाहं जोअण-लक्खु वि जाउ।

वरिस-सएण वि जो मिलइ सहि सोक्खहँ सो ठाउ ॥१॥

१ एते ते अश्वाः (घोडा) एषा स्थली एते ते निशिताः खड्गाः।

अत्र मनुष्यत्वं (पौरुषं) ज्ञायते यः नापि वालयति वल्गाम् ॥४॥

२ दशमुखः भुवनभयंकरः तोषितशंकरः निर्गतः रथवरे (रथोपरि) आरूढः।

चतुर्मुखं षण्मुखं ध्यात्वा एकस्मिन् लगित्वा इव दैवेन घटितः ॥१॥

३ अगलितस्नेहनिर्वृत्तानां योजनलक्षमपि जायताम्।

वर्षशतेनापि यः मिलति सखि सौख्यानां स स्थानम् ॥१॥

पुंसीति किम् ?

अङ्गाहिँ अङ्गु? न मिलिउ हलि अहँ अहरु न पत्तु।

पिअ जोअन्तिहँ मुह-कमलु एम्बइ सुरउ समत्तु ॥२॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत पुल्लिंगात असणान्या नामाच्या (अन्त्य) अकाराचा सि (प्रत्यय) पुढे असताना विकल्पाने ओकार होतो. उदा. अगलिअ...ठाउ॥१॥. पुल्लिंगात असणान्या (नामा) च्या असे का म्हटले आहे ? (कारण नाम पुल्लिंगी नसल्यास अकाराचा विकल्पाने ओकार होत नाही. उदा.) अङ्गाहिँ.....समत्तु ॥२॥.

(सूत्र) एट्टि ॥ ३३३॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अकारस्य टायामेकारो भवति।

जे मह^२ दिण्णा दिअहडा दइएँ पवसन्तेण।

ताण गणन्तिएँ अङ्गुलिउ जज्जरिआउ नहेण ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत टा (प्रत्यय) पुढे असताना (शब्दातील अन्त्य) अकाराचा एकार होतो. उदा. जे मह...नहेण.

(सूत्र) डिनेच्च ॥ ३३४॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अकारस्य डिना सह इकार एकारश्च भवतः।

सायरु^३ उप्परि तणु धरइ तलि घल्लइ रयणाइं।

सामि सुभिच्चु वि परिहरइ संमाणेइ खलाइं ॥१॥

तले ^१अघल्लइ॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत (शब्दातील अन्त्य) अकाराचे (पुढे येणाऱ्या) डि (या प्रत्यया) सह इकार आणि एकार होतात. उदा. सायरु...खलाइं ॥१॥; तले घल्लइ.

१ अङ्गैः अङ्गं न मिलितं सखि (हलि) अधरेण अधरः न प्राप्तः।

प्रियस्य पश्यन्त्याः मुखकमलं एवं सुरतं समाप्तम् ॥२॥

२ ये मम दत्ताः दिवसाः दयितेन प्रवसता।

तान् गणयन्त्याः (मम) अङ्गुल्यः जर्जरिताः नखेन ॥१॥

३ सागरः उपरि तृणानि धरति तले क्षिपति (घल्लइ) रत्नानि।

स्वामी सुभृत्यमपि परिहरति संमानयति खलान् ॥२॥

१अ तले क्षिपति।

(सूत्र) भिस्येद्वा ॥ ३३५॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अकारस्य भिसि परे एकारो वा भवति।

गुणाहँ^१ न संपङ् कित्ति पर फल लिहिआ भुञ्जन्ति।

केसरि न लहइ बोअि वि गय लक्खँहिं घेप्पन्ति ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत भिस् (हा प्रत्यय) पुढे असताना (शब्दातील अन्त्य)

अकाराचा एकार विकल्पाने होतो. उदा. गुणाहँ.....घेप्पन्ति ॥१॥.

(सूत्र) ड्सेहेँ-हू ॥ ३३६॥

(वृत्ति) अस्येति पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते। अपभ्रंशे अकारात्परस्य ड्सेहेँ हु इत्यादेशौ भवतः।

वच्छहे^२ गृणहइ फलइँ जणु कडु-पल्लव वज्जेइ।

तो वि महहुमु सुअणु जिवँ ते उच्छड्दिग धरेइ ॥१॥

वच्छहु गृणहइ^३।

(अनु.) (सू.४.३३१ मधील) अस्य (=अकारस्य) हे षष्ठ्यंत पद आता या प्रस्तुत

सूत्राचे संदर्भात) पञ्चम्यन्त (म्हणजे अकारात्) असे बदलून घेतले गेले

आहे. अपभ्रंश भाषेत (शब्दातील अन्त्य) अकारापुढील डसि (या प्रत्यया)

ला हे आणि हु असे आदेश होतात. उदा. वच्छहेँ.....धरेइ ॥१॥;

वच्छहु गृणहइ।

(सूत्र) भ्यसो हुं ॥ ३३७॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अकारात्परस्य भ्यसः पञ्चमीबहुवचनस्य हुं इत्यादेशो भवति।

दूरुड्डाणे^४ पडिउ खलु अप्पणु जणु मारेइ।

१ गुणैः न संपत् कीर्तिः परं (जनाः) फलानि लिखितानि भुञ्जन्ति।

केसरी न लभते कपर्दिकामपि (बोअि) गजाः लक्षैः गृह्णन्ते॥

२ वृक्षात् गृह्णाति फलानि जनः कटुपल्लवान् वर्जयति।

तथापि (ततःअपि) महाद्रुमः सुजनः यथा तान् उत्सङ्गे धरति॥ ३ वृक्षात् गृह्णाति।

४ दूरुड्डाणेन पतितः खलः आत्मानं जनं (च) मारयति।

यथा गिरिशृङ्गेभ्यः पतिता शिला अन्यदपि चूर्णीकरोति।

जिह गिरिसिंगुं पडिअ सिल अन्नु वि चूरुकरेइ ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत (शब्दातील अन्त्य) अकारापुढील भ्यस् ला (म्हणजे) पञ्चमी बहु (अनेक) वचनी प्रत्ययाला हुं असा आदेश होतो. उदा. दूरुड्डाणे.....चूरुकरेइ ॥१॥.

(सूत्र) डसः सु-हो-स्सवः ॥ ३३८॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अकारात्परस्य डसः स्थाने सु हो स्सु इति त्रय आदेशा भवन्ति।

जो गुण^१ गोवइ अप्पणा पयडा करइ परस्सु।

तसु हउं कलि-जुगि दुल्लहहो बलि किज्जउं सुअणस्सु ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत (शब्दातील अन्त्य) अकारापुढील डस् (या प्रत्यया) च्या स्थानी सु, हो आणि स्सु असे तीन आदेश होतात. उदा. जो गुण... सुअणस्सु ॥१॥.

(सूत्र) आमो हं ॥ ३३९॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अकारात्परस्यामो हमित्यादेशो भवति।

तणहं^२ तइज्जी भंगि न वि ते अवड-यडि वसन्ति।

अह जणु लग्गिवि उत्तरइ अह सह सइं मज्जन्ति ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत (शब्दातील अन्त्य) अकारापुढील आम् (या प्रत्यया) ला हं असा आदेश होतो. उदा. तणहं...मज्जन्ति॥१॥

(सूत्र) हुं चेदुद्भ्याम् ॥ ३४०॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्यामो हुं हं चादेशौ भवतः ।

१ यः गुणान् गोपयति आत्मीयान् प्रकटान् करोति परस्य।

तस्य अहं कलियुगे दुर्लभस्य बलिं करोमि सुजनस्य ॥

२ तृणानां तृतीया भङ्गी नापि (=नैव) तानि अवटतटे वसन्ति।

अथ जनः लगित्वा उत्तरति अथ सह स्वयं मज्जन्ति॥

दइवु^१ घडावइ वणि तरुहूँ सउणिहूँ पक्क फलाइं।
 सो वरि सुक्खु पइट्ठ ण वि कण्णाहूँ खल-वयणाइं ॥१॥
 प्रायोऽधिकारात् क्वचित् सुपोऽपि हुं।
 धवलु^२ विसूरइ सामिअहो गरुआ भरु पिक्खेवि।
 हउं किं न जुत्तउ दुहूँ दिसिहिं खण्डइं दोण्णि करेवि ॥२॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत (शब्दातील अन्त्य) इकार आणि उकार यांच्यापुढे असणाऱ्या
 आम् (या प्रत्यया) ला हुं आणि हं असे आदेश होतात. उदा.
 दइवु...खलवयणाइं॥१॥. प्रायः (या शब्दा) चा अधिकार असल्यामुळे
 क्वचित् सुप् (या प्रत्यया) ला सुद्धा हुं (असा आदेश होतो). उदा.
 धवलु...करेवि ॥२॥.

(सूत्र) डसि-भ्यस्-डीनां हे-हुं-हयः ॥ ३४१॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे इदुद्भ्यां परेषां डसि भ्यस् डि इत्येतेषां यथासंख्यं हे हु हि
 इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति।
 डसेहूँ। गिरिहूँ^३ सिलायलु तरुहूँ फलु घेप्पइ नीसावँनु।
 घरु मेल्लेप्पिणु माणुसहं तो वि न रुच्चइ रनु ॥१॥
 भ्यसो हुं।तरुहूँ^४ वि वक्कलु फलु मुणि वि परिहणु असणु लहन्ति।
 सामिहूँ एत्तिउ अगलउं आयरु भिच्चु गृहन्ति ॥२॥
 डेहिं। अह^५ विरल-पहाउ जि कलिहि धम्मु ॥३॥

१ देवः घटयति वने तरूणां शकुनीनां (कृते) पक्कफलानि।
 तद् वरं सौख्यं प्रविष्टानि नापि कर्णयोः खलवचनानि॥

२ धवलः खिद्यति (विसूरइ) स्वामिनः गुरुं भारं प्रेक्ष्य।
 अहं किं न युक्तः द्वयोर्दिशोः खण्डे द्वे कृत्वा॥

३ गिरेः शिलातलं तरोः फलं गृह्यते निःसामान्यम्।
 गृहं मुक्त्वा मनुष्याणां तथापि न रोचते अरण्यम् ॥

४ तरुभ्यः अपि वल्कलं फलं मुनयः अपि परिधानं अशनं लभन्ते।
 स्वामिभ्यः इयत् अधिकं (अगलउं) आदरं भृत्याः गृह्णन्ति ॥

५ अथ विरल प्रभावः एव कलौ धर्मः।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत (शब्दातील अन्त्य) इ आणि उ यांच्यापुढील डसि, भ्यस् आणि डि यां (प्रत्ययां) ना अनुक्रमें हे, हुं आणि हि असे हे तीन आदेश होतात. उदा. डसि (प्रत्यया) ला हे (असा आदेश) :- गिरिहें... रनु ॥१॥. भ्यस् (प्रत्यया) ला हुं (असा आदेश) :- तरुहूं वि.... गृहन्ति ॥२॥. डि (प्रत्यया) ला हि (असा आदेश) :- अह विरल..... धम्मु ॥३॥.

(सूत्र) आट्टो णानुस्वारौ ॥ ३४२॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अकारात्परस्य टावचनस्य णानुस्वारावादेशौ भवतः।
दइएं पवसन्तेण। (४.३३३.१)

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत (शब्दाच्या अन्त्य) अकारापुढील टा-वचनाला ण आणि अनुस्वार असे आदेश होतात. उदा. दइएं पवसन्तेण.

(सूत्र) एं चेदुतः ॥ ३४३॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्य टावचनस्य एं चकारात् णानुस्वारौ च भवन्ति।

एं। अग्गिँ१ उण्हउ होइ जगु वाँ सीअलु तेवँ।

जो पुणु अग्गिं सीअला तसु उण्हत्तणु केवँ।

णानुस्वारौ।

विप्पिअ^२-आरउ जइ वि पिउ तो वि तं आणहि अज्जु।

अग्गिण दइहा जइ वि घरु तो तें अग्गिं कज्जु ॥२॥

एवमुकारादप्युदाहार्याः।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत (शब्दाच्या अन्त्य) इकार आणि उकार यांच्या पुढील टा-वचनाला एं आणि (सूत्रातील) चकारामुळे ण आणि अनुस्वार (असे हे

१ अग्गिनां उष्णं भवति जगत् वातेन शीतलं तथा।

यः पुनः अग्गिना शीतलः तस्य उष्णत्वं कथम्।

२ विप्रियकारकः यद्यपि प्रियः तदापि तं आनय अद्य।

अग्गिना दग्धं यद्यपि गृहं तदापि तेन अग्गिना कार्यम्॥

आदेश) होतात. उदा. एं (आदेश):- अग्गिँ... केवँ ॥१॥. ण आणि अनुस्वार (हे आदेश):- विप्पिअ-आरउ...कज्जु ॥२॥. याचप्रमाणे उकारापुढे (टा-वचनाला होणाऱ्या आदेशांची) उदाहरणे घ्यावीत

(सूत्र) स्यम्-जस्-शसां लुक् ॥ ३४४ ॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे सि अम् जस् शस् इत्येतेषां लोपो भवति। एइ ति घोडा एह थलि। (४.३३०.४) इत्यादि। अत्र स्यम्जसां लोपः।

जिवँ^१ जिवँ वंकिम लोअणहं णिरु सामलि सिक्खेइ।

तिवँ तिवँ वम्महु निअय-सर खर-पत्थरि तिक्खेइ ॥१॥

अत्र स्यम्शसां लोपः।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत सि, अम्, जस् आणि शस् या (प्रत्ययां) चा लोप होतो. उदा. एइ ति... थलि इत्यादि; येथे सि, अम् आणि जस् (या प्रत्ययां) चा लोप झालेला आहे. (तसेच) जिवँ जिवँ... तिक्खेइ ॥१॥; येथे सि, अम् आणि शस् (या प्रत्ययां) चा लोप झालेला आहे.

(सूत्र) षष्ठ्याः ॥ ३४५ ॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे षष्ठ्या विभक्त्याः प्रायो लुग् भवति।

संगर^२-सएँहिँ जु वण्णिअइ देक्खु अम्हारा कन्तु।

अइमत्तहं चत्तकुसहं गय कुम्भइं दारन्तु ॥१॥

पृथग्योगो लक्ष्यानुसारार्थः।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत षष्ठी विभक्ती (प्रत्ययां) चा प्रायः लोप होतो. उदा. संगरसएँहिँ... दारन्तु ॥१॥. उदाहरणांना अनुसरून (असा लोप होतो) हे दाखविण्यासाठी (सू.४.३४४ पेक्षा) पृथक् असा (सू.४.३४५ मधील प्रस्तुतचा) नियम सांगितला आहे.

१ यथा यथा वक्रिमाणं लोचनयोः नितरां श्यामला शिक्षते।

तथा तथा मन्मथः निजक-शरान् खरप्रस्तरे तीक्ष्णयति॥

२ सङ्गरशतेषु यो वर्ण्यते पश्य अस्माकं कान्तम्।

अतिमत्तानां त्यक्ताड्कुशानां गजानां कुम्भान् दारयन्तम् ॥

(सूत्र) आमन्त्र्ये जसो होः ॥ ३४६ ॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानान्नाम्नः परस्य जसो हो इत्यादेशो भवति।
लोपापवादः।

तरुणहो^१ तरुणिहो मुणिउ मडँ करहु म अप्पहॉ घाउ ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत संबोधनार्थी असणाच्या नामाच्या पुढील जस् (या प्रत्यया) ला हो असा आदेश होतो. (जस् प्रत्ययाचा) लोप होतो (सू.४.३४४) या नियमाचा प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. तरुणहो.....घाउ ॥१॥.

(सूत्र) भिस्सुपोहिं ॥ ३४७ ॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे भिस्सुपोः स्थाने हिं इत्यादेशो भवति। गुणाहिं न संपड किति पर (४.३३५.१) ।

सुप्। भाईरहिं^२ जिवाँ भारइ मगोहिं तिहिं वि पयट्टइ ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत भिस् आणि सुप् (या प्रत्ययां) च्या स्थानी हिं असा आदेश होतो. उदा. (भिस् च्या स्थानी हिं आदेश) :- गुणाहिं....पर. सुप् (च्या स्थानी हिं आदेश) :- भाईरहि... पयट्टइ ॥१॥.

(सूत्र) स्त्रियां जस्-शसोरुदोत् ॥ ३४८ ॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य जसः शसश्च प्रत्येकमुदोतावादेशौ भवतः। लोपापवादादौ।

जसः। अंगुलिउ जजरियाउ नहेण। (४.३३३.१)

शसः। सुंदरसव्वंगाउ^३ विलासिणीओँ पेच्छन्ताण ॥१॥

वचनभेदान्न यथासङ्ख्यम्।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत स्त्रीलिङ्गात असणाच्या नामाच्या पुढे असणाच्या जस् आणि शस् या प्रत्ययांना प्रत्येकी उ आणि ओ असे आदेश होतात. (जस् आणि शस् प्रत्ययांचा) लोप होतो (४.३४४) या नियमाचा अपवाद (हे दोन

१ (हे) तरुणाः तरुण्यः (च) ज्ञातं मया कुरुत मा आत्मनः घातम्।

२ भागीरथी यथा भारते त्रिषु मार्गेषु अपि प्रवर्तते।

३ सुन्दरसर्वाङ्गीः विलासिनीः प्रेक्षमाणानाम्।

आदेश) आहेत. उदा. जस् (चे आदेश):- अंगुलिउ...नहेण. शस् (चे आदेश) :- सुन्दर...पेच्छन्ताण ॥१॥. (आदेश सांगताना सूत्रात) भिन्न वचन वापरले असल्याने (हे आदेश) अनुक्रमाने होत नाहीत.

(सूत्र) ट ए ॥ ३४९॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्याष्टायाः स्थाने ए इत्यादेशो भवति।

निअमुहकरहिं? वि मुद्ध कर अन्धारइ पडिपेक्खइ।

ससि-मण्डलचन्दिमएँ पुणु काइँ न दूरे देक्खइ ॥१॥

जहिं? मरगयकन्तिएँ संवलिअं ॥२॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत स्त्रीलिंगात असणाऱ्या नामाच्या पुढील टा (या प्रत्यया) च्या स्थानी ए असा आदेश होतो. उदा. निअमुह.....देक्खइ ॥१॥; जहिं.....संवलिअं ॥२॥.

(सूत्र) डस्-डस्योर्हे ॥ ३५०॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परयोडस् डसि इत्येतयोर्हे इत्यादेशो भवति। डसः।

तुच्छ^३-मज्झहे तुच्छ-जम्पिरहे।

तुच्छच्छ-रोमावलिहे तुच्छराय तुच्छयर-हासहे।

पियवयणु अलहन्तिअहे तुच्छकाय-वम्मह-निवासहे।

१ निजमुखकरैः अपि मुग्धा करं अन्धकारे प्रतिप्रेक्षते।

शशिमण्डलचन्द्रिकया पुनः किं न दूरे पश्यति॥

२ यत्र (यस्मिन्) मरकतकान्त्या संवलितम्।

३ तुच्छमध्यायाः तुच्छजल्पनशीलायाः।

तुच्छाच्छरोमावल्याः तुच्छरागायाः तुच्छतर-हासायाः।

प्रियवचनमलभमानायाः तुच्छकायमन्मथनिवासायाः।

अन्यद् यद् तुच्छं तस्या धन्यायाः तदाख्यातुं न याति।

आश्चर्यं स्तनान्तरं मुग्धायाः येन मनो वर्त्मनि न माति।

अनु जु तुच्छउं तहें धणहे तं अक्खणह न जाइ।
 कटरि थणंतरु मुद्धडहे जें मणु विच्चि ण माइ ॥१॥
 डसेः। फोडेन्ति^१ जें हियडउं अप्पणउं ताहें पराई कवण घृण।
 रक्खेज्जहु लोअहो अप्पणा बालहे जाया विसम थण ॥२॥
 (अनु.) अपभ्रंश भाषेत स्त्रीलिंगात् असणाच्या नामाच्या पुढील डस् आणि डसि
 (या प्रत्ययां) ना हे असा आदेश होतो. उदा. डस् (चा आदेश) :-
 तुच्छमज्झहे....ण माइ ॥१॥; डसि (चा आदेश):- फोडेन्ति.....विसम
 थण ॥२॥.

(सूत्र) भ्यसामोर्हुः ॥ ३५१॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य भ्यस आमश्च हु इत्यादेशो भवति।

भल्ला^२ हुआ जु मारिआ बहिणि महारा कन्तु।
 लज्जेज्जन्तु वयंसिअहु जइ भग्गा घरु एन्तु ॥१॥
 वयस्याभ्यो वयस्यानां वेत्यर्थः।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत स्त्रीलिंगात् असणाच्या नामाच्या पुढील भ्यस् आणि आम्
 (या प्रत्ययां) ना हु असा आदेश होतो. उदा. भल्ला हुआ....एन्तु ॥१॥.
 (या उदाहरणात् वयंसिअहु म्हणजे) वयस्याभ्यः (मैत्रिणींपासून-अशी पंचमी)
 किंवा वयस्यानां (मैत्रिणींच्या पुढे-अशी षष्ठी) असा अर्थ आहे.

(सूत्र) डेर्हि ॥ ३५२॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य डेः सप्तम्येकवचनस्य हि इत्यादेशो भवति।

१ स्फोटयतः यौ हृदयं आत्मीयं तयोः परकीया (परविषये) का घृणा।

रक्षत लोकाः आत्मानं बालायाः जातौ विषमौ स्तनौ॥

२ भव्यं (साधु) भूतं यन्मारितः भगिनि अस्मदीयः कान्तः।

अलज्जिष्यत् वयस्याभ्यः यदि भयः गृहं ऐष्यत्॥

वायसु^१ उड्ढावन्तिअए पिउ दिट्ठउ सहस त्ति।

अड्ढा वलया महिहि गय अड्ढा फुट्ट तड त्ति ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत स्त्रीलिङ्गात् असणाच्या नामाच्या पुढील डि ला (म्हणजे) सप्तमी एकवचनी प्रत्ययाला हि असा आदेश होतो. उदा. वायसु.....तड त्ति ॥१॥.

(सूत्र) क्लीबे जस्-शसोरिं ॥ ३५३॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे क्लीबे वर्तमानान्नाम्नः परयोर्जस्-शसोः इं इत्यादेशो भवति।

कमलइँ^२ मेल्लवि अलि-उलइं करि-गणडाइँ महन्ति।

असुलहमेच्छण जाहँ भलि ते ण वि दूर गणन्ति ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत, नपुंसकलिङ्गात् असणाच्या नामाच्या जस् आणि शस् (प्रत्यया) ला इं असा आदेश होतो । उदा. कमलइँ... गणन्ति ॥१॥

(सूत्र) कान्तस्यात् उं स्यमोः ॥ ३५४॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे क्लीबे वर्तमानस्य ककारान्तस्य नाम्नो योकारस्तस्य स्यमोः

परयोः उं इत्यादेशो भवति। अन्नु जु तुच्छउँ तहँ धणहे (४.३५०.१।

भग्गउँ^३ देक्खिवि निअयबलु बलु पसरिअउँ परस्सु।

उम्मिल्लइ ससि-रेह जिवँ करि करवालु पियस्सु ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत नपुंसकलिङ्गात् असणाच्या ककारान्त नामाचा जो (अन्त्य) अकार त्याच्यापुढे सि आणि अम् हे प्रत्यय असताना त्या (अकारा) ला उं असा आदेश होतो. उदा. अन्नु...धणहे; भग्गउँ.....पियस्सु ॥१॥.

१ वायसं उड्ढापयन्त्याः प्रियो दृष्टः सहसेति।

अर्धानि वलयानि मह्यां गतानि अर्धानि स्फुटितानि तटिति॥

२ कमलानि मुक्त्वा अलिकुलानि करिगण्डान् कांक्षन्ति।

असुलभं एष्टुं येषां निर्बन्धः (भलि) ते नापि (नैव) दूरं गणयन्ति॥

३ भग्नकं दृष्ट्वा निजक-बलं बलं प्रसृतकं परस्य।

उन्मीलति शशिलेखा यथा करे करवालः प्रियस्य॥

(सूत्र) सर्वादेडसेर्हा ॥ ३५५ ॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे सर्वादेरकारान्तात्परस्य डसेर्हा इत्यादेशो भवति। जहां^१ होन्तउ^२ आगदो^३। तहां^४ होन्तउ आगदो। कहां होन्तउ आगदो।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अकारान्त सर्वनामा (सर्वादि) पुढे असणाच्या डसि (या प्रत्यया) ला हां असा आदेश होतो. उदा. जहां.....आगदो.

(सूत्र) किमो डिहे वा ॥ ३५६ ॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे किमोकारान्तात्परस्य डसेर्डिहे इत्यादेशो वा भवति।

जइ^५ तहें तुट्टउ नेहडा मइं सहुं न वि तिल-तार।

तं किहें वंके हिं लोअणें हिं जोइजउं सय-वार ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अकारान्त किम् (या सर्वनामा) च्या पुढे असणाच्या डसि (या प्रत्यया) ला डिहे (=डित् इहे) असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. जइ तहें .....सयवार ॥१॥

(सूत्र) डेर्हि ॥ ३५७ ॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे सर्वादेरकारान्तात्परस्य डेः सप्तम्येकवचनस्य हिं इत्यादेशो भवति।

जहिहें^६ कप्पिजइ सरिण सरु छिजइ खग्गिण खग्गु।

तहिं तेहइ भडघडनिवहि कन्तु पयासइ मग्गु ॥१॥

एक्कहिं^७ अक्खिहिं सावणु अन्नहिं भद्वउं

१ यस्मात्। २ भवान्। ३ आगतः। ४ तस्मात्। कस्मात्।

५ यदि तस्याः वृत्त्यतु स्नेहः मया सह नापि तिलतारः (?)।

तत् कस्माद् वक्राभ्यां लोचनाभ्यां दृश्ये (अहं) शतवारम् ॥

६ यत्र (यस्मिन्) कल्प्यते शरेण शरः छिद्यते खड्गो न खड्गाः।

तस्मिन् तादृशे भटघटानिवहे कान्तः प्रकाशयति मार्गम्।

७ एकस्मिन् अक्षिणे श्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः

माधवः (माघकः) महीतलसस्तरे गण्डस्थले शरत्।

अङ्गेषु ग्रीष्मः सुखासिकातिलवने मार्गशीर्षः

तस्याः मुग्धायाः मुखपंकजे आवासितः शिशिरः॥

माहउ महिअलसत्थरि गणडन्थले सरउ।
 अंगहिं गिम्ह सुहच्छी-तिलवणि मग्गसिरु
 तहेँ मुद्धहेँ मुहपंकइ आवासिउ सिसिरु ॥२॥
 हिअडा^१ फुट्टि तड त्ति करि कालक्खेवें काइं।
 देक्खउँ हयविहि कहिँ ठवइ पइँ विणु दुक्खसयाइं ॥३॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अकारान्त सर्वनामापुढील डि (प्रत्यया) ला म्हणजे सप्तमी एकवचनी प्रत्ययाला हिं असा आदेश होतो. उदा. जहिँ ....मग्गु ॥१॥; एक्कहिं....सिसिरु ॥२॥; हिअडा फुट्टि.....दुक्खसयाइं ॥३॥

(सूत्र) यत्तत्किंभ्यो डसो डामुर्न वा ॥ ३५८॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे यत्तत्किम् इत्येतेभ्योकारान्तेभ्यः परस्य डसो डामु इत्यादेशो वा भवति।

कन्तु^२ महारउ हलि सहिए निच्छइँ रूसइ जासु।
 अत्थिहिं सत्थिहिं हत्थिहिं वि ठाउ वि फेडइ तासु ॥१॥
 जीविउ^३ कासु न वल्लहउँ धणु पुणु कासु न इट्ठु ।
 दोण्णि वि अवसर-निवडिअइं तिण-सम गणइ विसिट्ठु ॥२॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अकारान्त असणाच्या यद्, तद् आणि किम् (म्हणजे ज, त आणि क या सर्वनामां) पुढील डस् (या प्रत्यया) ला डामु (डित् आसु) असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. कन्तु....तासु ॥१॥; जीविउ....विसिट्ठु ॥२॥.

१ हृदय स्फुट तटिति (शब्दं) कृत्वा कालक्षेपेण किम्।

पश्यामि हतविधिः क्क स्थापयति त्वया विना दुःखशतानि॥

२ कान्तः अस्मदीयः हला सखिके निश्चयेन रुष्यति यस्य (यस्मै)।

अस्त्रैः शस्त्रैः हस्तैरपि स्थानमपि स्फोटयति तस्य॥

३ जीवितं कस्य न वल्लभकें धनं पुनः कस्य नेष्टम्।

द्वे अपि अवसरनिपतिते तृणसमे गणयति विशिष्टः॥

(सूत्र) स्त्रियां डहे ॥ ३५९॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे स्त्रीलिङ्गे वर्तमानेभ्यो यत्तत्किंभ्यः परस्य डसो डहे इत्यादेशो वा भवति। जहे^१ केरउ^२। तहे^३ केरउ। कहे^४ केरउ।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत स्त्रीलिङ्गात् असणाच्या यद्, तद् आणि किम् (या सर्वनामां) च्या पुढील डस् (या प्रत्यया) ला डहे (=डित् अहे) असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. जहे.....केरउ.

(सूत्र) यत्तदः स्यमोर्ध्रुं त्रं ॥ ३६०॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे यत्तदोः स्थाने स्यमोः परयोर्यथासङ्ख्यं ध्रुं त्रं इत्यादेशौ वा भवतः।

प्रंगणि^५ चिट्ठदि नाहु ध्रुं त्रं रणि करदि न भ्रन्ति ॥१॥

पक्षे। तं^६ बोळ्ळिअइ जु निव्वहइ।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत सि आणि अम् (हे प्रत्यय) पुढे असताना, यद् आणि तद् (या सर्वनामां) च्या स्थानी अनुक्रमाने ध्रुं आणि त्रं असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. प्रंगणि....भ्रन्ति ॥१॥. (विकल्प-) पक्षी :- तं बोळ्ळिअइ जु निव्वहइ.

(सूत्र) इदम इमुः क्लीबे ॥ ३६१॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्येदमः स्यमोः परयोः इमु इत्यादेशो भवति। इमु कुलु^७ तुह तणउं। इमु कुलु^८ देक्खु।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत नपुंसकलिङ्गात् असणाच्या इदम् (या सर्वनामा) ला पुढे सि आणि अम् (हे प्रत्यय) असताना, इमु असा आदेश होतो. उदा. इमु.....देक्खु.

१ यस्याः   २ कृते   ३ तस्याः   ४ कस्याः

५ प्राङ्गणे तिष्ठति नाथः यत्तद् रणे करोति न भ्रान्तिम्।

६ तत् जल्प्यते यन्निर्वहति।   ७ इदं कुलं तव तनय।

८ इदं कुलं पश्य।

(सूत्र) एतदः स्त्री-पुं-क्लीबे एह एहो एहु ॥ ३६२॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे स्त्रियां पुंसि नपुंसके वर्तमानस्यैतदः स्थाने स्यमोः परयोःर्यथासङ्ख्यम् एह एहो एहु इत्यादेशा भवन्ति।
एह कुमारी^१ एहो नरु एहु मणोरह-ठाणु।
एहउं वढ चिन्तन्ताहं पच्छइ होइ विहाणुं॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत स्त्रीलिंग, पुल्लिंग आणि नपुंसकलिंग यामध्ये असणाऱ्या एतद् (या सर्वनामा) च्या स्थानी पुढे सि आणि अम् (हे प्रत्यय) असताना अनुक्रमे एह, एहो आणि एहु असे आदेश होतात. उदा. एह कुमारी.....विहाणुं ॥१॥

(सूत्र) एडर्जस्-शसोः ॥ ३६३॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे एतदो जस्-शसोः परयोः एड इत्यादेशो भवति । एड ति घोडा एह थलि (४.३३०.४)। एड^२ पेच्छ।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत जस् आणि शस् (हे प्रत्यय) पुढे असताना एतद् (या सर्वनामा) ला एड असा आदेश होतो. उदा. एड ति....थलि; एड पेच्छ.

(सूत्र) अदस ओइ ॥ ३६४॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अदसः स्थाने जस्-शसोः परयोः ओइ इत्यादेशो भवति।
जइ पुच्छह^३ घर वड्डाइं तो वड्डा घर ओइ।
विहलिअ-जण-अब्भुद्धरणु कन्तु कुडीरइ जोइ ॥१॥
अमूनि वर्तन्ते पृच्छ वा।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत जस् आणि शस् (हे प्रत्यय) पुढे असताना अदस् (या

१ एषा कुमारी एष (अहं) नरः एतद् मनोरथ-स्थानम्।

एतद् मूर्खाणां चिन्तमानानां पश्चाद् भवति विभातम् ॥

२ एतान् प्रेक्षस्व।

३ यदि पृच्छत गृहाणि महान्ति (वड्डाइं) तद् (ततः) महान्ति गृहाणि अमूनि।

विहलितजनाभ्युद्धरणं कान्तं कुटीरके पश्य॥

सर्वनामा) च्या स्थानी ओइ असा आदेश होतो. उदा. जइ...जोइ ॥१॥.
(येथे) 'अमूनि वर्तन्ते पृच्छ वा' मध्ये (ती (घरे) आहेत वा त्यांबद्दल
विचार असा अर्थ आहे).

(सूत्र) इदम आयः ॥ ३६५॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे इदम्-शब्दस्य स्यादौ आय इत्यादेशो भवति।

आयइँ^१ लोअहॉ लोअणइँ जाई सरइँ न भन्ति।

अप्पिँ दिट्ठइ मउलिअहिँ पिँ दिट्ठइ विहसन्ति ॥१॥

सोसउ^२ म सोसउ च्विअ उअही वडवानलस्स किं तेण।

जं जलइ जले जलणो आण वि किं न पज्जत्तं ॥२॥

आयहॉ^३ दइढ-कलेवरहो जं वाहिउ तं सारु।

जइ उट्ठब्भइ तो कुहइ अह डज्जइ तो छारु ॥३॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत विभक्ति प्रत्यय पुढे असताना इदम् (या सर्वनाम) शब्दाला
आय असा आदेश होतो. उदा. आयइँ...विहसन्ति ॥१॥;
सोसउ...पज्जत्तं ॥२॥; आयहॉ...छारु ॥३॥.

(सूत्र) सर्वस्य साहो वा ॥ ३६६॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे सर्वशब्दस्य साह इत्यादेशो वा भवति।

साहु^४ वि लोउ तडप्फडइ वडुत्तणहॉ तणेण।

वडुप्पणु परि पाविअइ हत्थि मोक्कलडेण ॥१॥

१ इमानि लोकस्य लोचनानि जातिं स्मरन्ति न भ्रान्तिः।

अप्रिये दृष्टे मुकुलन्ति प्रिये दृष्टे विकसन्ति ॥

२ शुष्यतु मा शुष्यतु एव (वा) उदधिः वडवानलस्य किं तेन।

यद् ज्वलति जले ज्वलनः एतेनापि किं न पर्याप्तम् ॥

३ अस्य दग्धकलेवरस्य यद् वाहितं (=लब्धं) तत् सारम्।

यदि आच्छाद्यते ततः कुथ्यति अथ (यदि) दह्यते ततः क्षारः॥

४ सर्वोऽपि लोकः प्रस्पन्दते (तडप्फडइ) महत्त्वस्य कृते।

महत्त्वं पुनः प्राप्यते हस्तेन मुक्तेन ॥

पक्षे। सव्वु वि।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत सर्व (या सर्वनाम) शब्दाला साह असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. साहु वि....मोक्कलडेण ॥१॥; (विकल्प-) पक्षी :- सव्वु वि।

(सूत्र) किमः काइं-कवणौ वा ॥ ३६७॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे किमः स्थाने काइं कवण इत्यादेशौ वा भवतः।

जइ^१ न सु आवइ दूइ घरु काइँ अहो मुहुँ तुज्झु।

बयणु जु खण्डइ तउ सहिए सो पिउ होइ न मज्झु ॥१॥

काइँ न दूरे देक्खइ। (४.३३९.१)

फोडेन्ति^२ जे हिअडउँ अप्पणउँ ताहँ पराई कवण घृण।

रक्खेज्जहु लोअहँ अप्पणा बालहँ जाया विसम थण ॥२॥

सुपुरिस^३ कड्गुहँ अणुहरहिं भण कज्जे कवणेण।

जिवँ जिवँ वड्ढत्तणु लहहिं तिवँ तिवँ नवहिँ सिरेण ॥३॥

पक्षे। जइ^४ ससणेही तो मुइअ अह जीवइ निन्नेह।

बिहिँ वि पयारँहिं गइअ धण किं गज्जहि खल मेह ॥४॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत, किम् (या सर्वनामा) च्या स्थानी काइं आणि कवण असे आदेश विकल्पाने होतात. उदा. जइ न...मज्झु ॥१॥; काइँ...देक्खइ; फोडेन्ति जे...थण ॥२॥; सुपुरिस... सिरेण ॥३॥; (विकल्प-) पक्षी :- जइ ससणेही...मेह ॥४॥.

१ यदि न स आयाति दूति गृहं किं अधो मुखं तव।

वचनं यः खण्डयति तव सखिके स प्रियो भवति न मम॥

२ सू.४.३५० खाली श्लोक २ पहा.

३ सत्पुरुषाः कड्गोः अनुहरन्ति भण कार्येण केन।

यथा यथा महत्त्वं लभन्ते तथा तथा नमन्ति शिरसा॥

४ यदि सस्नेहा तन्मृता अथ जीवति निःस्नेहा।

द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां गतिका (=गता) धन्या किं गर्जसि खल मेघ॥

(सूत्र) युष्मदः सौ तुहं ॥ ३६८॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे युष्मदः सौ परे तुहं इत्यादेशो भवति।

भमर^१ म रुणञ्जुणि रण्णडइ सा दिसि जोइ म रोइ।

सा मालइ देसन्तरिअ जसु तुहं मरहि विओइ ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत युष्मद् (या सर्वनामा) ला पुढे सि (प्रत्यय) असताना तुहं

असा आदेश होतो. उदा. भमर.....विओइ ॥१॥

(सूत्र) जस्-शसोस्तुम्हे तुम्हइं ॥ ३६९॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे युष्मदो जसि शसि च प्रत्येकं तुम्हे तुम्हइं इत्यादेशौ भवतः।

तुम्हे^२ तुम्हइं जाणह। तुम्हे^३ तुम्हइं पेच्छइ। वचनभेदो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत युष्मद् (या सर्वनामा) ला जस् आणि शस् (हे प्रत्यय पुढे)

असताना प्रत्येकी तुम्हे आणि तुम्हइं असे आदेश होतात. उदा.

तुम्हे...पेच्छइ. अनुक्रमाची निवृत्ति करण्यासाठी (सूत्रात) वचनाचा भेद (केलेला) आहे.

(सूत्र) टा-इयमा पइं तइं ॥ ३७०॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे युष्मदः टा डि अम् इत्येतैः सह पइं तइं इत्यादेशौ भवतः।

टा। पइं^४ मुक्काहँ वि वर-तरु फिट्टइ पत्तत्तणं न पत्ताणं।

तुह पुणु छाया जइ होज्ज कह वि ता तेहिँ पत्तेहिँ ॥१॥

महु^५ हिअउँ तइं ताए तुहँ स वि अन्नँ विनडिज्जइ।

१ भ्रमर मा रुणञ्जुणशब्दं कुरु अरण्ये तां दिशं विलोक्य मा रुदिहि।

सा मालती देशांतरिता यस्याः त्वं म्रियसे वियोगे ॥

२ यूयं जानीथ।

३ युष्मान् प्रेक्षते।

४ त्वया मुक्तानामपि वरतरो विनश्यति (फिट्टइ) पत्रत्वं न पत्राणाम्।

तव पुनः छाया यदि भवेत् कथमपि तदा तैः पत्रैः (एव) ॥

५ मम हृदयं त्वया तथा त्वं सापि अन्येन विनाट्यते।

प्रिय किं करोम्यहं किं त्वं मत्स्येन मत्स्यः गिल्यते॥

पिअ काइँ करउँ हउँ काइँ तुहुँ मच्छे मच्छु गिलिज्जइ ॥२॥
 डिना। पइँ^१ मइँ बेहिँ वि रण-गयहिँ को जयसिरि तक्केइ।
 केसहिँ लेप्पिणु जम-धरिणि भण सुहु को थक्केइ ॥३॥ एवं तइं।
 अमा। पइँ मेल्लन्तिहँ^२ महु मरणु मइँ मेल्लन्तहँ तुज्झु।
 सारस जसु जो वेगला सो वि कृदन्तहँ सज्झु ॥४॥ एवं तइं।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत युष्मद् (या सर्वनामा) ला टा, डि आणि अम् (या प्रत्यया) सह पइं आणि तइं असे आदेश होतात. उदा. टा (प्रत्यया) सह :- पइँ मुक्काहँ...पत्तेहिँ ॥१॥; महु...गिलिज्जइ ॥२॥. डि (प्रत्यया) सह :- पइँ मइँ...थक्केइ ॥३॥. याचप्रमाणे तइं (चे उदाहरण घ्यावे). अम् (प्रत्यया) सह:- पइँ मेल्लन्तिहँ....सज्झु ॥४॥. याचप्रमाणे तइं (चे उदाहरण घ्यावे).

(सूत्र) भिसा तुम्हेहिँ ॥ ३७१॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे युष्मदो भिसा सह तुम्हेहिँ इत्यादेशो भवति।

तुम्हेहिँ^३ अम्हेहिँ जं किअउं दिट्ठउं बहुअ-जणेण।

तं तेवड्डुउ समरभरु निज्जिउ एक्क-खणेण ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत युष्मद् (या सर्वनामा) ला भिस् (या प्रत्यया) सह तुम्हेहिँ असा आदेश होतो. उदा. तुम्हेहिँ...एक्क-खणेण ॥१॥

(सूत्र) डसि-डस्भ्यां तउ तुज्झ तुध्र ॥ ३७२॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे युष्मदो डसिडस्भ्यां सह तउ तुज्झ तुध्र इत्येते त्रय आदेशा

१ त्वयि मयि द्वयोरपि रणगतयोः को जयश्रियं तर्कयति।

केशैर्गृहीत्वा यमगृहिणीं भण सुखं कस्तिष्ठति ॥

२ त्वां मुञ्चन्त्याः मम मरणं मां मुञ्चतस्तव।

सारसः (यथा) यस्य दूरे (वेगला) सः अपि कृतान्तस्य साध्यः॥

३ युष्माभिः अस्माभिः यत् कृतं दृष्टं बहुक-जनेन।

तत् (तदा) तावन्मात्रः समरभरः निर्जितः एकक्षणेन॥

भवन्ति। तउ^१ होन्तउ^२ आगदो^३। तुज्ज होन्तउ आगदो। तुध्र
होन्तउ आगदो। डसा॥

तउ^४ गुण-संपइ तुज्ज मदि तुध्र अणुत्तर खन्ति।

जइ उप्पत्तिं अन्न जण महिमंडलि सिक्खन्ति ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत युष्मद् (या सर्वनामा) ला डसि आणि डस् (या प्रत्यया) सह तउ, तुज्ज आणि तुध्र असे हे तीन आदेश होतात. उदा. (डसि या प्रत्ययासह) :- तउ...आगदो. डस् (या प्रत्यया) सह :- तउ गुण...सिक्खन्ति ॥१॥

(सूत्र) भ्यसाम्भ्यां तुम्हहं ॥ ३७३॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे युष्मदो भ्यस्-आम् इत्येताभ्यां सह तुम्हहं इत्यादेशो भवति। तुम्हहं^६ होन्तउ आगदो। तुम्हहं^६ केरउं धणु।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत युष्मद् (या सर्वनामा) ला भ्यस् आणि आम् या (प्रत्यया) सह तुम्हहं असा आदेश होतो. उदा. तुम्हहं...धणु.

(सूत्र) तुम्हासु सुपा ॥ ३७४॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे युष्मदः सुपा सह तुम्हासु इत्यादेशो भवति। तुम्हासु^७ ठिअं।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत युष्मद् (या सर्वनामा) ला सुप् (या प्रत्यया) सह तुम्हासु असा आदेश होतो. उदा. तुम्हासु ठिअं.

(सूत्र) सावस्मदो हउं ॥ ३७५॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अस्मदः सौ परे हउं इत्यादेशो भवति। तसु हउं कलिजुगि दुल्लहहो (४.३३८.१) ।

१ त्वत्

२ भवान् (भवन्)

३ आगतः।

४ तव गुणसम्पदं तव मतिं तव अनुत्तरां क्षान्तिम्।

यदि उत्पद्य अन्यजनाः महीमण्डले शिक्षन्ते॥

५ युष्मद् भवान् (भवन्) आगतः।

६ युष्माकं कृते धनम्।

७ युष्मासु स्थितम्।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अस्मद् (या सर्वनामा) ला सि (प्रत्यय) पुढे असताना हं असा आदेश होतो. उदा. तसु हउं....दुल्लहहो.

(सूत्र) जस्-शसोरम्हे अम्हइं ॥ ३७६॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अस्मदो जसि शसि च परे प्रत्येकम् अम्हे अम्हई इत्यादेशौ भवतः।

अम्हे थोवा^१ रिउ बहुअ कायर एम्ब भणन्ति।

मुद्धि निहालहि गयणयलु कइ जण जोणह करन्ति ॥१॥

अम्बणु^२ लाइवि जे गया पहिअ पराया के वि।

अवस न सुअहिं सुहच्छिअहिं जिवाँ ते वि ॥२॥

अम्हे देक्खइ^३। अम्हई देक्खइ। वचनभेदो यथसंख्यनिवृत्तयर्थः।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अस्मद् (या सर्वनामा) ला जस् आणि शस् (हे प्रत्यय) पुढे असताना प्रत्येकी अम्हे आणि अम्हइं असे आदेश होतात. उदा. अम्हे...करन्ति ॥१॥; अम्बणु...ते वि ॥२॥; अम्हे...देक्खइ. अनुक्रमाची निवृत्ति करण्यासाठी (सूत्रात) वचनभेद (केलेला) आहे.

(सूत्र) टा-इयमा मइं ॥ ३७७॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अस्मदः टा डि अम् इत्येतैः सह मइं इत्यादेशो भवति।

टा। मइं^४ जाणिउं पिअ विरहिअहं क वि धर होइ विआलि।

णावर मिअड्कु वि तिह तवइ जिह दिणयरु खय-गालि ॥१॥

१ वयं स्तोकाः रिपवः बहवः कातराः एवं भणन्ति।

मुग्धे निभालय गगनतलं कति जनाः ज्योत्स्नां कुर्वन्ति ॥

२ अम्लत्वं लागयित्वा ये गताः पथिकाः परकीयाः कैपि।

अवश्यं न स्वपन्ति सुखासिकायां यथा वयं तथा तेपि ॥

३ अस्मान् पश्यति।

४ मया ज्ञातं प्रिय विरहितानां कापि धरा भवति विकाले।

केवलं (परं) मृगाड्कोऽपि तथा तपति यथा दिनकरः क्षयकाले॥

डिना। पड़ँ मड़ँ बेहिँ वि रण-गयहिँ (४.३७०.३)। अमा।

मड़ँ मेल्लन्तहों तुज्जु (४.३७०.४)

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत, अस्मद् (या सर्वनामा) ला टा, डि आणि अम् (या प्रत्ययां) सह मड़ँ असा आदेश होतो. उदा. टा (प्रत्यया) सह:- मड़ँ जाणिउँ....खयगालि ॥१॥. डि (प्रत्यया) सह :- पड़ँ....रणगयहिँ. अम् (या प्रत्यया) सह:- मड़ँ....तुज्जु.

(सूत्र) अम्हेहिँ भिसा ॥ ३७८॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अस्मदो भिसा सह अम्हेहिँ इत्यादेशो भवति। तुम्हेंहिँ अम्हेहिँ जं किअउँ (४.३७१.१).

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अस्मद् (सर्वनामा) ला भिस् (प्रत्यया) सह अम्हेहिँ असा आदेश होतो. उदा. तुम्हेंहिँ.....किअउँ.

(सूत्र) महु मज्जु डसिडस्भ्याम् ॥ ३७९॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अस्मदो डसिना डसा च सह प्रत्येकं महु मज्जु इत्यादेशौ भवतः। महु^१ होन्तउ गदो। मज्जु^२ होन्तउ गदो। डसा।

महु^२ कन्तहों बे दोसडा हेळि म झङ्खहि आलु।

देन्तहों हउं पर उव्वरिअ जुज्जन्तहों करवालु ॥१॥

जड़^३ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्जु पिण्ण।

अह भग्गा अम्हहं तणा तो तें मारिअडेण ॥२॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अस्मद् (या सर्वनामा) ला डसि आणि डस् (या प्रत्ययां) सह प्रत्येकी महु आणि मज्जु असे आदेश होतात. उदा. (डसि प्रत्ययासह):-

१ मत् (किंवा मत्तः) भवान् गतः।

२ मम कान्तस्य द्वौ दोषौ हे सखि मा पिधेहि अलीकम्।

ददतः अहं परं उर्वरिता युध्यमानस्य करवालः॥

३ यदि भग्नाः परकीयाः तदा (ततः) सखि मम प्रियेण।

अथ भग्ना अस्माके संबंधिनः तदा तेन मारितेन॥

महु....गदो. डस् (प्रत्यया) सह :- महु कन्तहोँ....करवालु ॥१॥; जइ भग्गा.....मारिअडेण ॥२॥.

(सूत्र) अम्हहं भ्यसाम्भ्याम् ॥ ३८०॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अस्मदो भ्यसा आमा च सह अम्हहं इत्यादेशो भवति। अम्हहं^१ होन्तउ आगदो। आमा। अह भग्गा अम्हहं तणा (४.३७९.२)।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अस्मद् (सर्वनामा) ला भ्यस् आणि आम् (या प्रत्यया) सह अम्हहं असा आदेश होतो. उदा. (भ्यस् प्रत्ययासह) :- अम्हहं....आगदो. आम् (प्रत्यया) सह:- अह....तणा.

(सूत्र) सुपा अम्हासु ॥ ३८१॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अस्मदः सुपा सह अम्हासु इत्यादेशो भवति। अम्हासु^२ ठिअं।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अस्मद् (सर्वनामा) ला सुप् (प्रत्यया) सह अम्हासु असा आदेश होतो. उदा. अम्हासु ठिअं.

(सूत्र) त्यादेराद्यत्रयस्य संबन्धिनो हिं न वा ॥ ३८२॥

(वृत्ति) त्यादीनामाद्यत्रयस्य संबन्धिनो बहुष्वर्थेषु वर्तमानस्य वचनस्यापभ्रंशे हिं इत्यादेशो वा भवति।

मुहकबरिबंध^३ तहें सोह धरहिं

नं मल्लजुज्झु ससि-राहु करहिं।

तहें सहहिं कुरल भमर-उल-तुलिअ

नं तिमिरडिम्भ खेळन्ति मिलिअ ॥१॥

१ अस्मद् भवान् आगतः।

२ अस्मासु स्थितम्।

३ मुखकबरीबन्धौ तस्याः शोभां धरतः ननु मल्लयुद्धं शशिराहू कुरुतः।

तस्याः शोभन्ते कुरलाः भ्रमरकुलतुलिताः ननु तिमिर डिम्भाः क्रीडन्ति मिलिताः॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत धातूनां लागणाच्या प्रत्ययांच्या आद्य त्रयाशी संबंधित (अशा) बहु (अर्थ) दाखविणाऱ्या वचनाला हिं असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. मुहकबरि...मिलिअ ॥१॥.

(सूत्र) मध्यत्रयस्याद्यस्य हिः ॥ ३८३॥

(वृत्ति) त्यादीनां मध्यत्रयस्य यदाद्यं वचनं तस्यापभ्रंशे हि इत्यादेशो वा भवति।

बप्पीहा^१ पिउ पिउ भणवि कित्तिउ रुअहि हयास।

तुह जलि मह पुणु वल्लहइ बिहुँ वि न पूरिअ आस ॥१॥

आत्मनेपदे।

बप्पीहा^२ कइँ बोळ्ळिण निग्धिण वार इ वार।

सायरि भरिअइ विमल-जलि लहहि न एक्कइ धार ॥२॥

सप्तम्याम्।

आयहिँ^३ जम्महिँ अन्नहिँ वि गोरि सु दिज्जहि कन्तु।

गय मत्तहँ चत्तइकुसहं जो अब्भिडइ हसन्तु ॥३॥

पक्षे। रुअसि। इत्यादि।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत त्यादि (प्रत्यया) पैकी मध्य त्रयाचे जे आद्य वचन त्याला हि असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. बप्पीहा पिउ...आस ॥१॥; आत्मनेपदात (हि असा आदेश):- बप्पीहा कइँ....धार ॥२॥; विध्यर्थात (हि असा आदेश) :- आयहिँ...हसन्तु ॥३॥. (विकल्प-) पक्षी :- रुअसि इत्यादि.

१ चातक पिबामि पिबामि (तसेच) प्रियः प्रियः (इति) भणित्वा कियद्रोदिषि हताश।

तव जले मम पुनर्वल्लभे द्वयोरपि न पूरिता आशा॥

२ चातक किं कथनेन निर्घृण वारंवारम् । सागरे भृते विमलजलेन लभसे न एकामपि धाराम्॥

३ अस्मिन् जन्मनि अन्यस्मिन्नपि गौरि तं दद्याः कान्तम्।

गजानां मतानां त्यक्ताडुकुशानां यः सङ्गच्छते हसन् ॥

(सूत्र) बहुत्वे हुः ॥ ३८४॥

(वृत्ति) त्यादीनां मध्यमत्रयस्य संबन्धि बहुष्वर्थेषु वर्तमानं यद्वचनं तस्यापभ्रंशे हु इत्यादेशो वा भवति।

बलि^१-अब्भत्थणि महमहणु लहुईहूआ सोइ।

जइ इच्छहु वडुत्तणउं देहु म मग्गहु कोइ ॥१॥

पक्षे। इच्छह। इत्यादि।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत त्यादि (प्रत्ययां) मधील मध्यम त्रयाशी संबन्धित बहुअर्थी असणारे जे (बहु) वचन त्याला हु असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. बलि...कोइ ॥१॥. (विकल्प-) पक्षी :- इच्छह, इत्यादि.

(सूत्र) अन्त्य-त्रयस्याद्यस्य उं ॥ ३८५॥

(वृत्ति) त्यादीनामन्त्यत्रयस्य यदाद्यं वचनं तस्यापभ्रंशे उं इत्यादेशो वा भवति।

विहि^२ विणडउ पीडन्तु गह मं धणि करहि विसाउ।

संपइ कड्ढउं वेस जिवं छुडु अग्घइ ववसाउ ॥१॥

बलि किज्जउं सुअणस्सु। (४.३३८.१) पक्षे। कड्ढामि। इत्यादि।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत त्यादि (प्रत्ययां) तील अन्त्य त्रयाचे जे आद्य वचन त्याला उं असा आदेश विकल्पाने होतो. विहि....ववसाउ ॥१॥; बलि....सुअणस्सु. (विकल्प-) पक्षी:- कड्ढामि, इत्यादि.

(सूत्र) बहुत्वे हुं ॥ ३८६॥

(वृत्ति) त्यादीनामन्त्यत्रयस्य संबन्धि बहुष्वर्थेषु वर्तमानं यद्वचनं तस्य हुं इत्यादेशो वा भवति।

१ बले: अभ्यर्थने मधुमथनः लघुकीभूतः सोऽपि ।

यदि इच्छथ महत्त्वं (वडुत्तणउं) दत्त मा मार्गयत कमपि॥

२ विधिर्विनाटयतु ग्रहाः पीडयन्तु मा धन्ये कुरु विषादम् ।

सम्पदं कर्षामि वेषमिव यदि अर्घति (=स्यात्) व्यवसायः॥

खग्ग^१-विसाहिउ जहिँ लहहुं पिय तहिँ देसहिँ जाहुं।

रण-दुब्धिक्खें भग्गाइं विणु जुज्झें न वलाहुं ॥१॥

पक्षे। लहिमु। इत्यादि।

- (अनु.) (अपभ्रंश भाषेत) त्यादि (प्रत्ययां) मधील अन्त्य त्रयाशी संबंधित बहु (अर्थां) असणारे जे (बहु) वचन त्याला हुं असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. खग्ग....वलाहुं ॥१॥. (विकल्प-) पक्षी :- लहिमु, इत्यादि.

(सूत्र) हि-स्वयोरिदुदेत् ॥ ३८७॥

(वृत्ति) पञ्चम्यां हिस्वयोरपभ्रंशे इ उ ए इत्येते त्रय आदेशा वा भवन्ति।

इत्। कुञ्जर^२ सुमरि म सल्लइउ सरला सास म मेल्लि।

कवल जि पाविय विहिवसिण ते चरि माणु म मेल्लि ॥१॥

उत्। भमरा^३ एत्थु वि लिम्बडइ केँ वि दियहडा विलम्बु।

घणपत्तलु छायाबहुलु फुल्लइ जाम कयम्बु ॥२॥

एत्। प्रिय एम्वाहिँ^४ करे सेल्लु करि छडुहि तुहुँ करवालु ।

जं कावालिय बप्पुडा लेहिँ अभग्गु कवालु ॥३॥

पक्षे। सुमरहि। इत्यादि।

- (अनु.) अपभ्रंश भाषेत आज्ञार्थामध्ये हि आणि स्व (या प्रत्ययां) ना इ, उ आणि ए असे हे तीन आदेश विकल्पाने होतात. उदा. इ (इत् असा आदेश) :- कुञ्जर...मेल्लि ॥१॥. उ (उत् हा आदेश) :- भमरा...कयम्बु ॥२॥. ए (एत् असा आदेश) :- प्रिय...कवालु ॥३॥. (विकल्प-) पक्षी:- सुमरहि इत्यादि.

१ खड्गविसाधितं यत्र लभामहे तत्र देशे यामः।

रणदुर्भिक्षेण भग्नाः विना युद्धेन न वलामहे॥

२ कुञ्जर स्मर मा सल्लकीः सरलान् श्वासान् मा मुञ्च।

कवलाः ये प्राप्ताः विधिवशेन तांश्चर मानं मा मुञ्च॥

३ भ्रमर अत्रापि निम्बके कति (चित्) दिवसान् विलम्बस्व।

घनपत्रवान् छायाबहुलो फुल्लति यावत् कदम्बः॥

४ प्रिय इदानीं कुरु भल्लं करे त्यज त्वं करवालम् ।

येन कापालिका वराकाः लान्ति अभयं कपालम् ॥

(सूत्र) वत्स्यति-स्यस्य सः ॥ ३८८॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे भविष्यदर्थविषयस्य त्यादेः स्यस्य सो वा भवति।

दिअहा^१ जन्ति झडप्पडहिं पडहिं मनोरह पच्छि।

जं अच्छइ तं माणिअइ होसइ करतु म अच्छि ॥१॥

पक्षे। होहिइ।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत भविष्यार्थक त्यादि (प्रत्यया) तील स्य (या प्रत्यया) चा

स (असा आदेश) विकल्पाने होतो. उदा. दिअहा...अच्छि ॥१॥.

(विकल्प-) पक्षी :- होहिइ.

(सूत्र) क्रियेः कीसु ॥ ३८९॥

(वृत्ति) क्रिये इत्येतस्य क्रियापदस्यापभ्रंशे कीसु इत्यादेशो वा भवति।

सन्ता भोग^२ जु परिहरइ तसु कन्तहो^३ बलि कीसु।

तसु दइवेण वि मुण्डियउं जसु खल्लिहडउं सीसु ॥१॥

पक्षे। साध्यमानावस्थात् क्रिये इति संस्कृतशब्दादेश प्रयोगः।

बलि किज्जउं सुअणस्सु (४.३३८.१)।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत क्रिये या क्रियापदाला कीसु असा आदेश विकल्पाने होतो.

उदा. सन्ता भोग...सीसु ॥१॥. (विकल्प-) पक्षी :- साध्यमान

अवस्थेतील क्रिये या संस्कृत शब्दावरुन हा (म्हणजे पुढे दिलेला) प्रयोग

आहे :- बलि....सुअणस्सु.

(सूत्र) भुवः पर्याप्तौ हुच्चः ॥ ३९०॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे भुवो धातोः पर्याप्तावर्थे वर्तमानस्य हुच्च इत्यादेशो भवति।

अइतुंगत्तणु^३ जं थणहं सो छेयउ न हु लाहु।

१ दिवसा यान्ति वेगैः (झडप्पडहिं) पतन्ति मनोरथाः पश्चात्।

यदस्ति (आस्ते) तन्मान्यते भविष्यति (इति) कुर्वन् मा आस्व ॥

२ सतो भोगान् यः परिहरति तस्य कान्तस्य बलिं क्रिये।

तस्य दैवेनैव मुण्डितं यस्य खल्व्वाटं शीर्षम्॥

३ अतितुङ्गात्वं यत् स्तनयोः स च्छेदकः न खलु लाभः।

सखि यदि कथमपि त्रुटिवशेन अधरे प्रभवति नाथः॥

सहि जइ केवँइ तुडिवसेणँ अहरि पहुच्चइ नाहु ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत पर्याप्ति या अर्थी असणाच्या भू (म्हणजे प्र+भू या) धातूला हुच्च असा आदेश होतो. उदा. अइतुंगत्तणु.....नाहु ॥१॥.

(सूत्र) ब्रूगो ब्रुवो वा ॥ ३९१॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे ब्रूगो धातोर्ब्रुव इत्यादेशो वा भवति। ब्रुवह सुहासिउ^१ किं पि। पक्षे।

इत्तउँ^२ ब्रोप्पिणु सउणि ठिउ पुणु दूसासणु ब्रोप्पि।

तो हउँ जाणउँ एहो हरि जइ महु अग्गइ ब्रोप्पि ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत ब्रू या धातूला ब्रुव असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. ब्रुवह... किं पि. (विकल्प-) पक्षी :- इत्तउँ....ब्रोप्पि ॥१॥.

(सूत्र) व्रजेर्वुजः ॥ ३९२॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे व्रजतेर्धातोर्वुज इत्यादेशो भवति। वुजइ। वुजेप्पि। वुजेप्पिणु।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत व्रजति (व्रज्) या धातूला वुज असा आदेश होतो. उदा. वुजइ...वुजेप्पिणु.

(सूत्र) दृशेः प्रस्सः ॥ ३९३॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे दृशेर्धातोः प्रस्स इत्यादेशो भवति। प्रस्सदि।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत दृश् धातूला प्रस्स असा आदेश होतो. उदा. प्रस्सदि.

(सूत्र) ग्रहेर्गृणहः ॥ ३९४॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे ग्रहेर्धातोर्गृणह इत्यादेशो भवति। पढ^३ गृणहेप्पिणु व्रतु।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत ग्रह या धातूला गृणह असा आदेश होतो. उदा. पढ.....व्रतु.

१ ब्रूत सुभाषितं किमपि।

२ इयत् उक्त्वा शकुनिः स्थितः पुनर्दुःशासन उक्त्वा।

तदा अहं जानामि एष हरिः यदि ममाग्रतः उक्त्वा॥

३ पठ गृहीत्वा व्रतम्।

(सूत्र) तक्ष्यादीनां छोल्लादयः ॥ ३९५ ॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे तक्षिप्रभृतीनां धातूनां छोल्ल इत्यादय आदेशा भवन्ति।

जिवँ^१ तिवँ तिवखा लेवि कर जइ ससि छोल्लिज्जन्तु।

तो जइ गोरिहँ मुहकमलि सरिसिम का वि लहन्तु ॥१॥

आदिग्रहणाद् देशीषु ये क्रियावचना उपलभ्यन्ते ते उदाहार्याः॥

चूडुल्लउ^२ चुण्णीहोइ सइ मुद्धि कवोलि निहित्तउ।

सासानल-जाल-झलक्किअउ वाह-सलिल-संसित्तउ ॥२॥

अब्भडवंचिउ^३ बे पयइं पेम्मु निअत्तइ जावँ।

सव्वासण-रिउ-संभवहो कर परिअत्ता तावँ ॥३॥

हिअइ^४ खुडुक्कइ गोरडी गयणि घुडुक्कइ मेहु।

वासा-रत्ति-पवासुअहं विसमा संकडु एहु ॥४॥

अम्मि^५ पओहर वज्जमा निच्चु जँ संमुह थन्ति।

महु कन्तहँ समरंगणइ गय-घड भज्जिउ जन्ति ॥५॥

पुत्ते जाँ कवणु^६ गुणु अवगुणु कवणु मुएण।

जा बप्पीकी भुंहडी चम्पिज्जइ अवरेण ॥६॥

- १ यथा तथा तीक्ष्णान् लात्वा करान् यदि शशी अतक्षिष्यत।
तदा जगति गौर्या मुखकमलेन सदृशतां कामपि अलप्स्यत॥
- २ कड्कणं चूर्णीभवति स्वयं मुग्धे कपोले निहितम्।
श्वासानलज्वालासंतप्तं बाष्पजलसंसिक्तम्॥
- ३ अनुगम्य द्वे पदे प्रेम निवर्तते यावत् ।
सर्वाशनरिपुसंभवस्य कराः परिवृत्ताः तावत् ॥
- ४ हृदये शल्यायते गौरी गगने गर्जति मेघः।
वर्षारित्रे प्रवासिकानां विषमं संकटमेतत् ॥
- ५ अम्ब पयोधरौ वज्रमयौ नित्यं यौ संमुखौ तिष्ठतः।
मम कान्तस्य समरांगणके गजघटाः भङ्क्तुं यातः॥
- ६ पुत्रेण जातेन को गुणः अवगुणः कः मृतेन।
यत् पैतृकी (बप्पीकी) भूमिः आक्रम्यते अपरेण॥

तं? तेत्तिउ जलु सायरहौ सो तेवडु वित्थारु।

तिसहै निवारणु पलु वि न वि पर धुट्ठुअइ असारु ॥७॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत तक्ष, प्रभृति धातूना छोल्ल इत्यादि आदेश होतात. उदा. जिवं तिवं ....लहन्तु ॥१॥. (सूत्रातील तक्षि च्या पुढील) आदि शब्दाच्या निर्देशामुळे, देशी भाषांत जे क्रियावाचक शब्द उपलब्ध आहेत, ते उदाहरण म्हणून घ्यावयाचे आहेत. उदा. चूडुल्लउ...धुट्ठुअइ असारु ॥२॥ -॥७॥.

(सूत्र) अनादौ स्वरादसंयुक्तानां कखतथपफां गघदधबभाः ॥ ३९६॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे पदादौ वर्तमानानां स्वरात्परेषामसंयुक्तानां कखतथपफां स्थाने यथासङ्ख्यं गघदधबभाः प्रायो भवन्ति।

कस्य गः । जं दिट्ठउँ^१ सोम-ग्गहणु असइहिँ हसिउँ निसंकु।

पिअ-माणुस-विच्छोह-गरु गिलि गिलि राहु मयंकु ॥१॥

खस्य घः। अम्मीए^३ सत्थावत्थेहिँ सुधिँ चिन्तिज्जइ माणु।

पिए दिट्ठे हल्लोहलेण को चेअइ अप्पाणु ॥२॥

तथपफानां दधबभाः।

सबधु^४ करेप्पिणु कधिदु मइँ तसु पर सभलउँ जम्मु।

जासु न चाउ न चारहडि न य पम्हट्ठउ धम्मु ॥३॥

१ तत् तावत् जलं सागरस्य स तावान् विस्तारः।

तृषो निवारणं पलमपि नापि (नैव) परं शब्दायते असारः॥

२ यद् दृष्टं सोमग्रहणमसतीभिः हसितं निःशंकम्।

प्रियमनुष्यविक्षोभकरं गिल गिल राहो मृगांकम् ॥

३ अम्ब स्वस्थावस्थैः सुखेन चिन्त्यते मानः।

प्रिये दृष्टे व्याकुलत्वेन (हल्लोहलेण) कश्चेतयति आत्मानम्॥

४ शपथं कृत्वा कथितं मया तस्य परं सफलं जन्म।

यस्य न त्यागः न च आरभटी न च प्रमृष्टः धर्मः॥

अनादाविति किम्? सबधु करेप्पिणु। अत्र कस्य गत्वं न भवति।
स्वरादिति किम्? गिलि गिलि राहु मयंकु। असंयुक्तानामिति
किम्? एक्कहिं अक्खिहिं सावणु (४.३५७.२)। प्रायोधिकारात्कचिन्न
भवति।

जइ^१ केवँइ पावीसु पिउ अकिआ कुडु करीसु।

पाणिउ नवइ सरावि जिवं सव्वंगें पइसीसु ॥४॥

उअ^२ कणिआरु पफुल्लिअउ कञ्चण-कन्ति-पयासु।

गोरी-वयण-विणिज्जिअउ नं सेवइ वण-वासु ॥५॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अपदादि असणान्या (म्हणजे पदाच्या प्रारंभी नसणा-या)
स्वराच्या पुढे असणान्या, असंयुक्त क,ख,त,थ,प आणि फ यांचे स्थानी
अनुक्रमे ग,घ,द,ध,ब आणि भ (हे वर्ण) प्रायः येतात. उदा. क च्या
(स्थानी) ग :- जं दिट्ठउँ...मयंकु ॥१॥. ख च्या (स्थानी) घ :-
अम्मीए...अप्पाणु ॥२॥. त,थ,प आणि फ यांचे (स्थानी) द,ध,ब
आणि भ :- सबधु...धम्म ॥३॥. (सूत्रात) अनादि असणान्या असे का
म्हटले आहे ? (कारण जर क इत्यादि अनादि नसतील तर हा नियम
लागत नाही. उदा.) सबधु करेप्पिणु; येथे (क अनादि नसल्याने) क चा
ग होत नाही. स्वरापुढे असणान्या (क इत्यादींचा) असे का म्हटले आहे ?
(कारण क इत्यादि स्वरांपुढे नसल्यास हा नियम लागत नाही. उदा.)
गिलि...मयंकु. असंयुक्त असणान्या (क इत्यादींचा) असे का म्हटले
आहे ? (कारण क इत्यादि संयुक्त असल्यास हा नियम लागत नाही.
उदा.) एक्कहिं...सावणु. प्रायःचा अधिकार असल्यामुळे कचित् (क
इत्यादींच्या स्थानी ग इत्यादि) होत नाहीत. उदा. जइ केवँइ...वणवासु
॥४॥ व ॥५॥.

१ यदि कथंचित् प्राप्स्यामि प्रियं अकृतं कौतुकं करिष्यामि ।

पानीयं नवके शरावे यथा सर्वाङ्गेण प्रवेक्ष्यामि ॥

२ पश्य कर्णिकारः प्रफुल्लितकः काञ्चनकान्तिप्रकाशः।

गौरीवदनविनिर्जितकः ननु सेवते वनवासम्॥

(सूत्र) मोऽनुनासिको वो वा ॥ ३९७॥

(वृत्ति) अपभ्रंशेऽनादौ वर्तमानस्यासंयुक्तस्य मकारस्य अनुनासिको वकारो वा भवति। कवँलु^१ कमलु। भवँरु^२ भमरु। लाक्षणिकस्यापि। जिवँ^३। तिवँ। जेवँ। तेवँ। अनादावित्येव। मयणु^४। असंयुक्तस्येत्येव। तसु पर सभलउ जम्मु। (४.३९६.३)।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अनादि असणाच्या असंयुक्त मकाराचा अनुनासिक (युक्त) वकार (म्हणजे वँ) विकल्पाने होतो. उदा. कवँलु...भमरु. व्याकरणाच्या नियमानुसार येणाऱ्या (मकारा) चा सुद्धा (वँ) होतो. उदा. जिवँ...तेवँ. (मकार हा) अनादि असतानाच (असा वँ होतो; मकार अनादि नसल्यास त्याचा वँ होत नाही. उदा.) मयणु. (मकार) असंयुक्त असतानाच (असा वँ होतो; मकार संयुक्त असल्यास त्याचा वँ होत नाही. उदा.) तसु...जम्मु.

(सूत्र) वाधो रो लुक् ॥ ३९८॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे संयोगादधो वर्तमानो रेफो लुग् वा भवति। जइ केवँइ पावीसु पिउ (४.३९६.४)। पक्षे।

जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु प्रियेण। (४.३७९.२)।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत संयुक्त व्यंजनात नंतर (दुसरा अवयव) असणारा रेफ (तसाच रहातो किंवा) विकल्पाने त्याचा लोप होतो. उदा. जइ केवँइ...पिउ. (विकल्प-) पक्षी :- जइ भग्गा...प्रियेण.

(सूत्र) अभूतोऽपि क्वचित् ॥ ३९९॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे क्वचिदविद्यमानोपि रेफो भवति।

त्रासु^५ महारिसि ऍउ भणइ जइ सुइ-सत्थु पमाणु।

१ कमल

२ भ्रमर

३ क्रमाने:- जिम (यथा), तिम (तथा), जेम (यथा), तेम (तथा). (सू. ४.४०१ पहा).

४ मदन

५ व्यासः महर्षिः एतद् भणति यदि श्रुतिशास्त्रं प्रमाणम् ।

मातृणां चरणौ नमतां दिवसे दिवसे गंगास्नानम्।

मायहँ चलण नवन्ताहं दिवि दिवि गङ्गाणहाणु ॥१॥

क्वचिदिति किम्? वासेण^१ वि भारहखम्भि बद्ध ।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत (मूळ शब्दात) रेफ नसतानाही (क्वचित्) रेफ येतो. उदा. ब्रासु... गंगाणहाणु ॥१॥. (सूत्रात) क्वचित् असे का म्हटले आहे ? (कारण कधी कधी असा रेफ येत नाही. उदा.) वासेण...बद्ध.

(सूत्र) आपद्विपत्संपदां द इः ॥ ४००॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे आपद् विपद् सम्पद् इत्येतेषां दकारस्य इकारो भवति।

अणउ करन्तहो^२ पुरिसहो आवइ आवइ।

विवइ^३ संपइ^४। प्रायोधिकारात्। गुणहिँ न संपय किति पर। (४.३३५.१)।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत आपद्, विपद् आणि संपद् या शब्दांच्या (अन्त्य) दकाराचा इकार होतो. उदा. अणउ...आवइ; विवइ, संपइ. प्रायःचा अधिकार असल्यामुळे (कधी या शब्दांत दकाराचा इकार होत नाही. उदा.) गुणहिँ...पर.

(सूत्र) कथं-यथा-तथां थादेरेमेहेधा डितः ॥ ४०१॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे कथं यथा तथा इत्येतेषां थादेरवयस्य प्रत्येकम् एम इम इह इध इत्येते डितश्चत्वार आदेशा भवन्ति ।

केम^५ समप्पउ दुट्ठु दिणु किध रयणी छुडु होइ।

नव-वहु-दंसण-लालसउ वहइ मणोरह सोइ ॥१॥

ओ^६ गोरी-मुह-निज्जिअउ वहलि लुक्कु मियङ्कु।

अन्नु वि जो परिहवियतणु सो किवँ भवँइ निसङ्कु ॥२॥

१ व्यासेनापि भारतस्तम्भे बद्धम् ।

२ अनयं कुर्वतः पुरुषस्य आपद् आयाति।

३ विपद्

४ सम्पद्

५ कथं समाप्यतां दुष्टं दिनं कथं रात्रिः शीघ्रं (छुडु) भवति।

नववधूदर्शनलालसकः वहति मनोरथान् सोऽपि ॥

६ ओ गौरीमुखनिर्जितकः वार्दले निलीनः मृगाङ्कः।

अन्योऽपि यः परिभूततनुः स कथं भ्रमति निःशङ्कम् ॥

बिम्बाहरि^१ तणु रयण-वणु किह ठिउ सिरिआणन्द।
 निरुवमरसु पिएं पिअवि जणु सेसहॉ दिण्णी मुद्द ॥३॥
 भण^२ सहि निहुअउं तेवँ मइं जइ पिउ दिट्ठु सदोसु।
 जेवँ न जाणइ मज्झु मणु पक्खावडिअं तासु ॥४॥
 जिवँ^३ जिवँ वंकिम लोअणहं। तिवँ तिवँ वम्महु निअय-सर ।
 (४.३४४.१)।
 मइं^४ जाणितु प्रिय विरहिअहं क वि धर होइ विआलि।
 नवर मिअंकु वि तिह तवइ जिह दिणयरु खयगालि ॥५॥
 (४.३७७.१).
 एवं तिध-जिधावुदाहार्यो ॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत कथं, यथा, आणि तथा यां (शब्दां) च्या थादि (या) अवयवाला प्रत्येकी एम, इम, इह आणि इध असे हे चार डित् आदेश होतात. उदा. केम समप्पउ...तासु ॥१॥ -॥४॥; जिवँ जिवँ...निअयसर; मइं जाणितु...खयगालि ॥५॥. याचप्रमाणे तिध आणि जिध यांची उदाहरणे घ्यावीत.

(सूत्र) यादृक्तादृक्कीदृगीदृशानां दादेर्डेहः ॥ ४०२॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे यादृगादीनां दादेरवयवस्य डित् एह इत्यादेशो भवति।

मइं^५ भणितु बलिराय तुहुं केहउ मग्गण एहु।

जेहु तेहु न वि होइ वढ सइं नारायणु एहु ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत यादृक्, इत्यादि (म्हणजे यादृक्, तादृक्, कीदृक् आणि ईदृक् या शब्दां) च्या द- आदि (म्हणजे दृक् या) अवयवाला डित् एह असा आदेश होतो. उदा. मइं...एहु ॥१॥.

१ बिम्बाधरे तन्व्याः रदनव्रणः कथं स्थितः श्री-आनन्द।

निरुपमरसं प्रियेण पीत्वा इव शेषस्य दत्ता मुद्रा ॥

२ भण सखि निभूतकं तथा मयि यदि प्रियः दृष्टः सदोषः।

यथा न जानाति मम मनः पक्षापतितं तस्य ॥

३ श्लोक ४.३४४.१ पहा. ४ श्लोक ४.३७७.१ पहा.

५ मया भणितः बलिराज त्वं कीदृग् मार्गणः एषः।

यादृक् तादृग् नापि भवति मूर्खं स्वयं नारायणः एषः॥

(सूत्र) अतां डइसः ॥ ४०३॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे यादृगादीनामदन्तानां यादृशतादृशकीदृशेदृशानां दादेरवयवस्य डित् अइस इत्यादेशो भवति। जइसो। तइसो। कइसो। अइसो।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अदन्त (=अकारान्त) यादृक्, इत्यादि (शब्दां) च्या (म्हणजे) यादृश, तादृश, कीदृश आणि ईदृश (या शब्दां) च्या द- आदि (म्हणजे दृश या) अवयवाला डित् अइस असा आदेश होतो. उदा. जइसो...अइसो.

(सूत्र) यत्र-तत्रयोस्त्रस्य डिदेत्थवत्तु ॥ ४०४॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे यत्रतत्रशब्दयोस्त्रस्य एत्थु अत्तु इत्येतौ डितौ भवतः।
जइ^१ सो घडदि प्रयावदी केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु।
जेत्थु वि तेत्थु वि एत्थु जगि भण तो तहि सारिक्खु ॥१॥
जत्तु ठिदो^२। तत्तु ठिदो।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत यत्र आणि तत्र या शब्दांतील त्र (या अवयवा) ला डित् एत्थु आणि अत्तु असे (आदेश होतात). उदा. जइ सो....सारिक्खु ॥१॥; जत्तु....ठिदो.

(सूत्र) एत्थु कुत्रात्रे ॥ ४०५॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे कुत्र अत्र इत्येतयोस्त्रशब्दस्य डित् एत्थु इत्यादेशो भवति।
केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु। जेत्थु वि तेत्थु वि एत्थु जगि (४.४०४.१)।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत कुत्र आणि अत्र यांतील त्र या शब्दाला डित् एत्थु असा आदेश होतो. उदा. केत्थु वि.....एत्थु जगि.

(सूत्र) यावत्तावतोर्वादेर्म उं महिं ॥ ४०६॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे यावत्तावदित्यव्यययोर्वकारादेरवयवस्य म उं महिं इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति।

१ यदि सः घटयति प्रजापतिः कुत्रापि लात्वा शिक्षाम्।

यत्रापि तत्रापि अत्र जगति भण तदा तस्याः सदृक्षीम् ॥

२ स्थितः।

जाम^१ न निवडइ कुम्भयडि सीहचवेडचडक्क।
 ताम समत्तहँ मयगलहं पइ पइ वज्जइ ढक्क ॥१॥
 तिलहँ^२ तिलत्तणु ताउं पर जाउं न नेह गलन्ति।
 नेहि पणट्ठइ ते जि तिल तिल फिट्ठवि खल होन्ति ॥२॥
 जामहिँ^३ विसमी कज्ज-गइ जीवहँ मज्झे एइ।
 तामहिँ अछ्छउ इयरु जणु सुअणु वि अन्तरु देइ ॥३॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत यावत् आणि तावत् या अव्ययातील वकारादि (म्हणजे वत् या) अवयवाला म, उं आणि महिँ असे हे तीन आदेश होतात. उदा. जाम न निवडइ....अन्तरु देइ ॥१-३॥.

(सूत्र) वा यत्तदोतोर्देवडः ॥ ४०७॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे यद् तद् इत्येतयोरत्वन्तयोर्यावत्तावतोर्वकारादेरवयवस्य डित् एवड इत्यादेशो वा भवति।
 जेवडु^४ अन्तरु रावण-रामहँ तेवडु अन्तरु पट्टण-गामहँ। पक्षे।
 जेतुलो। तेतुलो।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अतु प्रत्ययान्त यद् आणि तद् यांच्या (म्हणजे) यावत् आणि तावत् यांच्या वकारादि (म्हणजे वत् या) अवयवाला डित् एवड असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. जेवडु....पट्टणगामहँ. (विकल्प-) पक्षी :- जेतुलो, तेतुलो.

१ यावत् न निपतति कुम्भतटे सिंहचपेटाचटात्कारः।

तावत् समस्तानां मदकलानां (गजानां) पदे पदे वाद्यते ढक्का॥

२ तिलानां तिलत्वं तावत् परं यावत् न स्नेहाः गलन्ति।

स्नेहे प्रनष्टे ते एव तिलाः तिला भ्रष्ट्वा खलाः भवन्ति॥

३ यावद् विषमा कार्यगतिः जीवानां मध्ये आयाति।

तावत् आस्तामितरः जनः सुजनोप्यन्तरं ददाति॥

४ यावद् अन्तरं रावणरामयोः तावद् अन्तरं पट्टणग्रामयोः।

(सूत्र) वेदं-किमोर्यादेः ॥ ४०८॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे इदम् किम् इत्येतयोरत्वन्तयोरियत्कियतोर्यकारादेरवयवस्य डित् एवड इत्यादेशो वा भवति। एवडु अन्तरु^१। केवडु अन्तरु। पक्षे। एतुलो। केतुलो।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अतु प्रत्ययान्त इदम् आणि किम् यांच्या (म्हणजे) इयत् आणि कियत् यांच्या यकारादि (म्हणजे यत् या) अवयवाला डित् एवड असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा. एवडु...अंतरु. (विकल्प-) पक्षी :- एतुलो, केतुलो.

(सूत्र) परस्परस्यादिरः ॥ ४०९॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे परस्परस्यादिरकारो भवति।

ते^२ मुग्गडा हराविआ जे परिविट्ठा ताहं।

अवरोप्परु जोहंताहं सामिउ गज्जिउ जाहं ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत परस्पर (या शब्दा) च्या आदि (=आरंभी) अकार येतो. उदा. ते मुग्गडा...जाहं ॥१॥.

(सूत्र) कादि-स्थैदोतोरुच्चार-लाघवम् ॥ ४१०॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे कादिषु व्यञ्जनेषु स्थितयोः ए ओ इत्येतयोरुच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति।

सुधेँ चिन्तिज्जइ माणु (४.३९६.२)। तसु हउँ कलिजुगि दुल्लहहौँ (४.३३८.१)।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत क् इत्यादि व्यंजनामध्ये (मिसळून) असणाऱ्या ए आणि ओ यां (स्वरां) चे उच्चारण प्रायः लघु (ह्रस्व) होते. उदा. सुधेँ...माणु; तसु... दुल्लहहौँ.

१ अंतरम्।

२ ते मुद्गा हारिताः ये परिविष्टाः तेषाम्।

परस्परं युध्यमानानां स्वामी पीडितः येषाम् ॥

(सूत्र) पदान्ते उं-हुं-हिं-हंकाराणाम् ॥ ४११॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे पदान्ते वर्तमानानां उं हुं हिं हं इत्येतेषां उच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति।

अनु जु तुच्छउं तहँ धणहे (४.३५०.१) ।

बलि किज्जउं सुअणस्सु (४.३३८.१) ।

दइउ घडावइ वणि तरुहुँ (४.३४०.१) ।

तरुहुँ वि वक्कलु (४.३४१.२) ।

खग्ग-विसाहिउ जहिँ लहहुँ (४.३८६.१) ।

तणहुँ तइज्जी भंगि न वि (४.३३९.१) ।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत पदान्ती असणान्या उं, हुं, हिं आणि हं यांचे उच्चारण प्रायः लघु होते. उदा. अनु...धणहे; बलि...सुअणस्सु; दइउ...तरुहुँ; तरुहुँ वि वक्कलु; खग्ग...लहहुँ; तणहुँ...न वि.

(सूत्र) म्हो म्भो वा ॥ ४१२॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे म्ह इत्यस्य स्थाने म्भ इति मकाराक्रान्तो भकारो वा भवति। म्ह इति पक्षम-श्म-ष्म-स्म-ह्यां म्हः (२.७४) इति प्राकृतलक्षणविहितोत्र गृह्यते। संस्कृते तदसम्भवात्। गिम्भो^१। सिम्भो^२।

बम्भ^३ ते विरला के वि नर जे सव्वंगछइल्ल।

जे वंका ते वञ्चयर जे उज्जुअ ते बइल्ल ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत म्ह याच्या स्थानी म्भ असा मकाराने युक्त भकार विकल्पाने होतो. प्राकृत व्याकरणात 'पक्षम...म्हः' या सूत्राने सांगितलेला म्ह येथे घेतलेला आहे; कारण संस्कृतमध्ये (असा) म्ह संभवत नाही. उदा. गिम्भो, सिम्भो; बम्भ ते...बइल्ल ॥१॥.

१ ग्रीष्म.

२ श्लेष्मन्.

३ ब्रह्मन् ते विरलाः केऽपि नराः ये सर्वाङ्गच्छेकाः।

ये वक्राः ते वञ्च (क) तराः ये ऋजवः ते बलीवर्दाः॥

(सूत्र) अन्यादृशोऽन्नाइसावराइसौ ॥ ४१३॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अन्यादृशशब्दस्य अन्नाइस अवराइस इत्यादेशौ भवतः।
अन्नाइसो। अवराइसो।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अन्यादृश या शब्दाला अन्नाइस आणि अवराइस असे
आदेश होतात. उदा. अन्नाइसो, अवराइसो.

(सूत्र) प्रायसः प्राउ-प्राइव-प्राइम्ब-पग्गिम्वाः॥ ४१४॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे प्रायस् इत्येतस्य प्राउ प्राइव प्राइम्ब पग्गिम्ब इत्येते चत्वार
आदेशा भवन्ति।

अन्ने^१ ते दीहर लोअण अन्नु तं भुअजुअलु

अन्नु सु घण-थण-हारु तं अन्नु जि मुह-कमलु।

अन्नु जि केस-कलावु सु अन्नु जि प्राउ विहि

जेण णिअम्बिणि घडिअ स गुण-लायण्ण-णिहि ॥१॥

प्राइव^२ मुणिहँ वि भन्तडी ते मणिअडा गणन्ति।

अखइ निरामइ परमपइ अज्ज वि लउ न लहन्ति ॥२॥

अंसुजलेन^३ प्राइम्ब गोरिअहे सहि उव्वत्ता नयण-सर ।

तँ संमुह संपेसिआ देन्ति तिरिच्छी घत्त पर ॥३॥

एसी^४ पिउ रूसेसु हउँ रुट्ठी मइँ अणुणेइ।

पग्गिम्ब एइ मणोरहइँ दुक्करु दइउ करेइ ॥४॥

१ अन्ये ते दीर्घे लोचने अन्यत् तद् भुजयुगलम्

अन्यः स घनस्तनभारः तद् अन्यदेव मुखकमलम्।

अन्य एव केशकलापः सः अन्य एव प्रायो विधिः

येन नितम्बिनी घटिता सा गुणलावण्यनिधिः।

२ प्रायो मुनीनामपि भ्रान्तिः ते मणीन् गणयन्ति।

अक्षये निरामये परमपदे अद्यापि लयं न लभन्ते ॥

३ अश्रुजलेन प्रायः गौर्याः सखि उद्वृत्ते नयनसरसी।

ते संमुखे संप्रेषिते दत्तः तिर्यग् घातं परम् ॥

४ एष्यति प्रियः रोषिष्यामि अहं रुष्टां मां अनुनयति।

प्रायः एतान् मनोरथान् दुष्करः दयितः कारयति ॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत प्रायस् या (अव्यया) ला प्राउ, प्राइव, प्राइम्व आणि पगिम्ब असे हे चार आदेश होतात. उदा. अन्ने ते दीहर.....दइउ करेइ ॥१-४॥

(सूत्र) वान्यथो नुः ॥ ४१५॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अन्यथाशब्दस्य अनु इत्यादेशो वा भवति।
विरहाणलजालकरालिअउ^१ पहिउ को वि बुड्डिवि ठिअउ।
अनु सिसिरकालि सीअलजलहु धूमु कहन्तिहु उट्ठिअउ ॥१॥
पक्षे। अन्नह।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अन्यथा या शब्दाला अनु असा आदेश विकल्पाने होतो.
उदा. विरहाणल...उट्ठिअउ ॥१॥. (विकल्प-) पक्षी :- अन्नह.

(सूत्र) कुतसः कउ कहन्तिहु ॥ ४१६॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे कुतस्-शब्दस्य कउ कहन्तिहु इत्यादेशौ भवतः।
महु^१ कन्तहो गुट्ठट्ठिअहो कउ झुम्पडा वलन्ति।
अह रिउरुहिरेँ उल्हवइ अह अप्पणेँ न भन्ति ॥१॥
धूमु कहन्तिहु उट्ठिअउ (४.४१५.१) ।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत कुतस् या शब्दाला कउ आणि कहन्तिहु असे आदेश होतात. उदा. महु...न भन्ति ॥१॥; धूमु...उट्ठिअउ.

(सूत्र) ततस्तदोस्तोः ॥ ४१७॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे ततस् तदा इत्येतयोस्तो इत्यादेशो भवति।
जइ^३ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु पिण्ण।

१ विरहानलज्वालाकरालितः पथिकः कोपि मडुक्त्वा स्थितः।

अन्यथा शिशिरकाले शीतलजलात् धूमः कुतः उत्थितः ॥

२ मम कान्तस्य गोष्ठस्थितस्य कुतः कुटीरकाणि ज्वलन्ति ।

अथ रिपुरुधिरेण आर्द्रयति (विध्यापयाति-टीका.) अथ आत्मना न भ्रान्तिः।

३ श्लोक ४.३७९.२ पहा.

अह भग्गा अम्हहं तणा तो तें मारिअडेण ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत ततस् आणि तदा यां (दोन शब्दां) ना तो असा आदेश होतो. उदा. जइ भग्गा.....मारिअडेण.

(सूत्र) एवं-परं-समं-ध्रुवं-मा-मनाक एम्ब पर समाणु
ध्रुव मं मणाउं ॥ ४१८॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे एवमादीनां एम्वादय आदेशा भवन्ति।

एवम एम्ब।

पियसंगमि^१ कउ निहडी पिअहों परोक्खहों केम्ब।

मइँ बिन्नि वि विन्नासिआ निह न एम्ब न तेम्ब ॥१॥

परमः परः। गुणहि न संपइ किति पर (४.३३५.१)।

सममः समाणुः।

कन्तु^२ जु सीहहों उवमिअइ तं महु खण्डिउ माणु।

सीहु निरक्खय गय हणइ पिउ पय-रक्ख-समाणु ॥२॥

ध्रुवमो ध्रुवः।

चञ्चलु^३ जीविउ ध्रुवु मरणु पिअ रूसिज्जइ काइं।

होसहिँ दिअहा रूसणा दिव्वइँ वरिस-सयाइं ॥३॥

मो मं। मं धणि करहि विसाउ (४.३८५.१)। प्रायो ग्रहणात् ।

माणि^४ पणट्ठइ जइ न तणु तो देसडा चइज्ज।

मा दुज्जणकरपल्लवैँहिं दंसिज्जन्तु भमिज्ज ॥४॥

१ प्रियसङ्गमे कुतो निद्रा प्रियस्य परोक्षस्य कथम्।

मया द्वे अपि विनाशिते निद्रा न एवं न तथा ॥

२ कान्तः यत् सिंहेन उपमीयते तन्मम खण्डितः मानः।

सिंहः नीरक्षकान् गजान् हन्ति प्रियः पदरक्षैः समम् ॥

३ चञ्चलं जीवितं ध्रुवं मरणं प्रिय रुष्यते किम्।

भविष्यन्ति दिवसा रोषयुक्ताः (रूसणा) दिव्यानि वर्षशतानि ॥

४ माने प्रनष्टे यदि न तनुः, ततः देशं त्यजेः।

मा दुर्जनकरपल्लवैः दर्शमानः भ्रमेः ॥

लोणु^१ विलिज्जइ पाणिण्ण अरि खल मेह म गज्जु।

वालिउ गलइ सु झुम्पडा गोरी तिम्मइ अज्जु ॥५॥

मनाको मणाउं।

विहवि पणट्ठइ^२ वंकुडउ रिद्धिहिं जण-सामन्नु।

किं पि मणाउं महु पिअहो ससि अणुअरइ न अन्नु ॥६॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत एवं, इत्यादि (म्हणजे एवम्, परम्, समम्, ध्रुवम्, मा आणि मनाक् या) शब्दाना एवम् इत्यादि (म्हणजे एवम्, पर, समाणु, ध्रुव, मं आणि मणाउं) असे आदेश होतात. उदा. एवम् ला एवम् (असा आदेश) :- पियसंगमि...तेम्ब ॥१॥. परम् ला पर (हा आदेश) :- गुणहिं ...पर. समम् ला समाणु (आदेश) :- केतु जु...समाणु ॥२॥. ध्रुवम् ला ध्रुवु (असा आदेश):- चञ्चलु...सयाइ ॥३॥. मा (या शब्दा) ला मं (हा आदेश) :- मं धणि...विसाउ. प्रायोग्रहणामुळे (कधी मा ला म असा आदेश होतो किंवा मा तसाच रहातो. उदा.) माणि...भमिज्ज ॥४॥; लोणु...अज्जु ॥५॥. मनाक् ला मणउं (आदेश) :- विहवि...न अन्नु ॥६॥.

(सूत्र) किलाथवा-दिवा-सह-नहेः किराहवइ दिवे सहं नाहिं ॥ ४१९॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे किलादीनां किरादय आदेशा भवन्ति। किलस्य किरः।

किर^३ खाइ न पिअइ न विहवइ धम्मि न वेच्चइ रूअडउ।

इह किवणु न जाणइ जह जमहो खण्णो पहुच्चइ दूअडउ ॥१॥

१ लवणं विलीयते पानीयेन अरे खल मेघ मा गर्ज।
ज्वलितं गलति तत् कुटीरकं गौरी तिम्यति अद्य ॥

२ विभवे प्रनष्टे वक्रः ऋद्धौ जनसामान्यः।
किमपि मनाक् मम प्रियस्य शशी अनुसरति नान्यः॥

३ किल न खादति न पिबति न विद्रवति धर्मे न व्ययति रूपकम्।
इह कृपणो न जानाति यथा यमस्य क्षणेन प्रभवति दूतः॥

अथवोहवइ। अहवइ^१ न सुवंसहं एह खोडि। प्रायोधिकारात्।

जाइज्जइ^२ तहिं देसडइ लब्भइ पियहो पमाणु।

जइ आवइ तो आणिअइ अहवा तं जि निवाणु ॥२॥

दिवो दिवे। दिविदिवि गंगाणहाणु (४.३९९.१) ।

सहस्य सहं।

जउ^३ पवसन्तें सहं न गय न मुअ विओएँ तस्सु।

लज्जिज्जइ संदेसडा दिन्तेहिं सुहय-जणस्सु ॥३॥

नहेर्नाहिं।

एत्तहँ^४ मेह पिअन्ति जलु एत्तहँ वडवानल आवट्टइ।

पेक्खु गहीरिम सायरहो एक्क वि कणिअ नाहिं ओहट्टइ ॥४॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत किल इत्यादिं (शब्दां) ना (म्हणजे किल, अथवा, दिवा, सह आणि नहि यांना) किर इत्यादि (म्हणजे किर, अहवइ, दिवे, सहं आणि नाहिं असे) आदेश होतात. उदा. किलला किर (असा आदेश) :- किर न खाइ...दूअडउ ॥१॥. अथवा ला अहवइ (हा आदेश) :- अहवइ...खोडि. प्रायः चा अधिकार असल्यामुळे (अथवा शब्दाचे कधी अहवा असे वर्णान्तर होते. उदा.) जाइज्जइ तहिं...निवाणु ॥२॥. दिवा ला दिवे (आदेश) :- दिवि...णहाणु. सह ला सहं (हा आदेश) :- जउ पवसन्तें...जणस्सु ॥३॥. नहि ला नाहिं (असा आदेश) :- एत्तहँमेह... ओहट्टइ ॥४॥.

१ अथवा न सुवंशानां एष दोषः।

२ यायते (गम्यते) तस्मिन् देशे लभ्यते प्रियस्य प्रमाणम्।
यदि आगच्छति तदा आनीयते अथवा तत्रैव निर्वाणम् ॥

३ यतः प्रवसता सह न गता न मृता वियोगेन तस्य।
लज्ज्यते सन्देशान् ददतीभिः (अस्माभिः) सुभगजनस्य ॥

४ इतः मेघाः पिबन्ति जलं इतः वडवानलः आवर्तते।
प्रेक्षस्व गभीरिमाणं सागरस्य एकापि कणिका नहि अपभ्रश्यते ॥

(सूत्र) पश्चादेवमेवैवेदानीं-प्रत्युतेतसः पच्छइ एम्बइ जि
एम्बहिं पच्चलिउ एत्तहे ॥ ४२०॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे पश्चादादीनां पच्छइ इत्यादय आदेशा भवन्ति। पश्चातः
पच्छइ। पच्छइ होइ विहाणु (४.३६२.१)। एवमेवस्य एम्बइ।
एम्बइ सुरउ समत्तु (४.३३२.२) । एवस्य जिः।

जाउ^१ म जन्तउ पल्लवह देक्खउं कइ पय देइ।

हिअइ तिरिच्छी हउं जि पर पिउ डम्बरइं करेइ ॥१॥

इदानीम एम्बहिं।

हरि नच्चाविउ^२ पंगणइ विम्हइ पाडिउ लोउ।

एम्बहिं राह-पओहरहं जं भावइ तं होउ ॥२॥

प्रत्युतस्य पच्चलिउ।

सावसलोणी^३ गोरडी नवखी क वि विसगण्ठि।

भडु पच्चलिउ सो मरइ जासु न लग्गइ कण्ठि ॥३॥

इतस एत्तहे। एत्तहें मेह पिअन्ति जलु (४.४१९.४) ।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत पश्चात् इत्यादि (म्हणजे पश्चात्, एवमेव, एव, इदानीम्,
प्रत्युत आणि इतस् या शब्दां) ना पच्छइ, इत्यादि (म्हणजे पच्छइ, एम्बइ,
जि, एम्बहिं, पच्चलिउ आणि एत्तहे असे हे) आदेश होतात. उदा. पश्चात्
ला पच्छइ (असा आदेश) :- पच्छइ...विहाणु. एवमेव ला एम्बइ (हा
आदेश):- एम्बइ...समत्तु. एव ला जि (आदेश):- जाउ...करेइ ॥१॥.
इदानीम् ला एम्बहिं (असा आदेश):- हरि...होउ ॥२॥. प्रत्युत ला
पच्चलिउ (हा आदेश):- सावसलोणी... कण्ठि ॥३॥. इतस् ला एत्तहे
(आदेश) :- एत्तहें...जलु.

१ यातु मा यान्तं पल्लवत द्रक्ष्यामि कति पदानि ददाति।

हृदये तिरश्चीना अहमेव परं प्रियः आडम्बराणि करोति ॥

२ हरिः नर्तितः प्राङ्गणे विस्मये पातितः लोकः।

इदानीं राधापयोधरयोः यत् (प्रति) भाति तद् भवतु ॥

३ सर्वसलावण्या गौरी नवा कापि विषग्रन्थिः।

भटः प्रत्युत स प्रियते यस्य न लगति कण्ठे ॥

(सूत्र) विषण्णोक्त-वर्त्मनो वुन्न-वुत्त-विच्चं ॥ ४२१॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे विषण्णादीनां वुन्नादय आदेशा भवन्ति।

विषण्णस्य वुन्नः।

मइँ^१ वुत्तउं तुहुँ धुरु धरहि कसरेहिं विगुत्ताइं।

पइँ विणु धवल न चडइ भरु एम्बइ वुन्नउ काइं ॥१॥

उक्तस्य वुत्तः। मइँ वुत्तउं (४.४२१.१) । वर्त्मनो विच्चः। जें मणु विच्चि न माइ (४.३५०.१) ।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत विषण्ण, इत्यादि (म्हणजे विषण्ण, उक्त, आणि वर्त्मन् या शब्दां) ना वुन्न, इत्यादि (म्हणजे वुन्न, वुत्त, आणि विच्च असे) आदेश होतात. उदा. विषण्णला वुन्न (असा आदेश):- मइँ...काइं ॥१॥. उक्त ला वुत्त (हा आदेश):- मइँ वुत्तउं. वर्त्मन् ला विच्च (आदेश):- जें मणु...माइ.

(सूत्र) शीघ्रादीनां वहिल्लादयः ॥ ४२२॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे शीघ्रादीनां वहिल्लादय आदेशा भवन्ति।

शीघ्रस्य वहिल्लः।

एक्कु^२ कइअह वि न आवही अन्नु वहिल्लउ जाहि।

मइँ मित्तडा प्रमाणिअउ पइँ जेहउ खलु नाहिं ॥१॥

झकटस्य घंधलः।

जिवँ सुपुरिस^३ तिवँ घंधलइं जिवँ नइ तिवँ वलणाइं।

जिवँ डोंगर तिवँ कोटरइं हिआ विसूरहि काइं ॥२॥

१ मया उक्तं त्वं धुरंधर गलिवृषमैः (कसरेहिं) विनाटिताः।

त्वया विना धवल नारोहति भरः इदानीं विषण्णः किम् ॥

२ एकं कदापि नागच्छसि अन्यत् शीघ्रं यासि।

मया मित्रं प्रमाणितः त्वया यादृशः (त्वं यथा) खलः नहि ॥

३ यथा सत्पुरुषाः तथा कलहाः यथा नद्यः तथा वलनानि।

यथा पर्वताः तथा कोटराणि हृदयं खिद्यसे किम् ॥

अस्पृश्यसंसर्गस्य विट्तालः।

जे^१ छड्डेविणु रयणनिहि अप्पउं तडि घल्लन्ति।

तहं संखहं विट्तालु परु फुक्किज्जन्त भमन्ति ॥३॥

भयस्य द्रवक्कः।

दिवेहिं^२ विढत्तउं खाहि वढ संचि म एककु वि द्रम्मु।

को वि द्रवक्कउ सो पडइ जेण समप्पइ जम्मु ॥४॥

आत्मीयस्य अप्पणः।

फोडेन्ति जे हिअडउं अप्पणउं (४.३६७.२) । दृष्टेद्रेहिः।

एकमेक्कउं^३ जइ वि जोएदि हरि सुट्ठु सव्वायरेण।

तो वि द्रेहि जहिं कहिं वि राही ।

को सक्कइ संवरें वि दड्ढनयणा नेहिं पलुट्टा ॥५॥

गाढस्य निच्चट्टः।

विहवे^४ कस्सु थिरत्तणउं जोव्वणि कस्सु मरट्टु।

सो लेखडउ पठाविअइ जो लग्गइ निच्चट्टु ॥६॥

साधारणस्य सड्ढलः।

कहिं^५ ससहरु कहिं मयरहरु कहिं बरिहिणु कहिं मेहु।

दूरुठिआंहें वि सज्जणहं होइ असड्ढलु नेहु ॥७॥

१ ये मुक्त्वा रत्ननिधिं आत्मानं तटे क्षिपन्ति ।

तेषां शङ्खानां अस्पृश्यसंसर्गः केवलं फूत्क्रियमाणाः भ्रमन्ति ॥

२ दिवसैः अर्जितं खाद मूर्खं संचिनु मा एकमपि द्रम्मम्।

किमपि भयं तत् पतति येन समाप्यते जन्म ॥

३ एकैकेन यद्यपि पश्यति हरिः सुष्ठु सर्वादरेण।

तदापि (तथापि) दृष्टिः यत्र कापि राधा।

कः शक्नोति संवरीतुं दग्धनयने स्नेहेन पर्यस्ते ॥

४ विभवे कस्य स्थिरत्वं यौवने कस्य गर्वः।

स लेखः प्रस्थाप्यते यः लगति गाढम् ॥

५ कुत्र शशधरः कुत्र मकरधरः कुत्र बहीं कुत्र मेघः।

दूरस्थितानामपि सज्जनानां भवति असाधारणः स्नेहः ॥

कौतुकस्य कोडुः।

कुञ्जरु^१ अत्रहँ तरुअरहं कुड्डेण घल्लइ हत्थु।
मणु पुणु एक्कहिँ सल्लइहिँ जइ पुच्छह परमत्थु ॥८॥

क्रीडायाः खेडुः।

खेडुयं^२ कयमम्हेहिँ निच्छयं किं पयम्पह।
अणुरत्ताउं भत्ताउं अम्हे मा चय सामिअ ॥९॥

रम्यस्य रवणः।

सरिहिँ^३ न सरेहिँ न सरवरोहिँ न वि उज्जाणवणेहिँ।
देस रवणणा होन्ति वढ निवसन्तेहिँ सुअणेहिँ ॥१०॥

अद्भुतस्य ढक्करिः।

हिअडा^४ पइं एँहु बोल्लिअओ महु अग्गइ सयवार।
फुट्टिसु पिँ पवसन्ति हउं भण्डय ढक्करिसार ॥११॥

हे सखीत्यस्य हेल्लिः।

हेल्लिः म इंग्खहि आलु (४.३७९.१) ।

पृथक्पृथगित्यस्य जुअंजुअः।

एक्क^५ कुडुली पञ्चहिँ रुद्धी तहँ पञ्चहँ वि जुअंजुअ बुद्धी।
बहिणुँ तं घरु कहि किवँ नन्दउ जेत्थु कुडुम्बउं अप्पणछन्दउं ॥१२॥

१ कुञ्जरः अन्येषु तरुवरेषु कौतुकेन घर्षति हस्तम्।

मनः पुनः एकस्यां सल्लक्यां यदि पृच्छथ परमार्थम् ॥

२ क्रीडा कृता अस्माभिः निश्चयं किं प्रजल्पत।

अनुरक्ताः भक्ताः अस्मान् मा त्यज स्वामिन् ॥

३ सरिद्भिः न सरोभिः न सरोवरैः नापि उद्यानवनैः।

देशाः रम्याः भवन्ति मूर्ख निवसद्भिः सुजनैः ॥

४ हृदय त्वया एतद् उक्तं मम अग्रतः शतवारम्।

स्फुटिष्यामि प्रियेण प्रवसता (सह) अहं भण्ड अद्भुतसार ॥

५ एका कुटी पञ्चभिः रुद्धा तेषां पञ्चानामपि पृथक् पृथक् बुद्धिः।

भगिनि तद् गृहं कथय कथं नन्दतु यत्र कुटुम्बं आत्मच्छन्दकम् ॥

मूढस्य नालिअ-वढौ।

जो^१ पुणु मणि जि खसफसिहूअउ चिन्तइ देइ न द्रम्मु न रूअउ।
रइवसभमिरु करगुल्लालिउ घरहिँ जि कोन्तु गुणइ सो नालिउ ॥१३॥
दिवेहिँ विढत्तउँ खाहि वढ (४.४२२.४) ।

नवस्य नवखः। नवखी क वि विसगणिठ (४.४२०.३)।

अवस्कन्दस्य दडवडः।

चलेहिँ^२ चलन्तेहिँ लोअणे हि जे तइँ दिट्ठा बालि।
तहिँ मयरद्वय-दडवडउ पडइ अपूरइ कालि ॥१४॥
यदेश्छुडुः। छुडु अगघइ ववसाउ (४.३८५.१) ।
संबन्धिनः केरतणौ।

गयउ^३ सु केसरि पिअहु जलु निच्चिन्तइँ हरिणाइँ।
जसु केरएँ हुंकारडएँ मुहहुँ पडन्ति तृणाइँ ॥१५॥
अह भग्गा अमहहं तणा (४.३७९.२) ।

मा भैषीरित्यस्य मब्भीसेति स्त्रीलिङ्गम्।

सत्थावत्थहँ^४ आलवणु साहु वि लोउ करेइ।
आदन्नहँ मब्भीसडी जो सज्जणु सो देइ ॥१६॥
यद्यद् दृष्टं तत्तदित्यस्य जाइट्ठिआ।

१ यः पुनः मनस्येव व्याकुलीभूतः

चिन्तयति ददाति न द्रम्मं न रूपकम्।

रतिवशभ्रमणशीलः करगुल्लालितं

गृहे एव कुन्तं गणयति स मूढः ॥

२ चलाभ्यां चलद्भ्यां लोचनाभ्यां ये त्वया दृष्टाः बाले।

तेषु मकरध्वजावस्कन्दः पतति अपूर्णे काले ॥

३ गतः स केसरी पिबत जलं निश्चितं (निश्चितं) हरिणाः।

यस्य संबन्धिना हुंकारेण मुखेभ्यः पतन्ति तृणानि॥

४ स्वस्थावस्थानामालपनं सर्वोपि लोकः करोति।

आर्तानां मा भैषीः (इति) यः सज्जनः स ददाति॥

जइ^१ रच्चसि जाइट्ठिअए हिअडा मुद्धसहाव।

लोहें फुट्टणएण जिवें घणा सहेसइ ताव ॥१७॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत शीघ्र इत्यादि शब्दाना वहिल्ल इत्यादि^२ आदेश होतात. उदा. (शीघ्र ला वहिल्ल असा आदेश):- एक्कु कइ अह...नाहिं ॥१॥ झकट ला घंघल (हा आदेश):- जिवें सुपुरिस...काइं ॥२॥. अस्पृश्यसंसर्ग (शब्दा) ला विट्ठाल (आदेश:-) जे छडेडविणु...भमन्ति ॥३॥. भय ला द्रवक्क (आदेश):- दिवेंहिं...जम्मु ॥४॥. आत्मीय ला अप्पण (आदेश):- फोडेन्ति...अप्पणउं. दृष्टि ला द्रेहि (आदेश):- एक्कमेक्कउं...पलुट्टा ॥५॥. गाढला निच्चट्ट (आदेश):- विहवे...निच्चट्टु ॥६॥. साधारणला सङ्गल (आदेश):- कहिं...नेहु ॥७॥. कौतुकला को (आदेश):- कुञ्जरु...परमत्थु ॥८॥. क्रीडाला खे (आदेश):- खेयं...सामिअ ॥९॥. रम्य (शब्दा) ला रवण (आदेश):- सरिहिं...सुअणेहिं ॥१०॥. अद्भुतला ढक्करि (आदेश):- हिअडा...ढक्करिसार ॥११॥. हे सखि या (शब्दा) ला हेळि (आदेश):- हेळि...आलु. पृथक्पृथक् या (शब्दा) ला जुअंजुअ (आदेश):- एक्क कुडुल्ली...छन्दउं ॥१२॥. मूढ (शब्दा) ला नालिअ आणि वढ (असे आदेश):- जो पुणु...नालिउ ॥१३॥; दिवेंहिं...वढ. नव (शब्दा) ला नवख (आदेश):- नवखी...विसगण्ठि. अवस्कन्द (शब्दा) ला दडवड (आदेश):- चल्लेहिं ... कालि ॥१४॥. यदि (शब्दा) ला छुडु (आदेश):- छुडु...ववसाउ. संबन्धिन् (शब्दा) ला केर आणि तण (असे आदेश):- गयउ...तृणाइं ॥१५॥; अह...तणा. मा भैषी: या (शब्दा) ला मब्भीसा असा स्त्रीलिंगी शब्द (आदेश होतो):- सत्थावत्थहें...देइ ॥१६॥. यद् यद् दृष्टं तद् तद् या (शब्दसमूहाला) ला जाइट्ठिआ (आदेश):- जइ रच्चसि...ताव ॥१७॥.

१ यदि रज्यसे यद्यद् दृष्टं तस्मिन् हृदय मुग्धस्वभाव ।

लोहेन स्फुटता यथा घनः (=तापः) सहिष्यते तावत् ॥

२ हे शब्द पुढे दिलेले आहेत.

(सूत्र) हुहुरु-घुग्गादयः शब्द-चेष्टानुकरणयोः ॥ ४२३॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे हुहर्वादयः शब्दानुकरणे घुग्गादयश्चेष्टानुकरणे यथाइख्यं प्रयोक्तव्याः।

मइं^१ जाणिउं बुड्डीसु हउं पेम्मद्रहि हुहुरु त्ति।

नवरि अचिन्तिय संपडिय विप्पियनाव झड त्ति ॥१॥

आदिग्रहणात्।

खज्जइ^२ नहि कसरक्केहिं पिज्जइ नउ घुण्टेहिं।

एम्बइ होइ सुहच्छडी पिँ दिट्ठे नयणेहिं ॥२॥ इत्यादि।

अज्ज^३ वि नाहु महु जि घरि सिद्धत्था वन्देइ।

ताउं जि विरहु गवक्खेहिं मक्कडघुग्घिउ देइ ॥३॥

आदिग्रहणात्।

सिरि^४ जरखण्डी लोअडी गलि मणियडा न वीस।

तो वि गोट्टडा कराविआ मुद्धएँ उट्टबईस ॥४॥

इत्यादि।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत हुहुरु इत्यादि (शब्द) शब्दानुकरण दर्शविण्यास आणि घुग्घ इत्यादि (शब्द) चेष्टानुकरण दर्शविण्यास अनुक्रमाने वापरावेत. उदा. मइं जाणिउं...झड त्ति ॥१॥. (सूत्रातील) आदि शब्दाच्या निर्देशामुळे (असलेच इतर शब्दानुकारी शब्द जाणावयाचे आहेत. उदा.) खज्जइ...नयणेहिं ॥२॥; इत्यादि. (घुग्घचे उदाहरणः-) अज्जवि... देइ ॥३॥. (सूत्रातील) आदि

१ मया ज्ञातं मङ्क्ष्यामि अहं प्रेमहृदे हुहुरुशब्दं कृत्वा।

केवलं अचिन्तिता संपतिता विप्रिय-नौः झटिति॥

२ खाद्यते न हि कसरत्कशब्दं कृत्वा पीयते न तु घुट्टशब्दं कृत्वा।

एवमेव भवति सुखासिका प्रिये दृष्टे नयनाभ्याम् ॥

३ अद्यापि नाथः मम एव गृहे सिद्धार्थान् वन्दते।

तावदेव विरहः गवाक्षेषु मर्कटचेष्टां ददाति ॥

४ शिरसि जराखण्डिता लोमपुटी (कम्बलं) गले मणयः न विंशतिः।

ततः अपि (तथापि) गोष्ठस्थाः कारिताः मुग्धया उत्थानोपवेशनम् ॥

शब्दाच्या निर्देशामुळे (असलेच इतर चेष्टानुकरणी शब्द जाणावयाचे आहेत. उदा.) सिरि...उट्टुबईस ॥४॥; इत्यादि.

(सूत्र) घइमादयोऽनर्थकाः ॥ ४२४॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे घइमित्यादयो निपाता अनर्थकाः प्रयुज्यन्ते ।

अम्मडि^१ पच्छायावडा पिउ कलहिअउ विआलि।

घइं विवरीरी बुद्धडी होइ विणासहो कालि ॥१॥

आदिग्रहणात् खाइं इत्यादयः ।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत घइं इत्यादि निपात (अव्यये) निरर्थक (विशेष अर्थ अभिप्रेत नसताना) वापरले जातात. उदा. अम्मडि...कालि ॥१॥. (सूत्रातील) आदि शब्दाच्या निर्देशामुळे खाइं इत्यादि शब्दसुद्धा (निरर्थकपणे वापरले जातात हे जाणावयाचे आहे).

(सूत्र) तादर्थ्ये केहिं-तेहिं-रेसि-रेसिं-तणेणाः ॥ ४२५॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे तादर्थ्ये द्योत्ये केहिं तेहिं रेसि रेसिं तणेण इत्येते पञ्च निपाताः प्रयोक्तव्याः ।

ढोळा^२ एह परिहासडी अइ भण कवणहिं देसि।

हउं झिज्जउं तउ केहिं पिअ तुहं पुणु अन्नहि रेसि ॥१॥

एवं तेहिं-रेसिमावुदाहार्यौ। वडुत्तणहो तणेण। (४.३६६.१)।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत तादर्थ्य (त्या साठी असा अर्थ) दाखवावयाचा असताना, केहिं, तेहिं, रेसि, रेसिं आणि तणेण हे पाच निपात वापरावेत. उदा. ढोळा...रेसि ॥१॥. याचप्रमाणे तेहिं व रेसिं यांची उदाहरणे घ्यावीत. (तणेण चे उदाहरणः-) वत्तणहो तणेण.

१ अम्ब पश्चात्तापः प्रियः कलहायितः विकाले।

(नूनं) विपरीता बुद्धिः भवति विनाशस्य काले ॥

२ विट एष परिहासः अयि भण कस्मिन् देशे।

अहं क्षीणा तव कृते प्रिय त्वं पुनः अन्यस्याः कृते ॥

(सूत्र) पुनर्विनः स्वार्थे डुः ॥ ४२६॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे पुनर्विना इत्येताम्यां परः स्वार्थे डुः प्रत्ययो भवति।

सुमरिज्जइ^१ तं वल्लहउं जं वीसरइ मणाउं।

जहिं पुणु सुमरणु जाउं गउं तहो नेहहो कइं नाउं ॥१॥

विणु जुज्झो न वलाहुं। (४.३८६.१) ।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत पुनर् (पुनः) आणि विना यांच्यापुढे स्वार्थे डित् उ प्रत्यय येतो. उदा.सुमरिज्जइ...नाउं ॥१॥; विणु...वलाहुं.

(सूत्र) अवश्यमो डें-डौ ॥ ४२७॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे वश्यमः स्वार्थे डें ड इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः।

जिभिन्दिउ^२ नायगु वसि करहु जसु अधिन्नइं अन्नइं।

मूलि विणट्ठइ तुंबिणिहे अवसें सुक्कहिं पण्णइं ॥१॥

अवस न सुअहिं सुहच्छिअहिं। (४.३७६.२)।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अवश्यम् (या शब्दा) ला स्वार्थे डित् एं व डित् अ असे प्रत्यय लागतात. उदा. जिभिन्दिउ...पण्णइं ॥१॥; अवस...सुहच्छिअहिं.

(सूत्र) एकशसो डिः ॥ ४२८॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे एकशशब्दात्स्वार्थे डिर्भवति।

एक्कसि^३ सील-कलंकिअहं देज्जहिं पच्छित्ताइं।

जो पुणु खण्डइ अणुदिअहु तसु पच्छित्तें काइं ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत एकशस् (या शब्दा) पुढे स्वार्थे डित् इ (असा प्रत्यय) येतो. उदा. एक्कसि...काइं ॥१॥.

१ स्मर्यते तद् वल्लभं यद् विस्मर्यते मनाक्।

यस्य पुनः स्मरणं जातं गतं तस्य स्नेहस्य किं नाम ॥

२ जिहवेन्द्रियं नायकं वशे कुरुत यस्य अधीनानि अन्यानि।

मूले विनष्टे तुम्बिन्याः अवश्यं शुष्यन्ति पर्णानि ॥

३ एकशः शीलकलंकितानां दीयन्ते प्रायश्चित्तानि।

यः पुनः खण्डयति अनुदिवसं तस्य प्रायश्चित्तेन किम् ॥

(सूत्र) अ-डड-डुल्लाःस्वार्थिक-क-लुक च ॥ ४२९॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे नाम्नः परतः स्वार्थे अ डड डुल्ल इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति तत्संनियोगे स्वार्थे कप्रत्ययस्य लोपश्च।

विरहाणल^१-जाल-करालिअउ पहिउ पन्थि जं दिट्ठउ।

तं मेलवि सव्वहिं पन्थिअहिं सो जि किअउ अग्गिट्ठउ ॥१॥

डड। महु कतन्हों बे दोसडा। (४.३७१.१)। डुल्ल।

एक्क कुडुल्ली पञ्चहिं रुद्धी। (४.४२२.१२)।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत नामाच्या पुढे स्वार्थे अ, डिट् अड आणि डिट् उल्ल असे हे तीन प्रत्यय येतात आणि त्यांच्या सांनिध्यामुळे स्वार्थे क (या) प्रत्ययाचा लोप होतो. उदा. विरहाणल...अग्गिट्ठउ ॥१॥. डड (अड प्रत्ययाचे उदाहरण):- महु...दोसडा. डुल्ल (उल्ल प्रत्ययाचे उदाहरण) :- एक्क कुडुल्ली...रुद्धी.

(सूत्र) योगजाश्चैषाम् ॥ ४३०॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे अडडडुल्लानां योगभेदेभ्यो ये जायन्ते डडअ इत्यादयः प्रत्ययास्तेऽपि स्वार्थे प्रायो भवन्ति। डडअ। फोडेन्ति जे हिअडउं अप्पणउं। (४.३५०.२)। अत्र किसलय (१.२६९) इत्यादिना यलुक्।

डुल्लअ। चूडुल्लउ चुन्नीहोइसइ। (४.३९५.२)।

डुल्लडड। सामिपसाउ^२ सलज्जु पिउ सीमा-संधिहिं वासु।

पेक्खिवि बाहुबलुल्लडा धण मेल्लइ नीसासु ॥१॥

अत्रामि स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ (४.३३०) इति दीर्घः।

एवं बाहुबलुल्लडउ। अत्र त्रयाणां योगः।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत अ, अड (डड) आणि उल्ल (डुल्ल) यांच्या भिन्न (अशा परस्पर-) संयोगापासून बनलेले जे डिट् अडअ (डडअ) इत्यादि प्रत्यय

१ विरहानलज्वालाकरालितः पथिकः पथि यद् दृष्टः।

तद् मिलित्वा सर्वैः पथिकैः स एव कृतः अग्निष्ठः ॥

२ स्वामिप्रसादं सलज्जं प्रियं सीमासन्धौ वासम्।

प्रेक्ष्य बाहुबलकं धन्या मुञ्चति निश्वासम् ॥

होतात ते सुद्धा प्रायः स्वार्थे (प्रत्यय) होतात. उदा. डडअ (अडअ) :- फोडेन्ति...अप्पणउं; येथे (=या उदाहरणात्) 'किसलय' इत्यादि सूत्रानुसार, (हृदय शब्दामधील) य चा लोप झालेला आहे. डुल्लअ (उल्लअ):- चूडुल्लउ चुन्नीहोइसइ. डुल्लडड (उल्लअड) :- सामिपसाउ...नीसासु ॥१॥; येथे (=या उदाहरणात्) (बाहु-बलुल्लडा या शब्दात्) 'स्यादौ दीर्घह्रस्वौ' या सूत्रानुसार (अन्त्य ह्रस्व स्वराचा) दीर्घ स्वर झाला आहे. याचप्रमाणे:- बाहुबलुल्लडउ (असेही होईल); येथे (या उदाहरणात्) (उल्ल, अड आणि अ या) तिघांचा संयोग आहे.

(सूत्र) स्त्रियां तदन्ताड्डीः ॥ ४३१॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानेभ्यः प्राक्तनसूत्रद्वयोक्तप्रत्ययान्तेभ्यो डीः प्रत्ययो भवति।

पहिआ^१ दिठ्ठी गोरडी दिठ्ठी मग्गु निअन्त।

अंसूसासैहँ कञ्चुआ तितुव्वाण करन्त ॥१॥

एक्क कुडुल्ली पञ्चहँ रुद्धी (४.३७९.१)।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत मागील दोन सूत्रांत (=४.४२९-४३०) सांगितलेल्या प्रत्ययांनी अन्त पावणाऱ्या (आणि) स्त्रीलिङ्गात असणाऱ्या शब्दांपुढे डिट् ई प्रत्यय येतो. उदा. पहिआ...करन्त॥१॥; एक्क...रुद्धी.

(सूत्र) आन्तान्ताड्डीः ॥ ४३२॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानादप्रत्ययान्तप्रत्ययान्तात् डाप्रत्ययो भवति।
ड्यपवादः।

पिउ आइउ^२ सुअ वत्तडी झुणि कन्नडइ पइठ्ठ।

तहँ विरहहँ नासन्तअहँ धूलडिआ वि न दिठ्ठ ॥१॥

१ पथिक दृष्टा गौरी दृष्टा मार्गमवलोकयन्ती।

अश्रूच्छ्वासैः कञ्चुकं तिमितोद्धानं (=आर्द्रशुष्कं) कुर्वती ॥

२ प्रिय आयातः श्रुता वार्ता ध्वनिः कर्णे प्रविष्टः।

तस्य विरहस्य नश्यतः धूलिरपि न दृष्टा ॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत प्रत्ययानी अन्त पावणाच्या किंवा प्रत्ययांनी अन्त न पावणाच्या (आणि) स्त्रीलिङ्गात असणाऱ्या शब्दांपुढे डित् आ प्रत्यय येतो. (स्त्रीलिङ्गात असणाऱ्या नामांना) डित् ई प्रत्यय लागतो (सू.४.४३१) या नियमाचा प्रस्तुत नियम अपवाद आहे. उदा. पिउ... न दिट्ठ॥१॥.

(सूत्र) अस्येदे ॥ ४३३॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानस्य नाम्नो योकारस्तस्य आकारे प्रत्यये परे इकारो भवति। धूलडिआ वि न दिट्ठ (४.४३२.१) । स्त्रियामित्येव। झुणि कन्नडइ पइट्ठ। (४.४३२.१) ।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत स्त्रीलिङ्गात असणाऱ्या नामाचा जो (अन्त्य) अकार त्याचा आकार हा प्रत्यय पुढे असता इकार होतो. उदा. धूलडिआ...दिट्ठ. स्त्रीलिङ्गात असणाऱ्याच (नामाच्या बाबतीत हा नियम लागतो; नाम स्त्रीलिङ्गी नसल्यास हा नियम लागत नाही. उदा.) झुणि...पइट्ठ.

(सूत्र) युष्मदादेरीयस्य डारः ॥ ४३४॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे युष्मदादिभ्यः परस्य ईयप्रत्ययस्य डार इत्यादेशो भवति। संदेसें काइँ? तुहारेण जं संगहों न मिलिज्जइ।

सुइणन्तरि पिँ पाणिँण पिअ पिआस किं छिज्जइ ॥१॥

देक्खु अम्हारा कन्तु (४.३४५.१)। बहिणि महारा कन्तु (४.३५१.१)।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत युष्मद् इत्यादि (सर्वनामा) पुढे येणाऱ्या ईय (या प्रत्यया) ला डित् आर असा आदेश होतो. उदा. संदेसें...छिज्जइ ॥१॥; देक्खु...कन्तु; बहिणि...कन्तु.

(सूत्र) अतोडेत्तुलः ॥ ४३५॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे इदंकिंयत्तदेतद्भ्यः परस्य अतोः प्रत्ययस्य डेत्तुल इत्यादेशो भवति। एत्तुलो। केत्तुलो। जेत्तुलो। तेत्तुलो। एत्तुलो।

१ सन्देशेन किं युष्मदीयेन यत् सङ्गाय न मित्यते।

स्वप्नान्तरे पीतेन पानीयेन प्रिय पिपासा किं छिद्यते ॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत इदम्, किम्, यद्, तद् आणि एतद् (या सर्वनामां) पुढे येणाऱ्या अतु या प्रत्ययाला डित् एतुल असा आदेश होतो. उदा. एतुलो.....एतुलो.

(सूत्र) त्रस्य डेत्तहे ॥ ४३६॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे सर्वादिः सप्तम्यन्तात्परस्य त्रप्रत्ययस्य डेत्तहे इत्यादेशो भवति।
एत्तहँ? तेत्तहँ वारि घरि लच्छि विसण्टुल धाइ।
पिअपब्भट्ठ व गोरडी निच्चल कहँ वि न ठाइ ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत सप्तम्यन्त (असणाऱ्या) सर्वादि (सर्वनामा) पुढे येणाऱ्या त्र या प्रत्ययाला डित् एत्तहे असा आदेश होतो. उदा. एत्तहँ.....ठाइ ॥१॥.

(सूत्र) त्व-त्वलोः प्पणः ॥ ४३७॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे त्वतलोः प्रत्यययोः प्पण इत्यादेशो भवति। वडुप्पणु परि पाविअइ (४.३६६.१) । प्रायोऽधिकारात्। वडुत्तणहँ तणेण (४.३९५.५) ।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत त्व आणि तल् या दोन प्रत्ययांना प्पण असा आदेश होतो. उदा. वप्पणु... पाविअइ. प्रायःचा अधिकार असल्यामुळे (कधी कधी प्पण आदेश न होता त्तण असा आदेश होतो. उदा.) वत्तणहँ तणेण.

(सूत्र) तव्यस्य इएव्वउं एव्वउं एवा ॥ ४३८॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे तव्यप्रत्ययस्य इएव्वउं एव्वउं एवा इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति।
एँउं? गृण्हेप्पिणु धुं मइं जइ प्रिउ उव्वारिज्जइ।
महु करिएव्वउं किं पि ण वि मरिएव्वउं पर देज्जइ ॥१॥

२ अत्र तत्र द्वारे गृहे लक्ष्मीः विसंभ्रुला धावति।

प्रियप्रभ्रष्टा इव गौरी निश्चला कापि न तिष्ठति ॥

१ एतद् गृहीत्वा यद् मया यदि प्रियः उद्वार्यते (त्यज्यते) ।

मम कर्तव्यं किमपि नापि मर्तव्यं परं दीयते ॥

देसुच्चाडणु^१ सिहिकढणु घणकुट्टणु जं लोइ।

मंजिट्ठएँ अइरत्तिए सव्वु सहेव्वउँ होइ ॥२॥

सोएवा^२ पर वारिआ पुप्फवईहिँ समाणु।

जगोवा पुणु को धरइ जइ सो वेउ पमाणु ॥३॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत तव्य या प्रत्ययाला इएव्वउं, एव्वउं, आणि एवा असे हे तीन आदेश होतात. उदा. एँउ...देज्जइ ॥१॥; देसुच्चडणु...होइ ॥२॥; सोएवा...पमाणु ॥३॥.

(सूत्र) क्त्व इ-इउ-इवि-अवयः ॥ ४३९॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे क्त्वाप्रत्ययस्य इ इउ इवि अवि इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति।

इ। हिअडा^३ जइ वेरिअ घणा तो किं अब्भि चडाहुं।

अम्हहं बे हत्थडा जइ पुणु मारि मराहुं ॥१॥

इउ। गय-घड भज्जिउ जन्ति (४.३९५.५)।

इवि। रक्खइ^४ सा विसहारिणी बे कर चुम्बिवि जीउ।

पडिबिम्बिअ-मुंजालु जलु जेहिँ अडोहिउ पीउ ॥२॥

अवि। बाह^५ विछोडवि जाहि तुहुँ हउं तेवँइ को दोसु।

हिअयट्ठिउ जइ नीसरहि जाणउँ मुज्ज सरोसु ॥३॥

१ देशोच्चाटनं शिखिक्रथनं घनकुट्टनं यद् लोके।

मज्जिष्ठया अतिरक्तया सर्वं सोढव्यं भवति ॥

२ स्वपितव्यं परं वारितं पुष्पवतीभिः समानम्।

जागरितव्यं पुनः कः धरति यदि स वेदः प्रमाणम् ॥

३ हृदय यदि वैरिणो घनाः ततः किं अग्रे (आकाशे) आरोहामः।

अस्माकं द्वौ हस्तौ यदि पुनः मारयित्वा प्रियामहे ॥

४ रक्षति सा विषहारिणी द्वौ करौ चुम्बित्वा जीवम्।

प्रतिबिम्बितमुज्जालं जलं याभ्यामनवगाहितं पीतम् ॥

५ बाहू विच्छोद्य याहि त्वं भवतु तथा को दोषः।

हृदयस्थितः यदि निःसरसि जानामि मुज्जः सरोषः ॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत क्त्वा या प्रत्ययाला इ, इउ, इवि आणि अवि असे हे चार आदेश होतात. इ (आदेश) :- हिअडा...मराहं ॥१॥. इउ (आदेश) :- गयघड...जन्ति. इवि (आदेश) :- रक्खइ...पीउ ॥२॥. अवि (आदेश) :- बाह...सरोसु ॥३॥.

(सूत्र) एप्प्येप्पिण्वेव्येविणवः ॥ ४४०॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे क्त्वाप्रत्ययस्य एप्पि एप्पिणु एवि एविणु इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति।

जेप्पि^१ असेसु कसायबलु देप्पिणु अभउ जयस्सु।

लेवि महव्वय सिवु लहहिं झाएविणु तत्तस्सु ॥१॥

पृथग्योग उत्तरार्थः।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत क्त्वा या प्रत्ययाला एप्पि, एप्पिणु, एवि आणि एविणु असे हे चार आदेश होतात. उदा. जेप्पि...तत्तस्सु ॥१॥. (सू.४.४३९ पेक्षा) प्रस्तुत नियम वेगळा (पृथक्) सांगण्याचे कारण असे की याचा उपयोग पुढील (४.४४१) सूत्रात व्हावा.

(सूत्र) तुम एवमणाणहमणहिं च ॥ ४४१॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे तुमः प्रत्ययस्य एवं अण अणहं अणहिं इत्येते चत्वारः, चकाराद् एप्पि एप्पिणु एवि एविणु इत्येते एवं चाष्टावादेशा भवन्ति।

देवं^२ दुक्करु निअयधणु करण न तउ पडिहाइ।

एम्बइ सुहु भुञ्जणहं मणु पर भुञ्जणहिं न जाइ ॥१॥

१ जित्वा अशेषं कषायबलं दत्त्वा अभयं जगतः।

लात्वा महाव्रतं शिवं लभन्ते ध्यात्वा तत्त्वस्य (तत्त्वम्) ॥

२ दातुं दुष्करं निजकथनं कर्तुं न तपः प्रतिभाति।

एवमेव सुखं भोक्तुं मनः परं भोक्तुं न याति ॥

जेप्पि^१ चएप्पिणु सयल धर लेविणु तवु पालेवि।

विणु सन्ते तित्थसरेण को सक्कइ भुवणे वि ॥२॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत तुम् या प्रत्ययाला एवं, अण, अणहं आणि अणहिं असे हे चार (आदेश) (आणि सूत्रातील) चकारामुळे एप्पि, एप्पिणु, एवि आणि एविणु, असे हे (चार आदेश) याप्रमाणे (एकूण) आठ आदेश होतात. उदा. देवं...जाइ ॥१॥; जेप्पि...भुवणे वि ॥२॥.

(सूत्र) गमेरेप्पिण्वेप्प्योरेर्लुग् वा ॥ ४४२॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे गमेर्धातोः परयोरेप्पिणु एप्पि इत्यादेशयोरेकारस्य लुग् भवति वा।

गम्पिणु^२ वाणारसिहिं नर अह उज्जेणिहिं गम्पि।

मुआ परावाहिं परमपउ दिव्वन्तरइं म जम्पि ॥१॥

पक्षे। गड्ग^३ गमेप्पिणु जो मुअइ जो सिव-तित्थ गमेप्पि।

कीलदि तिदसावासगउ सो जमलोउ जिणेप्पि ॥२॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत गम् या धातूपुढे येणाच्या एप्पिणु आणि एप्पि या आदेशातील (आदि) एकाराचा लोप विकल्पाने होतो. उदा. गंपिणु...जंपि ॥१॥. (विकल्प-) पक्षी :- गंग..... जिणेप्पि ॥२॥.

(सूत्र) तृनोणअः ॥ ४४३॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे तृनः प्रत्ययस्य अणअ इत्यादेशो भवति।

हत्थि^४ मारणउं लोउ बोल्लणउ पडहु वज्जणउ सुणउ भसणउ ॥१॥

१ जेतुं त्यक्तुं सकलां धरां लातुं तपः पालयितुम्।

विना शान्तिना तीर्थेश्वरेण कः शक्नोति भुवनेऽपि ॥

२ गत्वा वाराणसीं नराः अथ उज्जयिनीं गत्वा।

मृताः प्राप्नुवन्ति परमपदं दिव्यान्तराणि मा जल्प।।

३ गड्गां गत्वा यः प्रियते यः शिवतीर्थं गत्वा।

क्रीडति त्रिदशावासगतः स यमलोकं जित्वा ॥

४ हस्ती मारयिता लोकः कथयिता पटहः वादयिता शुनकः भषिता।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत तृन् या प्रत्ययाला अणअ असा आदेश होतो. उदा.
हत्थि...भसणउ॥१॥.

(सूत्र) इवार्थे नं-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जणवः ॥ ४४४॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे इवशब्दस्यार्थे नं नउ नाइ नावइ जणि जणु इत्येते षड्
भवन्ति। नं। नं मल्लजुज्झु ससिराहु करहिं (४.३८२.१)।

नउ। रविअत्थमणि^१ समाउलेण कण्ठे विइणु न छिणु।
चक्कें खण्डु मुणालिअहे नउ जीवग्गलु दिणु ॥१॥

नाइ। वलयावलि^२-निवडण-भएण धण उद्धभुअ जाइ।
वल्लह-विरह-महादहहो थाह गवेसइ नाइ ॥२॥

नावइ। पेक्खेविणु^३ मुहु जिण-वरहो दीहर-नयण सलोणु।
नावइ गुरु-मच्छर-भरिउ जलणि पवीसइ लोणु ॥३॥

जणि। चम्पय^४-कुसुमहो मज्झि सहि भसलु पइट्टउ।
सोहइ इन्द्रनीलु जणि कणइ बइट्टउ ॥४॥

जणु। निरुवम-रसु पिएं पिएवि जणु (४.४०१.३)।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत इव या शब्दाच्या अर्थी नं, नउ, नाइ, नावइ, जणि आणि
जणु असे हे सहा (शब्द) येतात. उदा. नं (हा शब्द) :- नं मल्लजुज्झु...करहिं.
नउ (असा शब्द) :- रविअत्थमणि... दिणु ॥१॥. नाइ (शब्द) :-
वलयावलि...नाइ ॥२॥. नावइ (शब्द) :- पेक्खेविणु..... लोणु
॥३॥. जणि (असा शब्द) :- चम्पय....बइट्टउ ॥४॥. जणु (हा शब्द):-
निरुवम...जणु।

१ रव्यस्तमने समाकुलेन कण्ठे वितीर्णः न छिन्नः।

चक्रेण खण्डः मृणालिकायाः इव जीवार्गलः दत्तः॥

२ वलयावलीनिपतनभयेन धन्या ऊर्ध्वभुजा याति।

वल्लभविरहमहाहदस्य स्ताघं गवेषतीव॥

३ प्रेक्ष्य मुखं जिनवरस्य दीर्घनयनं सलावण्यम्।

इव गुरुमत्सरभरितं ज्वलने प्रविशति लवणम्॥

४ चम्पककुसुमस्य मध्ये सखि भ्रमरः प्रविष्टः।

शोभते इन्द्रनीलः इव कनके उपवेशितः॥

(सूत्र) लिङ्गमतन्त्रम् ॥ ४४५॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे लिङ्गमतन्त्रं व्यभिचारि प्रायो भवति।

गय कुम्भइं दारन्तु (४.३४५.१) । अत्र पुल्लिङ्गस्य नपुंसकत्वम्।

अब्भा^१ लग्गा डुंगरिहिं पहिउ रडन्तउ जाइ।

जो एहो गिरिगिलणमणु सो किं धणहँ घणाइ ॥१॥

अत्र अब्भा इति नपुंसकस्य पुंस्त्वम्।

पाइ^२ विलग्गी अन्त्रडी सिरु ल्हसिउं खन्धस्सु।

तो वि कटारइ हत्थडउ बलि किज्जउं कन्तस्सु ॥२॥

अत्र अन्त्रडी इति नपुंसकस्य स्त्रीत्वम्।

सिरि^३ चडिआ खन्ति प्फलइं पुणु डालइं मोडन्ति।

तो वि महहुम सउणाहं अवराहिउ न करन्ति ॥३॥

अत्र डालइं इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य नपुंसकत्वम्।

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत (शब्दांचे) लिंग हे नियमरहित (अनिश्चित) (आणि) प्रायः व्यभिचारी (म्हणजे बदलणारे उदा. स्त्रीलिंगाचे पुल्लिंग, इत्यादि) असते. उदा. 'गय...दारन्तु'; येथे (कुम्भ या शब्दाच्या) पुल्लिंगाचे नपुंसकलिंग झाले आहे. 'अब्भा...घणाइ' ॥१॥; येथे, अब्भा (या शब्दा) मध्ये नपुंसकलिंगाचे पुल्लिंग झाले आहे. 'पाइ...कन्तसु' ॥२॥; येथे, अन्त्रडी (या शब्दा) मध्ये नपुंसकलिंगाचे स्त्रीलिंग झाले आहे. 'सिरि...करन्ति' ॥३॥; येथे डालइं (या शब्दा) मध्ये स्त्रीलिंगाचे नपुंसकलिंग झाले आहे.

१ अभ्राणि लग्नानि पर्वतेषु पथिकः (आ)रटन् याति।

यः एषः गिरिग्रसनमनाः स किं धन्यायाः धनानि (घृणायते ?) !!

२ पादे विलग्नं अन्त्रं शिरः स्रस्तं स्कन्धात्।

तथापि (तदापि) कटारिकायां हस्तः बलिः क्रियते कान्तस्य ॥

३ शिरसि आरूढाः खादन्ति फलानि पुनः शाखाः मोटयन्ति।

तथापि (तदापि) महाद्रुमाः शकुनीनां अपराधितं न कुर्वन्ति ॥

(सूत्र) शौरसेनीवत् ॥ ४४६॥

(वृत्ति) अपभ्रंशे प्रायः शौरसेनीवत् कार्यं भवति।

सीसि^१ सेहरु खणु विणिम्मविदु

खणु कण्ठि पालंबु किदु रदिए।

तत् नमत कुसुमदामकोदण्डं कामस्य॥

विहिदु खणु मुण्डमालिँ जं पणएण

तं नमहु कुसुमदामकोदण्डु कामहो ॥१॥

(अनु.) अपभ्रंश भाषेत प्रायः शौरसेनी (भाषे) प्रमाणे कार्यं होते. उदा.
सीसि....कामहो ॥१॥.

(सूत्र) व्यत्ययश्च ॥ ४४७॥

(वृत्ति) प्राकृतादिभाषालक्षणानां व्यत्ययश्च भवति। यथा मागध्यां तिष्ठश्चिष्ठः (४.२९८) इत्युक्तं तथा प्राकृतपैशाचीशौरसेनीष्वपि भवति। चिष्ठदि। अपभ्रंशे रेफस्याधो वा लुगुक्तो मागध्यामपि भवति। शद^२-माणुश-मंश-भालके कुम्भ-शहश्र-वशहि शंचिदे इत्याद्यन्यदपि द्रष्टव्यम्। न केवलं भाषालक्षणानां त्याद्यादेशानामपि व्यत्ययो भवति। ये वर्तमाने काले प्रसिद्धास्ते भूतेऽपि भवन्ति। अह पेच्छइ^३ रहु-तणओ। अथ प्रेक्षाञ्चक्रे इत्यर्थः। आभासइ^४ रयणीअरे। आबभाषे रजनीचरानित्यर्थः। भूते प्रसिद्धा वर्तमानेऽपि। सोहीअ^५ एस वणठो। शृणोत्येष वणठ इत्यर्थः।

(अनु.) तसेच प्राकृत इत्यादि भाषांच्या लक्षणांचा व्यत्यय (अदलाबदल) होतो.

१ शीर्षे शेखरः क्षणं विनिर्मापितं

क्षणं कण्ठे प्रालम्बं कृतं रत्याः।

विहितं क्षणं मुण्डमालिकायां यत् प्रणयेन

२ शतमानुषमांसभारकः कुम्भसहस्रवसाभिः सञ्चितः।

३ अथ प्रेक्षते रघुतनयः। ४ आभाषेत रजनीचरान्।

५ अशृणोद् एषः वणठः।

उदा. मागधी (भाषे) मध्ये 'तिष्ठश्चिष्ठ' असे येथे सांगितले आहे, तद्वत् (माहाराष्ट्री) प्राकृत पैशाची आणि शौरसेनी (या भाषां) मध्येसुद्धा होते. उदा. चिष्ठदि. अपभ्रंश भाषेतील (संयोगात) पुढे असणारा रेफ तसाच रहातो किंवा त्याचा लोप होतो (हा सांगितलेला) नियम मागधी (भाषे) तही लागू पडतो. उदा. शदमाणुश...शंचिदे; इत्यादि (अशीच) इतर उदाहरणेही पहावीत. केवळ भाषांच्या लक्षणांतच व्यत्यय होतो असे नव्हे तर, त्यादि (धातूंना लागणाऱ्या) प्रत्ययांच्या आदेशांचाही व्यत्यय होतो. (म्हणजे असे:-) जे (आदेश) वर्तमानकाळाचे म्हणून प्रसिद्ध आहेत ते (आदेश) भूतकाळामध्ये सुद्धा होतात. उदा. अह पेच्छइ रहुतणओ (म्हणजे) अथ प्रेक्षांचक्रे, असा अर्थ आहे; आभासइ रयणीअरे (म्हणजे) रजनीचरान् आबभाषे असा अर्थ आहे. (जे आदेश) भूतकाळाचे म्हणून प्रसिद्ध आहेत (ते आदेश) वर्तमानकाळातसुद्धा होतात. उदा. सोहीअ एस वणठो (म्हणजे) शृणोति एषः वणठः, असा अर्थ आहे.

(सूत्र) शेषं संस्कृतवत्सिद्धम् ॥ ४४८ ॥

(वृत्ति) शेषं यदत्र प्राकृतादिभाषासु अष्टमे नोक्तं तत्सप्ताध्यायीनिबद्ध-संस्कृतवदेव सिद्धम्।

हेट्ठ-ट्ठिय^१-सूर-निवारणाय छत्रं अहो इव वहन्ती।

जयइ ससेसा वराह-सास-दूरुक्खुया पुहवी ॥१॥

अत्र चतुर्थ्या आदेशो नोक्तः स च संस्कृतवदेव सिद्धः। उक्तमपि क्वचित्संस्कृतवदेव भवति। यथा प्राकृते उरस्-शब्दस्य सप्तम्येक-वचनान्तस्य उरे उरम्मि इति प्रयोगौ भवतस्तथा क्वचिदुरसीत्यपि भवति। एवं सिरे^२। सिरम्मि। सिरसि। सरे^३। सरम्मि। सरसि। सिद्धग्रहणं मङ्गलार्थम्। ततो ह्यायुष्मच्छ्रोतृकताभ्युदयश्चेति।

१ अधःस्थितसूर्यानिवारणाय छत्रं अधः इव वहन्ती।

जयति सशेषा वराहश्वासदूरोत्क्षिप्ता पृथिवी ॥

२ शिरस्

३ सरस्

(वृत्ति) (प्राकृत इत्यादि भाषांच्या बाबतीत) उरलेले (कार्य) (म्हणजे) जे (या) आठव्या (अध्याया) मध्ये प्राकृत इत्यादि भाषांच्या बाबतीत सांगितले (गेले) नाही, ते (पहिल्या) सात अध्यायांत ग्रथित केलेल्या संस्कृत (भाषे) प्रमाणेच सिद्ध होते. (म्हणजे असे :-) हेट्ट...पुहवी ॥१॥. येथे, चतुर्थीचा आदेश सांगितलेला नाही, तो (या श्लोकात) संस्कृतप्रमाणेच सिद्ध होतो. (प्राकृत इत्यादि भाषांच्या बाबतीत या आठव्या अध्यायात जे काही कार्य) सांगितले सुद्धा आहे ते (कार्य) सुद्धा क्वचित् संस्कृतप्रमाणेच होते. उदा. जसे (माहाराष्ट्री) प्राकृत भाषेत, सप्तमी एकवचनी प्रत्ययाने अन्त पावणाऱ्या उरस् या शब्दाचे उरे व उरम्मि असे प्रयोग होतात, तसाच क्वचित् उरसि असा सुद्धा प्रयोग होतो. याचप्रमाणे (इतर काही शब्दांच्या बाबतीतही होते. उदा.) सरे सिरम्मि, सिरसि; सरे सरम्मि, सरसि. (सूत्रातील) सिद्ध शब्दाचा निर्देश मंगलार्थी आहे. त्यामुळे (नक्की) आयुष्य, श्रोतृकता आणि अभ्युदय (या गोष्टी प्राप्त होतात).

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधान-
स्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तावष्टमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

(आठव्या अध्यायाचा चतुर्थ पाद समाप्त झाला)

(येथे हेमचंद्रकृत प्राकृतव्याकरण हा ग्रंथ समाप्त झाला)

॥ शुभं भवतु ॥

टीपा

प्रथम पाद

१.१ अथ.. कारार्थश्च - संस्कृतमध्ये अथ या अव्ययाचे अनेक उपयोग आहेत. या सूत्रात, नंतर (आनन्तर्य) आणि (नवीन विषयाचा) आरंभ (अधिकार) या दोन अर्थानी अथ हा शब्द वापरलेला आहे. **प्रकृतिः संस्कृतम्** - हेमचंद्राच्या मते, प्राकृत हा शब्द 'प्रकृति' या शब्दावरून साधलेला असून, प्रकृति (=मूळ) या शब्दाने संस्कृत ही भाषा अभिप्रेत आहे. म्हणजे प्राकृत भाषेचे मूळ संस्कृत आहे. **तत्र भवं ... प्राकृतम्** -- प्रकृति शब्दापासून प्राकृत शब्द कसा बनतो, ते येथे सांगितले आहे. 'तत्र भवः' (पा.अ.४.३.५३) किंवा 'तत आगतः' (पा.अ.४.३.७४) या सूत्रांनुसार प्रकृति शब्दाला तद्धित प्रत्यय लागून प्राकृत हा शब्द बनला आहे. प्रकृति असणाऱ्या संस्कृतपासून निर्माण झालेले वा प्रकृति असणाऱ्या संस्कृतमधून निघालेले, ते प्राकृत. **प्राकृतम्** -- प्रस्तुत व्याकरणात माहाराष्ट्री प्राकृत असा शब्द हेमचंद्राने वापरलेला नाही. तथापि प्राकृत या शब्दाने त्याला माहाराष्ट्री प्राकृत अभिप्रेत आहे. प्राकृतमंजरी, भूमिका, पृ.३ वर म्हटले आहे :-

तत्र तु प्राकृतं नाम महाराष्ट्रोद्धवं विदुः।

माहाराष्ट्री प्राकृतबद्दल दंडी असे म्हणतो :-

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः। संस्कृतानन्तरं...क्रियते - संस्कृतनंतर म्हणजे संस्कृत व्याकरणानंतर प्राकृत (व्याकरणा) चा आरंभ केला जात आहे.

हेमचंद्रकृत सिद्धहेमशब्दानुशासन या व्याकरणाचे एकूण आठ अध्याय आहेत; पहिल्या सात अध्यायांत संस्कृतचे व्याकरण असून, प्रस्तुतच्या आठव्या अध्यायात, माहाराष्ट्री इत्यादी प्राकृत भाषांचे व्याकरण आहे. संस्कृतच्या व्याकरणानंतर प्राकृतव्याकरणाचा प्रारंभ असल्याने, संस्कृत व्याकरणाचे ज्ञान आहे, हे येथे गृहीत धरलेले आहे.

संस्कृतानन्तरं... ज्ञापनार्थम् -- संस्कृतनंतर प्राकृतचा आरंभ कशासाठी? या प्रश्नाला येथे उत्तर दिले आहे. प्राकृत म्हणजे प्राकृतमधील शब्दसंग्रह हा संस्कृतसम (तत्सम), संस्कृतभव (तद्भव) आणि देशी/देश्य शब्द असा तीन प्रकारचा आहे. तत्सम शब्दांचा विचार मागे दिलेल्या संस्कृत व्याकरणात झाला असल्याने, तो पुनः येथे करण्याचे कारण नाही, असे हेमचंद्र याच सूत्राखाली 'संस्कृतसमं तु संस्कृतलक्षणैर्नैव गतार्थम्' या शब्दांत सांगतो. देश्य शब्दांचा विचार हेमचंद्र येथे करित नाही. कारण हेमचंद्रानेच देशीनाममाला या आपल्या ग्रंथात म्हटल्याप्रमाणे,
'जे लक्खणे ण सिद्धा ण पसिद्धा सक्कयाहिहाणेषु, ण य गउणलक्खणासत्तिसंभवा', असे देशी शब्द आहेत. देश्य शब्दांबद्दल मार्कंडेय सांगतो :-

लक्षणैरसिद्धं तत्तदेशप्रसिद्धं... ।

यदाह भोजदेवः :-

देशे देशे नरेन्द्राणां जनानां च स्वके स्वके।

भङ्ग्या प्रवर्तते यस्मात् तस्माद्देश्यं निगद्यते।।

याउलट सिद्ध आणि साध्यमान संस्कृत शब्द हेच प्राकृतचे मूळ आहेत; साहजिकच प्राकृतचे हे लक्षण देश्य शब्दांना लागूच पडत नाही. म्हणून सिद्ध व साध्यमान अशा द्विविध संस्कृत शब्दांवरून साधलेल्या प्राकृतचाच विचार हेमचंद्र या व्याकरणात करतो. **सिद्ध-साध्यमान** -- सिद्ध म्हणजे व्याकरणदृष्ट्या बनलेले शब्दाचे पूर्ण रूप. उदा. शिरोवेदना. शब्दाचे असे पूर्ण रूप बनण्यापूर्वीची जी स्थिति असते, ती साध्यमान अवस्था होय. उदा. शिरोवेदना असा संधी होण्यापूर्वी असणारी शिरस् + वेदना ही स्थिती. **संस्कृतसम** - संस्कृतमधील जे शब्द जसेच्या तसे प्राकृतात येतात, ते संस्कृत-सम शब्द. उदा. चित्त, वित्त इ.

संस्कृतलक्षण - संस्कृत व्याकरण.

प्रकृतिः ....संज्ञादयः -- 'प्रकृति' म्हणजे शब्दाचे मूळ रूप. उदा. देव, राम इ. प्रत्यय म्हणजे विशिष्ट हेतूने शब्दाच्या मूळ रूपापुढे ठेवले जाणारे वर्ण वा शब्द. उदा. सु, औ इ.

लिङ्ग -- शब्दाचे लिंग. शब्द हे पुल्लिंगी, स्त्रीलिंगी किंवा नपुंसकलिंगी असतात. उदा. देव (पु.), देवी (स्त्री.), नाम (नपुं.).

कारक - वाक्यात क्रियेशी जे संबंधित असते, ते कारक. संस्कृतमध्ये कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान, अपादान आणि अधिकरण अशी सहा कारके आहेत.

समास -- अनेक पदे एकत्र येऊन अर्थदृष्ट्या होणारे एक पद. उदा. राममंदिर (रामाचे मंदिर).

संज्ञा -- शास्त्रातील पारिभाषिक शब्द. एकाद्या शास्त्रात काही विशिष्ट शब्द विशिष्ट अर्थाने वापरले जातात; त्या सर्व संज्ञा होत. पुष्कळ अर्थ संक्षेपाने सांगण्यास संज्ञांचा उपयोग होतो. उदा. गुण, वृद्धि इ.

लोकात् -- प्राकृतमधील वर्ण हे बहुतांशी संस्कृतवरूनच घेतलेले आहेत. संस्कृतमधले जे वर्ण प्राकृतात नाहीत (आणि जे अधिक वर्ण प्राकृतात आहेत), त्यांची माहिती लोकांकडून - लोकांच्या भाषेतील वापरावरून - करून घ्यावयाची आहे. त्रिविक्रमही असेच सांगतो :- ऋलृवर्णाभ्याम् ऐकारौकाराभ्याम् असंयुक्त-ड-ञ-काराभ्यां शषाभ्यां द्विवचनादिना च रहितः शब्दोच्चारो लोकव्यवहाराद् एव उपलभ्यते। १.१.१

ऋऌ...वर्णसमाम्नायः- संस्कृतमधील जे वर्ण प्राकृतात नाहीत, ते वर्ण असणारे संस्कृत शब्द योग्य ते विकार होऊन, मगच प्राकृतात येतात. उदा. ऋ चे इ इत्यादी विकार होतात. ऋ चे विकार १.१२६-१४४, लृ चे विकार १.१४५, ऐ चे विकार १.१४८-१५५ व औ चे विकार १.१५६-१६४ येथे सांगितलेले आहेत. ङ् आणि ञ् ही व्यंजने संपूर्णपणे प्राकृतात नाहीत असे नाही. कारण हेमचंद्रच पुढे सांगतो- ड-ञौ...भवत एव श् व ष् या व्यंजनांचा माहाराष्ट्री प्राकृतात प्रायः स् होतो (सू.१.२६०). (मागधी भाषेत मात्र श् व ष् व्यंजनांचा वापर दिसतो. सू. ४.२८८, २९८ पहा).

विसर्जनीय म्हणजे विसर्ग. वस्तुतः विसर्ग स्वतंत्र वर्ण नसून, अन्त्य र् किंवा स् या व्यंजनांचा तो एक विकार आहे. **प्लुत** -- उच्चाराला लागणाऱ्या कालानुसार, स्वरांचे ऱ्हस्व, दीर्घ व प्लुत असे तीन प्रकार केले

जातात. ज्याच्या उच्चाराला एक मात्रा (=अक्षिस्पन्दनप्रमाणः कालः) लागते, तो ऱ्हस्व स्वर; ज्याच्या उच्चाराला दोन मात्रा लागतात, तो दीर्घ; आणि ज्याच्या उच्चाराला तीन मात्रा लागतात, तो प्लुत स्वर होय.

वर्णसमाप्नाय -- वर्णमाला वा वर्णसमूह. प्राकृतमधील वर्ण पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :- स्वर :- ऱ्हस्व :- अ, इ, उ, ए, ओ; दीर्घ :- आ, ई, ऊ, ए, ओ (काहींच्या मते प्राकृतात ऐ, व, औ हे स्वर आहेत).

व्यंजने :- क्, ख्, ग्, घ् (ङ्) (कवर्ग); च्, छ्, ज्, झ् (ञ्) (चवर्ग) :- ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण् (टवर्ग); त्, थ्, द्, ध्, न् (तवर्ग); प्, फ्, ब्, भ्, म् (पवर्ग); य्, र्, ल्, व् (अंतस्थ); स् (ऊष्म); ह् (महाप्राण).

ङ्औ....भवत एव - माहाराष्ट्री प्राकृतात ङ् आणि ञ् ही व्यंजने स्वतंत्रपणे येत नाहीत. (मागधी- पैशाची भाषांत मात्र ज चा वापर दिसतो. सू.४.२९३-२९४, ३०४-३०५ पहा). मात्र ती आपल्याच वर्गातील व्यंजनांशी संयुक्त असली तर ती चालतात; पण या संयोगातही ङ् व ञ् हे प्रथम अवयवच असतात. उदा. अङ्क, चञ्चु.

ऐदौतौ -- ऐत् आणि औत् म्हणजे ऐ व औ हे स्वर. येथे ऐ व औ पुढे तकार जोडला आहे. ज्या वर्णांच्या पुढे वा मागे तकार जोडला जातो, अशा वर्णांचा उच्चार करण्याला लागणाऱ्या वेळे इतकाच वेळ लागणाऱ्या सवर्ण वर्णांचा निर्देश त्या वर्णाने होतो. व्यवहारतः ऐत् म्हणजे ऐ, औत् म्हणजे औ म्हणण्यास हरकत नाही. याचप्रमाणे पुढेही अत् (१.१८), आत् (१.६७), इत् (१.८५), ईत् (१.९९), उत् (१.८२), ऊत् (१.७६), ऋत् (१.१२६), एत् व ओत् (१.७) इत्यादी ठिकाणी जाणावे.

कैतवम् ....कोरवा -- येथे प्रथम संस्कृत शब्द व लगेच त्याचे प्राकृतमधील वर्णान्तरित रूप दिलेले आहे. वर्णान्तरे देताना हेमचंद्राने भिन्न पद्धती वापरल्या आहेत. कधी तो प्रथम संस्कृत शब्द व मग त्याचे वर्णान्तरित रूप देतो. उदा. सू. १.३७, ४३ इ. कधी तो प्रथम प्राकृतमधील वर्णान्तरित रूप देतो; व मग क्रमाने त्यांचे संस्कृत प्रतिशब्द देतो. उदा. १.२६, ४४ इ. कधी तो फक्त प्राकृतमधील वर्णान्तरित रूप देतो; त्यांचे संस्कृत प्रतिशब्द देतच नाही. उदा. १.१७३, १७७, १८० इ.

अस्वरं.....न भवति -- संयुक्त व्यंजनात (उदा. अक्क, चित्त) पहिला अवयव म्हणून स्वर-रहित (अस्वर) व्यंजन असते व ते प्राकृतात चालते; पण स्वररहित केवळ व्यंजन (उदा. सरित्, वाच् मधील त्, च् याप्रमाणे) प्राकृतात अन्त्य स्थानी असू शकत नाही. थोडक्यात म्हणजे प्राकृतमध्ये व्यंजनाने अन्त पावणारे शब्द नाहीत.

द्विवचन -- संस्कृतमध्ये शब्द व धातू यांची रूपे एक, द्वि आणि बहु अशा तीन वचनांत होतात. प्राकृतात मात्र द्विवचन नाही; तेव्हा कुठल्याच शब्दाची द्विवचनाची रूपे प्राकृतात नाहीत. द्विवचनाचे कार्य अनेक वचनाने (सू.३.१३०) केले जाते.

चतुर्थी बहुवचन -- प्राकृतात चतुर्थी विभक्ती ही बहुतांशी लुप्त झाली आहे. चतुर्थीचे कार्य षष्ठी विभक्तीने (सू.३.१३१) केले जाते. तेव्हा या ठिकाणी, चतुर्थी बहुवचन प्राकृतात नाही, असे म्हणण्याचे कारण असे :- प्राकृतात क्वचित् चतुर्थी एकवचनाची रूपे आढळतात (सू.४.४४८.१ पहा) पण चतुर्थी ब.व. ची रूपे आढळत नाहीत.

१.२ **बहुलम्** - म्हणजे बाहुलक. बहुल म्हणजे तांत्रिकदृष्ट्या :-

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विभाषा क्वचिदन्यदेव।

शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद् बहुलग्रहेषु।।

‘प्रवृत्ति’ म्हणजे नियमाची योग्यप्रकारे कार्य प्रवृत्ती; तिचा अभाव म्हणजे अप्रवृत्ती; विभाषा म्हणजे विकल्प; क्वचित् नियमात सांगितल्यापेक्षा काहीतरी वेगळेच कार्य (अन्यत्) होते; या सर्व गोष्टी बहुलने सूचित होतात. आता, प्राकृत हे बहुल आहे; त्यामुळे प्राकृत व्याकरणाच्या नियमांना अनेक अपवाद, विकल्प इ. असतात.

अधिकृतं वेदितव्यम् -- बहुलम् हे अधिकारसूत्र आहे असे जाणावे. ज्या सूत्रातील पद वा पदे पुढे येणाऱ्या अनेक सूत्रांतील पदांशी संबंधित असतात, ते अधिकारसूत्र होय. अधिकार ही प्रदीर्घ अनुवृत्ती आहे; पण अनुवृत्तीपेक्षा त्याचे क्षेत्र अधिक व्यापक असते. ज्या शब्दाचा अधिकार

असतो, तो शब्द पुढील सूत्रांत अनुवृत्तीने येतो व त्या सूत्रांचा अर्थ करताना, तो शब्द अध्याहृत घेतला जातो.

- १.३ **आर्षं प्राकृतम्** – आर्ष हा शब्द ‘ऋषि’ या शब्दापासून साधलेला आहे. आर्ष प्राकृत या शब्दाने हेमचंद्राला अर्धमागधी ही प्राकृतभाषा अभिप्रेत आहे (सू.४.२८७ पहा). अर्धमागधी ही श्वेतांबर जैनांच्या आगमग्रंथांची भाषा आहे. अर्धमागधीला महाराष्ट्रीचे सर्व नियम विकल्पाने लागू पडतात.
- १.४ **वृत्तौ** – वृत्तीमध्ये; येथे समासामध्ये, असा अर्थ आहे. ‘वृत्ति’ म्हणजे मिश्र पद्धतीने बनलेला शब्द. वृत्तीचा अर्थ स्पष्ट होण्यास स्पष्टीकरण आवश्यक असते. संस्कृतमध्ये पाच वृत्ती आहेत; त्यापैकी समास ही एक वृत्ती आहे. **समासे....भवतः** -- समासात किमान दोन पदे असतात. समासातील पहिल्या पदाचा अन्त्य दीर्घ किंवा ऱ्हस्व स्वर हा बहुलत्वाने ह्रस्व किंवा दीर्घ होतो. उदा. **अन्तावेई** या समासात, अन्त या पहिल्या पदाचा अन्त्य स्वर दीर्घ झाला आहे. **सत्तावीसा** यांतही हाच प्रकार आहे. **वारीमई** – वारिणिः मतिः यस्य सः; किंवा वारि इति मतिः।
- १.५ **संस्कृतोक्तः सन्धिः सर्वः** – प्राकृतात विसर्ग नाही व व्यंजनान्त शब्द नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या संधींचा स्वतंत्र विचार प्राकृतात नाही. तेव्हा फक्त स्वरसंधीचा विचार आवश्यक ठरतो. **सन्धिः**-- ज्यांचे परम निकट सान्निध्य झाले आहे, अशा वर्णांचे संधान (मिलाप) म्हणजे संधी. **पदयोः** -- दोन पदांमध्ये. विभक्तिप्रत्यय किंवा धातूंना लागणारे प्रत्यय लागून बनलेला शब्द म्हणजे पद. उदा. रामेण; करोति. **वासेसी** मध्ये वास मधील अन्त्य अ व पुढील इ, **विसमायवो** मध्ये विसम मधील अन्त्य अ व पुढील आ, **दहीसरो** मध्ये दहिमधील अन्त्य इ व पुढील ई, **साऊअयं** मध्ये साउ मधील उ आणि पुढील उ, यांचा संधी झाला आहे. **दहीसरो** -- दधिप्रधानः ईश्वरः। **व्यवस्थितविभाषया** – विभाषा म्हणजे विकल्प. आता, ज्याच्यासाठी विकल्प सांगितला, त्याच्या सर्व उदाहरणांना लागू न

पडता, फक्त काही उदाहरणांना निश्चितपणे लागू पडणारा व काहींना अवश्य लागू न पडणारा विकल्प म्हणजे व्यवस्थित विभाषा. **बहुलाधिकारात्** -- बहुलचा अधिकार असल्यामुळे. बहुलसाठी सू.१.२ वरील टीप पहा. **काही** -- काहिइ मध्ये हि मधील इ व पुढील इ यांचा संधी 'ही' असा झाला. काहिइ या रूपासाठी सू.३.१६६ पहा. **बीओ** -- बिइओ मध्ये बि मधील इ व पुढील इ यांचा बी असा संधी झाला.

१.६ **इवर्णस्य उवर्णस्य** - हे शब्द सूत्रातील **युवर्णस्य** शब्दाचा अनुवाद आहेत. इवर्ण म्हणजे इ व ई हे वर्ण. उवर्ण म्हणजे उ आणि ऊ हे वर्ण. **अस्वे वर्णे परे** -- विजातीय (अस्व) वर्ण (स्वर) पुढे असतांना. अ-आ, इ-ई, उ-ऊ या सजातीय स्वरांच्या जोड्या आहेत; आणि त्या परस्परात विजातीय आहेत. उदा. अ व इ हे विजातीय होतात. उदाहरणामध्ये :- **वि अवयासो** आणि **वंदामि अज्ज^०** येथे मागील इ व पुढील अ यांचा संधी झालेला नाही.

श्लोक १ :- दानवश्रेष्ठाच्या रक्ताने लिप्त झालेला व नखांच्या प्रभा-समूहाने अरुण झालेला विष्णू, संध्या (रूपी) वधूने आलिंगिलेल्या व वीजेच्या निकट संबंधात असणाऱ्या नूतन मेघाप्रमाणे, शोभून दिसतो. या श्लोकात, **सहइ** आणि **इंदो**, ^०**प्पहावलि** आणि **अरुणो**, **वहु** आणि **अवऊढो** या मागील व पुढील विजातीय स्वरांचा संधी झालेला नाही.

श्लोक २ :- उदरामध्ये दडलेल्या रक्त कमलाच्या मागे लागलेल्या भ्रमरांच्या पंक्तीप्रमाणे. या श्लोकपंक्तीत, गूढ आणि उअर यांचा गूढोअर व तामरस आणि अणुसारिणी यांचा तामरसाणुसारिणी, असा संधी झाला आहे. **पुहवीसो** -- येथे पुहवीमधील ई व ईस मधील ई या सजातीय स्वरांचा संधी झाला आहे.

१.७ **एकार-ओकारयोः** - ए आणि ओ यांचा. एखाद्या वर्णाचा निर्देश करतांना, त्याच्यापुढे कार हा शब्द जोडला जातो. उदा. एकार. **स्वर -** - **स्वयं राजन्ते इति स्वराः।** स्वरांचा उच्चार स्वयंपूर्ण असतो.

श्लोक १:- नखाच्या क्षतांनी युक्त अशा अंगावर कंचुक परिधान करणाऱ्या वधूच्या संदर्भात (ती नखक्षते) मदन बाणाच्या सतत धारांनी केलेल्या जखमां (छेदां) प्रमाणे दिसतात. या श्लोकात **ल्लिहणे** मधील ए आणि पुढील आ यांचा संधी झाला नाही.

श्लोक २:- हत्तीच्या पिलाच्या दातांची कांती ज्याला उपमा देण्यात अपुरी पडते (अपज्जत) असे हे (तुझे) उरूयुगल आता चिरडलेल्या कमलदेठाच्या दंडाप्रमाणे विरस असे आम्हाला दिसते. या श्लोकात, **लक्खिमो** मधील ओ चा पुढील स्वराशी संधी झालेला नाही.

अहो अच्छरिअं -- येथे हो मधील ओ चा पुढील स्वराशी संधी झालेला नाही.

श्लोक ३:- अर्थाचा विचार करण्यात तरल (बेचैन) झालेल्या, इतर (सामान्य) कवींच्या बुद्धी भ्रम पावतात. (पण) कविश्रेष्ठांच्या मनात (मात्र) अर्थ विनायास येतात. या श्लोकात, **अत्थालोअण** मध्ये अत्थ आणि आलोअण आणि **कइंदाणं** मध्ये कइ व इंद, यांचा संधी झाला आहे.

१.८ व्यञ्जन -- स्वरेतर वर्ण. स्वरांच्या साहाय्याविना व्यंजनांचा पूर्ण उच्चार होत नाही. व्यंजनांच्या उच्चाराला अर्धमात्रा इतका काळ लागतो (**व्यञ्जनं चार्धमात्रिकम्**).

उद्धृत्त -- शब्दातील व्यंजनाचा लोप होऊन उरणारा स्वर. उदा. 'गति' मध्ये सू.१.१७७ नुसार त् चा लोप झाल्यावर जो इ हा स्वर उरतो, तो उद्धृत्त स्वर होय.

श्लोक १:- हा श्लोक विन्ध्यवासिनी देवतेला उद्देशून आहे. त्याचा अर्थ नीटसा स्पष्ट नाही. अर्थ असा :- बळी दिल्या जाणाऱ्या महापशू (मनुष्या) च्या दर्शनाने निर्माण झालेल्या संभ्रमामुळे एकमेकांवर चढलेल्या, तुझ्या चित्रातील देवता आकाशातच गंध द्रव्याचे गृह करतात. (या श्लोकाचा संदर्भ गडवह ३१९ आहे. तेथे टीकाकार सांगतो :- महापशुः मनुष्यः; परस्परम् आरूढा अन्योन्योत्कलितशरीराः; गन्धकुटीं गन्धद्रव्यगृहम्; कौलनार्यः चित्रन्यस्तदेवताविशेषाः। कौलनार्यः म्हणजे शाक्तपंथी स्त्रिया असाही अर्थ होईल). या श्लोकात, **गंध-उडिं** या शब्दात, उ या उद्धृत्त

स्वराचा मागील स्वराशी संधी झालेला नाही. अत एव....भिन्नपदत्वम् -- समासातील दुसरे पद कधी स्वतंत्र मानले जाते, तर कधी संपूर्ण सामासिक शब्द हा एकच पद मानला जातो.

१.९ तिबादीनाम् -- सूत्रातील त्यादेः चा अनुवाद या शब्दात आहे. त्यादि किंवा तिबादि म्हणजे धातूंना लागणारे काळ-अर्थाचे प्रत्यय. 'तिप्त्स्झिसिप्....महिङ्' (पा. अ. ३.४.७८), असे हे प्रत्यय आहेत. त्यातील आदि ति किंवा तिप् यांवरून त्यादि किंवा तिबादि (तिप्+आदि) ही संज्ञा बनली आहे. होइ इह -- येथे होइ या धातुरूपातील इ व पुढील इ यांचा संधी झालेला नाही.

१.१० लुग् (लुक्) -- लोप. प्रसंगवशात् उच्चारत प्राप्त झालेल्या वर्ण इत्यादींच्या श्रवणाचा अभाव (अदर्शन) म्हणजे लोप. तिअसीसो - तिअस+ईस. तिअस मधील अन्त्य अ चा लोप झाला आहे. नीसासूसासा - (नीसास+ऊसासा) नीसासमधील अन्त्य अ चा लोप झाला आहे.

१.११ अन्त्य -- शेवटचा. शब्दातील वर्णांची स्थाने ठरविताना, प्रथम वर्णांची फोड करून, उच्चारानुसार त्यांचे स्थान ठरविले जाते. उदा. केशव = क्+ए+श्+अ+व्+अ. येथे क् आदि आहे, अ अन्त्य आहे; बाकीचे वर्ण अनादि (किंवा मध्य) आहेत. मरुत् मध्ये त् हे अन्त्य व्यंजन आहे. समासे.... भवति -- संस्कृतमधील समासात, पहिल्या पदाचे अन्त्य व्यंजन हे कधी अन्त्य मानले जाते, तर कधी ते अन्त्य मानले जात नाही; मग त्या त्या मानण्यानुसार, योग्य ते वर्णान्तर होते. उदा. सद्भिक्षु या समासात, द् अन्त्य मानल्यास त्याचा प्रस्तुत सूत्रानुसार लोप होऊन, सभिक्षु असे वर्णान्तर होईल. याउलट, द् अन्त्य मानला नाही तर, सद्भिक्षु चे सू. २.७७ नुसार सभिक्षु असे वर्णान्तर होईल. सभिक्षु, एअगुणा -- येथे पहिल्या पदाच्या अन्त्य व्यंजनाचा लोप झाला आहे. सज्जणो, तग्गुणा -- येथे पहिल्या पदाचे अन्त्य व्यंजन अन्त्य न मानता, वर्णान्तर केलेले आहे.

- १.१२ श्रद् -- हे एक अव्यय असून, ते प्रायः धा या धातूच्या पूर्वी येते. उद् -- धातूचे पूर्वी येणारा उद् हा एक उपसर्ग आहे.
- १.१३ निर् दुर् -- धातूपूर्वी येणारे हे दोन उपसर्ग आहेत. वा -- विकल्प दाखविणारे अव्यय. दुःखिओ-- दुःखित मध्ये दुर् मधील र् चा विसर्ग झाला आहे.
- १.१४ अन्तरो ..... न भवति -- अंतर, निर् आणि दुर् यातील अन्त्य र् पुढे येणारा स्वर त्या र् मध्ये मिसळून जातो. अन्तर् -- हे एक अव्यय असून, ते धातू किंवा नाम यांना जोडून येऊ शकते. अन्तोवरि - (अन्तर्+उपरि) येथे अन्तर् मधील र् पुढे स्वर असूनही, र् चा लोप झाला आहे.
- १.१५-२१ या सूत्रांत सांगितलेला विचार पुढीलप्रमाणे सांगता येईल :- विद्युत् शब्द सोडून, इतर काही व्यंजनान्त स्त्रीलिंगी शब्दांत, अन्ती आ हा स्वर मिसळून मग वर्णान्तर होते. उदा. सरित्+आ = सरिता= (सू.१.१७७ नुसार) सरिआ. याचप्रमाणे पाडिवआ, संपआ (सू.१.१५). असाच प्रकार रेफान्त शब्दांच्या बाबतीत. उदा. गिरा, धुरा, पुरा (सू.१.१६). याचप्रमाणे छुहा (सू.१.१७), दिसा (सू.१.१९), अच्छरसा (सू.१.२०), व कउहा (सू.१.२१) ही वर्णान्तरे होतील. आता, जे व्यंजनान्त शब्द प्राकृतात पुल्लिंगी आहेत, त्यापैकी काहींच्या अन्ती अ हा स्वर मिसळून वर्णान्तर होते. उदा. शरद्+अ = शरद = सरअ. याचप्रमाणे भिसओ (सू.१.१८), पाउसो (सू.१.१९) व दीहाउस (सू.१.२०).
- १.१५ स्त्रियाम् -- स्त्रीलिंगात. ईषत्स्पृष्टतरयश्रुति -- सू.१.१८० पहा.
- १.१६ रेफ -- र् हा वर्ण आदेश -- एखादा वर्ण वा शब्द यांचे स्थानी येणारा अन्य वर्ण अथवा शब्द.

- १.२० दीहाऊ, अच्छरा -- दीर्घायुस् व अप्सरस् मधील अन्त्य व्यंजनाचा लोप होऊन ही रूपे बनली आहेत.
- १.२२ धणू -- धनुस् मधील अन्त्य व्यंजनाचा लोप होऊन हे रूप झाले.
- १.२३ अनुस्वार -- स्वरानंतर ज्याचा उच्चार होतो, तो अनुस्वार. उदा. जलं शब्दात अन्त्य अ नंतर अनुस्वाराचा उच्चार आहे. जलं...पेच्छ -- मागील शब्द (कर्म असल्याने) द्वितीयान्त आहेत, हे दाखविण्यास पेच्छ हे आज्ञार्थी रूप येथे वापरलेले आहे. पेच्छ हा दृश् धातूचा आदेश (सू.४.१८१) आहे. अनन्त्य -- अन्त्य नसणारा.
- १.२४ सक्रं, जं, तं, वीसुं, पिहं, सम्मं - यांमध्ये अन्त्य व्यंजनांचा अनुस्वार झालेला आहे. इहं इहयं -- येथे खरे म्हणजे अन्त्य व्यंजनांचा अनुस्वार झालेला नाही. इहं मध्ये ह वर अनुस्वारागम झालेला आहे. इहयं मध्ये, प्रथम इह पुढे स्वार्थे य येऊन, मग त्याचेवर अनुस्वारागम झाला आहे. आलेट्टुअं -- सू.२.१६४ पहा. येथे आश्लेष्टुम् पुढे स्वार्थे अ (क) येऊन, अनुस्वाराचे स्थान बदलले आहे.
- १.२६ आगमरूपोऽनुस्वारः -- आगम या स्वरूपात येणारा अनुस्वार. संयुक्त व्यंजनांच्या संदर्भात अनुस्वारागमाबद्दल असे म्हणता येईल :- संयुक्त व्यंजनात एका अवयवाचा लोप झाल्यास, त्याचे स्थानी (कधी) अनुस्वार येतो. उदा. - वक्र - वक्क - वंक. अणिउँतयं अइमुँतयं -- सू. १.१७८ पहा. क्वचिच्छन्दपूरणेऽपि -- आवश्यक त्या मात्रा (वा गण) यांची पूर्तता करताना. उदा. देवं नागसुवण्ण मध्ये छंदासाठी 'व' या अक्षरावर अनुस्वार आला आहे.
- १.२७ क्त्वायाः ....णसू -- क्त्वा हा पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय साधण्याचा प्रत्यय संस्कृतमध्ये आहे. क्त्वाचे सू.२.१४६ नुसार जे आदेश

होतात, त्यांतील तूण आणि तुआण या आदेशांत ण आहे. **स्यादि** (सि+आदि) म्हणजे शब्दांना लागणारे विभक्तिप्रत्यय. (स्यादि या संज्ञेसाठी सू.३.२ वरील टीप पहा). विभक्तिप्रत्ययांपैकी तृतीया ए.व. आणि षष्ठी अ.व. यामध्ये ण आहे व सप्तमीच्या अ.व. प्रत्ययात सु आहे. **काऊणं....काउआण** -- कर धातू ची पू.का.धा.अ. (सू.२.१४६; ४.२१४). **वच्छेणं वच्छेण** -- वच्छ शब्दाचे तृतीया ए.व. **करिअ** -- कर धातूचे पू.का.धा.अ.(सू.२.१४६; ३.१५७). **अग्णिणो** -- अग्नि शब्दाचे प्रथमा अ.व. (सू.३.२२-२३).

१.२९ **इआणि....दाणि** -- ही इदानीम् शब्दाची वर्णान्तरे आहेत.

१.३० **अनुस्वारस्य वर्गे परे** -- अनुस्वाराच्या पुढे वर्गीय व्यंजन असता. येथे वर्ग म्हणजे वर्गीय व्यंजन. व्यंजनांच्या वर्गासाठी सू.१.१ वरील टीप पहा. **प्रत्यासत्ति** -- सांनिध्य, सामीप्य. **वर्गस्यान्त्यः** -- (त्या त्या) वर्गातील अन्त्य व्यंजन (ङ्, ञ्, ण्, न् व म्).

१.३१-३६ प्राकृतमध्ये शब्दांची लिंगे प्रायः संस्कृतप्रमाणेच असतात. तरी काही शब्दांची लिंगे प्राकृतात बदलली आहेत. त्यांचा विचार या सूत्रांमध्ये आढळतो.

१.३१ **पुंसि** -- पुल्लिंगात.

१.३२ **सान्तम्, नान्तम्** -- स् तसेच न् या व्यंजनाने अन्त पावणाऱ्या शब्दांची रूपे :- उदा. यशस्; जन्मन्.

१.३३ **अच्छीङं** -- हे नपुं.रूप आहे (सू.३.२६). **अञ्जल्यादिपाठात्** -- 'अञ्जलि' हा शब्द आदि (प्रथम) असणारा शब्दांचा एक विशिष्ट समूह वा गण अथवा वर्ग. या गणातील शब्द सू.१.३५ वरील वृत्तीमध्ये दिले

गेले आहेत. **एसा अच्छी** -- अच्छी हे स्त्रीलिंगी रूप आहे हे दाखविण्यास एसा हे स्त्रीलिंगी सर्वनाम वापरले आहे. **चक्खूइं, नयणाइं, लोअणाइं, वयणाइं** ही नपुं. रूपे आहेत. **विज्जूए** हे स्त्रीलिंगी रूप आहे. **कुलं, छंदं, माहप्यं, दुक्खाइं, भायणाइं** ही नपुं. रूपे आहेत. **नेत्ता....सिद्धम्** -- हेमचंद्राचे मत असे दिसते की नेत्र आणि कमल हे शब्द संस्कृतमध्येही पुल्लिंगी व नपुं. आहेत.

१.३४ **क्लीबे** -- नपुंसकलिंगात. **गुणा, देवा, बिन्दुणो, खग्गो, मंडलग्गो, कररुहो, रुक्खा** ही पुल्लिंगी रूपे आहेत. **विहवेहिं गुणाइं मगन्ति** -- विभवैः गुणान् मार्गयन्ति, अशीही संस्कृत छाया दिली गेली आहे.

१.३५ **एसा गरिमा....एस अञ्जली** -- येथे शब्दांचे स्त्रीलिंग व पुल्लिंग दाखविण्यास अनुक्रमे एसा व एस ही सर्वनामाची स्त्रीलिंगी आणि पुल्लिंगी रूपे वापरली आहेत. **गड्डा गड्डो** -- सू.२.३५ पहा. **इमेति तन्त्रेण** -- सूत्रात इमा (इमन्) असा प्रत्यय सांगून नियम दिला असल्याने. **त्वादेशस्य.... संग्रहः :-** संस्कृतात भाववाचक नाम साधण्याचा त्व असा प्रत्यय आहे. उदा. बाल-बालत्व. या त्व प्रत्ययाला प्राकृतात इमा (डिमा) व त्तण असे आदेश होतात (सू.२.१५४). उदा. पीणिमा, पीणत्तण. तसेच, संस्कृतात 'पृथु' इत्यादी काही शब्दांना इमन् प्रत्यय लावून भाववाचक नामे साधली जातात. उदा. पृथु-प्रथिमन्. प्रस्तुत सूत्रात जो इमा शब्द वापरला आहे, तो 'त्व' चा आदेश या स्वरूपात येणारा इमा (डिमा) आणि पृथु इत्यादी शब्दांना लागणारा इमा (इमन्) या दोहोंचेही ग्रहण (संग्रह) करतो.

१.३६ **बाहु** -- शब्द संस्कृतात पुल्लिंगी आहे.

१.३७ **संस्कृतलक्षण** -- संस्कृत व्याकरण. **डो....भवति** -- डो असा आदेश होतो. डो म्हणजे डित् ओ. डित् म्हणजे ज्यातील ड् इत् आहे.

विशिष्ट प्रयोजनासाठी शब्दाच्या मागे वा पुढे इत् वर्ण जोडले जातात. इत् म्हणजे जो येतो आणि आपले कार्य करून निघून जातो. म्हणून शब्दाच्या अन्तिम रूपात इत् वर्ण असत नाही. आता, ज्यातील ड् इत् आहे असा डित् प्रत्यय (वा आदेश) ज्या शब्दाच्या पुढे येतो, त्या शब्दाच्या 'भ' च्या 'टि' चा लोप होतो. 'भ' म्हणजे प्रत्यय लावण्यापूर्वीचे शब्दाचे अंग. 'टि' म्हणजे शब्दातील अन्त्य स्वरासह पुढील सर्व वर्ण. संक्षेपाने, डित् प्रत्यय वा आदेश लागताना, शब्दाच्या अंगातील अन्त्य स्वरासह पुढील सर्व वर्णांचा लोप होतो. उदा. सर्वतः + डो = सव्वओ. **सिद्धावस्था** -- सू.१.१ वरील टीपा पहा. **कुदो** - असे वर्णान्तर शौरसेनीतही होते.

- १.३८ **यथासङ्ख्यम्** - अनुक्रमे, अनुक्रमाने. **अभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः :-** 'निष्प्रती ओत्परी' असा या सूत्रात अभेदाने केलेला निर्देश, आदेश संपूर्ण शब्दाला होतो, हे दाखविण्यासाठी आहे.
- १.३९ हे अधिकारसूत्र आहे. '**प्रावरणे अङ्वाऊ**' (सू. १.७५) या सूत्राअखेर त्याचा अधिकार आहे.
- १.४० **त्यदादि** -- त्यत् इत्यादी सर्वनामांना 'त्यदादि' ही संज्ञा आहे. यामध्ये त्यद्, तद्, यद्, एतद् इत्यादी सर्वनामे येतात. **अव्यय** -- तीन लिंगे, सर्व विभक्ती आणि वचने यांत ज्याचे रूप विकार न पावता तसेच रहाते, ते अव्यय. **अम्हे** -- अम्ह (अस्मद्) सर्वनामाचे प्रथमा अ.व. **इमा** -- इम (इदम्) सर्वनामाचे स्त्रीलिंगी प्रथमा ए.व. **अहं** -- अम्ह चे प्रथमा ए.व. **एत्थ** -- सू.२.१६१; १.५७ पहा.
- १.४१ **अपि** -- या अव्ययाची पि, वि, अवि अशी वर्णान्तरे होतात.
- १.४२ **इत्ति** -- या अव्ययाची त्ति, ति, इअ अशी वर्णान्तरे होतात. **इअ** -- सू.१.९१ पहा.

१.४३ प्राकृतलक्षण -- प्राकृत व्याकरण. याद्याः (य् + आद्याः) य् इत्यादी. म्हणजे सूत्रात सांगितलेले य, र, व इत्यादी वर्ण. उपरि अधो वा -- संयुक्त व्यंजनात प्रथम अवयव किंवा द्वितीय अवयव असणे. या सूत्रात, य् इत्यादी व्यंजनांची पुढील संयुक्त व्यंजने विचारात घेतली आहेत:- श्य, श्र, शर्, श्व, शश; ष्य, षर्, ष्व, षष; स्य, स्र, स्व, स्स. तेषामादे....भवति -- संयुक्त व्यंजनातील एका अवयवाचा लोप झाल्यावर, त्याच्या लगेच पूर्वी असणारा ह्रस्व स्वर दीर्घ होतो. त्यामुळे शब्दातील मात्रा कायम रहातात. उदा. पश्यति - पस्सइ - पासइ. न दीर्घानु....द्वित्वाभाव :- 'अनादौ.... द्वित्वम्' (सू. २.८९) या सूत्रानुसार, संयुक्त व्यंजनातील एका अवयवाचा लोप झाल्यावर उरलेल्या अनादि व्यंजनाचे द्वित्व होते. उदा. अर्क - अक्क. पण संयुक्त व्यंजनाच्या लगेच मागे दीर्घ स्वर असेल, तर हे द्वित्व होत नाही, असे 'न दीर्घानुस्वारात्' (सू. २.९२) या सूत्रात सांगितले आहे. उदा. ईश्वर - ईसर. आता, प्रस्तुत ठिकाणी श्व इत्यादी संयुक्त व्यंजनातील एका अवयवाचा लोप झाल्यावर, लगेचचा मागील स्वर दीर्घ होत असल्याने, इथे दिलेल्या उदाहरणांत साहजिकच द्वित्वाचा अभाव आहे.

१.४४-१२५ प्राकृतात अ, आ, इ, ई, उ, ऊ हे स्वर आहेत. तथापि ते ज्या संस्कृत शब्दांत असतात, त्यातील काहींचे वर्णान्तर होतांना, या स्वरांमध्येही काही विकार होतात. त्यापैकी अ चे विकार सू.१. ४४-६६, आ चे विकार सू.१. ६७-८३, इ चे विकार सू.१. ८५-९८, ई चे विकार सू.१. ९९-१०६, उ चे विकार सू.१. १०७-११७ व ऊ चे विकार सू.१. ११८-१२५ या सूत्रांत सांगितलेले आहेत.

१.४४ आकृतिगणो....भवति -- सदृश रूपे होणाऱ्या शब्दसमूहाचा गण केला जातो. त्यातीलच एका शब्दावरून त्या गणाला नाव दिले जाते. उदा. समृद्ध्यादि गण. समृद्ध्यादि हा आकृतिगण आहे. ज्या गणातील

काही शब्द वाङ्मयीन प्रयोगावरून ठरविले जातात, तो आकृतिगण. म्हणून येथे समृद्ध्यादि शब्द सांगताना, न दिलेले असे अस्पर्श इत्यादी शब्दही या गणात अंतर्भूत होतात व त्यांना इथला नियम लागतो.

- १.४५ **दक्षिण** -- शब्दाच्या वर्णांतरात येणाऱ्या 'ह' साठी सू. २.७२ पहा.
- १.४६ **सिविण** -- स्वप्न शब्दाच्या या स्वरभक्तीसाठी सू. २.१०८ पहा.
सिमिण -- यातील म साठी सू. १.२५९ पहा. **दिण्ण** -- या रूपासाठी सू. २.४३ पहा.
- १.४७ **पिक्क पक्क** -- (म) पक्का, पिका, पिकला. **इंगाल** -- (म) इंगळ, इंगळी. **णिडाल णडाल** -- (म) निढळ (कपाळ).
- १.४९ **छत्तिवण्ण** -- स च्या छ साठी सू. १.२६५ पहा.
- १.५० **मयट्-प्रत्यय** -- विकार, प्राचुर्य इत्यादी दाखविण्यास संस्कृतात मय (मयट्) प्रत्यय जोडला जातो. उदा. विषमय. **विसमइओ** -- विसमइ पुढे स्वार्थे अ (क) प्रत्यय आला आहे.
- १.५२ **कथं सुणओ** -- सुणओ हे वर्णान्तर श्वन् या शब्दात आदि अ चा उ होऊन बनलेले दिसते. पण श्वन् शब्द मात्र सूत्रात सांगितलेला नाही. तेव्हा हे रूप कसे बनते असा प्रश्न येथे आहे. **सा साणो** -- सू.३.५६ पहा.
- १.५३ **अस्य णकारेण सहितस्य** -- णकाराने सहित अशा अ चा. सूत्रातील खण्डित शब्दात णकार आहे, पण सूत्रातील वन्द्र शब्दात मात्र नकार आहे. सूत्रातील अनेक शब्दांपैकी एकाच शब्दातील वर्णाचा अशा प्रकारचा निर्देश हेमचंद्र सू. १.९२ वरील वृत्तीत करतो. आता, णकाराचा संबंध फक्त

खण्डित शब्दाकडे घ्यायचा नाही असे म्हटले तर 'वुन्द्रं वन्द्रं' या उदाहरणापेवजी पाठभेदाने असणारे 'वुन्द्रं वन्द्रं' हे उदाहरण घेऊन, णकारात नकार अंतर्भूत आहे, असे मानावे लागेल. त्रिविक्रम मात्र असे सांगतो :- **चण्डखण्डिते णा वा।** (१.२.१९) - चण्डखण्डितशब्दयोर्णकारेण सहितस्यादेर्वर्णस्य उद् भवति।

१.५४ वकाराकारस्य -- 'व' शी संपृक्त असणाऱ्या अकाराचा.

१.५५ पकारथकारयोरकारस्य -- प आणि थ यांच्याशी संपृक्त असणाऱ्या अकाराचा. युगपत् -- एकाचवेळी; एकदम.

१.५६ ज्ञस्य णत्वे कृते -- ज्ञ चा ण केला असताना. प्राकृतात ज्ञ चे वर्णान्तर ण (सू.२.४२) व ज्ञ (सू.२.८३) असे होते. ज्ञ चे ण असे वर्णान्तर केले असताना, या सूत्रातील नियम लागतो.

१.५८ अच्छेरं.....अच्छरीअं -- आश्चर्य शब्दाची प्राकृतात अनेक वर्णान्तरे होतात. सू.२.६६ नुसार र्य चा र आणि सू.२.६७ नुसार, र्य चे रिअ, अर आणि रिज्ज होतात.

१.६१ विश्लेष -- (शब्दशः) वियोग. संयुक्त व्यंजनातील दोन अवयवांच्या मध्ये स्वर घालून व्यंजने वेगळी करणे, संयुक्त व्यंजन घालविणे म्हणजे विश्लेष. यालाच स्वरभक्ती असेही म्हणतात. स्वरभक्तीसाठी सू.२.१००-११५ पहा.

१.६३ ओप्पेइ -- (म) ओपणे.

१.६५ नजः परे -- नज्च्या पुढे. संस्कृतात नज् (न) हे निषेधवाचक अव्यय आहे.

- १.६७ तलवेण्टं ....तालवोण्टं -- सू.१.१३९, २.३१ पहा. बाम्हणो, पुव्वाण्हो -- येथे म्ह या संयुक्त व्यंजनाच्या मागे आ हा दीर्घ स्वर ह्रस्व न होता, तसाच राहिलेला दिसतो. त्याचे कारण प्राकृतात व्यवहारात म्ह हे संयुक्त व्यंजन नसून, (ख, भ इत्यादीप्रमाणे) ते म् चे हकारयुक्त रूप आहे. दवग्गी....सिद्धम् -- दवग्गी व चडू या शब्दांत प्रस्तुत सूत्राने आ चा अ झालेला आहे, असे म्हणण्याचे कारण नाही. कारण 'दवाग्नि' व 'चटु' या दोन शब्दांपासूनच ते सिद्ध झालेले आहेत.
- १.६८ घञ्....आकारः -- घञ् प्रत्ययाच्या निमित्ताने (मूळ शब्दात) वृद्धि होऊन आलेला आकार. घञ् हा संस्कृतमध्ये एक कृत् प्रत्यय आहे; तो लागताना, धातूतील स्वरात वृद्धि होते. अ, इ-ई, उ-ऊ, ऋ-ॠ, लृ यांचे अनुक्रमे आ, ऐ, औ, आर्, आल् होणे म्हणजे वृद्धि होणे होय.
- १.०६ मरहट्ठ -- यातील वर्ण व्यत्ययासाठी सू.२.११९ पहा.
- ७४ संखायं....सिद्धम् -- स्तयै धातूपासून झालेल्या स्त्यान शब्दात आ चा ई होतो. तरी सं+स्तयै पासून साधलेल्या संखाय मध्ये आ चा ई झालेला दिसत नाही. कारण सू. ४.१५ नुसार संस्तयैला संखा असा आदेश झाल्यावर, संखाय हे रूप साधले गेले आहे.
- १.५७५ सुणहा -- येथील 'णहा' साठी सू.२.७५ पहा. थुवओ -- मधील 'थ' साठी सू.२.४५ पहा.
- १.७८ गेज्झ -- ज्झ साठी सू.२.२६ पहा.
- १.७९ दारं बारं -- द्वारमधील व् च्या लोपासाठी सू.२.७९ पहा. द् चा लोप आणि व् चा ब् होऊन बार हे रूप. कथं नेरइओ नारइओ -- नारकिक शब्दात, आ चा विकल्पाने ए होऊन, नेरइओ, नारइओ ही रूपे बनली नसल्यास, ती कशी बनली, असा येथे प्रश्न आहे.

१.८१ मात्रट्-प्रत्यये -- मात्र (मात्रट्) प्रत्ययात्. मात्रट् (= मात्र) हा एक परिमाणवाचक तद्धित प्रत्यय आहे. एत्तिअ -- या रूपासाठी सू.२.१५७ पहा. मात्रशब्दे -- केवळ किंवा फक्त असा अर्थ दाखविणारा मात्र हा शब्द आहे.

१.८२ ओल्ल -- (म) ओल; ओला.

१.८४ दीर्घस्य ....ह्रस्वो भवति -- दीर्घ स्वरापुढे संयुक्त व्यंजन असल्यास, तो ह्रस्व होतो. हा प्राकृतमधला एक महत्वाचा नियम आहे. नरिन्दो, अहरुट्ठं -- ए आणि ओ या स्वरापुढे संयुक्त व्यंजन असल्यास, ते ह्रस्व होतात. या ह्रस्व ए आणि ओ बद्दल अनेकदा अनुक्रमे ह्रस्व इ आणि उ लिहिले जातात. म्हणून येथे नरिन्दो, अहरुट्ठं अशी रूपे दिली आहेत. आयास -- (आकाश) येथे संयुक्त व्यंजन नसल्याने, दीर्घ स्वर ह्रस्व होण्याचा प्रश्न उद्भवत नाही. ईसर -- ईश्वर मधील संयुक्त व्यंजनाच्या एका अवयवाचा लोप झाला व मागील दीर्घ स्वर तसाच राहिला. ऊसव -- (उत्सव-उस्सव-ऊसव) येथे संयुक्त व्यंजनातील एका अवयवाचा लोप झाल्यावर, मागील स्वर दीर्घ झाला आहे.

१.८८ हलद्दी -- (म) हळदी, हळद. बहेडओ -- (म) बेहडा. पथिशब्द.... भविष्यति -- हेमचंद्राच्या मते पन्थ हा शब्दही संस्कृत असून, तो पथिन् शब्दाचा समानार्थक आहे आणि त्या शब्दावरून 'पंथं किर देसित्ता' मधील पंथं हे द्वितीया ए.व. चे रूप आहे.

१.८९ सडिल -- (म) सडळ. निर्मितशब्दे....सिद्धे :- निम्मिअ व निम्माअ हे शब्द निर्मित शब्दात इ चा विकल्पाने आ होऊन बनले आहेत काय, या प्रश्नाचे उत्तर येथे आहे.

- १.९२ जीहा -- सू.२.५७ नुसार जिह्वाचे वर्णान्तर जिब्भा झाले; पुढे ब् चा लोप होऊन, जीभा; मग सू.१.१८७ नुसार भ चा ह होऊन जीहा, असेही म्हणता येईल.
- १.९३ निर्उ पसर्गस्य -- निर् या उपसर्गाचा. ज्या अव्ययांचा धातूशी योग होतो त्यांना उपसर्ग म्हणतात. उपसर्ग धातूंच्या पूर्वी जोडले जातात. प्र, परा, सम्, अनु, अव, निर्, दुर, अभि, वि, अधि, अति इ. उपसर्ग आहेत. निस्सहाइँ -- सू.३.२६ पहा.
- १.९४ नावुपसर्गे -- नि या उपसर्गात. णुमज्जइ -- हे निमज्जति चे वर्णान्तर आहे. (णुमज्ज असा नि+सद् धातूचा आदेशही आहे. सू.४.१२३ पहा).
- १.९५ उच्छ्रू -- (म) ऊस.
- १.९६ जहुट्टिलो जहिट्टिलो -- र च्या ल साठी सू.१.२५४ पहा.
- १.९७ कृग् धातोः -- कृ या धातूचा.
- १.१०० कम्हारा -- श्म च्या म्ह साठी सू.२.७४ पहा.
- १.१०२ जुण्ण -- (म) जुना.
- १.१०४ तीर्थ शब्दात सू.२.७२ नुसार ह येतो.
- १.१०९ अवरिं उवरिं -- येथे अन्त्य रि वर अनुस्वारागम झाला आहे.
- १.११४ ऊसुओ...ऊसरइ -- या उदाहरणांत, संयुक्त व्यंजनातील एका अवयवाचा लोप होऊन, मागील स्वर दीर्घ झाला, असे म्हणता येईल.
- १.११५ सदृश नियम सू.१.१३ मध्ये पहा.

१.११६ सदृश नियम सू.१.८५ मध्ये पहा.

१.१२१ भुमया -- सू.२.१६७ पहा.

१.१२४ कोहण्डी, कोहली -- या वर्णान्तरासाठी सू.२.७३ पहा. कोहली, कोप्परं, थोरं, मोळं -- (म) कोहळा, कोपर, थोर, मोल.

१.१२६-१४५ प्राकृतमध्ये ऋ, ॠ, लृ हे स्वर नाहीत. प्राकृतमध्ये त्यांना कोणते विकार होतात, ते या सूत्रांत सांगितलेले आहे.

१.१२६ तणं -- (म) तण. कृपादिपाठात् -- कृपादि शब्दांच्या गणात समावेश होत असल्याने. कृपादिगणातील शब्द सू.१.१२८ वरील वृत्तीत दिलेले आहेत. पण तेथे द्विधाकृतम् हा शब्द मात्र दिलेला नाही.

१.१२८ दिट्ठी -- (म) नजर. विश्रुओ -- (म) विंचू.

१.१२९ पृष्ठशब्देऽनुत्तरपदे -- पृष्ठ हा शब्द समासात उत्तरपद नसताना (म्हणजे तो समासात प्रथमपद असताना).

१.१३० सिंग -- (म) शिंग. धिट्ठ -- (म) धीट.

१.१३१ पाउसो -- (म) पाऊस.

१.१३३ ऋतो वेन सह -- (वृषभ शब्दात) व् सह ऋ चा. वसहो -- सू.१.१२६ पहा.

१.१३४ गौणशद्वस्य -- (समासातील) गौण शब्दांचे. तत्पुरुष समासात

पहिले पद गौण असते. **माउसिआ पिउसिआ** -- येथील सिआ साठी सू. २.१४२ पहा.

१.१३५ **मातृशब्दस्य गौणस्य** -- सू.१.१३४ वरील टीप पहा. **माईणं** -- माइ (मातृ) शब्दाचे षष्ठी अ.व.

१.१४१ **रिजू उजू** -- (म) सरळ द्वित्वासाठी सू.२.९८ पहा.

१.१४२ **क्विप् टक् सक्** -- हे कृत् प्रत्यय आहेत. सर्वनामानंतर किंवा 'स' नंतर येणाऱ्या दृश् धातूला हे प्रत्यय लावून, दृश्, दृश व दृक्ष या शब्दांनी अन्त पावणारे शब्द सिद्ध होतात. उदा. ईदृश्, ईदृश, ईदृक्ष; सदृश्, सदृश, सदृक्ष. **टक्....गृह्यते** -- या सूत्रात कोणता क्विप् प्रत्यय अभिप्रेत आहे, ते येथे सांगितले आहे.

१.१४६-१.१४७ प्राकृतात ए स्वर आहे. ए असणारे संस्कृत शब्द प्राकृतात येताना, कधी या ए मध्ये विकार होतात. ते या सूत्रांत सांगितले आहेत.

१.१४६ **वेदनादिषु** -- वेदनादि शब्द याच सूत्रात दिलेले आहेत. **महमहिअ** -- हे महमह धातूचे क.भू.धा.वि. आहे. महमह हा प्र+सृ धातूचा आदेश आहे (सू.४.७८).

१.१४८-१.१५५ प्राकृतात प्रायः ऐ हा स्वर नाही. या ऐ ला प्राकृतात कोणते विकार होतात, ते या सूत्रांत सांगितले आहे.

१.१४९ **सिन्धवं सणिच्छरो** -- सैन्धव व शनैश्चर शब्दांत प्रथम ऐ चा ए झाला (सू.१.१४८); सू.१.८४ नुसार हा ए ह्रस्व होतो; या ह्रस्व ए ऐवजी ह्रस्व इ आली असे म्हणता येते.

- १.१५० सिन्नं -- सू.१.१४९ वरील टीप पहा.
- १.१५३ देव्वं दइव्वं -- यातील द्वित्वासाठी सू.२.९९ पहा.
- १.१५४ उच्च....सिद्धम् -- उच्चैः आणि नीचैः यांची वर्णान्तरे उच्चअं व नीचअं अशी होतात. मग उच्च व नीच शब्दांची वर्णान्तरे कोणती होतात? उच्च शब्दाचे उच्च आणि नीच शब्दाचे नीच/नीच अशी वर्णान्तरे होतात.
- १.१५६-१५८ प्राकृतात ओ हा स्वर आहे. तरी संस्कृत शब्दातील ओ मध्ये, प्राकृतमध्ये येताना, कधी विकार होतात ? ते या सूत्रांत सांगितले आहेत.
- १.१५६ अन्नुन्नं, पउठ्ठो, आउज्जं -- या शब्दांतील ओ सू.१.८४ नुसार ह्रस्व होतो; त्यामुळे ह्रस्व ओ ऐवजी ह्रस्व उ आला. पवठ्ठो, आवज्जं -- येथे क आणि त यांचा व झाला आहे.
- १.१५९-१६४ औ हा स्वर प्राकृतात नाही. औ ची कोणती वर्णान्तरे होतात, ते या सूत्रांमध्ये सांगितले आहे.
- १.१५९ जोव्वणं -- द्वित्वासाठी सू. २.९८ पहा.
- १.१६० सुंदेरं -- सू.२.६३ पहा. सुंदरिअं -- सू.२.१०७ पहा.
सुन्देरं....सुद्धोअणी -- या शब्दांत औ चा ओ झाला (सू.१.१५९); पुढे संयुक्त व्यंजन असल्याने हा ओ ह्रस्व होतो; या ह्रस्व ओ चे स्थानी ह्रस्व उ आला असे म्हणता येते.
- १.१६१ कुच्छेअयं -- सू.१.१६० मध्ये सुंदेरं सुद्धोअणी वरील टीप पहा.

- १.१६४ नावा -- (म) नाव.
- १.१६५-१.१७१ -- या सूत्रांत संकीर्ण स्वरविकार सांगितले आहेत.
- १.१६६ थेरो -- (म) थेर(डा). वेइल्लं -- द्वित्वासाठी सू.२.९८ पहा.
मुद्धविअइल्लपसूणपुंजा -- येथे विअइल्ल मध्ये ए झालेला नाही.
- १.१६७ केलं, केली -- (म) केळ, केळी.
- १.१७० पूतर -- 'अधमः जलजन्तुः वा' असा अर्थ त्रिविक्रम देतो. बोरं बोरी -- (म) बोर, बोरी. पोप्फलं पोप्फली -- सुपारी.
- १.१७१ मोहो -- मऊह (सू.१.१७७) मधील उध्दृत्त स्वराचा मागील स्वराशी संधी होऊन, मो झाला असे म्हणता येईल. लोणं -- (म) लोण, लोणा. चोगुणो, चोत्थो, चोत्थी, चोद्दह, चोद्दसी, चोव्वारो -- या शब्दांत प्रथम त् चा लोप (सू.१.१७७) होऊन, मग उध्दृत्त स्वराचा मागील स्वराशी संधी होऊन चो झाला असे म्हणता येईल. सोमालो -- र च्या लसाठी सू.१.२५४ पहा.
- १.१७३ ऊज्झाओ -- दीर्घ ऊ होतो असे सांगून हे वर्णान्तर दिले आहे. (ऊ पुढे ज्झ हे संयुक्त व्यंजन असल्याने, उज्झाओ असेही वर्णान्तर कधी कधी आढळते).
- १.१७४ गुमण्णो -- सू.१.९४ खाली गुमण्णो (न्नो) हे निमग्न चे वर्णान्तर म्हणून दिले होते. येथे मात्र गुमण्णो हा निषण्णचा आदेश म्हणून सांगितला आहे.
- १.१७५ पंगुरणं -- (म) पांग(घ)रूण.

१.१७६-२७१ या सूत्रात अनादि असंयुक्त व्यंजनांचे विकार सांगितलेले आहेत.

१.१७६ हे अधिकारसूत्र आहे. प्रस्तुतचा प्रथम पाद संपेपर्यंत या सूत्राचा अधिकार आहे.

१.१७७ स्वरापुढील अनादि, असंयुक्त क्, ग्, च्, ज्, त्, द्, प्, य्, व् यांचा लोप होतो, हे एक महत्त्वाचे वर्णान्तर आहे. **प्रायो लुग् भवति --** या संदर्भात मार्कंडेयाचे म्हणणे लक्षणीय आहे :-

प्रायोग्रहणतश्चात्र कैश्चित्प्राकृतकोविदैः।

यत्र नश्यति सौभाग्यं तत्र लोपो न मन्यते।। (प्राकृतसर्वस्व, २.२).

असा थोडा प्रकार प् च्या बाबतीत हेमचंद्र सू.१.२३१ वरील वृत्तीत सांगतो. **विउहो --** विबुध मधील ब् चा व् होऊन, मग व् चा लोप झाला, असे समजावयाचे आहे.

समासे....विवक्ष्यते -- समासातील दुसरे पद हे भिन्न आहे, अशी विवक्षा असू शकते. त्यामुळे संपूर्ण समास. एकच पद मानल्यास, दुसऱ्या पदाचे आदि व्यंजन हे अनादि होईल; पण दुसरे पद भिन्न मानल्यास, त्याचे आदि व्यंजन हे आदिच मानले जाईल. या मानण्यानुसार त्या व्यंजनाची द्विविध वर्णान्तरे, वाङ्मयीन प्रयोगात आढळेल त्याप्रमाणे होतील. उदा. जलचर समासात च आदि मानल्यास, जलचर वर्गान्तर होईल; च अनादि मानल्यास, जलयर. **इन्धं --** सू.२.५० पहा. **कस्य गत्वम् --** (माहाराष्ट्री) प्राकृतात कधी क चा ग होतो. त्या संदर्भात हेमचंद्र ४.४४७ सूत्राचा हवाला देतो. अर्धमागधीमध्ये अनेकदा क चा ग होतो.

१.१७८ **अनुनासिक --** मुख व नासिका यांचे द्वारा उच्चारला जाणारा वर्ण म्हणजे अनुनासिक. आता, येथे म्हटल्याप्रमाणे, म् चे अनुनासिक झाल्यावर, उध्दृत्त स्वराचा उच्चार सानुनासिक (अनुनासिकासह) होणार; हा उच्चार त्या अक्षरावर ँ हे चिन्ह ठेवून दाखविला जातो. उदा. जउँणा.

- १.१७९ या सूत्राप्रमाणे प् चा लोप न झाल्यास, सू.१.२३१ नुसार प् चा व् होतो.
- १.१८०. **कगचजे....र्भवति** -- सू.१.१७७ नुसार, क्,ग् इत्यादी व्यंजनांचा लोप झाल्यावर, उरलेले स्वर अ आणि आ (अवर्ण) असून, जर त्यांच्या मागे अ आणि आ हे स्वर असतील (अवर्णात् परः), तर त्या उध्दृत्त अ आणि आ यांचा होणारा उच्चार हा अगदी लघु प्रयत्नाने उच्चारलेल्या य् व्यंजनाप्रमाणे ऐकू येतो; या प्रकाराला य-श्रुति म्हणतात. म्हणूनच या अ आणि आ यांच्या स्थानी कधी-कधी 'य' आणि 'या' लिहिले जातात. **अवर्णा....पिअइ** -- अ आणि आ हे स्वर मागे असताना, उध्दृत्त अ आणि आ यांची यश्रुति होते, याला अपवाद आहे, हे हेमचंद्राला मान्य दिसते; म्हणून त्याने पियइ हे उदाहरण दिले आहे.
- १.१८१ **खुज्जो खप्परं खीलओ** -- (म) खुजा; खापर; खीळ, खिळा. **खासिअं** -- (हिं) खांसी.
- १.१८२ **गेंदुअं** -- (हिं) गेंद.
- १.१८३ **चिलाओ** -- र् च्या ल् साठी सू. १.२५४ पहा.
- १.१८६ **फलिहो** -- ट् च्या ल् साठी सू.१.१९७ पहा.
- १.१८७ स्वरापुढील अनादि असंयुक्त ख्,घ्,थ्,ध्,भ् यांचा प्रायः ह् होतो, हा वर्णविकाराचा एक महत्त्वाचा नियम आहे. **मुहं** -- (हिं) मुह. **मिहुणं** -- (म) मेहुण. **बहिरो** -- (म) बहिरा.
- १.१८८ डॉ. वैद्यांच्या मते, हे सूत्र १.२०८ नंतर यावयास हवे होते. (म्हणजे १.२०४-२०८ मध्ये असणाऱ्या त च्या विकारानंतर प्रस्तुतचा थ् चा

विकार आला असता). पण हेमचंद्राने असे केलेले दिसते:- सू.१.१८७ मध्ये थ् चा एक विकार सांगितला; त्यापेक्षा वेगळा असा थ् चा विकार लगेच प्रस्तुतच्या सूत्रात सांगितला. असाच प्रकार हेमचंद्राने ख् च्या बाबतीत सू.१.१८९ मध्ये केला आहे.

१.१८९ **संकलं** -- शृङ्खलमध्ये ड्ख हे संयुक्त व्यंजन असल्याने, सू.१.१८७ नुसार येथे ख् चा ह् होत नाही.

१.१९० **पुत्रामाडँ** -- या रूपासाठी सू.३.२६ पहा.

१.१९१ **छालो** हे पुल्लिङ्गी रूप व **छाली** हे स्त्रीलिङ्गी रूप आहे.

१.१९२ **दूहवो** -- दुर्भग शब्दात, सू.१.११५ नुसार रेफाचा लोप होऊन, मागील ह्रस्व उ चा दीर्घ होतो (दूभग). आता, प्रस्तुत सूत्राने ग चा व होऊन, दूहव हे वर्णान्तर होते. दूहवच्या साम्याभासाने, सुभग शब्दाच्या बाबतीतही असाच प्रकार होऊन, सूहव वर्णान्तर होते असे दिसते.

१.१९३ **पिसल्लो** -- (म) पिसाळ.

१.१९५ स्वरापुढील अनादि, असंयुक्त ट चा ड होतो, हे एक महत्त्वाचे वर्णान्तर आहे. **घडो घडइ** -- (म) घडा घडणे, घडविणे.

१.१९८ **ण्यन्ते च पटि धातौ** -- हे शब्द सूत्रातील पाटौ शब्दाचा अनुवाद करतात. पट् धातूच्या प्रयोजक रूपामध्ये, असा त्यांचा अर्थ आहे. **ण्यन्त** -- संस्कृतात णि (णिच्) प्रत्यय धातूला जोडून, प्रयोजक (प्रेरक) धातूची रूपे साधली जातात. म्हणून ण्यन्त म्हणजे प्रयोजक प्रत्ययान्त (धातू). **फालेइ फाडेइ**-- हेमचंद्राच्या मते, ही पाटयति शब्दाची वर्णान्तरे आहेत. पण डॉ. वैद्यांच्या मते, स्फल् आणि स्फट्

या धातूंच्या प्रयोजक रूपांवरून ही वर्णान्तरे आहेत. **फाडेइ** -- (म) फाडणे

- १.१९९ स्वरापुढील अनादि, असंयुक्त ठ चा ढ हे एक महत्वाचे वर्णान्तर आहे. **कुढारो** -- (म) कुन्हाड. **पढइ** -- (हिं) पढना; (म) पढणे, पढिक. **चिट्ठइ ठाइ** -- चिट्ठ व ठा हे स्था धातूचे आदेश आहेत (सू.४.१६).
- १.२०२ स्वरापुढील अनादि असंयुक्त ड चा ल हे एक महत्वाचे वर्णान्तर आहे. **गुलो** -- (म) गूळ.
- १.२०३ **वेलू** -- (म) वेळू.
- १.२०६ **बहेडओ हरडई मडयं** -- (म) बेहडा, हिरडा, मडे (ढे). **पइठ्ठा** -- (म) पैठा, पेठ.
- १.२०७ **इः स्वप्नादौ....बलात्** -- वेतस शब्दांत सू.१.४६ नुसार त मधील अ चा इ झाला असतानाच, त चा ड होतो असे प्रस्तुत सूत्र सांगते. जर वेतस शब्दात अ चा इ झाला नाही, तर त चा ड न होता, वेअस हे वर्णान्तर होते. म्हणजे प्रस्तुत सूत्रामधील 'इत्व झाले असतानाच' या शब्दांच्या व्यावृत्तीच्या सामर्थ्यामुळे, वेतस शब्दात 'इः स्वप्नादौ' या सूत्रानुसार इकार होत नाही, तसा तो झाला नाही की वेअस असे वर्णान्तर होते.
- १.२०८ **अणिउँतयं** -- सू. १.१७८ पहा.
- १.२०९ **अत्र केचिद्....नोच्यते** -- येथे हेमचंद्रापूर्वी होऊन गेलेल्या वररुचीच्या एका नियमाचा प्रतिवाद दिसतो. 'ऋत्वादिषु तो दः'

(प्राकृत-प्रकाश २.७) या वररुचीच्या सूत्रात, स्वरापुढील अनादि असंयुक्त त चा द प्राकृतात होतो, असे सांगितले आहे. हेमचंद्राच्या मते, असा त चा द होणे हे प्राकृतचे वैशिष्ट्य नसून, ते शौरसेनी व मागधी या भाषांचे वैशिष्ट्य आहे. म्हणून हेमचंद्र येथे म्हणतो की प्रस्तुत स्थळी प्राकृतच्या विवेचनात, त चा द हा वर्णविकार सांगितलेला नाही. **न पुनः....इत्यादी** -- (माहाराष्ट्री) प्राकृतात अनादि असंयुक्त त चा द होत नसल्याने, ऋतु, रजत इ. शब्दांची रिउ, रयय इ. रूपे होतात, परंतु उदू, रयदं इ. वर्णान्तरे मात्र होत नाहीत. **क्वचित्...सिद्धम्** -- समजा माहाराष्ट्रीत क्वचित्, काही शब्दात त चा द झालेला दिसत असेल (भावेऽपि), तर तो 'व्यत्ययश्च' (४.४४७) सूत्राने सिद्ध होईल. **दिही....वक्ष्यामः** -- धृति शब्दापासून त चा द आणि मग वर्णविपर्यय होऊन दिही हे वर्णान्तर होते काय ? या प्रश्नाचे उत्तर येथे आहे. धृति शब्दाला दिही असा आदेश होतो, असे आम्ही पुढे (सू.२.१३१) सांगणार आहोत, असे हेमचंद्र म्हणतो. डॉ. वैद्य धृतिचे पुढीलप्रमाणे वर्णान्तर सुचवितात :- धृति - द्+ह्+ऋ+ति = द्+हि (ऋ चा इ होऊन) +इ (त् चा लोप होऊन) = द्+इ+हि (वर्णव्यत्यय होऊन) = दिहि.

१.२१० सत्तरी -- (म) सत्तरी, सत्तर.

१.२११ अलसी -- (म) अळशी. सालाहणो -- सू.१.८ पहा.

१.२१३ स्वार्थलकारे परे -- स्वार्थे येणारा लकार पुढे असताना. या स्वार्थे लकारासाठी सू.२.१७३ पहा. पीवलं -- (म) पिवळा. पीअलं - - (हिं) पीला.

१.२१४ काहलो -- र च्या ल साठी सू. १.२५४ पहा. माहुलिंगं -- (म) महाळुंग.

१.२१५ **मेढी** -- (म) मेढा.

१.२१७-१.२२५ सू.१.१७७ नुसार जेव्हा द् चा लोप होत नाही, तेव्हा होणारे द् चे विकार या सूत्रांत सांगितले आहेत, असे डॉ. वैद्य म्हणतात. पण ते म्हणणे संपूर्ण बरोबर नाही. कारण सू.१.१७७ अनादि द् चा विकार सांगितले. तर सू.१.२१७ मध्ये अनादि तसेच आदि द् चा विकार सांगितला आहे; सू.१.२१८ मध्ये तसेच सू.१.२२३ मध्येही आदि द् चे विकारच सांगितले आहेत.

१.२१७ **डोला** -- (म) डोला, डोलारा. **डण्ड** -- (हिं) डंडा. **डर** -- (हिं) डर. **डोहल** -- (म) डोहाळा. डोहल मधील द च्या ल साठी सू.१.२२१ पहा.

१.२१८ **डसइ** -- (म) डसणे.

१.२१९ संख्यावाचक शब्दांत, मराठीमध्ये द चा र होतो. उदा. एकादश-अकरा, द्वादश-बारा, त्रयोदश-तेरा.

१.२२० **कदलीशब्दे अद्रुमवाचिनि** -- वृक्षवाचक कदली शब्द नसताना, म्हणजे कदली शब्दाचा अर्थ हस्ति-पताका (हत्तीच्या गंडस्थळावरील पताका) असा अर्थ असताना.

१.२२१ **पलित्त** -- (म) पलिता, ज्वलित (प्रदीप)

१.२२२ **कलम्ब** -- (म) कळंब.

१.२२४ **कवट्टिओ** -- येथील वृ साठी सू.२.२९ पहा.

- १.२२८ स्वरापुढील अनादि, असंयुक्त न चा ण होणे, हे एक महत्त्वाचे वर्णान्तर आहे.
- १.२२९ वररुचीच्या मते, न् कुठेही असो, सर्वत्र त्याचा ण् होतो (नो णः सर्वत्र प्राकृतप्रकाश-२.४२).
- १.२३० लिम्बो -- (म) लिंब. ण्हाविओ -- (म) न्हावी.
- १.२३१ सू.१.१७७ नुसार अनादि, असंयुक्त प् चा लोप होतो. सू.१.१७९ नुसार अ आणि आ या स्वरांपुढे येणाऱ्या प् चा लोप होत नाही. त्या प् चा व् होतो, असे या सूत्रात सांगितले आहे. अनादि, असंयुक्त प् चा व् हे एक महत्त्वाचे वर्णान्तर आहे. **महिवालो** -- (हिं) महिवाल. **एतेन पकारस्य....तत्र कार्यः-** प च्या बाबतीत लोप आणि वकार प्राप्त झाले असता, जो वर्णविकार कानाला गोड लागेल, तो करावा.
- १.२३२-२३३ या दोन सूत्रांतही आदि प् चे विकार सांगितलेले आहेत.
- १.२३२ ण्यन्ते पटि धातौ -- सू.१.१९८ वरील टीप पहा. **फलिहो फलिहा फालिहद्वो** -- येथील र च्या ल साठी सू.१.२५४ पहा. **फणसो** - (म) फणस.
- १.२३५ पारद्धी -- (म) पारध.
- १.२३६ अनादि, असंयुक्त फ आणि भ यांचा ह, हे एक महत्त्वाचे वर्णान्तर आहे.
- १.२३७ अलाऊ -- येथे अनादि ब् चा लोप झाला आहे.
- १.२३८ बिसतन्तु^० -- येथे बिस शब्द नपुं. असल्याने, ब चा भ होत नाही.

- १.२४० अनादि, असंयुक्त भ चा ह होतो या नियमाचा (सू.१.१८७) प्रस्तुत नियम अपवाद म्हणता येईल.
- १.२४२ येथे आदि असंयुक्त म् चा विकार सांगितला आहे.
- १.२४४ **भसलो** -- येथील र च्या ल साठी सू.१.२५४ पहा.
- १.२४५ आदि असंयुक्त य चा ज होणे हे एक महत्वाचे वर्णान्तर आहे. **जम** - (हिं) जम.
- १.२४६ **युष्मच्छब्देऽर्थपरे** -- तू-तुम्ही असा द्वितीय पुरुषी अर्थ असणाऱ्या युष्मद् या शब्दात. जुम्हदम्हपयरणं -- युष्मद् व अस्मद् यां (सर्वनामां) चा विचार करणारे प्रकरण.
- १.२४७ **लट्ठी** -- (म) लाठी.
- १.२४८ **अनीयतीयकृद्यप्रत्ययेषु** - **अनीय** हा एक कृत् प्रत्यय आहे. तो धातूला जोडून वि.क.धा.वि. सिद्ध केले जाते. उदा.- कृ-करणीय. **तीय** -- द्वि आणि त्रि या संख्यावाचकांना पूरणार्थी लागणारा तीय हा प्रत्यय आहे. उदा.- द्वितीय, तृतीय. **कृद्य** -- कृत् य म्हणजे य हा कृत् प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय धातूला लावून वि.क.धा.वि. सिद्ध केले जाते. उदा.- मा - मेय. इतर 'य' प्रत्ययापासूनचे भिन्नत्व दाखविण्यास येथे कृद् य म्हटले आहे. **बिइज्ज** -- (म) बीज.
- १.२५० **डाह** -- डित् आह. डित् साठी सू.१.३७ वरील टीप पहा.
- १.२५४ अनादि, असंयुक्त र चा ल हे एक महत्वाचे वर्णान्तर आहे. **चरणशब्दस्य**

पादार्थवृत्ते: -- पाय या अर्थानि चरण हा शब्द वापरला असताना, त्यातील र चा ल होतो. **भ्रमरे ससंनियोगे एव** -- सू.१.२४४ नुसार भ्रमर शब्दात म चा स होतो; या स चे सानिध्य असतानाच, र चा ल होतो. **आर्षे...द्यपि** -- आर्ष प्राकृतात द्वादशाङ्ग शब्दापासून दुवालसङ्ग हे वर्णान्तर होते. येथे र चा ल झाला नसून, द चा ल होत असल्याने, हे उदाहरण खरे म्हणजे सू.१.२२१ खाली यावयास हवे होते.

१.२५५ **थोर** -- (म) थोर. सू.१.१२४ नुसार स्थूल चे प्रथम थोल असे वर्णान्तर; मग प्रस्तुत सूत्राने ल चा र होऊन, थोर हे वर्णान्तर. **कथं थूलभद्रो** -- जर स्थूलमध्ये ल चा र होतो, तर थूलभद्र हे वर्णान्तर कसे होते अशी पृच्छा येथे आहे. तिचे उत्तर 'स्थूरस्य.....भविष्यति' या पुढील वाक्यात आहे.

१.२५८ शबर या शब्दात, सू.१.२३७ नुसार ब चा व होतो. या व चा म होतो, असे प्रस्तुतच्या सूत्रात सांगावयाचे आहे.

१.२६० श आणि ष यांचा स होणे हे एक महत्त्वाचे वर्णान्तर आहे. **सद्** -- (म) साद. **सुद्धं** -- (ग्रामीण म) सुद्द, सुद्ध.

१.२६१ **णकाराक्रान्तो हः** -- णकाराने युक्त ह म्हणजे ण्ह. **सुणहा** -- (म) सून.

१.२६२ **दह** -- (म) दहा.

१.२६५ **छावो** -- (म) छावा.

१.२६७-१.२७१ या सूत्रांत वर्ण लोप व सवर्णलोप या प्रक्रियांची उदाहरणे दिलेली आहेत.

१.२६७ **राउलं** -- (म) राजकुळ

१.२६८ पारो -- (म) पार.

१.२६९ सहिआ -- सहृदयाः. ०हिअस्स -- हृदयस्य. या दोन्ही शब्दांत स्वरांसह य् चा लोप झाला आहे.

१.२७० उम्बरो -- (म) उंबर.

१.२७१ अडो -- (म) आड देउलं -- (म) देऊळ.

द्वितीय पाद

या पादात १-९७ व १००-११५ या सूत्रांत, संस्कृतमधील संयुक्त व्यंजने प्राकृतमध्ये येताना, त्यांत कोणते विकार होतात, ते सांगितले आहे. संयुक्त व्यंजनांच्या बाबतीत स्वरभक्ति, समानीकरण किंवा सुलभीकरण या प्रक्रिया वापरल्या जातात. जेव्हा दोन किंवा अधिक व्यंजने मध्ये, स्वर न येता एकत्र येतात, तेव्हा संयुक्त व्यंजन होते. उदा. क्य, र्त, स्न, त्स्न्य इ. या व्यंजनांच्या मध्ये अधिक स्वर घालून, संयुक्त व्यंजन नाहीसे करण्याच्या पद्धतीला 'स्वरभक्ति' म्हणतात. उदा. रत्न-रतन. सू.२.१००-११५ मध्ये स्वरभक्तीची चर्चा आहे. सर्वच संयुक्त व्यंजनांच्या बाबतीत स्वरभक्ति वापरली जात नाही. इतरांच्या बाबतीत इतर काही पद्धती वापरल्या जातात. कारण संस्कृतमधील सर्व प्रकारची संयुक्त व्यंजने प्राकृतात चालत नाहीत. म्हणजे असे:- १) प्राकृतात फक्त दोन अवयवांची संयुक्त व्यंजने चालतात. उदा. कज्ज. ४) प्राकृतमध्ये शब्दाच्या अनादि स्थानीच संयुक्त व्यंजन चालते. ३) प्राकृतमधील संयुक्त व्यंजने काही विशिष्ट पद्धतीनेच बनलेली असतात :- (अ) द्वित्व होऊन :- (१) क्क, ग्ग, च्च, ज्ज, ट्ट, त्त, द्द, प्प, ब्ब (वर्गीय १ ली व ३ री व्यंजने); ण्ण, न्न, म्म (वर्गातील अनुनासिके); ल्ल, व्व (अन्त); स्स (ऊष्म). (२) वर्गातील दुस-या व चौथ्या व्यंजनांचे पूर्वी वर्गातील पहिली व तिसरी व्यंजने येऊन, त्यांचे द्वित्व होते. उदा. क्ख, ग्घ, च्छ, ज्झ, ट्ट, ड्ड, त्थ, द्ध, प्फ, ब्भ. (अ) वर्गातील अनुनासिक प्रथम अवयव व दुसरा अवयव त्याच वर्गातील व्यंजन :- ड्क, ड्ख, ड्ग, ड्घ; ञ्च, ज्ज, ज्झ; ण्ट, ण्ठ, णड, णढ; न्त, न्थ, न्द, न्ध; म्प, म्फ, म्ब, म्भ. (म्ह, ण्ह, म्ह, ल्ह ही संयुक्त व्यंजने नसून, त्या त्या वर्णाची हकारयुक्त रूपे आहेत). (शौरसेनी इ.भाषांत चालणाऱ्या संयुक्त व्यंजनासाठी सू. ४.२६६, २८९, २९२-२९३, २९५, २९८, ३०३, ३१५, ३१९, ३१३, ३१८, ४१४ पहा). संस्कृतमधील संयुक्त व्यंजने प्राकृतात चालती करून घेण्यास, समानीकरण ही मुख्य पद्धत आहे. समानीकरणाने संयुक्त व्यंजनातील एका अवयवाचा लोप होऊन, उरलेल्या व्यंजनाचे द्वित्व होते. समानीकरणाने आलेल्या द्वित्वातील एका अवयवाचा लोप केला व मागे ह्रस्व असणारा स्वर दीर्घ केला की सुलभीकरण होते. उदा. व्याघ्र - वग्घ - वाघ. सू.२.२-८८ मध्ये मुख्यतः समानीकरणाची

चर्चा आहे. पण सुलभीकरणाची स्वतंत्र चर्चा मात्र नाही. (सुलभीकरणाची संकीर्ण उदाहरणे मात्र सू. २.२१, २२, ५७, ७२, ८८, ९२ याखाली आढळतात).

संयुक्त व्यंजनांचे विकार सांगताना, हेमचंद्राने त्यांची मांडणी क, ख इ. वर्णानुक्रमाने केली आहे.

२.१ हे अधिकारसूत्र आहे. याचा अधिकारसू. २.११५ पर्यंत म्हणजे सू. २.११४ अखेर आहे. **संयुक्तस्य** -- संयुक्त व्यंजनाचा.

२.२ **संयुक्तस्य को भवति** -- संयुक्त व्यंजनाचा क होतो. म्हणजे संयुक्त व्यंजनातील एका अवयवाचा लोप होऊन क हे व्यंजन रहाते (किंवा येते). हे के व्यंजन अनादि असल्यास, सू. २.८९ नुसार त्याचे द्वित्व होते. उदा.- शक्त - सक् - सक्क. पुढे येणाऱ्या सूत्रांमध्ये असाच प्रकार जाणावा.

२.३ **खो भवति** -- ख होतो. सू. २.२ वरील टीप पहा. ख अनादि असल्यास, त्याचे द्वित्व सू. २.९० नुसार होईल. आता, हे उरलेले ख व्यंजन जर प्राकृतात शब्दाच्या आरंभी येत असेल, तर त्याचे द्वित्व न होता, ते तसेच रहाते. उदा.- क्षय - खअ. पुढे येणाऱ्या उदाहरणांतही असेच जाणावे.

२.४ **नाम्नि संज्ञायाम्** -- नामवाचक शब्दात. **पोक्खरिणी** -- (म) पोखरण.

२.८ **खम्भो** -- (म) खांब.

२.१५ **भुक्त्वा, ज्ञात्वा, श्रुत्वा, बुद्ध्वा** -- ही संस्कृतमध्ये भुज्, ज्ञा, श्रु आणि बुध् धातूंची पू.का.धा.अ.आहेत. त्यामध्ये त्व आणि ध्व ही संयुक्त व्यंजने आहेत. **श्लोक १** -- सकल पृथ्वीचा भोग घेऊन, इतरांना शक्य नाही असे तप आचरून, विद्वान् शांति (-नाथ जिन) (तत्त्व) जाणून श्रेष्ठ अशा मोक्षपदी (सिवं) पोचले.

२.१६ विश्रुओ -- (म) विंचू.

२.१७ खीरं -- (म) खीर.

२.१८ लाक्षणिकस्यापि..... भवति -- प्राकृत व्याकरणानुसार क्षमा शब्दाला क्षमा असा आदेश होतो (सू.२.१०१ पहा). त्यातील ख चा छ होतो.

२.२० छण -- (म) सण.

२.२४ य्य -- य च्या द्वित्वाने बनणारे य्य हे संयुक्त व्यंजन माहाराष्ट्री प्राकृतात नाही; त्याचे ज्ञ असे वर्णान्तर होते. चौर्यसमत्वाद् भारिआ -- भार्या हा शब्द चौर्य शब्दाप्रमाणे असल्याने, त्यात स्वरभक्ति होऊन, भारिआ असे वर्णान्तर होते. चौर्यसम शब्दात स्वरभक्ति होते (सू.२.१०७ पहा). कज्जं -- (म) काम.

२.२६ मज्झं -- (म) माज (घर). गुज्झं -- (म) गूज.

२.२९ मट्टिआ -- (हिं) मिट्टी. पट्टण -- (म) पाटण.

२.३० वट्टुल -- (म) वाटोळा. रायवट्टयं -- राजवार्तिक. उमास्वातीच्या तत्त्वार्थाधिगम सूत्रावरील वार्तिक ग्रंथाचे राजवार्तिक नाव आहे. वर्त्मन् शब्दाचे वर्णान्तरही वट्ट होते; त्यामुळे येथे राजवर्त्मन् असाही संस्कृत प्रतिशब्द होईल. कत्तरी -- (म) कातरी.

२.३३ चउत्थो -- (म) चौथा.

२.३४ लट्ठी मुट्ठी -- (म) लाठी, मूठ. पुट्ठो -- (पुट्ठ) (म) (घोड्याचा) पुठ्ठा.

- २.३६ कवड्डो -- (म) कवडी.
- २.४० वुड्डो -- (म) बुड्डा.
- २.४१ अन्ते वर्तमानस्य -- शेवटी असणाच्याचे. असे म्हणण्याचे कारण श्रद्धा शब्दातील आदि श्र ला हा नियम लागू नये. अद्ध -- (हिं) आधा.
- २.४५ हत्थो, पत्थरो, अत्थि -- (म) हात; फत्तर, पत्थर, पाथर (वट); आथी.
- २.४७ पल्लट्टो -- (म) पालट. पर्यस्त मधील र्य च्या ल्ल साठी सू.२.६८ पहा.
- २.५० पक्षे सोऽपि -- विकल्पपक्षी तो ण्ह सुद्धा होतो. इन्धं -- सू.१.१७७ पहा.
- २.५१ भप्पो भस्सो -- या पुल्लिंगासाठी सू.१.३२ पहा. अप्पा अप्पाणो -- या रूपांसाठी ३.५६ पहा. अत्ता -- आत्मन् मधील त्म या संयुक्त व्यंजनात सू.२.७८ नुसार 'म' चा लोप व सू.२.८९ नुसार 'त' चे द्वित्व होऊन, अत्ता हे वर्णान्तर झाले.
- २.५४ भिप्फो -- पुढे संयुक्त व्यंजन असल्याने सू.१.८४ नुसार भी मधील दीर्घ ई ह्रस्व इ झाला.
- २.५५ सिलिम्हो -- श्लेष्मन् मध्ये अन्त्य न् चा लोप (सू.३.१.११), मग स्वरभक्तीने सिलि, नंतर सू.२.७४ नुसार ष्म चा म्ह होऊन, सिलिम्ह हे वर्णान्तर झाले.
- २.५६ मयुक्तो बः -- म्ब.

- २.५९ उब्भं उब्द्धं -- पुढे संयुक्त व्यंजन असल्याने, सू.१.८४ नुसार दीर्घ ऊ चा ह्रस्व उ झाला. उब्भ -- (म) उभा.
- २.६० कम्हारा -- श्म च्या म्ह साठी सू. २.७४ पहा.
- २.६३ चौर्यसमत्वात् -- सू.२.२४ वरील टीप पहा.
- २.६४ धिज्जं -- धैर्य पासून धेज्ज (सू.१.१४८, २.२४). आता धेज्ज मधील ह्रस्व ए चे ऐवजी ह्रस्व इ येऊन धिज्ज हे वर्णान्तर झाले. सूरु...भेदात् -- सूर्य शब्दापासूनच प्रस्तुत नियमाने सूर आणि सुज्ज ही वर्णान्तरे होत नाहीत काय? या शंकेचे समाधान या वाक्यात आहे.
- २.६५ पर्यन्ते .... रो भवति -- पर्यन्त शब्दात, सू.१.५८ नुसार प मधील अ चा ए झाला असता, त्या एकारापुढील र्य चा र होतो. पज्जन्तो -- येथे सू.२.२४ नुसार र्य चा ज्ज झाला.
- २.६६ आश्चर्ये .... रो भवति -- सू.२.६५ वरील टीप पहा. अच्छरिअं - सू.२.६७ पहा.
- २.६७ येथे सांगितलेल्या र्य च्या आदेशांचे वेगळे स्पष्टीकरण असे देता येईल :- रिअ, रीअ (स्वरभक्तीने); अर (स्वरभक्ति आणि वर्ण - व्यत्यय); रिज्ज (र्य चा ज्ज व तत्पूर्वी रि चा आगम).
- २.६८ पलिअंको -- पत्यङ्क शब्दात स्वरभक्ति झाली.
- २.६९ भयस्सई भयप्फई -- येथील भय आदेशासाठी सू २.१३७ पहा.
- २.७१ कहावण -- या वर्णान्तरासाठी कर्षापण असा संस्कृत शब्द हेमचंद्र सुचवितो.

- २.७२ दक्खिणो -- सू.२.३ पहा.
- २.७४ मकाराक्रान्तो हकारः -- मकाराने युक्त ह म्हणजे म्ह. रस्सी -- (म) रस्सी (-खेच).
- २.७५ णकाराक्रान्तो हकारः -- णकाराने युक्त ह म्हणजे ण्ह. विप्रकर्ष - संयुक्त व्यंजनात मध्ये स्वर घालून संयुक्त व्यंजन नाहीसे करण्याची पद्धत; स्वरभक्ति. सू.२.१००-११५ पहा. कसणो कसिणो -- यांतील स्वरभक्तीसाठी सू.२.१०४, ११० पहा.
- २.७६ लकाराक्रान्तो हकारः -- लकाराने युक्त ह म्हणजे ल्ह.
- २.७७-२.७९ संयुक्त व्यंजनातील कोणत्या अवयवाचा लोप होतो, ते या सूत्रांत सांगितले आहे.
- २.७७ ऊर्ध्वस्थितानाम् -- संयुक्त व्यंजनात आधी, अगोदर म्हणजे प्रथम अवयव असणा-यांचा. दुद्धं -- (म) दूध. मोगगरो -- (म) मोगर. णिच्चलो -- (म) निचळ. क, प -- क् आणि ख् या व्यंजनापूर्वी जो वर्ण अर्ध विसर्गासारखा उच्चारला जातो, त्याला जिह्वामूलीय म्हणतात व तो क, ख असा दाखविला जातो. तसेच, प् आणि फ् या व्यंजनापूर्वी जो वर्ण अर्ध विसर्गासारखा उच्चारला जातो, त्याला उपध्मानीय म्हणतात. व तो प, फ असा दाखविला जातो. खरे म्हणजे हे दोन्ही स्वतंत्र वर्ण नसून, विसर्गाच्या उच्चारचे प्रकार आहेत. (मागधीमध्ये जिह्वामूलीय आहे. सू.४.२९६ पहा). क चे उदाहरण हेमचंद्राने दिलेले नाही. ते असे :- अन्त करण - अंतक्करण.
- २.७८ अधो वर्तमानानाम् -- संयुक्त व्यंजनात नंतर, मग म्हणजे द्वितीय अवयव म्हणून असणाऱ्यांचा. कुड्डं -- (म) कूड.

२.७९ ऊर्ध्वमधश्च स्थितानाम् -- सू.२.७७-७८ वरील टीप पहा. वक्कलं -- (म) वाकळ. सहो -- (म) साद. पकके पिक्कं -- (म) पक्का, पिका, पिकला. चक्कं -- (म) चाक. रत्ती -- (म) राती, रात. अत्र द्व.... लोपः -- द्व इत्यादीसारख्या काही संयुक्त व्यंजनात, भिन्न नियमानुसार, एकाच वेळी पहिल्या व दुसऱ्या अवयवाचा लोप प्राप्त होतो. उदा.- द्व या संयुक्त व्यंजनामध्ये, सू.२.७७ नुसार द् चा लोप प्राप्त होतो, आणि सू.२.७९ नुसार व् चाही लोप प्राप्त होतो. जेव्हा असे दोनही अवयवांचे लोप प्राप्त होतात (उभयप्राप्तौ), तेव्हा जसे वाङ्मयात आढळेल तसे, कोणत्या तरी एका अवयवाचा लोप करावा. उदा.- उद्विग्र मध्ये द् चा लोप करून उव्विग्र, तर काव्य मध्ये य् चा लोप करून कव्व अशी वर्णान्तरे होतील. मळ्ळं -- (म) माळ. दारं -- (म) दार.

२.८० द्रशब्दे....भवति -- प्राकृतात प्रायः संयुक्त व्यंजनातील रेफाचा लोप होतो (सू.२.७९). पण द्व या संयुक्त व्यंजनात रेफाचा लोप विकल्पाने होतो. स्थितिपरिवृत्तौ -- स्थितिपरिवृत्ति झाली असताना. स्थितिपरिवृत्ति म्हणजे वर्ण-व्यत्यास, वर्णव्यत्यय, शब्दातील वर्णांच्या स्थानांची अदलाबदल. या स्थितिपरिवृत्तीसाठी सू. २.११६-१२४ पहा. वोद्रहीओ -- वोद्रही चे प्रथमा अ.व. वोद्रही (दे) -- तरुणी. वोद्रह (दे) - - तरुण (तारुण्य).

२.८१ ह्रस्वात्....धाई -- धात्री शब्दापासून धाई हे वर्णान्तर कसे होते, ते येथे सांगितले आहे. रेफाचा लोप होण्यापूर्वी, (धात्री मधील ध या) ह्रस्वापासून (धा असा दीर्घ स्वर होऊन) धाई शब्द बनला. या संदर्भात सू.२.७९ पहा. येथे खरे म्हणजे २.८८ मधील राई प्रमाणे प्रकार घडतो, असे म्हणता येईल.

२.८२ तिक्खं -- (म) तिखट. तीक्ष्ण मधील ण् चा लोप होऊन, सू.२.३ नुसार क्ष चा क्ख झाला. तिण्हं -- तीक्ष्ण मधील क् चा लोप

(सू.२.७७ नुसार) झाल्यावर, सू.२.७५ नुसार ष्ण चा ण्ह झाला.

२.८३ ज्ञः सबन्धिनो..... लुग् -- ज्ञ शी (ज्ञ = ज्+ञ्+अ) संबंधित असणाऱ्या ज् चा लोप. सव्वणू -- यासारख्या शब्दातील ज्ञ च्या ण्ण साठी सू.१.१५६ पहा.

२.८४ मज्झणहो -- ण्ह साठी सू.२.७५ पहा.

२.८५ पृथग्योगाद्..... निवृत्तम् -- सू.२.८० मध्ये विकल्पबोधक वा हा शब्द आहे. त्याची अनुवृत्ती पुढील २.८१-८४ सूत्रांत आहे. आता, खरे म्हणजे या २.८५ मध्ये सांगितलेला दशार्ह शब्द सू.२.८४ मध्येच सांगता आला असता; पण तसे न करता, दशार्हसाठी सू.२.८५ हे स्वतंत्र सूत्र सांगितले. याचे कारण सू.२.८४ मध्ये येणारी वा शब्दाची अनुवृत्ती दशार्ह शब्दासाठी नको आहे. म्हणून सू.२.८५ मधील नियम वेगळा करून सांगितला असल्याने (पृथग्योगात्), सू.२.८५ मध्ये वा शब्दाची निवृत्ती होते.

२.८६ मासू -- मस्सू मधील संयुक्त व्यंजनात पहिल्या स् च्या लोप होऊन, मागील अ हा स्वर दीर्घ झाला.

२.८७ हरिअन्दो -- हरिश्चन्द्र शब्दात श्च् चा लोप झाल्यावर, फक्त अ हा स्वर शिल्लक राहिला.

२.८८ राई -- या वर्णान्तराचे आणि एक स्पष्टीकरण असे :- रात्रि-रत्ति-राति (सुलभीकरण) -- राइ (सू.१.१७७ नुसार त् चा लोप).

२.८९-२.९३ वर्णान्तर - संयुक्त व्यंजनांचे वर्णविकार करताना कोणते नियम पाळावे, त्याची सूचना या सूत्रांत दिलेली आहे.

- २.८९ **पदस्य अनादौ वर्तमानस्य** -- पदाच्या अनादि स्थानी असणाऱ्याचे. प्राकृतात पदाच्या आदि स्थानी संयुक्त व्यंजन असत नाही. **शेष** -- संयुक्त व्यंजनातील एकाद्या अवयवाचा लोप झाल्यावर, जे व्यंजन उरते, ते शेष व्यंजन होय. **आदेश** -- आदेश म्हणून येणारे व्यंजन येथे अभिप्रेत आहे. उदा.- कृत्ति मधील त्त या व्यंजनाला 'च' आदेश होतो (सू.२.१२ पहा). **नग्ग** -- (म) नागडा; (हिं) नंगा. **जक्ख** -- (म) जाख.
- २.९० **द्वितीय ....इत्यर्थः** -- वर्गीय व्यंजनांपैकी द्वितीय व चतुर्थ (तुर्य) व्यंजनांचे द्वित्व करताना, त्यांच्या अगोदरची व्यंजने त्यांच्या पूर्वी येऊन म्हणजे द्वितीय व्यंजनापूर्वी पहिले व्यंजन व चतुर्थ व्यंजनापूर्वी तृतीय व्यंजन येऊन, त्यांचे द्वित्व होते. उदा.- क्ख, ढ् इ. **वग्घो** -- (म) वाघ. **घस्य नास्ति** -- 'घ' असा आदेश (कुठेच सांगितलेला) नाही; म्हणून आदेशरूप घ चे द्वित्व नाही.
- २.९२ **दीर्घा.....परयोः** -- व्याकरणाच्या नियमाने आलेले व तसे न आलेले (म्हणजे मूळातच असणारे) जे दीर्घ (स्वर) आणि अनुस्वार, त्यांच्यापुढे. **कंसालो** -- कंस+आल. आल हा मत्वर्थी प्रत्यय (सू.२.१५९) आहे.
- २.९३ **रेफ.....नास्ति** -- सू.२.७९ नुसार रेफाचा सर्वत्र लोप होत असल्याने, तो रेफ शेष व्यंजन म्हणून कधीच असत नाही. द्र या संयुक्त व्यंजनात मात्र (सू.२.८०) तो संयुक्त व्यंजनाचा द्वितीय अवयव म्हणून असू शकतो.
- २.९४ **आदेशस्य णस्य** -- धृष्टद्युम्न शब्दात म् न चा ण आदेश आहे, असे हेमचंद्र म्हणतो. म् न च्या ण साठी सू.२.४२ पहा.

- २.९७ समासात दुसऱ्या पदाचे आदि व्यंजन हे विकल्पाने आदि किंवा अनादि मानले जाते. त्यामुळे त्याचे विकल्पाने द्वित्व होते. उदा. ०गाम, ०गाम.
- २.९८ मूळ संस्कृत शब्दांत संयुक्त व्यंजन नसताना, ते शब्द प्राकृतात येताना, त्यातील काही अनादि व्यंजनाचे द्वित्व होते. उदा. तैलादि शब्द.
- २.९९ सू.२.९८ वरील टीप पहा. सेवादि शब्दांत हे द्वित्व विकल्पाने येते.
- २.१००-२.११५ या सूत्रांत स्वरभक्ति (विश्लेष, विप्रकर्ष) चा विचार आहे. स्वरभक्तीने अ, इ, उ किंवा ई हे स्वर येतात.
- २.१०० सारङ्गं -- (म) सारंग / शारंग (-पाणि).
- २.१०१ रयणं -- (हिं) रतन.
- २.१०२ अग्नी -- (म) आग.
- २.१०४ किया -- आर्ष प्राकृतात क्रिया शब्दामध्ये स्वरभक्ति न होता, किया असे वर्णान्तर होते.
- २.१०५ व्यवस्थितविभाषया -- सू.१.५ वरील टीप पहा.
- २.१०६ अम्बिलं -- (म) आंबील.
- २.११३ उकारान्ता डीप्रत्ययान्ताः -- ई (डी) या (स्त्रीलिंगी) प्रत्ययाने अन्त पावणारे उकारान्त शब्द. उदा.- तनु+ई = तन्वी. स्रुघ्नम् -- हे एका प्राचीन गावाचे नाव आहे.

- २.११६-२.१२४ या सूत्रांत वर्णव्यत्यय (स्थितिपरिवृत्ति, वर्णव्यत्यास) ही प्रक्रिया सांगितली आहे. या प्रक्रियेत शब्दातील वर्णांच्या स्थानांची अदलाबदल होते. उदा.- वाराणसी - वाणारसी.
- २.११६ एसो करेणू -- करेणू चे पुल्लिंग दाखविण्यास एसो हे पुल्लिंगी सर्वनामाचे रूप वापरले आहे.
- २.११८ अलचपुरं -- सध्याचे एलिचपुर.
- २.१२० हरए -- हद - हरद (स्वरभक्ति)- हरय (यश्रुति).
- २.१२२ लघुक.....भवति -- लघुक या शब्दात, अगोदरच घ चा ह (सू.१.१८७) केला असता, विकल्पाने वर्णव्यत्यय होतो. हलुअं - - (म) हळु.
- २.१२३ स्थानी -- ज्याच्या ऐवजी आदेश सांगितला जातो, तो वर्ण किंवा शब्द.
- २.१२४ य्ह हे य् चे हकारयुक्त रूप आहे.
- २.१२५-२.१४४ या सूत्रांत काही संस्कृत शब्दांना होणारे प्राकृतमधील आदेश सांगितले आहेत. त्यातील काहींचे भाषाशास्त्रीय स्पष्टीकरण देता येणे शक्य आहे. इतर आदेश मात्र नवीन किंवा देश्य शब्द आहेत. काही शब्दांचे भाषाशास्त्रीय स्पष्टीकरण पुढे दिले आहे.
- २.१२५ थोक्क -- स्तोक - (सू.२.४५ नुसार) थोक - थोक्क (क चे द्वित्व). थोव -- थोक मध्ये क चा व होऊन. थेव -- थोवमध्ये ओ चा ए होऊन.

- २.१२९ गौणस्य -- सू.१.१३४ वरील टीप पहा.
- २.१३० इत्थी -- इ चा आदिवर्णागम होऊन हा शब्द बनला आहे.
- २.१३१ दिही -- सू.१.२०९ वरील टीप पहा.
- २.१३२ मञ्जर -- (म) मांजर. मार्जार-मञ्जर-मञ्जर. मञ्जर मधील म चा व होऊन वञ्जर.
- २.१३६ तटूठ -- त्रस्तमध्ये स्त चा ट्ट होऊन.
- २.१३८ अवहोआसं -- उभयपार्श्व किंवा उभयावकाश असाही संस्कृत प्रतिशब्द होईल. सिप्पी -- (म) सिंप, शिंप.
- २.१४२ माउसिआ -- (म) मावशी.
- २.१४४ घोरो -- (म) घर.
- २.१४५-१६३ या सूत्रांत काही प्रत्ययांचे आदेश सांगितलेले आहेत.
- २.१४५ शीलधर्म.....भवति -- अमुक करण्याचे शील (स्वभाव), अमुक करण्याचा धर्म आणि अमक्यासाठी साधु (चांगले) या अर्थी सांगितलेल्या प्रत्ययाला इर असा आदेश होतो. केचित्.....न सिध्यन्ति -- धातूपासून कर्तृवाचक शब्द साधण्याचा तृन् प्रत्यय आहे. त्या तृन् प्रत्ययालाच फक्त इर असा आदेश होतो, असे काही प्राकृत वैयाकरण म्हणतात. पण त्यांचे मत मान्य केल्यास, शील इ. दाखविणारे नमिर (नमनशील), गमिर (गमनशील) इ. शब्द सिद्ध होणार नाहीत.

२.१४६ **क्त्वाप्रत्ययस्य.....भवन्ति** -- धातूपासून पू.का.धा.अ.साधण्याचा क्त्वा हा प्रत्यय आहे; त्याला तुम्, अत्, तूण, तुआण असे आदेश होतात. तत्पूर्वी धातूच्या अन्त्य अ चा इ किंवा ए होतो (सू.३.१५७). **दट्टुं** -- सू.४.२१३ नुसार क्त्वा प्रत्ययापूर्वी दृश् धातूचा तुम् मधील त सहित दट्ट होऊन हे रूप बनते. **मोत्तुं** -- सू.४.२१२ नुसार क्त्वा प्रत्ययापूर्वी मुच् धातूला मोत् असा आदेश होऊन, हे रूप बनते. **भमिअ रमिअ** -- अत् (अ) आदेशापूर्वी धातूच्या अन्त्य अ चा इ झाला आहे. **घेत्तूण** -- सू.४.२१० नुसार क्त्वा प्रत्ययापूर्वी ग्रह धातूला घेत् आदेश होऊन हे रूप बनते. **काऊण** -- सू.४.२१४ नुसार क्त्वा प्रत्ययापूर्वी कर (कृ) धातूला का आदेश होऊन, हे रूप बनते. **भेत्तुआण** -- क्त्वा प्रत्ययापूर्वी भिद् धातूला भेत् असा आदेश होतो, असे हेमचंद्राने सांगितलेले नाही. पण असा आदेश होतो, हे प्रस्तुत उदाहरणावरून दिसते. **सोउआण** -- सू.४.२३७ नुसार श्रु धातूतील उ चा गुण होऊन सो होतो; त्याला प्रत्यय लागून सोउआण हे रूप. **वन्दित्तु** -- क्त्वा प्रत्ययापूर्वी वन्द मधील अन्त्य अ चा इ झाला; त्याच्यापुढे तुम् मधील अनुस्वाराचा लोप व त् चे द्वित्व झाले. **वन्दित्ता** -- वन्दित्वा या सिद्ध संस्कृतरूपामध्ये, सू.२.७९ नुसार व् चा लोप होऊन, हे रूप बनले.

२.१४७ **इदमर्थस्य प्रत्ययस्य** -- 'तस्य इदम्' (त्याचे/अमक्याचे हे) या अर्थी येणाऱ्या प्रत्ययाचे. उदा. पाणिनेः इदं पाणिनीयम्.

२.१४८ **डित् इक्कः** -- डित् साठी सू.१.३७ वरील टीप पहा.

२.१४९ **अञ्** -- युष्मद् आणि अस्मद् यांच्यापुढे इदमर्थी येणारा प्रत्यय.

२.१५० **वतेः प्रत्ययस्य** -- वत् (वति) प्रत्ययाचा. 'तत्र तस्येव'

(पा.अ.५.१.११६) हे सूत्र तसेच, तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः
(पा.अ.५.१.११५) हे सूत्र वत् प्रत्यय सांगतात.

- २.१५१ सव्वङ्गिओ -- येथे इक आदेशातील क् चा लोप झाला.
- २.१५२ इकट् -- इकट् मध्ये ट् इत् आहे. सू.१.३७ वरील टीप पहा.
- २.१५३ अप्पणयं -- आत्मन् चे अप्प (सू.२.५१) या वर्णान्तरापुढे णय आदेश झाला.
- २.१५४ त्वप्रत्ययस्य -- त्व या प्रत्ययाला. त्व हा भाववाचक नामे साधण्याचा प्रत्यय आहे. उदा.- पीन - पीनत्व. डिमा -- डित् इमा. इमनः ...नियतत्वात् -- सू.१.३५ वरील टीप पहा. पृथु इ.शब्दापासून भाववाचक नामे साधण्याचा इमन् असा प्रत्यय आहे. पीनता इत्यस्य....न क्रियते -- संस्कृतमध्ये भाववाचक नामे साधण्याचा ता (तल्) असा आणखी एक प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय पीन शब्दाला लागून प्राकृतात पीणया असे रूप होते. त चा द होऊन बनणारे पीणदा हे वर्णान्तर दुसऱ्या म्हणजे शौरसेनी भाषेत होते, प्राकृतात नाही. म्हणून येथे तल् (ता) प्रत्ययाचा दा केलेला नाही. येथे हे लक्षात घ्यावे :- वररुचि (प्राकृतप्रकाश-४.२२) तल् प्रत्ययाचा दा सांगतो.
- २.१५५ डेल्ल -- डित् एल्ल. डित् साठी सू.१.३७ वरील टीप पहा.
- २.१५६ डावादेरतोः परिमाणार्थस्य -- परिमाण या अर्थी असणाऱ्या डावादि अतु प्रत्ययाला. क्तवतु, ड्वतुप्, ड्मतुप्, मतुप् आणि वतुप् या सर्व प्रत्ययांना पाणिनीने अतु ही संज्ञा दिली आहे. यातील वत् (वतु, वतुप्) हा प्रत्यय परिमाण या अर्थी यद्, तद्, एतद्, किम् आणि इदम् या सर्वनामांना लागतो. उदा.- यावत्, तावत्, एतावत्, कियत्, इयत्.

- २.१५७ **अतोर्डावतोः** -- सू.२.१५६ वरील टीप पहा. **डित....एद्दह** -- हे शब्द सूत्रातील डेत्तिअ, डेत्तिल आणि डेद्दह या शब्दांचा अनुवाद करतात. एत्तिअ, एत्तिल, एद्दह हे डित् आदेश आहेत.
- २.१५८ **कृत्वस्** -- (अमुक) वेळा हा अर्थ दाखविण्यास, संख्यावाचकापुढे कृत्वस् प्रत्यय येतो. **कथं....भविष्यति** -- कृत्वस् प्रत्ययाला हुत्त आदेश आहे. मग पियहुत्तं हे वर्णान्तर कसे, याचे उत्तर असे :-पियहुत्तं मध्ये हुत्तं हा कृत्वस् चा आदेश नाही, तर अभिमुख या अर्थी जो हुत्त शब्द आहे. तो पिय शब्दापुढे येऊन पियहुत्तं हे वर्णान्तर होईल.
- २.१५९ **मतोः स्थाने** -- मत् (मत्) प्रत्ययाच्या स्थानी. मत् (मत्, मत्पु) हा स्वामित्वबोधक प्रत्यय आहे. उदा. श्रीमत्. **आलु** -- (म) आळु. उदा.- दयाळु, इ. **लज्जालुआ** -- लज्जालु पुढे स्त्रीलिंगी आ प्रत्यय आला आहे. **सोहिल्लो छाडल्लो** -- सू.१.१० नुसार शब्दातील अन्त्य स्वरांचा लोप झाला आहे. **आल** -- (म) आळ. उदा.- केसाळ, रवाळ इ. **वन्त मन्त** -- हे दोन्ही प्रत्यय मराठीत आहेत. उदा.- धनवंत, श्रीमंत इ.
- २.१६० **तसः प्रत्ययस्य स्थाने** -- तस् प्रत्ययाच्या स्थानी. पंचमी विभक्तीचा अपादान हा अर्थ दाखविण्यास सर्वनामापुढे तस् प्रत्यय जोडला जातो.
- २.१६१ **त्रप्-प्रत्ययस्य** -- स्थळ किंवा स्थान दाखविण्यास सर्वनामांना त्र (त्रप्) प्रत्यय जोडला जातो. उदा.- यद्-यत्र.
- २.१६२ **दा-प्रत्ययस्य** -- अनिश्चित काल दाखविण्यास एक या शब्दापुढे दा प्रत्यय जोडला जातो. उदा.- एकदा.
- २.१६३ **भवेऽर्थे** -- भव या अर्थी. अमुक ठिकाणी झालेला/जन्मलेला

(भव) या अर्थी. **डितौ प्रत्ययौ** -- डित् असणारे प्रत्यय. इल्ल आणि उल्ल हे डित् प्रत्यय आहेत.

२.१६४-२.१७३ या सूत्रांत प्राकृतमधील स्वार्थे प्रत्यय सांगितलेले आहेत.

२.१६४ **स्वार्थे कः** -- एकाद्या शब्दाचा मूळचा स्वतःचा अर्थ (स्व-अर्थ) न बदलता, तोच स्वार्थ सांगणारा क प्रत्यय आहे. प्राकृतात हा स्वार्थे क प्रत्यय नाम, विशेषण, अव्यय, तुमन्त इ. विविध शब्दांना लागतो. या क चे प्राकृतात य किंवा अ असे वर्णान्तर होते. **कप्** -- कुत्सा दाखविण्यास क (कप्) प्रत्यय लावला जातो. उदा. अश्व-क. (पाणिनी व्याकरणात हा प्रत्यय कन् असा आहे). **यावादिलक्षणः कः** -- **यावादिभ्यः कन्** (पा.अ.५.२.४९) हे सूत्र याव इत्यादी शब्दांसाठी क (कन्) प्रत्यय सांगते. उदा.- याव-क.

२.१६५ **संयुक्तो लः** -- संयुक्त ल म्हणजे ल्ल. **सेवादित्वात्** -- सेवादि शब्दांत अंतर्भाव होत असल्याने. सेवादि शब्दांसाठी सू.२.९९ पहा.

२.१६६ **अवरिल्लो** -- सू.१.१०८ नुसार उपरि चे अवरि असे वर्णान्तर; त्याचेपुढे स्वार्थे ल्ल आला आहे.

२.१६७ **डमया** -- डित् अमया. डित् साठी सू.१.३७ वरील टीप पहा.

२.१६८ **डिअम्** -- डित् इअम्.

२.१६९ **डयम् डिअम्** -- डित् अयम् आणि अम्.

२.१७० **डालिअ** -- डित् आलिअ.

२.१७२ **भावे त्वतल्** -- भाववाचक नामे साधण्यास त्व आणि तल् (ता) असे प्रत्यय आहेत. **मउअत्तयाइ** -- प्रथम मृदुक शब्दाला त् (त्व) प्रत्यय लागला (मउअत्त), मग पुनः ता (आ) प्रत्यय लागून मउअत्तया असा शब्द बनला. **आतिशायिकात्त्वातिशायिकः** -- अतिशयाचा अतिशय दाखविण्यात तमवाचक शब्दापुढे पुनः तर प्रत्यय ठेवतात. उदा.- ज्येष्ठ-तर.

२.१७३ **विज्जुला** -- (म) बिजली. **पीवल** -- (म) पिवळा. **अन्धल** -- (म) आंधळा. **कथं जमलं.... भविष्यति** -- जमल शब्दात स्वार्थे ल प्रत्यय आहे काय या प्रश्नाला येथे उत्तर आहे.

२.१७४ **निपात्यन्ते** -- निपात या स्वरूपात येतात. (निपातन - व्युत्पत्ती देण्याचा प्रयत्न न करता अधिकृत ग्रंथात जसे शब्द आढळतात तसेच ते देणे). येथे दिलेल्या निपातातील अनेक शब्द देशी आहेत; पण त्यातील काहींचे मूळ संस्कृतपर्यंत नेता येते. उदा.- **विउस्सग्ग** -- व्युत्सर्ग मध्ये स्वरभक्ति होऊन. **मुव्वहइ** -- उद्वहति मध्ये म् हा वर्ण आदि आला. **सक्खिण** -- साक्षिन् च्या अन्ती अ स्वर मिसळला. **जम्मण** -- जन्मन् मध्ये अन्ती अ मिसळला इत्यादी अत एव.... **भिधेयः** -- प्राकृतमध्ये वर्णान्तरित शब्द कोणते आणि कसे वापरावेत, त्याची कल्पना या वाक्यात दिलेली आहे.

२.१७५-२.२१८ या सूत्रांत अव्यये व त्यांचे उपयोग दिलेले आहेत.

२.१७५ हे अधिकारसूत्र आहे. सू.२.२१८ अखेर त्याचा अधिकार आहे.

२.१७९ **श्लोक १ :-** अग, अशक्त (दमलेल्या) अवयवांनी व्यभिचारी स्त्री वारंवार झोपते किंवा दमलेल्या अवयवांनी व्यभिचारिणी स्त्री वारंवार अति झोपते.

- २.१८० **श्लोक १ :-** अरेंरे, तो माझ्या चरणी नत झाला, पण मी त्याचे मानले नाही; आता (ही गोष्ट) होईल अगर होणार नाही; असे (शब्द) बोलणारी ती (स्त्री) नक्कीच तुझ्यासाठी घामाघूम (कासावीस) होते.
- २.१८२ **मिव पिव विव --** इव मध्ये म्, प्, व् यांचा आदि वर्णागम होऊन हे शब्द बनले असे म्हणता येते. व -- इव मध्ये आदिवर्णाचा लोप होऊन. व्व -- व चे द्वित्व होऊन.
- २.१८४ **सेवादित्वात् --** सू.२.९९ पहा.
- २.१८६ **इर --** किर मध्ये क् चा लोप होऊन इर झाले, असे म्हणता येते. हिर -- इर मध्ये आदि ह् येऊन हिर बनले, असे म्हणता येईल.
- २.१८७ **णिव्वडन्ति --** 'पृथक् आणि स्पष्ट अर्थी भू' धातूचा णिव्वड आदेश आहे (सू.४.६२).
- २.१९० **नञोऽर्थे --** नञ् च्या अर्थी. न (नञ्) हे नकारवाची अव्यय आहे. **अमुणन्ती --** ज्ञा धातूला मुण आदेश होतो. (सू.४.७); त्यापासून मुणन्ती हे स्त्रीलिंगी व. का. धा. वि.; त्याचे नकारार्थी रूप अमुणन्ती.
- २.१९१ **काहीअ --** या रूपासाठी सू.३.१६२ पहा.
- २.१९३ **श्लोक १ :-** भयाने वेव्वे, निवारण करताना वेव्वे, विषाद (खेद) करताना वेव्वे असे बोलणाऱ्या तुझ्या, हे सुंदर स्त्रिये ! वेव्वेचा अर्थ आम्ही काय जाणावयाचा बरे! **उल्लाविरी --** उल्लाविर चे स्त्रीलिंगी रूप; उल्लाविरसाठी सू.२.१४५ पहा.
श्लोक २ :- मोठ्याने बडबड करणाऱ्या तसेच विषाद (खेद) करणाऱ्या, भ्यालेल्या व उद्विग्न झालेल्या अशा त्या स्त्रीने जे काही वेव्वे असे म्हटले, ते आम्ही विसरणार नाही. **उल्लावेन्ती --** उल्लावेन्त या

व.का.धा.वि.चे (सू.३.१८१) स्त्रीलिंगी रूप. **विम्हरिमो** -- या रूपासाठी सू.३.१४४ पहा.

२.१९७ हुं -- (म) हूं.

२.१९९ मुणिआ -- मुण (सू.४.७) च्या क.भू.धा.वि.चे स्त्रीलिंगी रूप.

२.२०० थू -- (म) थूं.

२.२०१ रे हिअय मडहसरिआ -- रे हृदय! मृतकसदृश!; किंवा रे हृदय!. मडह (=अल्प) सरित्. पहिल्या रूपांतरासाठी 'मडअसरिसा' असे शब्द आवश्यक होते. मडह हा अल्प या अर्थी देशी शब्द आहे.

२.२०२ हरे -- अरे मध्ये ह चा आदिवर्णागम होऊन, हा शब्द बनला, असे म्हणता येईल.

२.२०३ ओ -- (म) ओ. तत्तिल्ल -- हा तत्पर या अर्थी देशी शब्द आहे. विकल्पे....सिद्धम् -- उत हे एक विकल्प दाखविणारे अव्यय आहे; सू.१.१७२ नुसार त्याचा ओ होतो. तेव्हा विकल्प दाखविणारे ओ हे अव्यय उत ला होणाऱ्या आदेशावरून सिद्ध झाले आहे.

२.२०४ श्लोक १ :- धूर्त लोक तरुण स्त्रियांचे हृदय चोरतात (हरण करतात). तरी सुद्धा ते त्यांच्या द्वेषाला पात्र होत नाहीत, हे आश्चर्य आहे. इतर जनांपेक्षा अधिक असणारे हे धूर्त जन काहीतरी रहस्य जाणतात.

श्लोक २ :- (छान!) ही सुप्रभात झाली. आज आमचे जीवित सफल झाले. तू गेल्यावर केवळ ती खिन्न होणार नाही. **सफलं** -- सू.२.७७ पहा. **जीअं** -- जीवित मध्ये सू.१.२७१ नुसार वि चा लोप झाला. **जूरिहिइ** -- सू.३.१६६ पहा.

श्लोक ३ :- त्याचेच तेच गुण आता, अरेरे, धैर्य नष्ट करतात, रोमांच

वाढवितात आणि पीडा देतात. अहो, हे कसे काय बरे घडते ?

रणरणय -- हा पीडा इ.अर्थी देशी शब्द आहे.

श्लोक ४ :- अरेरे, त्याने मला असे काही केले की मी ते कुणाला कसे बरे सांगू ? **साहेमि** -- साह हा शब्द कथ् धातूचा आदेश आहे (सू.४.२).

२.२०५ **पेच्छसि** -- पेच्छ हा दृश् धातूचा आदेश आहे (सू.४.१८१).

२.२०६ **मुच्चइ** -- मुच्च हे मुंच (मुच्) धातूचे कर्मणि अंग आहे.

२.२०८ **पारिज्जइ** -- पारिज्ज हे पार धातूचे कर्मणि अंग आहे. पार हा शक् धातूचा आदेश आहे (सू.४.८६).

२.२११ **श्लोक १ :-** निर्मल पाचूच्या भांड्यात ठेवलेल्या शंखशुक्तीप्रमाणे, कमलिनीच्या पानावरील निश्चल व हालचाल रहित बलाका शोभते. **रेहइ** -- रेह हा राज् धातूचा आदेश आहे (सू.४.१००). **पक्षे पुलआदयः** -- पश्य या अर्थाचे उअ हे अव्यय वापरले नसल्यास, पुलअ इ. जे दृश् धातूचे आदेश आहेत (सू.४.१८१), त्यांची आज्ञार्थी रूपे वापरता येतात.

२.२१२ **इहरा** -- इतरथा-इअरहा- (वर्णव्यत्ययाने) इहरा असे म्हणता येईल.

२.२१८ **पि वि** -- सू. १.४१ पहा.

तृतीय पाद

- ३.१ वीप्सार्थात् पदात् -- हे शब्द सूत्रातील वीप्स्यात् शब्दाचा अनुवाद आहेत. ज्या पदाची पुनरावृत्ती केली जाते, त्याला वीप्स्य पद म्हणतात. स्यादेः स्थाने -- विभक्तिप्रत्ययाच्या स्थानी. स्यादि (सि+आदि) म्हणजे सि ज्यांच्या आदि आहेत ते, म्हणजे विभक्तिप्रत्यय. विभक्तिप्रत्ययांच्या तांत्रिक संज्ञा पुढीलप्रमाणे आहेत :

विभक्ति एकवचन बहु (अनेक) वचन

प्रथमा	सि	जस्		
द्वितीया	अम्	शस्		
तृतीया	टा	भिस्		
(चतुर्थी)		(डे)	(भ्यस्)	
पंचमी	डसि	भ्यस्		
षष्ठी	डस्	आम्		
सप्तमी	डि	सुप्		

- ३.२ डो -- डित् ओ. सू.१.३७ वरील टीप पहा.
- ३.३ एतत्तदोकारात् -- एतद् आणि तद् यांच्या अकारापुढे. एय (अ) आणि 'त' या स्वरूपात ही सर्वनामे अकारान्त होतात.
- ३.४ वच्छा एए -- वच्छा हे प्र.अ.व. आहे हे दाखविण्यास एए हे एतद् सर्वनामाचे प्र.अ.व. वापरले आहे. सू.३.४,१२ नुसार, वच्छा हे रूप होते. वच्छे पेच्छ -- सू.३.४, १४ नुसार हे रूप बनते. वच्छे ही द्वितीया आहे हे दाखविण्यास पेच्छ या क्रियापदाचा वापर आहे. मागील शब्दाची / शब्दांची द्वितीया दाखविण्यास पेच्छ चा असा उपयोग पुढे सू. ३.५, १४, १६, १८, ३६, ५०, ५३, ५५, १०७-१०८, १२२, १२४ मध्ये केला आहे.

- ३.६ वच्छेण -- सू.३.६, १३. वच्छाण -- सू.३.६, १२ पहा.
- ३.७ सानुनासिक -- सू.१.१७८ वरील टीप पहा. वच्छेहि-हिँ-हिं -- सू.३.७, १५ पहा. छाही -- सू.१.२४९ पहा.
- ३.८ दो दु -- या स्वरूपात हे प्रत्यय शौरसेनी भाषेत वापरले जातात. म्हणून 'दकारकरणं भाषान्तरार्थम्' असे पुढे सांगितले आहे. प्राकृतात मात्र हे प्रत्यय ओ आणि उ या स्वरूपात लागतात. वच्छत्तो -- सू.३.१२ नुसार होणाऱ्या दीर्घ स्वराचा ह्रस्व स्वर येथे सू.१.८४ नुसार होतो. वच्छाओ....वच्छा -- सू.३.१२ पहा.
- ३.९ भ्यसः -- प्राकृतात चतुर्थी विभक्ती नसल्याने, येथे भ्यस् शब्दाने पं.ब.व. चा भ्यस् प्रत्यय अभिप्रेत होतो. दो दु -- सू.३.८ वरील टीप पहा. वच्छाओ....वच्छेसुन्तो -- सू.३.१३, १५ पहा.
- ३.१० संयुक्तः स -- संयुक्त स म्हणजे स्स.
- ३.११ डित् एकारः -- सूत्रातील डे शब्दाचा अनुवाद. संयुक्तो मिः -- संयुक्त मि म्हणजे म्मि. देवं....डिः -- येथे देवे - देवम्मि, ते - तम्मि अशी स.ए.व. ची रूपे न देता, देवं...तम्मि अशी दिली आहेत. त्यामध्ये देवं आणि तं ही द्वि.ए.व. ची रूपे आहेत. तेव्हा येथे सू.३.१३५ नुसार अम् च्या स्थानी 'डि' आहे, असे समजावयाचे आहे.
- ३.१२ डसिनैव.... एत्वबाधनार्थम् -- प्रस्तुत सूत्रात डसि म्हटले आहे. डसि ने तो, दो, दु हे आदेश सू.३.८ नुसार संगृहीत होतातच. मग पुनः सूत्रात तो, दो, दु हे का सांगितले आहेत ? उत्तर - तो, दो, दु हे आदेश सू.३.९ नुसार भ्यस् प्रत्ययालाही होतात. भ्यस् प्रत्ययापूर्वी शब्दाच्या अन्त्य अ चा ए होतो (सू.३.१५); या ए चा बाध तो, दो, दु या

प्रत्ययापूर्वी व्हावा, हे सांगण्यास तो, दो, दु यांचा निर्देश प्रस्तुत सूत्रात केला आहे.

३.१३ वा भवति -- विकल्पपक्षी सू.३.१५ लागते.

३.१५ वच्छेसु -- 'सु' हा स.अ.व. चा प्रत्यय आहे.

३.१६ गिरीहिं....महूहिं कथं -- मागील शब्द तृतीयान्त आहेत हे सूचित करण्यास कथं शब्द वापरला आहे. कथं चा असा उपयोग पुढे सू.३.२३, २४, २७, २९, ५१, ५२, ५५, १०९-११०, १२४ मध्ये आहे. गिरीओ.... महूओ आगओ -- मागील शब्द पंचम्यन्त आहेत हे दाखविण्यास आगओ शब्द वापरलेला आहे. आगओ चा असा उपयोग पुढे सू.३.२९, ३०, ५०, ९७, १११, १२४ मध्ये आहे. गिरीसु....महूसु ठिअं -- मागील शब्द हे सप्तम्यन्त आहेत हे दाखविण्यास ठिअं शब्द वापरला आहे. ठिअं चा असा उपयोग पुढे सू.३.२९, १०१, ११५-११६, १२९ मध्ये आहे. °जलोळिआइं -- जल+उळिआइं.

३.१७ चतुर उदन्तस्य -- उ (उत्) ने अन्त पावणाच्या चतुर् शब्दाचा म्हणजे चतुर् च्या चउ या अंगाचा.

३.१८ गिरिणो तरुणो -- सू.३.२२ पहा. जसश्शस्.... निवृत्त्यर्थम् -- जसश्शस्^० (३.१२) या सूत्राने शस् प्रत्ययाचे संदर्भात, वाङ्मयातील उदाहरणांना अनुसरून दीर्घ होतो, असा नियम सांगावयाचा आहे. 'जसश्शसोर्णो वा' (३.२२) हे सूत्र शस् चा णो आदेश सांगते. त्यामुळे णो च्या बाबतीत प्रतिप्रसवाचा अर्थ आहे अशी शंका आल्यास ती दूर करण्यास 'लुप्ते शसि' हे प्रस्तुतचे सूत्र सांगितले आहे. प्रतिप्रसव -- एकाद्या नियमाला सांगितलेल्या अपवादाचा अपवाद (म्हणजे मूळ नियमाची कार्यवाही) म्हणजे प्रतिप्रसव.

- ३.१९ अक्लीबे -- नपुंसकलिंग नसताना.
- ३.२० इदुत....संबध्यते -- सू.३.१६ मध्ये इदुतः असे षष्ठ्यन्त पद आहे. ते प्रस्तुत ३.२० सूत्रात अनुवृत्तीने येतेच. फक्त ते येथे षष्ठ्यन्त न रहाता, आवश्यकतेनुसार पंचम्यन्त होते. म्हणून येथे इदुतः अशा पंचम्यन्त पदाचा संबंध प्रस्तुत सूत्रात आहे. पुंसि -- पुल्लिगात. अउ....डितौ -- सूत्रातील डउ व डओ यांचा अर्थ आहे - डित् असणारे अउ, अओ हे आदेश. अग्गउ....चिट्ठन्ति -- मागील शब्दांचे प्र.अ.व. दाखविण्यास चिट्ठन्ति शब्द वापरला आहे. चिट्ठन्ति चा असा उपयोग पुढे सू.३.२८,५०,१२२ मध्ये, चिट्ठइ चा उपयोग सू.३.७९ मध्ये व चिट्ठह चा उपयोग सू.३.९१ मध्ये आहे. पक्षे....वाउणो -- सू.३.२२ पहा. शेषे....वाऊ -- सू.३.१२४ पहा. बुद्धीओ धेणूओ -- सू.३.२७ पहा. दहीइं महइं -- सू.३.२६ पहा.
- ३.२१ डित् अवो -- सूत्रातील डवो चा अनुवाद. साहुणो -- सू.३.२२ पहा.
- ३.२२ गिरिणो....रेहन्ति पेच्छ -- रेहन्ति व पेच्छ हे शब्द मागील शब्द हे प्रथमान्त तसेच द्वितीयान्त आहेत, हे दाखवितात.
- ३.२३ गिरिणो....आगओ विआरो -- मागील शब्दांची पंचमी वा षष्ठी दाखविण्यास आगओ व विआरो हे शब्द आहेत. हिलुकौ निषेत्स्येते - इकारान्त व उकारान्त शब्दांच्या बाबतीत डसिच्या लुक् आणि हि या आदेशांचा निषेध पुढे सू.३.१२६-१२७ मध्ये केला जाणार आहे. बुद्धिअ....समिद्धी -- मागील शब्दांची तृतीया व षष्ठी लद्ध व समिद्धी या शब्दांनी सूचित होते.
- ३.२५ स्वरादिति....निवृत्यर्थम् -- सू.३.१६ मधील इदुतः पदाची अनुवृत्ती चालू आहेच; पण ती प्रस्तुतच्या ३.२५ सूत्रात नको आहे. म्हणून इदुतः

या पदाची निवृत्ति करण्यासाठी प्रस्तुत सूत्रात 'स्वरात्' शब्द वापरला आहे.

- ३.२६ उम्मीलन्ति....जेम वा -- मागील शब्दांची प्रथमा किंवा द्वितीया दाखविण्यास येथील क्रियापदे आहेत.
- ३.२८ एसा हसन्तीआ -- हसन्तीआ हे प्र.ए.व. सूचित करण्यास एसा शब्द वापरला आहे.
- ३.२९ मुद्धाअ....ठिअं -- कयं, मुहं व ठियं हे शब्द तृतीया, षष्ठी व सप्तमी दाखविण्यास वापरले आहेत. मुद्धाआ असे रूप न होण्याचे कारण सू.३.३० मध्ये आहे. कप्रत्यये....कमलिआए -- स्वार्थे क प्रत्यय लावल्यावर, मुद्धाचे मुद्धिआ व कमला चे कमलिआ असे रूप होते. बुद्धीअ....ठिअं वा -- येथे कयं शब्द तृतीया दाखविण्यास, ठियं शब्द सप्तमी दाखविण्यास आणि विहवो, वयणं, दुद्धं, भवणं हे शब्द षष्ठी दाखविण्यास वापरले आहेत.
- ३.३० मालाअ....आगओ -- कयं, सुहं, ठिअं, आगओ हे शब्द मालाची अनुक्रमे तृतीया, षष्ठी, सप्तमी व पंचमी दाखविण्यास आहेत.
- ३.३१ डीः -- ई (डी) हा प्रत्यय. आप् -- आ (आप्) हा प्रत्यय. हे प्रत्यय लावून स्त्रीलिंगी रूपे साधली जातात. उदा. साहण (साधन)- साहणी, साहणा.
- ३.३३ किम्, यद्, तद् या सर्वनामांची स्त्रीलिंगी अंगे प्रायः का, जा, ता अशी होतात. सि, अम्, आम् हे प्रत्यय सोडून, इतर प्रत्ययांपूर्वी त्यांची स्त्रीलिंगी अंगे विकल्पाने की, जी, ती अशी ईकारान्त होतात.

- ३.३५ **डा** -- डित् आ. **ससा नणन्दा दुहिआ** -- प्राकृतात ऋ-ऋ हे स्वर नाहीत. त्यामुळे स्वसृ, ननन्दृ, दुहितृ या ऋकारान्त शब्दांना डा प्रत्यय जोडला जातो. **गउआ** -- गवय शब्दाला डा प्रत्यय लागला आहे.
- ३.३८ **चप्फलया** -- मिथ्याभाषी या अर्थी चप्फल/चप्फलय हा देशी शब्द आहे.
- ३.३९ **हे पिअरं** -- सू.३.४० पहा.
- ३.४१ **अम्मो** -- अम्मा हा आई या अर्थी देशी शब्द आहे.
- ३.४३ **क्विबन्तस्य** -- क्विप् प्रत्ययाने अन्त पावणाऱ्याचा. क्विप् हा धातूंना लागणारा एक कृत् प्रत्यय आहे. तो प्रथम लागतो व मग त्याचा लोप होतो.
- ३.४४ ऋकारान्त शब्दांची उकारान्त अंगे उकारान्त नामाप्रमाणे चालतात.
- ३.४५ ऋकारान्त शब्दांची आर ने अन्त पावणारी अंगे अकारान्त शब्दाप्रमाणे चालतात. **लुप्तस्याद्यपेक्षया**-- विभक्तिप्रत्ययांपूर्वी शब्दाच्या अन्त्य ऋ चा आर होतो. आता, पुढे येणाऱ्या विभक्तिप्रत्ययांचा लोप झाला (लुप्त-स्यादि) आणि हा शब्द समासात गेला, तरी लुप्त स्यादिच्या अपेक्षेने हा आर आदेश तसाच रहातो. उदा. भन्तार - विहिअं.
- ३.४६ **बाहुलकात्** -- बहुलत्वामुळे. **मातुरिद्...वन्दे** -- मातृ शब्दाची इकारान्त व उकारान्त अंगे इकारान्त आणि उकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणे चालतात.
- ३.४७ ऋकारान्त नामांच्या अंती अर आदेश आल्यावर ही नामे अकारान्त शब्दाप्रमाणे चालतात.

३.४९ राजन् चे रायाण हे अंग अकारान्त शब्दाप्रमाणे चालते.

३.५० राइणो....धणं -- मागील शब्दांची षष्ठी दाखविण्यास धणं शब्द वापरला आहे. धणं चा असा उपयोग पुढे सू.३.५३,५५,५६,१००,११३-११४,१२४ मध्ये आहे.

३.५२ राइणो....धणं -- राइणो ही प्रथमा, द्वितीया, पंचमी व षष्ठी आहे हे दाखविण्यास, चिट्ठन्ति...धणं हे शब्द वापरले आहेत.

३.५६ आत्मन् शब्दाचे अप्पाण हे अंग अकारान्त नामाप्रमाणे चालते. उदा. अप्पाणो....अप्पाणेसु; विकल्पाने होणारे अप्प हे अंग राजन् प्रमाणे चालून, अप्पा....अप्पेसु अशी रूपे होतात. रायाणो...रायाणेसु - ही रूपे राजन् च्या रायाण अंगाची आहेत. विकल्पपक्षी सू.३.४९-५५ मध्ये सांगितलेली राजन् शब्दाची रूपे होतात. एवम् -- याचप्रमाणे इतर नकारान्त नामांची रूपे होतात. उदा. जुवाणो....सुकम्माणे.

आत्तापर्यंत सांगितलेला नामांचा रूपविचार पुढीलप्रमाणे सांगता येईल:-

अकारान्त पुल्लिङ्गी वच्छ शब्द

विभक्ती ए.व.	अ.व.
प्र. वच्छो	वच्छा
द्वि. वच्छं	वच्छे, वच्छा
तृ. वच्छेण-णं	वच्छेहि-हिं-हिं
पं. वच्छतो, वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि, वच्छाहितो, वच्छा	} वच्छतो, वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि, वच्छेहि, वच्छाहितो, वच्छेहितो, वच्छासुंतो, वच्छेसुंतो
ष. वच्छस्स	
स. वच्छे, वच्छम्मि	वच्छेसु-सुं

सं. वच्छ, वच्छो, वच्छा वच्छा
(सूत्र ३.२-१५, १९, ३८, व सू. १.२७ पहा)

अकारान्त नपुंसकलिङ्गी वण शब्द

प्र., द्वि. वणं वणाणि, वणाइं, वणाइँ
सं. वण वणाणि, वणाइं, वणाइँ
(सू. ३.५, २५-२६, इतर रूपे वच्छ प्रमाणे.
३७ पहा)

आकारान्त स्त्रीलिङ्गी माला शब्द

प्र. माला मालाउ, मालाओ, माला
द्वि. मालं मालाउ, मालाओ, माला
तृ. मालाअ-इ-ए मालाहि-हिं-हिँ
पं. मालाअ-इ-ए, मालत्तो, } मालत्तो, मालाओ, मालाउ,
मालाओ, मालाउ, मालाहिंतो } मालाहिंतो, मालासुन्तो
ष. मालाअ-इ-ए मालाण-णं
स. मालाअ-इ-ए मालासु-सुं
सं. माले, माला मालाउ, मालाओ, माला.
(पहा- सू. ३.४, ६-९, २७, २९-३०, ३६, ४१,
१२४, १२६-१२७; १.२७)

इकारान्त पुलिङ्गी गिरि शब्द

विभक्ती	ए.व.	अ.व.
प्र.	गिरी	गिरी, गिरओ, गिरउ, गिरिणो
द्वि.	गिरिं	गिरी, गिरिणो
तृ.	गिरिणा	गिरीहि-हिं-हिँ
पं.	गिरिणो, गिरित्तो, गिरीओ, } गिरीउ, गिरीहिंतो }	गिरित्तो, गिरीओ, गिरीउ, गिरीहिंतो, गिरीसुंतो
ष.	गिरिणो, गिरिस्स	गिरीण-णं
स.	गिरिम्मि	गिरीसु-सुं

सं. गिरि, गिरी गिरी, गिरओ, गिरउ, गिरिणो
(सू. ३.५-१२, १६, १८-२०, २२, २४, १२४; १.२७ पहा)

इकारान्त नपुंसकलिङ्गी दहि शब्द

प्र., द्वि. दहिं दहीणि, दहीइं, दहीइँ
सं. दहि दहीणि, दहीइं, दहीइँ
(सू. ३.५, २५-२६, ३७, इतर रूपे गिरि प्रमाणे.
१२४ पहा).

टीप -- प्र.ए.व. मध्ये दहि असे रूप सापडते. काहींच्या मते प्र.ए.व. मध्ये दहिँ असे ही रूप होते.

इकारान्त स्त्रीलिङ्गी बुद्धि शब्द

प्र. बुद्धी बुद्धीउ, बुद्धीओ, बुद्धी
द्वि. बुद्धिं बुद्धीउ, बुद्धीओ, बुद्धी
तृ. बुद्धीअ-आ-इ-ए बुद्धीहि-हिं-हिँ
पं. बुद्धीअ-आ-इ-ए, बुद्धित्तो, बुद्धित्तो, बुद्धीओ, बुद्धीउ,
बुद्धीओ, बुद्धीउ, बुद्धीहितो | बुद्धीहितो, बुद्धीसुंतो
ष. बुद्धीअ-आ-इ-ए बुद्धीण-णं
स. बुद्धीअ-आ-इ-ए बुद्धीसु-सुं
सं. बुद्धि, बुद्धी बुद्धीउ, बुद्धीओ, बुद्धी
(सू. ३.४, ७-९, १६, १८-१९, २७, २९, ३६, ४२, १२४; १.२७
पहा)

टीप -- दीर्घ ईकारान्त स्त्रीलिङ्गी सही शब्द बुद्धीप्रमाणेच चालतो.

उकारान्त पुल्लिङ्गी तरु शब्द

विभक्ती ए.व. अ.व.
प्र. तरू तरू, तरउ, तरओ, तरवो, तरुणो
द्वि. तरुं तरू, तरुणो
तृ. तरुणा तरुहि-हिं-हिँ

पं.	तरुणो, तरुतो, तरुओ, तरुउ, तरुहितो	तरुतो, तरुओ, तरुउ, तरुहितो, तरुसुंतो
ष.	तरुणो, तरुस्स	तरुण-णं
स.	तरुम्मि	तरुसु-सुं
सं.	तरु, तरु	तरु, तरउ, तरओ, तरवो, तरुणो

(सू.३.५-१२, १६, १८-२४, ३८, १२४; १.२७ पहा)

उकारान्त नपुंसकलिंगी महु शब्द

प्र., द्वि.	महुं	महूणि, महूडं, महूडं
सं.	महु	महूणि, महूडं, महूडं

इतर रूपे तरु प्रमाणे.

टीप -- प्र.ए.व.मध्ये महु असे रूप आढळते; काहींच्या मते प्र.ए.व. मध्ये महू असेही रूप होते.

ह्रस्व उकारान्त स्त्रीलिंगी धेणु शब्द

याची रूपे बुद्धीप्रमाणे होतात.

दीर्घ उकारान्त स्त्रीलिंगी वहू शब्द

याची रूपे बुद्धीप्रमाणे होतात.

पिअर पिउ (पितृ) हा शब्द

प्र.	पिआ, पिअरो	पिअरा, पिउणो, पिअवो, पिऊओ, पिऊउ, पिऊ
द्वि.	पिअरं	पिउणो, पिऊ, पिअरे, पिअरा
तृ.	पिउणा, पिअरेण-णं	पिऊहि-हिं-हिं, पिअरेहि- हिं-हिं
पं.	----- (वच्छ व तरु प्रमाणे) -----	
ष.	पिउणो, पिउस्स, पिअरस्स	पिऊण-णं, पिअराण-णं
स.	पिउम्मि, पिअरे, पिअरम्मि	पिऊसु-सुं, पिअरेसु-सुं

सं.	पिअ, पिअरं	पिअरा, पिउणो, पिअवो, पिऊओ, पिऊउ, पिऊ
	(सू.३.३९-४०, ४४, ४७-४८; १.२७ पहा)	

दायार दाउ (दातृ) हा शब्द

विभक्ती	ए.व.	अ.व.
प्र.	दाया, दायारो	दायारो, दाउओ, दायवो, दायओ, दायउ, दाऊ
द्वि.	दायारं	दायारे, दायारा, दाउणो, दाऊ
तृ - स.	----- (वच्छ व तरु प्रमाणे) -----	
सं.	दाय, दायार	(प्रथमेप्रमाणे)
	(सू.३.३९-४०, ४४-४५, ४७-४८ पहा)	

माआ माअरा (मातृ) शब्द

माआ व माअरा ही अंगे मालाप्रमाणे चालतात. माइ व माउ ही अंगे अनुक्रमे बुद्धि व धेणु याप्रमाणे चालतात.

राय (राजन्) शब्द

प्र.	राया	राया, रायाणो, राइणो
द्वि.	रायं, राइणं	राए, राया, रायाणो, राइणो
तृ.	रण्णा, राइणा, राएण-णं	राएहि-हिं-हिँ, राईहि-हिं-हिँ
पं.	रण्णो, राइणो, रायत्तो, रायाओ, रायाउ, रायाहि, रायाहिंतो, राया	} रायत्तो, रायाओ, रायाउ, रायाहि, राएहि, राएहिंतो, रायासुंतो, राएसुंतो, राइत्तो, राईओ, राईउ, राईहिंतो, राईसुंतो
ष.	राइणो, रण्णो, रायस्स	
सं.	राइम्मि, रायम्मि, राए	राईसु-सुं, राएसु-सुं

सं. राय, राया (प्रथमेप्रमाणे)
(सू. ३.४९-५५ पहा).

अप्प अप्पाण (आत्मन्) शब्द

अप्प ची रूपे वरील राजन् प्रमाणे होतात; अप्पाण ची रूपे वच्छप्रमाणे होतात (सू.३.५६). तृ.ए.व. मध्ये अप्पणिआ, अप्पणइआ अशी अधिक रूपे आहेत (सू.३.५७).

३.५८ सर्वादेरदन्तात् -- अकारान्त (अदन्त) सर्वादीच्या. सर्वादि म्हणजे सर्व, यद्, तद्, किम् इ. सर्वनामे. यद्, तद्, किम्, एतद् यांची ज, त, क, एअ (एय) अशी अकारान्त अंगे होतात.

३.५९ अमुम्मि -- अदस् सर्वनामाचे स.ए.व. (सू. ३.८८ पहा).

३.६० काए....तीए -- ही रूपे स्त्रीलिंगी आकारान्त आणि ईकारान्त अंगांची आहेत.

३.६१ डेसिं-- डित् एसिं. सव्वाण....काण -- ही रूपे अकारान्त नामाप्रमाणे आहेत.

३.६३ किंत....भ्यामपि -- आकारान्त किम् आणि तद् म्हणजे का आणि ता.

३.६४ किमादिभ्यः ईदन्तेभ्यः -- ईकारान्त किम् इत्यादी म्हणजे की, जी, ती. कीअ...कीए, जीअ...जीए, तीअ....तीए -- सू.३.२९ पहा.

- ३.६५ श्लोक १ :- जेव्हा सहृदयांकडून घेतले जातात, तेव्हा ते गुण होतात.
पक्षे कर्हिं...कथ -- सू.३.५९-६० पहा.
- ३.६८ डिणो डीस -- डित् इणो व डित् ईस.
- ३.७० लक्ष्यानुसारेण -- व्याकरणीय नियमांच्या उदाहरणांना अनुसरून.
- ३.७१ कत्तो कदो -- सू. २.१६० पहा.
- ३.७४ स्सिं -- सू. ३.५९ पहा. स्स -- सू. ३.१० पहा.
- ३.७७ इमं....इमेहि -- इम या अंगापासून झालेली रूपे आहेत.
- ३.८२ एत्तो एत्ताहे -- तो व ताहे प्रत्यय लागताना, एत(द्) मधील त चा लोप होतो (सू. ३.८३ पहा).
- ३.८३ एतदस्त्ये परे -- एतद् च्या पुढे त्थ असताना. त्थ साठी सू. ३.५९ पहा.
- ३.८७ अदसो....न भवति -- याचा मथितार्थ असा की सर्व लिंगांत अदस् सर्वनामाचे प्र.ए.व. अह असे होते.
- ३.८८ अदस् चे अमु असे अंग होते व ते उकारान्त नामाप्रमाणे चालते.
- ३.८९ इयादेशे म्मौ -- सू. ३.५९ नुसार डि प्रत्ययाला म्मि हा आदेश होतो.
- ३.९०-३.९१ दिट्ठो, चिट्ठह -- हे शब्द मागील शब्दांची प्रथमा दाखवितात.
- ३.९२-३.९३ वन्दामि, पेच्छामि -- हे मागील शब्दांची द्वितीया दाखवितात.

३.१४-३.१५ जंपिअं, भुत्तं -- हे मागील शब्दांची तृतीया दाखवितात.

३.१०४ पक्षे स एवास्ते -- विकल्पपक्षी 'ब्भ' हा स्वतः असतोच.

३.१०६ भणामो -- हा मागील रूपांची प्रथमा दाखवितो.

सर्वनामरूपविचार (सू. ५८-११७) :-

पुल्लिंगी सव्व (सर्व) सर्वनाम

विभक्ति	ए.व.	अ.व.
प्र.	सव्वो	सव्वे
द्वि.	सव्वं	सव्वे, सव्वा
तृ.	सव्वेण-णं	सव्वेहि-हिं-हिँ
पं.	सव्वत्तो, इ. सर्व रूपे	(वच्छ प्रमाणे)
ष.	सव्वस्स	सव्वेसिं, सव्वाण-णं
स.	सव्वस्सिं, सव्वम्मि, सव्वत्थ, सव्वहिं.	सव्वेसु-सुं

(सू. ३.५८-६१, १२४; १.२७)

यद्, तद्, किम्, एतद्, इदम् या सर्वनामांची ज, त, क, एअ (एय), इम ही अकारान्त अंगे पुल्लिंगी सव्व प्रमाणे चालतात. यांची जी अधिक रूपे होतात, ती पुढीलप्रमाणे :-

पुल्लिंगी त (तद्) सर्वनाम

प्र.	स, सो	णे
द्वि.	णं	णे, णा
तृ.	तिणा, णेण	णेहिं
पं.	तम्हा, तो	
ष.	तास, से	तास, सिं
स.	ताहे, ताला, तइआ	णेसु-सुं

पुल्लिङ्गी इम (इदम्) सर्वनाम

प्र.	अयं	
द्वि.	इणं, णं	णे, णा
तृ.	इमिणा, णेण	एहि, णेहि
ष.	अस्स, से	सिं
स.	अस्सिं, इह	एसु

पुल्लिङ्गी ज (यद्) सर्वनाम

एकवचन :- तृ.-- जिणा पं. -- जम्हा ष. -- जास स. -- जाहे,
जाला, जइआ

पुल्लिङ्गी एअ/ एय (एतद्) सर्वनाम

एकवचन :- प्र. -- एस, एसो, इणं, इणमो तृ. -- एदिण, एदेण पं. --
एत्तो, एत्ताहे ष. -- से स. -- अयम्मि, ईयम्मि, एत्थ

पुल्लिङ्गी क (किम्) सर्वनाम

विभक्ती ए.व.	अ.व.
तृ.	किणा
पं.	कम्हा, किणो, कीस
ष.	कास कास
स.	काहे, काला, कइआ

स्त्रीलिङ्गात् सव्व चे सव्वा, इदम् चे इमा, ज चे जा किंवा जी, त चे ता किंवा ती, किम् चे का किंवा की अशी अंगे होतात. यातील आकारान्त अंगे मालाप्रमाणे चालतात. प्र.ए.व., द्वि.ए.व., आणि ष.अ.व. सोडून इतरत्र जी, की, ती यांची रूपे ईकारान्त स्त्रीलिङ्गी नामाप्रमाणे होतात. यांची जी अधिक रूपे आहेत, ती अशी :-

प्र.	इमिआ; एस, एसा; सा
द्वि.	णं

तृ.	णाए	णाहिं
ष.	से; कास, किस्सा, कीसे; तास, तिस्सा, तीसे; जिस्सा, जीसे	} सव्वेसिं; अन्नेसिं; तेसिं, सिं
स.	काहिं; जाहिं; ताहिं	

नपुंसकलिंगात सव्व, इ. अकारान्त अंगे प्रथमा व द्वितीया यांमध्ये वण प्रमाणे आणि तृतीया ते सप्तमी मध्ये आपापल्या पुल्लिंगी सर्वनामाप्रमाणे चालतात. त्यांतील काहींची अधिक रूपे अशी होतात.

एकवचन :- प्रथमा -- इदं, इणं, इणमो; एस; किं
द्वितीया -- इदं, इणं, इणमो; किं

अदस् हे सर्वनाम

तीनही लिंगांत अदस् चे अमु असे अंग होते व ते उकारान्त नामाप्रमाणे चालते. त्याची अधिक रूपे अशी :-

तीनही लिंगात :- प्र.ए.व. अह
पुल्लिंगी सप्तमी ए.व. -- अयम्मि, इयम्मि

युष्मद्-अस्मद् सर्वनामे

या दोन्ही सर्वनामांची रूपे अनियमित आहेत. ती पुढीलप्रमाणे आहेत :-

युष्मद् सर्वनाम

प्र.	तं, तुं, तुवं, तुह, तुमं	भे, तुब्भे, तुज्झ, तुम्ह, तुय्हे, उय्हे, तुम्हे, तुज्झे
द्वि.	तं, तुं, तुमं, तुवं, तुह, तुमे, तुए	} वो, तुज्झ, तुब्भे, तुय्हे, उय्हे, भे, तुम्हे, तुज्झे
तृ.	भे, दि, दे, ते, तइ, तए, तुमं, तुमइ,	

विभक्ती ए.व.

अ.व.

पं.	तइत्तो, तुवत्तो, तुमत्तो, तुहत्तो, तुब्भत्तो, तुम्हत्तो, तुज्झत्तो, तइओ,इ.; तइउ,इ; तईहि,इ.; तईहिंतो,इ.; तुम्ह, तुब्भ, तुम्ह, तुज्झ, तहिंतो	} तुब्भत्तो, तुयहत्तो, उयहत्तो, तुम्हत्तो, तुज्झत्तो, इत्यादि
ष.	तइ, तु, ते, तुम्हं, तुह, तुहं, तुव, तुम, तुमे, तुमो, तुमाइ, दि, दे,इ,ए, तुब्भ, उब्भ, उयह, तुम्ह, तुज्झ, उम्ह, उज्झ	} तु, वो, मे, तुब्भ, तुब्भं, तुब्भाण, तुवाण, तुमाण, तुहाण, उम्हाण, तुब्भाणं, तुवाणं, तुमाणं, तुहाणं, उम्हाणं, तुम्ह, तुज्झ, तुम्हं, तुज्झं, तुम्हाण, तुम्हाणं, तुज्झाण, तुज्झाणं.
स.	तुमे, तुमए, तुमाइ, तइ, तए, तुम्मि, तुवम्मि, तुमम्मि, तुहम्मि, तुब्भम्मि, तुज्झम्मि, तुम्हम्मि	} तुसु, तुवेसु, तुमेसु, तुहेसु, तुब्भेसु, तुम्हेसु, तुज्झेसु, तुवसु, तुमसु, तुहसु, तुब्भसु, तुम्हसु, तुज्झसु, तुब्भासु, तुम्हासु, तुज्झासु

अस्मद् सर्वनाम

प्र.	मि, अम्मि, अम्हि, हं, अहं, अहयं	} अम्ह, अम्हे, अम्हो, मो, वयं, भे
द्वि.	णे, णं, मि, अम्मि, अम्ह, मम्ह, मं, ममं, मिमं, अहं	} अम्हे, अम्हो, अम्ह, णे
तृ.	मि, मे, ममं, ममए, ममाइ, मइ, मए, मयाइ, णे	} अम्हेहि, अम्हाहि, अम्ह, अम्हे, णे
पं.	मइत्तो, ममत्तो, महत्तो, मज्झत्तो, इ. मत्तो	} ममत्तो, अम्हत्तो, ममाहिंतो, अम्हाहिंतो, ममासुंतो, अम्हासुंतो, ममेसुंतो, अम्हेसुंतो
ष.	मे, मइ, मम, मह, महं,	णे, णो, मज्झ, अम्ह, अम्हं, मज्झ,

	मज्झं, अम्ह, अम्हं	}	अम्हे, अम्हो, अम्हाण, ममाण, महाण,
			मज्झाण, अम्हाणं, ममाणं, महाणं,
			मज्झाणं
स.	मि, मइ, ममाइ, मए, मे, अम्हम्मि, ममम्मि, महम्मि, मज्झम्मि	}	अम्हेसु, ममेसु, महेसु, मज्झेसु, अम्हसु, ममसु, महसु, मज्झसु, अम्हासु

३.११८-३.१२३ मध्ये संख्यावाचकांचा रूपविचार झाला आहे. तो असा द्वि -- दुवे, दोण्णि, दुण्णि, वेण्णि, विण्णि, (प्र., द्वि.), दोहिं, वेहिं (तृ.), दोहिंतो, वेहिंतो (पं.) दोण्हं, वेण्हं (ष.), दोसु, वेसु (स.).

त्रि -- तिण्णि (प्र,द्वि), तीहिं (तृ.), तीहिंतो (पं.), तिण्हं (ष.), तीसु (स.) चतुर् -- चत्तारो, चउरो, चत्तारि (प्र.,द्वि.), चउहि, चऊहि (तृ.), चउहिंतो, चऊहिंतो (पं.), चउण्हं (ष.), चउसु, चऊसु (स.)

३.१२४ हे अतिदेश सूत्र आहे. आत्तापर्यंत सांगितल्याखेरीज होणारी इतर रूपे अकारान्त शब्दाप्रमाणे होतात. या अतिदेशाचे अधिक स्पष्टीकरण वृत्तीत आहे.

३.१२५ जस्...णो -- णो या आदेशासाठी सू. ३.२२-२३ पहा.

३.१२६ डसेर्लुग् -- सू. ३.८ पहा.

३.१२७ भ्यसो डसेश्च हिः -- सू. ३.८-९ पहा.

३.१२८ डेडे -- सू. ३.११ पहा.

३.१३० सर्वासां ....त्यादीनाम् -- 'विभक्ती' म्हणजे शब्दशः विभाग,

वेगळे करणे. प्रथमा इत्यादींना 'विभक्ती' हा शब्द प्रायः लावला जातो. तसेच, धातूंना लावल्या जाणाऱ्या काळ व अर्थ यांच्या प्रत्ययांचे बाबतीतही 'विभक्ती' हा शब्द वापरला जातो (**विभक्तिश्च। - सुप्तिङन्तौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः।** पा.अ.१.४.१०४ वर सिद्धान्तकौमुदी). **द्विवचनस्य....भवति** -- प्राकृतात द्विवचनच नसल्याने, त्याचे ऐवजी बहु (अनेक) वचन वापरले जाते.

- ३.१३१ प्राकृतात चतुर्थी विभक्ती नसल्याने, तिच्याऐवजी षष्ठी विभक्ती वापरली जाते. अपवादासाठी सू. ३.१३२-१३३ पहा.
- ३.१३२ **तादर्थ्य....वचनस्य** -- डे हा चतुर्थी एकवचनाचा प्रत्यय आहे. प्रायः तादर्थ्य दाखविण्यास चतुर्थी वापरली जाते.
- ३.१३४ द्वितीया, तृतीया, पंचमी व सप्तमी या विभक्तींचे ऐवजीही क्वचित् षष्ठी विभक्ती वापरली जाते.
- ३.१३५ तृतीया विभक्तीच्या ऐवजी सप्तमी विभक्तीचा उपयोग विमलसूरिकृत 'पउमचरिय' ग्रंथामध्ये पुष्कळ आहे.
- ३.१३८ **क्यङन्तस्य....लुग् भवति** -- नामापासून धातू सिद्ध करण्यास, क्यङ् आणि क्यष् असे दोन प्रत्यय आहेत. त्या प्रत्ययाशी संबंधित असणाऱ्या 'य' चा लोप विकल्पाने होतो. लोहित इ. काही शब्दांना क्यङ्-ष् प्रत्यय लागतो. उदा. लोहित - लोहितायति-ते. सदृश आचार दाखविण्यास क्यङ् प्रत्यय जोडला जातो. उदा. (काकः) श्येनायते (श्येनाप्रमाणे वागतो). **दमदमा** -- एक प्रकारचे वाद्य.
- ३.१३९-३.१८० या सूत्रांत धातुरूपविचार आहे. या संदर्भात पुढील गोष्टी लक्षात ठेवाव्यात :- प्राकृतमध्ये व्यंजनान्त धातु नाहीत; सर्व धातू स्वरान्त आहेत; बहुसंख्य धातु अकारान्त आहेत. धातूंचा गणभेद व

परस्मैपद-आत्मनेपद असा प्रत्ययभेद नाही. वर्तमान, भूत, भविष्य असे तीन काळ आहेत; त्यांचे संस्कृतप्रमाणे इतर प्रकार नाहीत? भूतकालीन धातुरूपांचा वापर फारच कमी आहे. प्रायः क.भू.धा.वि. च्या उपयोगाने भूतकाळाचे कार्य केले जाते. आज्ञार्थ, विध्यर्थ व संकेतार्थ आहेत. विध्यर्थाऐवजी वि.क.धा.वि. चा उपयोग बराच आढळतो.

- ३.१३९ **त्यादीनां विभक्तीनाम्** -- त्यादि साठी सू. १.९ वरील टीप व विभक्तिसाठी सू. ३.१३० वरील टीप पहा. **परस्मैपदानामात्मनेपदानां च** -- संस्कृतात परस्मैपद व आत्मनेपद अशी धातूंची दोन पदे असून, त्यांचेसाठी प्रत्ययही भिन्न आहेत. असा पदभेद प्राकृतात नाही. धातूंना लागणारे प्रत्यय एक प्रकारचेच आहेत. **प्रथमत्रयस्य** -- पहिल्या तीनहींचे म्हणजे तृतीय पुरुषाच्या तीन वचनांचे. **आद्यं वचनम्** -- एकवचन, (द्विवचन) आणि बहुवचन अशी तीन वचने आहेत; त्यातील पहिले वचन म्हणजे एकवचन. **इच् एच्** -- यातील च् इत् आहे. धातूच्या अंतिम रूपात हा इत् येत नाही. **चकारौ...विशेषणार्थौ** -- सि, से, मि, न्ति, न्ते, इरे या प्रत्ययांप्रमाणे, इ आणि ए हे प्रत्यय इत्-रहित का सांगितले नाहीत, या प्रश्नाला येथे उत्तर आहे. पैशाची भाषेच्या संदर्भात, सू. ४.३१८ मध्ये या इत्-सहित प्रत्ययांचा उपयोग व्हावयाचा आहे.
- ३.१४० **द्वितीयस्य त्रयस्य** -- द्वितीय पुरुषाच्या तीन वचनांचे. **आद्यवचनस्य** -- एकवचनाचे.
- ३.१४१ **तृतीयस्य त्रयस्य** -- प्रथम पुरुषाच्या तीन वचनांचे. **आद्यस्य वचनस्य** -- एकवचनाचे. **मिवेः स्थानीयस्य मेः** -- मिव् (प्रथमपुरुष एकवचनी प्रत्यय) च्या स्थानी येणाऱ्या मि प्रत्ययाचा.
- ३.१४२ **आद्यत्रय^०** -- म्हणजे प्रथमत्रय (सू. ३.१३९) म्हणजे तृतीय पुरुषाची

तीन वचने. बहुषु....वचनस्य -- बहुमध्ये असणाच्या वचनाचे म्हणजे बहुवचनाचे. हसिज्जन्ति रमिज्जन्ति -- ही कर्मणि रूपे आहेत (सू. ३.१६० पहा). क्वचिद्.... एकत्वेऽपि -- क्वचित् एकवचनात सुद्धा इरे प्रत्यय लागतो.

- ३.१४३ मध्यमस्य त्रयस्य -- म्हणजेच द्वितीयस्य त्रयस्य (सू. ३.१४०) म्हणजेच द्वितीय पुरुषाच्या तीन वचनांचे. बहुषु वर्तमानस्य -- बहुवचनाचे. हच् -- इथला च् इत् आहे. जं.... रोइत्था -- येथे तृ.पु.ए.व.मध्ये रोइत्था वापरले आहे. हच् इति....विशेषणार्थः -
- सू. ३.१३९ वरील टीप पहा. सू. ४.२६८ प्रमाणे ह चा ध होतो.
- ३.१४५ यौ....वुक्तौ -- एच् व से हे आदेश सू. ३.१३९-१४० मध्ये सांगितले आहेत. सू. १३९-१४४ मध्ये सांगितलेले वर्तमानकाळाचे प्रत्यय असे-

पुरुष	ए.व.	अ.व.
प्र. पु.	मि	मो, मु, म
द्वि.पु.	सि, से	इत्था, ह
तृ. पु.	इ, ए	न्ति, न्ते, इरे

हे प्रत्यय लागताना होणारे फेरफार असे (सू. ३.१४१-१४३, १४५, १५४, १५५, १५८ पहा):-

१) मि प्रत्ययापूर्वी धातूच्या अन्त्य अ चा आ विकल्पाने होतो. २) मो, मु, म या प्रत्ययांपूर्वी धातूच्या अन्त्य अ चा आ आणि इ विकल्पाने होतो. ३) से आणि ए हे प्रत्यय फक्त अकारान्त धातूंना लागतात. ४) सर्व प्रत्ययांपूर्वी धातूच्या अन्त्य अ चा ए विकल्पाने होतो.

टीप - १) क्वचित् मि प्रत्ययातील 'इ' चा लोप होऊन, नुसता म् रहातो. उदा. हसं.

२) इरे हा प्रत्यय कधी तृ.पु.ए.व. मध्येही लागतो.

३) इत्था प्रत्यय कधी इतर पुरुषांतही लागतो).
वरील प्रत्यय लागून होणारी रूपे अशी :-

वर्तमानकाळ : हस धातु

पुरुष	ए.व.	अ.व.
प्र.पु.	हसमि, हसामि, हसेमि	हसमो, हसामो, हसिमो, हसेमो; हसमु, हसामु, हसिमु, हसेमु; हसम, हसाम, हसिम, हसेम
द्वि.पु.	हससि, हसेसि, हससे, हसेसे	हसइत्था, हसित्था, हसेइत्था, हसेत्था, हसह, हसेह
तृ.पु.	हसइ, हसेइ, हसए, हसेए	हसन्ति, हसेन्ति, हसन्ते, हसेन्ते, हसइरे, हसिरे, हसेइरे

वर्तमानकाळ : हो धातु

प्र. पु.	होमि	होमो, होमु, होम
द्वि. पु.	होसि	होइत्था, होह
तृ. पु.	होइ	होन्ति (हुन्ति), होन्ते, होइरे.

- ३.१४६ सिना....भवति -- द्वितीय पुरुषी तीन वचनांतील ए.व. च्या सि या आदेशासह अस् धातूला सि आदेश होतो.
- ३.१४७ मि मो म -- मि साठी सू. ३.१४१ व मो, म साठी सू. ३.१४४ पहा. पक्षे....अम्हो -- विकल्पपक्षी सू. ३.१४८ नुसार अत्थि हा आदेश होतो.
- ३.१४८ अस्ते: ....भवति -- सर्व पुरुषांत आणि वचनांत अस् धातूला अत्थि असा आदेश होतो.

वर्तमानकाल : अस धातु

प्र. पु.	म्हि, अत्थि	म्हो, मह, अत्थि
द्वि.पु.	सि, अत्थि	अत्थि
तृ. पु.	अत्थि	अत्थि

३.१४९-३.१५३ या सूत्रांत प्रयोजक धातू साधण्याची प्रक्रिया सांगितली आहे.

३.१४९ णेः स्थाने -- णि च्या स्थानी. प्रयोजक धातु साधण्यास धातूला लावल्या जाणाऱ्या प्रत्ययाला 'णि' अशी तांत्रिक संज्ञा आहे.

३.१५० गुर्वादेः -- ज्यातील आदि स्वर गुरू म्हणजे दीर्घ आहे, त्याचा.

३.१५१ भ्रमेः -- भ्रमि - भ्रम्. एकाद्या धातूचा निर्देश करताना, त्याला इ (इक्) जोडला जातो. (इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे। पा.अ.३.३.१०८).
भामेइ...भमावेइ -- ही रूपे सू. ३.१४९ नुसार होतात.

३.१५२ णेः स्थाने...परतः -- क्त आणि कर्मणि प्रत्यय पुढे असताना, णि प्रत्ययाचा लोप किंवा आवि असा आदेश होतो. उदा. कर+आवि+अ (क्त) = कराविअ. कर+आवि+ज्ज (कर्मणि) = कराविज्ज. 'णि' च्या अ आणि ए या आदेशांचा लोप होतो. तेव्हा :- कर+०+अ (क्त) = कार+०+अ = कारिअ. कर+०+ज्ज (कर्मणि) = कार+०+ज्ज = कारिज्ज. क्त -- धातूपासून क.भू.धा.वि. साधण्याच्या प्रत्ययाला क्त ही तांत्रिक संज्ञा आहे. उदा.- गम्-गत. भावकर्मविहितप्रत्यय - धातूपासून कर्मणि आणि भावे अंग तयार करण्यासाठी सांगितलेला क्य हा प्रत्यय. कारीअइ.... हसाविज्जइ -- ही प्रयोजक धातूची कर्मणि रूपे आहेत.

३.१५३ आदेरकारस्य -- धातूतील आदि अकाराचा.

प्रयोजक धातू पुढीलप्रमाणे साधले जातात - १) अ, ए, आव, आवे हे प्रयोजक धातू साधण्याचे प्रत्यय आहेत. २) अ, ए हे प्रत्यय लागताना किंवा त्यांचा लोप झाल्यास, धातूतील आदि अ चा आ होतो. उदा. कर-कार. ३) धातूचा आदि स्वर दीर्घ असल्यास, अवि प्रत्यय विकल्पाने लागतो. उदा. सोस-सोसिअ, सोसविअ. ४) पुढे क्त किंवा कर्मणि प्रत्यय असल्यास, णि प्रत्ययाचा लोप अथवा आवि असे आदेश होतात.

- ३.१५६ **क्त -- सू. ३.१५२ वरील टीप पहा.** हा प्रत्यय प्राकृतात अ (य) असा होतो. तत्पूर्वी धातूच्या अन्त्य अ चा इ होतो. उदा. हस-हसिअ.
- ३.१५७ **क्त्वा....प्रत्यये -- क्त्वा साठी सू. १.२७ वरील टीप पहा. तुम् --** धातूपासून हेत्वर्थक अव्यय साधण्याचा प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय प्राकृतात **उं** असा होतो. **तव्य --** धातूपासून वि.क.धा.वि. साधण्याचा तव्य प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय प्राकृतात अव्व (यव्व) असा होतो. **भविष्यत्कालविहितप्रत्यय --** भविष्यकाळाचा म्हणून सांगितलेला प्रत्यय. या प्रत्ययासाठी सू. ३.१६६ इत्यादी पहा.
- ३.१५८ **वर्तमाना --** वर्तमानकाळ. **पञ्चमी --** आज्ञार्थ. **शतृ --** धातूपासून व.का.धा.वि. साधण्याचा प्रत्यय. या प्रत्ययासाठी सू. ३.१८१ पहा.
- ३.१५९ **ज्जाजे --** ज्जा आणि ज्ज. हे आदेश प्राकृतात बरेच व्यापक केलेले आहेत (सू. ३.१७७ पहा).
- ३.१६० **चिजि....वक्ष्यामः --** यासाठी सू. ४.२४१ पहा. **क्यस्य स्थाने --** क्य या प्रत्ययाच्या स्थानी. धातूपासून कर्मणि आणि भावे अंग साधण्याचा क्य प्रत्यय आहे. **हसीअन्तो....हसिज्जमाणो --** येथे कर्मणि अंगांना सू. ३.१८१ नुसार अन्त व माण हे प्रत्यय लागलेले

आहेत. बहुला... विकल्पेन भवति -- क्वचित् क्य प्रत्ययच लागतो, म्हणजे ज् (य) प्रत्यय लागतो; तत्पूर्वी सू. ३.१५९ नुसार धातूच्या अन्त्य अ चा ए होतो. उदा. नव+ज्ज=नवेज्ज. नविज्जेज्ज, लहिज्जेज्ज, अच्छिज्जेज्ज -- सू.३.१७७ व १५९ पहा. अच्छ - सू.४.२१५ पहा.

३.१६१ यथासंख्यम् -- अनुक्रमाने. डीस डुच्च -- डित् ईस आणि डित् उच्च. दीसइ व वुच्चइ ही रूपे दृश्यते (दिस्सइ-दीसइ) व उच्यते (उच्चइ मध्ये 'व्' चा आदि वर्णागम होऊन, वुच्चइ) यावरूनही साधता येतात.

३.१६२ भूतेऽर्थे....भूतार्थः -- भूतकाळाचा अर्थ दाखविण्यास जे अद्यतनी इ. प्रत्यय संस्कृतात सांगितले आहेत, ते भूतार्थ प्रत्यय. संस्कृतमध्ये भूतकाळी अद्यतन, अनद्यतन व परोक्ष असे तीन प्रत्ययांचे गट आहेत. सी ही हीअ -- हे तृ.पु.ए.व. चे प्रत्यय दिसतात. वाङ्मयात इंसु आणि अंसु असे भूतकाळी तृ.पु.अ.व. चे प्रत्यय वापरलेले आढळतात. या खेरीज अब्बवी सारखी भूतकाळी तृ.पु.ए.व. ची रूपेही वाङ्मयात दिसतात. स्वरान्ता....विधिः -- सी, ही, हीअ प्रत्यय लागण्याचा नियम फक्त स्वरान्त धातूंच्या बाबतीतच आहे. अकार्षीत्....चकार -- कृ धातूची अद्यतन, अनद्यतन व परोक्ष भूतकाळाची संस्कृतमधील रूपे आहेत. ह्यस्तन्याः प्रयोगः -- ह्यस्तनीचा वापर. ह्यस्तनी म्हणजे अनद्यतन भूतकाळ.

३.१६३ व्यञ्जनान्ता.... भवति -- व्यंजनान्त धातूंना भूतकाळी ईअ प्रत्यय लागतो. येथे व्यंजनान्त म्हणजे संस्कृतमध्ये व्यंजनान्त असणारे धातू; कारण प्राकृतात व्यंजनान्त शब्दच नाहीत. अभूत्....बभूव, आसिष्ट.... आसाश्चक्रे, अग्रहीत्.... जग्राह -- भू, आस्, ग्रह धातूंची रूपे. सू.३.१६२ वरील अकार्षीत्.... चकार वरील टीप पहा.

३.१६४ आसि आणि अहेसि ही अस् धातूची भूतकाळाची रूपे सर्व पुरुषांत व सर्व वचनांत वापरली जातात.

३.१६५ सप्तमी -- विध्यर्थ. विध्यर्थाची खूण म्हणून धातूपुढे ज्ञ येतो आणि त्याच्यापुढे विकल्पाने वर्तमान-काळाचे प्रत्यय जोडले जातात.

३.१६६-३.१७२ या सूत्रांत भविष्यकाळाचा विचार आहे. हि किंवा स्स ही भविष्यकाळाची खूण आहे. भविष्य-काळाचे प्रत्यय पुढीलप्रमाणे देता येतील :-

भविष्यकाळाचे प्रत्यय

पुरुष	ए.व.	अ.व.
प्र. पु.	स्सं, स्सामि, हामि, हिमि	स्सामो, स्साम, स्सामु, हामो, हाम, हामु; हिमो, हिम, हिमु; हिस्सा, हित्था
द्वि. पु.	हिसि, हिसे	हित्था, हिह
तृ. पु.	हिइ, हिए	हिन्ति, हिन्ते, हिइरे

हे प्रत्यय लागण्यापूर्वी सू.३.१५७ नुसार, धातूच्या अन्त्य अ चे इ आणि ए होतात.

भविष्यकाळ : भण धातू

पुरुष	ए.व.	अ.व.
प्र. पु.	भणिस्सं, भणेस्सं; भणिस्सामि, भणेस्सामि; भणिहामि, भणेहामि; भणिहिमि, भणेहिमि	भणिस्सामो, भणेस्सामो; भणिस्साम, भणेस्साम; भणिस्सामु, भणेस्सामु; भणिहामो, भणेहामो; भणिहाम, भणेहाम; भणिहामु, भणेहामु; भणिहिमो, भणेहिमो; भणिहिम, भणेहिम; भणिहिमु, भणेहिमु; भणिहिस्सा, भणेहिस्सा; भणिहित्था, भणेहित्था

द्वि. पु. भणिहिसि, भणेहिसि; भणिहिसे, भणेहिसे	}	भणिहित्था, भणेहित्था; भणिहिह, भणेहिह
तृ. पु. भणिहिइ, भणेहिइ, भणिहिए, भणेहिए		भणिहिन्ति, भणेहिन्ति; भणिहिन्ते, भणेहिन्ते; भणिहिइरे, भणेहिइरे

भविष्यकाळ : हो धातू

प्र. पु. होस्सं, होस्सामि, होहामि, होहिमि	}	होस्सामो, होस्साम, होस्सामु; होहामो, होहाम, होहामु; होहिमो, होहिम, होहिमु; होहिस्सा, होहित्था
द्वि. पु. होहिसि		होहित्था, होहिह
तृ. पु. होहिइ		होहिन्ति, होहिन्ते, होहिइरे

३.१६६ **भविष्यति भविता** -- भू धातूची स्य आणि ता भविष्यकाळाची संस्कृतमधील रूपे. **हसिहिइ** -- भविष्यकालीन प्रत्ययापूर्वी धातूच्या अन्त्य अ चे इ आणि ए होतात. उदा. हसिहिइ, हसेहिइ.

३.१६७ **भविष्यत्यर्थे.... प्रयोक्तव्यौ** -- मि, मो, मु आणि म या प्रत्ययांपूर्वी विकल्पाने स्सा आणि हा येतात. **तृतीयत्रिक** -- तृतीयत्रय (सू. ३.१४२); प्रथम पुरुषाची तीन वचने.

३.१७० कर (कृ) व दा धातूंची भविष्यकाळ प्र.पु.ए.व. मध्ये **काहं** आणि **दाहं** अशी अधिक रूपे होतात. **करोतेः** -- करोति (कृ) :- एकाद्या धातूचा निर्देश करताना, त्याला ति जोडला जातो (**इक्षितपौ धातुनिर्देशे**) पा.अ.३.३.१०८). **काहं** -- भविष्यकाळी प्रत्ययापूर्वी, सू.४.२१४ नुसार कृ चा का होतो.

३.१७१ श्रु इत्यादी धातूंची **सोच्छं** इ. रूपे भविष्यकाळ प्र.पु.ए.व. ची आहेत.

३.१७२ श्रु इ. धातूंची भविष्यकाळात सोच्छ इ. अंगे होतात. त्यांना केवळ वर्तमानकाळाचे प्रत्यय लावूनही भविष्यकाळ सिद्ध होतो. उदा. सोच्छिइ. त्यांना भविष्यकाळाचे प्रत्ययही लागतात. उदा. सोच्छिहिइ.

३.१७३-३.१७६ या सूत्रांत आज्ञार्था (विध्यर्था) चा विचार आहे. त्याचे प्रत्यय असे:-

आज्ञार्थाचे प्रत्यय

पुरुष	ए.व.	अ.व.
प्र. पु.	मु	मो
द्वि. पु.	सु, इज्जसु, इज्जहि, इज्जे, हि, ०	ह
तृ. पु.	उ	न्तु

आज्ञार्थाचे प्रत्यय लागताना :- १) मु व मो प्रत्ययांपूर्वी धातूच्या अन्त्य अचे इ आणि आ होतात. (सू. ३.१५५). २) सर्व प्रत्ययांपूर्वी धातूच्या अन्त्य अचा ए होतो (सू. १.१५८). ३) इज्जसु, इज्जहि, इज्जे व लोप (०) हे फक्त अकारान्त धातूंच्या बाबतीत आहेत.

आज्ञार्थ : हस धातू

प्र. पु.	हसमु, हसामु, हसिमु, हसेमु	हसमो, हसामो, हसिमो, हसेमो
द्वि.पु.	हससु, हसेज्जसु, हसेज्जहि, हसेज्जे, हसहि, हसेहि, हस	हसह, हसेह
तृ. पु.	हसउ, हसेउ	हसन्तु, हसेन्तु

आज्ञार्थ : हो धातू

प्र. पु.	होमु	होमो
द्वि. पु.	होसु, होहि	होह
तृ. पु.	होउ	होन्तु

- ३.१७३ **विध्यादिष्वर्थेषु** -- विधि इ. अर्थांमध्ये. प्राकृतमध्ये आज्ञार्थ व विध्यर्थ यात फारसा फरक मानला जात नाही असे दिसते. **एकत्वे.... स्थाने** -- एकवचनात असणाऱ्या तीन पुरुषांच्या (त्रयाणां) तीनही एकवचनांच्या (त्रिकाणां) स्थानी. **दकारो....न्तरार्थम्** -- दु मधील द हे उच्चारण दुसऱ्या म्हणजे शौरसेनी भाषेसाठी आहे.
- ३.१७४ **सोः स्थाने** -- सु च्या स्थानी. सु साठी सू. ३.१७३ पहा.
- ३.१७५ **लुक्** -- लोप; येथे प्रत्ययांचा लोप. अकारान्त धातूंच्या आज्ञार्थ द्वि.पु.ए.व. मध्ये एक रूप प्रत्ययरहित होते. उदा. हस.
- ३.१७६ **बहुष्व.... स्थाने** -- बहुवचनात असणाऱ्या, तीन पुरुषांच्या, तीनही बहुवचनांच्या स्थानी. **हसन्तु हसेयुः, हसत हसेत, हसाम हसेम** -- हस् धातूची अनुक्रमाने तृ.पु., द्वि.पु. व प्र.पु. यांच्या बहुवचनाची क्रमाने आज्ञार्थी व विध्यर्थी रूपे.
- ३.१७७ **वर्तमानाया....भवतः** -- वर्तमानकाळ, भविष्यकाळ, विध्यर्थ व आज्ञार्थ यांमध्ये सांगितलेल्या प्रत्ययांच्या स्थानी ज्ज आणि ज्जा हे आदेश विकल्पाने येतात; ते सर्व पुरुषांत व वचनांत वापरले जातात (सू. ३.१७८ पहा). **भविष्यन्ती** -- भविष्यकाळ. **हसतु हसेत्** -- हस् धातूचे आज्ञार्थ व विध्यर्थ तृ.पु.ए.व. **अन्ये.... पीच्छन्ति** -- काही वैयाकरणांच्या मते, सर्व काळ व अर्थ यांमध्ये ज्ज आणि ज्जा वापरले जातात. **भवति.... अभविष्यत्** -- ही रूपे भू धातूच्या तृ.पु.ए.व. ची क्रमाने वर्तमानकाळ, विध्यर्थ, आज्ञार्थ, अनद्यतनभूत, अद्यतनभूत, परोक्षभूत, आशीर्लिङ्, ता आणि स्य भविष्यकाळ व संकेतार्थ यांची संस्कृतमधील आहेत.
- ३.१७८ **भवतु भवेत्** -- सू. ३.१७७ वरील टीप पहा.

- ३.१७९ क्रियातिपत्ति -- संकेतार्थ.
- ३.१८० धातूना न्त आणि माण हे प्रत्यय जोडूनही संकेतार्थ साधला जातो.
श्लोक १ -- हे चंद्रा ! हरणाच्या स्थानी जर तू सिंहाला (आपल्या ठिकाणी) ठेवले असतेस, तर विजयी अशा त्याच्यामुळे, तुला राहूचा त्रास सोसावा लागला नसता.
- ३.१८१ शतृ आनश् -- धातूपासून व.का.धा.वि. साधण्याचे हे दोन प्रत्यय आहेत. त्यांना प्राकृतात न्त आणि माण असे आदेश होतात. शतृ प्रत्ययापूर्वी धातूच्या अन्त्य अ चा विकल्पाने ए होतो (सू.३.१५८ पहा). उदा. हसेन्त.
- ३.१८२ धातूला ई, न्ती, माणी जोडून स्त्रीलिंगी व.का.धा.वि. सिद्ध होतात.

चतुर्थ पाद

या पादात प्रारंभी धात्वादेश सांगितले आहेत. नंतर शौरसेनी इ. भाषांची वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. धात्वादेशांत मूळ धातू व प्रयोजक धातू यांचे आदेश दिलेले आहेत. या धात्वादेशांतील काही संपूर्ण देशी आहेत, तर झा, गा (सू.४.६), ठा (सू.४.१६), अल्ली (सू.४.५४), धुव (सू.४.५९) इ. काहींचा संस्कृतशी संबंध जोडता येतो.

४.१ इदितः -- ज्यातील इ इत् आहे. उदा. कथि (कथ्+इ). प्रायः सर्व धात्वादेश वैकल्पिक आहेत.

४.२ बोल्ल -- (म) बोलणे. एते चान्यै....प्रतिष्ठन्तामिति -- इतर वैयाकरणांनी धात्वादेश हे देशी शब्द मानले आहेत. पण ते धात्वादेश म्हणून येथे देण्याचे कारण हेमचंद्र असे सांगतो :- इतर धातूप्रमाणेच या धात्वादेशांनाही भिन्न-भिन्न प्रत्यय लागून त्यांची भिन्न-भिन्न रूपे सिद्ध व्हावीत आणि तशी ती होतातही. उदा. वज्जर पासून वज्जरिओ (क.भू.धा.वी), वज्जरिऊण (पू.भा.धा.अ.), वज्जरणं (नाम), वज्जरन्त (व.का.धा.वी), वज्जरिअव्वं (वि.क.धा.वी) इ.

४.४ गलोपे -- धात्वादेशातील ग चा लोप सू. १.१७७ नुसार होईल.

४.५ बुभुक्षे.... क्तिबन्तस्य -- आचार अर्थी असणाऱ्या क्तिप् प्रत्ययाने अन्त पावणाऱ्या बुभुक्ष धातूला. आचार या अर्थी क्तिप् प्रत्यय नामांना जोडून नामधातू साधले जातात. उदा. अश्वति.

४.६ णिज्झाइ -- निर् + ध्यै. ज्ञाणं गाणं -- झा, गा पासून साधलेली नामे.

४.७ जाण (धातू) पासून जाणिअ हे क.भू.धा.वि; जाणिऊण हे पू.का.धा.अ.

आणि जाणणं हे नाम आहेत. **णाऊण** -- सू. २.४२ प्रमाणे ज्ञा पासून झालेल्या 'णा' चे पू.का.धा.अ. आहे.

४.९ **सदहमाणो** -- सदहचे व.का.धा.वि. (सू. ३.१८१).

४.१० **घोट्ट** -- (म) घोट.

४.१६ **ठाअइ** -- सू. ४.२४० नुसार ठा पुढे अ आला आहे. **पट्टिओ....**
उट्टाविओ -- ही सर्व क.भू.धा.वि. आहेत. **चित्ठिऊण** -- चिट्ठ
चे पू.का.धा.अ.

४.१७ **उट्टइ** -- (म) उठणे.

४.२० **झिज्जइ** -- (म) झिजणे.

४.२१-४.५१ या सूत्रांत प्रयोजक धातूंचे धात्वादेश सांगितले आहेत.

४.२१ **ण्यन्त** -- णि या प्रयोजक प्रत्ययाने अन्त पावणारा; प्रयोजक प्रत्ययान्त.
णत्वे णूमइ -- सू. १.२२८ नुसार नूमइ मधील न चा ण होतो.

४.२२ **पाडेइ** -- (म) पाडणे.

४.२७ **ताडेइ** -- (म) ताडणे.

४.३० **भामेइ....भमावेइ** -- सू. ३.१५१ पहा.

४.३१ **नासवइ, नासइ** -- (म) नासवणे, नासणे.

- ४.३२ दावइ, दक्खवइ -- (म) दावणे, दाखवणे.
- ४.३३ उघाडइ -- (म) उघडणे.
- ४.३७ पट्ठवइ, पट्ठावइ -- (म) पाठवणे.
- ४.३८ विण्णवइ -- (म) विनवणे.
- ४.४३ ओग्गालइ -- (म) उगाळणे.
- ४.५३ भाइअ, बीहिअ -- भा आणि बीह यांची क.भू.धा.वि.
- ४.५६ विराइ -- (म) विरणे.
- ४.५७ रुज्जइ -- (म) रुंजन करणे; रुंजी.
- ४.६० हो -- (म) होणे. पक्षे भवइ -- विकल्पपक्षी भू चा भव होऊन भवइ हे रूप होते. ०विहवो -- विभू पासूनचे विहव हे नाम. भविउं -- भव चे हेत्व. धा. अ.
- ४.६१ हुन्तो -- हु चे व.का.धा.वि.
- ४.६३ च्चिअ -- सू. २.१८४ पहा.
- ४.६९ मन्युना करणेन -- करण असणाऱ्या मन्युमुळे. करण -- क्रियेच्या सिद्धीच्या बाबतीत जे अत्यंत उपकारक असते, ते करण होय.
- ४.७६ हस्वत्वे -- सू. १.८४ नुसार स्वर हस्व झाला असताना.

- ४.८६ **त्यजतेरपि चयइ** -- त्यज् शब्दात सू.२.१३ नुसार त्य चा च आणि सू. ४.२३९ नुसार अन्ती अ येऊन चय हे वर्णान्तर होते. **तरतेरपि तरइ** -- सू.४.२३४ नुसार ती धातूचे तर असे वर्णान्तर होते.
- ४.९६ **सिम्पइ** -- (म) शिंपणे.
- ४.१०१ **बुडइ** -- (म) बुडणे; बुडी.
- ४.१०४ **तेअणं** -- तिज् धातूपासून साधलेले नाम.
- ४.१०५ **फुस, पुस** -- (म) फुसणे, पुसणे.
- ४.१०७ **अणुवच्चइ** -- व्रज् चे वच्च साठी सू. ४.२२५ पहा.
- ४.१०९ **जुप्प** -- (म) जुपणे, जुंपणे.
- ४.१११ **उवहुंजइ** -- येथे भ चा ह झालेला आहे.
- ४.११६ **तोडइ, तुटइ, खुटइ** -- तोडणे; तुटणे; खुटणे, खुंटणे.
- ४.११७ **घुलइ** -- (म) घुलणे, घुलविणे. **घोलइ** -- (म) घोळणे, घोळ. **घुम्मइ** -- (हिं) घूमना.
- ४.११९ **अट्ट** -- (म) आटणे. **कढइ** -- (म) कढणे.
- ४.१२० **गण्ठी** -- हे नाम आहे. (म) गाठ.

- ४.१२१ घुसल -- (म) घुसळणे.
- ४.१२२ इकारो....ग्रहार्थः -- सूत्रात ह्लाद् धातूला इकार जोडून ह्लादि शब्द वापरला आहे. हा इकार येथे सू.४.१ प्रमाणे इत् म्हणून वापरलेला नाही, तर प्रयोजक प्रत्ययान्त ह्लाद् धातूचेही येथे ग्रहण होते, हे दाखविण्यास इकार वापरला आहे.
- ४.१२५ अच्छिन्दइ -- सू. ४.२१६ नुसार आच्छिद् चे वर्णान्तर आच्छिन्द होते; सू. १.८४ नुसार आ चा ह्रस्व होऊन अच्छिन्दइ होते.
- ४.१२६ मलइ -- (म) मळणे.
- ४.१२७ चुलुचुल -- (म) चुरुचुरु (बोलणे).
- ४.१३० झडइ -- (म) झडणे. येथे शद् (१ प.) शीयति हा धातु आहे.
- ४.१३६ जाअइ -- सू. ४.२४० नुसार जा पुढे अ आला आहे.
- ४.१३७ विरल्लइ -- (म) विरळ होणे.
- ४.१३९ कृतगुणस्य -- ज्यात गुण केलेला आहे. इ-ई, उ-ऊ, ऋ-ॠ, लृ यांचे अनुक्रमे ए, ओ, अर्, अल् होणे म्हणजे गुण होणे.
- ४.१४३ ह्रस्वत्वे -- सू. १.८४ नुसार स्वर ह्रस्व झाला असताना.
- ४.१४५ अक्खिवइ -- सू.४.२३९ नुसार आक्षिप् च्या अन्ती अ येऊन झालेल्या आक्खिव वर्णान्तरात सू.१.८४ नुसार आ चा ह्रस्व होऊन अक्खिव हे वर्णान्तर होते.

- ४.१४६ लोट्टइ -- (हिं) लेटना.
- ४.१४८ वडवड -- (म) बडबड, बडबडणे
- ४.१४९ लिम्प -- (म) लिंपणे.
- ४.१५२ पलीवइ -- सू. १.२२१ नुसार प्रदीप् मध्ये द चा ल होतो.
- ४.१५७ जम्भाअइ -- सू. ४.२४० नुसार जम्भा पुढे अ आला.
- ४.१६० अक्रमइ -- सू. ४.२३९ व १.८४ नुसार हे वर्णान्तर होते.
- ४.१६२ हम्मइ....भविष्यन्ति -- 'हम्म गतौ' या धातुपाठानुसार 'जाणे' या अर्थी हम्म धातु आहे. त्यापासून हम्मइ इ. रूपे होतील.
- ४.१७० तुवरन्तो जअडन्तो -- तुवर, जअड यांची व.का.धा.वि.
- ४.१७१ त्यादौ शतरि -- धातूंना लागणारे प्रत्यय (त्यादि) व शतृ प्रत्यय पुढे असताना. शतृ प्रत्ययासाठी सू.३.१८१ पहा. तूरन्तो -- तूर धातूचे व.का.धा.वि.
- ४.१७२ अत्यादौ -- (शब्दातील) आदि अ (अत्) पुढे असताना. उदा. तूर+अन्त = तुरन्त. तुरिओ -- 'तुर' चे क.भू.धा.वि.
- ४.१७३ खिरइ, झरइ, पज्झरइ -- (म) खिरणे, झरणे, पाझरणे.
- ४.१७७ फिट्टइ, चुक्कइ, भुल्लइ -- (म) फिटणे, चुकणे, भुलणे.

- ४.१८१ देक्खइ -- (म) देखणे. निज्झाअइ...भविष्यति -- नि+ध्यै धातूपासून होणाऱ्या निज्झा पुढे सू.४.२४० नुसार अन्ती अ (अत्) येऊन निज्झाअ असा धातू बनतो. त्यापासून निज्झाअइ हे रूप होईल.
- ४.१८२ छिवइ -- (म) शिवणे.
- ४.१८५ पीसइ -- (म) पिसणे.
- ४.१८६ भुक्क -- (म) भुंकणे.
- ४.१८७ कड्ढइ -- (म) काढणे.
- ४.१८९ ढण्ढुल्लइ ढण्ढोल्लइ -- (म) ढांढोळणे, धुंडाळणे.
- ४.१९१ चोप्पड -- (म) चोपडणे. मक्खइ -- (म) माखणे.
- ४.१९४ तच्छइ -- (म) तासणे. रम्पइ -- (म) रापी.
- ४.१९७ परिल्हसइ -- ल्हस च्या पूर्वी परि हा उपसर्ग आला आहे.
- ४.१९८ डरइ -- (म) डरणे; (हिं) डरना.
- ४.२०२ ह्रस्वत्वे -- सू. १.८४ नुसार ह्रस्व स्वर झाला असताना.
- ४.२०६ चडइ -- (म) चढणे
- ४.२०७ गुम्मइ -- (म) घुम्म होणे.

- ४.२०८ डहइ -- सू. १.२१८ पहा.
- ४.२१० गेण्हिअ -- सू. २.१४६ नुसार, 'गेण्ह' पुढे अ प्रत्यय येतो आणि तत्पूर्वी सू. ३.१५७ नुसार अन्त्य अ चा इ होतो. घेतूण घेतुआण -- सू. २.१४६ पहा.
- ४.२११ वोटूण -- सू. २.१४६ पहा.
- ४.२१४ अकार्षीत्.... चकार -- सू.३.१६२ वरील टीप पहा. करिष्यति कर्ता -- कृ धातूची स्य आणि ता भविष्यकाळाची संस्कृतमधील रूपे.
- ४.२१९ सडइ -- (म) सडणे. पडइ -- (म) पडणे.
- ४.२२० कढइ -- (म) कढणे. वड्डइ -- (म) वाढणे. परिअड्डइ - - कड्ड चे पूर्वी परि हा उपसर्ग आहे. लायणं -- सू.१.१७७, १८० नुसार. वृधेः कृतगुणस्य -- ज्यात गुण केला आहे असा वृध् (धातू).
- ४.२२१ वेष्ट वेष्टने -- हा धातुपाठ आहे. वेष्टन या अर्थी वेष्ट धातू आहे. असा त्याचा अर्थ आहे. वेढइ -- (म) वेढणे वेढिज्जइ -- वेढ चे कर्मणि रूप.
- ४.२२४ बहुवचनं....सरणार्थम् -- स्विद् या प्रकारचे धातू वाङ्मयीन वापराचे अनुसरण करून ठरवावेत, हे दाखविण्यासाठी स्विदाम् हे बहुवचन आहे.
- ४.२२६ रोवइ -- येथे रुद् मधील उ चा गुण झाला आहे. सू. ४.२३७ पहा.

- ४.२२८ **खाइ** -- (म) खाणे. **खाअइ** -- सू.४.२४० नुसार खा पुढे अ आला. **खाहिइ खाउ** -- खा धातू ची भविष्यकाळ व आज्ञार्थ यांची रूपे. **धाइ धाहिइ धाउ** -- धा ची क्रमाने वर्तमानकाळ, भविष्यकाळ व आज्ञार्थ धातू रूपे.
- ४.२३० **परिअट्टइ** -- अट्ट चे परि हा उपसर्ग आहे. **पलोट्टइ** -- येथे प (प्र) हा उपसर्ग आहे.
- ४.२३१ **फुट्टइ** -- (म) फुटणे.
- ४.२३२ **पमिल्लइ.... उम्मीलइ** -- येथे प्र, नि, सम, उद् हे उपसर्ग आहेत.
- ४.२३३ **निणहवइ, निहवइ** -- येथे नि हा उपसर्ग आहे. **पसवइ** -- येथे प्र हा उपसर्ग आहे.
- ४.२३४ **ऋवर्ण** -- ऋ व ॠ हे स्वर.
- ४.२३७ **युवर्ण** -- सू.१.६ वरील टीप पहा. **क्विडित्यपि....भवति** -- क्विडित् म्हणजे कित् आणि डित् प्रत्यय, ज्यातील क् आणि ङ् इत् आहेत असे प्रत्यय. संस्कृतात या प्रत्ययांच्या मागे असणाऱ्या इ आणि उ या वर्णांचा गुण वा वृद्धि होत नाही. पण प्राकृतात मात्र हे प्रत्यय पुढे असतानाही मागील इ आणि उ वर्णांचा गुण होतो.
- ४.२३८ **हवइ** -- सू.४.६० पहा. **चिणइ** -- सू.४.२४१ पहा. **रुवइ रोवइ** -- सू.४.२२६ पहा.
- ४.२३९ व्यंजनान्त धातूंच्या अन्ती अ येऊन ते अकारान्त होतात. **कुणइ** -- कुण हा कृचा धात्वादेश म्हणून सू.४.६५ मध्ये सांगितला आहे.

तसेच, कृ हा व्यंजनान्त धातू नाही. त्यामुळे कुण हे उदाहरण येथे योग्य दिसत नाही. **हरइ, करइ** -- ह आणि कृ धातूपासून हर व कर होतात (सू. ४.२३४). ह आणि कृ हे धातू व्यंजनान्तही नाहीत. त्यामुळे ही उदाहरणे येथे योग्य दिसत नाहीत. **शबादीनाम्** -- शप्+आदीनाम्.

- ४.२४० **चिइच्छइ** -- सू.२.२१. **दुगुच्छइ** -- सू.४.४
- ४.२४१ **एषां....ह्रस्वो भवति** -- पुढे 'ण' आल्यावर, मागील स्वर दीर्घ असल्यास, तो ह्रस्व होतो. उदा. लू - लुण. उच्चिणइ उच्चेइ -- येथे उद् हा उपसर्ग आहे.
- ४.२४२ **द्विरुक्तो वकारागमः** -- म्हणजे 'व्व' चा आगम. **क्यस्य लुक्** - - क्य या प्रत्ययाचा लोप. क्य प्रत्ययासाठी सू.३.१६० पहा.
- ४.२४३ **संयुक्तो मः** -- म्हणजे म्म.
- ४.२४४ **द्विरुक्तो मः** -- म्हणजे म्म. **हन्ति** -- हे हन् धातूचे कर्तरि रूप आहे. **हन्तव्वं, हन्तूण, हओ** -- हन् धातूची अनुक्रमे वि.क.धा.वि., पू.का.धा.अ. आणि क.भू.धा.वि. आहेत.
- ४.२४५ **द्विरुक्तो भः** -- ब्भ असे द्वित्व
- ४.२४६ **द्विरुक्तो झः** -- ज्झ असे द्वित्व.
- ४.२५१ **विढविज्जइ** -- विढव हा अर्ज चा आदेश आहे (सू.४.१०८).
- ४.२५२ **जाण, मुण** हे ज्ञा धातूचे आदेश आहेत (सू.४.७).

- ४.२५४ आङ् -- 'आ' हा उपसर्ग. आढवीअङ् -- आढव या आदेशाला (सू.४.१५५) सू.३.१६० नुसार ईअ प्रत्यय लागून बनलेले कर्मणि रूप.
- ४.२५५ स्निह्यते सिच्यते -- स्निह्, सिच् यांची कर्मणि रूपे.
- ४.२५७ छिविज्जङ् -- छिव आदेशाचे (४.१८२) कर्मणि रूप.
- ४.२५८ निपात्यन्ते -- सू. २.१७४ वरील टीप पहा. या सूत्राखाली वृत्तीत सांगितलेले क.भू.धा.वि. चे निपात हे प्रायः देशी शब्द आहेत.
- ४.२५९ संस्कृतमधील काही धातूंना प्राकृतात कोणते वेगळे अर्थ आले आहेत, ते येथे सांगितले आहेत.
- ४.२६०-४.२८६ या सूत्रांत शौरसेनी भाषेची वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत.
- ४.२६० अनादि असंयुक्त त चा द होणे हे शौरसेनीचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. करेध -- सू. ४.२६८. तथा, जधा -- सू. ४.२६७. भोमि -- सू. ४.२६९. अय्यउत्तो -- र्य च्या य्य साठी सू. ४.२६६ पहा.
- ४.२६३ इनो नकारस्य -- इन् मधील नकाराला. हा इन् (इन्नन्त) शब्दातील आहे. उदा. कश्चुकिन्.
- ४.२६४ नकारस्य -- हा शब्दातील अन्त्य नकार आहे. उदा. राजन्. भयवं -- संस्कृतमध्ये भगवन् असे संबोधनाचे रूप आहे. भयव -- येथे अन्त्य नकाराचा लोप झाला आहे.
- ४.२६५ अनयोः सौ....भवति -- भवत् आणि भगवत् यांची प्र.ए.व.

मध्ये भवान् आणि भगवान् अशी रूपे संस्कृतात होतात. **समणे, महावीरे, पागसासणे** -- ही प्र.ए.व. ची रूपे सू. ४.२८७ नुसार आहेत. **संपाइअवं, कयवं** -- संपादितवान्, कृतवान्. क.भू.धा.वि. ला वत् प्रत्यय जोडून बनलेली कर्तरि रूपे.

४.२६६ **पक्षे** -- र्यं चा य्य न झाल्यास, विकल्पपक्षी माहाराष्ट्री (प्राकृत) प्रमाणे र्यं चा ज्ज होतो.

४.२६७ अनादि, असंयुक्त थ चा ध होणे, हे शौरसेनीचे एक वैशिष्ट्य आहे.

४.२७० **पक्षे** -- विकल्पपक्षी माहाराष्ट्री (प्राकृत) प्रमाणे अपुव्व असे वर्णान्तर होते.

४.२७१ **इय दूण** -- माहाराष्ट्रीत क्त्वा चा 'अ' आदेश आहे (सू.२.१४६); तत्पूर्वी सू.३.१५७ नुसार धातूच्या अन्त्य अ चा इ होतो. या दोन्हींच्या संयोगाने इय (इअ) बनलेला दिसतो. माहाराष्ट्रीतील क्त्वा च्या तूण आदेशाचा दूण होतो असे म्हणता येते. **भोत्ता....रन्ता** -- या रूपात अभिप्रेत असणारा क्त्वाचा 'त्ता' आदेश हेमचंद्राने स्वतंत्रपणे सांगितलेला नाही.

४.२७३-२७४ वर्तमानकाळी तृ.पु.ए.व. चे दि आणि दे हे प्रत्यय आहेत.

४.२७३ **त्यादीनां....द्यस्य** -- सू.३.१३९ वरील टीप पहा.

४.२७५ **स्मि** -- ही शौरसेनीत भविष्यकाळाची खूण आहे.

४.२७६ **य्येव** -- सू. ४.२८०.

- ४.२७७ दाणिं -- इदानीम् मधील आद्य इ चा लोप झाला.
- ४.२७९ येथे सांगितलेला णकाराचा आगम हे शौरसेनीचे एक वैशिष्ट्य आहे. या नवीन आलेल्या ण् मध्ये पुढील इ वा ए मिसळतात. उदा. जुत्तं ण् इमं = जुत्तं णिमं.
- ४.२८१ निपात -- येथे निपात शब्दाचा अव्यय हा अर्थ आहे.
- ४.२८२ हगे -- सू. ४.३०१.
- ४.२८४ भवं -- सू. ४.२६५.
- ४.२८६ अन्दावेदी जुवदिजणो -- सू.१.४. मणसिला -- सू. १.२६, ४३.
- ४.२८७-४.३०२ या सूत्रांत मागधी भाषेची वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत.
- ४.२८७ अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांचे प्र.ए.व. एकारान्त असणे, हे एक मागधीचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. एशे मेशे, पुलिशे -- स (व ष) चा श आणि र चा ल यासाठी सू. ४.२८८ पहा. यदपि....लक्षणस्य -- जैनांची जुनी सूत्रे (सूत्रग्रंथ) अर्धमागधी भाषेत आहेत, असे वृद्ध व विद्वान जनांनी म्हटले आहे. या अर्धमागधीशी मागधीचा संबंध फार थोडा आहे. मागधीचे बाबतीत सांगितलेला सू.४.२८७ एवढाच नियम अर्धमागधीला लागतो; नंतरच्या सूत्रांत सांगितलेली मागधीची वैशिष्ट्ये अर्धमागधीत नाहीत.
- ४.२८८ र चा ल आणि स (ष) चा श हे मागधीचे एक मुख्य वैशिष्ट्य आहे. दन्त्यसकार -- दन्त या उच्चारणस्थानातून उच्चारला जाणारा सकार.

तालव्यशकार -- तालु या उच्चारणस्थानातून उच्चारला जाणारा शकार.

श्लोक १ -- गडबडीने नमन करणाऱ्या देवांच्या मस्तकावरून गळून पडलेल्या मंदार फुलांनी ज्याचे पदयुगुल सुशोभित झाले आहे, असा (तो) जिन (महा-) वीर माझे सर्व पाप-जंजाळ धुवून टाकू दे.

या श्लोकात लहश, नमिल, शुल, शिल, मन्दाळ, लायिद, वील, शयल या शब्दांत र आणि स यांचा ल आणि श झाला आहे.
वीलयिण -- जिन महावीर. जैन धर्म प्रगट करणारे चोवीस जिन (तीर्थंकर) आहेत. राग इ. विकार जिंकणारा तो जिन. वीर शब्द येथे महावीर शब्दाचा संक्षेप आहे. महावीर हे जैनांचे २४ वे तीर्थंकर मानले जातात. **यिणे**, **यम्बालं** -- ज च्या य साठी सू. ४.२९२ पहा.
अवय्य -- सू. ४.२९२ पहा.

४.२८९-४.२९८ या सूत्रांत मागधीतील संयुक्त व्यंजनांचा विचार आहे. त्यावरून हे स्पष्ट होते की माहाराष्ट्रीत न चालणारी स्व, स्न, स्प, स्ट, स्त, श्च, स्क, ष्ट आणि ज्ज ही जोडाक्षरे मागधीत चालतात.

४.२९२ **अय्युणे...गय्यदि, वय्यिदे** -- येथे प्रथम र्ज चा ज्ज होऊन मग य्य झाला.

४.२९३ **द्विरुक्तो जः** -- द्वित्वयुक्त ज म्हणजे ज्ज.

४.२९५ **तिरिच्छि** -- सू.२.१४३. **पेस्कदि** -- सू. ४.२९७

४.२९६ **जिह्वामूलीयः** -- सू. २.७७ वरील टीप पहा.

४.२९८ **स्थाधातो...त्यादेशः** -- स्था धातूला तिष्ठ असा आदेश हेमचंद्राने सांगितलेला नाही.

- ४.२९९ हगे -- सू. ४.३०१ एलिश -- सू. १.१०५, १४२; ४.२८८ पहा.
- ४.३०० अनुनासिकान्तो डिद् आहादेशः -- अनुनासिकाने अन्त होणारा डिद् आहँ असा आदेश.
- ४.३०२ अभ्यूह्य -- विचार करून.
- ४.३०३-४.३२४ या सूत्रांत पैशाची भाषेचा विचार आहे.
- ४.३०३ पैशाचीत मागधीप्रमाणे ज्ञ चा ञ्च होतो.
- ४.३०५ पैशाचीत मागधीप्रमाणे न्य आणि ण्य यांचा ञ्च होतो.
- ४.३०६ ग्रामीण मराठीत ण चा न होतो. हिंदीतही न चा वापर आहे.
- ४.३०७ तकारस्यापि....बाधनार्थम् -- पैशाचीत प्रायः शौरसेनीप्रमाणे कार्य होते (सू.४.३२३); तथापि शौरसेनीप्रमाणे पैशाचीत त चा द न होता, त तसाच रहातो. माहाराष्ट्री प्राकृतात त् ला अनेक आदेश होतात (उदा.- सू. १.१७७, २०४-२१४ पहा). हे कोणतेच आदेश पैशाचीत होत नाहीत. म्हणून तकाराच्या तखेरीज इतर सर्व आदेशांचा बाध करण्यास, प्रस्तुत सूत्रात तकाराचा तकार होतो, असे विधान केले आहे.
- ४.३०८ मराठीत सर्रास ल चा ळ झालेला आढळतो.
- ४.३०९ न कगच....योगः -- प्राकृतमध्ये श् आणि ष् यांचा स् होतो; तसा तो पैशाचीत होतो, असे या सूत्रात का सांगितले, या प्रश्नाला

येथे उत्तर आहे. सू. ४.३२४ सांगते की माहाराष्ट्रीला लागू पडणारी सू.१.१७७-२६५ ही सूत्रे पैशाचीला लागू पडत नाहीत. या निषिद्ध सूत्रांतच श आणि ष यांचा स होतो हे सांगणारे १.२६० सूत्र आहे. त्यामुळे हे १.२६० सूत्र पैशाचीला लागू होणार नाही. परंतु पैशाचीत तर श आणि ष यांचा स होतो. म्हणून सू. ४.३२४ मधील बाधक नियमाचा बाध करण्यास, प्रस्तुत सूत्रातील नियम (योग) सांगितला आहे.

- ४.३११ टोः स्थाने तुः -- टु आणि तु ही उदित् (ज्यातील उ (उत्) इत् आहे) अक्षरे आहेत. उ च्या मागील वर्णाने सूचित होणारा व्यंजनांचा वर्ग ही उदित् अक्षरे दाखवितात. टु म्हणजे ट-वर्ग आणि तु म्हणजे त-वर्ग.
- ४.३१२ तून -- प्राकृतच्या तूण मध्ये सू. ४.३०६ नुसार न झाला.
- ४.३१३ घ्वा -- संस्कृतमध्ये काही धातूंना क्त्वा प्रत्यय लागल्यावर घ्वा होतो. उदा. दृष्ट्वा इत्यादी.
- ४.३१४ रिय सिन सट -- र्य, स्न, ष्ट मध्ये स्वरभक्ति होऊन हे आदेश बनलेले आहेत.
- ४.३१५ क्यप्रत्यय -- सू. ३.१६० वरील टीप पहा.
- ४.३१६ डीर -- डित् ईर. य्येव -- सू. ४.२८० पहा.
- ४.३१७ अञ्जातिसो -- अन्यादृशमध्ये सू. ४.३०५ नुसार न्य चा ज्ञ झाला.

४.३१८-४.३१९ पैशाचीत वर्तमानकाळाचे तृ.पु.ए.व. चे 'ति' आणि 'ते' असे प्रत्यय आहेत.

४.३२० एय्य....स्मिः -- शौरसेनीप्रमाणे भविष्यकाळात स्मि (सू.४.२७५) न येता, एय्य येतो.

४.३२२ पैशाचीत तद् व इदम् सर्वनामांचे पुल्लिङ्गी तृ.ए.व. नेन आणि स्त्रीलिङ्गी तृ.ए.व. नाए असे होते.

४.३२३ अध....हुवेय्य -- अध मध्ये थ चा ध (सू. ४.२६७), आणि भयवं (सू. ४.२६५) हे शौरसेनीप्रमाणे आहेत. एवविधाए....कतं -- कथं मध्ये शौरसेनीप्रमाणे थ चा ध आहे. एतिसं....तद्धून - - येथे पूर्व चा पुरव शौरसेनीप्रमाणे (सू. ४.२७०) आहे. भगवं....लोक -- भगवं (सू. ४.२६४) आणि दाव (सू. ४.२६२) शौरसेनीप्रमाणे आहे. ताव च....राजा -- य्वेव शौरसेनीप्रमाणे (सू. ४.२८०) आहे.

४.३२४ मकरकेतू, सगरपुत्तवचनं -- येथे क, ग, च, त, प, व यांचा लोप सू. १.१७७ नुसार झाला नाही. विजयसेनेन लपितं -- येथे सू. १.१७७ प्रमाणे, ज, त, य यांचा लोप झाला नाही, सू. १.२२८ प्रमाणे न चा ण झाला नाही आणि सू. १.२३१ प्रमाणे प चा व झाला नाही. मतनं -- द् चा लोप (सू.१.१७७) आणि न चा ण (सू. १.२८८) झाला नाही. पापं - प् चा लोप (सू. १.१७७) अथवा प चा व (सू.१.२३१) झाला नाही. आयुधं -- य् चा लोप (सू. १.१७७) आणि ध चा ह (सू. १.१८७) झाला नाही. तेवरो -- 'व्' चा लोप (सू. १.१७७) झाला नाही.

४.३२५-४.३२८ येथे चूलिकापैशाचिक भाषेचा विचार आहे. ही पैशाची भाषेची उपभाषा आहे.

- ४.३२५ **वर्गाणाम्** -- वर्गातील व्यंजनांचा. **तुर्य** -- चतुर्थ, चौथे. **क्वचिल्लाक्ष.... ताठा** -- व्याकरण नियमाने येणाऱ्या व्यंजनांच्या बाबतीतही या सूत्रातील नियम क्वचित् लागू पडतो. उदा. प्रतिमा-पडिमा (सू.१.२०६)-पटिमा; दंष्ट्रा-दाढा (सू. २.१३९) - ताठा.
- ४.३२६ **श्लोक १ :-** प्रेमात रागावलेल्या पार्वतीच्या पायाच्या (दहा) नखांत ज्याचे प्रतिबिंब पडले आहे, (म्हणून) दहा नखरूपी आरशांत (पडलेली दहा व मूळचे एक अशी) अकरा रूपे (शरीरे) धारण करणाऱ्या शंकराला नमस्कार करा. या श्लोकात गोली, चलण, लुद्ध मध्ये 'र' चा 'ल' झाला आहे.
- श्लोक २ :-** नाचू लागला असताना, सहज टाकलेल्या ज्याच्या पावलांच्या आघाताने पृथ्वी थरथरली, समुद्र उसळले आणि पर्वत कोसळले, त्या शंकराला नमस्कार करा. या श्लोकात हल मध्ये र चाल झाला आहे.
- ४.३२८ **प्राक्तनपैशाचिकवत्** -- पूर्वी (सू.३०३-३२४) सांगितलेल्या पैशाची भाषेप्रमाणे.
- ४.३२९-४.४४६ या सूत्रांत **अपभ्रंश** भाषेचा विचार आहे. शौरसेनी इत्यादी भाषांपेक्षा हा विचार सविस्तर आहे. मुख्य म्हणजे येथे पद्य उदाहरणे फार मोठ्या प्रमाणात दिलेली आहेत.
- ४.३२९ संस्कृतमधून अपभ्रंशात शब्द येताना, त्यांत स्वरांचे स्थानी इतर स्वर येतात. उदा. पृष्ठ- पट्टि, पिट्टि, पुट्टि; इत्यादी.
- ४.३३० **श्लोक १ :-** प्रियकर शामिल (वर्णी) आहे; प्रिया चंपक वर्णी आहे; ती कसोटीच्या (काळ्या) दगडावर ओढलेल्या सुवर्णाच्या रेषेप्रमाणे दिसते.

येथे प्र.ए.व. मध्ये ढोळ्या आणि सामला यामध्ये अ चा आ

म्हणजे दीर्घ स्वर झाला आहे व धण आणि ०देह मध्ये आ चा अ म्हणजे ह्रस्व स्वर झाला आहे. ढोल्ल -- (दे) विट, नायक, प्रियकर. धण -- धन्या; प्रिया प्रियाया धण आदेशः। टीकाकार). नाइ - - सू. ४.४४४. कसवट्टइ -- सू. ४.३३४.

श्लोक २ :- हे प्रिया! मी तुला सांगितले होते (श- निवारण केले होते) की दीर्घ काळ मान धरू नको; (कारण) झोपेत रात्र संपून जाईल आणि लगेच प्रभात (-काळ) होईल.

येथे संबोधनात ढोल्ला मध्ये अ चा आ म्हणजे दीर्घ स्वर झाला आहे. मडँ -- सू. ४.३७७. अपभ्रंशात अनेक अनुस्वार हे सानुनासिक उच्चारले जातात. ते अक्षरावरील ँ या चिन्हाने दाखविले जातात. तुहँ -- सू. ४.३६८. करु -- सू. ४.३८७. निहए -- सू. ४.३४९. रत्तडी -- सू.४.४२९,४३१. दडवड -- (दे) शीघ्र, झटपट. माणु, विहाणु -- सू. ४.३३१.

श्लोक ३ :- मुली! मी तुला सांगितले होते की वक्र दृष्टी करू नको. (कारण) हे मुली! (ही वक्र दृष्टी) अणकुचीदार (धारदार) भाल्याप्रमाणे (दुसऱ्यांच्या) हृदयात प्रविष्ट होऊन, त्यांना ठार करते.

येथे स्त्रीलिंगात दिट्टि, पडट्टि, भणिय मध्ये दीर्घाचा ह्रस्व स्वर झाला आहे. बिट्टीए -- (म,हिं) बेटा, बेटा. जिवँ -- सू. ४.४०१, ३९७ . हिअइ -- सू. ४.३३४ .

श्लोक ४ :- हे ते घोडे; ही (ती युद्ध-) भूमी; हे ते तीक्ष्ण खड्ग; जो घोड्यांचा लगाम (मागे) खेचीत नाही (तर रणक्षेत्रावर युद्ध करीत रहातो), येथे (त्याच्या) पौरुषाची परीक्षा होते.

येथे प्र.अ.व. मध्ये घोडा, णिसिआ यांमध्ये ह्रस्व स्वराचा दीर्घ स्वर झाला आहे आणि 'ति', खग्ग, वग्ग मध्ये दीर्घ स्वराचा ह्रस्व झाला आहे. एइ -- सू. ४.३६३. ति -- ते मधील ए ह्रस्व झाला आहे. एह -- सू. ४.३६२. एत्थु -- सू. ४.४०५.

४.३३१ **श्लोक १ :-** भुवनभयंकर असा रावण शंकराला संतुष्ट करून रथात

आरूढ होऊण निघाला. ब्रह्मदेव आणि कार्तिकेय यांचे ध्यान करून व त्यांना एकत्र करून जणु देवांनी त्या (रावणा) ला बनविले होते.

येथे दहमुहु, ^०भयंकरु, ^०संकरु, णिग्गउ, चडिअउ, घडियउ या प्र.ए.व.मध्ये अ चा उ झाला आहे. चउमुहु व छंमुहु मध्ये द्वि.ए.व.मध्ये अ चा उ झाला आहे. **रहवरि** -- सू. ४.३३४. **चडिअउ** -- चड हा आरूह या धातूचा आदेश आहे (सू. ४.२०६). **झाइवि, लाइवि** -- सू. ४.४३९. **एक्कहिं** -- सू. ४.३५७. **णावइ** -- सू. ४.४४४. **दइवें** -- सू. ४.३३३, ३४२.

४.३३२ **श्लोक १ :-** स्नेह नष्ट झाला नसल्याने, स्नेहाने परिपूर्ण अशा व्यक्तींमध्ये लाख योजनांचे अंतर असू दे; हे सखी! (स्नेह नष्ट न होता) जो शंभर वर्षांनी भेटतो, तो सौख्याचे स्थान आहे.

येथे जो, सो या प्र.ए.व.मध्ये अ चा ओ झाला आहे. ^०लक्खु, **ठाउ** -- सू. ४.३३१. ^०सण्ण -- सू. ४.३३३, ३४२. **सोक्खहँ, ^०निवट्टाहं** -- सू. ४.३३९.

श्लोक २ :- सखी! (प्रियकराच्या) अंगाशी (माझे) अंग भिडले नाही, अधराला अधर चिकटला नाही; (मी) प्रियकराचे मुखकमल पहात असतानाच (आमची) सुरतक्रीडा समाप्त झाली.

येथे अंगु, मिलिउ, सुरउ मध्ये अ चा ओ झालेला नाही. **अंगहि** -- सू. ४.३३५. **हलि** -- हले (सू.२.१९५) मध्ये ए चा ह्रस्व झाला. **अहरें** -- सू. ४.३३३, ३४२. **पिअ** -- सू. ४.३४५. **जोअन्तिहे** -- सू. ४.३५०. जोअ म्हणजे पहाणे. **एम्बइ** -- सू. ४.४२०.

४.३३३ **श्लोक १ :-** प्रवासाला निघालेल्या प्रियकराने (अवधी) म्हणून जे दिवस दिले होते सांगितले, ते मोजताना नखांनी (माझी) बोटे जर्जरित झाली.

येथे दइएँ मध्ये अ चा ए झाला आहे. **महु** -- सू. ४.३७९.

दिअहडा -- सू. ४.४२९. दइएँ, पवसंतेण, नहेण -- सू. ४.३४२. गणन्तिँ -- सू. ३.२९. अंगुलिउ, जज्जरिआउ -- सू. ४.३४८. ताण -- हे माहाराष्ट्री प्राकृतात ष.अ.व. चे रूप आहे. येथे त्याचा उपयोग द्वितीये ऐवजी (सू. ३.१३४) केला आहे.

४.३३४ श्लोक १ :- सागर गवताला वर (उचलून) धरतो आणि रत्नांना तळात ढकलतो. (तद्वत्) स्वामी चांगल्या सेवकाला सोडून देतो आणि खलांचा (दुशांचा) सन्मान करतो.

येथे तलि या स.ए.व.मध्ये अकाराचा इकार झाला आहे. तले घळइ -- येथे तले या स.ए.व. मध्ये अकाराचा एकार झाला आहे. उप्परि -- उपरि मध्ये प चे द्वित्व झाले आहे. खलाइं -- सू. ४.४४५

४.३३५ श्लोक १ :- गुणांनी कीर्ती मिळते, पण संपत्ती मिळत नाही; (दैवाने भाळी) लिहिलेली फळेच (लोक) भोगतात. सिंहाला एक कवडी सुद्धा मिळत नाही; पण हत्तींना लाखो रुपये पडतात (श-हत्ती लाखो रुपयांनी विकत घेतले जातात).

येथे लक्खेहिँ या तृ.अ.व. मध्ये अकाराचा एकार झाला आहे. गुणहिँ मध्ये अकाराचा एकार झालेला नाही. गुणहिँ, लक्खेहिँ -- हिँ-हिँ हे प्राकृतातील तृ.अ.व. चे प्रत्यय आहेत (सू. ३.७). अपभ्रंशातील तृ.अ.व. प्रत्ययांसाठी सू. ४.३४७ पहा. पर -- परम्. बोडिडअ -- (दे) कवडी. घेप्पन्ति -- सू. ४.२५६.

४.३३६ अस्येति....णम्यते -- सू. ३.२० वरील 'इदुत....संबध्यते' यावरील टीप पहा. श्लोक १ :- लोक वृक्षाची फळे घेतात आणि कडु पाल्याचा त्याग करतात; तथापि सुजनाप्रमाणे महावृक्ष त्यांना मांडीवर धारण करतो.

येथे वच्छहे या पं.ए.व. मध्ये 'हे' आदेश आहे. वच्छहु गृणहइ -- वच्छहु मध्ये हु आदेश आहे. गृणहइ -- सू. ४.३९४. फलइं

-- सू. ४.३५३. तो -- सू. ४.४१७. जिवं -- सू. ४.४०१,
३९७.

४.३३७ श्लोक १ :- उंच उड्डाण करून (मग खाली) पडलेला खल पुरुष स्वतःला (व इतर) जनांना ठार करतो. जसे- गिरिशिखरांवरून पडलेली शिळा (स्वतःबरोबर) इतरांचेही चूर्ण करते.

येथे ऽसिंहं या पं.अ.व.मध्ये हुं आदेश आहे. दूरुड्डाणें -- सू.
४.३३३, ३४२. जिह -- सू.४.४०१.

४.३३८ श्लोक १ :- जो आपले गुण झाकतो व दुसऱ्याचे गुण प्रगट करतो, अशा (या) कलियुगात दुर्लभ असणाऱ्या त्या सज्जनाची मी पूजा करतो.

येथे परस्सु, तसु, दुल्लहहो, सुअणस्सु या ष.ए.व. मध्ये सु, हो आणि स्सु हे आदेश आहेत. हउँ -- सू. ४.३७५. किज्जउँ -- सू. ४.३८५.

४.३३९ श्लोक १ :- तृणाला तिसरा मार्ग नाही; ते आडाच्या काठावर उगवते; त्याला धरून लोक (आड) ओलांडतात; अथवा त्याच्यासह ते स्वतः (आडात) बुडतात.

(या श्लोकाबद्दल टीकाकार सांगतो-

अन्योऽपि यः प्रकारद्वयं कर्तुकामो भवति स विषमस्थाने वसति।
प्रकार

द्वयं किं म्रियते वा शत्रून् जयति वा इति भावार्थः।).

येथे तणहं या ष.अ.व.मध्ये 'हं' आदेश आहे. लग्गिवि -- सू.
४.४३९.

४.३४० श्लोक १ :- पक्ष्यांसाठी वनात वृक्षांवर पिकलेली फळे देवाने निर्माण केली आहेत; त्यांच्या उपभोगाचे ते सुख असणे चांगले; पण खलांची वचने कानात प्रविष्ट होणे नको.

येथे तरुहं व सउणिहं या ष.अ.व. मध्ये 'हुं' आणि 'हं' आदेश आहेत. **सो सुक्खु** -- येथे सुक्खु शब्द पुल्लिगात वापरला आहे (सू. ४.४४५). **कण्णाहिं** -- सू. ४.३४७. **प्रायो....हुं** -- प्रायःचा अधिकार असल्याने, क्वचित् सुप् प्रत्ययालाही हुं आदेश होतो. सुप् चे नेहमीचे आदेश सू.४.३४७ मध्ये आहेत.

श्लोक २ :- स्वामीचा मोठा भार पाहून, ढवळा (बैल) खेद करतो (व स्वतःशी म्हणतो-) माझे दोन तुकडे करून (जुवाच्या) दोन बाजूंना (दिशांना) मला का बरे जोडले नाही ?

येथे दुहं या स.अ.व. मध्ये 'हुं' आदेश आहे. **विसूरइ** -- विसूर हा खिद् धातू चा आदेश आहे (सू. ४.१३२). **पिक्खेवि, करेवि** -- सू.४.४४०. **दुहं** -- प्राकृतात द्विवचन नसल्याने, हे अनेकवचन वापरलेले आहे. **दिसिहिं** -- सू. ४.३४७. **खण्डइं** -- सू. ४.३५३.

४.३४१ श्लोक १ :- कोणत्याही भेदभावाविना (अरण्यात) पर्वताची शिळा व वृक्षाची फळे मिळतात (श-घेतली जातात); तथापि घराचा त्याग करून अरण्य (-वास) माणसांना आवडत नाही.

येथे गिरिहे व तरुहे या पं.ए.व. मध्ये 'हे' आदेश आहे. **नीसावँत्रु** -- सू. ४.३९७. **मेल्लेप्पिणु** -- सू.४.४४०. **माणुसहं** -- सू.४.३३९.

श्लोक २ :- वृक्षांपासून वल्कल हे परिधान म्हणून व फळे हे भोजन म्हणून मुनी सुद्धा मिळवितात; (वस्त्र व भोजन यांचे बरोबरच) सेवक हे स्वामीपासून आदर (ही गोष्ट) अधिक मिळवितात.

येथे तरुहं व सामिहं या पं.अ.व. मध्ये हुं आदेश आहे. **एत्तिउ** -- सू.२.१५७, ४.३३१. **अगलउं** -- (म) आगळा. सू.४.३५४ पहा.

श्लोक ३ :- आता कलियुगात धर्म हा (खरोखर) कमी प्रभावी झाला आहे.

येथे कलिहि या स.ए.व. मध्ये 'हि' आदेश आहे. जि -- सू.४.४२०.

४.३४२ टावचनस्य....भवतः -- सू.४.३३३ नुसार टा प्रत्ययापूर्वी शब्दाच्या अन्त्य अकाराचा ए होतो. उदा. दयिअ - दइए. प्रस्तुत टा प्रत्ययाला 'ण' किंवा अनुस्वार आदेश होतो. त्यामुळे दइए पवसन्तेण इत्यादी रूपे होतात.

४.३४३ श्लोक १ :- जग अग्नीमुळे उष्ण व वायुमुळे शीतल होते. पण जो अग्नीनेही शीतल होतो, त्याला उष्णतेचे काय ? (अर्थात तो गरम होत नाही.)

येथे अग्निँ या तृ.ए.व. मध्ये ँ आहे आणि अग्निं मध्ये अनुस्वार आहे. तेवँ, केवँ -- सू.४.४०१,३९७. उण्हत्तणु -- सू.२.१५४ प्रमाणे त्ण प्रत्यय लागून भाववाचक नाम बनले आहे.

श्लोक २ :- जरी प्रियकर अप्रिय करणारा आहे, तरी त्याला आज आण. जरी अग्नीने घर जाळले जाते, तरी त्या अग्नीशी (आपले) काम असतेच.

येथे अग्णिण मध्ये 'ण' आणि अग्निं मध्ये अनुस्वार आहे. तँ -- त (तद्) सर्वनामाचे तृ.ए.व.

४.३४४ एइ....थलि -- येथे एह थलि मध्ये सि चा, वग मध्ये अम् चा, एइ घोडा मध्ये जस् चा लोप झाला आहे.

श्लोक १ :- जसजशी श्यामा स्त्री डोळ्यांचे वाकडेपण (वक्र कटाक्ष टाकण्यास) शिकते, तसतसा मदन कठिण दगडावर आपल्या बाणांना धार लावतो.

येथे सामलि मध्ये सि चा, वंकिम मध्ये अम् चा आणि ०सर मध्ये शस् चा लोप झाला आहे. **जिवँ जिवँ तिवँ तिवँ -- सू.४.४०१, ३९७. वम्महु -- सू.१.२४२.**

४.३४५ श्लोक १ :- शेकडो युद्धांत, अति माजलेल्या व अंकुशांना दाद न देणाऱ्या (अशा) हत्तींची गंडस्थळे फोडणारा म्हणून ज्याचे वर्णन केले जाते, (तो) आमचा (माझा) प्रियकर पहा.

येथे **गय** पुढे ष.अ.व. प्रत्ययाचा लोप झाला आहे. **जु -- ज** (यद्) सर्वनामाचे प्र.ए.व. **देक्खु -- सू.४.३८७. अम्हारा -- सू.४.४३४. पृथग्योगो....साराथः -- सू.४.३४४** मध्येच आम् प्रत्यय सांगितला असता तर प्रस्तुतचे सूत्र स्वतंत्रपणे सांगावे लागले नसते. मग तसे का केले नाही, या प्रश्नाला येथे उत्तर आहे. व्याकरणीय नियमांच्या उदाहरणांना अनुसरून, योग्य त्या विभक्तीचा लोप आहे हे जाणले जावे, हे सूचित करण्यास प्रस्तुत सूत्रातील नियम सू.४.३४४ पेक्षा पृथक्पणे सांगितला आहे.

४.३४६ आमन्त्र्ये....जसः -- संबोधन ही स्वतंत्र विभक्ती नाही. प्रथमा विभक्तीचे प्रत्ययच संबोधनात लागतात; पण ते लागताना कधी थोडे वेगळे फेरफार होतात.

श्लोक १ :- हे तरुणतरुणींनो ! मला कळले; आपला घात करू नका. येथे तरुणहो व तरुणिहो या सं.अ.व. मध्ये 'हो' आदेश आहे. **करहु -- सू.४.३८४. म -- सू.४.३२९** नुसार स्वरबदल झाला.

४.३४७ गुणहिँ....पर -- येथे गुणहिँ या तृ.अ.व. मध्ये 'हिँ' आदेश आहे.

श्लोक १ :- ज्याप्रमाणे गंगा भारतात तीन मार्गांनी (प्रवाहांनी) जाते.

येथे मगोहिँ व तिहिँ या स.अ.व. मध्ये 'हिँ' आदेश आहे.

भारङ्ग -- सू.४.३३४.

४.३४८-४.३५२ या सूत्रांत स्त्रीलिंगी शब्दांना लागणारे आदेश सांगितले आहेत. त्यांचा अन्त्य स्वर कोणताही असो, प्रत्यय वा आदेश तेच आहेत.

४.३४८ अंगुलिउ....नहेण -- अंगुलिउ, जज्जरियाउ या प्र.अ.व. मध्ये उ आदेश आहे.

श्लोक १ :- सर्वांगसुंदर विलासिनीना पहाणाऱ्यांचा.

येथे ०सव्वङ्गाउ मध्ये उ आणि विलासिणीओ मध्ये ओ आदेश आहे. **वचन....यथासंख्यम्** -- सूत्रात जश्शसोः असे द्विवचन असून उदोत् एकवचनी आहे. म्हणजे भिन्न वचने वापरून आदेश सांगितला आहे. येथे सांगितलेले आदेश अनुक्रमाने होत नाहीत, हे दाखविण्यास असा वचनभेद केलेला आहे. (असेच शब्द पुढेही जेथे येतील तेथेही अशाच प्रकारचा अर्थ जाणावा).

४.३४९ **श्लोक १ :-** सुंदरी (मुग्धा) अंधारात सुद्धा स्वतःच्या मुखाच्या किरणांनी हात पहाते. मग पूर्ण चंद्राच्या चांदण्यात ती दूरच्या वस्तु का पहात नाही (बरे)?

येथे ०चंदिमएँ या तृ.ए.व. मध्ये ए आदेश आहे. ०करहिँ -- सू.४.३४७. **पुणु** -- सू.४.४२६. **काइँ** -- सू.४.३६७.

श्लोक २ :- जेथे मरकतमण्याच्या प्रकाशाने वेष्टित आहे.

येथे ०केतिँ या तृ.ए.व. मध्ये ए आदेश आहे. **जहिँ** -- सू.४.३५७

४.३५० **श्लोक १ :-** तुच्छ कंब असलेली, तुच्छ बोलणारी, तुच्छ व सुंदर रोमावली (उदरावर) असणारी, तुच्छ प्रेम असणारी (दाखविणारी), तुच्छ असणारी, प्रियकराची वार्ता न कळल्याने शरीर तुच्छ झालेली, (व जणु) मदनाचा निवास (किंवा- प्रियकराची वार्ता जिला कळलेली

नाही व जिच्या कृश शरीरात मदनाचा निवास आहे), अशा त्या सुंदरी (मुग्धा) चे आणखी जे काही तुच्छ आहे ते सांगता येत नाही; आश्चर्य हे की तिच्या दोन स्तनांमधले अंतर इतके तुच्छ आहे की त्या (दोन स्तनां) मधील मार्गावर मन सुद्धा मावत नाही.

येथे बारीक, नाजूक, सूक्ष्म, कमी, कृश, सुंदर इ. अनेक अर्थांनी तुच्छ शब्द वापरलेला आहे. या श्लोकात, तुच्छराय हे त्या स्त्रीच्या प्रियकराचे संबोधन आहे असे टीकाकार म्हणतो. या श्लोकामध्ये, ^०मज्झहे, ^०जंपिरहे, ^०रोमावलिहे, ^०हासहे, अलहन्तिअहे, ^०निवासहे, धणहे, मुद्धडहे या ष.ए.व. रूपांत 'हे' असा आदेश आहे. **तुच्छयर** -- तुच्छ चे तर-वाचक रूप आहे. **तुच्छउँ** -- सू.४.३५४. **अक्खणहं** -- सू.४.४४१. **कटरि** -- आश्चर्य दाखविणारे अव्यय आहे. **विच्चि** -- सू.४.४२१, ३३४.

श्लोक २ :- आपलेच हृदय फोडणाऱ्या (स्तनां) ना दुसऱ्याविषयी काय दया वाटणार ? हे तरुणांनो! त्या तरुणीपासून स्वतःचे रक्षण करा. (तिचे) स्तन आता संपूर्ण विषम (हृदय फोडणारे) झाले आहेत.

येथे बालहे या पं.ए.व. मध्ये 'हे' आदेश आहे. **हियडउँ अप्पणउँ** -- सू.४.३५४. **हियडउँ** -- सू.४.४२९-४३०. **कवण** -- सू.४.३६७. म- कवण, कोण. **रक्खेज्जहु** -- सू.३.१७८; ४.३८४. **लोअहो** -- सू. ४.३४६.

४.३५१ श्लोक १ :- हे भगिनी माझा प्रियकर (पती) (युद्धात) मारला गेला, हे चांगले झाले. (कारण) पराभूत होऊन जर तो घरी परत आला असता तर (माझ्या) मैत्रिणींच्या पुढे (मला) लाज वाटली असती.

येथे वयंसिअहु मध्ये पं. आणि ष.अ.व. मध्ये हु आदेश आहे. **भल्ला** -- (म) भला. **महारा** -- सू.४.४३४. **वयस्याभ्यो**

वयस्यानाम् -- वयस्या शब्दाचे अनुक्रमे पं.ब.व. आणि ष.ब.व.

४.३५२ **श्लोक १ :-** कावळ्याला उडवून लावणाऱ्या (विरहिणी) स्त्रीला अचानक प्रियकर दिसला. (तिच्या हातातील) अर्ध्या बांगड्या जमिनीवर (गळून) पडल्या आणि (उरलेल्या) अर्ध्या (बांगड्या) तट्टीशी फुटल्या.

यातील कल्पना अशी आहे :- आपल्याकडे अशी एक समजूत प्रचलित आहे की घरावर बसून जर कावळा काव काव करित असेल तर ते ओरडणे पाहुण्याचे आगमन सुचविते. या श्लोकात वर्णिलेली विरहिणी कावळ्याची काव काव ऐकते; पण प्रियकर येत असलेला मात्र तिला दिसत नाही. म्हणून ती (बहुधा) निराशेने कावळ्याला हाकलून लावीत होती. पण तितक्यात अचानक तिला प्रियकर दिसतो. कावळ्याला हाकून लावण्याच्या क्रियेत, विरहावस्थेत कृश झालेल्या तिच्या हातातून निम्म्या बांगड्या गळून जमिनीवर पडल्या. पण प्रियकराला पाहून झालेल्या आनंदाने तिचे शरीर-हातही-फुगले. त्यामुळे उरलेल्या बांगड्या (हाताला लहान होऊ लागल्याने) तड-तड तुटल्या.

या श्लोकात महिहि या स.ए.व. मध्ये 'हि' आदेश आहे. **दिट्ठउ** -- सू.४.४२९ नुसार दिट्ठ पुढे स्वार्थे अ आला आहे.

४.३५३ येथे सांगितलेल्या इं प्रत्ययापूर्वी नामाचा अन्त्य ह्रस्व स्वर विकल्पाने दीर्घ होतो (सू.४.३३० पहा).

श्लोक १ :- कमळे सोडून भ्रमरसमूह हर्तींच्या गंडस्थळांची इच्छा करतात. दुर्लभ (वस्तु) मिळविण्याचा ज्यांचा आग्रह आहे, ते दूरत्वाचा विचार करित नाहीत.

या श्लोकात ०उलइं या प्र.अ.व. मध्ये आणि कमलइं आणि ०गंडांइं या द्वि.अ.व. मध्ये इं आदेश आहे. **मेळवि** -- सू.४.४३९. मेळ हा मुच् धातूचा आदेश आहे (सू.४.९१). **मह** -- हा काडक्ष धातूचा आदेश आहे (सू.४.१९२). **एच्छण** -- सू.४.४४१. **अलि** -- (दे) निर्बंध, हट्ट, आग्रह.

४.३५४ **ककारान्तस्य नाम्नः** -- ककारान्त नामाचा. ककाराने म्हणजे क् ने अन्त पावणारे नाम. नामाच्या अन्ती येणारा हा 'क' स्वार्थ आहे (सू.४.४२९). **अनु...धणहे** -- येथे तुच्छउं मध्ये उं आदेश आहे.

श्लोक १ :- आपले सैन्य पराभूत झालेले पाहून व शत्रूचे सैन्य पसरत चाललेले पाहून (माझ्या) प्रियकराच्या हातात चंद्रलेखेप्रमाणे तलवार चमकू लागते.

येथे भगउं व पसरिअउं या द्वि.ए.व. मध्ये 'उ' आदेश आहे.

सू.३३१-३५४ या सूत्रांत झालेला अपभ्रंशातील नामांचा रूपविचार पुढीलप्रमाणे एकत्र करून सांगता येतो :-

अकारान्त पुल्लिङ्गी देव शब्द

विभक्ती	ए.व.	अ.व.
प्र.	देव, देवा, देवु, देवो	देव, देवा
द्वि.	देव, देवा, देवु	देव, देवा
तृ.	देवे, देवें, देवेण (देविण) (देविं)	देवहिं, देवेहिं
पं.	देवहे, देवहु	देवहुं
ष.	देव, देवसु, देवस्सु, देवहो, देवह	देव, देवहं
स.	देवे, देवि	देवहिं
सं.	देव, देवा, देवु, देवो	देव, देवा, देवहो

इकारान्त पुल्लिङ्गी गिरि शब्द

प्र.	गिरि, गिरी	गिरि, गिरी
द्वि.	गिरि, गिरी	गिरि, गिरी
तृ.	गिरिएं, गिरिण, गिरिं	गिरिहिं
पं.	गिरिहे	गिरिहुं
ष.	गिरि, गिरिहे	गिरि, गिरिहं, गिरिहुं
स.	गिरिहि	गिरिहुं
सं.	गिरि, गिरी	गिरि, गिरी, गिरिहो

उकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दांची रूपे गिरि प्रमाणे होतात.

अकारान्त नपुंसकलिङ्गी कमल शब्द

प्र.	कमल, कमला	कमल, कमला,
द्वि.		कमलइं, कमलाइं

इतर रूपे उकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दाप्रमाणे होतात.

अकारान्त नपुंसकलिङ्गी तुच्छअ शब्द

प्र.	तुच्छअं
द्वि.	

इतर रूपे कमल प्रमाणे होतात.

इकारान्त नपुंसकलिङ्गी वारि शब्द

प्र.	वारि, वारी	वारि, वारी,
द्वि.		वारिइं, वारीइं

इतर रूपे इकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दाप्रमाणे होतात.

उकारान्त नपुंसकलिङ्गी महु शब्द

प्र.	महु, महू	महु, महू
द्वि.		महुइं, महूइं

इतर रूपे उकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दाप्रमाणे होतात.

आकारान्त स्त्रीलिङ्गी मुद्दा शब्द

प्र.	मुद्द, मुद्दा	मुद्दाउ, मुद्दाओ
द्वि.	मुद्द, मुद्दा	मुद्दाउ, मुद्दाओ
तृ.	मुद्दए (मुद्दइ)	मुद्दहिं
पं.	मुद्दहे (मुद्दहि)	मुद्दहु
ष.	मुद्दहे (मुद्दहि)	मुद्दहु
स.	मुद्दहि	मुद्दहिं
सं.	मुद्द, मुद्दा	मुद्द, मुद्दा, मुद्दहो, मुद्दाहो

इकारान्त, ईकारान्त, उकारान्त आणि ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द मुद्धा प्रमाणे चालतात.

३५५-३६७ या सूत्रांत, अस्मद् व युष्मद् सोडून, इतर सर्वनामांची जी विशिष्ट रूपे अपभ्रंशात होतात ती सांगितली आहेत. त्याखेरीजची त्यांची इतर रूपे त्या त्या स्वरान्त नामाप्रमाणे होतात.

३५५ सर्वादिः अकारान्तात् -- सू.३.५८ वरील टीप पहा. जहां, तहां, कहां -- या पं.ए.व. मध्ये 'हां' आदेश आहे. होन्तउ -- हो धातूच्या होन्त या व.का.धा.वि. पुढे (सू.३.१८१) स्वार्थे अ (सू.४.४२९) आला आहे. होन्तउ ची भवान् अशीही संस्कृत छायी दिली जाते.

३५६ श्लोक १ :- जर तिचा मजवरील अत्यंत दृढ (तिलतार) स्नेह संपला असेल, तर शेकडो वेळा वक्र दृष्टींनी मी का बरे पाहिला जातो ?
येथे किहे या पं.ए.व. मध्ये 'इहे' आदेश आहे. तहे -- सू.४.३५९.
तुट्टु -- सू.४.४२९. नेहडा -- सू.४.४२९. मडँ -- सू.४.३७७ .
सहुँ -- सू.४.४१९. जोइज्जुँ -- जोअ च्या कर्मणि अंगापासूनचे रूप आहे (सू.४.३८५).

३५७ श्लोक १ :- जेथे बाणाने बाण व खड्गाने खड्ग छिन्न केले जाते, त्या तशा प्रकारच्या योद्ध्यांच्या समुदायात (माझा) प्रियकर (योद्ध्यांसाठी) मार्ग प्रकाशित करतो.
येथे जहिँ, तहिँ या स.ए.व. मध्ये 'हिँ' आदेश आहे. सरिण, खगिण -- तृ.ए.व. ची रूपे. तेहइ -- तेह (सू.४.४०२) पुढे स्वार्थे 'अ' (सू.४.४२९) येऊन झालेले स.ए.व. (सू.४.३३४).

श्लोक २ :- त्या सुंदरी (मुग्धा) च्या एका डोळ्यात श्रावण (महिना), दुसऱ्या डोळ्यात भाद्रपद (महिना) आहे; जमिनीवरील बिछान्यावर माधव अथवा माघ (महिना) आहे; गालावर शरद् (ऋतु), अंगावर ग्रीष्म (ऋतु)

आहे; सुखासिका (सुखाने बसणे) रूपी तिळाच्या वनात मार्गशीर्ष (महिना) आहे; आणि मुखकमलावर शिशिर (ऋतु) राहिला आहे.

या श्लोकात एका विरहिणीच्या स्थितीचे वर्णन आहे. त्याचा भावार्थ असा :- श्रावण-भाद्रपद महिन्यातील पावसाच्या सरीप्रमाणे तिच्या डोळ्यातून अश्रुधारा ओघळत होत्या. वसंत ऋतूतल्याप्रमाणे तिचा बिछाना पल्लवांचा होता. शरद ऋतूतील मेघांप्रमाणे (किंवा काशकुसुमाप्रमाणे) तिचे गाल पांढरे पडले होते. ग्रीष्मातल्याप्रमाणे तिचे अंग तप्त होते. शिशिर ऋतूतील कमळाप्रमाणे तिचे मुखकमल कोमेजले होते.

या श्लोकात एक्कहिं, अन्नहिं या स.ए.व मध्ये हिं आदेश आहे. **माहउ** -- माधव (=वसंतऋतु, वैशाख (गीलको, पृ.३७८); किंवा माघ-क. **अंगहिं** -- सू.४.३४७. **तहे** -- सू.४.३५९. **मुद्धहे** -- सू.४.३५०.

श्लोक ३ :- हे हृदया!, फट्दिशी फूट; विलंब करून काय उपयोग ? तुझ्या विना शेकडो दुःखे दुष्ट दैव कोठे ठेवते, ते मी पाहीन.

येथे कहिं या स.ए.व. मध्ये 'हिं' आदेश आहे. **हिअडा** -- सू. ४.४२९. **फुट्टि** -- सू.४.३८७. फुट्ट हा भ्रंश् चा आदेश आहे (सू.४.१७७); किंवा स्फुट् धातूत ट् चे द्वित्व आणि अन्ती अ येऊन हा धातू बनला आहे. **करि** -- सू.४.४३९. **देक्खउँ** -- सू.४.३८५. **पडँ** -- सू.४.३७०. **विणु** -- सू.४.४२६.

३५८ श्लोक १ :- हला (अग) सखी (माझा) प्रियकर ज्याच्यावर निश्चित रागावतो, त्याचे स्थान तो अस्त्रांनी, शस्त्रांनी वा हातांनी फोडतो.

येथे जासु, तासु या ष.ए.व. मध्ये आसु आदेश आहे. **महारउ** -- महार (सू.४.४३४) पुढे अ हा स्वार्थे प्रत्यय (सू.४.४२९) आला. **निच्छइँ** -- निच्छणं (सू.४.३४२).

श्लोक २ :- जीवित कुणाला प्रिय नाही ? धनाची इच्छा कुणाला नाही ? तथापि वेळप्रसंगी विशिष्ट (श्रेष्ठ) व्यक्ती (या) दोहोंनाही तृणासमान मानतात.

येथे कासु या ष.ए.व. मध्ये आसु आदेश आहे. वल्लहउँ --
सू.४.४२९, ४.३५४.

३५९ जहे, तहे, कहे -- या ष.ए.व. मध्ये 'अहे' आदेश आहे. केरउ --
सम्बन्धि या शब्दाला केर आदेश होतो (सू.४.४२२); त्याच्यापुढे स्वार्थे
'अ' (सू.४.४२९) येऊन हे रूप होते.

३६० श्लोक १ :- ज्या अर्थी (माझा) नाथ अंगणात उभा आहे, त्याअर्थी तो
रणक्षेत्रावर फिरत नाही.

येथे धुं, त्रुं ही यद्, तद् यांची प्र., द्वि. यांची ए.व.ची वैकल्पिक रूपे
आहेत. चिट्ठदि, करदि -- सू.४.२७३. बोल्लिअइ -- बोल्लच्या
कर्मणि अंगापासूनचे रूप. बोल्ल हा कथ् धातूचा आदेश (सू.४.२) आहे.

३६१ तुह -- सू.३.९९.

३६२ श्लोक १ :- ही कुमारी! हा (मी) पुरुष, हे मनोरथांचे स्थान; (जेव्हा)
मूर्ख (फक्त) असाच विचार करित रहातात (तेव्हा नंतर) लगेच प्रभात होते.

येथे एह हे स्त्रीलिंगी एहो हे पुल्लिंगी व एहु हे नपुं. एतद् सर्वनामाचे
प्र.ए.व. आहे. एहउँ -- एह पुढे स्वार्थे अ (सू.४.४२९) आला आहे.
वढ -- सू.४.४२२ वरील वृत्ती पहा. पच्छइ -- सू.४.४२०.

३६३ एइ ....थलि -- एइ हे एतद् चे प्र.अ.व. आहे. एइ पेच्छ -- एइ हे
एतद् चे द्वि.अ.व. आहे.

३६४ श्लोक १ :- जर मोठी घरे विचारीत असाल, तर ती (पहा) मोठी घरे.
(पण) दुःखी जनांचा उद्धार करणारा (माझा) प्रियकर झोपडीत आहे, (तो)
पहा.

येथे ओइ हे अदस् चे प्र. आणि द्वि.अ.व. आहे.

३६५ इदम्...भवति -- विभक्ती प्रत्ययापूर्वी इदम् सर्वनामाचे आय असे अंग होते.

श्लोक १ :- लोकांच्या ह्या डोळ्यांना (पूर्व) जन्माचे स्मरण होते, यात शंका नाही; (कारण) अप्रिय (वस्तू) पाहून, ते संकुचित होतात व प्रिय (वस्तू) पाहून ते विकसित होतात.

येथे आयइँ या प्र.अ.व. मध्ये आय असा आदेश आहे. या श्लोकात जाई-सरइँ असा एक शब्द घेऊन, जाति-स्मराणि अशी संस्कृत छाया घेणे अधिक योग्य वाटते. **मउलिअहिं -- सू.४.३८२**

श्लोक २ :- समुद्र सुको वा न सुको; वडवानलाला त्याचे काय ? अग्नि पाण्यात जळत रहातो, हेच (त्याचा पराक्रम दाखविण्यास) पुरेसे नाही का ?

येथे आण या त्.ए.व. मध्ये आय आदेश आहे. **च्चिअ -- सू.२.१८४.**

श्लोक ३ :- या तुच्छ शरीरापासून जे प्राप्त होते ते चांगले; जर ते झाकले तर ते कुजते; (व) जर जाळले तर त्याची राख होते.

येथे आयहो या ष.ए.व. मध्ये आय आदेश आहे.

३६६ **श्लोक १ :-** मोठेपणासाठी सर्व लोक तडफडतात. पण मोठेपण मुक्त हस्ताने (दान करून) प्राप्त होते.

येथे साहु या प्र.ए.व. मध्ये साह आदेश आहे. **तडप्फडइ -- (म) तडफडणे. तणेण -- सू.४.४२२.**

३६७ **श्लोक १ :-** हे दूती! जर तो (प्रियकर) घरी येत नसेल, तर तुझे अधोमुख का ? सखी, जो तुझे वचन मोडतो (मानत नाही), तो मला प्रिय (असणार) नाही.

येथे किम् च्या स्थानी काइँ असा आदेश आहे. **तुज्झु --** अपभ्रंशांत युष्मद् चे ष.ए.व. हेमचंद्र तुज्झ (सू.४.३७२) असे देतो. तुज्झु साठी

सू.४.३७२ वरील टीप पहा. तउ -- सू.४.३७२. मज्झु -- सू.४.३७९.
काइँ....देक्खइ -- येथे किम् चा काइँ आदेश आहे.

श्लोक २ :- ४.३५०.२ श्लोक पहा. तेथे किम् चे स्थानी कवण असा आदेश आहे.

श्लोक ३ :- सत्पुरुष कोणत्या कारणास्तव कंगु (रोपटा) चे अनुकरण करतात, ते सांग. जसजसे (त्यांना महत्त्व प्राप्त होते, तसतसे ते मस्तक खाली नमवितात (म्हणजे नम्र होतात).

येथे कवणेण मध्ये किम् ला कवण आदेश आहे. अणुहरहिं, लहहिं, नवहिं -- सू.४.३८२.

श्लोक ४ :- (हा श्लोक एक विरही प्रियकर उच्चारतो) जर तिचे (माझ्यावर) प्रेम असेल, तर ती मेली असणार; जर ती जिवंत असेल, तर तिचे (मजवर) प्रेम नाही; (एवं च) दोन्ही प्रकारांनी प्रिया (मला, माझ्या बाबतीत) नष्ट झाली; (तेव्हा) हे दुष्ट मेघ, तू (वृथा) गर्जना का करतोस?

येथे किम् चाच वापर आहे. गज्जहि -- सू.४.३८३.

३६८ श्लोक १ :- भ्रमरा! अरण्यात रुणझुण ध्वनी करू नको; त्या दिशेला पहा, रडू नको. जिच्या वियोगामुळे तू मरत आहेस, ती मालती अन्य देशी आहे.

येथे तुहँ हे युष्मद् चे प्र.ए.व. आहे. रुणझुणि -- (म) रुणझुण.
रणणडइ -- अरण्य शब्दातील आद्य अ चा लोप (सू.१.६६) होऊन रणण पुढे सू.४.४३० नुसार स्वार्थे प्रत्यय येऊन रणणडअ; त्याचे सू.४.३३४ नुसार स.ए.व. जोइ, रोइ -- सू.४.३८७. मरहि -- सू.४.३८३.

३७० श्लोक १ :- हे सुंदर वृक्षा! तुझ्यापासून सुटे झाले तरी पानांचे पानपण (पर्णत्य) नष्ट होत नाही; परंतु तुझी कसलीही जरी छाया असली तरी ती त्या पानांमुळेच (आहे).

येथे युष्मद् च्या तृ.ए.व. मध्ये पइं आदेश आहे. पत्तत्तणं --
सू.२.१५४. होज्ज -- सू.३.१७९.

श्लोक २ :- (अन्य स्त्रीवर आसक्त झालेल्या नायकाला उद्देशून नायिका हा श्लोक उच्चारते :-) माझे हृदय तू (जिंकले आहेस); तिने तुला (जिंकले आहे); आणि ती (स्त्री) सुद्धा दुसऱ्याकडून पीडली जात आहे. प्रियकरा! मी काय करू ? तू काय करणार ? माश्याकडून मासा गिळला जात आहे.

येथे युष्मद् च्या तृ.ए.व. मध्ये तइं आदेश आहे. महु -- सू.४.३७९.
करउं -- सू.४.३८५.

श्लोक ३ :- तू व मी दोघेही रणांगणावर गेल्यावर, (दुसरा) कोण (बरे) विजयश्रीची इच्छा करील ? यमाच्या पत्नीचे केस धरल्यावर, कोण सुखाने राहिल ? ते सांग.

येथे युष्मद् च्या स.ए.व. मध्ये पइं आदेश आहे. मइं -- सू.४.३७७.
बेहिँ, रणगयहिँ, केसहिँ -- सू.४.३४७. लेप्पिणु -- सू.४.४४०.
थक्केइ -- थक्क. हा स्था धातूचा आदेश आहे (सू.४.१६). एवं तइं -
- उदा. तइं कल्लाण (कुमारपालचरित - ८.३४).

श्लोक ४ :- (सारस पक्ष्याप्रमाणे) तुला जर मी टाकले, तर मी मरेन; मला तू टाकलेस, तर तू मरशील; (कारण सारस पक्ष्यांपैकी) जो सारस ज्यापासून वेगळा असेल, तो कृतान्ताचे साध्य (मृत्यूला वश) होतो.

येथे युष्मद् च्या द्वि.ए.व. मध्ये पइं आदेश आहे. वेगला -- (म) वेगळा. एवं तइं -- उदा. तइं नेउं अक्खउ ठाणु (कुमारपालचरित - ८.३२).

३७१ श्लोक १:- तुम्ही आम्ही (रणांगणात) जे केले, ते पुष्कळ लोकांनी पाहिले; त्यावेळी इतके मोठे युद्ध (आपण) एका क्षणात जिंकले.

येथे युष्मद् च्या तृ.अ.व. मध्ये तुम्हेहिँ आदेश आहे. अम्हेहिँ --

सू.४.३७८. तेवड्डु -- सू.४.४०७ नुसार तेवड, मग ड चे द्वित्व होऊन तेवड्डु, पुढे सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे अ प्रत्यय आला.

३७२ श्लोक १ :- भूमंडलावर जन्म घेऊन, इतरे जनांनी तुझी गुणसंपदा, तुझी मती व तुझी अनुपम क्षमा शिकावी (श-शिकतात).

येथे तउ, तुज्ज व तुध्र हे युष्मद् च्या ष.ए.व. तील आदेश आहेत. हेमचंद्राने ष.ए.व. चा तुज्ज आदेश दिला आहे. श्लोक १ मध्ये तुज्ज चा पाठभेद तुज्जु असा आहे. ४.३७०.४ श्लोकात तुज्जु असून, त्याचा पाठभेद तुज्ज आहे. ४.३६७.१ मध्ये तुज्जु असेच आहे; तेथे पाठभेद नाही. तेव्हा युष्मद् च्या ष.ए.व. मध्ये तुज्जु असेही रूप होते असे दिसते. **मदि --** सू.४.२६०, ४४६.

३७५ तसु....दुल्लहो -- येथे अस्मद् च्या प्र.ए.व. मध्ये हउं आदेश आहे.

३७६ श्लोक १ :- (रणांगणावर जाताना एक योद्धा आपल्या प्रियेला उद्देशून हा श्लोक उच्चारतो) :- आपण थोडे, शत्रू जास्त, असे भिन्ने (लोक) म्हणतात. सुंदरी (मुग्धे)! आकाशात पहा. (तेथे) किती लोक (तारे) चांदणे देतात ? (उत्तर - फक्त चंद्रच).

येथे प्र.अ.व.मध्ये अस्मद् ला अम्हे आदेश आहे. **एम्व --** सू.४.४१८. **निहालहि --** (म) न्याहाळणे.

श्लोक २ :- (एक विरहिणी प्रवासाला गेलेल्या आपल्या प्रियकराबद्दल म्हणते) :- प्रेम (अम्लत्व) जोडून जे कोणी परकीय पथिक (प्रवासाला) गेले आहेत, ते अवश्य आमच्याप्रमाणेच सुखाने झोपू शकणार नाहीत.

येथे अस्मद् च्या प्र.अ.व. मध्ये अम्हइं आदेश आहे. **लाइवि --** सू.४.४३९. **अवस --** सू.४.४२७. **अम्हे....देक्खइ --** येथे अस्मद् च्या द्वि.अ.व. मध्ये अम्हे, अम्हइं हे आदेश आहेत.

३७७ श्लोक १ :- प्रियकरा! मला वाटत होते की विरही जनांना संध्याकाळी

काहीतरी आधार (अवलंबन, दुःखनिवृत्ति, धरा) मिळतो; पण प्रलयकाली जसा सूर्य, तसाच चंद्र (यावेळी) ताप देत आहे.

येथे अस्मद् च्या तृ.ए.व.मध्ये मडं आदेश आहे. **णवर** -- सू.२.१८७.

तिह, जिह -- सू.४.४०१. **पडं....गयहिं** -- येथे अस्मद् च्या स.ए.व. मध्ये मडं आदेश आहे. **मडं....तुज्झु** -- येथे अस्मद् च्या द्वि.ए.व. मध्ये मडं आदेश आहे.

३७८ तुम्हहिँ....किअउँ -- येथे अस्मद् च्या तृ.अ.व.मध्ये अम्हेहिँ असा आदेश आहे.

३७९ श्लोक १ :- माझ्या प्रियकराचे दोन दोष आहेत; सखी! आरोप दडवू नको. जेव्हा तो दान देतो तेव्हा फक्त मी उरते; आणि जेव्हा तो लढतो, तेव्हा फक्त तरवार उरते.

येथे अस्मद् च्या ष.ए.व. मध्ये महु आदेश आहे. **हेळ्ळि** -- सू.४.४२२. **झड्खहि** -- येथे झंख हा विलप् धातूचा (सू.४.१४८) आदेश घेऊन, 'खोटे बोलू नको' असाही अर्थ करता येईल. **आलु** -- (म) आळ.

श्लोक २ :- सखी! जर शत्रूंचा पराभव झाला असेल, तर तो माझ्या प्रियकराकडून; जर आपला पराभव झाला असेल, तर तो (=माझा प्रियकर) मारला गेल्यावरच.

येथे अस्मद् च्या ष.ए.व. मध्ये मज्झु आदेश आहे. **पारक्कडा** -- परकीय शब्दाला सू.२.१४८ नुसार पारक्क आदेश; त्याचे पुढे सू.४.४२९ नुसार अड हा स्वार्थे प्रत्यय येऊन, पारक्कड शब्द बनला. **मारिअडेण** -- मारिअ पुढे सू.४.४२९ नुसार अड हा स्वार्थे प्रत्यय आला.

३८० अम्हहं....आगदो -- येथे अस्मद् च्या पं.अ.व. मध्ये अम्हहं आदेश आहे. **अह....तणा** -- येथे अस्मद् च्या ष.अ.व. मध्ये अम्हहं आदेश आहे.

सू.३६८-३८१ मध्ये आलेला युष्मद्-अस्मद् सर्वनामांचा रूपविचार येथे एकत्र करून दिला आहे.

युष्मद्

विभक्ती	ए.व.	अ.व.
प्र.	तुहं	तुम्हे, तुम्हं
द्वि.	पइं, तइं	तुम्हे, तुम्हं
तृ.	पइं, तइं	तुम्हेहिं
पं.	तउ, तुज्झ, तुध्र	तुम्हं
ष.	तउ, तुज्झ, तुध्र	तुम्हं
स.	पइं, तइं	तुम्हासु

अस्मद्

प्र.	हउं	अम्हे, अम्हं
द्वि.	मइं	अम्हे, अम्हं
तृ.	मइं	अम्हेहिं
पं.	महु, मज्झु	अम्हं
ष.	महु, मज्झु	अम्हं
स.	मइं	अम्हासु

३८२-३८८ या सूत्रांत अपभ्रंशातील धातुरूपविचार आहे. माहाराष्ट्री प्राकृतापेक्षा जे वेगळे आहे, तेवढेच येथे सांगितले आहे.

३८२ त्यादि -- सू.१.९ वरील टीप पहा. आद्यत्रयस्य....वचनस्य -- सू.३.१४२ वरील टीप पहा.

श्लोक १ :- तिचे मुख आणि केशबंध (अशी) शोभा धारण करतात की जणु चंद्र व राहु मल्लयुद्ध करीत आहेत. भ्रमरांच्या समुदायाशी तुल्य अशा तिच्या कुरळ्या केसांच्या बटा (अशा) शोभतात की जणु अंधकाराची पिळ्हे एकत्र येऊन क्रीडा करीत आहेत.

येथे धरहिं, करहिं, सहहिं या तृ.पु.अ.व. मध्ये 'हिं' आदेश आहे. नं -- सू.४.४४४. सहहिं -- सह हा राज् धातूचा आदेश आहे (सू.४.१००).

तेव्हा येथे राजन्ते असाही संस्कृत प्रतिशब्द होईल. **कुरल** -- (म) कुरळे.
खेळ -- (म) खेळणे.

३८३ मध्य....वचनम् -- सू.३.१४० वरील टीप पहा.

श्लोक १ :- (या श्लोकात पिउ शब्द श्लिष्ट आहे. स्त्रीचे बाबतीत प्रियः (प्रियकर) व चातकाचे बाबतीत पिबामि (पितो) या अर्थानी तो वापरलेला आहे :-) हे चातका! पिईन पिईन असे म्हणत, अरे हताशा! तू किती रडणार (श- रडतोस) ? (आपणा) दोघांचीही - तुझी पाण्याविषयीची व माझी वल्लभाविषयीची - आशा पूर्ण झाली नाही.

येथे रुअहि या द्वि.पु.ए.व. मध्ये 'हि' आदेश आहे. **बप्पीह** -- चातक पक्षी. हा फक्त मेघातून पडणारे पाणी पितो, भूमीवरील पाणी पीत नाही, असा कविसंकेत आहे. **भणवि** -- सू.४.४३९. **कित्तिउ** -- सू.२.१५७ नुसार क्रियत् ला केत्तिअ आदेश होतो; सू.१.८४ नुसार के मधील ए ह्रस्व होतो; त्याचे स्थानी इ येऊन, कित्तिअ असे होते.

श्लोक २ :- हे निर्घृण चातका! वारंवार तुला सांगून काय उपयोग की विमल जलाने भरलेल्या सागरातून तुला एक थेंब (शधारा) सुद्धा पाणी मिळणार नाही.

येथे लहहि या द्वि.पु.ए.व. मध्ये हि आदेश आहे. **कइँ** -- किम् ला सू.४.३६७ नुसार काइँ आदेश झाला आणि सू.४.३२९ नुसार स्वरात बदल होऊन कइँ असे झाले. **बोल्लिअ** -- बोल्ल (कथ् धातू चा आदेश-सू.४.२) चे क.भू.धा.वि. **इ** -- हे पादपूरणार्थी अव्यय आहे (सू.२.२१७). **भरिअइ** -- भरिअ या क.भू.धा.वि. पुढे सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे अ प्रत्यय आला आहे. **एक इ** -- एकाम् अपि. येथे 'अपि' मधील आद्य अ आणि प् यांचा लोप झाला आहे. **सप्तम्याम्** -- विध्यर्थांमध्ये.

श्लोक ३ :- हे गौरी! या जन्मात तसेच अन्य जन्मांत (मला) तोच प्रियकर द्यावा की जो हसत हसत माजलेल्या व अंकुशाला न जुमानणाऱ्या हत्तीशी भिडतो.

येथे दिज्जहि या विध्यर्थी द्वि.पु.ए.व. मध्ये हि आदेश आहे.
आयहिं -- इदम् च्या आय अंगापासूनचे (सू.४.३६५) स.ए.व.
 (सू.४.३५७). **अन्नहिं** -- सू.४.३५७. **जम्महि** -- सू.४.३४७. **गय**
 -- सू.४.३४५. **अब्भिड** -- सडग धातूचा आदेश आहे (सू.४.१६४).

३८४ मध्यम....वचनम् -- सू.३.१४३ वरील टीप पहा.

श्लोक १ :- बलीजवळ याचना करताना, तो विष्णु (मधुमथन) सुद्धा लघु झाला. (तेव्हा) जर मोठेपणा हवा असेल तर (दान) द्या; (पण) कुणाजवळही (काहीही) मागू नका.

येथे इच्छहु या द्वि.पु.अ.व. मध्ये हु आदेश आहे.

३८५ अन्त्य....वचनम् -- सू.३.१४१ वरील टीप पहा.

श्लोक १ :- दैव विन्मुख असो, ग्रह पीडा देवोत; सुंदरी विषाद करू नको. जर व्यवसाय करीन, तर वेषाप्रमाणे (मी) संपदा ओढून आणीन.

येथे कड्डुं या प्र.पु.ए.व. मध्ये उं आदेश आहे. **करहि** -- सू.३.१७४. **संपड** -- सू.४.४००. **छुडु** -- यदि (सू.४.४२२).

३८६ **श्लोक १ :-** प्रियकरा जेथे तरवारीला काम मिळेल त्या देशी जाऊ या. रणरूपी दुर्भिक्षाने आपण पीडित आहोत; युद्धा विना आपण (सुखी) राहू शकणार नाही.

येथे लहहुं, जाहुं, वलाहुं या प्र.पु.अ.व. मध्ये 'हुं' आदेश आहे. सू. ४.३८२-३८६ मध्ये

अपभ्रंशातील वर्तमानकाळाचे प्रत्यय असे :-

पुरुष	ए.व.	अ.व.
प्र.पु.	उं	हुं
द्वि.पु.	हि	हु
तृ.पु.	--	हिं

३८७ पञ्चम्याम् -- आज्ञार्थामध्ये.

श्लोक १ :- हे हत्ती! सल्लकी (वृक्षा) ची आठवण करू नको; दीर्घ सुस्कारे सोडू नको; दैवशात् मिळालेले घास खा; (पण) मान सोडू नको.

येथे सुमरि, मेल्लि, चरि या द्वि.पु.ए.व. मध्ये इ आदेश आहे. **म** --
मा (सू.४.३२९). **जि** -- सू.४.४२०.

श्लोक २ :- हे भ्रमरा! दाट पाने व छाया असणारा कदंब (वृक्ष) फुलेपर्यंत
या लिंबाचे वृक्षावर काही दिवस काढ.

येथे विलम्बु या द्वि.पु.ए.व. मध्ये उ आदेश आहे. **एत्थु** -- सू.४.४०४.
लिम्बडड -- लिंब ला सू.४.४२९-४३० नुसार स्वार्थे प्रत्यय लागले
आहेत. **दियहडा** -- सू.४.४२९ नुसार दियह शब्दाला अड हा स्वार्थे
प्रत्यय लागला. **जाम** -- सू.४.४०६.

श्लोक ३ :- प्रियकरा! आता हातात भाला ठेव, तलवार टाकून दे. म्हणजे
(गरीब) बिचाऱ्या कापालिकांना (निदान) न फुटलेले कपाल (तरी भिक्षापात्र
म्हणून) मिळेल.

येथे करे या द्वि.पु.ए.व. मध्ये ए असा आदेश आहे. **एम्बहिँ** --
सू.४.४२०. **सेल्ल** -- (दे) भाला. **बप्पुडा** -- (म) बापुडा, बापडा.

३८८ स्यस्य -- 'स्य' चे. संस्कृतात स्य हे भविष्यकाळाचे चिन्ह आहे.

श्लोक १ :- दिवस झटपट जातात; मनोरथ मागे पडतात; (म्हणून) जे
आहे ते स्वीकारावे (श- मानावे); 'होईल' असे म्हणत (स्वस्थ) बसू
नको.

येथे होसइ या रूपात 'स' झाला आहे. **झडप्पडहिँ** -- (म) झटपट.
पच्छि -- सू.२.२१ नुसार पच्छा; सू.४.३२९ नुसार पच्छि. **करतु** --
सू.३.१८१ नुसार करंतु; मग अनुस्वार लोप होऊन करतु रूप झाले.

३८९ क्रिये -- कृ धातूचे कर्मणि वर्तमानकाळ प्र.पु.ए.व.

श्लोक १ :- असणाऱ्या भोगांचा त्याग करणाऱ्या त्या प्रियकराची मी पूजा
करते. ज्याच्या डोक्याला टक्कल पडले आहे, त्याचे मुंडन दैवानेच केले
आहे.

येथे क्रियेचा कीसु आदेश आहे. **साध्यमानावस्था** -- सू.१.१ वरील टीप पहा.

३९० **श्लोक १** :- स्तनांचे जे अतितुंगत्व (= अत्यंत उंची) ते लाभ नसून तोटाच (छेदक:-हानि) आहे. (कारण) हे सखी! प्रियकर मोठ्या कष्टाने व विलंबाने (माझ्या) अधरापर्यंत पोचतो.

येथे पहुच्चइ मध्ये 'भू' धातूला हुच्च आदेश आहे. हु -- सू.२.१९८.

३९१ **ब्रुवह....किं पि** -- येथे ब्रुवह या रूपात ब्रुव आदेश आहे.

श्लोक १ :- (श्रीकृष्णाच्या उपस्थितीने दुर्योधन किती गोंधळून गेला होता, त्याचे वर्णन या श्लोकात आहे :-) (दुर्योधन म्हणतो :-) इतके बोलून शकुनी थांबला; (तितकेच) बोलून दुःशासन थांबला; (मग) मला कळले की (बोलायचे ते) बोलून हा हरि (श्रीकृष्ण) माझ्यापुढे (उभा राहिला).

येथे ब्रू धातूची ब्रोप्पिणु आणि ब्रोप्पि अशी रूपे आहेत. इत्तउ -- इयत् ला सू.२.१५७ नुसार एत्तिअ आदेश; सू.१.८४ नुसार ए ह्रस्व झाला; ह्रस्व ए चे ऐवजी इ येऊन, इत्तिअ झाले; मग सू.४.३२९ नुसार इत्तउ झाले. **ब्रोप्पिणु, ब्रोप्पि** -- सू.४.४४०.

३९२ **वुजेप्पि, वुजेप्पिणु** -- सू.४.४४०.

३९४ **गृणहेप्पिणु** -- सू.४.४४०.

३९५ **श्लोक १** :- कसेही करून जर तीक्ष्ण किरण काढून (घेऊन) चंद्राला तासला असता, तर या जगात गौरीच्या (सुंदरीच्या) मुखकमलाशी थोडेसे सादृश्य त्याला लाभले असते.

येथे छोल्लिज्जन्तु मध्ये छोल्ल हा तक्ष धातूचा आदेश आहे. **छोल्लिज्जन्तु** -- छोल्ल (म-सोलणे) च्या कर्मणि अंगापासूनचे व.का.धा.वि. **सरिसिम** -- सू.२.१५७ नुसार भाववाचक नाम.

श्लोक २ :- सुंदरी! गालावर ठेवलेले, श्वासरूपी अग्नीच्या ज्वाळांनी तापलेले व अश्रुजलाने भिजलेले कंकण आपण होऊनच चूर्ण होते आहे.

येथे ०झलक्किअउ मधील झलक्क हा तापय् धातूचा आदेश आहे.

चूडुल्लउ -- सू.४.४२९-४३०.

झलक्क -- (म) झळकणे.

श्लोक ३ :- जेव्हा प्रेम (प्रिया) दोन पावले जाऊन परतले, तेव्हा सर्व खाणाऱ्या (अग्नी) चा जो शत्रु (म्हणजे पाणी, समुद्र), त्यापासून निर्माण झालेला जो चंद्र, त्याचे किरण परावृत्त होऊ लागले.

येथे 'अब्भडवंचिउ' मधील 'अब्भडवंच' हा अनुगम् धातूचा आदेश आहे. **अब्भडवंचिउ --** सू.४.४३९. **जावँ --** सू.४.४०६ नुसार यावत् चे जाम हे वर्णान्तर; मग सू.४.३९७ नुसार जावँ. **सव्वासणरिउसंभव --** सर्वाशन म्हणजे सर्वभक्षक अग्नी; येथे वडवानल; त्याचा शत्रु पाणी, येथे समुद्र; त्या समुद्रातून उत्पन्न झालेला चंद्र. **तावँ --** सू.४.४०६, ३९७.

श्लोक ४ :- हृदयात सुंदरी शल्याप्रमाणे (त्रास देत) आहे; आकाशात मेघ गर्जत आहे; पावसाळ्यात प्रवासास निघणाऱ्यांना हे मोठे संकट आहे.

येथे खुडुक्कइ हा शल्यायते याचा आणि घुडुक्कइ हा गर्जति धातूचा आदेश आहे. **गोरडी --** सू.४.४२९, ४३१. **खुडुक्कइ --** (म) खुडुक होऊन बसणे. **०पवासुअ --** सू.१.४४. **एहु --** सू.४.३६२

श्लोक ५ :- आई! (हे माझे) स्तन वज्रमय आहेत; (कारण) ते नेहमी माझ्या प्रियकरासमोर असतात व रणांगणावर गजसमूह नष्ट करण्यास जातात.

येथे थन्ति मधील 'था' हा स्था धातूचा आदेश आहे. **भज्जिउ --** सू.४.४३९ नुसार होणारे हे पू.का.धा.अ. हे हेत्व.धा.अ. प्रमाणे वापरले आहे.

श्लोक ६ :- जर बापाची भूमी (संपत्ती) दुसऱ्याकडून चापली/लाटली जात असेल तर पुत्र जन्मून काय उपयोग ? आणि तो मरून तरी काय तोटा ?

येथे चम्पिज्जइ मधील 'चम्प' हा आक्रम् चा आदेश आहे. **बप्पीकी धातू** -- बप्प (दे) - बाप. **चंप** -- (म) चापणे, लाटणे.

श्लोक ७ :- सागराचे ते तितके पाणी व तो तेवढा विस्तार. पण थोडी सुद्धा तहान दूर होत नाही. तरी तो वृथा गर्जना करतो.

येथे धुट्टुअइ हा शब्दायते धातूचा आदेश आहे. (येथे धुट्टुअइ असाही पाठभेद आहे). **तेत्तिउ** -- सू.२.१५७. **तेवडु** -- सू.४.४०७.

३९६ श्लोक १ :- जेव्हा कुलटां (असर्ती) नी चंद्रग्रहण पाहिले, तेव्हा त्या निःशंकपणे हसल्या (व म्हणाल्या), प्रिय माणसाला विक्षुब्ध करणाऱ्या चंद्राला, हे राहु! गीळ (रे) गीळ.

येथे ०विच्छोहगरु मध्ये क चा ग झाला आहे. **गिलि** -- सू.४.३८७.

श्लोक २ :- आई! आरामात असणाऱ्यांचेकडून सुखाने मानाचा विचार केला जातो. पण जेव्हा प्रियकर दिसतो, तेव्हा व्याकुळत्वामुळे स्वतःचा विचार कोण करतो ?

येथे सुधिं मध्ये ख चा घ झाला आहे. **सुधिं** -- सू.४.३४२ नुसार होणाऱ्या सुधे मध्ये सू.४.४१० नुसार उच्चार लाघव होऊन सुधिं झाले. **हल्लोहल** -- (दे) व्याकुळता.

श्लोक ३ :- शपथ घेऊन मी सांगितले - ज्याचा त्याग (दानशूरता), पराक्रम (आरभटी) आणि धर्म नष्ट झालेले नाहीत, त्याचा जन्म संपूर्ण सफल झाला आहे.

येथे सबधु मध्ये प चा ब आणि थ चा ध, कधिदु मध्ये थ चा ध आणि त चा द सभलउं मध्ये फ चा भ झालेले आहेत. **करेप्पिणु** -- सू.४.४४०. **पम्हट्टउ** -- सू.४.२५८ पहा.

श्लोक ४ :- जर कदाचित् प्रियकर मला भेटेल तर पूर्वी (कधीही) न

केलेले असे काहीतरी कौतुक मी करीन; नवीन मडक्यात जसे पाणी सर्वत्र शिरते, तशी मी सर्वांगाने (त्या प्रियकरात) शिरेन.

येथे अकिआ, नवइ मध्ये क चा ग झालेला नाही. कुड्ड -- कोड्ड (सू.४.४२२) मधील ओ ह्रस्व होऊन कुड्ड. करीसु, पइसीसु -- सू.४.३८८.

श्लोक ५ :- सोन्यासारख्या कांतीने चमकणारा फुललेला कर्णिकार वृक्ष पहा. जणु सुंदरीच्या मुखाने जिंकल्यामुळे तो वनात रहात आहे (श- वनवास सेवीत आहे).

येथे पफुल्लिअउ मध्ये फ चा भ, ०पयासु मध्ये क चा ग आणि विणिज्जिअउ मध्ये त चा द झालेला नाही. उअ -- सू.२.२११.

३९७ मराठीतही म चा व होतो. उदा. ग्राम-गाव, नाम-नाव इत्यादी. भवँरु -- (हिं) भंवर. जिवाँ, तिवाँ, जेवाँ, तेवाँ -- जिम, तिम, जेम, तेम (सू.४.४०१).

३९८ जइ....पिउ -- येथे पिउ मध्ये रेफा चा लोप झाला आहे. जइभग्गा.... प्रियेण -- येथे प्रियेण मध्ये रेफाचा लोप झालेला नाही.

३९९ **श्लोक १ :-** व्यास महर्षी असे म्हणतात:- जर वेद व शास्त्र प्रमाण असेल, तर मातेचे चरण वंदन करणाऱ्यांना दररोज गंगास्नान घडते.

येथे व्यास शब्दात रेफाचा आगम होऊन ब्रासु झाले आहे. मायहँ -
- (म) माय. दिविदिवि -- सू.४.४१९, ४१०. वासेण....बद्ध -
- याचे ऐवजी 'वासेण' वि भारहं खंभि 'बद्धं' (व्यासेन अपि भारतं स्तम्भे बद्धम्) (व्यासाने सुद्धा भारत स्तंभात ग्रथित केले), असा पाठभेद आहे. येथे वासेण मध्ये रेफ आलेला नाही.

४०० **श्लोक १ :-** वाईट (कर्म) करणाऱ्या पुरुषावर आपत्ती येते.

येथे आवड मध्ये दकाराचा इकार झाला आहे. आवड -- आपद्.
आवड -- आयाति. गुणहिँ....पर -- येथे संपय मध्ये द चा इ
झालेला नाही.

४०१ श्लोक १ :- दुष्ट दिवस कसा संपेल ? रात्र लवकर कशी होईल ?
आपल्या नव वधूला भेटण्यास उत्सुक झालेला तो (असे) मनोरथ करतो.

येथे कथम् ला 'केम' आणि 'किध' आदेश झालेले आहेत. समप्पउ
-- सू. ३.१७३. छुडु -- (दे) शीघ्र, लवकर.

श्लोक २ :- मला वाटते (ओ) - सुंदरीच्या मुखाने जिंकल्याने चंद्र
ढगांआड दडत आहे. ज्याचे शरीर पराभूत झाले आहे, असा दुसरा कोणीही
निःशंकपणे कसा बरे हिंडेल ?

येथे कथम् शब्दाला किम (किवँ) आदेश आहे. ओ -- सू.२.२०३.
भवँडु -- भ्रमति मध्ये सू.४.३९७ नुसार म चा वँ झाला.

श्लोक ३ :- आनंदा! सुंदरीच्या बिंबाधरावर दंतव्रण कसा (राहिलेला)
आहे? (उत्तर-) उत्कृष्ट रस पिऊन प्रियकरणे जणु उरलेल्यावर मुद्रा केली
आहे.

येथे कथम् शब्दाला किह असा आदेश झाला आहे. पिअवि --
सू.४.४३९ जणु -- सू.४.४४४.

श्लोक ४ :- सखी! माझा प्रियकर मजशी सदोष असेल तर ते (तू) चोरून
अशाप्रकारे (मला) सांग की त्याचे ठिकाणी पक्षपाती असणारे माझे मन
त्याला कळणार नाही.

येथे तथा शब्दाला तेम (तेवँ) आणि यथा शब्दाला जेम (जेवँ)
आदेश झाला आहे.

श्लोक ५ :- सू. ४.३७७.१ पहा. एवं....हायीं -- जिध-तिध चे
उदाहरण :- जिध तिध तोडहि कम्मु। (कुमारपालचरित - ८.४९).

४०२ **श्लोक १ :-** शुक्राचार्य म्हणतात हे बलिराजा! हा कसला याचक आहे? हे मी तुला सांगितले होते. मूर्खा! हा असला तसला कोणी नसून, हा असला स्वतः नारायण आहे.

येथे केहउ, जेह, तेहु यामध्ये एह आदेश आहे. (पहिल्या ओळीतील)
एहु -- एहो (सू.४.३६२) मधील ओ ह्रस्व झाला आहे.

४०४ **श्लोक १** जर तो प्रजापती कोटून तरी शिक्षण मिळवून (प्रजा) निर्माण करीत असेल, तर या जगात येथे तेथे (म्हणजे कुठेही) तिच्यासारखी कोण आहे, ते सांग.

येथे जेत्थु, तेत्थु यामध्ये 'त्र' ला एत्थु आदेश झाला आहे. तहि --
-- तहे (सू.४.३५९) मधील ए ह्रस्व झाला आहे. सारिक्खु -- सादृक्ष्य (सू.२.१७).

४०५ **केत्थु...जगि** -- येथे केत्थु, जेत्थु, तेत्थु यांमध्ये 'त्र' ला एत्थु आदेश आहे.

४०६ **अपभ्रंशे....भवन्ति** -- या नियमाप्रमाणे जाम-ताम, जाउं-ताउं, जामहिं-तामहिं अशी वर्णान्तरे होतात. मग सू.४.३९७ नुसार म चा वँ होऊन, जावँ, तावँ इत्यादी वर्णान्तरे होतात.

श्लोक १ :- जोपर्यंत सिंहाच्या पंजाचा तडाका गंडस्थळावर पडला नाही, तोपर्यंतच पावलो पावली सर्व मदोन्मत्त हत्तींचा नगारा वाजत असतो.

येथे जाम-ताम मध्ये 'म' आदेश आहे.

श्लोक २ :- जोपर्यंत तेल काढलेले नाही तोपर्यंत तिळांचे तिळपणे (असते); तेल निघून जाताच तिळ तिळ न रहाता खल (पेंड, दुष्ट) होतात.

येथे जाउं-ताउं मध्ये 'उं' आदेश आहे. पणट्ठइ -- पणट्ठ पुढे सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे अ आला आहे. जि -- जि (सू.४.४२०) चे द्वित्व आले आहे. फिट्ठवि -- सू.४.४३९. फिट्ठ हा भ्रंश धातूचा आदेश आहे (सू.४.१७७).

श्लोक ३ :- जेव्हा जीवावर विषम कार्यगती येते, तेव्हा इतर जन राहू देत (पण) सुजनसुद्धा अंतर देतो.

येथे जामहिँ-तामहिँ मध्ये 'हिँ' आदेश आहे.

४०७ अत्वन्तयोः -- सू.२.१५६-१५७ वरील टीप पहा. **जेवडु...गामहँ --** जितके अंतर राम व रावण यांत, तितके अंतर नगर व गाव यांत (असते). -- येथे **जेवडु-तेवडु** मध्ये एवड असा आदेश आहे. **जेवडु तेवडु --** (म) जेवढेतेवढे; (गु) जेवडुं-तेवडुं. **जेतुलो, तेतुलो --** जेतिल-तेतिल (सू.२.१५७) मध्ये स्वरभेद होऊन (सू.४.३२९) जेतुल-तेतुल असे वर्णान्तर झाले आहे.

४०८ एवडु केवडु -- (म) एवढा, केवढा. **एतुलो केतुलो --** एतिल केतिल (सू.२.१५७) मध्ये भिन्न स्वर येऊन, एतुल केतुल हे वर्णान्तर झाले.

४०९ श्लोक १ :- परस्पराशी लढणाऱ्यांपैकी ज्यांचा स्वामी पीडित झाला, त्यांना वाढलेले अन्न (श-मूग) वाया गेले.

येथे अवरोप्परु मध्ये आदि अकार आला आहे. **मुग्गडा --** सू.४.४२९. **जोहन्ताहं --** याचे ऐवजी जोअन्ताहं हा पाठ डॉ. वैद्यांनी स्वीकारलेला आहे. **गञ्जिउ --** (म) गांजणे; गांजलेला.

४१० उच्चारणस्य लाघवम् -- ए आणि ओ यांचे ह्रस्व उच्चार, त्यांचे ऐवजी इ आणि उ लिहून किंवा त्यांच्या डोक्यावर ˆ हे चिन्ह देऊन (एँ, ओँ) दाखविले जातात. उदा. सुधेँ हा ह्रस्व उच्चार सुधिँ असा सू. ४.३९६.२ मध्ये दाखविला आहे. दुल्लहहोँ मध्ये 'ओ' चा उच्चार ह्रस्व आहे.

४११ उं हुं...लाघवम् -- या अनुस्वारांतांचे उच्चार-लाघव होऊन त्यांचा होणारा सानुनासिक उच्चार ˆ या चिन्हाने दाखविला जातो. उदा. उँ, हुँ

इत्यादी. येथे पुढे दिलेल्या उदाहरणातील, तुच्छउँ, किज्जउँ मध्ये 'उँ' चे, तरुहुँ मध्ये 'हुँ' चे, जहिँ मध्ये 'हिँ' चे आणि तणहँ मध्ये 'हँ' चे उच्चार लाघव आहे.

४१२ **मकाराक्रान्तो भकारः** -- म्हणजे म्भ.

श्लोक १ :- हे ब्राह्मणा! सर्व अंगांनी (=बाबतीत) हुषार असे जे कोणी नर असतात, ते विरळ असतात. जे वाकडे आहेत, ते फसविणारे असतात; जे सरळ असतात, ते बैलोबा (=ठोंबे) असतात.

येथे बम्भ मध्ये 'म्ह' चा 'म्भ' झाला आहे. **छड्ल** -- (हिं) छैला. **उज्जुअ** -- ऋजु मधील ऋ चा उ (सू.१.१३१) आणि 'ज' चे द्वित्व (सू.२.९८) होऊन झालेल्या उज्जु पुढे स्वार्थे 'अ' आला. **बड्ल** -- (म) बैल.

४१४ **श्लोक १ :-** ते दीर्घ लोचन निराळेच आहेत; ते भुजयुगल निराळेच आहे; तो घन स्तनांचा भार निराळाच आहे; ते मुखकमल निराळेच आहे; केशकलाप निराळाच आहे; आणि गुण व लावण्य यांचा निधी अशी ती सुंदरी (नितम्बिनी) ज्याने घडविली, तो विधि (ब्रह्मदेव) ही प्रायः निराळाच आहे.

येथे प्रायस् शब्दाला प्राउ असा आदेश झाला आहे.

श्लोक २ :- प्रायः मुनींना सुद्धा भ्रांती आहे; ते (फक्त) मणी मोजतात, (पण) अद्यापि अक्षर व निरामय अशा परम पदी ते लीन झालेले नाहीत.

येथे प्रायस् शब्दाला प्राइव आदेश आहे. **भन्तडी** -- भन्ति पुढे सू.४.४२९ नुसार अड हा स्वार्थे प्रत्यय आला व पुढे सू.४.४३१ नुसार स्त्रीलिङ्गी ई प्रत्यय लागला. **मणिअडा** -- सू.४.४३० नुसार मणि शब्दापुढे स्वार्थे प्रत्यय आले.

श्लोक ३ :- सखि! (मला वाटते) सुंदरीची नयनरूपी सरोवरे प्रायः अश्रुजलाने ओसंडत आहेत; म्हणून ते (नयन) जेव्हा समोरासमोर (कुणाकडे

तरी पहाण्यास) वळतात, तेव्हा ते तिरका घाव देतात.

येथे प्रायस् शब्दाला प्राइम्ब आदेश झाला आहे. घन्त -- घातमधील 'त्' चे द्वित्व होऊन (सू.२.९८-९९) हे वर्णान्तर झाले.

श्लोक ४ :- प्रियकर येईल; मी रागावेन; रागावलेल्या माझा तो अनुनय करील. प्रायः दुष्ट (दुष्कर) प्रियकर असे मनोरथ करायला लावतो.

येथे प्रायस् शब्दाला पग्गिम्ब असा आदेश आहे. रूसेसुँ -- सू.४.३८८, ३८५, ४१०; सू.३.१५७ नुसार धातूच्या अन्त्य अ चा ए झाला आहे. मणोरहइं -- मणोरह हा शब्द येथे नपुंसकलिंगामध्ये वापरला आहे.

४१५ श्लोक १ :- विरहाग्नीच्या ज्वाळांनी पेटलेल्या कोणातरी पथिकाने (येथे) बुडी मारली असली पाहिजे. नाहीतर (या) शिशिर काळात थंड पाण्यातून वाफ (धूर) कशी आली असती ?

येथे अन्यथा शब्दाला अनु आदेश आहे. बुड्डिवि -- सू.४.४३९. बुड्ड हा मस्ज् धातूचा आदेश आहे (सू.४.१०१). ठिअउ, उट्ठिअउ - ठिअ आणि उट्ठिअ पुढे सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे अ आला आहे. कहंतिहु -- सू.४.४१६.

४१६ श्लोक १ :- माझा कांत घरी असता झोपड्या कुठून (कशा) पेटतील ? शत्रूच्या रक्ताने वा स्वतःच्या रक्ताने तो त्या विझवील, यात शंका नाही.

येथे कुतस् शब्दाला कउ आदेश आहे. झुंपडा -- (म) झाप, झोपडी. धूम....उट्ठिअउ -- येथे कुतस् शब्दाला कहन्तिहु असा आदेश आहे.

४१७ श्लोक १ :- सू. ४.३७९.२ पहा.

४१८ श्लोक १ :- प्रियसंगमाचे वेळी झोप कोठून (येणार) ? प्रियकर जवळ नसता कुठली झोप ? माझ्या दोन्ही (प्रकारच्या निद्रा) नष्ट झाल्या आहेत.

मला अशीही झोप येत नाही नि तशीही झोप येत नाही.

येथे एवम् ला एम्व आदेश आहे. कउ -- सू.४.४१६. निहडी -
- सू.४.४२९, ४३१. केम्ब, तेम्ब -- कथं व तथा यांचे हे आदेश
हेमचंद्राने सांगितलेले नाहीत.

श्लोक २ :- (माझ्या) प्रियकराची सिंहाशी जी तुलना केली जाते,
त्यामुळे माझा मान खंडित होतो (=मला लाज वाटते); कारण सिंह
रक्षक-रहित हत्तींना ठार करतो; (पण माझा) प्रियकर रक्षकांसह (त्यांना)
ठार करतो.

श्लोक ३ :- जीवित चंचल आहे; मरण निश्चित आहे; प्रियकरा!
कशाला रागवावे ? ज्या दिवशी राग आहे, ते दिवस शेकडो दिव्य
वर्षाप्रमाणे होतात. -- होसहिँ -- सू.४.३८८, ३८२.

श्लोक ४ :- (आपला) मान नष्ट झाल्यावर, जरी देह नाही तरी देश
सोडून द्यावा. (पण) दुष्टांच्या करपल्लवांनी दर्शविला जात (तेथे) हिंडू नको.

येथे 'मा' तसाच राहिलेला आहे. देसडा -- सू.४.४२९-४३०.
भमिज्ज -- सू.३.१७७, १५९. सू.१.८४ नुसार मे मधील ए ह्रस्व
झाला, त्याचे ऐवजी इ येऊन भमिज्ज.

श्लोक ५ :- मीठ पाण्यात विरघळते; अरे दुष्ट मेघा! गर्जू नको. कारण
ती जळलेली झोपडी गळते; (आतली) सुंदरी आज भिजेत.

येथे 'मा' चा 'म' झाला आहे. अरि -- सू.२.२१७. गज्जु --
सू.४.३८७. अज्जु -- अद्य सारखी अव्ययेही अपभ्रंशात उकारान्त
आहेत.

श्लोक ६ :- वैभव नष्ट झाले असता वक्र, वैभवात (मात्र) नेहमीप्रमाणे
(जनसामान्य) असणारा चंद्र - इतर दुसरा कोणीही नाही - माझ्या
प्रियकराचे किंचित् अनुकरण करतो.

४१९ श्लोक १ :- खरोखर कृपण मनुष्य खातही नाही, पीतही नाही, (मनाने) विरघळतही नाही व धर्मासाठी एक रुपयाही खर्च करीत नाही; यमाचा दूत एका क्षणात प्रभावी होईल, हे तो जाणतही नाही.

वेच्चइ -- (म) वेचणे. रूअडउ, दूअडउ -- सू.४.४२९-४३०.

पहुच्चइ -- सू.४.३९०. अहवइ....खोडि -- (अथवा चांगल्या वंशात जन्मलेल्यांचा हा दोष (खोडि) नव्हे).

खोडि -- (म) खोड, खोडी.

श्लोक २ :- ज्या देशात प्रियकराचा पत्ता (प्रमाण) लागेल, तेथे जावे. जर तो आला तर त्याला आणीन; (नाहीतर) तेथेच (मी) मरेन.

येथे अथवा चे अहवा असे वर्णान्तर झाले आहे. देसडइ -- सू.४.४२९ नुसार देस पुढे स्वार्थे प्रत्यय आला. जाइजइ, लब्भइ आणि अइ -- ही कर्मणि रूपे आहेत.

श्लोक ३ :- प्रवासाला गेलेल्या प्रियकराबरोबर मी गेले नाही आणि त्याच्या वियोगाने मेलेही नाही; या कारणाने त्या प्रियकरास संदेश देण्यास मला लाज वाटते. -- येथे संदेशडा -- सू.४.४२९.

श्लोक ४ :- इकडे मेघ पाणी पितात; इकडे वडवानल क्षुब्ध झाला आहे. (तथापि) सागराचे गांभीर्य पहा; (पाण्याचा) एक कणही कमी झालेला नाही.

एत्तहे -- सू.४.४२०. गहीरिम -- सू.२.१५४.

४२० श्लोक १ :- जाऊ दे (त्याला); जाणाऱ्या (त्या) ला (मागे) बोलवू नका; किती पावले (तो पुढे) जातो, ते पहाते (मी). त्याच्या हृदयात मी तिरकी बसलेली आहे; (परंतु माझा) प्रियकर जाण्याचे केवळ अवडंबर करतोय.

जाउ -- सू.३.१७३. पल्लवह -- सू.३.१७६.

श्लोक २ :- अंगणात हरीला नाचविला; लोकांना आश्चर्यात पाडले;
आता राधेच्या स्तनांचे जे व्हायचे असेल ते होऊ दे.

श्लोक ३ :- सर्वांगसुंदर गौरी (सुंदरी) ताज्या (नवीन) विषग्रंथी (बचनागा) प्रमाणे आहे; पण ज्याच्या गळ्याला ती चिकटत नाही, तो (तरुण) वीर (मात्र) मरतो.

नवखी -- (म) नवखा, नवखी. सू.४.४२२ पहा.

४२१ श्लोक १ :- मी म्हटले - हे ढवळ्या बैला! तू धुरा धर; वाईट बैलांनी
आम्हाला पीडा दिली आहे; तुझ्याशिवाय भार वाहिला जाणार नाही;
(पण) तू आता विषण्ण का ?

कसर -- (दे) वाईट बैल.

४२२ श्लोक १ :- एक तू कधीही येत नाहीस; दुसरे, (आलास तर) लवकर
जातोस. मित्रा! मला कळले आहे की तुझ्यासारखा दुष्ट कोणीही नाही.

येथे शीघ्र शब्दाला वहिल्ल आदेश आहे. **कइअह --** 'कदापि'चा हा
आदेश हेमचंद्राने दिलेला नाही. **आवही --** आवहि (सू.४.३८३) मध्ये
सू.४.३२९ नुसार स्वरबदल झाला. **वहिल्लउ --** वहिल्ल पुढे सू.४.४२९
नुसार स्वार्थे अ आला आहे. **जाहि --** सू.४.३८३. **मित्तडा --**
सू.४.४२९. **जेहउ --** जेह (सू.४.४०२) पुढे सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे
अ आला.

श्लोक २ :- जसे सुपुरुष आहेत, तसे कलह आहेत; जशा नद्या आहेत,
तशी वळणे आहेत; जसे डोंगर आहेत, तशा दऱ्या आहेत. हे हृदया! तू
का खिन्न होतोस ?

डोंगर -- (म) डोंगर. **विसूरहि --** सू.४.३८३ . विसूर हा 'खिद्'
धातूचा आदेश आहे (सू.४.१३२).

श्लोक ३ :- सागर सोडून जे स्वतःला तटावर फेकतात, त्या शंखांचा अस्पृश्य संसर्ग आहे; केवळ (दुसऱ्याकडून) फुंकले जात, ते भ्रमण करतात.

छडेडविणु -- सू.४.४४० . छ हा मुच् धातूचा आदेश आहे (सू.४.९१).

घळ -- (दे) (म) घालणे. **विट्टाल --** (म) विटाळ.

श्लोक ४ :- मूर्खा! दिवसात जे मिळेल ते खा; एक पैसा (द्रम्म) सुद्धा साठवू नको. कारण असे काहीतरी भय येते की ज्याने जन्माचाच शेवट होतो.

वढ -- सू.४.४२२.१२ नंतर पहा. **द्रवक्कउ --** द्रवक्कला सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे अ प्रत्यय लागला आहे.

श्लोक ५ :- जरी चांगल्या प्रकारे, सर्वादरपूर्वक, हरी एकेकाकडे पहातो, तरी जेथे राधा आहे, तेथे त्याची दृष्टी जाते. स्नेहाने भरलेले डोळे रोखण्यास कोण समर्थ आहे ?

राही -- सू.४.३२९ नुसार राधा मधील स्वरात बदल झाला. **संवरेवि --** सू.४.४४१. **पलुट्टा --** पलोट्ट (सू.४.२५८) मध्ये ओ चा उ झाला.

श्लोक ६ :- वैभवात स्थिरता कुणाची? यौवनात गर्व कुणाचा? (म्हणून) जो खोलवर बिंबेल (श - लागेल) असा लेख पाठविला जात आहे.

थिरत्तणउं -- थिर ला सू.२.१५४ नुसार त्ण प्रत्यय लागला; मग त्यापुढे सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे अ आला. **मरट्ट --** (दे) गर्व. **लेखडउ --** सू.४.४३० नुसार स्वार्थे प्रत्यय आला.

श्लोक ७ :- कुठे चंद्र, कुठे समुद्र ? कुठे मोर, कुठे मेघ ? सज्जन जरी दूर असले, तरी त्यांचा स्नेह असाधारण असतो. -- येथे **असड्डल -**
- असाधारण.

श्लोक ८ :- इतर चांगल्या वृक्षांवर हत्ती आपली सोंड कौतुकाने (=खेळ म्हणून) घासतो; पण खरी गोष्ट विचाराल, तर त्याचे मन मात्र फक्त सल्लकी (वृक्षा) वरच आहे.

कुड्डेण -- सू.१.८४ नुसार कोड्ड मधील ओ ह्रस्व होऊन, त्याचे स्थानी उ आला.

श्लोक ९ :- स्वामी! आम्ही क्रीडा केली; तुम्ही असे का बोलता ? अनुरक्त अशा आम्हा भक्तांचा त्याग करू नका.

खेडुयं -- खेडु ला स्वार्थे य (क) प्रत्यय लागला आहे.

श्लोक १० :- मूर्खा! नद्यांनी वा तळ्यांनी अथवा सरोवरांनी किंवा उद्यानांनी वा वनांनी देश रम्य होत नाहीत, तर सुजनांच्या रहाण्याने (देश रम्य) होतात.

सरिहिं, सरेहिं, सरवरेहिं, ०वणेहिं, निवसन्तेहिं, सुअणेहिं -- सू.४.३४७.

श्लोक ११ :- हे अद्भुतशक्तियुक्त शठ हृदया! तू शेकडो वेळा माझ्यापुढे म्हणाला होतास की जर प्रियकर प्रवासाला जाईल तर मी फुटेन.

हिअडा -- सू.४.४२९. **भंडय** -- (दे) विट, भडवा; स्तुतिपाठक; शठ. **फुट्टिसु** -- सू.४.३८८, ३८५.

श्लोक १२:- (या श्लोकात मानवी शरीराचे रूपकात्मक वर्णन आहे. येथे पंच म्हणजे पाच ज्ञानेंद्रिये:-) एक (शरीररूपी) कुटी (झोपडी) आहे; तिच्यावर पाचांचा अधिकार आहे (रूद्ध); पाचांची बुद्धि पृथक् पृथक् आहे. हे बहिणी! जेथे कुटुंब आपापल्या छंदाप्रमाणे वागते, ते घर आनंदी कसे राहिल ते सांग ?

कुडुली -- कुडी ला सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे उल्ल प्रत्यय लागून,

मग सू.४.४३१ नुसार स्त्रीलिंगी ई प्रत्यय लागला.

श्लोक १३ :- जो मनात व्याकुळ होऊन चिंता करतो पण एक पैसा किंवा रुपया देत नाही, तो एक मूर्ख; रतिवश होऊन हिंडणारा व घरातच बोटांनी जो भाला फिरवितो, तो एक मूर्ख. **०भमिरु** -- सू.२.१४५.

श्लोक १४ :- हे बाले! तुझ्या चंचल व अस्थिर कटाक्षांनी (नयनांनी) जे पाहिले गेले, त्यांच्यावर अपूर्ण काळीच मदनाचा हल्ला होतो.

०दडवडड -- दडवड पुढे सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे प्रत्यय आला.

श्लोक १५ :- हरणांनो! ज्याच्या हुंकाराने (तुमच्या) मुखांतून गवत गळून पडते, तो सिंह (आता) गेला; (तेव्हा तुम्ही) निश्चितपणे पाणी प्या.

पिअहु -- सू.४.३८४. **केरएँ** -- केर पुढे सू. ४.४२९ नुसार स्वार्थे अ आला; मग सू.४.३४२ नुसार केरएँ हे तृ.ए.व. **हुंकारडएं** -- हुंकारड चे तृ.ए.व. (सू.४.३४२). हुंकारड मध्ये हुंकार पुढे सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे प्रत्यय आला आहे. **तृणाइं** -- तणाइं असा पाठभेद आहे.

श्लोक १६ :- स्वस्थावस्थेत असणाऱ्याशी सर्वच लोक बोलतात. (पण) 'भिऊ नको' असे (फक्त) सज्जनच पीडितां (दुःखितां) ना म्हणतात.

साहु -- सू.४.३६६. **आदन्न** -- (दे) आर्त. **मब्भीसडी** -- मब्भीसाला सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे अड प्रत्यय लागून, पुढे सू.४.४३१ नुसार स्त्रीलिंगी ई प्रत्यय आला.

श्लोक १७ :- हे मुग्ध (खुळ्या) हृदया! जे जे पाहिलेस त्या त्या ठिकाणी (जर) आसक्त झालास, (तर) फुटणाऱ्या लोखंडाला जसे घणाचे घाव (सोसावे लागतात) तसा ताप तुला सोसावा लागेल. **फुट्टणाण** -- सू.४.४४३. **घण** -- (म) घण.

४२३ **श्लोक १ :-** मला वाटले - हुहुरु शब्द करीत मी प्रेमरूपी सरोवरात बुडून जाईन. पण अचानक कल्पना नसताना, विरहरूपी नौका (मला) मिळाली.

येथे हुहुरु शब्द ध्वन्यनुकारी आहे. **नवदि** -- सू.२.१८८.

श्लोक २ :- जेव्हा डोळ्यांनी प्रियकर पाहिला जातो तेव्हा कस्कस् शब्द करीत खाल्ला ही जात नाही अथवा घुट्टुट्टु (शब्द करीत) प्यालाही जात नाही. (तरी) सुखस्थिति असते.

येथे कसरक व घुंट हे शब्द ध्वन्यनुकारी आहेत. **खज्जइ** -- 'खा' धातूचे कर्मणि रूप. **नउ** -- येथे 'न' शब्दाला स्वार्थे प्रत्यय लागला आहे. **घुंट** -- (म) घोट; घुट्टुट्टु.

श्लोक ३ :- माझा नाथ जैन प्रतिमांना वंदन करीत अद्यापि घरातच आहे (=प्रवासाला गेलेला नाही); तोवरच गवाक्षामध्ये विरह (हा) माकडचेष्टा करीत आहे (करू लागला आहे).

येथे घुघ हा चेष्टानुकरणी शब्द आहे. **ताउँ** -- सू.४.४०६.

श्लोक ४ :- जरी तिच्या मस्तकावर जीर्ण कांबळे होते व गळ्यात (पुरे) वीस मणिही नव्हते, तरी सुंदरीने सभागृहातील सभासदांना ऊठ-बैस करावयास लाविले.

येथे उट्टबईस हा चेष्टानुकरणी शब्द आहे. **लोअडी** -- लोमपुटी.

मणियडा -- मणि शब्दाला सू.४.४२९ नुसार अड हा स्वार्थे प्रत्यय लागला. **उट्टबईस** -- (म) ऊठबैस, उठाबशा.

४२४ **श्लोक १ :-** आई, संध्याकाळी (मी) प्रियकराशी कलह केला याचा (मला) पश्चाताप होत आहे. (खरोखर) विनाशकाळी विपरीत बुद्धी होते.

येथे घइं हा निरर्थक वापरलेला निपात आहे. **अम्मडि, बुद्धडी** --

येथे सू.४.४२९ नुसार प्रथम स्वार्थे अड प्रत्यय आला व मग सू.४.४३१ नुसार ई हा स्त्रीलिंगी प्रत्यय आला. **पच्छायावडा** -- सू.४.४२९.

४२५ **श्लोक १ :-** अरे प्रियकरा! कोणत्या देशात असला परिहास (केला जातो) ते सांग. मी तुझ्यासाठी क्षीण होते, पण तू मात्र दुसरीसाठी (क्षीण होतोस).

येथे केहिँ व रेसि हे तादर्थ्या निपात आहेत. परिहासडी -- सू.४.४२९,४३१. एवं...हार्यीं -- तेहिँ व रेसिं ची उदाहरणे :- कहि कसु रेसिं तुहुँ अवर कम्मरंभ करेसि कसु तेहिँ परिगहु (कुमारपालचरित, ८.७०-७१). वड्डु....तणेण -- येथे तणेण हा तादर्थ्या निपात आहे.

४२६ **श्लोक १ :-** जे थोडे विसरले असूनही आठवले जाते ते प्रिय म्हणावयाचे; पण ज्याचे स्मरण होते व नष्ट होते, त्या स्नेहाचे नाव काय ?

येथे पुणु मध्ये स्वार्थे डु आहे. मणाउँ -- सू.४.४१८. कइँ -- काइँ (सू.४.३६७) मधील आ चा ह्रस्व (सू.४.३२९) झाला आहे. विणु....वलाहुँ -- येथे विणु मध्ये स्वार्थे डु आहे.

४२७ **श्लोक १ :-** ज्याच्या आधीन इतर (इंद्रिये आहेत) अशा मुख्य जिव्हेन्द्रियाला वश करा. तुंबिनी (दुध्या भोपळ्या) चे मूळ नष्ट झाल्यावर, (त्याची) पाने अवश्य सुकून जातात.

येथे अवसेँ मध्ये स्वार्थे डें (एं) आहे. सुक्कहिँ -- सू.४.३८२. अवस....अहिँ -- येथे अवस मध्ये स्वार्थे ड (अ) आहे.

४२८ **श्लोक १ :-** एकदाच शील कलंकित झालेल्यांना प्रायश्चित्ते दिली जातात; पण जो रोज (शील) खंडित करतो, त्याला प्रायश्चित्ताचा काय उपयोग ?

येथे एक्कसि मध्ये स्वार्थे डि आहे. देज्जहिँ -- दे धातूच्या कर्मणि अंगाचे वर्तमानकाळ तृ.पु.अ.व.

४२९ **श्लोक १ :-** जेव्हा विरहाग्नीच्या ज्वालांनी होरपळलेला पथिक रस्त्यावर दिसला तेव्हा सर्व पथिकांनी मिळून त्याला अग्नीवर ठेवला (कारण तो मेलेला होता).

येथे ०करालिअउ, दिट्ठउ, किअउ, अग्गिट्ठउ यांमध्ये स्वार्थे अ आहे.

महु....दोसडा -- येथे दोसडा मध्ये स्वार्थे अड आहे.

एक्क....रुद्धी -- येथे कुडुल्ली मध्ये उल्ल हा स्वार्थे प्रत्यय आहे.

४३० फोडेन्ति....अप्पणउं -- येथे हिअडउं मध्ये स्वार्थे अडअ आहे.
चूडुल्लउ....सइ -- येथे चूडुल्लउ मध्ये स्वार्थे उल्लअ आहे.

श्लोक १ :- (प्रियकरावरील) स्वामीचा प्रसाद, सलज्ज प्रियकर व सीमासंधीवर वास आणि (प्रियकराचे) बाहुबल पाहून (सुखी झालेली) सुंदरी निश्वास टाकते.

येथे बलुल्लडा मध्ये उल्लअड हा स्वार्थे प्रत्यय आहे. पेक्खवि -- सू.४.४३९. बाहुबलुल्लडउ -- येथे उल्ल, अड आणि अ असे स्वार्थे प्रत्यय आहेत.

४३१ **श्लोक १ :-** (एक पांथस्थ दुसऱ्या पथिकाला आपल्या प्रियेबद्दल विचारतो :-) 'पथिका! (माझी) प्रिया दिसली?' (दूसरा उत्तर देतो) 'तुझी वाट पहाणारी व अश्रु आणि श्वास यांनी चोळी ओली व सुकी करणारी (अशी ती मला) दिसली.'

येथे गोरडी मध्ये ई (डी) प्रत्यय आहे. निअन्त -- सू.३.१८१. निअ हा दृश् धातूचा आदेश आहे (सू.४.१८१). करन्त -- सू.३.१८१. एक्क....रुद्धी -- येथे कुडुल्ली मध्ये ई प्रत्यय आहे.

४३२ **श्लोक १ :-** प्रियकर आला (ही) वार्ता ऐकली; (त्याचा शब्द-) ध्वनि कानात शिरला; नष्ट होणाऱ्या त्या विरहाची धूळ सुद्धा दिसली नाही.

येथे धूलडिआ मध्ये आ प्रत्यय आहे. वत्तडी -- वत्ताला सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे अड प्रत्यय, मग सू.४.४३१ नुसार ई हा स्त्रीलिंगी प्रत्यय लागला. कन्नडइ -- 'कन्न'ला स्वार्थे अड प्रत्यय (सू.४.४२९) लागला

आहे. नासन्तअहोँ -- नासन्त (सू.३.१८१) पुढे स्वार्थे अ (सू.४.४२९) आला आहे. धूलडिआ -- सू.४.४३३ पहा.

४३३ धूलडिआ -- येथे धूलड पुढे आ प्रत्यय असताना, ड मधील अकाराचा इकार झालेला आहे.

४३४ ईयप्रत्ययस्य -- ईय हा मत्वर्थी प्रत्यय आहे.

श्लोक १ :- हे प्रिया! (तुझा) संग मिळत नाही; (मग) तुझ्या संदेशाचा काय उपयोग ? स्वप्नात प्यालेल्या पाण्याने (खरी) तहान भागेल काय ?
येथे तुहारेण मध्ये आर आदेश आहे. देक्खु...कन्तु -- येथे अम्हारा मध्ये आर आदेश आहे. बहिणि...कन्तु -- येथे महारा मध्ये आर आदेश आहे.

४३५ अतोः प्रत्ययस्य -- सू.२.१५६ वरील टीप पहा.

४३६ त्र-प्रत्ययस्य -- सू.२.१६१ वरील टीप पहा.

श्लोक १ :- येथे, तेथे, घरी, दारी (याप्रकारे) चंचल लक्ष्मी फिरते; प्रियकरापासून विमुक्त झालेल्या सुंदरीप्रमाणे ती निश्चलपणे कोठेही रहात नाही.

येथे एत्तहेँ, तेत्तहेँ मध्ये एत्तहे (डेत्तहे) आदेश आहे. कहिँ -- सू.३.६०.

४३७ त्वतलोः प्रत्यययोः -- त्व आणि तल् (ता) हे भाववाचक नामे साधण्याचे प्रत्यय आहेत. उदा. बालत्व, पीनता. वडुप्पणु...पाविअइ -- येथे वडुप्पणु मध्ये प्पण आदेश आहे. वडुत्तणहो तणेण -- येथे वडुत्तणहो मध्ये सू.२.१५४ नुसार त्ण प्रत्यय लागला आहे.

४३८ तव्य-प्रत्ययस्य -- तव्य हा वि.क.धा.वि. साधण्याचा प्रत्यय आहे.

श्लोक १ :- (टीकाकाराच्या मते, विद्यासिद्धीसाठी कोणा एका सिद्ध पुरुषाने नायिकेला धन इत्यादी देऊन, तिचा भर्ता मागितला, तेव्हा ती हे शब्द उच्चारते :-) हे घेऊन जर मला प्रियकराचा त्याग करावयाचा (करावा लागणार) असेल, तर मला मरणे हेच कर्तव्य आहे, दुसरे काही नाही.

येथे **करिएव्वुँ, मरिएव्वुँ** मध्ये इएव्वुँ आदेश आहे. धुं -- सू.४.३६०.

श्लोक २ :- जगात अतिरक्त अशा मंजिष्ठा वनस्पतीला (कोणत्यातरी) प्रदेशातून (जमिनीतून) उच्चाटन (उखडणे), अग्नीत कढणे आणि घणाकडून कुटून घेणे, हे सहन करावे लागते.

येथे **सहेव्वुँ** मध्ये एव्वुँ आदेश आहे.

श्लोक ३ :- जरी तो वेद प्रमाण आहे तरी रजस्वला स्त्रीचे सह झोपण्यास मनाई आहे, पण जागे रहाण्यास कोण अटकाव करणार ?

येथे **सोएवा, जग्गेवा** यांमध्ये एवा आदेश आहे.

४३९ **क्त्वाप्रत्ययस्य** -- सू.१.२७ वरील टीप पहा.

श्लोक १ :- हे हृदया! जरी मेघ (आपले) शत्रु आहेत, तरी आपण आकाशात चढावे काय ? आपले दोन हात आहेत; जर मरायचेच असेल, तर (त्यांना) मारूनच (आपण) मरू.

येथे **मारि** मध्ये 'क्त्वा'ला इ आदेश आहे. **अम्हहं** -- सू.४.३८०.

हत्थडा -- सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे प्रत्यय आला आहे. **गय....जन्ति** -- येथे भज्जिउ मध्ये 'क्त्वा'ला इउ आदेश आहे.

श्लोक २ :- (या श्लोकात, मुंज या शब्दाने मुंज नावाचा माळव्याचा राजा, अथवा मुंज नावाचा चालुक्य राजांचा एक मंत्री अभिप्रेत आहे, असे काहींचे म्हणणे आहे). ज्यात मुंजाचे प्रतिबिंब पडले आहे असे पाणी,

पाण्यात न शिरता, ज्या हातातून प्याले गेले आहे, त्या हातांचे चुंबन घेऊन, ती जलवाहक (बाला) (आपल्या) जीवाचे रक्षण करते.

येथे चुंबिवि मध्ये 'क्त्वा'ला इवि आदेश आहे.

श्लोक ३ :- हात सोडून तू जा; असे असू दे; त्यात काय दोष आहे ? (पण) जर तू माझ्या हृदयातून बाहेर पडशील, तर मुंज रागावला आहे, असे मी समजेन.

येथे विछोडवि मध्ये 'क्त्वा'ला अवि आदेश आहे. नीसरहि -- सू.४.३८३.

४४० **श्लोक १ :-** संपूर्ण कषायरूपी सैन्य जिंकून, जगाला अभय देऊन, महाव्रत घेऊन, तत्त्वाचे ध्यान करून, (ऋषि) आनंद (शिव) मिळवितात.

येथे जेप्पि, देप्पिणु, लेवि, झाएविणु मध्ये क्रमाने एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु असे 'क्त्वा'चे आदेश आहेत. कसाय -- क्रोध, मान, माया व लोभ यांना जैनधर्मात कषाय म्हणतात.

४४१ **तुमः प्रत्ययस्य --** तुम् हा हेत्वर्थक धा.अ. साधण्याचा प्रत्यय आहे.

श्लोक १ :- स्वतःचे धन देणे दुष्कर आहे; तप करावे असे (कुणालाही) वाटत नाही; मनाला सुख भोगावे असे वाटते, पण भोगता (मात्र) येत नाही.

येथे देवं, करण, भुंजणहं, भुंजणहिं यांमध्ये क्रमाने एवं, अण, अणहं, अणहिं असे 'तुम्' चे आदेश आहेत.

श्लोक २ :- संपूर्ण पृथ्वी जिंकणे व (जिंकून) तिचा त्याग करणे, व्रत (तप) घेणे व (घेऊन) त्याचे पालन करणे, हे जगात शांति (नाथ) तीर्थकर-श्रेष्ठाविना इतर कुणाला शक्य आहे ?

येथे जेप्पि मध्ये एप्पि, चएप्पिणु मध्ये एप्पिणु, लेविणु मध्ये एविणु आणि पालेवि मध्ये एवि असे 'तुम्' चे आदेश आहेत. सन्तं तित्थेसरेण

-- जैन धर्मात २४ तीर्थंकर मानले जातात. त्यांत शांतिनाथ हा एक तीर्थंकर आहे.

४४२ **श्लोक १ :-** काशीला जाऊन (नंतर) उज्जयिनीला जाऊन, जे नर मरण पावतात, ते परम पदी जातात; इतर तीर्थांचे नाव (सुद्धा) काढू नको.

येथे गम्पिणु व गम्पि यांमध्ये एप्पिणु व एप्पि यांतील आदि एकाराचा लोप झाला आहे. **परावहि** -- सू.४.३८२.

श्लोक २ :- जो गंगेला जाऊन आणि काशीला जाऊन मरण पावतो, तो यमलोकाला जिंकून, देवलकात जाऊन, क्रीडा करतो.

येथे **गमेप्पिणु** व **गमेप्पि** यांमध्ये एप्पिणु आणि एप्पिमधील आदि एकाराचा लोप झालेला नाही. **सिवतित्थ** -- काशी. **कीलदि** -- कील (सू.१.२०२) पुढे दि प्रत्यय (सू.४.२६०) आला आहे. **जिणेप्पि** -- सू.४.४४०. **जिण :-** सू.४.२४१ पहा.

४४३ **तुनः प्रत्ययस्य** -- धातूपासून कर्तृवाचक नामे सिद्ध करण्याचा तून् हा प्रत्यय आहे.

श्लोक १ :- मारणारा हत्ती, सांगणारे लोक, वाजणारा पटह, भुंकणारा कुत्रा.

येथे मारणउ, बोल्लणउ, वज्जणउ, भसणउ यांमध्ये अणअ असा 'तून्' चा आदेश आहे. **पडहु** -- वाद्यविशेष; नौबत, नगारा.

४४४ **नं मल्ल...करहि** -- येथे नं हा इवार्थी आदेश आहे.

श्लोक १ :- सूर्यास्ताचे वेळी व्याकुळ चक्रवाक पक्ष्याने कमळाच्या देठाचा (मृणालिका) तुकडा घशात घातला, (पण) तोडला (खाल्ला) (मात्र) नाही; जणु जीवाला जाऊ न देण्यासाठी अडसर घातला.

श्लोक २ :- बांगड्या गळून पडतील या भीतीने सुंदरी हात वर करून

जाते; जणु वल्लभापासूनच्या विरहरूपी महासरोवराचा ती ठाव (थांग) शोधते आहे.

श्लोक ३ :- दीर्घ नयन असणारे व लावण्ययुक्त असे जिनवराचे मुख पाहून, फार मत्सराने भरलेले लवण जणु अग्नीत प्रवेश करते.

पवीसइ -- पविस मधील 'इ' सू.४.३२९ नुसार दीर्घ ई झाली.
जिणवर -- श्रेष्ठ जिन. सू.४.२८८ वरील टीप पहा.

श्लोक ४ :- सखी! चाफ्याच्या फुलामध्ये भ्रमर शिरला आहे; सोन्यात जडविलेला जणु इंद्रनीलच असा तो शोभत आहे.

भसलु -- सू.१.२४४ **पइठउ, बइठउ --** पइठ आणि बइठ यांपुढे सू.४.४२९ नुसार स्वार्थे अ प्रत्यय आला आहे.

४४५ श्लोक १ :- डोंगरावर ढग लागले; पथिक रडत जात आहे; पर्वताला ग्रासू पहाणारा हा ढग सुंदरीच्या प्राणांवर दया करील ?

रडन्तउ -- रडन्त (सू.३.१८१) ला स्वार्थे अ प्रत्यय (सू.४.४२९) लागला आहे.

श्लोक २ :- पायाला आतडे चिकटले आहे; शिर खांद्यापासून गळून पडले आहे; तथापि (ज्याचा) हात (अद्यापि आपल्या) कट्यारीवर आहे (अशा त्या) प्रियकराची पूजा केली जाते.

खंधस्सु -- ही षष्ठी पंचमी ऐवजी वापरली आहे. **अन्त्रडी --** अन्त्र पुढे स्वार्थे अड (सू.४.४२९) व मग ई (सू.४.४३१) प्रत्यय येऊन, हा शब्द स्त्रीलिंगी झाला आहे. **हत्थडउ --** सू.४.४३०.

श्लोक ३ :- (पक्षी) शेंड्यावर चढून फळे खातात व शाखा मोडतात; तरी महावृक्ष पक्ष्यांना इजा करीत नाहीत (किंवा) स्वतःचा अपमान झाला असे मानीत नाहीत.

डाल -- (दे) शाखा, फांदी. (हिं) डाल.

४४६ **श्लोक १ :-** गमतीने (पणएण), डोक्यावर क्षणभर शेखर (गजरा) म्हणून ठेवलेले, क्षणभर रतीच्या कंठावर लोंबते ठेवलेले, क्षणभर (स्वतःच्या) गळ्यात घातलेले, अशा त्या कामाच्या पुष्पधनुष्याला नमस्कार करा.
येथे शौरसेनी भाषेतल्याप्रमाणे किद, रदि, विणिम्मविदु, विहिदु यांमध्ये 'त' चा 'द' झालेला आहे.

४४७ प्राकृत इत्यादी भाषांच्या लक्षणांचा होणारा व्यत्यय येथे सांगितला आहे.

४४८ **अष्टमे --** आठव्या अध्यायात. प्रस्तुत प्राकृत व्याकरण म्हणजे हेमचंद्राच्या व्याकरणाचा आठवा अध्याय आहे. **सप्ताध्यायीनिबद्ध-संस्कृतवत् -**
- हेमचंद्र- व्याकरणाच्या पहिल्या सात अध्यायांत संस्कृत व्याकरणाचे विवेचन आहे.

श्लोक १ :- खाली असलेल्या सूर्याच्या तापाचे निवारण करण्यास जणु छत्री खाली धरीत आहे अशी, वराहाच्या श्वासाने दूर फेकली गेलेली शेषसहित पृथ्वी विजयी आहे. (विष्णूने वराह अवतार धारण करून पृथ्वीला समुद्रातून बाहेर काढले ही पौराणिक कथा येथे अभिप्रेत आहे). अत्र **चतुर्थ्या....सिद्धः --** या प्राकृत व्याकरणात चतुर्थीचा आदेश सांगितलेला नाही; तो संस्कृतप्रमाणेच सिद्ध होतो. उदा. **हेट्ठट्ठिय** इत्यादी श्लोकात ^०**निवारणाय.**

सिद्धग्रहणं मङ्गलार्थम् -- हे प्राकृत व्याकरण सूत्रनिबद्ध आहे. सूत्राची व्याख्या अशी :- अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम्। अस्तोभनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥ त्यामुळे सूत्रात अनावश्यक शब्द असत नाहीत. पण प्रस्तुत सूत्रात सिद्धम् हा शब्द वरवर पाहिल्यास जरी अनावश्यक वाटला, तरी ग्रंथान्ती मंगल यावे, यासाठी तो या सूत्रात वापरलेला आहे.

प्राकृतव्याकरण सूत्र सूची

अइदैत्यादौ च	..	१.१५१	अदूतः सूक्ष्मे	..	१.११८
अइ संभावने	..	२.२०५	अदेल्लुक्यादे-	..	३.१५३
अउः पौरादौ	..	१.६२	अधः क्वचित्	..	४.२६१
अक्लीबे सौ	..	३.१९	अधसो हेट्टं	..	२.१४१
अङ्कोठे ल्लः	..	१.२००	अधो मनयाम्	..	२.७८
अचलपुरे	..	२.११८	अनङ्कोठा-	..	२.१५५
अजातेः पुंसः	..	३.३२	अनादौ शेषा-	..	२.८९
अडडडुल्लाः	..	४.४२९	अनादौ स्वरा-	..	४.३९६
अण णाइं	..	२.१९०	अनुत्साहोत्सन्ने	..	१.११४
अत इज्जस्वि-	..	३.१७५	अनुव्रजेः	..	४.१०७
अत एत्सौ	..	४.२८७	अन्त्यत्रयस्या-	..	४.३८५
अत एवैच्	..	३.१४५	अन्त्यव्यञ्जनस्य	..	१.११
अतसीसात-	..	१.२११	अन्यादृशोन्ना-	..	४.४१३
अतः समृद्ध्यादौ	..	१.४४	अभिमन्यौ	..	२.२५
अतः सर्वादि-	..	३.५८	अभूतोऽपि	..	४.३९९
अतः सेर्दो	..	३.२	अभ्याडोम्मत्थः	..	४.१६५
अतां डइसः	..	४.४०३	अमेणम्	..	३.७८
अतो डसेर्दातो-	..	४.३२१	अमोऽस्य	..	३.५
अतो डसेर्दादो-	..	४.२७६	अम्महे हर्षे	..	४.२८४
अतो डो विसर्गस्य	..	१.३७	अम्मो आश्चर्ये	..	२.२०८
अतो देश्च	..	४.२७४	अम्ह अम्हे	..	३.१०६
अतो रिआर-	..	२.६७	अम्हमम	..	३.११६
अतोर्देत्तुलः	..	४.४३५	अम्हहं भ्यसा-	..	४.३८०
अत्थिस्त्यादिना	..	३.१४८	अम्हे अम्हो	..	३.१०८
अथ प्राकृतम्	..	१.१	अम्हेहि अम्हाहि	..	३.११०
अदस ओइ	..	४.३६४	अम्हेहिं भिसा	..	४.३७८

अथौ वैत्	..	१.१६९	आघ्रेराङ्घः	..	४.१३
अरिर्दृप्ते	..	१.१४४	आडा अहि-	..	४.१६३
अर्जेर्विढप्पः	..	४.२५१	आडा ओअ-	..	४.१२५
अर्जेर्विढवः	..	४.१०८	आडो रभे	..	४.१५५
अर्पेरल्लिव-	..	४.३९	आचार्ये	..	१.७३
अलाहि निवारणे	..	२.१८९	आच्च गौरवे	..	१.१६३
अवतरेरोह-	..	४.८५	आजस्य	..	३.५५
अवर्णाद्वा	..	४.२९९	आड्डो णानु-	..	४.३४२
अवर्णो यश्रुतिः	..	१.१८०	आत्कश्मीरे	..	१.१००
अवश्यमो	..	४.४२७	आत्कृशा	..	१.१२७
अवात्काशो	..	४.१७९	आत्तेश्च	..	४.३१९
अवाद्गाहे-	..	४.२०५	आत्मनष्टो	..	३.५७
अवापोते	..	१.१७२	आदृडेः संनामः	..	४.८३
अविति हुः	..	४.६१	आदृते ढिः	..	१.१४३
अवेर्जृम्भो	..	४.१५७	आदेः	..	१.३९
अव्ययम्	..	२.१७५	आदेर्यो	..	१.२४५
अव्वो सूचना-	..	२.२०४	आदेः श्मश्रु-	..	२.८६
असावक्खोडः	..	४.१८८	आनन्तर्ये	..	२.१८८
अस्मदो म्मि	..	३.१०५	आन्तान्ताड्डाः	..	४.४३२
अस्येदे	..	४.४३३	आपद्विपत्	..	४.४००
अहंवयमो-	..	४.३०१	आम अभ्युपगमे	..	२.१७७
			आ		
आ अरा	..	३.४६	आमन्त्र्ये	..	४.३४६
आ आमन्त्र्ये	..	४.२६३	आमो डाहँ	..	४.३००
आ कृगो	..	४.२१४	आमो डेसिं	..	३.६१
आक्रन्देर्णीहरः	..	४.१३१	आमो हं	..	४.३३९
आक्रमेरोहा-	..	४.१६०	आयुरप्सर-	..	१.२०
आक्षिपेर्णीरिवः	..	४.१४५	आरभेराढप्पः	..	४.२५४
			आरः स्यादौ	..	३.४५

आरुहेश्चड-	..	४.२०६	इदितो वा	..	४.१
आरोपेर्वलः	..	४.४७	इदुतो दीर्घः	..	३.१६
आर्यायां र्यः	..	१.७७	इदुतौ वृष्ट-	..	१.१३७
आर्षम्	..	१.३	इदेतौ नूपुरे	..	१.१२३
आलाने	..	२.११७	इदेदोद्-	..	१.१३९
आलीडोल्ली	..	४.५४	इन्धौ ज्ञा	..	२.२८
आल्विल्लोल्ला-	..	२.१५९	इर्जस्य णो-	..	३.५२
आश्चर्ये	..	२.६६	इर्भ्रुकुटौ	..	१.११०
आश्लिष्टे	..	२.४९	इवार्थे नं-	..	४.४४४
आ सौ न वा	..	३.४८	इः सदादौ	..	१.७२
			इः स्वप्नादौ	..	१.४६
			इहरा इतरथा	..	२.२१२
इचेचः	..	४.३१८	इहहचो-	..	४.२६८
इच्च मोमु-	..	३.१५५			
इजेराः पाद-	..	२.२१७			
इणमामा-	..	३.५३			
इत एद्वा	..	१.८५	ईअइज्जौ	..	३.१६०
इतेः स्वरात्	..	१.४२	ईः क्षुतेः	..	१.११२
इतौ तो	..	१.९१	ई च स्त्रियाम्	..	३.१८२
इत्कृपादौ	..	१.१२८	ईतः सेश्चा	..	३.२८
इत्वे वेतसे	..	१.२०७	ईदूतोर्हस्वः	..	३.४२
इत्सैन्धव-	..	१.१४९	ईद्धैर्ये	..	१.१५५
इदम आयः	..	४.३६५	ईदभिस्भ्य-	..	३.५४
इदम इमः	..	३.७२	ईद्भ्यः स्सा	..	३.६४
इदम इमुः	..	४.३६१	ईयस्यात्मनो	..	२.१५३
इदमर्थस्य	..	२.१४७	ईर्जिह्वा-	..	१.९२
इदमेतत्	..	३.६९	ईर्वोद्ब्यूढे	..	१.१२०
इदं किमश्च	..	२.१५७	ईः स्त्यान-	..	१.७४
इदानीमो	..	४.२७७	ईही वा	..	१.५१

	उ		ऊ	
उअ पश्य	..	२.२११	ऊ गर्हाक्षेप-	.. २.१९९
उच्चार्यति	..	२.१११	ऊच्योपे	.. १.१७३
उच्चैर्नीचै-	..	१.१५४	ऊत्वे दुर्भंग-	.. १.१९२
उच्छल	..	४.१७४	ऊत्सुभंग-	.. १.११३
उज्जीर्णं	..	१.१०२	ऊत्सोच्छ्वासे	.. १.१५७
उतो मुकुला-	..	१.१०७	ऊद्वासारे	.. १.७६
उत्क्षिपेर्गुल-	..	४.१४४	ऊर्हीनविहीने	.. १.१०३
उत्सौन्दर्यादौ	..	१.१६०	ऊः स्तेने	.. १.१४७
उदष्टकु-	..	४.१७		
उद्दोन्मृषि	..	१.१३६	ऋक्षे वा	.. २.१९
उदृत्वादौ	..	१.१३१	ऋणज्वृषभ-	.. १.१४१
उदोद्वा-	..	१.८२	ऋतामुदस्य-	.. ३.४४
उदो ध्मो	..	४.८	ऋतोऽत्	.. १.१२६
उद्घटेरुगः	..	४.३३	ऋतोऽद्वा	.. ३.३९
उद्धूलेर्गुण्ठः	..	४.२९	ऋवर्णस्यारः	.. ४.२३४
उद्वातेरो-	..	४.११		
उद्विजः	..	४.२२७	लृत् इलिः	.. १.१४५
उन्नमेरु-	..	४.३६		
उपरेः संव्याने	..	२.१६६	एइर्जस्-	.. ४.३६३
उपसर्पेर-	..	४.१३९	एकशसो	.. ४.४२८
उपालम्भे-	..	४.१५६	एकस्वरे	.. २.११४
उमो निषण्णे	..	१.१७४	एकसरिअं	.. २.२१३
उर्भूहनुमत्-	..	१.१२१	एच्च क्त्वातुम्-	.. ३.१५७
उल्लसेरूस-	..	४.२०२	एच्च दैवे	.. १.१५३
उवर्णस्यावः	..	४.२३३	एच्छय्यादौ	.. १.५७
उः सास्ना-	..	१.७५	एट्टि	.. ४.३३३
			एण्हिं एत्ताहे	.. २.१३४

एत इद्वा	..	१.१४६		औ	
एतदः स्त्री-	..	४.३६२	औत ओत्	..	१.१५९
एतः पर्यन्ते	..	२.६५		क	
एत्	..	३.१२९	ककुदे हः	..	१.२२५
एत् त्रयोदशादौ	..	१.१६५	ककुभो हः	..	१.२१
एत्थु कुत्रात्रे	..	४.४०५	कगचज-	..	१.१७७
एत्पीयूषा-	..	१.१०५	कगटड-	..	२.७७
एदोतोः	..	१.७	कथं यथा-	..	४.४०१
एद् ग्राह्ये	..	१.७८	कथेर्वज्जर-	..	४.२
एप्प्येप्पिण्वे-	..	४.४४०	कदम्बे वा	..	१.२२२
एं चेदुतः	..	४.३४३	कदर्थिते	..	१.२२४
एदीतौ	..	३.८४	कदल्याम-	..	१.२२०
एवंपरं-	..	४.४१८	कन्दरिका-	..	२.३८
एवार्थे व्येव	..	४.२८०	कबन्धे मयौ	..	१.२३९
			कमेर्णिह्वः	..	४.४४
	ऐ		कम्पेर्विच्छोलः	..	४.४६
ऐत एत्	..	१.१४८	करवीरे	..	१.२५३
			करेणूवारा-	..	२.११६
	ओ		कर्णिकारे	..	२.९५
ओच्च द्विधा-	..	१.९७	कश्मीरे	..	२.६०
ओतोद्वान्यो-	..	१.१५६	काङ्क्षेराहा-	..	४.१९२
ओत्कूष्माण्डी-	..	१.१२४	काणेक्षिते	..	४.६६
ओत्पद्मे	..	१.६१	कादिस्थैदो-	..	४.४१०
ओत्पूतर-	..	१.१७०	कान्तस्यात	..	४.३५४
ओत्संयोगे	..	१.११६	कार्षापणे	..	२.७१
ओदाल्यां पङ्क्तौ	..	१.८३	किणो प्रश्ने	..	२.२१६
ओ सूचना-	..	२.२०३	किमः कस्त्र	..	३.७१
			किमः काङ्-	..	४.३६७

किमः किं	..	३.८०	क्ते हूः	..	४.६४
किमो डिणो	..	३.६८	क्त्व इउइवि	..	४.४३९
किमो डिहे	..	४.३५६	क्त्व ईयदूणौ	..	४.२७१
किंतद्भ्यां	..	३.६२	क्त्वस्तुमत्तूण-	..	२.१४६
क्रियत्तदो-	..	३.३३	क्त्वस्तूनः	..	४.३१२
क्रियत्तद्भ्यो	..	३.६३	क्त्वातुमत्तव्येषु	..	४.२१०
किंशुके वा	..	१.८६	क्त्वास्यादे-	..	१.२७
किराते चः	..	१.१८३	क्यडोर्यलुक्	..	३.१३८
किरिभेरे	..	१.२५१	क्यस्येय्यः	..	४.३१५
किरेर हिर	..	२.१८६	क्रपोवहो	..	४.१५१
किलाथवा-	..	४.४१९	क्रियः किणो	..	४.५२
किसलय-	..	१.२६९	क्रियातिपत्तेः	..	३.१७९
कुतसः कउ	..	४.४१६	क्रियेः कीसु	..	४.३८९
कुतूहले	..	१.११७	क्रुधेर्जूरः	..	४.१३५
कुब्जकर्पर-	..	१.१८१	क्लीबे जसृशसो	..	४.३५३
कूष्माण्ड्यां	..	२.७३	क्लीबे स्यमे-	..	३.७९
कृगमो	..	४.२७२	क्लीबे स्वरा-	..	३.२५
कृगेः कुणः	..	४.६५	क्चिद् द्वितीयादेः	..	३.१३४
कृगो डीरः	..	४.३१६	क्थवर्धा	..	४.२२०
कृत्तिचत्वरे	..	२.१२	क्थेरट्टः	..	४.११९
कृत्वसो हुत्तं	..	२.१५८	क्विपः	..	३.४३
कृदो हं	..	३.१७०	क्षःखः क्वचित्तु	..	२.३
कृषेः कड्ढ-	..	४.१८७	क्षण उत्सवे	..	२.२०
कृष्णे वर्णे	..	२.११०	क्षमायां कौ	..	२.१८
कैटभे भो	..	१.२४०	क्षरः खिर-	..	४.१७३
कौक्ष्यके	..	१.१६१	क्षस्य ँ कः	..	४.२९६
क्ते	..	३.१५६	क्षिपेर्गल-	..	४.१४३
क्तेनाप्फुण्णा-	..	४.२५८	क्षुदो हा	..	१.१७

क्षुभेः खउर-	..	४.१५४	गोणादयः	..	२.१७४
क्षुरे कम्मः	..	४.७२	गौणस्येषत	..	२.१२९
क्षेर्णिज्झरो	..	४.२०	गौणान्त्यस्य	..	१.१३४
क्ष्माशलाघा-	..	२.१०१	ग्नो वा	..	२.६२
क्ष्वेटकादौ	..	२.६	ग्रन्थेर्गण्ठः	..	४.१२०
			ग्रसेर्घिसः	..	४.२०४
			ग्रहेर्गृण्हः	..	४.३९४
खघथध-	..	१.१८७	ग्रहेर्घेप्पः	..	४.२५६
खचितपिशा-	..	१.१९३	ग्रहो वल-	..	४.२०९
खचेर्वेअडः	..	४.८९			
खादधावो-	..	४.२२८			
खिदेर्जूर-	..	४.१३२	घइमादयो-	..	४.४२४
			घञ्जूद्धे-	..	१.६८
			घटेर्गढः	..	४.११२
गमादीनां	..	४.२४९	घटेः परिवाडः	..	४.५०
गमिष्यमासां	..	४.२१५	घूर्णो घुल-	..	४.११७
गमेरई-	..	४.१६२			
गमेरेप्पि	..	४.४४२			
गर्जेर्बुक्कः	..	४.९८	ङञ्जनो	..	१.२५
गर्ते ङः	..	२.३५	ङसः सुहो-	..	४.३३८
गर्दभे वा	..	२.३७	ङसः स्सः	..	३.१०
गर्भितातिमुक्तके	..	१.२०८	ङसिङसोः	..	३.२३
गवये वः	..	१.५४	ङसिङस्भ्यां	..	४.३७२
गवेषेर्हुण्डुल्ल-	..	४.१८९	ङसिभ्यस्-	..	४.३४१
गव्यउआअः	..	१.१५८	ङसेस्तोदो-	..	३.८
गुणाद्याः क्लीबे	..	१.३४	ङसेर्म्हा	..	३.६६
गुप्येर्विर-	..	४.१५०	ङसेर्लुके	..	३.१२६
गुरौ के वा	..	१.१०९	ङसेर्हेहू	..	४.३३६
गुवदिरविर्वा	..	३.१५०	ङस्ङस्योर्हे	..	४.३५०
गृहस्य घोरो-	..	२.१४४	ङिनेच्च	..	४.३३४

डेडाहि	..	३.६५		ज	
डेडे:	..	३.१२८	जटिले जो	..	१.१९४
डेमें	..	३.७५	जद्ययां यः	..	४.२९२
डे: स्सिम्मि -	..	३.५९	जनो जाजम्मौ	..	४.१३६
डेहिं	..	४.३५२	जस्शस ई-	..	३.२६
डेहिं	..	४.३५७	जस्शसोरम्हे	..	४.३७६
			जस्शसोर्णो	..	३.२२
			च		
			जस्शसोर्लुक्	..	३.४
चतुरश्चत्तारो	..	३.१२२	जस्शसोस्तुम्हे	..	४.३६९
चतुरो वा	..	३.१७	जस्शसूडसिडसां	..	३.५०
चतुर्थ्याः षष्ठी	..	३.१३१	जस्शसूडसित्तो-	..	३.१२
चन्द्रिकायां	..	१.१८५	जाग्रेर्जग्गः	..	४.८०
चपेटापाटौ	..	१.१९८	जुगुप्सेर्झण-	..	४.४
चाटौ गुललः	..	४.७३	जेण तेण	..	२.१८३
चिजिश्रुहु-	..	४.२४१	ज्जाज्जे	..	३.१५९
चिह्ने न्धो वा	..	२.५०	ज्जात्सम्मया	..	३.१६५
चूलिकापैशाचिके	..	४.३२५	ज्ञो जाणमुणौ	..	४.७
			ज्ञो जः	..	२.८३
			छ		
			ज्ञो जः पैशाच्याम्	..	४.३०३
छदेर्णेणुम -	..	४.२१	ज्ञो णत्वेऽभिज्ञादौ	..	१.५६
छस्यश्चोनादौ	..	४.२९५	ज्ञो णव्वणज्जौ	..	४.२५२
छागे लः	..	१.१९१	ज्यायामीत्	..	२.११५
छायायां होकान्तौ	..	१.२४९			
छायाहरिद्रयोः	..	३.३४	ट		
छिदिभिदो	..	४.२१६	ट ए	..	४.३४९
छिदेर्दुहाव-	..	४.१२४	टा आमोर्णः	..	३.६
छोऽक्ष्यादौ	..	२.१७	टाडस्डे -	..	३.२९
			टाड्यमा पइं	..	४.३७०

टाड्यमा मइं	..	४.३७७		त	
टाणशस्येत्	..	३.१४	तइ-तु-ते-	..	३.९९
टो डः	..	१.१९५	तइतुव-	..	३.९६
टो णा	..	३.२४	तक्षेस्तच्छ-	..	४.१९४
टो णा	..	३.५१	तक्ष्यादीनां	..	४.३९५
टोस्तुर्वा	..	४.३११	तगरत्रसर-	..	१.२०५
ट्टष्ठयोस्तः	..	४.२९०	तडेराहोड-	..	४.२७
			ठ		
			ततस्तदोस्तोः	..	४.४१७
ठो ढः	..	१.१९९	तदश्च तः	..	३.८६
ठोस्थिविसंस्थुले	..	२.३२	तदिदमोष्टा	..	४.३२२
			तदो डोः	..	३.६७
			ड		
			तदो णः	..	३.७०
डाहवौ कतिपये	..	१.२५०	तदोस्तः	..	४.३०७
डिल्लडुल्लौ	..	२.१६३	तनेस्तड-	..	४.१३७
डे म्मि डेः	..	३.११	तन्वीतुल्येषु	..	२.११३
डो दीर्घो वा	..	३.३८	तं तुं तुमं	..	३.९२
डो लः	..	१.२०२	तं वाक्योप-	..	२.१७६
डूमकमोः	..	२.५२	तव्यस्य इएव्वउं	..	४.४३८
			ण		
			तस्मात्ताः	..	४.२७८
णइ चेअ	..	२.१८४	तादर्थ्यडेर्वा	..	३.१३२
णं नन्वर्थे	..	४.२८३	तादर्थ्ये केहिं -	..	४.४२५
णवरं केवले	..	२.१८७	ताम्राप्ते म्बः	..	२.५६
णवि वैपरीत्ये	..	२.१७८	तिजेरोसुक्कः	..	४.१०४
णे णं मि	..	३.१०७	तित्तिरौ रः	..	१.९०
णे णो मज्झ	..	३.११४	तिर्यचस्ति-	..	२.१४३
णेरेदेदावावे	..	३.१४९	तिष्ठश्चिष्ठः	..	४.२९८
णो नः	..	४.३०६	तीक्ष्णे णः	..	२.८२
णोम्-शस्ता-	..	३.७७	तीर्थे हे	..	१.१०४

तुच्छे तश्चछौ ..	१.२०४	त्रसेर्डर-	..	४.१९८	
तुडेस्तोड-	..	४.११६	त्रस्तस्य हित्थ-	..	२.१३६
तुतुवतुम-	..	३.१०२	त्रस्य डेतहे	..	४.४३६
तुब्भतुय्हो-	..	३.९८	त्रेस्तिणिः	..	३.१२१
तुम एवम-	..	४.४४१	त्रेस्ती तृतीयादौ	..	३.११८
तुमे तुमए	..	३.१०१	त्वतलोः	..	४.४३७
तुम्हासु सुपा	..	४.३७४	त्वथ्वद्वध्वां	..	२.१५
तुय्ह तुब्भ	..	३.९७	त्वस्तुवर-	..	४.१७०
तुरोत्यादौ	..	४.१७२	त्वस्य डिमा-	..	२.१५४
तुलेरोहामः	..	४.२५	त्वादेः सः	..	२.१७२
तु वो भे	..	३.१००			
तृतीयस्य मिः	..	३.१४१	थठावस्पन्दे	..	२.९
तृतीयस्य मो-	..	३.१४४	थू कुत्स्यायाम्	..	२.२००
तृनो णअः	..	४.४४३	थो धः	..	४.२६७
तृपस्थिप्पः	..	४.१३८			
तेनास्तेरा-	..	३.१६४	दक्षिणे हे	..	१.४५
तैलादौ	..	२.९८	दग्धविदग्ध-	..	२.४०
तो दोनादौ	..	४.२६०	दंशदहोः	..	१.२१८
तोऽन्तरि	..	१.६०	दंश्या दाढा	..	२.१३९
त्तो दो तसो	..	२.१६०	दरार्धाल्पे	..	२.२१५
त्थे च तस्य	..	३.८३	दलिवल्यो-	..	४.१७६
त्यदाद्यव्ययात्	..	१.४०	दशनदष्ट-	..	१.२१७
त्यादिशत्रो-	..	४.१७१	दशपाषाणे	..	१.२६२
त्यादीनामा-	..	३.१३९	दशार्हे	..	२.८५
त्यादेः	..	१.९	दहेरहिऊला-	..	४.२०८
त्यादेराद्य-	..	४.३८२	दहो ज्झः	..	४.२४६
त्योऽचैत्ये	..	२.१३	दिक्प्रावृषोः	..	१.१९
त्रपो हिहत्थाः	..	२.१६१	दिरिचेचोः	..	४.२७३

दिवसे सः	..	१.२६३	द्वितीया-	..	३.१३५
दीपौ धो वा	..	१.२२३	द्विन्योरुत्	..	१.९४
दीर्घह्रस्वौ	..	१.४	द्विवचनस्य	..	३.१३०
दीर्घे वा	..	२.९१	द्वेदो वे	..	३.११९
दुकूले वा	..	१.११९			ध
दुःखदक्षिण-	..	२.७२	धनुषो वा	..	१.२२
दुःखे णिव्वरः	..	४.३	धवलेर्दुमः	..	४.२४
दुःखे णिव्वलः	..	४.९२	धातवोऽर्था-	..	४.२५९
दुर्गादिव्युदु-	..	१.२७०	धात्र्याम्	..	२.८१
दुवे दोण्णि	..	३.१२०	धूगेर्धुवः	..	४.५९
दु सु मु	..	३.१७३	धृतेर्दिहिः	..	२.१३१
दुहितृ-	..	२.१२६	धृष्टद्युम्ने	..	२.९४
दूडो दूमः	..	४.२३	धैर्ये वा	..	२.६४
दृप्ते	..	२.९६	ध्यागोर्झा-	..	४.६
दृशः क्किप्	..	१.१४२	ध्वजे वा	..	२.२७
दृशस्तेन-	..	४.२१३	ध्वनिविष्व-	..	१.५२
दृशिवचे-	..	३.१६१			न
दृशेः प्रस्सः	..	४.३९३	न कगच-	..	४.३२४
दृशेर्दाव	..	४.३२	न त्थः	..	३.७६
दृशो निअच्छा-	..	४.१८१	न दीर्घानु-	..	२.९२
दे संमुखी-	..	२.१९६	न दीर्घो णो	..	३.१२५
दोले रंखोलः	..	४.४८	नमस्कार-	..	१.६२
दधूनत्थूनौ	..	४.३१३	न युवर्णस्यासे	..	१.६
द्यय्यर्या जः	..	२.२४	न वा कर्म-	..	४.२४२
द्रे रो न वा	..	२.८०	न वानिद-	..	३.६०
द्वारे वा	..	१.७९	न वा मयूख-	..	१.१७१
द्वितीयतुर्य-	..	२.९०	न वा र्यो य्यः	..	४.२६६
द्वितीयस्य	..	३.१४०	नशेर्णिर्णास-	..	४.१७८

नशेर्विउड-	..	४.३१	नीपापीडे	..	१.२३४
न श्रुदोः	..	१.१२	नेः सदो मज्जः	..	४.१२३
नात आत्	..	३.३०	नो णः	..	१.२२८
नात्पुनर्या-	..	१.६५	न्तमाणौ	..	३.१८०
नादियुज्यो-	..	४.३२७	न्मो मः	..	२.६१
नामन्त्र्यात्	..	३.३७	न्यण्यज्ञञ्जां	..	४.२९३
नाम्यरं वा	..	३.४०	न्यण्योर्ञ्जः	..	४.३०५
नाम्यरः	..	३.४७	न्यसो णिम-	..	४.१९९
नावर्णात्पः	..	१.१७९			
नाव्यावः	..	१.१६४	पकाङ्गार-	..	१.४७
निकषस्फटिक-	..	१.१८६	पक्षमश्मष्म-	..	२.७४
निद्रातेरो-	..	४.१२	पचेः सोल्ल-	..	४.९०
निम्बनापिते	..	१.२३०	पञ्चम्यास्तृतीया	..	३.१३६
निरः पदे	..	४.१२८	पञ्चाशत्-	..	२.४३
निर्दुरोर्वा	..	१.१३	पथिपृथिवी-	..	१.८८
निर्मो निम्माण	..	४.१९	पथो णस्ये-	..	२.१५२
निलीडे -	..	४.५५	पदयोः सन्धिर्वा	..	१.५
निवृत्त -	..	१.१३२	पदादपेर्वा	..	१.४१
निब्रिपत्यो-	..	४.२२	पदान्ते उं-	..	४.४११
निशीथ-	..	१.२१६	पद्मच्छद्म-	..	२.११२
निःश्वसे-	..	४.२०१	परराजभ्यां	..	२.१४८
निषधे धो	..	१.२२६	परस्परस्यादिरः	..	४.४०९
निषेधेर्हक्कः	..	४.१३४	पर्यसः पलोद्द-	..	४.२००
निष्टम्भाव	..	४.६७	पर्यस्तपर्याण-	..	२.६८
निष्पाताच्छोटे	..	४.७१	पर्यस्ते थटौ	..	२.४७
निष्प्रती ओत्	..	१.३८	पर्याणे डा	..	१.२५२
निस्सरेर्णीहर -	..	४.७९	पलिते वा	..	१.२१२
नीडपीठे	..	१.१०६	पश्चादेव-	..	४.४२०

प

पाटिपरुष	..	१.२३२	प्रत्याडा पलोट्टुः	..	४.१६६
पानीयादि-	..	१.१०१	प्रत्यादौ डः	..	१.२०६
पापद्धौ रः	..	१.२३५	प्रत्यूषे	..	२.१४
पारापते	..	१.८०	प्रत्येकमः	..	२.२१०
पिठरे हो	..	१.२०१	प्रथमे पथोर्वा	..	१.५५
पिबेः पिज्ज-	..	४.१०	प्रदीपिदोहदे	..	१.२२१
पिषेर्णिवह-	..	४.१८५	प्रदीपेस्तेअव	..	४.१५२
पीते वो ले	..	१.२१३	प्रभूते वः	..	१.२३३
पुञ्जेरारोल-	..	४.१०२	प्रभौ हुप्पो	..	४.६३
पुणरुत्तं	..	२.१७९	प्रवासीक्षौ	..	१.९५
पुनर्विनः	..	४.४२६	प्रविशे रिअः	..	४.१८३
पुन्नाग-	..	१.१९०	प्रसरेः पयल्लो-	..	४.७७
पुंसि जसो	..	३.२०	प्रस्थापेः पट्ठव-	..	४.३७
पुंस्त्रियोर्न	..	३.७३	प्रहगेः सारः	..	४.८४
पुंस्यन आणो	..	३.५६	प्रादेर्मीलेः	..	४.२३२
पुरुषे रोः	..	१.१११	प्रान्मृशमुषो-	..	४.१८४
पूरेग्घाडा	..	४.१६९	प्रायसः प्राउ	..	४.४१४
पूर्वस्य पुरवः	..	४.२७०	प्रावरणे	..	१.१७५
पूर्वस्य पुरिमः	..	२.१३५	प्रावृट्शर-	..	१.३१
पृथकि धो	..	१.१८८	प्लक्षे लात्	..	२.१०३
पृथक्स्पष्टे	..	४.६२	प्लावेरोम्वाल-	..	४.४१
पृष्ठे वानुत्तर-	..	१.१२९		फ	
पो वः	..	१.२३१	फक्कस्थक्कः	..	४.८७
प्यादयः	..	२.२१८	फो भहौ	..	१.२३६
प्रकाशोर्णुव्वः	..	४.४५		ब	
प्रच्छः पृच्छः	..	४.९७	बन्धो न्धः	..	४.२४७
प्रतीक्षेः सामय-	..	४.१९३	बले निर्धारण-	..	२.१८५
प्रत्यये डीर्न	..	३.३१	बहिसो बाहिं	..	२.१४०

बहुत्वे हुं	..	४.३८६	भिसा तुम्हेहिं	..	४.३७१
बहुत्वे हुः	..	४.३८४	भिसो हि	..	३.७
बहुलम्	..	१.२	भिस्थ्यस्सुपि	..	३.१५
बहुषु न्तु	..	३.१७६	भिस्येद्वा	..	४.३३५
बहुष्वाद्यस्य	..	३.१४२	भिस्सुपोहिं	..	३.३४७
बाष्पे होश्रुणि	..	२.७०	भीष्मे षमः	..	२.५४
बाहोरात्	..	१.३६	भुजो भुञ्ज-	..	४.११०
बिसिन्यां भः	..	१.२३८	भुवः पर्याप्तौ	..	४.३९०
बुभुक्षिवीज्यो-	..	४.५	भुवेर्हो-	..	४.६०
बृहस्पति-	..	२.६९	भुवो भः	..	४.२६९
बृहस्पतौ	..	२.१३७	भे तुब्भे	..	३.९१
बो वः	..	१.२३७	भे तुब्भेहिं	..	३.९५
ब्भो दुहलिह-	..	४.२४५	भे दि दे	..	३.९४
ब्भो म्हज्झौ	..	३.१०४	भ्यसश्च हिः	..	३.१२७
ब्रह्मचर्य-	..	२.६३	भ्यसस्तोदो-	..	३.९
ब्रह्मचर्ये	..	१.५९	भ्यसामोर्हु	..	४.३५१
ब्रूगो ब्रुवो	..	४.३९१	भ्यसाम्भ्यां	..	४.३७३
			भ्यसि वा	..	३.१३
भञ्जेर्वेमय-	..	४.१०६	भ्यसो हुं	..	४.३३७
भवद्भगवतोः	..	४.२६५	भ्रमरे सो	..	१.२४४
भविष्यति स्सिः	..	४.२७५	भ्रमेराडो	..	३.१५१
भविष्यति हिरादिः	..	३.१६६	भ्रमेष्टिरि-	..	४.१६१
भविष्यत्येय्य	..	४.३२०	भ्रमेस्तालि-	..	४.३०
भषेर्भुक्कः	..	४.१८६	भ्रंशोः फिड-	..	४.१७७
भस्मात्मनोः	..	२.५१	भ्रुवो मया	..	२.१६७
भाराक्रान्ते	..	४.१५८			
भासेर्भिसः	..	४.२०३	मइमम-	..	३.१११
भियो भाबीहौ	..	४.५३	मणे विमर्शो	..	२.२०७

मण्डेश्चिञ्च-	..	४.११५	मांसादेर्वा	..	१.२९
मधूके वा	..	१.१२२	मार्जारस्य	..	२.१३२
मध्यत्रय-	..	४.३८३	मि मइ ममाइ	..	३.११५
मध्यमकतमे	..	१.४८	मि मे ममं	..	३.१०९
मध्यमस्ये-	..	३.१४३	मि मो मु मे	..	३.१६७
मध्याह्ने हः	..	२.८४	मिमोमैर्म्हि-	..	३.१४७
मध्ये च स्वरान्ता-	..	३.१७८	मिरायाम्	..	१.८७
मनाको न	..	२.१६९	मिव पिव	..	२.१८२
मन्थेर्घुसल-	..	४.१२१	मिश्राङ्गालिअः	..	२.१७०
मन्मथे वः	..	१.२४२	मिश्रेर्वीसाल-	..	४.२८
मन्युनौष्ठ-	..	४.६९	मुचेश्छङ्गा-	..	४.९१
मन्योन्तो वा	..	२.४४	मुः स्यादौ	..	३.८८
ममाम्हौ भ्यसि	..	३.११२	मुहेर्गुम्म-	..	४.२०७
मयट्यइर्वा	..	१.५०	मृजेरुग्घुस-	..	४.१०५
मरकतमद-	..	१.१८२	मृदो मल-	..	४.१२६
मलिनोभय-	..	२.१३८	मेथिशिथिर-	..	१.२१५
मसृणमृगाङ्क-	..	१.१३०	मे मइ मम	..	३.११३
मस्जेराउ-	..	४.१०१	मेः स्सं	..	३.१६९
महमहो	..	४.७८	मोऽनुनासिको	..	४.३९७
महाराष्ट्रे	..	१.६९	मोऽनुस्वारः	..	१.२३
महाराष्ट्रे हरोः	..	२.११९	मोऽन्त्याण्णो	..	४.२७९
महु मज्झु	..	४.३७९	मोमुमानां	..	३.१६८
माइं मार्थे	..	२.१९१	मोरउल्ला	..	२.२१४
मातुरिद्वा	..	१.१३५	मो वा	..	४.२६४
मातृपितुः	..	२.१४२	मौ वा	..	३.१५४
मात्रटि वा	..	१.८१	म्नज्ञोर्णः	..	२.४२
मामि हला	..	२.१९५	म्मश्चेः	..	४.२४३
मांसादिष्व-	..	१.७०	म्मावयेऔ	..	३.८९

प्रक्षेत्रचोप्पडः	..	४.१९१	रञ्जे रावः	..	४.४९
म्लेर्वापव्वा-	..	४.१८	रमेः संखुड्ड-	..	४.१६८
म्हो म्भो वा	..	४.४१२	रसोर्लशौ	..	४.२८८
य			रस्य लो वा	..	४.३२६
यत्तत्किम्भ्यो	..	४.३५८	रहोः	..	२.९३
यत्तदःस्यमो	..	४.३६०	राजेरग्घ-	..	४.१००
यत्तेदतदो-	..	२.१५६	राज्ञः	..	३.४९
यत्रतत्र-	..	४.४०४	राज्ञो वा चिञ्	..	४.३०४
यमुनाचामुण्डा-	..	१.१७८	रात्रौ वा	..	२.८८
यष्ट्यां लः	..	१.२४७	रिः केवलस्य	..	१.१४०
यादृक्तादृ-	..	४.४०२	रुते रुञ्ज-	..	४.५७
यादृशादे-	..	४.३१७	रुदनमो-	..	४.२२६
यापेर्जवः	..	४.४०	रुदभुज-	..	४.२१२
यावत्ताव-	..	१.२७१	रुदिते दिना	..	१.२०९
यावत्तावतो-	..	४.४०६	रुधेरुत्थंघः	..	४.१३३
युजो जुञ्ज-	..	४.१०९	रुधो न्धम्भौ	..	४.२१८
युधबुध-	..	४.२१७	रुषादीनां	..	४.२३६
युधिष्ठिरे	..	१.९६	रे अरे	..	२.२०१
युवर्णस्य	..	४.२३७	रो दीर्घात्	..	२.१७१
युष्मदस्तं	..	३.९०	रोमन्थेरो-	..	४.४३
युष्मदस्म-	..	२.१४९	रो रा	..	१.१६
युष्मदः सौ	..	४.३६८	र्तस्याधूर्ता-	..	२.३०
युष्मदादे-	..	४.४३४	र्यस्नष्टां	..	४.३१४
युष्मद्यर्थ-	..	१.२४६	र्लुकि दुरो	..	१.११५
योगजाश्चैषाम्	..	४.४३०	र्लुकि निरः	..	१.९३
र			र्शर्षतप्त-	..	२.१०५
रक्ते गो वा	..	२.१०	र्हश्रीही-	..	२.१०४
रचेरुग्ग-	..	४.९४			

	ल		वर्तमानाभवि-	..	३.१७७
लघुके लहोः	..	२.१२२	वत्स्यतिस्स्यस्य	..	४.३८८
ललाटे च	..	१.२५७	वल्ल्युत्कर-	..	१.५८
ललाटे लडोः	..	२.१२३	वा कदले	..	१.१६७
लस्जेर्जीहः	..	४.१०३	वाक्ष्यर्थवच-	..	१.३३
लात्	..	२.१०६	वादसो दस्य	..	३.८७
लाहल-	..	१.२५६	वादेस्तावति	..	४.२६२
लिङ्गमतन्त्रम्	..	४.४४५	वादौ	..	१.२२९
लिपो लिम्पः	..	४.१४९	वाधो रो लुक्	..	४.३९८
लुक्	..	१.१०	वा निझरी	..	१.९८
लुगावी क्त-	..	३.१५२	वान्यथोऽनुः	..	४.४१५
लुग् भाजन-	..	१.२६७	वाप ए	..	३.४१
लुप्तयरव-	..	१.४३	वा बृहस्पतौ	..	१.१३८
लुप्ते शसि	..	३.१८	वाभिमन्यौ	..	१.२४३
लुभेः संभावः	..	४.१५३	वा यत्तदो-	..	४.४०७
लो ङः	..	४.३०८	वापौ	..	१.६३
ल्लो नवैका-	..	२.१६५	वालाब्वरण्ये	..	१.६६
	व		वा विह्वले	..	२.५८
वक्रादावन्तः	..	१.२६	वाव्ययोत्खा-	..	१.६७
वचो वोत्	..	४.२११	वा स्वरे मश्च	..	१.२४
वञ्चेर्वेहव-	..	४.९३	विकसेः	..	४.१९५
वणे निश्चय-	..	२.२०६	विकोशेः	..	४.४२
वतेर्व्वः	..	२.१५०	विगलेस्थिप्प-	..	४.१७५
वधाङ्गाइ-	..	३.१३३	विज्ञपेर्वोक्का	..	४.३८
वनिताया	..	२.१२८	वितस्तिवसति-	..	१.२१४
वन्द्रखण्डिते	..	१.५३	विद्युत्पत्र-	..	२.१७३
वर्गेऽन्त्यो वा	..	१.३०	विशत्यादे-	..	१.२८
वर्तमानापञ्चमी-	..	३.१५८	विरिचरो-	..	४.२६

विलपेर्झङ्ख-	..	४.१४८	वैतत्तदः	..	३.३
विलीङ्गेर्विरा	..	४.५६	वैतदो ड्से-	..	३.८२
विवृतेर्हसः	..	४.११८	वैरादौ वा	..	१.१५२
विश्रमेर्णिञ्वा	..	४.१५९	वैसणमि-	..	३.८५
विषण्णोक्त-	..	४.४२१	वो तुञ्ज	..	३.९३
विषमे मो	..	१.२४१	वोतो डवो	..	३.२१
विसंवदे-	..	४.१२९	वोत्तरीया-	..	१.२४८
विस्मुः पम्हुस-	..	४.७५	वोत्साहे थो	..	२.४८
वीप्स्यात्स्यादे-	..	३.१	वोदः	..	४.२२३
वृक्षक्षिप्त-	..	२.१२७	वोपरौ	..	१.१०८
वृत्तप्रवृत्त-	..	२.२९	वोपेन कम्मवः	..	४.१११
वृन्ते ष्टः	..	२.३१	वोध्वे	..	२.५९
वृश्चिके श्चे-	..	२.१६	वौषधे	..	१.२२७
वृषभे वा	..	१.१३३	व्यञ्जनाद-	..	४.२३९
वृषादीना-	..	४.२३५	व्यञ्जनादी-	..	३.१६३
वृषे ढिक्कः	..	४.९९	व्यत्ययश्च	..	४.४४७
वेणौ णो वा	..	१.२०३	व्याकरण-	..	१.२६८
वेतः कर्णिकारे	..	१.१६८	व्यापेरोअग्गः	..	४.१४१
वेदं किमो-	..	४.४०८	व्याप्रेराअड्डुः	..	४.८१
वेदं तदे-	..	३.८१	व्याहगेः कोक्क-	..	४.७६
वेपेराय-	..	४.१४७	व्याहगेर्वा-	..	४.२५३
वेमाञ्जल्याद्याः	..	१.३५	ब्रजनृत-	..	४.२२५
वेव्व च	..	२.१९४	ब्रजेर्वुजः	..	४.३९२
वेव्वे भय-	..	२.१९३	ब्रजो जः	..	४.२९४
वेष्टः	..	४.२२१		श	
वेष्टेः परि-	..	४.५१	शकादीनां	..	४.२३०
वैकाहः सि	..	२.१६२	शकेश्चय-	..	४.८६
वैडूर्यस्य	..	२.१३३	शक्तमुक्त-	..	२.२

शत्रानशः	..	३.१८१	श्रद्धर्धिमूर्धा	..	२.४१
शदो झड-	..	४.१३०	श्रमे वावम्फः	..	४.६८
शनैसो डिअं	..	२.१६८	श्रुगमिरुदि-	..	३.१७१
शबरे बो	..	१.२५८	श्रुटेर्हणः	..	४.५८
शमेः पडिसा-	..	४.१६७	श्लाघः सलहः	..	४.८८
शरदादेरत्	..	१.१८	श्लिषेः सामग्गा-	..	४.१९०
शषोः सः	..	१.२६०	श्लेष्मणि वा	..	२.५५
शषोः सः	..	४.३०९			ष
शाडूर्गो डात्	..	२.१००	षट्शमी-	..	१.२६५
शिशिलेड्गुदे	..	१.८९	षष्ठ्याः	..	४.३४५
शिरायां वा	..	१.२६६	ष्कस्कयो-	..	२.४
शीकरे भहौ	..	१.१८४	ष्टस्यानुष्टे-	..	२.३४
शीघ्रादीनां	..	४.४२२	ष्पस्पयोः फः	..	२.५३
शीलाद्यर्थ-	..	२.१४५			स
शुल्के ड्गो वा	..	२.११	सड्ख्यागद्गदे	..	१.२१९
शुष्कस्कन्दे	..	२.५	सड्ख्याया आमो	..	३.१२३
शृङ्खले खः	..	१.१८९	सटाशकट-	..	१.१९६
शेषं प्राकृतवत्	..	४.२८६	सदपतोर्डः	..	४.२१९
शेषं प्राग्वत्	..	४.३२८	सन्तपेर्झड्खः	..	४.१४०
शेषं शौरसेनीवत्	..	४.३०२	सन्दिशेरप्पाहः	..	४.१८०
शेषं शौरसेनीवत्	..	४.३२३	सप्ततौ रः	..	१.२१०
शेषं संस्कृतवत्	..	४.४४८	सप्तपर्णे वा	..	१.४९
शेषेऽदन्तवत्	..	३.१२४	सप्तम्या द्वितीया	..	३.१३७
शैथिल्यलम्बने	..	४.७०	समनूपा-	..	४.२४८
शौरसेनीवत्	..	४.४४६	समः स्त्यः खाः	..	४.१५
श्चो हरिश्चन्द्रे	..	२.८७	समा अब्भिडः	..	४.१६४
श्यामाके मः	..	१.७१	समापेः समाणः	..	४.१४२
श्रदो धो दहः	..	४.९	समारचे-	..	४.९५

समासे वा	..	२.१७	स्कः प्रेक्षाचक्षोः	..	४.२९७
समो गलः	..	४.११३	स्तब्धे ठढौ	..	२.३९
समो ल्लुः	..	४.२२२	स्तम्भे स्तो वा	..	२.८
सम्भावेरा-	..	४.३५	स्तवे वा	..	२.४६
सम्मर्दवितर्दि-	..	२.३६	स्तस्य थो-	..	२.४५
संयुक्तस्य	..	२.१	स्तोकस्य	..	२.१२५
संवृगेः साहर-	..	४.८२	स्त्यानचतुर्था	..	२.३३
सर्वत्र लब-	..	२.७९	स्त्रिया इत्थी	..	२.१३०
सर्वस्य साहो	..	४.३६६	स्त्रियामाद-	..	१.१५
सर्वाङ्गादी-	..	२.१५१	स्त्रियामुदोतौ	..	३.२७
सर्वादिर्दसे-	..	४.३५५	स्त्रियां जस्-	..	४.३४८
सषोः संयोगे	..	४.२८९	स्त्रियां डहे	..	४.३५९
साध्वसध्य-	..	२.२६	स्त्रियां तदन्ता-	..	४.४३१
सामर्थ्योत्सुको-	..	२.२२	स्थर्थयोस्तः	..	४.२९१
सावस्मदो	..	४.३७५	स्थविरविच-	..	१.१६६
सिचेः सिञ्च-	..	४.९६	स्थष्ठाथक्क-	..	४.१६
सिनास्तेः सिः	..	३.१४६	स्थाणावहरे	..	२.७
सी ही हीअ	..	३.१६२	स्थूणातूपे	..	१.१२५
सुपा अम्हासु	..	४.३८१	स्थूले लो रः	..	१.२५५
सुपि	..	३.१०३	स्नमदाम-	..	१.३२
सुपि	..	३.११७	स्नातेरब्भुत्तः	..	४.१४
सूक्ष्मश्नष्ण-	..	२.७५	स्निग्धे वादितौ	..	२.१०९
सृजो रः	..	४.२२९	स्निहसिचोः	..	४.२५५
सेवादौ वा	..	२.९९	स्नुषायां ण्हो	..	१.२६१
सैन्ये वा	..	१.१५०	स्नेहाग्न्योर्वा	..	२.१०२
सोच्छादय	..	३.१७२	स्पन्देश्चुलु-	..	४.१२७
सोर्हिर्वा	..	३.१७४	स्पृशः फास-	..	४.१८२
सौ पुंस्योद्वा	..	४.३३२	स्पृशेश्छिप्पः	..	४.२५७

स्पृहः सिंहः	..	४.३४	हन्खनो-	..	४.२४४
स्पृहायाम्	..	२.२३	हन्द च	..	२.१८१
स्फटिके लः	..	१.१९७	हन्दि विषाद-	..	२.१८०
स्फुटिचलेः	..	४.२३१	हरिताले	..	२.१२१
स्मरेर्झर-	..	४.७४	हरिद्रादौ	..	१.२५४
स्यमोरस्योत्	..	४.३३१	हरीतक्यामी-	..	१.९९
स्यमृजस्-	..	४.३४४	हरे क्षेपे	..	२.२०२
स्यादौ दीर्घ-	..	४.३३०	हसेर्गुञ्जः	..	४.१९६
स्याद्भव्य-	..	२.१०७	हासेन स्फुटे-	..	४.११४
संसेल्हस-	..	४.१९७	हिस्वयोरि-	..	४.३८७
स्वपावुच्च	..	१.६४	हीमाणहे	..	४.२८२
स्वपेः कमवस-	..	४.१४६	हीही विदूषकस्य	..	४.२८५
स्वप्ननीव्योर्वा	..	१.२५९	हु खु निश्चय-	..	२.१९८
स्वप्ने नात्	..	२.१०८	हुं चेदुद्भ्याम्	..	४.३४०
स्वयमोर्थे	..	२.२०९	हुं दानपृच्छा-	..	२.१९७
स्वरस्योदृत्ते (द् + वृ) ..		१.८	हुहरुधुग्धा-	..	४.४२३
स्वराणां स्वराः	..	४.२३८	हृकृतृजामीरः	..	४.२५०
स्वराणां स्वराः प्रायो-	..	४.३२९	हृदये यस्य	..	४.३१०
स्वरादनतो	..	४.२४०	हो घोऽनुस्वारात्	..	१.२६४
स्वरादसंयुक्त-	..	१.१७६	ह्ये ह्योः	..	२.१२४
स्वरेरन्त-	..	१.१४	हृदे हृदोः	..	२.१२०
स्वसादेर्डा	..	३.३५	ह्रस्वः संयोगे	..	१.८४
स्वार्थे कश्च	..	२.१६४	ह्रस्वात् थ्यश्च-	..	२.२१
स्विदां ज्ञः	..	४.२२४	ह्रस्वोऽमि	..	३.३६
स्मिंस्सयोरत्	..	३.७४	ह्लादेरवअच्छः	..	४.१२२
ह			हलो ल्हः	..	२.७६
हञ्जे चेष्ट्याह्वाने	..	४.२८१	ह्वो भो वा	..	२.५७
हद्धी निर्वेदे	..	२.१९२	=== (सूत्रसूची समाप्त) ===		

मुखपृष्ठ परिचय

प्रकृतीची प्रसिद्ध पाच मूळ तत्त्वे आहेत. पृथ्वी, जल, अग्नी, वायू, आकाश. भारतातील प्रत्येक दर्शन किंवा धर्म यांपैकी एका तत्त्वाला मध्यवर्ती ठेवून विकसित झाले आहेत. जैनधर्माचे मध्यवर्ती तत्त्व अग्नी आहे. अग्नीतत्त्व ऊर्ध्वगामी, विशोधक, लघु आणि प्रकाशक आहे.

श्रुतज्ञान अग्नीप्रमाणे अज्ञानाचे विशोधक आणि प्रकाशक आहे. अग्नीच्या या दोन गुणधर्मांना मध्यवर्ती ठेवून मुखपृष्ठाची पृष्ठभूमी (Theme) तयार केली आहे.

काळा रंग अज्ञान व अशुद्धीचे प्रतीक आहे. अग्नीचे तेज अशुद्धीचे भस्म करत शुद्ध ज्ञानाकडे अग्रेसर करते. विशुद्धीची ही प्रक्रिया श्रुतभवनची मध्यवर्ती संकल्पना (Core Value) आहे.

अग्नी प्राण आहे. अग्नी जीवनाचे प्रतीक आहे. जीवनाची उत्पत्ती व निर्वाह अग्नीमुळे होतात. श्रुताच्या तेजामुळेच ज्ञानरूपी कमळ सर्वदा विकसित राहते आणि विश्वाला सौंदर्य, शांती व सुगंध देते. चित्रामध्ये पांढऱ्या रंगाचे कमळ याचे प्रतीक आहे.

श्रुतभवनामध्ये अप्रकट, अशुद्ध आणि अस्पष्ट शास्त्रांचे शुद्धीकरण होते. शुद्धीकरणाच्या फलस्वरूप श्रुततेजाच्या प्रकाशामध्ये ज्ञानरूपी कमळाचा उदय होतो.

॥ सुयं मे आउसं ॥

श्रुतभवन संशोधन केन्द्र